

ОСВІТА РЕГІОНУ

- ▶ ПОЛІТОЛОГІЯ
- ▶ ПСИХОЛОГІЯ
- ▶ КОМУНІКАЦІЇ

ОСВІТА РЕГІОНУ

- ✓ Політологія
- ✓ Психологія
- ✓ Комунікації

№ 1 / 2012

Український науковий журнал

Засновники: Університет «Україна»,
Всеукраїнська асоціація
політичних наук

Видавець: Університет «Україна»,
адреса: вул. Хорива 1-г, м. Київ, 04071
E-mail: bebyk@vmurol.com.ua;
www.social-science.com.ua;
тел.: (044) 428-89-07

*Вища атестаційна комісія України визнала журнал фаховим виданням з політичних,
педагогічних наук, соціальних комунікацій та психології*

(Постанови Президії ВАК України № 1-05/6 від 14.06.2007 р., № 1-05/5 від 18.11.2009 р. та № 1-05/6 від 16.12.2009 р.).

Редакційна колегія

Андрущенко Віктор Петрович, доктор філософських наук, професор
Андрусишин Богдан Іванович, доктор історичних наук, професор
Бабкіна Ольга Володимирівна, доктор політичних наук, професор
Бакіров Віль Савбанович, доктор соціологічних наук, професор
Барно Олександр Михайлович, доктор педагогічних наук, доцент
Бєбик Валерій Михайлович, доктор політичних, кандидат психологічних наук,
професор, *головний редактор журналу*
Бондаренко Віктор Дмитрович, доктор філософських наук, професор
Бортніков Валерій Іванович, доктор політичних наук, доцент
Бурдяк Віра Іванівна, доктор політичних наук, професор
Воронкова Валентина Григорівна, доктор філософських наук, професор
Горбатенко Володимир Павлович, доктор політичних наук, професор
Губерський Леонід Васильович, доктор філософських наук, професор
Денисенко Валерій Миколайович, доктор політичних наук, професор
Євтух Микола Борисович, доктор педагогічних наук, професор
Ільганаєва Валентина Олександрівна, доктор історичних наук, професор
Карпенко Віталій Опанасович, кандидат філологічних наук, професор
Клименко Віктор Васильович, доктор психологічних наук, професор
Кокун Олег Матвійович, доктор психологічних наук, професор
Колодій Антоніна Федорівна, доктор філософських наук, професор
Королько Валентин Григорович, доктор філософських наук, професор
Кремень Василь Григорович, доктор філософських наук, професор
Круглашов Олександр Миколайович, доктор політичних наук, професор
Кудряченко Андрій Іванович, доктор історичних наук, професор
Куйбіда Василь Степанович, доктор наук з державного управління, професор
Кушерець Василь Іванович, доктор філософських наук, професор
Левенець Юрій Анатолійович, доктор політичних наук, професор
Мадзгон Василь Миколайович, доктор педагогічних наук, професор
Макаренко Євгенія Анатоліївна, доктор політичних наук, професор
Максименко Сергій Дмитрович, доктор психологічних наук, професор
Малхазов Олександр Ромуальдович, доктор психологічних наук, доцент
Примуш Микола Васильович, доктор політичних наук, професор
Півнева Любов Миколаївна, доктор політичних наук, професор
Поліщук Ігор Олексійович, доктор політичних наук, доцент
Помикало Войцех, доктор педагогічних, кандидат філософських наук, професор
Різун Володимир Володимирович, доктор філологічних наук, професор
Серажим Катерина Степанівна, доктор філологічних наук, професор
Сіленко Алла Олексіївна, доктор політичних наук, професор
Таланчук Петро Михайлович, доктор технічних наук, професор,
голова редакційної ради журналу
Ткач Олег Іванович, доктор політичних наук, доцент
Токовенко Олександр Сергійович, доктор філософських наук, професор
Томчук Михайло Іванович, доктор психологічних наук, професор
Холод Олександр Михайлович, доктор філологічних наук, професор
Цвях Володимир Федорович, доктор політичних наук, професор
Циба Віталій Трохимович, доктор філософських наук, професор
Шайгородський Юрій Жанович, доктор політичних, кандидат психологічних наук
Шергін Сергій Олександрович, доктор політичних наук, професор
Щедрова Галина Петрівна, доктор політичних наук, професор

ЗМІСТ

Розділ I КИТАЙСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ

<i>Дай Бинго</i> Незмінно йти шляхом мирного розвитку	8
--	---

Розділ II УКРАЇНСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ

<i>Валерій Бебик</i> Коло-Бог, календар і український колобок	17
--	----

<i>Євген Іванов, Сергій Іванов</i> Древня історія і картографія України	22
--	----

<i>Гарій Макаренко</i> Звідки у Адама і Єви взяли внуки?	30
---	----

Розділ III «РУССКИЙ МИР»

<i>Роман Дубровський</i> Євразійський Союз як фінальний етап інтеграційних процесів на пострадянському просторі	34
--	----

Розділ IV ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

<i>Ніна Ковadlo</i> Нові наукові парадигми у сприйнятті сучасного світу	39
--	----

<i>Тетяна Андрущенко</i> Типологія цивілізацій: класичний і модернізаційний підходи	44
--	----

<i>Олексій Третьяк</i> Структурний вимір громадськості як компонента публічної сфери політики	51
--	----

<i>Денис Цимбал</i> Теоретико-методологічні підходи до дослідження інституту політичної опозиції	56
---	----

<i>Володимир Торяник</i> Еволюція ідеї політичного консумеризму в контексті теорії споживчої поведінки	61
---	----

Розділ V ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ І ПРОЦЕСИ

<i>Фелікс Барановський, Юрій Скорченко</i> Трансформація українського соціуму: аналіз актуальних проблем	66
---	----

<i>Наталія Рудницька</i> Науково-теоретичне висвітлення проблеми раціональності державної бюрократії: український досвід	71
--	----

<i>Ірина Матвєєнко</i> Дефініція «впливи» при тлумаченні взаємовідносин держави та суспільства	75
---	----

<i>Денис Яковлєв</i> Раціоналізація політичної взаємодії як чинник формування демократичної політики	80
---	----

<i>Дмитро Арабаджієв</i> Порівняльний аналіз розвитку неурядових організацій Республіки Польща та Угорської Республіки	85
--	----

<i>Олена Чижова</i> Прагматизм як політична категорія та чинник ефективності влади	92
---	----

<i>Віталій Сташук</i> Регіональна ідентичність як фактор (дез)інтеграційних процесів в Україні	97
---	----

Розділ VI ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ІДЕОЛОГІЯ

<i>Антон Кіссе</i> Поняття «управління етнічними конфліктами» та його складові	102
---	-----

<i>Оксана Волинчук</i> Особистість публічного політика: особливості формування	106
---	-----

<i>Юлія Пащенко</i> Процес формування іміджу політичного лідера у рамках виборчих реалій України 2010 року	112
--	-----

<i>Ольга Москаленко</i> Компроміс як політологічна проблема	117
--	-----

Розділ VII СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА І СОЦІАЛЬНА РОБОТА

<i>Ліліана Ярова</i> Система соціального захисту у країнах Центральної і Східної Європи	122
--	-----

<i>Олег Агарков</i> Особливості політико-ідеологічних орієнтацій суб'єктів соціально-політичного маркетингу	126
---	-----

Розділ VIII ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ ТА ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

<i>Сергій Шергін</i> Парадигмальна еволюція в політології міжнародних відносин	132
---	-----

<i>Вікторія Халамендик</i> Ідея національного державотворення в умовах глобалізації	147
--	-----

<i>Роман Гарат</i> ОДКБ — НАТО: основні проблеми та перспективи партнерства	152
--	-----

<i>Володимир Ткач</i> Політичний тероризм як вид сучасного тероризму	160
---	-----

<i>Світлана Осипова</i> Право народів на самовизначення: відображення проблеми в резолюціях Генеральної Ассамблеї ООН (1990-і роки)	164
---	-----

<i>Ганна Музиченко</i> Функціональний вимір державної політики сучасних держав в умовах глобалізації	168
--	-----

Розділ ІХ ПОЛІТИЧНА ПРАКСЕОЛОГІЯ

<i>Олександр Висоцький</i>	172
Ціннісно-нормативні детермінанти ефективності легітимізаційних технологій	

Розділ Х ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КОМУНІКАЦІЇ

<i>Мирослава Чабаненко</i>	178
Метафорика та символіка вогню в контексті семіотичної картини світу	
<i>Наталія Грабар</i>	184
Диференціація комунікаційної взаємодії в соціокультурному просторі	
<i>Світлана Грицай</i>	188
Зміст і структурні складові поняття «медіа-діяльність»	
<i>Віра Дабіжа</i>	193
Роль мас-медіа в розвитку інформаційного суспільства в умовах глобалізації	
<i>Людмила Марценюк</i>	197
Інновації за умов становлення інформаційної цивілізації: аксіологічний контекст	
<i>Тетяна Єрохіна</i>	202
Проблема визначення поняття «медіа-тероризм»	

Розділ ХІ ЖУРНАЛІСТИКА

<i>Володимир Владимиров</i>	207
Комунікаційно-методичні проблеми початкового періоду навчання першокурсників спеціальності «журналістика»	
<i>Ірина Копистинська</i>	216
Мовні покручі на сторінках української преси: прагнення бути ближчим до читача чи прояв інформаційної експансії (на прикладі «Газети по-українськи»)?	

Розділ ХІІ ВИДАВНИЧА СПРАВА ТА РЕДАГУВАННЯ

<i>Юлія Бережко-Камінська</i>	220
Творча складова редакторської діяльності у структурі функціонування видавничого бізнесу ...	
<i>Світлана Водозька</i>	225
Інноваційна репертуарна стратегія у світовому книговидавництві: цільові настанови і способи реалізації	
<i>Ольга Рак</i>	229
Огляд і контент-аналіз звітів видавничих підприємств на прикладі Львова	

Розділ ХІІІ ПРИКЛАДНІ СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ

<i>Віта Березенко</i>	233
Паблік рілейшнз (PR) в парадигмі постнекласичного наукового пізнання	
<i>Ольга Комарова</i>	238
Мистецтво спілкування як основа комунікативної культури	
<i>Марія Кулешір</i>	242
Англійський апокаліптичний роман 1960–70-х років (на прикладі творчості Бр. Олдісса, Дж. Браннера, Дж. Балларда)	

<i>Ольга Гусак</i> Комунікативні аспекти організаційної кризи	247
<i>Віктор Махінов</i> Соціокультурний діалог як комунікативна система формування мовної особистості	250
Розділ XIV ГАЛУЗЕВИЙ МЕНЕДЖМЕНТ	
<i>Людмила Тарасюк</i> Основні наукові підходи до визначення термінології в галузі корпоративної культури	255
<i>Володимир Брадов</i> Контекст перебудови та питання зародження медіа-ринку України: кореляційний аспект	260
Розділ XV ОСВІТНЬО-НАУКОВИЙ МЕНЕДЖМЕНТ	
<i>Руслан Яковишин</i> Система шкільної освіти Галичини другої половини ХІХ століття як фактор становлення української національної свідомості	264
<i>Оксана Ануфрієва</i> Провідні ознаки науковості дисертаційного дослідження	268
<i>Інна Ковалинська</i> Основні принципи організації навчальної діяльності в сучасних умовах	273
<i>Людмила Липова, Тетяна Лукашенко, Віктор Малишев</i> Екологічна компетентність особистості в умовах фундаменталізації освіти	277
Розділ XVI ВІКОВА ТА ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ	
<i>Христина Турецька</i> Вікові особливості самоставлення схильних до Інтернет-залежності осіб	282
<i>Ангеліна Терещук</i> Психологічні чинники виникнення афективної поведінки дитини	287
<i>Любов Кравець</i> Самоаналіз у сфері професійного становлення майбутніх педагогів	291
Розділ XVII ПСИХОЛОГІЯ І ПЕДАГОГІКА ОСІБ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ	
<i>Олег Ставицький</i> Значення інформаційних систем і структур щодо зменшення соціально-психологічних чинників гандикапних реакцій	295
Розділ XVIII ПРИКЛАДНІ ПЕДАГОГІЧНІ КОМУНІКАЦІЇ	
<i>Євгенія Базика</i> Проблематика методичного забезпечення майбутніх психологів у зв'язку з вимогами сучасних реалій	300
<i>Ольга Баклицька, Наталія Степанченко</i> Методологія дослідження діяльності викладача ВНЗ фізкультурного профілю	305

Ярослав Зорій

Педагогічні умови розвитку когнітивного інтересу у студентів кафедр військової підготовки цивільних вищих навчальних закладів України 313

**Розділ XIX
ПОЛІТИКО-КОМУНІКАЦІЙНА ПРАКСЕОЛОГІЯ**

Вікторія Бокач

Теоретико-методологічні засади дослідження політико-комунікаційної сфери суспільства 317

**Розділ XX
РЕЦЕНЗІЇ**

Валерій Бебик

Рецензія на підручник: Варзар І. М. Політична етнологія. Пропедевтичний курс.
Авторський підручник. — К. : ДП «Видавничий дім «Персонал», 2011. — 354 с. 323

Вікторія Халамендик

Рецензія на монографію: Агарков О. А. Соціально-політичний маркетинг:
теоретичний і практичний аспекти / за науковою ред. проф. В. М. Бебика. —
Запоріжжя : Просвіта, 2011. — 316 с. 326

Розділ І

КИТАЙСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ

НЕУКЛОННО ІДТИ ПО ПУТИ МИРНОГО РАЗВИТИЯ

Дай Бинго, член Государственного Совета (вице-премьер)
Китайской Народной Республики

У статті члена Державної Ради КНР Дай Бінго (європейський аналог — віце-прем'єр з питань зовнішньої політики) розповідається про основні напрямки розвитку КНР в сучасних умовах.

Ключові слова: стратегія КНР, мирний розвиток, гармонійний світ.

В статтє члена Государственного Совета КНР Дай Бинго (європейський аналог — віце-прем'єр по вопросам внешней политики) розповідається об основних напрямках розвитку КНР в сучасних умовах.

Ключевые слова: стратегия КНР, мирное развитие, гармоничный мир.

The article is a member of the State Council of China Dai Bingguo (the European counterpart — Deputy Prime Minister on Foreign Policy) describes the main areas of China in modern conditions.

Key words: China strategy, peaceful development, harmonious world.

В Предложениях ЦК по выработке 12-го пятилетнего плана социально-экономического развития Китая, принятых на 5-м пленуме ЦК КПК 17-го созыва, обрисованы грандиозные планы развития страны на ближайшие 5 лет. А во внешнеполитическом разделе этого документа в очередной раз подчеркнуто, что «Китай будет и впредь высоко держать Знамя мира, развития и сотрудничества, придерживаться независимой, самостоятельной и мирной внешней политики, неуклонно идти по пути мирного раз-

вития, продолжать проводить стратегию внешней открытости во имя взаимных интересов и общего выигрыша, защищать свой государственный суверенитет, национальную безопасность и интересы собственного развития и вместе со всеми странами мира строить гармоничный мир с прочным миром и всеобщим процветанием».

Это и есть наше четкое и ясное толкование того, под каким знаменем и по какому пути Китай будет идти дальше, какие цели он преследует во внешней политике и каким образом будет их осуществлять, что имеет исключительное историческое и стратегическое значение для внешнеполитической работы Китая в современных условиях.

1. Почему Китай определил себе путь мирного развития?

Неуклонно идти по пути мирного развития — это вовсе не чья-то субъективная выдумка и импровизация. Все истекает из того, что мы дали себе ясный отчет в том, какие колоссальные перемены произошли в мире и в Китае, а также во взаимоотношениях между Китаем и миром. Нам необходимо поступать в соответствии с происшедшими переменами и велением времени, открыть и проложить такой путь развития, который бы соответствовал и тенденциям развития в мире, и внутренним реалиям своей страны.

Сегодня в мире происходят всесторонние и глубокие перемены. В силу углубления экономической глобализации и развития информатизации, а также стремительного научно-технического прогресса мир стал тесен и чуть ли не превратился в некую «Глобальную деревню».

Государства в мире стали так взаимосвязаны и взаимозависимы, как никогда. Переплетаются их интересы, и общих интересов стало больше. А вместе с тем становится и больше проблем, требующих коллективных усилий для их урегулирования, так что усиливается в мире и стремление к взаимовыгодному сотрудничеству. Сегодняшний мир, я бы сказал, стал уже своего рода «сообществом интересов».

Ни одному государству в мире, будь то самое сильное и мощное, нельзя оказаться в сторонке и изоляции от мирового сообщества, ему одному в одиночку никак не справиться со всеми своими проблемами.

Действия любого государства в условиях глобализации не только касаются его одного, но и могут сильно влиять на других. Кроме того, нам представляется бесперспективной практика отстаивания только лишь собственных интересов и игнорирования интересов других, покорять других и угрожать им с применением силы, либо добиваться пространства и ресурсов развития немирными средствами.

Все более непопулярны и вызывают лишь неприязнь те, кто продолжает устанавливать раздельную черту по идеологическому признаку для определения, кто свой и кто противник, создавать группировки и блоки под всякими предложениями в попытках установить господство и монополию одного государства или группы государств над всем миром.

Ныне, в условиях возрастания разного рода рисков и вызовов, неудержимой характеристикой современности стало стремление к миру, развитию и сотрудничеству. Единственным выходом для всех государств мира, находящихся, образно говоря, в одной лодке, остается только действовать сообща, грести дружно, а не ссориться и драться друг с другом, пытаясь вытеснить других за борт.

На современном этапе в Китае осуществляют-ся всесторонние и глубокие преобразования. За более чем 30 лет реформ и внешней открытости страна перешла от политики «классовая борьба — всему глава» ко всестороннему осуществлению социалистической модернизации с упором на развитие экономики; от планового хозяйства к всесторонним реформам и формированию социалистической рыночной экономики; от самозамкнутости и однобокого подчеркивания опоры на собственные силы к открытости внешнему миру и развитию международного сотрудничества; от концепции разграничения по идеологическому признаку к концепции гармоничного сосуществования всех общественных строев и моделей развития, ко многовекторному развитию внешних связей.

Эти изменения, которые без преувеличения можно назвать коренными, диктуют нам необхо-

димость исходить из основных реалий страны, ее особенностей на данном этапе развития, углубления реформ и внешней открытости, трансформации моделей развития национальной экономики.

Исторические изменения произошли и во взаимоотношениях современного Китая с миром. По мере углубления реформ и внешней открытости, а также социально-экономического развития страны Китай все глубже интегрируется в международное сообщество и развивает с ним более интенсивные связи.

Судьба Китая тесно связана с судьбой мира. Развитие Китая неотделимо от мира, а процветание и стабильность мира также неотделимы от Китая. Без слаженных взаимоотношений с внешним миром Китай, возможно, утратит благоприятные шансы для развития, появившиеся в первые 20 лет нового столетия благодаря мирной международной обстановке, относительной стабильности взаимоотношений крупных держав и бурному развитию научно-технической революции.

2. В чем состоит путь мирного развития?

Путь мирного развития, по которому мы неуклонно идем, — это качественно новый путь развития страны, выдвинутый руководящим коллективом ЦК, Генеральным секретарем которого является Ху Цзиньтао, на основе глубокого понимания характера эпохи и особенностей страны, учета внутренних и внешних факторов в увязке, а также анализа и сопоставления опыта и уроков в процессе развития других держав. Этот путь представляет собой чрезвычайно важный выбор стратегии развития страны, в то же время он является и важной демонстрацией внешнеполитической стратегии Китая.

По-моему, можно было бы охарактеризовать этот путь в «пяти моментах».

Первое — это мирный характер развития. Мы не занимаемся агрессией, захватом, войной и экспансией, что когда-то было привычной практикой западных держав, а наоборот, мы прилагаем свои усилия на службу миру на земле, органично сочетаем в единое целое мир и развитие.

Второе — самостоятельность развития. Независимость и самостоятельность — это характерные черты китайской дипломатии. Опора на собственные силы — наша добрая традиция. Во все эти более чем 30 лет мы ищем опоры и поддержки для развития у себя внутри собственной страны. Это в основном реформы и внешняя открытость, ум и труд своего народа, выращивание внутреннего спроса и потребления, трансформация моделей экономического роста.

Третье — научная обоснованность развития. Согласно концепции научно обоснованного

развития, стержнем которой является принцип «все для человека» и всестороннее, гармоничное и устойчивое развитие, необходимо добиться как качественного и быстрого роста народного хозяйства, так и прогресса по построению гармоничного общества, тем самым обеспечивая благоприятную внутреннюю обстановку для продвижения мирного развития.

Четвертое — это кооперативность развития. Китай, будучи одним из членов международного сообщества, всегда готов прилагать совместные усилия с другими странами для преодоления трудностей, поскольку у нас с ними общие интересы и общая ответственность. Только такой подход отвечает интересам и своей страны, и других стран. В делах с внешним миром мы выступаем за дружбу — против вражды, за сотрудничество — против конфронтации, за взаимодоверие — против взаимного подозрения, за равенство — против навязывания своей воли другим.

Пятое — общность развития. Мы всегда придерживаемся принципа общности национальных интересов Китая с интересами всего человечества. Когда занимаемся собственным развитием в своей стране, осуществляем и совместное развитие с другими государствами мира. Мы никогда и ни в коем случае не будем делать что-нибудь ради своих эгоистических интересов, в ущерб другим. У нас убеждение, когда хочешь развития сам, необходимо дать развиваться и другим, когда сам хочешь безопасности, нужно дать ее и другим; если хочешь самому жить сыто и достойно, необходимо дать другим тоже жить хорошо.

3. Куда будет идти Китай и каковы его стратегические намерения?

После 30-летних реформ и внешней открытости и, в частности, успешного проведения пекинских олимпийских игр и успешного противостояния мировому финансовому кризису стратегические направления Китая все более обращают на себя внимание международного сообщества. Тут следовало бы отметить, что так называемые стратегические намерения Китая уж вовсе не так сложны и загадочны, как некоторым кажется, будто бы де у нас скрываются какие-то неблагоприятные цели и алчные амбиции. На деле все очень просто.

Стратегические цели Китая можно было бы свести к четырем китайским иероглифам, которые означают мирное развитие, то есть стремление добиваться гармонии и развития внутри страны, мира и сотрудничества в мире. Это и есть наша долгосрочная забота и дело, о чем будут думать и что будут делать и наше, и грядущие поколения, десять, а то и десятки поколений китайского народа. Это и есть наш неколебимый курс на будущие 100 и даже 1000 лет.

Конкретизируя этот тезис, следует сказать, что эти цели мы будем осуществлять только мирным путем, посредством непрерывного реформирования и совершенствования собственной системы, за счет настойчивого труда и творческой способности китайского народа, через долгосрочное дружественное сосуществование, равноправное и взаимовыгодное сотрудничество со всеми государствами мира, чтобы весь китайский народ, составляющий одну пятую мирового населения, полностью избавился от бедности и мог бы жить достойной жизнью, с тем чтобы Китай стал таким государством, в котором все жили в благополучии и спокойствии, мире и согласии, гармонично развивалась политическая, материальная и духовная культура, а также были в гармонии человек и природа, чтобы страна стала самым ответственным и самым культурным членом международного сообщества, а также самым аккуратным в соблюдении норм и порядка.

В этот процесс мы включим и развитие социалистической демократии в соответствии с особенностью своей страны. Короче говоря, ввиду того, что наш народ слишком долго жил бедно, наш самый крупный стратегический замысел сводится лишь к тому, чтобы жизнь народа улучшалась с каждым днем и каждым годом. Мы также желаем, чтобы все люди на планете тоже жили всё лучше и лучше. И только это, больше у нас никаких особых желаний нет.

Наша партия дала этому процессу название: «мирное развитие», а формы, методы и пути его осуществления — «путь мирного развития». Это наглядное свидетельство искреннего стремления и решимости китайских коммунистов неуклонно идти по пути мирного развития.

4. Как оценивать успехи развития Китая?

За более чем 30 лет реформ и внешней открытости в социально-экономическом развитии Китая достигнуты очевидные успехи. Особенно в последние годы развитие Китая привлекает к себе большое внимание международного сообщества. Многие уже стали называть Китай развитой страной и даже ставить его наравне с США.

Такие рассуждения, с одной стороны, говорят о том, что вполне возможно добиться развития страны мирным путем и что сделанный нами выбор был правильным, но, с другой стороны, те, кто придерживается такого мнения, еще недостаточно хорошо знает об истинном положении в Китае и реальном уровне его развития.

Фактически, как бы ни был велик объем ВВП Китая, плоды развития должны делиться на 1,3 млрд. человек. Сегодня по ВВП в Китае на душу населения приходится лишь 3800 долл., по этому показателю наша страна занимает где-

то 104-е место в мире, даже после нескольких африканских стран.

Если считать — по ООНовскому стандарту — уровень жизни в один доллар за день как прожиточный минимум, то у нас за чертой бедности оказывается без малого 150 млн населения. И даже по норме душевых доходов в 1200 юаней в Китае еще более 40 млн живут в бедности. Более того, сегодня в стране 10 млн человек вообще не пользуются электричеством, а 24 млн человек ежегодно нуждаются в трудоустройстве.

У нас в стране население — огромное, а экономическая база — слабая, существует дисбаланс в развитии города и деревни, между разными регионами, не сформирована рациональная индустриальная структура, остается низкой производительность труда, что в комплексе позволяет говорить о КНР как о развивающейся стране.

Те социальные и экономические проблемы, с которыми мы сталкиваемся в стране, по праву являются крупнейшими и сложнейшими в мире, так что мы не имеем никаких оснований и «капитала» зазнаваться и быть довольными собой.

Даже тогда, когда наша страна достигнет само-го существенного развития и наш народ станет жить более достойной жизнью, нам все же предстоит пройти долгий и весьма сложный путь, потребуются еще неустанные усилия нескольких, а то и еще больших поколений китайского народа.

И даже в тот день, когда Китай по душевому ВВП приблизится к уровню США, Европы, Японии и других высокоразвитых западных стран, мы все же будем далеки от них по качеству экономики и качеству жизни.

Стоит особо отметить, что даже в случае, когда Китай станет могущественным, он все-таки останется развивающейся страной и будет неизменно стоять рядом с широким кругом развивающихся стран, оставаться солидарным с ними в интересах совместного развития. Все это продиктовано и предрешиено нашими общими историческими судьбами, боевой дружбой, общими задачами и стратегическими интересами.

Как бы ни была развита экономика Китая и какое бы важное место Китай ни занимал в мире, он всегда останется неизменно самым верным и самым надежным другом, братом и партнером развивающихся стран. Так было, так есть и так будет.

Несмотря на то, что в процессе развития отношений с развивающимися странами у нас есть некоторые недочеты и «узкие» места, мы совершенно не согласны с теми, кто стремится наклеить ярлык «неоколониализма» на политику Китая. Это не по адресу, поскольку наше сотрудничество является исключительно бескорыстным и открытым и осуществляется на основе равенства, взаимной выгоды и совместного выигрыша, настоящей дружбы.

5. Будет ли Китай претендовать на гегемонию в мире после того, как станет развитым?

Такое опасение излишне. Выступать против гегемонии зафиксировано в Конституции Китая и Уставе Коммунистической Партии Китая. Вряд ли еще какая-нибудь в мире держава или партия сделала бы это.

Исторические традиции свидетельствуют, что Китай не обладает экспансивной и гегемонистской культурой. Суть традиции политической культуры Китая, берущей начало тысячи лет назад, это «доброта» и «мир». Она призывает и повествует: «мир — дороже всего», «нужно жить в мире и согласии с соседями», «нужно иметь гармоничные отношения со всеми странами».

Сотни лет тому назад, даже когда Китай был самой могущественной державой с 30% ВВП мира, он не пошел на экспансию и не претендовал на гегемонию. Китайский мореплаватель Чжэн Хэ семь раз совершал морские экспедиции, возглавляя сильнейший в то время флот в мире. Он привозил в другие страны не кровопролитие и огонь, не захватничество и колонизацию, а фарфор, шелк и чай. В период процветания и могущества династии Тан Япония от Китая приобрела процветание, а не угрозы. Территориальная карта Китая с династии Западная Хань (до нашей эры) была приблизительно такая же, как и сегодня.

Судя по современному понятию, в эпоху экономической глобализации возрождение какого-либо государства вполне осуществимо через равноправные, организованные и взаимовыгодные международные конкуренцию и сотрудничество. Не надобно, да и невозможно идти по старому пути, бросая вызов международному порядку или другим странам.

Исторические уроки некоторых держав в процессе подъема и упадка показывают, что путь экспансии, путь гонки вооружений бесперспективен, попытки создать мировое господство ведут лишь в тупик и только мирное развитие — единственно правильный путь. Чем быстрее развивается Китай, тем больше он нуждается в укреплении сотрудничества с другими странами, в мирной и стабильной международной среде.

Взаимная выгода, общий выигрыш и совместное развитие — это наше глубокое убеждение и наш ценный опыт во внешнеполитической сфере, приобретенные за прошедшие 30 лет реформ и открытости. Это и является одним из важнейших чудодейственных средств наших успехов. Это средство мы будем прочно держать в руках и ни в коем случае не собираемся его упустить или отбросить.

Судя по основной политике Китая, не быть главой, не претендовать на гегемонию и не возвеличивать себя в образе гегемона — это основная государственная политика и стратегический

выбор Китая. Угрожает ли миру какая-либо страна? Главное тут — судить по тому, какую политику она проводит.

Мы неизменно руководствуемся пятью принципами мирного сосуществования, уважаем право народов всех стран на самостоятельный выбор пути развития, абсолютно не считаем себя неограниченным властителем и не намереваемся доминировать над миром и обижать других, умалять их достоинств.

Товарищ Дэн Сяопин в свое время сказал: если Китай в один прекрасный день станет господствовать над миром, то народы всего мира должны его разоблачать, бороться с ним и свергнуть его. Международное сообщество может в этом нас контролировать.

А что касается версии о том, что Китай заменит США и сам станет гегемоном мира, то это — сплошная басня.

Политически мы строим социализм с китайской спецификой, не экспортируем социальный строй и модель развития, уважаем избранный народами других стран социальный строй и путь развития.

В экономике мы всеми помыслами и всеми усилиями будем продолжать заниматься собственным развитием, одновременно будем рады видеть развитие и процветание других стран, добиваясь общего прогресса.

В военном плане нам чужда гонка вооружений, и мы не будем ею заниматься. Наша первейшая забота и задача заключается в том, чтобы наш 1,3-миллиардный народ мог лучше одеваться, питаться, жить в лучших домах и ездить в удобном транспорте. Нам нельзя, да и нет никакого желания, тратить массу денег на военные расходы.

Мы не только сами не претендуем на гегемонию, но и не боремся за нее в регионе с другими государствами, выступая против так называемой групповой гегемонии или «доктрины Монро». Мы проводим вокруг себя политику добрососедства, мира и согласия и совместного развития с соседними странами.

И исходная, и конечная точки Азиатско-Тихоокеанской стратегии Китая — создать стабильную и благоприятную окружающую среду для собственного развития, добиться взаимной выгоды и общего выигрыша с соответствующими странами, всегда быть верными друзьями, добрыми соседями и надежными партнерами стран АСЕАН и Азии.

В заключенных нами с азиатскими странами соглашениях, ни двусторонних, ни многосторонних, не содержится никакого эксклюзивного положения, направленного против третьих стран. Мы открыты к региональному сотрудничеству. Наши намерения прозрачны и доброжелательны.

И надеемся, что соответствующие страны действуют в Азии, не остерегаясь Китая, сдерживая его и нанося ему урон. Также мы надеемся, что соответствующие страны будут действовать прозрачно и с добрыми намерениями в регионе (прямо у порога нашего дома), где уже тысячелетиями живет китайская нация.

Если рассматривать развитие Китая как шанс, как возможность и уметь уловить его преимущества, то можно извлечь из этого пользу. А если целыми днями всячески подозревать Китай в определенных стратегических намерениях в регионе и мире, заостряя свое внимание только на этом, придираясь к Китаю и создавая ему осложнения, можно только упустить шансы сотрудничества с Китаем.

А что касается попыток организации группировок для противостояния и сдерживания Китая, а также стремления вбить клин в отношениях стран региона, бряцания совместными военными учениями вблизи прибрежной акватории Китая, то это ничто иное, как типичный стереотип мышления холодной войны, которое не только не соответствует веянию времени, да и не способно затормозить развитие Китая, но к тому же еще лишает исторического шанса развиваться с Китаем сотрудничество. Подобные попытки и действия обречены и лишены перспективы.

По словам некоторых, когда в Китае говорят: «Не выпячиваться и вести себя скромно, в то же время нужно быть дееспособным», можно сделать неправильный вывод, что заявления Китая о пути мирного развития — это просто замаскированная интрига Китая в условиях, когда сам он еще не так могуществен. На самом деле такое подозрение абсолютно беспочвенно.

Данное выражение было озвучено товарищем Дэн Сяопином в конце 80-х — начале 90-х годов прошлого века. Его основная мысль сводится к тому, что Китай должен быть скромным и осторожным, не претендовать на лидерство, не нести знамя, не пойти на экспансию и не претендовать на гегемонию. Это полностью созвучно с идеей «идти по пути мирного развития».

Словом, Китай — это страна, которая доброжелательна к миру, ответственна в действиях, уважает других, но и не дает себя другим в обиду.

Китай — это страна, которая, исходя из собственных реалий, последовательно развивает социалистическую демократическую политику, ценит, уважает и защищает права человека.

Китай — это страна, которая встречается со множеством трудностей на пути вперед, но никогда не позволит себе быть окостенелой в мышлении, непоколебимо проводит реформы и развивает открытость, скромно учится у других, стремится к равноправному, гармоничному сосуществованию с другими странами, добивая-

ется вместе с ними взаимной выгоды и общего выигрыша, совместно с ними развивается.

Китай — это страна, которая твердо идет по пути мирного развития, душой открыта, искренна и честна к другим странам и с которой мир может общаться и иметь дело спокойно, доверительно и уверенно.

Международное сообщество должно было бы приветствовать — а не бояться, помогать — а не препятствовать, поддерживать — а не сдерживать мирное развитие Китая, должно понимать и уважать справедливые и рациональные интересы и озабоченности Китая на пути мирного развития.

6. Как выстраивает быстро развивающийся Китай свои отношения с другими странами?

В Китае говорят: когда едят из общего котла, случается, ложки ударяются о крышку. Коль мы живем в одной «Глобальной деревне», то вовсе не удивительно, если в межгосударственных отношениях возникают кое-какие противоречия или что-нибудь в этом роде. Важно — как и по каким принципам урегулировать их. Мстить, драматизировать или применять совсем иные способы?

Основные принципы, которыми мы руководствуемся при урегулировании международных отношений, оправданные практикой последних десятилетий, сводятся к следующим.

Первый — развивать отношения со всеми странами на основании пяти принципов мирного сосуществования. Не вмешиваться во внутренние дела других стран. Не применять силу или угрожать ее применением. Не отдавать предпочтение одним, а других третировать, или сколачивать группировки.

Второй принцип — проводить открытую стратегию взаимной выгоды и общего выигрыша. Не подкапываться под своих соседей либо наносить ущерб другим ради себя. Мы исходим из того, что общие интересы надо ценить, развивать и защищать с тем, чтобы они не только закрепились, но и расширились как общее достояние.

Третий — разрешать противоречия или разногласия в соответствии с принципом «нахождения общего при наличии различий», путем диалога и консультаций. В последние годы мы проделали в этом отношении довольно много. Введены, например, механизмы стратегического диалога и консультаций с США, Европой, Японией и рядом государств с формирующимся рынком; ведется обстоятельный обмен мнениями по важнейшим вопросам глобального и долгосрочного характера, касающимся как международной повестки дня, так и двусторонних отношений.

Такой подход, как мне кажется, помогал и поможет в дальнейшем углубить взаимопонимание и доверие, достичь стратегического консенсуса,

расширить общие интересы, устранить трения либо снять остроту ситуации. А что касается проблем, которые решить пока не удастся, то мы за то, чтобы их на время подвесить и взяться за них тогда, когда на это созреют условия. Некоторые вопросы можем даже оставить на решение нашим детям и внукам.

Бытует мнение, что правительство Китая никогда не обещало отказаться от военного способа решения Тайваньского вопроса, причем военные расходы страны постоянно возрастают. Разве это, мол, не противоречит концепции мирного развития? Я считаю, что любой выбор в плане пути развития не может и не должен поступиться важными национальными интересами, а тем более — ключевыми интересами страны.

А в чем наши ключевые интересы? По моему личному пониманию, это устойчивость государственного строя и политической системы Китая, политическая стабильность страны. Здесь я имею в виду руководство КПК, социалистический строй и путь социализма с китайской спецификой, это безопасность для суверенитета, территориальной целостности и единства страны; то есть это основная гарантия устойчивого социально-экономического развития Китая. Посягательство на эти интересы и нарушение их не допускаются.

Тайваньский вопрос касается единства и территориальной целостности Китая, затрагивает ключевые интересы страны и национальные чувства 1,3-миллиардного народа и всех сыновей и дочерей китайской нации.

Наш основной курс в тайваньском вопросе — «мирное воссоединение» и «одна страна, два строя». Мы никоим образом не позволим отколоть Тайвань от Китая и ни в коем случае не дадим обещание отказаться от применения силы. Это, естественно, направлено против небольшого числа сепаратистов-сторонников «независимости Тайваня», а не наших соотечественников на Тайване. В последние годы позитивные и существенные сдвиги были достигнуты в мирном развитии межбереговых отношений, заключено рамочное соглашение об экономическом сотрудничестве между берегами, что открыло более широкую перспективу для мирного развития межбереговых отношений.

Но, тем не менее, кое-кто, в силу мышления в плане холодной войны и геополитических соображений, невзирая на категорические возражения Китая, продолжает продавать вооружение Тайваню. Такое поведение нельзя расценивать иначе, как нарушение слова, оно не способствует мирному развитию межбереговых отношений, идет вразрез с общими тенденциями мира, сотрудничества и развития в АТР, и с этим надо скорее покончить.

Китай привержен оборонительной военной доктрине. Укрепляем оборону, исходя из необходимости защищать суверенитет и территориальную целостность страны, охранять сухопутную границу протяженностью в 22000 км и морские рубежи, раскинувшиеся на 18000 км, оберегать мирный труд наших людей.

Оборону мы укрепляем не из-за заинтересованности в гонке вооружений, не из-за претензий на гегемонию и стремление к внешней экспансии. Кое-кто все время опасается, что Китай превратит постоянно нарастающую экономическую мощь в военную. Это, я бы сказал, излишние опасения.

Уровень военных расходов Китая по сравнению с США, Японией и рядом других стран достаточно низкий — как по общему объему, так и по среднестатистическому показателю. Никакой угрозы внешнему миру нет и быть не может.

А что касается так называемой прозрачности, то в мире вообще не существует страны, чьи вооруженные силы абсолютно прозрачны.

На самом деле военная прозрачность у Китая в течение последних десятилетий постоянно повышается. Если говорить о стратегических намерениях, то они у нас куда прозрачнее, чем у многих других стран, в том числе и у ведущих государств.

Мы, например, открыто заявляем, что никогда не претендуем на гегемонию, открыто берем на себя обязательства перед мировым сообществом в том, что не применим ядерное оружие первыми, что не применим ядерное оружие или будем угрожать его применением в отношении неядерных стран. Если примеру Китая последовали бы и другие страны, это бы явилось крупным вкладом в мир, стабильность и развитие мира.

7. Как Китай будет использовать свои растущие мощь и влияние?

Цели развития Китая можно передать одной фразой: создать гармоничное общество в стране и содействовать становлению гармоничного мира. Это означает, что Китай, прежде всего, несет ответственность за 1,3-миллиардный китайский народ и одновременно за народы всего мира, за мир и развитие во всем мире.

Мы хотим, чтобы результаты развития страны были ощутены на себе не только нашими людьми, но и международным сообществом в целом. Сейчас в отношении того, что мы «сосредоточиваемся на строительстве и всем сердцем стремимся к развитию», высказывается мнение, якобы Китай не обращает должного внимания на свою международную ответственность и не желает выполнять свои международные обязательства. Это, по меньшей мере, недоумение.

На самом деле уже с первых лет реформ и открытости Коммунистическая партия Китая, как одну из трех исторических задач, поставила перед собой обеспечение мира во всем мире и содействие совместному развитию.

В последние годы наша партия, заявив о готовности продвигать формирование гармоничного мира с прочным миром и всеобщим процветанием, уделяет все большее внимание международным и региональным делам, вносит свой вклад в это дело.

Во-первых, мы принимаем активное участие в совместном преодолении глобальных проблем, таких как энергетические и продовольственные проблемы, изменения климата, терроризм, стихийные бедствия, инфекционные заболевания и финансовый кризис, в урегулировании региональных проблем «горячих точек», к которым можно отнести, например, ядерную проблематику в КНДР и Иране, палестинско-израильский конфликт и проблему суданского Дарфура.

Во-вторых, мы принимаем деятельное участие в совершенствовании международной системы. Будучи одним из ее ответственных участников, мы от нее получаем выгоду и в то же время мы формируем эту систему и вносим свой вклад.

Действующую международную систему нельзя называть идеальной, и сделать ее более справедливой и рациональной можно только, осуществляя преобразование и совершенствование по духу времени. Китай готов в дальнейшем активно присоединиться к этому процессу, в том числе выработки и совершенствования международных правил, и, по мере возможности, взять на себя международную ответственность и обязательства.

В-третьих, мы готовы принять активное участие в продвижении процесса развития. Это означает, что мы сосредоточимся на решении вопросов внутреннего развития. Ведь развитие Китая — это важная составляющая развития всего мира, и, следовательно, чем быстрее развивается Китай, тем больше пользы для других стран.

Как показывает статистика, в последние годы в росте мировой экономики и в увеличении международной торговли доля китайского вклада составляет более чем 10 и 12% соответственно, что означает создание десятка миллионов рабочих мест в заинтересованных странах и регионах.

Китай является не только важным участником глобального развития, но и его серьезной движущей силой. Мы готовы вместе со всеми странами мира содействовать процессу развития тысячелетия ООН на благо процветания и прогресса всего мира.

8. Каковы отношения между путем мирного развития и социализмом с китайской спецификой?

Это, можно сказать, «две стороны одного дела». С одной стороны, путь мирного развития — это коренное требование социализма с китайской спецификой. Путь развития определяет прежде всего государственная система. Свойственная капитализму (и капиталу) жадность обуславливала его политику, согласно которой спутник подъема западных держав — это агрессия и экспансия, кровь и насилие.

Социалистический Китай ратует за повышение благосостояния населения, за социальную справедливость, развитие страны и мир во всем мире. В этом мы видим основные для себя задачи. Китай находится и, по-видимому, будет находиться еще в течение долгих лет на начальной стадии социализма, где главным противоречием общества остается противоречие между постоянно растущими материально-культурными потребностями народа и отсталым общественным производством.

В силу всего этого нам необходимо рассматривать развитие страны как первоочередную задачу партии в управлении государством и осуществлении национального возрождения и создать для этого долгосрочную мирную и стабильную международную среду.

Таким образом, «наш социализм — это социализм, который непрерывно развивает общественную производительность труда, это социализм, который выступает за мир» (слова Дэн Сяопина).

С другой стороны, путь мирного развития — это важная составляющая социализма с китайской спецификой. Свое выражение социализм с китайской спецификой находит на многих направлениях и во многих сферах, будь то экономика, политика, культура или общество и экология.

Социализм с китайской спецификой мы называем во внешней сфере курсом мирного развития. Иначе говоря, путь мирного развития как нельзя лучше отражает основные признаки, основные особенности, основное содержание и направление социализма с китайской спецификой на внешнеполитическом поприще.

Высоко нести знамя социализма с китайской спецификой на международной арене — это значит нести знамя мира, развития и сотрудничества, значит быть убежденным приверженцем пути мирного развития. Это вывод, к которому наша партия пришла исходя из анализа общей ситуации мирового развития, осмысления опыта и уроков развития — отечественного и зарубежного. Это важнейшее достижение адаптации марксизма к китайским реалиям и к духу времени, прочная гарантия осуществления научно обоснованного развития в столь сложной международной обстановке.

9. Каковы отношения между следованием по пути мирного развития и содействием формированию гармоничного мира?

Следование по пути мирного развития — это как бы заявление о том, как в Китае будет осуществляться развитие и возрождение. По сути, идет речь о выборе нашей партией пути и стратегии развития страны. Содействие формированию гармоничного мира — это ответ на вопрос: какой мир и какой миропорядок заинтересован создать Китай? Речь идет о позициях и принципах действий нашей партии относительно миропорядка.

Путь мирного развития составляет основу и предпосылку содействия становлению гармоничного мира, а содействие становлению гармоничного мира — обязательное требование следования по пути мирного развития. Мы за органическое сочетание того и другого — быть и патриотом, и интернационалистом.

Идя по пути мирного развития и постоянно повышая благосостояние народа, численность которого составляет одну пятую населения всех стран мира, Китай вносит большой вклад для всего человечества, что служит интересам формирования гармоничного мира. Если мы заявляем и неоднократно подчеркиваем свою приверженность к мирному развитию, то это мы делаем не столько для того, чтобы проявить свою искренность, сколько для того, чтобы все большее число государств присоединилось к процессу мирного развития. Если это когда-то станет реальностью, гармоничный мир с прочным миром и всеобщим процветанием будет уже недалек.

Таким образом, если наш мир станет более гармоничным, то по пути мирного развития Китай сможет двигаться плавнее и успешнее.

В этом смысле приверженность к пути мирного развития и готовность стимулировать формирование гармоничного мира — вещи взаимозависимые и взаимодействующие, их друг от друга не оторвешь.

10. Получится ли путь мирного развития Китая?

Получится. За годы реформ и открытости своими руками мы сломали исторически сложившийся ложный стереотип, по которому подъем позднее развивающихся стран не может состояться без грабежа, агрессии и схватки за гегемонию, и на фоне глобализации вышли на качественно новый путь мирного развития, развития, происходящего за счет трудолюбия, мудрости, сотрудничества и совместного выигрыша.

Развитие Китая за период 11-й пятилетки тем более подтверждает, что путь мирного развития — это путь перспективный. Минувшее пятилетие — это период непрерывного наращивания совокупной мощи Китая, период его широкого

и деятельного участия в международном сотрудничестве, период значительного увеличения его авторитета и влияния на международной арене, период углубления отношений с другими странами мира и крупных успехов во внешнеполитической деятельности. За эти пять лет под правильным руководством ЦК КПК и Госсовета, в выполнение главной задачи экономического развития с учетом общей ситуации страны мы, ухватившись за все возможности, мы одолели угрозы и вызовы.

Мы организовали целый ряд масштабных мероприятий, провели борьбу за ликвидацию последствий кризиса, сделали много для содействия развитию и формированию имиджа страны. Продвинуты государственные интересы, достигнут новый прогресс во внешнеполитической деятельности. На успешно проходившем совещании ЦК КПК по международной деятельности, в ходе которого по итогам полного и глубокого осмысления перемен, имевших место во внутреннем и внешнем развитии, были подчеркнуты исторические изменения, происходящие в отношениях Китая с внешним миром.

Разработан целый ряд стратегически важных идей относительно внешних связей, таких, например, как организация в едином порядке внутренних и внешних дел, следование по пути мирного развития, приверженность к открытой стратегии взаимной выгоды и обоюдного выигрыша, стимулирование формирования гармоничного мира с прочным миром и всеобщим процветанием. Таким образом, для осуществления внешнеполитической деятельности на новый период выработана научно обоснованная платформа.

За прошедшие пять лет мы, в едином порядке организуя внутренние и внешние дела, для модернизации страны по всем направлениям внешней политики прилагали усилия к созданию мирной международной среды и благоприятных условий во внешнем мире.

Стабильно развиваются отношения и с ведущими державами, и с сопредельными и развивающимися странами. Набирает обороты дружественное сотрудничество со всеми странами мира во всех сферах; активно развиваются внешние контакты на площадках многосторонних саммитов, в ходе которых партийные и государственные руководители оповещали о позициях Китая по актуальным проблемам и выступали с крупными внешнеполитическими инициативами.

Мы активно участвуем в сотрудничестве по преодолению международного финансового кризиса, способствуем процессу трансформации

глобальной экономической системы, осуществляли уникальный конструктивный вклад в решение глобальных вопросов, таких, например, как изменения климата и т.п.; сочетая «привлечение извне» с «выходом вовне», мы всемерно развиваем внешнеэкономическое сотрудничество, создавая благоприятные условия для выполнения задач страны по преодолению кризиса, сохранению стабильности, стимулированию развития и изменению модели экономического развития; отмечая крупнейшие события, такие как Пекинская Олимпиада, 60-летие образования Нового Китая, шанхайское ЭКСПО и Азиатские игры в г. Гуанчжоу, мы наращиваем внешний обмен по линии общественности и культурно-гуманитарные контакты для формирования имиджа страны, страны цивилизованной, демократической, открытой, прогрессивной и ответственной.

На международной арене мы стараемся наладить широкие дружеские связи со всеми странами, формировать в умах общественности позитивное мнение, прилагая усилия к увеличению мягкой силы страны; твердо защищая государственный суверенитет и безопасность, даем решительный отпор всякого рода сепаратистской и подрывной деятельности и активно развиваем международную кооперацию в нетрадиционных сферах безопасности; придерживаясь принципа «человек превыше всего» и «дипломатия для народа», эффективно защищаем законные права и интересы предприятий и граждан за рубежом, проводим целый ряд спасательных и миротворческих операций международного масштаба.

Путем широкого международного сотрудничества мы расширяем общие интересы с другими странами, стимулируем развитие взаимной выгоды и совместного выигрыша; благодаря организации в разных форматах стратегического диалога и политических консультаций в позитивном ключе урегулируются противоречия либо разногласия, снимаются сомнения и недопонимание.

Как свидетельствуют реалии, реформы и открытость полностью совпадают с требованиями экономической глобализации. С помощью мирного развития и международного сотрудничества мы развиваем дружественные партнерские отношения со всеми странами мира, надлежащим образом устраняем противоречия либо трения, играем конструктивную роль в международных делах и продвигаем формирование более справедливого и рационального миропорядка. Путь мирного развития, на который мы вышли, — столбовая дорога, созвучная духу времени. Путь этот широкий и многообещающий. В этом я убежден.

Розділ II

УКРАЇНСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ

КОЛО-БОГ, КАЛЕНДАР І УКРАЇНСЬКИЙ КОЛОБОК

Валерій Бебик, професор, проректор Університету «Україна», головний редактор українського наукового журналу «Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації»

У статті досліджується українське походження імені сонячного Бога — Кола, календаря та героя української народної казки «Колобок».

Ключові слова: Бог Сонця Коло, календар, Колобок.

В статье исследуется украинское происхождение имени солнечного Бога — Кола, календаря и героя украинской народной сказки «Колобок».

Ключевые слова: Бог Солнца Коло, календарь, Колобок.

In this paper the Ukrainian origin of the name of God Colo solar, calendar and hero of the Ukrainian folk tale Kolobok.

Key words: Sun God Colo, calendar, Gingerbread Man.

*Наш світ віками йшов по колу,
В тунелі Темряви і Світла,
Як в лабіринтах мага-школи,
Цивілізація розквітла...*

(В. Бебик)

Аналіз релігійної міфології свідчить, що магія числа 12 тісно пов'язана з **Хрестом Зодіака** та культом **Бога Сонця — Кола**, який зародився в надрах *Мізинської цивілізації* задовго до XII тис. до н.е. [4; 5; 8; 10; 13; 14; 17; 18; 22; 25; 26; 34; 35].

Нагадаємо, що саме в українському *Мізині* археологи (вперше в історії людства!) фіксують *сваргу-свастику, меандр, статуетки жінок-богинь та перші календарі*, викарбувані на бивнях українських мамонтів. І все це — щонайменше 14 тис. років тому! [14; 35].

Відтак, спробуємо подивитися на новорічну тему в контексті розвитку різних цивілізацій з точки зору виникнення календарів та використання термінів *Нова* і *Стара ера*.

Календар як ознака цивілізації

Слово **календар**, як стверджують філологи, походить від латинського слова *Kalendae*. Саме так у давньоримському календарі називався *перший день кожного місяця* [29].

У ранній період римської історії **язичницькі жерці**, які слідкували за часом (в Україні за плин часу відповідав *Числобог*), оголошували в церкві про початок нового місяця.

Січеві календи були найпопулярнішими святами і єднали всіх громадян: і бідних, і багатих, і дорослих, і дітей.

І навіть перетворення християнства на правлячу релігію в Римській імперії не змогло перебороти древніх народних традицій — *новоспечені християни* продовжували святкувати *язичницькі календи*.

«Якщо мафію не можна знищити, її потрібно очолити».

Саме в такий спосіб *християнські священники* (за часів імператора **Юстиніана**) протиставили *язичницькому святкуванню Новоліття* — християнський 12-святочний цикл.

Він продовжувався від Різдва Христового до Хрещення — з ходінням із зіркою та царями-волхвами, піснями та вертепами. Ось так і утворився цікавий симбіоз старої і нової віри [3; 15; 22; 25; 27; 31; 32; 34; 36].

Розібравшись із походженням слова **календар**, варто дійти й до суті **цього способу обчислення часу**.

Зрозуміло, що **кожна цивілізація жила і продовжує жити у своїй системі координат**.

Наприклад, вірні **РУН-віри** (Рідна українська народна віра) вважають, що нині ми живемо в Дажбожому 11011 році і Новий 11012 рік настає лише 1 березня. Початок нової доби вірні РУН-віри рахують не від 24-ї години, а від світанку.

А замість слова **календар** вони вживають слово **колодар** (**дарунок Бога Сонця Кола**). Враховуючи археологічні знахідки 14-тисячолітньої *Мізинської цивілізації*, слід визнати в тому певну історичну логіку.

А ось у **Стародавньому Єгипті** все було інакше...

Сонячний календар єгиптяни почали використовувати лише через 10 тис. років після жителів *українського Мізина* (рис. 1).

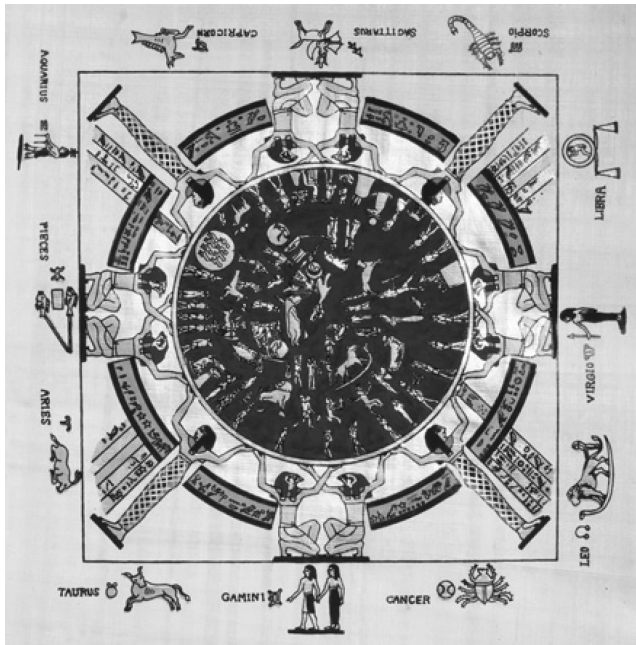

Рис. 1 — Єгипетський сонячний календар, який тамтешні аборигени почали використовувати лише після приходу на їхні землі у II тис. до н.е. скіфських володарів — гіксосів (саків)

Саме після приходу у **Стародавній Єгипет** *скіфів-саків*, які заснували там фараонську династію *Гіксосів* (1700–1500 рр. до н.е.) [27; 28], корінні єгиптяни почали жити за сонячним **колодаром**.

У II тис. до н.е. у стародавніх єгиптян не було постійної ери.

Роки рахувалися від того часу, як на престол сховався черговий фараон. І відбувалося це зазвичай *першого тора*, тобто 29 серпня.

Так і писали: *рік перший, місяць другий сезону розливу Нілу, день п'ятий правління фараона Кияна*.

Не дивуйтеся щодо *фараона Кияна*. У скіфській династії *гіксосів* був такий фараон — **Киян**. Також не дивуйтеся щодо розливу Нілу. Все тогочасне єгипетське життя було тісно пов'язано із землеробством і сезонними циклами річки Ніл. Відповідно і сезонів було не 4 (як у нас), а лише 3: *повінь, русло і обміління*.

Наприклад, *повінь* починалася через кілька днів після появи на небосхилі найбільш яскравої, «потрійної» за інтенсивністю освітлення зірки **Сиріус**.

Звідси, на нашу думку, і походить біблійна, а по суті — космогонічна версія народження *Бога Сонця-Христа та трьох царів-волхвів*.

До речі, в Таїланді, який пережив у 2011 р. величезну повінь, так само, як і в Стародавньому Єгипті, виокремлюють три сезони року: *сезон дощів, холодний сезон і жаркий сезон*.

Цікаво, що стародавні римляни зірку **Сиріус** називали **Canicula**. І в ті серпневі дні, коли з'являвся на небі у своїй повній красі **Сиріус**, і в Єгипті, і в Італії стояла неймовірна спека.

Відтак, у римському сенаті наставали *канікули*. Так що наші студенти і школярі завдячують своїм *канікулам* саме **Сиріусу** і римським сенаторам.

І, поза іншим, назва **Римського Колізею** (рис. 2) абсолютно не випадково містить у собі ім'я українського **Бога Сонця Кола**...

Рис. 2 — Римський Колізей — названий на честь українського **Бога Сонця Кола**

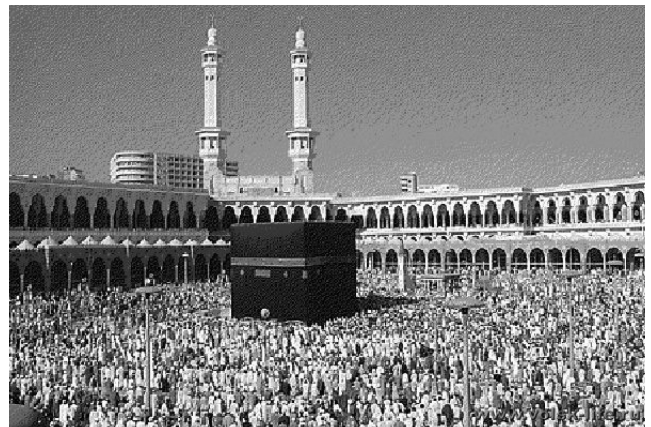

Рис. 3 — Священний камінь мусульман — Кааба (Куб) в місті Мекка, де відзначається свято календаря Хіджри

Проте далеко не всі живуть за християнськими календарями...

Наприклад, мусульмани використовують **місячний календар**, а літочислення здійснюють від 16 липня 622 року н.е., тобто від того часу, коли пророк Мухаммед переселився зі своїми прихильниками з Мекки в Медину (рис. 3).

Саме тому жителі ісламських країн свій календар називають **календарем Хіджри**, тобто на честь переселення мусульман (яким було небезпечно залишатись у Мекці) в Медину [1; 64; 23].

До речі, початок доби в мусульманському календарі розпочинається не опівночі (як у григоріанському календарі), а після заходу сонця...

Хто придумує ери?

Ми говоримо: «Наша ера, до нашої ери... А що ж це означає?...»

Історики свідчать, що спочатку за часів правління римського імператора *Констанція* (353 р. до н.е.) була придумана **ера**, літочислення якої розпочиналося з суботи 1 вересня 5509 р. до н.е. Але коли влада помінялася і прийшов інший імператор, християнські монахи дещо «**уточнили**» еру.

І щоб не вживати за давньою еллінською та єгипетською традиціями ім'я імператора-засновника **ери**, придумали **еру від Адама**. Її назвали — ерою **Anno Mundi**, тобто **від створення світу** [3].

А Новий рік у різні періоди святкували чи то 1 березня, чи то 1 вересня.

Сучасне ж святкування Нового року в Україні (як і в Росії) було запроваджено російським царем **Петром I** (рис. 4), який пов'язаний з Україною не тільки Полтавською битвою (рис. 5)...

Рис. 4 — «Будиночок Петра I» в Києві, де зупинявся російський імператор, який запровадив в Україні нинішній порядок літочислення та святкування Нового року

Насправді Україна є батьківщиною матері **Петра I** — **Наталії Нарішко** (рис. 5), яка належала до *кримських караїмів*, що й досі сповідують *їудаїзм*.

Родоначальником *роду Нарішко* був кримський караїм *Мордка Кубрат*, якого називали в Криму на український манер — *Нарішко*.

Проте, після того, як він виїхав близько 1465 р. до Москви, його нащадки, зокрема його онук *Ісаак*, вже стали зватися на московський манер — *Нарішкініми*.

Рис. 5 — Кримська караїмка **Наталія Нарішко** (1651–1694), друга дружина російського царя **Олексія Михайловича**, мати російського царя **Петра I**

Отже, всі наші сучасні колізії із Новим і Старим-Новим роком є просто наслідком використання різних календарів: *юліанського* і *григоріанського*.

Нині ми живемо відповідно до рішення російського царя **Петра I** (рис. 6), який 31 грудня 7208 р. повелів, щоб наступного за ним 1 січня розпочався не 7209, а 1700 рік, як було прийнято тоді в Західній Європі відповідно до *григоріанського християнського календаря*.

Рис. 6 — Іудей (по матері) Російський цар **Петро I** (1672–1725), який запровадив нинішню систему літочислення та святкування Нового року в Україні

Коло-бог і Старий Новий рік

Ми вже говорили про те, що походження слова **календар** пов'язано не з латинським словом, яке означало *об'яву першого дня нового місяця*.

Слово **календар** насправді походить від імені **Бога Сонця Кола** [19], з яким пов'язано давньоукраїнське *свято бога Коляди (рис. 7)*.

За давньоукраїнською міфологією:

— *Перший закон життя* дали людям **Бог Род і Бог Сварог (сини Всевишнього): життя вічне і нескінченне.**

— *Другий закон життя* дав людям **бог Велес: суть земного життя людей — рух від Тьми до Сонця**.

— *Третій закон життя* дав **Бог Коляда** (VII тис. до н.е.), розпочавши вчити людей **Ведам: розповів про Велике Коло Сварога (День і Ніч Сварога) та заснував колодар (календар)**.

Рис. 7 — Костянтин Трутовський. *Колядки в Україні*, 1864 р.

На *Старий Новий рік* українці відзначають *свята Маланки і Василя*.

Свято Маланки (13 січня) ще називають *Щедрим вечором*, або *Щедрою кутею*.

На Маланки всю ніч молодь (у масках чи без них) *щедрує*, ходить із «козою», водить переодягненого на Маланку парубка. Традиційні персонажі — «баба» Маланка та «дід» Василь.

Між іншим, за межами України та українських земель у Білорусі навіть і поняття такого немає — *щедрівка*. Відтак ми маємо всі підстави для висновків, що *Старий Новий рік* — *цивілізаційний бренд українців*, який має тисячолітню історію.

Які б *циклічні календарі*, поширені на землі, ми не взяли, ми все одно впираємося у дві точки відліку: зимове сонцестояння — 22 грудня і весіннє сонцестояння — 21 березня.

І все це означає, що в основі людської цивілізації лежить все-таки космогонічна версія, пов'язана з культом **Бога Сонця Кола**.

І цей сонячний **Бог Коляда** «чомусь» носить українське ім'я — **Коло**, символом якого є *Сварга-*

свастика. (Нагадаємо, що *Сварга-свастика* вперше була викарбувана нашими предками в *чернігівському Мізині* 14 тис. років тому) [4; 14; 17; 18; 35].

І наостанку зауважимо, що ім'я українського **Бога Кола** дуже щільно увійшло в життя світової цивілізації.

Зокрема, *коло* — це козацька рада у запорожців та хороводний танець на Балканах. Точно таке ж саме *магічне коло* креслили навколо себе при проведенні нарад у великого українця *Чингісхана* (про це ми поговоримо окремо).

Середньовічна Європа на тогочасних картах називається *Кельтика* (від імені скіфського народу *кельтів/колтів*). На етнічно-українському Кавказі жив народ *колхи*, а в Гватемалі — *колья*, які сповідували культ **Бога Сонця — Кола** [19].

Наші предки, зокрема західні скіфи — *кельти/колти*, вважали себе дітьми **Бога Сонця Кола і Богині Води Дани**. Враховуючи роль сонця і води у вирощуванні хліба, ймовірно, *український колобок* носить сакральне (магічне) ім'я **Кола-бога**, перетворившись в українських казках (*Б. Грінченко, 1907 р.*) на «істівну геометричну фігуру» (*рис. 8*) [41].

Рис. 8 — Українська поштова марка (2002 р.), присвячена герою української народної казки про *Колобка*, вперше надрукованої *Б. Грінченком* (1907 р.) і перетвореної *А. Толстим* у часи Голодомору (1933 р.) на «російську народну казку»

Між іншим, *християнська церква* запозичила цей ритуал у сонячного релігійного культу *наших предків*. Ми ж не бачимо нічого дивного, коли в церкві нам пропонують з'їсти хліба («як частину тіла Христа») та випити вина («як краплю крові Христа»).

З погляду вульгарної побутової логіки, християни — це «канібали» і «вурдалаки». Проте, враховуючи тисячолітні українські релігійні символи і ритуали, все виглядає достатньо цивілізовано і зрозуміло.

Відтак український казковий герой *Колобок*, якого в часи Голодомору (1933 р.) радянський «письменник»-маніпулятор *А. Толстой* пере-

творив (відповідно до рішення політбюро ЦК ВКП(б)) на головного героя «російської народної казки» [41], насправді є символом **Бога Сонця Кола**, який подарував людям *сонячну еру і календар*.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Алиев И. Г.* Очерк истории Антропатены [Текст] / И. Г. Алиев. — Баку : Азернешр, 1989. — 160 с.
2. *Бебик В.* Скіфо-арійська цивілізація у Стародавній Індії / Ар'я-Варті (III–I тис. до н.е.) // Освіта регіону. Політологія, психологія, комунікації. — 2011. — № 3. — С. 10–15.
3. *Бебик В.* Реінкарнації Ісуса Христа // Освіта регіону. Політологія, психологія, комунікації. — 2011. — № 1. — С. 7–14.
4. *Бебик В.* Чи був Бог українцем і чому він обрав Україну? // Освіта регіону. Політологія, психологія, комунікації. — 2010. — № 4. — С. 7–12.
5. *Бебик В.* Шумер починався в ... Сумах, а шумери були кіммерійцями-будинами? // Освіта регіону. Політологія, психологія, комунікації. — 2010. — № 3. — С. 7–11.
6. *Бебик В.* Великий араб Мухаммед, пророк скіфського бога Аллаха? // Освіта регіону. Політологія, психологія, комунікації. — 2010. — № 2. — С. 7–12.
7. *Бебик В.* Великий єврей Мойсей — пророк, проклятий Богом? // Освіта регіону. Політологія, психологія, комунікації. — 2010. — № 1. — С. 6–10.
8. *Бебик В.* Теукри — біблійні «народи моря» // Освіта регіону. Політологія, психологія, комунікації. — 2009. — № 4. — С. 6–12.
9. *Бебик В.* Скіфська Кельтика: Україна — Rutena Civitas — транзит // Освіта регіону. Політологія, психологія, комунікації. — 2009. — № 3. — С. 85–92.
10. *Бебик В.* Великий скіф Зороастр: пророк, маг і політичний теолог // Освіта регіону. Політологія, психологія, комунікації. — 2009. — № 2. — С. 6–10.
11. *Бебик В.* Великий скіф Будда: філософ, соціоінженер чи пророк, який не знав Бога? // Освіта регіону. Політологія, психологія, комунікації. — 2009. — № 1. — С. 5–10.
12. *Бебик В.* Теукри і «Всесвітня історія»: у пошуках істини // Віче. — 2009. — № 2. — С. 19–22.
13. *Білоусько О.* Україна давня: євразійський цивілізаційний контекст [Текст] / О. Білоусько. — К. : Генеза, 2002. — 272 с.
14. *Бибииков С. Н.* Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта [Текст] : Очерк материальной и духовной культуры палеолитического человека / С. Н. Бибииков. — К. : Наукова думка, 1981. — 108 с.
15. *Васильев Л. С.* История Востока: в 2 т. [Текст] / Л. С. Васильев. — М. : Высш. шк., 1994. — Т. 1. — 495 с.; Т. 2. — 495 с.
16. *Гюиз Ф.* Древняя Персия [Текст] / Ф. Гюиз / пер. з фр. — М. : Вече, 2007. — 336 с.
17. *Даниленко В. Н.* Неолит Украины. Главы древней истории Юго-Восточной Европы [Текст] / В. Н. Даниленко. — К. : Наукова думка, 1969. — 257 с.
18. *Даниленко В. Н.* Енеолит Украины [Текст] / В. Н. Даниленко. — К. : Наукова думка, 1974. — 176 с.
20. *Демин В.* Звездная судьба народов России [Текст] / В. Демин. — М. : Армада-пресс, 2002. — 320 с.
20. *Древнеиндийская философия.* Начальный период [Текст]. — М. : Изд-во социально-экономической лит-ры, 1963. — 272 с.
21. *Древнекитайская философия.* Собрание текстов: в 2 т. [Текст]. — М. : Мысль, 1973. — 384 с.
22. *Дюмезиль Ж.* Верховные боги индоевропейцев [Текст] / Ж. Дюмезиль. — М. : Наука, 1986. — 234 с.
23. *Ирмияева Т.* История мусульманского мира. От Халифата до Ближневосточной Порты [Текст] / Т. Ирмияева. — Челябинск : Урал ЛТД, 2000. — 352 с.
24. *Кифишин А. Г.* Древнее святилище Каменная могила. Опыт дешифровки протошумерского архива XII–III тысячелетия до н. э. [Текст] / А. Кифишин. — К. : Аратта, 2001. — 872 с.
25. *Крывелев И. А.* История религий: 2-е изд., до-раб. [Текст] / И. А. Крывелев. — М. : Мысль, 1988. — Т. 1. — 445 с.; Т. 2. — 382 с.
26. *Конелес В. Ю.* Сошедшие с небес и сотворившие людей [Текст] / В. Ю. Конелес. — М. : Вече, 2001. — 576 с.
27. *Крижанівський О. П.* Історія Стародавнього Сходу [Текст] / О. П. Крижанівський. — К. : Либідь, 2006. — 592 с.
28. *Кузич-Березовський І.* Оріяна. Кимерія-Праукраїна: у 2 т. [Текст] / І. Кузич-Березовський. — Детройт, 1979. — 378 с.
29. *Литвинов В. Д., Скорина А. П.* Латинська мова: підручник / В. Д. Литвинов, А. П. Скорина. — К. : Вища школа, 1990. — 344 с.
30. *Людина і довілля.* Антологія: у 2 т. [Текст] / Упоряд. В. С. Крисаченко. — К. : Заповіт, 1995.
31. *Неручев С. Г.* Уран и жизнь в истории Земли [Текст] / С. Г. Неручев. — Ленинград, 1982. — 208 с.
32. *Токарев С. А.* Религия в истории народов мира [Текст] / С. А. Токарев. — М. : Политиздат, 1964. — 559 с.
33. *Трубачев О. Н.* Indoarica в Северном Причерноморье [Текст] / О. Н. Трубачев. — М. : Наука, 1999. — 320 с.
34. *Церен Э.* Библиейские холмы [Текст] / Э. Церен. — М. : Наука, 1966. — 310 с.
35. *Шовкопляс И. С.* Мезинская стоянка: К истории Среднеднепровского бассейна в позднепалеолитическую эпоху [Текст] / И. С. Шовкопляс. — К. : Наукова думка, 1965. — 328 с.
36. *Янович В.* Наследие тысячелетий [Текст] / В. Янович. — К. : Задруга, 2006. — 410 с.
37. *Richard C. Martin, Said Amir Arjomand, Marcia Hermansen, Abdulkader Tayob, Rochelle Davis, John Obert Voll, ed (2003).* Encyclopedia of Islam & the Muslim World. MacMillan Reference Books.
38. *Rose H. J.* A Handlook of Greek Mythology. — London, 1950.
39. *Mac Couulloch J. A.* The Religion of the Ancient Celts. — Edinburgh, 1911.
40. *Нарышкины* [електронний ресурс]. — <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%F0%F8%EA%E8%ED%FB>
41. *Бебик В.* О Коло-Богe и российской спецоперации «Колобок» [електронний ресурс]. — <http://forua.com/authornews/2011/05/02/070304.html>

ДРЕВНЯЯ ИСТОРИЯ И КАРТОГРАФИЯ УКРАИНЫ

Евгений Иванов, кандидат экономических наук, ведущий научный сотрудник
Института экономики промышленности НАН Украины;

Сергей Иванов, кандидат экономических наук, ученый секретарь Института экономики
промышленности НАН Украины
УДК 94:912+22(477)

В статье, опираясь на Библию и публикации в научных источниках и средствах массовой информации, авторы исследуют проблемы древней истории и картографии Украины; анализируют различные точки зрения относительно картографического наследия и реальных исторических событий, нашедших отражение в Библии и в огромном количестве артефактов, оставивших свои зримые следы на всей территории Украины.

Ключевые слова: Древняя Украина, Библия, картография, филистимляне, готы.

У статті, спираючись на Біблію і публікації в наукових джерелах і засобах масової інформації, автори досліджують проблеми стародавньої історії й картографії України; аналізують різні точки зору відносно картографічної спадщини і реальних історичних подій, що знайшли відображення в Біблії та у величезній кількості артефактів, які залишили свої зримі сліди на всіх територіях України.

Ключові слова: Стародавня Україна, Біблія, картографія, філістимляни, готи.

In the article, leaning on Bible, scientific publications and mass media, authors research the problems of Ukraine's ancient history and cartography; they analyse the different points of view in relation to a cartographic legacy and real historical events, that found a reflection in Bible and in an enormous artifacts, that left the visible tracks through the territory of Ukraine.

Key words: Ancient Ukraine, Bible, cartography, philistines, goths.

1. Парадоксы истории

История Украины как нигде в мире, сплошь и рядом полна парадоксов и противоречий. С одной стороны, она вправе гордиться уникальным наследием трипольской культуры, а с другой — мало что знает о действительных событиях своего великого прошлого. А если что и знает, то с огромными провалами в своей исторической памяти. Причем, эта сумятица взглядов характерна даже для самых известных ученых-историков Украины.

Так, М. Грушевский (1866—1934) в 1913 г. красочно описал археологические находки доми-кенского периода «каменной культуры», затем эпохи бронзовой (2000 до н.э.) и металлической (2000—1000 до н.э.) культуры, которую «наши предки перенимали с запада от немцев», а также «из Азии и побережий Средиземного моря, затем из Передней Азии, из Туркестана и теперешней Персии, через черноморские степи, из дунайских стран — теперешней Венгрии, и из приальпийских стран, где металлическая техника развивалась под средиземным влиянием» [1, с. 19].

Затем следует описание греческих колоний [VIII—V вв. до н.э.] и степных племен скифов со ссылкой на Геродота, который, по мнению историков античной литературы, жил в 484—426 гг. до н.э. [2, с. 145] в качестве «отца истории», поскольку в своей «Истории» привел множество сведений географического, этнографического, исторического и мифического содержания из жизни многих народов, включая скифов, что послужило М. Грушевскому основанием для составления карты греческих колоний и расположения степных племен скифов на Черноморье от Дуная до Дона [1, с. 21].

Далее следует описание эпохи расселения славянских и германских племен в IV—II вв. до н.э. с приложением карты их расселения [1, с. 27], составленной по Страбону, жившему около 64/63 до н.э. — 23/24 н.э. [3, с. 775] и расположившему скифов от Малой Скифии на правом берегу Дуная [3, с. 284] до Каспийского моря и дальше [3, с. 273—285]. Завершается древняя история Украины кратким описанием племен антов (до 602 г.) и славянских племен с их расположением на карте, составленной на основании сведений, приведенных в «Повести временных лет» [1, с. 32]. И только после этого приводятся «Киевские предания» VI в. про князя Кия, а затем IX в. — про князей Аскольда и Дира, а также Игоря и Олега, занявших их место [1, с. 49] после свершения государственного переворота, положившего начало истории Киевской Руси в полном соответствии с так называемой «норманнской» теорией ее происхождения, против которой активно выступали многие русские историки, включая М. В. Ломоносова, но так и не смогли переубедить официальных историков России XVIII в.

Через 60 лет Н. Полонская-Василенко (1884–1973) мало что изменила в этой официальной версии, за исключением добавления новых фактов по «каменному веку» (VIII–VI тыс. до н.э.), «трипольской культуре» (VI–I тыс. до н.э.), «веку меди и бронзы», озаменовавшемуся, по Геродоту, появлением киммерийцев в 1500–700 гг. до н.э. [4, с. 55], «железного века» (X в. до н.э.), породившего на территории Украины греческие колонии и племена скифов, которые пришли, по Геродоту, из Азии и прогнали киммерийцев [4, с. 57]. После скифов, поверженных Дарием, на южную территорию Украины пришли сарматы, аланы, готы, гунны, авары, болгары, хазары, венгры (мадьяры), печенеги (VIII–X в.). В общем, как говорил М. Лермонтов, «все побывали тут». За ними появились славянские, в том числе украинские, племена [4, с. 70], положившие начало Киевскому государству в VI в., как это засвидетельствовала «Повесть временных лет».

Еще через 30 лет в очерках О. Денисова и М. Ведейко, опубликованных в «Голосе Украины» от 18.11.03 до 19.09.07 г., последовало очередное повторение этой версии с привлечением широкого спектра как археологических, так и экономических материалов. Однако, как и прежде, вне поля зрения авторов остался не вполне очевидный парадокс. Начиная со времен Геродота, якобы наблюдавшего за скифами из греческого поселения Ольвии в V в. до н.э., и до утверждения славянского государства в VIII в. на территории Украины сохранились в замороженном состоянии родоплеменные отношения на целых 1300 лет. Вопреки всем социально-политическим катаклизмам, свершившимся в Древней Греции вплоть до ее исчезновения после гибели Александра Македонского в 323 г. до н.э., в Древнем Риме, который разрушил Карфаген с 800 тыс. населением в 146 г. до н.э., а затем и сам пал под ударами готов в 410 и вандалов в 455 гг., а также в Византийской империи, возникшей в 304 г.

Все это и многое другое проходило мимо сознания славян, которые согласно карте Европы VIII в., составленной Птолемеем и Меркатором и опубликованной в 1584 г., все еще прозябали в шатрах, грелись у костра и кочевали на телегах из одного края Скифии в другой. За исключением, вполне естественно, тех скифов, которые нашли приют в греческих поселениях, в бесчисленном множестве усеявших побережье Черного и Азовского морей настолько плотным кольцом, что этому могло бы позавидовать любое государство мира того времени.

Не менее странным парадоксом является и то, что история Руси создавалась исключительно иностранными авторами, а древнерусские летописи повторяли то, что было написано за

рубежом. То ли дословно, то ли в собственной интерпретации. Еще более занятной и противоречивой выглядит ситуация с картографированием объектов на территории славян. Украина обладает самой древней картой в мире, которая была выполнена на бивне мамонта и найдена неподалеку от села Межиречье Каневского района Черкасской области. Возраст карты составляет примерно 14 тыс. лет. Она сохранила четкое изображение окружающей местности, элементы которой включают береговую линию, уступы над заливом, песчаный путь и небольшой населенный пункт [5, с. 85].

В. Бебик в подтверждение примера существования «глобальной украинской цивилизации» приводит в [6] «карту рек Украины, составленную жрицами Каменной Могилы 7 тысяч лет назад (сейчас это возможно только при помощи аэрофотосъемок)», а нынешние историки все еще ориентируются на карты или картографические описания зарубежного происхождения, на основании которых вряд ли кто сможет объяснить происхождение Змиевых валов, расположенных под Киевом в пределах Троеречья, образованного в виде треугольника тремя реками — это Днепр, Ирпень и Ступна.

Эти валы высотой с двухэтажный дом и снабженные глубоким рвом протянулись в виде трех подков на 950 км. Внутри каждого вала располагались деревянные крепости из бревен — с тем, чтобы предотвратить их размывание и обрушение. Построенные в X в. они сохранили свою боеспособность до 1941 г., поскольку использовались советскими войсками для обороны Киева от немцев. Змиевы валы исследуются и картографируются с начала XX в. и до сих пор, в связи с чем можно только удивляться тем геодезическим приемам, какими пользовались древние строители, не прибегая к аэрофотосъемке и в то же самое время достаточно точно располагая это инженерное сооружение на местности.

Археологи с великим тщанием доказали наличие собственного металлургического и соответственно оружейного производства в Древней Украине. Наибольшее количество остатков железодельного и кузнечного промыслов обнаружено в Каменском городище близ Никополя, которые как центр металлургического производства занимали очень большую площадь — около 12 кв. км [7, с. 36].

Возле села Новозвановка Первомайского района Луганской области археологи открыли подземные горные выработки эпохи бронзового века (XIV–XIII вв. до н.э.) и производственную площадку открытого типа для переработки меднорудного сырья, которое направлялось в другие места, так как печи по переработке добытой руды поблизости не были найдены [5, с. 85].

В этой связи под великим сомнением оказываются великие походы Александра Македонского, который отправился на войну с Персией в 334 г. до н.э., имея в своей казне 70 талантов наличными (талант — около 1500 руб.) и 1300 талантов долга (около 2 млн. руб.) [7, с. 24]. И тем не менее, не обладая достаточными ресурсами, необходимыми для ведения боевых действий, за 6 лет он скорым маршем прошел со своей армией 13 350 км по Малой и Передней Азии к Египту, а оттуда в Персию и до Индии, тогда как Моисей 40 лет пробивался с боями из Египта (на территории Древней Руси) к Иордану, а Османская Империя потратила 56 лет на завоевание Малой Азии от Каспийского моря до Константинополя (=Иерусалима).

Не меньше сомнений вызывают и завоевания Древнего Рима, которые, по Страбону, распростерлись от Британии до Индии и Кавказа [3, с. 771–772]. Эти факты являются еще одним подтверждением вывода В. Бебика о существовании «мифов так называемой «всемирной истории», сфабрикованной по технологиям Моисея, Соломона и Юстиниана их западными правопремниками-специалистами по информационным спецоперациям в XVII–XIX веках н.э.» [8].

Это вполне обоснованное многочисленными фактами предположение явилось следствием тщательного анализа существенных противоречий между мнениями западноевропейских псевдоисториков, по всему миру распространивших «миф о греческой колонизации Причерноморья», и реальными событиями, повествовавшими о том, «как ории из Греции Элладу сделали» [9]. Как ни странно, вывод В. Бебика имеет весьма весомое документальное подтверждение, говорящее о том, что в древности сначала происходила украинизация Греции. И только потом имела место эллинизация, но не Украины, а Древнего Иерусалима (=Константинополя).

2. Заговор пророков

На основании анализа огромного количества фактических сведений по истории, топонимике, географии, литературе, В. Бебик весьма тонко заметил, что «более 1000 лет украинцев кормили политическими мифами Рюриковичей-Мономаховичей о том, что до введения христианства они не имели ни собственной истории, ни культуры» [10]. Объективности ради следует признать, что россияне оказались в точно таком же положении и уже более 400 лет мало что знают о своей собственной истории, как это следует из целого ряда фактов, изложенных в пяти-томнике Г. В. Носовского и А. Т. Фоменко «Русь и Рим», а затем использованных в «Эссе по истории Древней Руси» [11], откуда следует, что с приходом к власти Романовых в 1613 г.

действительная история как самой Руси, так и окружающего мира, включая Украину, была коренным образом искажена под диктовку группы немецких историков.

Этот момент очень точно уловил Т. Г. Шевченко, заметив: «...Колись будем і по-своєму глаголати, як німець покаже та до того й історію нашу нам розкаже». Причем началом этого рассказа послужили материалы «Повести временных лет», сочиненные под псевдонимом украинского монаха Нестора из Киево-Печерской Лавры, впервые появившиеся в 1711 г. при посещении Петром I королевской библиотеки города Кенигсберга и навсегда легшие в основу украинской истории Киевской Руси.

До этого не менее знаменательным было появление уникальной «Царь-книги», написанной для Ивана Грозного, состоящей из 10 томов и охватывающей всю историю со дня сотворения мира и до 1575 года — библейскую, древнегреческую, древнеримскую, византийскую и Древней Руси. Причем в основу этой истории легла хронологическая схема Скалигера-Петавиуса, утвержденная Тридентским собором (1545–1563), на котором был создан канон Библии, составленный по завершении Ферраро-Флорентийского собора, проходившего в 1438–1439 гг. с целью объединения византийской церкви и католического престола. Именно с этого времени стали осуществляться информационные спецоперации, о которых выше вел речь В. Бебик.

В среде российской, украинской и зарубежной общественности неоднократно раздавались критические высказывания и суждения по этому поводу. Так, немецкий историк XIX в. Фальмерайер установил, что волна великого переселения народов, начавшаяся в VI в. из Костромы, охватила Малую Азию, Сирию, Вавилон, Египет с одновременной колонизацией Греции. Однако официальные историки полностью проигнорировали эту точку зрения. В более позднее время русский ученый Н. А. Морозов (1854–1946) опроверг многие официально установленные каноны на историческую тему, и тем не менее они существуют до сих пор. Г. В. Носовский и А. Т. Фоменко продолжили критический анализ псевдоисторического содержания официальной доктрины, но тоже без какого-либо видимого успеха.

Филологи оказались еще более консервативны в этих вопросах. Русский ученый-шумеровед А. Кишин после тщательного исследования известного святилища *Каменная могила* сумел описать и расшифровать многочисленные изображения, рисунки и непонятные знаки протошумерской эпохи, которыми расписаны стены и потолки 62 пещер и гротов большого холма на берегу реки Молочной (вблизи Мелитополя). Они нано-

сились с некоторыми перерывами с 12 по 3 тысячелетие до н.э. и свидетельствуют о существовании единой гигантской цивилизации на евразийском пространстве, а также о глубинном родстве и общем источнике таких древнейших священных текстов, как «Веды», «Махабхарата», «Поэма о Гильгамеше», «Библия» и др. [5, с. 84]. Однако результаты этих исследований не признаны не только в России, но и в самой Украине.

Итальянцы, как отмечено в [11], до сих пор считают своим родным языком латынь, которую придумал и подарил Европе русский монах Стефан Пермский (ум. 1396), и не хотят признавать, что в действительности их коренной язык произошел от пелазгов (украинцев).

Директор американского Института исследований В. Антони, опровергая давнее заблуждение российских филологов о вторичном и даже третичном происхождении русского (славяно-кирилловского) языка от византийского письма, который, в свою очередь, является якобы дальним потомком протобиблейского слогового письма, убедительно доказал существование протоиндоевропейского (ПИЕ) языка (так называемого языка ариев), родиной которого являются украинские степи на востоке от Днепра. Первыми ПИЕ язык принесли в Европу представители ямной культуры где-то на рубеже 3500–3000 гг. до н.э. В более позднее время, как показано в «Толковом словаре имен и топонимики древнерусского летописания и картографии» [12], его следы без труда обнаруживаются в Библии, где он в качестве славяно-глаголического языка широко и свободно используется в географической терминологии и прозвищах русских царей.

Сам факт зарождения универсального по содержанию древнерусского (славяно-глаголического) языка, малейшие следы существования которого были повсеместно уничтожены, находит свое прямое и конкретное подтверждение в Деяниях, где говорится о том, что святые апостолы обратились к народам, прибывшим из разных стран, на каком-то общем для всех языке, в связи с чем «все изумлялись и дивились, говоря между собою: слышим их нашими языками говорящих о великих делах Божиих» [2:4–11]. Еще одним примером использования авторами нескольких языков одновременно в древнерусской литературе может служить, кроме Библии, книга Афанасия Никитина «Хождение за три моря», написанная в 1472 г., когда возникший на южных просторах Украины ПИЕ язык еще не вышел из употребления. Однако вопреки всему этому теория В. Антони не получила поддержки ни в России, ни в самой Украине.

Не исключено, что древнерусские историки предвидели такой исход событий и потому ушли,

образно говоря, в глубокое подполье, превратившееся в своеобразный «заговор пророков», поставивших своей главной целью сохранение истинной истории Древней Руси, но в тщательно зашифрованном виде. Именно это имел в виду князь Михаил, когда говорил пророку Даниилу: «Сокрой слова сии и запечатай книгу сию до последнего времени; не уразумеет сего никто из нечестивых, а мудрые уразумеют» [Дан. 12:4, 10]. Не менее резко по этому поводу высказался и пророк Иоанн в своем Откровении: «Здесь мудрость. Кто имеет ум, сочти число зверя...» [13:18].

Как показано в [11], пророки использовали довольно широкий и порой весьма специфический арсенал средств для зашифровки действительного хода исторических событий. Но как только они были дешифрованы, Библия раскрыла свой тайный смысл и стала своего рода открытой книгой, последовательно излагающей историю Древней Руси, в том числе и Украины, древняя история которой была полностью уничтожена в летописных источниках, чтобы не «подмочить» авторитет «Повести временных лет», созданной зарубежными авторами только для того, чтобы никто не знал и даже не догадывался о существовании украинского «следа» в мировой истории.

3. Картографическое наследие Древней Украины

Картографирование исторических событий, освещенных в древнерусском летописании, осуществлялось в [11] в полном согласии с ходом проведенного исследования. Сначала было составлено «Словесное описание карты Царства Израиль и сопредельных стран», которое графически повторяло способы картографирования древних географов, не выходящих за рамки перечисления перечня (каталога) местностей с указаниями — что с чем граничит, кто где живет, кто куда и когда переселился. На основании этого подхода было установлено, что перечень местностей и народов, использованный в Деяниях и в поэмах Гомера, восходят к одному и тому же источнику и потому, с одной стороны, совпадают по содержанию, а с другой — опровергают те картографические схемы, которые были разработаны современными географами на основе исторических сведений Геродота и географических предположений Страбона.

Далее последовала «Картографическая схема Троянской войны и путешествий Одиссея», на материале которой было показано действительное расположение географических объектов, принятое в поэмах Гомера и показывающее, что Египет располагался на территории Древней Руси и что вместе с отрядами Моисея из Египта двигались многие славянские народы (ахейцы,

основавшие Грецию, пелазги, расселившиеся возле основанной Моисеем Трои (=Иерусалим=Иерихон), а затем достигшие Италии, южная часть которой вместе с Грецией превратилась в Великую Грецию, напавшую со временем на Трои. Кроме этого, в отличие от неверных предположений Вергилия, превратившего ахейца Энея в латинянина, двинувшегося на поиски Лации (Италии) с целью основания Рима, было показано, что путешествие Одиссея происходило внутри акватории Средиземного моря (по кольцевому маршруту). На этом основании было установлено, что в то давнее время никаких сведений о существовании Иерусалима, Тира и Сидона на побережье Передней Азии еще не было. Отсюда стало ясно, что измышления Геродота и Страбона на этот счет были всего лишь исторической и географической мистификацией, сочиненной после 1453 г. и преследующей достижение далеко идущих политических целей.

Подтверждением этого вывода стала следующая по счету «Картографическая схема походов Моисея и Иисуса Навина», отражающая точный маршрут движения отрядов Моисея от Сокхофа (Азов) к горе Синай (влк. Эрджияс), а затем по Малой Азии к Иордану. В дополнение к этому были показаны маршруты движения и места боевых действий Иисуса Навина после взятия Иерихона=Иерусалима=Константинополя, что, в свою очередь, потребовало

уточнения места расположения городов на территории Amorrei, а также филистимлян, заселивших южные степи Украины вдоль северного побережья Черного моря.

Подтверждением достоверного решения задачи по их размещению на карте древнего мира может служить множество отдельных признаков. Наиболее впечатляющими из них является полное совпадение расположения аморрейского города Газер (в переводе с нем. — Подкова) и болгарского города Подкова, а также расшифровка названия Екрона=Аккарона (в переводе с англ. — земля караимов), относящегося к Крыму, где одними из первых постоянных поселенцев стали караимы [13, с. 10].

Еще более полное представление о расположении земель Древней Руси дала «Картографическая схема походов Олоферна (Ивана Молодого)», которая показана на рис. 1 с некоторыми дополнениями, включающими начальную часть маршрута движения отрядов Моисея и отдельные уточнения в названиях земель и городов.

Завершающей стала «Картографическая схема Византийской империи (Древнего Израиля)», отражающая маршруты движения воинских отрядов Ассирии (Руси), Халдеи, Арамеи с целью завоевания Византии, на территории которой впоследствии возникла Османская империя.

Для установления действительного места размещения Украины, с географической точки зре-

Рис. 1 — Картографическая схема походов Моисея и Олоферна (Ивана Молодого)

ния, на рис. 1 приведено уточнение, указывающее на расположение земли (острова) Азия, южной точкой которой является Астрахань (др. рус. название — Азийские ворота) и земли (острова) Кафтор (Европа) по древнерусской картографии, которая устанавливала естественную границу между ними по реке Евфрат (Дон). Эту весьма важную деталь повторил в своей «Географии» Страбон после переименования Азовского моря в Меотийское озеро, а реки Дон — в Танаис, которая якобы течет «прямо с севера в озеро и отделяет Азию от Европы» [3, с. 283].

Учитывая это обстоятельство, европейцы, опустив правильное словопроизношение — азийцы, стали называть славян, проживающих к востоку от этой границы, «азиатами», то есть островитянами, но при этом вложили в это слово весьма оскорбительный смысл. Восточные славяне не заставили себя долго ждать и, с одной стороны, передвинули восточную границу до Уральского хребта, а с другой — назвали Европу островом Кафтор, то есть (в переводе с нем.) «захолустьем глупцов», как об этом говорится в [12].

Европейцы по примеру славян поступили аналогичным образом и негласно отодвинули границу Европы на запад до Карпатских гор. После географических манипуляций подобного рода Украина оказалась как бы в подвешенном состоянии.

Эту двусмысленность очень точно описал Т. Г. Шевченко. Достаточно «немцу» сказать украинцам: «Ви моголи», в смысле азиаты, как тут же следует подтверждение, мол, и в самом деле мы: «Моголи! Моголи!» Золотого Тамерлана онучата голі». Стоит «немцу» заявить, что все-таки: «Ви слав'яне», как сейчас же слышится в ответ угодливое согласие: «Слав'яне! Слав'яне!» Славних прадідів великих правнуки погані!» (подробнее см. [5, с. 560–564]). Казалось бы, давно это было. Однако Украина так и не выбралась из этого весьма щекотливого положения.

Уточнение действительного смысла слова **Азия**, в свою очередь, дает разгадку географического термина **Ассирия**, который является сокращенным вариантом двух слов — Азийская Сирия. Согласно [12], слово **Сирия** переводится как **Святая Русь**, что, с одной стороны, раскрывает зашифрованный смысл известной звезды Сириус (Святая Русь), а с другой — проводит существенное различие между Сирией, которую Моисей основал в Малой Азии, и Ассирией на территории Древней Руси.

В этой связи особое значение приобретает тот факт, что Ассирия была метрополией по отношению к халдеям, арамеям и Древнему Израилю (Византии, по более поздней терминологии, которая сохраняется, чтобы проводить различие с современным Израилем) и враждовала

с Египтом, который на древнерусском языке назывался «Священный Север». Вполне возможно потому, что выступал хранителем священных знаний, сосредоточенных, как мы уже знаем, в Дагоне, то есть в святилище *Каменная могила*. Не исключено, что какая-то их часть находилась и в Сокхофе (Азове), где недавно были открыты таинственные подземелья давнего происхождения.

Наличие признаков вражды между Ассирией и Египтом подтверждает, в частности, Иеремия, сообщая такую деталь: во время царствования Седекии, царя Иудейского (1442–1453), халдеи напали на Иерусалим. «Между тем войско фараоново выступило из Египта, и Халдеи, осаждавшие Иерусалим, услышав весть о том, отступили от Иерусалима» [37:5]. Отсюда становится понятно, почему Олоферн, выйдя из Ниневии (Москвы) перешел Евфрат (Дон) и затем двинулся вдоль Волги, чтобы приструнить Халдеев. После этого он направился вдоль западного побережья Каспийского моря к Арамеям и другим народам Малой Азии.

С этой точки зрения, Моисей, будучи «научен всей мудрости Египетской» [Дн, 6:22], двинулся из Египта, место расположения столицы которого (Раамсес [Чс., 33:3], то есть главный престол на Волге) в Библии не указывается, более коротким маршрутом. Достигнув Сокхофа, название которого согласно [12] переводится с немецкого как «исход из родного дома», Моисей направился вдоль восточного побережья Черного моря к Фарсису, название которого переводится с нем. не менее точно — «конец фараона». Тем самым Библия документально подтверждает, что войско фараона затонуло вместе с ним в волнах Черного (Черного) моря именно в этом месте, так как Геродот, чтобы сохранить хоть какую-то достоверность своей «Истории» в глазах своих средневековых современников, весьма незначительно изменил название этого города, обозначив его как Фасис.

Далее Моисей двинулся в Мерру (Батуми) и затем к горе Синай, чтобы через 40 лет (с 647 по 686 год) достигнуть Иордана и основать город Иерихон, который со временем превратился в Иерусалим, а затем в Константинополь.

В этой истории есть еще одна и весьма существенная деталь, которая упомянута в самой Библии. Достигнув Сокхофа, Моисей мог двинуться к Иордану еще более короткой дорогой вдоль северного побережья Черного моря, но «Бог не повел *его* по дороге земли Филистимской, потому что она близка; ибо сказал Бог: чтобы не раскаялся народ, увидев войну, и не возвратился в Египет» [Их, 13:17]. Теперь нетрудно себе представить какой мощью обладали филистимляне, если Моисей, имея под рукой 600-тысячное войско, решил не испытывать судьбу и двинулся

в обход, чтобы добиться успешного завершения своего похода, требующего огромного запаса картографических знаний того времени с тем, чтобы безошибочно определить наиболее выгодный маршрут движения в дальние страны.

Отсюда также следует, что южные просторы Украины никогда не были проходным двором для других народов, как об этом гласит официальная версия современной истории Украины. Мало того, можно с такой же уверенностью утверждать, что к 646 году на юге Украины сформировалось и существовало мощное независимое государство, представляющее собой конфедерацию филистимлян, в которую входили пять земель: Газа (между Днестром и Бугом) с одноименной столицей Газа (Березовка), Геф (между Южным Бугом и Днепром) с одноименной столицей Геф (Николаев, или Дикий сад, по терминологии археологов), Аскалон (современная Аскания-Нова) с одноименной столицей Аскалон (Днепряны), Екрон=Аккарон (Крым), Азот, где располагались «храм (капище) Дагона» (святилище Каменная могила) и город Сокхоф (Азов). По соседству с Газой между Дунаем и Днестром была земля Галилея, которую Соломон подарил Хираму — царю Тирскому вместе с 20 городами. Эта земля Хираму не понравилась, и он переименовал ее в Кавул (от англ. — придирка) [III ЦР, 11–13]. Все перечисленные земли (царства) от Иерусалима до Сокхофа соединялись Шааримской (царской) дорогой.

Филистимляне были самым надоедливым противником для Иудеи, на территории которой они располагали «охранные отряды», следившие не только за передвижениями жителей, но и за тем, чтобы у них не было оружия, которое изготавливали только филистимлянские кузнецы [I ЦР, 13:19, 20], надо полагать, в Никополе. И тем не менее, в отличие от Европы, прозванной Кафтором (захолустьем глупцов), наши южноукраинские предки получили в Библии более уважительное прозвище, поскольку согласно [12] оно переводится с немецкого как Филистиец-Коршун, то есть житель страны Филистии, который как коршун внезапно нападает на своего врага, что вольно или невольно подтвердил Геродот, описывая войну Дария со скифами, то есть с филистимлянами, как их называли в Библии. Отсюда следует, что северная граница земли Филистия располагалась выше Никополя, что и показано на рис. 1.

Со временем филистимляне наладили союзные отношения с Египтом, который, вполне возможно, обязался защищать западные и восточные рубежи Филистии. Об этом говорит тот факт, что в 1167 г. царь Египетский Сусаким беспрепятственно достиг Иерусалима и разграбил городскую казну. В 1431 г. Иосия, царь Иудейс-

кий, выступил, по сообщению Иеремии, против фараона Нехао, царя Египетского, который «поразил» Газу [Ир, 47:1], а затем «умертвил» Иосию «в Мегиддоне (Сидоне, по Гомеру), когда увидел его» [IV ЦР, 23:29].

Отсюда следует, что войска фараона, царя Египетского, свободно и беспрепятственно перемещались вдоль побережья Черного моря без каких-либо помех со стороны филистимлян. А далее, двигаясь по Шааримской дороге вдоль западного побережья Черного моря, они оказывались у ворот Иерусалима.

Показательно, что древнерусские картографы составили, как показано в [11] на примере Нижнедунайской низменности, располагающейся вдоль Черного моря на 250 км и углубляющейся внутрь как треугольник вдоль Дуная на глубину 500 км, очень точное описание этой местности для вождя готов Иисуса Навина, который задумал осуществить поход в Европу.

Современные историки считают, что готы, покинув прибалтийские равнины Германии, добрались до Крыма (Екрона), где разрушили Неаполь Скифский, а затем заселили весь полуостров [13, с. 8]. Однако все происходило буквально с точностью до наоборот, ибо в то время готы заселяли северные территории Украины под названием Готия, столицей которой сначала был Чернигов, а затем — Киев (Киамон, по Иудифи), который в свое время (V тыс. до н.э.) был центром Трипольской культуры. Причем жители этой земли имели весьма похвальное прозвище — божественные (от нем. *gotter*).

Примем во внимание, что в 1019 г. Великая Греция захватила Иерусалим=Трою, а также то, что царь Асора образовал союз с царями Амореи. Поэтому, прежде чем двигаться на Запад, Иисус Навин был вынужден обезопасить свой тыл, что он и сделал весной 1204 г., избрав обходной маршрут движения своего 40-тысячного войска к Иерусалиму.

Преодолев Верецкий перевал, он добрался вдоль рек Тиса, Морава, Марица к Эдирне. После этого переправился через Иордан и захватил Иерихон=Иерусалим=Трою. Затем в сражении при водах Меромских разгромил ополчение царей Амореи и гнал их по Шааримской дороге «до долины Мицфы к востоку» [ИсН, 11:8], после чего часть готов достигла Екрона (Крыма), основав там свои поселения. Но при этом земли филистимлян Иисус Навин так и не завоевал [ИсН, 13:2]. Слишком крепким для него орешком оказались филистийцы-коршуны. Поэтому не исключено, что для описания похода Дария на скифов Геродот воспользовался реальными фактами из истории войны Иисуса Навина с филистимлянами.

На обратном пути «Иисус взял Асор и царя его убил мечом (Асор же прежде был главою всех

царств сих); а Асор сожег он огнем» [ИсН, 11:10, 11]. Далее все пошло по задуманному плану второй волны переселения славян в Европу. Иисус Навин покоряет Германию (вот когда здесь появились готы), а затем и всю Европу. Филистимляне, вполне возможно, тоже участвовали в этом походе, поскольку наверняка имели дружеские связи со своими северными соседями как две части одного и того же древнего государства — Украины.

Отсюда становится ясно, что ни север, ни юг Украины никогда не были промежуточным пунктом следования других народов в Европу. Они двигались туда в обход через Малую Азию, ибо филистимляне (пелазги, по Гомеру) никому не позволяли этого делать и в то же самое время сами неоднократно отправлялись в дальние походы по Европе, включая Грецию и юг Италии, где навечно оставили следы своего пребывания, как это совершенно правильно отметил В. Бебик.

На этом основании можно заключить, что в те давние времена Украина была не только подлинно независимым и мощным государством, но и сеятелем знаний, просвещения и культуры для многих, в том числе европейских, народов. Конкретным подтверждением этой тенденции можно считать появление латыни после третьей волны переселения славянских народов в Европу под руководством хана Батыя, то есть Ивана Калиты (1328–1340), которое западные историки назвали татаро-монгольским нашествием, хотя такового, как показано в [11], ни на Руси, ни в Украине никогда не было. Вот почему о нем нет ни слова и даже намек в Библии.

Эта злостная выдумка западноевропейских псевдоисториков о татаро-монгольских пришельцах из далекой Монголии понадобилась только для того, чтобы подчеркнуть дикость и невежественность славян по сравнению с якобы просвещенной Европой. В действительности же и здесь все происходило буквально наоборот.

После того, как Батый во второй раз после Иисуса Навина завоевал Европу, возникла явная необходимость просвещения западноевропейских племен. Для этого вышеупомянутый монах Стефан Пермский выделил в древнеукраинском (протоиндоевропейском) языке некоторую часть, которая, став латынью, и легла в основу немецкого, английского и других европейских языков и наречий. Не зря же по этому поводу благодарная Европа построила в его честь собор Святого Стефана в Вене.

К этому можно было бы добавить еще немало примеров того, как Древняя Украина вместе с Русью учили уму-разуму всю Западную Европу. Но она об этом постаралась забыть с появлением самых злостных фальсификаторов истории (Геродот) и географии (Страбон), которые в отличие от Гомера вложили самый негативный смысл в названия всех без исключения славянских племен и народов.

До настоящего времени славяне добродушно посмеивались над этими псевдонаучными измышлениями, прочно храня в своей генетической памяти свое великое прошлое. Теперь пришло время раскрыть его великолепие с тем, чтобы впредь никому не было повадно чернить величие того, что древние украинцы вместе с другими славянскими народами подарили всему миру в целом и Западной Европе в частности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. *Грушевский М.* Иллюстрированная история Украины. — К. : МП «Левада», 1995. — 696 с.
2. Античная литература / А. Ф. Лосев и др. — М., 1963. — 376 с.
3. *Страбон.* География / пер. Г. А. Стратановского. — М. : Наука, 1964. — 944 с.
4. *Полонська-Василенко Н. Д.* Історія України: у 2 т. Т. 1. До середини XVII століття. — К. : Либідь, 1995. — 672 с.
5. *Амоша А. И., Иванов Е. Т., Иванов С. Е.* Каноны рынка и законы экономики. Кн. 6. Прикладной социально-экономический анализ / НАН Украины. Ин-т экономики пром-сти. — Донецк, 2003. — 596 с.
6. *Бебик В.* Глобальная украинская цивилизация // Голос Украины. — 2007. — 6 июня.
7. *Амоша А. И., Иванов Е. Т.* Каноны рынка и законы экономики. Кн. 3. Процесс обращения. — Донецк : ИЭП НАН Украины, 2000. — 504 с.
8. *Бебик В.* Эллинизация или украинизация? // Голос Украины. — 2009. — 4 февр.
9. *Бебик В.* Как ории из Греции Элладу сделали // Голос Украины. — 2007. — 17 окт.
10. *Бебик В.* Римляне и теукры! // Голос Украины. — 2008. — 27 февр.
11. *Иванов Е. Т., Иванов С. Е.* Эссе по истории Древней Руси и Украины. — Режим доступа: <http://markos-eletis.narod.ru/istoriya/>.
12. *Иванов Е. Т., Иванов С. Е.* Толковый словарь имен и топонимии древнерусского летописания и картографии. Вып. 2. — Режим доступа: http://markos-eletis.narod.ru/istoriya/tolkovii_slovar/.
13. *Кудусов Э.* История формирования крымско-татарской нации. — Симферополь, 1996. — 32 с.

ЗВІДКИ У АДАМА І ЄВИ ВЗЯЛИСЯ ВНУКИ?

Гарій Макаренко, член Спілки журналістів України
УДК 233.11

Адам і Єва переселились на Землю, коли там уже тисячі років жили сини людські.

Ключові слова: сини Божі і сини людські.

Адам и Ева переселились на Землю, когда там уже тысячи лет жили сыны человеческие.

Ключевые слова: сыны Божии и сыны человеческие.

Adam and Eve had migrated to the Earth, when the sons of men had lived on the Earth already thousands of years.

Key words: the sons of God and the sons of men.

Наука і релігія. Люди вважають їх антиподами. Наука стверджує, що Земля існує мільярди років, а релігія запевняє, що світ створено 7,5 тис. років тому. Наука свідчить: людина з'явилась на нашій планеті сотні тисяч, а, можливо, мільйони років тому. Релігійні діячі запевняють, що перша людина на Землі з'явилась, коли Бог створив Адама і Єву.

Здається, що ці два погляди на Землю, людство несумісні. І чомусь склалася думка, що Біблія, де розповідається про виникнення Землі, людини, — історія всього людства. Але ж Біблія — юдейський Талмуд, історія юдейського народу, народу божого, який з'явився на Землі 7,5 тис. років тому.

І з'явився він на Землі, яка вже була заселена родом людським. Прочитуємо Біблію. «І побачили Божі сини людських дочок, що вродливі вони, і взяли собі жінок із усіх, яких вибрали» [1]. «За тих днів на Землі були велетні, а також по тому, як стали приходити Божі сини до людських дочок» [2]. Це підтверджується ще два рази: «А весь той народ, що ми бачили в ньому, люди високі на зріст. І там ми бачили велетнів, синів Енака, з роду велетнів, і були ми в своїх очах немов та сарана» [3]; «Слухай, Ізраїлю: ти сьогодні переходиш Йордан, щоб увійти й заволодіти народами, більшими й міцнішими від тебе, ... народом великим та високим, велетнями» [4]. Отже, Біблія розділяє народ божий і людей. А якщо прийняти за основу твердження релігії, що все людство походить від Адама і Єви, то звідки у синів Адама з'явилися жінки?

Чи могли Сиф, Каїн, сини Адама, взяти собі в жони своїх сестер? «А хто візьме сестру свою, дочку батька свого або дочку матері своєї, і по-

бачить наготу її, а вона побачить наготу його, — ганьба це!» [5]. Та й фізіологічно людина створена так, що діти народжені від кровозмішення, тобто від близьких родичів, є неповноцінні, каліки. Тим більше діти цих дітей. Шлюби між близькими родичами — глухий кут розвитку людства.

Щоб запустити механізм безперервного розвитку людства, Бог мав створити не одну людську пару, а щонайменше дві. Тоді сини Адамові брали б собі у жінки дочок другої пари людей, щоб не було кровозмішення. Але чомусь Бог не створив принаймні ще одну пару людей, коли побачив, що Сиф і Каїн не можуть знайти собі дружин, щоб продовжити рід свій. І у сина Каїна, Еноха, не могло бути жінки, якщо дотримуватись твердження релігійних діячів, що на Землі були тільки Адам і Єва. І у сина Сифа, Еноша, не могло бути жінки. Де він її міг взяти на безлюдній Землі? Але у Біблії сказано, що сини Каїна і Сифа мали жінок. То що Бог кожного разу створював жінок для нащадків Адама, аби вони не женились на своїх родичках? Ні, бо на Землі жило вже людство, дочки яких і виходили заміж за синів божих, нащадків Адама. І тоді саме собою відпадає наше припущення, що Бог непередбачливий. Усе було передбачено!

Розмовляючи з людьми на цю тему, чув такі спростування. Спочатку на Землі діяв закон: «Плодіться, розмножайтесь». Тому неважливо було, хто жінка: сестра, дочка чи племінниця. Та коли люди розмножились, була накладена Богом заборона на шлюб між родичами.

Але ж Бог заборонив, наприклад, красти. Але крадуть. І багато злочинів уникають покарання. Бог сказав: «Не вбивай!». Але скільки вбивць безкарно вільно живуть на землі. Якщо близькі родичі вступають у шлюб, у статеві стосунки, вони неодмінно караються самою фізіологією, бо від них народжуються тільки фізичні і розумові каліки. Так закладено в генах, в крові, у фізіології людства.

То чому діти Каїна, Сифа не народжувались із вадами, як це мало бути з дітьми близьких родичів? Можливо, Бог не передбачив у генах, крові перших людей — Адамові, Єві, Каїні — заборони? Тільки згодом, коли люди розмножились, Бог розділив кров людини на групи, резуси і т.п. І тільки після цього народження здорових, повноцінних дітей від близьких родичів стало неможливим.

Дуже все це складно виглядає. Інопланетяни, народ божий, поселилися на Землі, де вже давно жили люди, і шлюби між нащадками Адама

і людськими синами не були шлюбами між родичами. Жили в ті часи на Землі люди нормального зросту. Але поряд з невисокими інопланетянами, синами божими, вони здавалися велетнями А чому Адам і його сини були низького зросту?

Згадайте наші дні. Перші космонавти були невеликого зросту, малої ваги. Бо при космічних польотах зайва вага — це додаткові витрати пального, потужніші ракети. Ось що згадує Марк Галлай у газеті «Еврейские вести». Він був керівником льотної підготовки першого загону космонавтів. «Вибір шестірки для польотів на шести космічних кораблях ... був фактично визначений тим, що, виходячи з розмірів кабіни та вантажопідйомності корабля, космонавт мав бути не більше 167 см зростом та 65 кг ваги» [6].

Це вірно і для інопланетян. У міжпланетні польоти взяли істот невеликого зросту. Таким були Адам та його сини. Після одруження на більш високих землянах, дочках людських, нащадки їх були вже нормального для землян зросту. Та не тільки високі люди цікавили нащадків Адама.

Мати дітей від землян, у яких були певні здібності, — ось головна мета прибульців з космосу. Це могли бути люди з музикальними, організаційними здібностями, вчені, актори, красиві люди. Брати через людські гени все найкраще для свого народу, нащадків Адама, таке завдання стояло і стоїть перед народом божим. Розійшовшись серед народів світу, він міг це легко виконати.

Так, сини божі з'явилися з неба, але це були інопланетяни. Вони прилетіли на ракетах. Про це неодноразово згадується в Біблії. Пригадайте старт сучасних ракет і порівняйте з тим, що написано в Біблії. «І з'явився йому Ангел Господній у полум'ї огню» [7]. «І зняли громи та блискавки, і густа хмара над горою та сильний голос сурми!» [8]. «А гора Сінай — уся вона димувала через те, що Господь зійшов на неї в огні! І піднявся дим її, немов дим вапнярки, і сильно затремтіла вся гора» [9]. «І весь народ бачив та чув громи та полум'я, і голос сурми, і гору димлячу» [10]. «А вигляд Господньої слави — як огонь, що пожирає на верхів'ї гори» [11]. Що це, як не спогади про ракети та їх двигуни?

І коли розглядати чудеса, про які розповідається в Біблії з позиції того, що здійснювали високорозвинені істоти, за допомогою методів, що не суперечать законам природи, то все стає простішим, зрозумілішим. І власне, з точки зору сучасної людини, ніякого чуда не було. Є дії представників вищої цивілізації. Ці чудеса може творити наука і техніка наших днів.

«Господь кидав на них із неба велике каміння аж до Азеки, і вони вмирили. Тих, що повмирили від градного каміння, було більше від тих, що Ізраїлеві сини повбивали мечем [12]. «І Господь послав на Содом та Гомору дощ із сірки

й вогню, від Господа з неба. І поруйнував ті міста, і всю околицю, і всіх мешканців міст, і рослинність землі» [13]. Та це ж описане звичайне бомбардування. «Тоді Ісус говорив Господеві того дня, коли Господь дав амореянина перед Ізраїлевих синів, та й сказав на очах Ізраїля: «Стань, сонце, в Гів'оні, а ти, місяцю, в айялонській долині! І сонце затрималося, а місяць спинився, аж поки народ відімстився своїм ворогам» [14].

У наші дні всі знають, що Сонце стоїть на місці. Земля обертається навколо Сонця. Але людям на Землі здається, що обертається Сонце. Щоб Сонце весь час світило на Землю в одному місці, потрібно зупинити рух Землі. В цьому випадку по інерції на поверхні Землі все: води океанів, морів, будівлі, люди, тварини, продовжать рухатися зі швидкістю 500 м за секунду.

Іншими словами, на Землі станеться катастрофа. Але її не було за часів Ісуса Навіна. Чому? Недавно вчені розгорнули в космосі величезний екран. Він відбивав сонячне світло на темну поверхню Землі. Звичайно представники високорозвиненої цивілізації і в ті часи могли розгорнути подібний екран, дзеркало, яке освітлює поле бою Ісуса Навіна з ворогом. Отже, і тут ніякого дива нема.

Поселивши Адама на Землі, інопланетяни, звичайно, спостерігали за ним та його нащадками. Яка ще зоря, крім рукотворної, могла стояти незрушно над Віфлеємом, місцем народження Ісуса Христа? Це міг бути лише космічний корабель інопланетян.

«І питали: «Де народжений Цар Юдейський? Бо на сході ми бачимо зорю Його, і прибули поклонитись Йому» [15]. «І ось зоря, що на сході вони її бачили, ішла перед ними, аж прийшла й стала зверху, де Дитятко було» [16].

Ті, хто бачили космічних пришельців, їхні кораблі, на свій розсуд тлумачили шоломи на головах інопланетян. І передавали свої враження з покоління в покоління, по-своєму описуючи скафандри, ракети. Адже німби навколо голів святих на іконах нагадують шоломи космонавтів. А мінарети своєю будовою схожі на ракети: «І скінчив Мойсей говорити з ними, і дав на лице своє покривало.

А коли Мойсей входив перед Господнє лице на розмову з Ним, то здіймав покривало аж до свого виходу» [17]. А Янголи з крилами? Звичайно космічні пришельці направляли своїх посланців, спостережників у різні куточки Землі. А вони подорожували на легких літальних апаратах-дельтапланах, літаках. У давні часи людина не могла зрозуміти їх будову, принцип роботи. І земляни наділили інопланетян крилами, назвавши їх янголами.

А як створено Землю придатну для біологічного життя? Таке життя можливе тільки на таких

планетах, як Земля в її сучасному стані, маючи на увазі її розмір, силу тяжіння, наявність повітря, відстань від Сонця. При більшому розмірі планети буде більше тяжіння, повітря — густішим. Отже, і тиск крові, і тиск атмосфери на людину будуть більшими.

Біологічні істоти не можуть жити на подібній планеті. Теж саме можна сказати про планети, менші розміром за Землю. Такі планети розміщені ближче до Сонця. На них висока температура, в якій теж неможливе біологічне життя.

Колись Земля також не відповідала умовам розвитку біологічного життя, подібно до Марса, Венери, Меркурія та інших планет. Бо за розміром була більша за сучасну Землю. Її орбіта проходила набагато далі від Сонця. Інопланетяни, подорожуючи в космосі, натрапили на цю праземлю.

Щоб привести її розміри, орбіту до потрібних параметрів, коли стане можливим на ній біологічне життя, необхідно було відколоти від праземлі зайві куски і перевести на орбіту, ближчу до Сонця. Звичайно ці куски мали розміри земних континентів. Але енергія атомних вибухів не має межі потужності. Все залежить від величини розряду.

Відбивши від праземлі зайві куски-континенти, космічні пришельці за допомогою атомних вибухів направили Землю на потрібну орбіту. На ній Земля знаходиться у наш час. А відбиті куски ще й нині літають навколо Сонця в поясі астероїдів, як молі планети: Церера, Паллада та ін.

А для чого було заселяти Землю народом божим, коли там вже жили люди? Можливо людей теж колись поселили на Землю. Допустили вільний безконтрольний розвиток. І людське суспільство почало розвиватись у напрямку самознищення через ворожнечу, злобу, сварки, скарги, жадобу. Все це неминуче закінчилося б знищенням людей на Землі.

Як запобігти цьому? Які знання потрібно передати землянам, аби вони пішли шляхом миру, прогресу? Секрети атомної енергії, радіо, телебачення, двигунів внутрішнього згорання? Що врешті-решт найважливіше у світі? Це 10 заповідей!

Якби людство завжди виконувало б ці заповіді, то не було б воєн, грабежів, вбивств та інших завад для розвитку суспільства. І для впровадження заповідей у життя серед землян і було послано на Землю представників позаземної цивілізації — народ божий. Чи виконує цей народ у наші дні свої обов'язки перед землянами — хай зробить висновок кожен із нас.

Звичайно, інопланетяни прилітали на Землю неодноразово. І вони повинні були залишити для майбутніх поколінь свої послання. Знайти ці послання могли тільки високорозвинені люди. Де і як сховали прибульці своє послання?

Місяць чи Земля? Місяць не має атмосфери. Адже метеорити, різкі перепади температури можуть зруйнувати місце схованки, саме послання.

Тільки на Землі може бути схованка для послання в майбутнє. Море вельми важке для детального обстеження, пошуку. У горах послання довше збережеться від пограбувань. Але там частіші землетруси, лавини. Так, відкриваючи одне місце за одним, дійдемо висновку, що послання в майбутнє інопланетян розміщено в сухому, тепломu місці, осторонь від бурхливих подій.

Послання не повинно мати матеріальні цінності, аби його не знищили дикі племена. Згадаймо зруйновані храм Артеміди, маяк в Александрії. Послання для прийдешніх поколінь повинно мати моральну, духовну, священну цінність. І це послання повинні охороняти самі земляни саме з огляду на ці його цінності і щоб схованка не притягувала до себе пожадливіх поглядів корисливих людей. Отож, це може бути тільки священний камінь в Каабі!

Кажуть, що це метеорит. Але чому він не округлої форми, а прямокутний? Та тому, що штучно виготовлений. А для цього на всіх континентах розмістили предмети явно неприродного походження. Про це свідчать, наприклад, предмети кулеподібної форми в Америці. Їх зробити могли тільки високорозвинені істоти. А де ключ від схованки? Як відкривають сейфи у банках? Ключ знаходиться у клієнта, у банкіра — сейф. Вкладник має ключ, але без згоди банкіра не буде допущений у сховище, де розміщені сейфи і не може ключем скористатись.

Мусульмани мають священний камінь Кааби, а ключ — у папи римського. Тільки тоді, коли мусульмани і християни примиряться, людство зможе відкрити схованку і ознайомитись із посланням іншої цивілізації. І електронний ключ до електронного замка в святині Кааби схожий на електронну картку, якою користуються в сучасних банках. Хоч контуром ця картка нагадує ключ. Ключ від раю, як його називають католики. Він знаходиться у папи римського.

Інопланетяни неодноразово прилітали на Землю. Будда, Мойсей, Адам — посланці цих прибульців. Як, можливо, хтось із грецьких міфічних богів. Але за тисячі років спогади про них залишились легендами, домислами. Інопланетяни кожного разу намагались виправити помилки в розвитку людства, прищепити їм найвищі моральні принципи. Але тільки 10 заповідей і принципи християнства знайшли найбільш сприятливий ґрунт серед людей.

Батьківщина інопланетян розташована дуже далеко від Землі. І вони не можуть часто відвідувати нашу планету. Але постійно спілкуються і відвідують нас. Тисячі років — мить для вічності. Як знати, чи не спогади про відвідини Землі при-

шельцями відображені в міфах про Зевса, Брахму, Вішну, Шиву, язичницьких богів, Мойсея.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Біблія, «Книга Буття», розділ 6, вірш 2.
2. Біблія, «Книга Буття», розділ 6, вірш 4.
3. Біблія, «Книга Чисел», розділ 13, вірші 32, 33.
4. Біблія, «Книга Повернення Закону», розділ 9, вірші 1, 2.
5. Біблія, «Книга Левіт», розділ 20, вірш 17.
6. *М. Галлай*. Почему первый — Гагарин // Еврейские вести. — 2002. — № 1–2.
7. Біблія, «Книга Вихід», розділ 3, вірш 2.
8. Біблія, «Книга Вихід», розділ 19, вірш 16.
9. Біблія, «Книга Вихід», розділ 19, вірш 18.
10. Біблія, «Книга Вихід», розділ 20, вірш 18.
11. Біблія, «Книга Вихід», розділ 24, вірш 17.
12. Біблія, «Книга Ісуса Навіна», розділ 10, вірш 11.
13. Біблія, «Книга Буття», розділ 19, вірші 24, 25.
14. Біблія, «Книга Ісуса Навіна», розділ 10, вірші 12, 13.
15. «Євангелія від св. Матвія», розділ 2, вірш 2.
16. «Євангелія від св. Матвія», розділ 2, вірш 9.
17. Біблія, «Книга Вихід», розділ 34, вірш 33–34.

Розділ III

«РУССКИЙ МИР»

ЄВРАЗІЙСЬКИЙ СОЮЗ ЯК ФІНАЛЬНИЙ ЕТАП ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ

Роман Дубровський, аспірант кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
УДК 327.5(47+57):327.39

Дана стаття присвячена аналізу причин, перспектив та наслідків реалізації геополітичного проекту «Євразійського Союзу» В. Путіна як фінального етапу інтеграційних процесів на пострадянському просторі та можливостей його перетворення на один із центрів світової економіки.

Ключові слова: Євразійський союз, реінтеграція, пострадянський простір.

Данная статья посвящена анализу причин, перспектив и последствий реализации геополитического проекта «Евразийского Союза» В. Путина как финального этапа интеграционных процессов на постсоветском пространстве и возможностей его превращения в один из центров мировой экономики.

Ключевые слова: Евразийский союз, реинтеграция, постсоветское пространство.

This article aims to analyze the causes, prospects and consequences of V. Putin's geopolitical project of «Eurasian Union» as the final stage of integration processes in post-Soviet space and opportunities for its transformation into one of the centers of the world economy.

Key words: Eurasian Union, reintegration, post-Soviet space.

Протягом останніх двадцяти років більшість країн пострадянського простору, за винятком прибалтійських, з геополітичної точки зору знаходяться в стані так званої стагнації або невідзначеності. Після розпаду централізованої радянської системи управління, політичних та економічних зв'язків у більшості країн, включа-

ючи Росію, практично відсутні конкретні вектори політико-економічного розвитку, розвиваються кризи соціального характеру та національно-державної ідентичності. Політика ситуаційності у відносинах з різними світовими економічними та геополітичними центрами призводить, за словами В. Карасьова, до того, що «танучі радянські ресурси вже не можуть забезпечити більш-менш повноцінне існування національно-державних організмів пострадянських держав і вимагають вибору вектора власного розвитку» [1].

Представники правлячих еліт країн колишнього СРСР намагалися створити і активувати велику кількість реінтеграційних проектів, які з тих чи інших причин або функціонують з тими чи іншими проблемами (ОДКБ, ЄвразЕС, ШОС), або зазнали поступового краху (наддержавний проект СНД та проект Союзної держави Росії і Білорусії). Окрім певних геополітичних та економічних причин, основною причиною поступового занепаду таких міждержавних утворень, на мою думку, стали екстраполяція в їх структуру управління рудиментарних радянських стереотипів системи розподілу владних повноважень, економічних квот, а головне — тотальне домінування російської еліти у прийнятті остаточних рішень керівними органами цих структур, що відповідно викликало вкрай негативні реакції інших країн.

Перші ідеї щодо необхідності трансформації або «переформатизації» міждержавних проектів, а точніше — базових геополітичних та гео економічних принципів їх створення та функціонування виникли ще на початку 90-х рр. ХХ ст. У 1994 р. президент Казахстану Н. Назарбаєв, виступаючи у Москві перед професорсько-викладацьким

складом МДУ ім. М. В. Ломоносова, чітко висловив свій погляд і вніс пропозиції щодо перспектив розвитку держав пострадянського простору. Зокрема, він висунув ідею створення абсолютно нового об'єднання країн — учасниць СНД і запропонував назвати його «Євразійським союзом» (ЕАС). Наголошуючи на необхідності створення такого союзу, він зазначав: «Євразійський союз необхідний. Подивіться, країни Європи з багатовіковою державністю йдуть на об'єднання, і там все частіше звучить слово «конфедерація». Вони чудово розуміють, що світовий ринок жорстко поляризується. Північна Америка, Японія, нарешті, азійські «молоді тигри». Ми ж, республіки колишнього Союзу, історією і долею підготовлені до єдиного співтовариства. Нам властиві одні форми та механізми зв'язків та управління, загальний менталітет, багато іншого. Ми просто приречені довіряти один одному. Питання в тому, що у деяких політичних лідерів, та й не тільки у них, існує політична боязнь відродження імперії. Але на це вже ніхто не піде. Нам не потрібно боятися слова «союз». Адже існує ж, наприклад, Європейський Союз. Ми всі рівні...» [2].

Будучи типовим радянським партійним функціонером, Назарбаєв, незважаючи на це, першим побачив зародки майбутньої кризи пострадянських інтеграційних проєктів. Саме він наголошував, що з моменту створення СНД країни-учасниці не зближуються, а все більше віддаляються одна від одної у політичній та економічній сферах, базові документи об'єднання не функціонують, а рішення, записані в них, не виконуються. «Я думаю, — зазначав він, що в Західній Європі політики йдуть попереду в об'єднанні, а народи відстають. А у нас в СНД навпаки: народи хочуть об'єднання, а політики відстають... Ми могли б почати об'єднання в ЕАС з Казахстану та Росії» [2].

У політичних та наукових колах пострадянських країн ідея «Євразійського Союзу» викликала багатоманітні реакції, від повної або часткової підтримки до звинувачень у намаганні силовим шляхом реанімувати СРСР в тому чи іншому вигляді. В більшості своїй, на мою думку, це пояснювалось побоюванням так званих «нових національних еліт» частково втратити свої повноваження, а також важелі контролю над перерозподілом національних ресурсів. Президент Казахстану однозначно відкидав будь-які ідеї «реанімування» Радянського Союзу, а тим більше будь-які силові варіанти реалізації таких ідей. Він говорив про те, що «незалежно від волі і бажання консервативних сил суверенітет — це реальність, і жодна держава не поступиться ним. Справжні прихильники інтеграції, що використовують цю ідею не з метою політичної реклами, сьогодні усвідомлюють, що процес цивілізованої,

прогресивної інтеграції має йти паралельно і сприяти зміцненню національного суверенітету держав. Така інтеграція є синонімом стабільності і безпеки. Про це говорить і досвід Європи, Північної Америки, Південно-Східної Азії» [3].

Незважаючи на це, проєкт створення ЄАС або знайшов часткову підтримку в елітарних колах країн СНД, або був сприйнятий і трактувався ними, особливо в Росії, у дещо викривленому вигляді, а от саму ідею такого геополітичного утворення, його економічні та політичні засади російські владні аналітики та політтехнологи повернули до життя на початку ХХІ століття. Вона постала у вигляді нового масштабного геополітичного проєкту та як ідейна платформа повернення на посаду Президента Росії Володимира Путіна.

Як відомо, 3 жовтня 2011 року в російській газеті «Известия» під його авторством вийшла стаття під назвою «Новий інтеграційний проєкт для Євразії — майбутнє, яке народжується сьогодні». За словами Путіна, політико-правова основа нового проєкту, під запозиченою назвою «Євразійський Союз», напрацьована ще у рамках СНД, а економічним базисом стануть вже існуючий Митний союз (МС) Білорусі, Казахстану, Киргизії і Росії та Єдиний економічний простір (ЄЕП) Росії, Білорусі і Казахстану, який почав функціонувати з 1 січня 2012 року.

Варто відмітити, що в рамках підготовки до функціонування ЄЕП вже зроблено багато політичних та економічних кроків, зокрема:

- завершено формування повноцінної єдиної митної території (2010);
- всі норми Митного союзу приведено в повну відповідність з нормами ВТО (2011);
- підписано договір про зону вільної торгівлі в рамках СНД (2011).

За словами Путіна, необхідність створення Єдиного економічного простору викликана як змінами світової економічної кон'юнктури (світова фінансова криза змусила держави шукати нові ресурси для економічного зростання, інтеграційні процеси отримали додатковий імпульс), так і необхідністю реформування самої парадигми інтеграційних проєктів на пострадянському просторі (тобто формування принципу домінування економічних інтересів над політичними). Він зазначав, що «по суті мова йде про перетворення інтеграції в зрозумілий, привабливий для громадян і бізнесу стійкий і довгостроковий проєкт, що не залежить від перепадів поточної політичної та будь-якої іншої кон'юнктури». «Становлення Митного союзу і ЄЕП йде набагато динамічніше, оскільки враховує досвід ЄС та інших регіональних об'єднань» [4].

Проводячи глибинний аналіз основних ідей, принципів та перспектив «путінського» варіанта

такого міждержавного об'єднання, Н. Назарбаєв наголосив, що «Євразійський Союз — це мегапроект, сумірний зі складними викликами сьогодення і майбутнього», який «має всі шанси стати органічною частиною нової світової архітектури» [5].

У своїй статті президент Казахстану наголошує, що всім учасникам євразійської інтеграції необхідно мати чітку стратегію дій, яка має базуватися на декількох основних принципах:

— Євразійський Союз повинен з самого початку створюватися як конкурентоспроможне глобальне економічне об'єднання з розробленою і прийнятою спільною програмою інноваційно-технологічної кооперації, розрахованою на перспективу 10-15 років;

— це об'єднання має стати з'єднувальною ланкою євроатлантичного і азіатського ареалів розвитку, тобто «економічним містком, що з'єднає як динамічні економіки Євросоюзу, Східної, Південно-Східної та Південної Азії», так і максимальньо розширить співробітництво між ЄС та Євросоюзом, КНР, Японією, Індією;

— такий проект повинен формуватися як самодостатнє регіональне фінансове об'єднання, яке буде частиною нової глобальної валютно-фінансової системи;

— інтеграція будь-яких країн у таке геополітичне об'єднання має здійснюватися виключно еволюційним та добровільним шляхом, тобто «будь-які форми штучного прискорення або підштовхування до цього інших країн є неприйнятними» [6].

Окрім детального огляду політичних, правових та історичних аспектів майбутнього функціонування євразійського геополітичного проекту, варто систематизувати та проаналізувати основні геополітичні та гео економічні чинники, що призвели російську політичну еліту до усвідомлення необхідності відродження та втілення у життя «кремлівського варіанта» ідей Н. Назарбаєва.

З точки зору об'єктивного політичного аналізу, за останні двадцять років після розпаду СРСР геополітичний статус Росії в світі практично не змінився. Основні зусилля політичної еліти часів Путіна були направлені на вирішення трьох найголовніших завдань з точки зору забезпечення функціонування російської держави як цілісного механізму:

— формування експортно-орієнтованої ресурсної економіки;

— збереження територіальної цілісності держави;

— формування максимально-централізованої владної структури всередині держави.

«Псевдоріковка» політичної еліти та тимчасова зміна «централізатора» В. Путіна на «ліберала» Д. Медведева на посаді президента

фактично ознаменувала виконання першого етапу становлення Росії на геополітичній карті світу XXI століття.

За часів президентства останніх кремлівськими політтехнологами було розроблено та розпочато втілення цілої низки проектів політичного та економічного характеру (ШОС, ЄвразЕС, ЄСР, Митний союз та ін.). Всі вони, незважаючи на їх результативність, все ж є лише проміжними підготовчими етапами для створення мегапроекту «Євразійського союзу», реалізація якого, на думку багатьох аналітиків та політологів, стане ідеологічною платформою та головною місією В. Путіна після повернення на посаду президента Росії.

Необхідність створення такого наддержавного об'єднання символізує собою початок реалізації другого етапу геополітичних планів Кремля. Ініціатива перетворення російської держави та її союзників у ще один геополітичний та економічний полюс світової економіки зумовлено як зовнішньо- і внутрішньополітичними факторами, так і глобальними змінами в світовій політиці та економіці. В інтерв'ю агентству «Росбалт», присвяченому цій темі, український політолог В. Карасьов серед зовнішньополітичних факторів виділяє наступні:

— загальна тенденція відсутності однозначно-визначених векторів політико-економічного розвитку більшості пострадянських країн (включаючи і Росію);

— загальна криза національної ідентичності, необхідність створення для суспільства соціальних орієнтирів розвитку, демографічна криза;

За його словами, більшість держав колишнього СРСР «комфортно обживали статус буферності протягом двадцяти років, граючи на протиріччях між великими гравцями, маніпулюючи цими гравцями з метою свого інерційного виживання. Але подальше інерційне існування цих держав вже неможливе... Структура світу стає великоформатною, враховуючи торгівлю географію та торговельні потоки. Неможливо далі ні балансувати, ні продовжувати жити за рахунок спадщини радянських часів» [1].

Серед проблем внутрішньополітичного характеру ключове місце займає сама проблема російської державності: Росія не є імперією, але є багатонаціональною державою, у якій є два виходи з нинішнього становища: або стати ініціатором нових «складальних» процесів на пострадянському просторі, або постійно перебувати в кризі національно-державної ідентичності, чого її політична еліта більше не може допустити. Виходячи з етнічного складу Російської Федерації, її територіальної різноманітності, ресурсного потенціалу, імперських та радянських геополітичних традицій, вона ніколи не стане «національною державою» як Німеччина, або «державою-нацією» як

Польща, на відміну від деяких інших пострадянських держав, які мають такі перспективи.

Серед глобальних геополітичних факторів, що впливають на бажання російської еліти контролювати торгівельні процеси євразійського регіону та його ринки, є поступове «затискання» Росії двома найближчими світовими економічними центрами: стрімко зростаючими економіками країн Східно-азійського регіону та Євросоюзом. Економічні кризи та фінансова нестабільність «єврозони» (яка, до речі, на думку російських «неоевразійців», з часом повинна суттєво послабити євроінтеграційні прагнення України і призвести до її поступового повернення у геополітичну «орбіту» Кремля), а також зростаючі претензії Китаю щодо посилення економічного та політичного впливу на Центральнопівденноазійський регіон змушують Кремль вибудовувати нові економічні структури та механізми впливу на подібні процеси. На мою думку, в разі успішної реалізації євразійських геополітичних проектів та формування всередині таких міждержавних об'єднань відносно чіткої економічної та правової структури, в найближчому майбутньому Росія відновить свій природний статус гегемона, відсутність якого провокувала політичну та економічну стагнацію країни після розпаду СРСР, а правляча російська еліта отримає колосальні вигоди, серед яких можна виділити головні:

- контроль над торгівельними потоками між Європейським Союзом і Китаєм;

- безперешкодна інтеграція російських транснаціональних корпорацій в економічні структури інших країн, оволодіння новими ринками (початок цього процесу покладено під час економічної кризи в Білорусі 2011 року);

- розширення власної експортно-імпоротної бази через вплив на формування системи міждержавного митного контролю;

- зняття міграційних бар'єрів (поступове вирішення проблеми дефіциту масової некваліфікованої робочої сили);

- покращення демографічної ситуації, можливість набуття іноземними працівниками громадянства Росії;

- поновлення навколо Росії так званого «азійського поясу стабільності», як захисту від мусульманської політичної кризи, пов'язаної з так званою «арабською весною», або новою хвилею падіння диктаторських режимів Близького Сходу та Африки;

- поновлення панівного статусу російської еліти як ініціатора нових інтеграційних процесів та повернення контролю над пострадянським простором (політика «неоевразійського ревізюнізму»).

Європейські та американські політичні кола прийняли проект «Євразійського Союзу» дос-

татньо стримано, хоча без жодних сумнівів піддали його глибинному аналізу, а от погляди зарубіжної преси та аналітиків на ідею нового інтеграційного проекту Путіна суттєво розходяться: від чергової передвибірчої ідеї, здатної мобілізувати масово ностальгуючий за часами Радянського Союзу російський електорат, до намагання відновити СРСР у трансформованому вигляді, використовуючи Європейський Союз одночасно як прототип та «демократичну обгортку» для маскування імперських намірів. Думки європейських та вітчизняних аналітиків сходяться в одному: намагання використання демократичного досвіду та економічних зразків Євросоюзу та навіть порівняння з такими для нового «неоевразійського проекту Путіна» є абсурдними з ряду фундаментальних причин:

- потенційні майбутні учасники Євразійського Союзу — це країни з авторитарними політичними режимами, «неофеодальними» політичними системами, домінуванням екстенсивного розвитку, з сировинними або напівсировинними економіками, а сама Росія як ініціатор подібних інтеграційних процесів має несприятливий клімат для бізнесу, для впровадження інновацій та фактично повну відсутність політичної та соціальної активності та модернізації;

- Євросоюз є об'єднанням держав, в якому відсутня єдина країна — доміатор, а в його «неоевразійському» аналозі жодних альтернатив Росії бути не може в силу природних географічних та історичних причин;

- еліти пострадянських країн однозначно використовуватимуть новий проект для власного економічного зиску або вирішення власних проблем за рахунок інших країн, бо жодна олігархічна бізнес-група, що контролює певний сектор національної економіки, ніколи не поступиться власними активами та територією заради химерних «загальних інтересів» або «суспільного блага», бо таких понять для них просто не існує.

На думку політичного експерта А. Окари, «сучасна Росія — це держава-корпорація, в якому всі ресурси і можливості належать невеликій групі «акціонерів», інакше і бути не може. Акціонери думають, перш за все, про рентабельність і прибуток, а народ своєї країни сприймають як «непрофільні активи». Що ж тут говорити про народи інших країн?» [7].

Для запезпечення можливості реалізації «неоевразійських проектів» під час третього (в цьому практично немає сумнівів) та четвертого президентського термінів, всередині країни Путіну все ж доведеться модернізувати систему влади та механізми роботи її інститутів, а основний вектор економічної політики чітко повернути у бік «старої» Європи, де він має багато союзників та можливостей для реалізації різного роду

прибуткових енергетичних проектів. Проте не варто забувати, на тлі внутрішньої кризи Європейського Союзу Німеччина, Франція та Італія використовують зростаючі геополітичні амбіції Росії на противагу Сполученим Штатам Америки, тобто як додатковий ресурс в боротьбі за послаблення впливу США на Європу, а отже, за посилення власних позицій та впливу на Європейському континенті. Для цих «старих» країн Європи Росія повинна бути стабільною, а не слабкою, бо вони вже давно отримують окремі фінансові та економічні преференції від Кремля в обхід загальних інтересів ЄС. Як заявив Н. Саркозі, «Європа більше, ніж хто-небудь, зацікавлена в тому, щоб Росія була стабільною, процвітаючою та залученою у справи миру. Це в наших інтересах. Європа хотіла би бачити Росію сильною» [8]. Немає нічого дивного, що в цьому сенсі геополітичні проекти російських «неоевразійців» з побудови «Європи великих країн» по осі Париж — Берлін — Москва та наступний за цим розкол Європейського Союзу не виглядають настільки фантастичними, адже, як зазначає у своїй статті Г. Перепелиця: «В умовах зростаючої конкуренції між країнами ЄС Росія може віддавати переваги тій чи тій країні, підсилюючи її конкурентоспроможність залежно від лояльності до геополітичних планів Кремля» [9].

На даний час незважаючи на те, що Володимир Путін оголосив про «європейський вибір» Росії і відносини з Європейським Союзом явно стали більш прагматичними, енергетичні ресурси є і залишатимуться їх єдиним і головним аспектом. За словами Д. Треніна, «Росія постійно пропонує європейцям обмін активами, та Європа не поспішає скористатися цією пропозицією. Її зупиняє відсутність у Росії прозорості, як і нечіткість правил, якими керується її економіка» [10].

Зіткнувшись із європейським скептицизмом, Москва почала вважати ЄС не ключовим у довгостроковому плані стратегічним партнером у справі пан-європейської інтеграції, а економічним і політичним конкурентом Російської Федерації. Саме тому Кремль намагається вибудувати власні геоекономічні і геополітичні «осі» з окремими членами Євросоюзу. У результаті Росія, мабуть, упускає можливість прискорення свого процесу модернізації та зміцнення геополітичної позиції.

Російська політична еліта часів Путіна — Медведєва, як і майже всі пострадянські авторитарні правлячі режими у своїх країнах, розглядає себе як закритий бізнес-клуб або корпорацію, якій належать всі капіталізовані ресурси країни. В умовах наростаючої жорсткої економічної кон-

курентції, слабкості власної ресурсно-експортної економіки та натиску ліберальних ринків, за останнє десятиліття російська геополітична концепція переживає величезну трансформацію. Сучасні світові реалії ставлять російську державу перед серйозним вибором: завершення формування у вигляді торгової колоніальної (або економічної) імперії і поступове перетворення так званого *Євразійського Союзу* на один із світових економічних центрів впливу або збереження форми традиційного історичного континентального імперіалізму, що означатиме радикалізацію імперської ідентичності, волі до військової і культурної експансії, поглиблення економічної, соціальної, демографічної кризи та міжетнічних конфліктів всередині країни, що рано чи пізно призведе до її розпаду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Казарин П.* Анатомия Евразийского союза. (Интервью с В. Карасевым). [Електронний ресурс]. — Режим доступа: <http://www.rosbalt.ru/ukraina/2011/10/13/900840.htm>.
2. *Ретивых А. В.* Казахстан на стыке веков. Историческая роль Президента РК Н. А. Назарбаева в формировании геополитической стратегии государства. — Алматы, 2000, с. 117—118.
3. *Назарбаев Н.* Вспоминая недавнее прошлое. Алматы, 1996. Цит. по книге «На пороге XXI века». — Алматы, 2003, с. 108.
4. *Путин В.* Новый интеграционный проект для Евразии — будущее, которое рождается сегодня. Известия, 3 октября 2011 года. [Електронний ресурс]. — Режим доступа: <http://www.izvestia.ru/news/502761>
5. Назарбаев считает Евразийский союз мегапроектом//Актуальные комментарии. 25 октября 2011. [Електронний ресурс]. — Режим доступа: <http://actualcomment.ru/news/32181/>
6. *Назарбаев Н.* Евразийский Союз: от идеи к истории будущего. Известия. 25 октября 2011 года. [Електронний ресурс]. — Режим доступа: <http://www.izvestia.ru/news/504908>
7. Чому Євразійський союз Владіміра Путіна не стане новим СРСР? (інтерв'ю А. Окари агентству «Росбалт»). 29.10.2011 року. [Електронний ресурс]. — Режим доступа: http://www.aratta-ukraine.com/text_ua.php?id=2166
8. *Саркози:* Европа хочет видеть Россию сильной. Интернет-журнал «Новая политика» [Електронний ресурс]. — Режим доступа: <http://www.novopol.ru/-sarkozi-evropa-hochet-videt-rossiyu-silnoy-text53301.html>
9. *Перепелиця Г.* Україна та ЄС у врегулюванні російсько-грузинського конфлікту на Кавказі 09.01.2009 року. [Електронний ресурс]. — Режим доступа: <http://nomos.com.ua/content/view/215/79/>
10. *Тренін Д.* Зовнішня політика Росії: самоствердження чи інструмент модернізації? День. — № 96. — 3 червня 2008 року [Електронний ресурс]. — Режим доступа: <http://www.day.kiev.ua/202164>

Розділ IV

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

НОВІ НАУКОВІ ПАРАДИГМИ У СПРИЙНЯТТІ СУЧАСНОГО СВІТУ

Ніна Ковadlo, кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин і світової політики Київського слав'ястичного університету
УДК 323.17:316.6

У статті розглядаються нові парадигми пост-класичного пояснення політичних процесів сучасності.

Ключові слова: трансформація, модернізація, демократизація, інновація, традиції, сучасність.

В статье рассматриваются новые парадигмы постклассического объяснения политических процессов современности.

Ключевые слова: трансформация, модернизация, демократизация, инновация, традиция, современность.

The new paradigms of the post-classic explaining to of political processes contemporaneity are examined in the article.

Key words: transformation, modernization, democratization, innovation, tradition, contemporaneity.

Західні дослідники констатують формування нової наукової парадигми у сприйнятті сучасного світу — «Межі всеохоплюючого розвитку» («Comprehensive development framework»), яка визначає трансформацію як проблему соціальних змін, що включає адміністративний потенціал держави, процес демократизації, ринкових реформ та еволюцію нових норм соціальної справедливості. При цьому соціальні, інституційні й організаційні структури посткомуністичних суспільств розглядаються не як зовнішні по відношенню до процесів ринку, а як ендогенні показники, які визнача-

ють інститути ринків і ступінь соціальної згуртованості населення. Прихильники цієї парадигми вважають, що в процесі модернізації роль локальних знань та акторів є важливішою, ніж застосування абстрактних моделей капіталізму [1, с. 79]. До цієї ж ідеї поступово доходить і політична еліта. Так, у 2000 р. на форумі найвпливовіших політиків, бізнесменів і фінансистів у Давосі другою за значенням загрозою та проблемою (після екологічної) було названо зникнення традиційних етичних уявлень та норм [2].

На відміну від західної політичної теорії, східноєвропейське суспільствознавство долучилося до розроблення проблем культурних детермінант політичної еволюції з певним запізненням. Об'єктивною причиною цього було тривале домінування марксистської догматики. Але вже у 1960–1970-ті рр., під впливом зростаючої духовної кризи радянського суспільства, посилювалася увага науковців до проблем «соціалістичної обрядовості». За спостереженням В. Авер'янова, у цей період в радянській гуманітарній науці термін «традиція» почав пов'язуватися зі змінами, що відбувалися у масовій свідомості громадян СРСР [3, с. 68]. Вже у той час феномен традиційності розглядався як внутрішній зв'язок людства із власним минулим як засіб подолання історичного розриву в цінностях. Традиції дедалі частіше інтерпретувались як механізм інтеграції людської діяльності та соціальні структури, від яких залежить реформування соціалізму.

Чималий внесок у справу формування наукових уявлень щодо наявності діалектичного зв'язку традицій та інновацій зробили представники радянської етнології та східнознавства

1970–1980-х рр. Так, зокрема, корифеї радянської етнології А. Першиц та С. Арутюнов запропонували свої гіпотези співвідношення інновацій і традицій у функціонуванні соціального організму. З точки зору А. Першица, традиції постають як рудименти минулого, що містять у собі лише деякі нашарування «повної» культурної системи потестарного суспільства. Вони являють собою структурно складні сполучення гетерогенних ядер та оболонки традицій, свого роду гібриди. При цьому традиції проходять чотири стадії реакції на нововведення: протидія; співіснування; міксація; перетворення [4, с. 150–178].

С. Арутюнов також виходив із наявності чотирьох стадій проникнення інновацій у структуру соціального організму — це селекція, копіювання, модифікація й структурна інтеграція. При цьому автор зазначав дискретність цього процесу. Так, зупиняючись на стадії копіювання, інновація здатна породжувати лише деякі нові елементи культури колективу, тоді як інновація на рівні інтеграції формує етнічну культуру загалом. За твердженням дослідника: «Інновація, яка в принципі може починатись у будь-якій окремій сфері культури та в будь-якому соціальному прошарку чи групі, зазвичай призводить й до певних змін в інших культурних сферах та соціальних групах» [5, с. 12].

Цілісну модель традиційних суспільств, як альтернативного шляху розвитку цивілізації, запропонували й представники радянського східнознавства. Авторитетний представник цього напрямку гуманітаристики Л. С. Васильєв визначив чіткі критерії феномену «традиційного суспільства»: патерналізм як ціннісна основа взаємодії суспільства та політичних інститутів; влада — власність, що передбачає монополізацію ресурсів влади представниками певного правлячого клану, з одного боку, та відсутність категорії «приватної власності» — з іншого; негативне ставлення до феномену підприємництва та неконтрольованого державою ринку; стабільність соціальної структури і сталість соціальних відносин; здійснення перетворень виключно в межах культурної традиції, без радикального заперечення її основних складових. Л. С. Васильєв у своїй концепції обстоює погляд на західну капіталістичну цивілізацію та породжені нею структури народоправства як на певну культурну мутацію, що випадково отримала шанс для розвитку в обмеженому регіоні Західної Європи, а потім змогла потіснити традиційні суспільства по всьому світу. Але навіть і за таких умов традиціоналістська цивілізація не зникла й продовжує впливати на сучасні глобальні процеси. З його точки зору, традиційна частина ойкумени, в тому числі й Росія, активно протистоїть впливу Заходу, висуваючи на передній план ідею влас-

ної самобутності в найрізноманітніших її аспектах. Як наслідок у світі виникають доктринальні релігійно-ідеологічні імпульси, контраверсійні по відношенню до вестернізаторських імпульсів у своєму намаганні обмежити вплив «чужих» культурних систем [6, с. 449].

Головним результатом фундаментальних досліджень радянського періоду стало відкриття діалектичної природи взаємовідносин традицій та інновацій у процесах політичного розвитку. Виявилось, зокрема, що традиційність і сучасність можуть і не поставати як взаємодоповнюючі елементи у функціонуванні конкретного соціуму. Більше того, наукова спільнота дійшла висновку про існування деструктивних інновацій, які не лише не підвищують адаптаційний потенціал транзитивного суспільства, але й перешкоджають відтворенню його культурного коду.

У 1990-ті роки фіксується новий сплеск інтересу до політичних інновацій — одного зі складових питань центральної проблеми нашого дисертаційного дослідження. Об'єктивними причинами цього постали процеси демонтажу комуністичної системи, суверенізації колишніх радянських республік, формування демократичних політичних інституцій тощо. Внаслідок цього аж до кінця 1990-х рр. у суспільствознавстві пострадянського простору феномени «традиції» та «традиційності» розглядалися залежно від оцінки інновацій та від ролі, яка відводилася їм у становленні «нової соціальності». Поряд із цим російська політична наука періоду «трансформаційного оптимізму», з обережністю ставилася до ідеї наявності єдиного для всіх «західного» шляху суспільно-політичної та культурної модернізації. Найчастіше пропонувалася компромісна гіпотеза про можливість визначення певних загальних принципів, що є ефективними для більшості транзитивних соціумів. Показовою в цьому відношенні слід вважати концепцію Н. Баранова. З одного боку, автор зазначає, що в Росії тенденція витіснення традиційних засобів представництва розширюється, а політичний процес набуває дедалі нових і нових демократичних рис. Проте, виступаючи як прихильник структурного підходу демократизації, Н. Баранов констатує, що вибір шляху, оптимального розвитку для будь-якої держави, визначається під час історичного розвитку з урахуванням національних, релігійних та культурних особливостей. «Демократичні політичні інститути стають ефективними лише внаслідок тривалого процесу розвитку та адаптації до умов і традицій даного суспільства, про що свідчить досвід демократичного будівництва в західних країнах» [7].

Варто зазначити, що науковці пострадянських країн досить швидко відійшли від здебільше некритичного запозичення західних наукових

концепцій політичного розвитку та почали розробляти власні пояснювальні системи демократичного транзиту. Найпопулярнішою в цей час серед представників соціальних наук стала концепція конвергенції, яка репрезентувала політичний розвиток країн Східної Європи як своєрідний мікс елементів традиціоналізму та соціокультурних інновацій. Відповідно аналітичний інструментарій суспільствознавства був збагачений новим концептом — «посткомунізмом» — як відображенням цих складних процесів реальності.

Прикладом застосування концепції конвергенції до вивчення особливостей періоду «постперебудови» можна вважати дослідження таких соціологів, як Ю. Левада, М. Мнацакарян, Т. Рассадіна. Остання, зокрема, у дослідженні масових настроїв росіян початку 1990-х рр. зазначала, що рефлексивна діяльність соціальних суб'єктів Росії містить глибокі цивілізаційно-культурні «розломи» у цінностях. Поряд із цим традиційні орієнтири та ментальні програми, внаслідок «убудовування» у сучасні ціннісні системи, впливають на успішність суспільних перетворень. Дослідниця наголошувала на креативній складовій традиції, яка забезпечує здатність культури генерувати інновації, що можуть бути прийняті суспільством на даному етапі його розвитку. В таких процесах використовуються не лише раціональні засоби трансформації, але й архаїчні шари свідомості [8, с. 100].

Співзвучною з попередньою є й наукова концепція політолога М. Федорової. З її точки зору, політика здатна бути традиціоналістською, але не бути ретроградною. Правляча еліта повинна використовувати досвід минулих віків, не підпорядковуючись йому. Запорукою цьому є раціональний тип поведінки сучасних політиків, які зберігають власну волю по відношенню до традиційних культурних систем. Конвергенція традиційності та сучасності простежується, на думку дослідниці, у принципово тотожній структурі багатьох ідеологем, якими користуються сучасні політики, зі структурою міфів доіндустріальних спільнот. В обох системах соціальної інтеграції та мобілізації завжди наявні три міфологічні сюжети: міф про золотий вік; міф про єдність; міф про героя [9, с. 151].

Унаслідок цього навіть найрозвинутіші суспільства сучасності ґрунтуються у своєму політичному житті на ментальних та технологічних структурах, властивих традиційним соціумам.

Відомий російський політолог Ю. А. Мельвіль, звертаючись до феномену посткомунізму, визначає його як суперечливе явище, яке можна репрезентувати й як демократизацію авторитарного політичного режиму, й як трансформацію політичної системи зі збереженням та консервацією багатьох традиційних рис. Звідси й твер-

дження автора про те, що демократичні транзити — це поліморфні процеси переходу від одного суспільно-політичного стану до іншого, причому кінцевим пунктом призначення зовсім не обов'язково постає саме демократія. Цей процес, згідно з авторським тлумаченням, характеризується впливом таких чинників: нормативне ставлення до демократії та масова привабливість демократичних ідеалів; економічна неефективність та делегітимація авторитаризму; практичне експериментування з демократичними інститутами та процедурами; сприятливе для демократизації міжнародне середовище [10, с. 14].

Фіксуючи специфіку пострадянського простору і на відміну від багатьох своїх західних колеґ-транзитологів, Ю. А. Мельвіль наголошує на особливій ролі сильної держави як основного агента демократизації. З його точки зору, демократія можлива лише там, де існує ефективна держава. Її відсутність відкриває шлях до феномену архаїзації життя транзитивного суспільства.

З останньою тезою цілком погоджується інший російський транзитолог І. К. Пантін. З його погляду, різкий демонтаж комуністичної системи призвів до повернення мас людей до першоджерел їхньої свідомості, проявивши прірву між імперативами сучасної цивілізації та традиціоналістською ментальністю громадян колишнього соцтабору. Враховуючи особливості минулого досвіду російських реформ, дослідник схиляється до так званого «процедурного» сценарію демократизації, за яким роль головного актора покладається на політичну еліту країни. І. К. Пантін переконаний в тому, що сучасний глобалізований соціум висуває нові вимоги до політичної модернізації. Йдеться вже не про вестернізацію, яка знята з порядку денного, а про поєднання інновацій та самобутності. З його точки зору, формується принципово відмінний тип багатоманітності, за умов якої кожна країна чи група країн виступає в ролі історично особливої та, поряд з цим, інтегральної частини всесвітнього цілого [11, с. 116–124].

На відміну від І. К. Пантіна, для переважної більшості інших російських політологів властивим є неприйняття процедурного сценарію демократизації східноєвропейських політій. Як і всі прихильники структурного підходу, у тлумаченні сутності демократизації вони звертають увагу на визначну роль історико-культурної специфіки транзитивного суспільства, яка відтворює інваріантні структури, що обмежують інновації. Як зазначає, зокрема, А. Казанцев: «Перетворення переважно мали раціонально-проективний характер та передбачали орієнтацію на чужий інституційний та культурно-цивілізаційний досвід. Тому всі вони породжували серйозні розриви між традицією й інноваціями, неформальними

та формальними інститутами, державним апаратом та населенням» [12, с. 76]. У цілому ж спільними концептуальними положеннями цього комплексу поглядів можна вважати такі:

1. Акцентуація на контекстуальності феномену «демократія» та багатоманітності варіантів його об'єктивації — йдеться про розуміння демократії історично: з розвитком суспільства воно змінюється та модифікується.

2. Тлумачення історії модернізації країн Східної Європи як численних спроб укладення «вертикальних договорів» між елітою і пересічними громадянами та їх поразок унаслідок використання антимодерністських засобів легітимації влади.

3. Визнання нежиттєздатності формальної демократії, що обмежується лише інституційним виміром. Саме невідповідність інституційних і процесуальних сфер культури суспільства або цінностям, що домінують в ньому, зумовлює як періодичні кризи в консолідованих демократіях, так і непослідовність і суперечливість демократизації в перехідних суспільствах.

4. Констатація кризи сучасної моделі демократії та очікування реверсу «третьої хвилі демократизації».

Наприкінці 1990-х рр. у російській транзитології розпочалась дискусія щодо особливого шляху модернізації країни, яка була викликана прогнозованим зсувом масових симпатій громадян до цінностей консерватизму. В межах цієї дискусії були сформульовані концепції «архаїзації» (А. Ахієзер, В. Ачкасов, М. Чешков) і «російської самодержавної влади» (Ю. Пивоваров), а також реанімовано науковий напрям «євразійства» (Ю. Стефанов, О. Дугін).

Методологія прихильників теорії «архаїзації» поєднує в собі психологічні, культурологічні, етнопсихологічні та власне політологічні методи. Феномен архаїзації репрезентується як масова психологічна реакція громадян транзитивного суспільства, що перебувають у стані фрустрації, викликаній спробами лібералізації суспільства, зокрема радикальними економічними реформами. Особливий наголос робиться на інверсійній логіці архаїзації — абсолютизації традиційних цінностей як основи життєдіяльності соціуму. Водночас у науковому дискурсі стверджується діалектичне розуміння сутності концепту «модерн» як такого, що не є повністю позбавленим традиційності. Підкреслюється, що традиції сучасного суспільства мають порівняно нещодавнє походження внаслідок того, що в його історії вони послідовно змінювали одна одну, синтезувалися, модернізувалися. Сучасне суспільство, таким чином, репрезентується як «суспільство зовнішньої традиційності».

Представник теорії «архаїзації» В. Ачкасов особливу увагу зосереджує на вивченні «низово-

го» народного традиціоналізму, на змінах ідентичності та ідеології радянського режиму. Стверджується наявність взаємозв'язку феномену традиціоналізму з етнічністю, теоретично розробляється концепція традиціоналізму як феномену, що розвивається в умовах транзитивного суспільства [13, с. 173].

Простежуються й намагання надати цим аналітичним побудовам статус своєрідної метатеорії політичного розвитку сучасної цивілізації. Так, М. Чешков констатує наявність світового тренду «повернення до історії». Це — «відтворення історії» тих структур, що були редуковані Заходом до ролі об'єкта світових процесів [14, с. 121].

Таким чином, зарубіжні дослідники констатують різноманіття нових наукових парадигм у сприйнятті сучасного світу, які визначають трансформацію, процес демократизації, ринкових реформ та еволюцію нових норм соціальної справедливості як моделі сучасного розвитку, що перебувають у нерозривній єдності та взаємо-впливі на світові політичні процеси.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Мюллер К., Пикель А. Смена парадигм посткоммунистической трансформации / К. Мюллер, А. Пикель // Социс. — 2002. — № 9. — С. 67–82.
2. Арутюнов С. А. Процессы и закономерности вхождения инноваций в культуру этноса / С. А. Арутюнов // Советская этнография. — 1982. — № 1. — С. 8–21.
3. Синтез политического прагматизма с традиционализмом. Что происходит с публичной политикой? // Центр «Новая политика» [Электронный ресурс] — Режим доступа к журн.: //http://www.povopol.ru/text55.html
4. Аверьянов В. В. Традиция и традиционализм в научной и общественной мысли России (60–90 годы XX века) / В. В. Аверьянов // Общественные науки и современность. — 2000. — № 1. — С. 68–77.
5. Першиц А. И., Монгайт А. Л., Алексеев В. П. История первобытного общества / А. И. Першиц, А. Л. Монгайт, В. П. Алексеев. — М.: Высш. шк., 1982. — 224 с.
6. Арутюнов С. А. Процессы и закономерности вхождения инноваций в культуру этноса / С. А. Арутюнов // Советская этнография. — 1982. — № 1. — С. 8–21.
7. Васильев Л. С. История Востока: в 2 т. Т. 2. / Л. С. Васильев. — М.: Высш. шк., 1994. — 495 с.
8. Баранов Н. А. Современные трансформации демократии: выбор России / Н. А. Баранов [Электронный ресурс] — Режим доступа к журн.: //http://www.politex.info/content/view/188/30/
9. Рассадина Т. А. Трансформации традиционных ценностей россиян в постперестроечный период / Т. А. Рассадина // Социс. — 2006. — № 9. — С. 95–101.
10. Фёдорова М. М. Традиционализм как антимодернизм / М. М. Фёдорова // Полис. — 1996. — № 2. — С. 143–161.

11. *Мельвиль А. Ю.* Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим транзитам / А. Ю. Мельвиль // Полис. — 1998. — № 2. — С. 6–39.

12. *Пантин И. К.* Выбор России: характер перемен и дилеммы будущего / И. К. Пантин // Полис. — 2007. — № 4. — С. 113–136.

13. *Казанцев А. А.* Интеллигенция и структурные инновации в политическом пространстве. Опыт сравнительного анализа / А. А. Казанцев // Полис. — 2007. — № 1. — С. 71–94.

14. *Ачкасов В. А.* Трансформация традиций и политическая модернизация: феномен российского традиционализма / В. А. Ачкасов // Философия и социально-политические ценности консерватизма в общественном сознании России (от истоков к современности): сб. ст. — СПб. : Изд-во СПб. ун-та, 2004. — Вып. 1. — С. 173–191.

15. *Чешков М. А.* Россия в мировом контексте (глобальная общность человечества) / М. А. Чешков // Мир России. — 1997. — № 1. — С. 107–122.

ТИПОЛОГІЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙ: КЛАСИЧНИЙ І МОДЕРНІЗАЦІЙНИЙ ПІДХОДИ

Тетяна Андрущенко, кандидат політичних наук, докторант НПУ імені М. П. Драгоманова
УДК 32.008: 124.5(043)

Аналізуються переваги і недоліки класифікації цивілізацій, здійснені свого часу такими відомими політологами і футурологами, як М. Данилевський, О. Шпенглер, О. Тоффлер, Ф. Бродель та ін.; підкреслюється оригінальність підходу С. Хантінгтона щодо «зіткнення цивілізацій» і як конструктивнішого за нього підходу М. Михальченка — «зіткнення цінностей».

Ключові слова: людина, культура, цивілізація, типологія, діяльність.

Анализируются преимущества и недостатки классификации цивилизаций, осуществлённой в своё время такими известными политологами и футурологами, как М. Данилевский, О. Шпенглер, О. Тоффлер, Ф. Бродель и др.; подчёркивается оригинальность подхода С. Хантингтона относительно «столкновения цивилизаций» и более конструктивного по сравнению с ним подхода М. Михальченко — «столкновение ценностей».

Ключевые слова: человек, культура, цивилизация, типология, деятельность.

Advantages and disadvantages of civilizations classifying, made at the time by such well-known political scientists and futurists, as M. Danylevsky, O. Shpenhler, O. Toffler, F. Brodel and others are being analyzed; the originality of S. Huntington's approach in «clash of civilizations» and a more constructive approach (M. Myhalchenko) — «clash of values.» is emphasized.

Key words: people, culture, civilization, typology, activity.

Цивілізаційна багатоаспектність сучасного світу створює певні труднощі її дослідження й оцінки. Відмічаючи факт цілісності сучасного світу з його ознаками цивілізаційного ренесансу, формування інформаційного суспільства, нерівномірності розвитку успішних і неуспішних держав, науковці досліджують цивілізаційну структуру сучасного світу у двох вимірах. По-перше, в ракурсі концепції «світ-системи» І. Валерстайна, по-друге, виходячи з того, що людство становить складну, динамічну систему окремих взаємодіючих цивілізаційних світів, локальних цивілізацій, їх субцивілізаційних складових. Поведінка різних народів, їх еліт і окремих соціальних груп так чи інакше пов'язана із притаманними їм ідейно-ціннісними, архетипічними

структурами, а багато в чому і визначається ними. Тому, щоб адекватно зрозуміти себе та інших, визначити стратегію внутрішньої і зовнішньої політики, необхідно мати правильне уявлення про природу й структуру окремих цивілізацій. Фундаментальною працею сучасних наукових досліджень проблеми глобальних трансформацій, генезису цивілізаційної структури світу у площинах цивілізаційного аналізу, глибоких перетворень, що нині мають місце в цивілізаціях заходу і сходу є колективна монографія «Цивілізаційна структура сучасного світу», представлена вітчизняними вченими С. Кримським, Ю. Пахомовим, Ю. Павленком, С. Сіденко, О. Плотніковим, О. Шевчуком, М. Шепелевим та ін. При цьому науковці пропонують виділяти два цивілізаційні світи — макророзширення кримський і китайсько-далекосхідний; дві окремі, які не входять до них цивілізації: мусульмансько-афразійську та індійсько-південноазійську, а також, до того ж, окремі різні регіони цивілізаційних об'єднань (балканський, кавказький та ін.). Важливий висновок учених полягає в тому, що культур-цивілізаційна структура сучасного світу не відповідає його світ-системному, економіко-політичному поділу, хоча й перебуває у певному співвідношенні з останнім.

Питання аграрної, промислової й інформаційної епох цивілізаційного поступу або традиційної, техногенної та постіндустріальної цивілізацій, що їм відповідають, не можна розглядати окремо від конкретних локальних цивілізацій, принаймні від головних двох типів цивілізацій — **західної і східної**. Адже саме вони несуть на собі відбитки аграрної та промислової епох, що минають, та саме з ними пов'язані перспективи наступної інформаційної епохи. Зокрема, лише східна цивілізація досі відтворює окремі цінності та стереотипи людської поведінки, притаманної для традиційної цивілізації. А західна цивілізація традиційно розглядалась у ролі своєрідного осередку техногенної цивілізації, хоча сьогодні, з появою екстремумів, авангардних ділянок розвитку переважно східноцивілізаційного походження, вона втрачає свої монополітичні позиції. Це означає, що майбутнє інформаційного епохи, з точки зору домінуючої ролі цивілізаційного впливу, залишається невизначеним, хоча «ідеологи західної цивілізації» ще в 70-х рр. минулого століття проголосили, що вона входить в епоху постіндустріальну, а у 80-х — що майбутньою

перспективою є інформаційне суспільство, або ж глобальна електронна цивілізація» [1, с. 314].

В основу поділу цивілізацій на західні і східні покладений передусім релігійний чинник. Загалом класифікація світових цивілізацій за **релігійними** критеріями пов'язана з розумінням цивілізації як соціокультурної спільноти, що формується на базі універсальних, тобто надлокальних, цінностей, що отримують відбиття у світових релігіях, які становлять цілісні системи соціокультурної регуляції, включаючи підсистеми моралі, права, мистецтва, філософії тощо. Зв'язок цивілізації і релігії майже завжди підкреслюється семантикою її назви: західнохристиянська, східнохристиянська, ісламська, індійська (індуська), буддійська [2, с. 33]. Справді, майже всі вчені, які підтримували ідею співіснування різноманітних цивілізацій на земній кулі, у своїх класифікаціях цивілізацій тією чи іншою мірою враховували релігійний чинник. Зокрема, автор теорії культурно-історичних типів — російський учений Н. Данилевський розглядав релігію як одну з чотирьох ознак цивілізації. Автор теорії цивілізації Арнольд Дж. Тойнбі належність до «найвищих релігій світу» розглядає як критерій цивілізаційної приналежності у своїй остаточній класифікації світових цивілізацій. Саме релігія, на думку Тойнбі, постає, по-перше, як лялечка цивілізації, її зародок; по-друге, — як один із інтегративних чинників та рушіїв її поступу і, по-третє, — як підсумок цивілізаційного прогресу [1, с. 298]. Автор концепції «зіткнення цивілізацій» С. Хантінгтон на підставі підходів Ф. Броделя, І. Валлерстайна, К. Доусона, Е. Дюркгейма, М. Мосса, О. Шпенглера вирізняє як цивілізаційні критерії такі загальні риси об'єктивного порядку, як мова, історія, звичаї, інститути і релігія, підкреслюючи особливу роль останньої. Він зазначає: «різні цивілізації споконвічно дотримувалися різних філософських переконань, базових цінностей, соціальних зв'язків, звичаїв, світогляду в цілому. Ці культурні розбіжності поглиблюються в результаті відродження релігії у багатьох регіонах світу. Культури підлягають змінам, й характер їхнього впливу на політику та економіку в ті чи інші періоди часу виявляється неоднаковим, але головні розбіжності між цивілізаціями у сфері політичного та економічного розвитку, без сумніву, уходять своїми коренями у пласти культур, що відрізняються одна від одної» [3, с. 534]. Й хоча не в усіх назвах, запропонованих переліченими класиками локальних цивілізацій, безпосередньо відбивається зв'язок з релігією, усі вони у своїх працях чимало уваги приділяли питанням майбутнього розвитку Заходу і Сходу, християнства та східних релігій. Будучи представниками західної цивілізації, усі ці мислителі питання розвитку майбутнього світового устрою

розглядали в контексті антитези «Захід — решта світу», але зовсім не на користь Заходу.

Протягом XIX–XX ст. у соціально-філософській думці важливу роль відігравав дихотомний підхід до зіставлення соціокультурних підвалів Заходу і Сходу. У межах такого підходу Захід і Схід, або, ширше, Захід-Незахід, виокремлювались як два принципово різні типи суспільного устрою, і ця різниця проглядалась саме на загальнотипологічному рівні, на якому порівнювалися розбіжності конкретних етнічних і національних спільнот. Російський дослідник Б. Єрасов наводить певні дихотомні характеристики Заходу і Сходу за політичними, культурними критеріями, а також виходячи з типу й характеристик соціальності (див. [2, с. 302–303]).

Так, за типом та структурою соціальності, Захід — розвинутий, урбанізований, індустріальний; йому властиві ринкові та правові відносини, виокремлення особистості з аскриптивних спільнот, що користуються правами і свободами. Схід — відсталий, сільський, аграрний; йому властиві міжособистісні (комунальні, комунітарні, аскриптивні) відносини, нормативний контроль через релігійні норми й інститути та державу. На Заході — виробництво як базис (капітал), на Сході — розподіл як базис. Класичному Заходу притаманна класова диференціація, Сходу — племенні, станові, кланові, етнічні структури.

Щодо політичних характеристик: Захід — громадянський, демократичний, Схід — патріархальний, авторитарний, деспотичний.

Культурних дихотомних характеристик, за Єрасовим, виявилось найбільше. В узагальненому вигляді вони наведені в табл. 1.

Таблиця 1 — Культурні характеристики Заходу і Сходу (див. [1, с. 302–303])

Захід	Схід
Матеріалізм	Духовність
Секуляризований	Релігійний
Реалізм / Прагматизм	Ідеалізм
Об'єктивізм	Суб'єктивізм
Плюралізм	Монізм
Раціональність	Інтуїтивність
Розум (Логос)	Шлях (Дао)
Динамізм (Розвиток)	Інертність / Стабільність
Прогрес	Застій / Косність
Штучність	Природність
Підкорення природи	Адаптація до природи
Право	Мораль
Науковість	Сакральне знання
Свобода	Порядок
Рівність	Підлеглисть
Воля	Фаталізм
Індивідуалізм	Пригнічення особистості
Антропоцентризм	Теоцентризм

Такий дихотомний підхід у зіставленні характеристик Заходу і Сходу, який не лише урахує відносно рівноважні опозиції («прагматизм — ідеалізм», «раціональність — інтуїція»), але й вказує на ущербний та перехідний стан однієї зі сторін («прогрес — застій», «розвинутість — відсталість»), у кінцевому підсумку сприяв утвердженню переваги Заходу над Сходом, «цивілізації» над «варварством». Саме на дихотомному підході базуються однобічний підхід до світової історії і культури, який підносить західне суспільство та списує всі інші на «завірки історії». Із западноцентризмом, у свою чергу, пов'язані уявлення про «східний деспотизм» як незмінну чорноту суспільного устрою азійських країн, у якій втілено повне підкорення особистості та свавілля правителів і чиновництва [2, с. 306].

Одним із перших кидає виклик європоцентризму, з позицій якого трактувалась історія досить тривалий час і нерідко трактується й тепер, німецький філософ Освальд Шпенглер. У своїй праці «Присмерк Європи», яка побачила світ відразу після Першої світової війни, мислитель спростовує сталу схему історії та типології культури й самі поняття «Захід» і «Схід». Проводячи численні аналогії з культурами минулого, Шпенглер доводить невідворотну загибель західної культури. Падіння західного світу, на його думку, є не що інше як проблема цивілізації. Культура Європи давно перейшла в цивілізаційну стадію, тобто спорохнявілу культуру, що реалізувала свої завдання та підійшла до кінця свого існування, її остаточна загибель — тільки справа часу [4, с. 296].

Минулому, теперішньому та майбутньому західної цивілізації присвячена вагома частина «Осягнення історії» англійського мислителя А. Тойнбі. Учений звертає увагу на той факт, що в останні п'ятсот років західна цивілізація захопила пріоритет у галузі культурного та політичного проникнення в інші регіони Землі, а протягом двох з половиною останніх століть позиція західних держав зміцнилась настільки, що вони практично не брали до уваги чиїхось інтересів за межами свого власного світу. «До кінця Другої світової війни долі всього людства практично визначалися, — вважає А. Тойнбі, — взаємовідносинами між західними державами» [5, с. 560]. Однак мислитель визнає, що навіть у час свого найбільшого впливу західна цивілізація поширила на весь світ передусім свою економічну та частково політичну систему. «Тим часом як економічна, так і політична карти світу, — зазначає він, — справді майже повністю «вестернізована», культурна карта й донині залишається такою, якою вона була на початку західної економічної та політичної експансії» [5, с. 82].

С. Хантінгтон у своїй цивілізаційній концепції чимало уваги приділяє природі західної цивілі-

зації, підкреслюючи її унікальний характер. Він наголошує на тому, що лише вона виявилась продуктивною при виробленні чіткої системи духовних цінностей, політичних ідеологій та системи суспільних відносин, що її здобутки є вершиною розвитку людства. Разом з тим він наголошує на неможливості засвоєння її здобутків іншими цивілізаціями, протиставляючи її унікальність універсалізму. «Захід відрізняється від інших цивілізацій не тим, як він розвивався, а особливим характером своїх духовних цінностей і суспільних інститутів. Серед них найяскравішими є західне християнство, плюралізм, індивідуалізм і верховенство закону, що надало можливість Заходу створити сучасний світ, здійснити світову експансію та перетворитись на об'єкт заздрості інших країн... Саме вони роблять західну цивілізацію унікальною, й західна цивілізація становить цінність не тому, що вона універсальна, а тому що насправді унікальна. Отже, головна відповідальність західних лідерів полягає не в тому, щоб намагатись змінити інші цивілізації за образом та подобою Заходу — що вище його могутності, яка хилиться до занепаду, — а в тому, щоб зберегти й оновити унікальні якості західної цивілізації» [6, с. 511–514].

В умовах кризи західної цивілізації увага дослідників останнім часом прикута до **східних** цивілізацій і держав, що до них належать.

Ось яким чином С. Хантінгтон характеризує східні цивілізації: «Ісламські держави і Китай є втіленням великих культурних традицій, які значно відрізняються від західних та, в їх власних очах, безмежно їх переважають. Могутність і напористість цих країн зростають порівняно із Заходом, а конфлікти інтересів і цінностей множаться і стають дедалі гострішими» [3, с. 538]. Ісламське відродження та економічний динамізм Азії, зазначає С. Хантінгтон в іншій своїй праці, наочно демонструють, що інші цивілізації також є життєздатними, активними і, принаймні, потенційно загрожують Заходу [7, с. 387].

З'являється чимало прогнозів, які стосуються майбутнього економічного зростання Сходу, яке надасть йому змогу зайняти домінуючі позиції у майбутньому світоустрої. Зокрема, піднесення країн Східної Азії в недалекому майбутньому пророкує визнаний класик світ-системного підходу І. Валлерстайн.

Переосмислення проблематики історичної темпоральності дає змогу І. Валлерстайну запропонувати нову одиницю аналізу: замість скомп'юерованого соціальною наукою поняття «суспільство» він вводить поняття «історичної системи». Валлерстайнівська альтернатива, таким чином, реалізує єдність логічного та історичного в певній послідовності розвитку системи від свого початку до своєї загибелі, альтернативи

соціальної науці XIX ст. — радикальній відмові від поняття лінійної еволюції й ідеї «прогресу» та її квінтесенції. Як слушно зауважив О. Фісун, принципова новизна світ-системного аналізу щодо вивчення глобальних трансформацій полягає в акценті на приматі зовнішніх, екзогенних факторів соціально-політичних змін, які мають радше не внутрішню, а зовнішню, світ-системну природу. Неможливо зрозуміти динаміку або смисл соціальних змін поза контекстом усього глобально-всесвітнього розвитку кожного суспільства чи держави. Не існує окремих автономних і ізольованих державних, політичних, культурних утворень зі своєю власною, іманентною логікою еволюції, адже такі структури створені всесвітніми процесами і набувають своєї форми як реакція на ці процеси [8, с. 231–232]. На думку І. Валлерстайна, в історії постійно відбуваються циклічні злети та падіння держав-гегемонів, які забезпечують необхідний ступінь стійкої рівноваги міждержавних відносин всередині сучасної світ-системи, а також процеси безперешкодного накопичення капіталу. У праці «Кінець відомого світу: Соціологія XXI століття» І. Валлерстайн також прогнозує втрату статусу країни-гегемона Сполученими Штатами та перехід лідерства до Японії, яка в майбутньому конкуруватиме за цей статус з Китаєм (див. [9, с. 65–66]).

На економічне піднесення Китаю вказує в своєму прогнозі російський економіст А. Б. Вебер: «Економічне піднесення Китаю та низки інших крупних держав, загострення міжнародної конкуренції та боротьби за доступ до ресурсів сприятиме підвищенню ролі регіональних інтеграційних об'єднань» [10, с. 58]. Нетривалість економічного домінування Заходу у глобальному вимірі світової історії відмічає також вітчизняний дослідник Павло Кутуєв, виходячи переважно з матеріалів аналізу праць А. Г. Франка.

На відносну короткочасність економічного домінування Західної Європи і Заходу загалом, яке тривало близько двох століть, вказує канадський дослідник А. Г. Франк. На відміну від попередніх дослідників, він вважає, що роль Європи у світовій економіці впритул до початку XIX ст. була підлеглою по відношенню до азійських економік. Сьогодні Азія в образі Японії і «тигрів» Південно-Східної Азії та Китаю бере «реванш», і центр тяжіння світової економіки переміщується назад із Заходу на Схід. Критикуючи концепції Ф. Фукуями, Б. Барбера, Р. Каплана, Р. Кейгана та інших західних авторів, які проголошують незмінне домінування Заходу в XXI ст., Франк прогнозує в недалекому майбутньому нове економічне та політичне піднесення Азії: «Вищезгадані автори пускають у хід європоцентристську теорію в якості «легітимізації» своїх пророцтв... Інтелектуальні корені цього лежать

в ігноруванні або запереченні єдиної світової історії, в якій Азія відігравала провідну роль... Насправді в цієї теорії немає жодного фундаменту в реальності, адже світова історія повертається на круги своя, до свого первинного центру — Азії. У XIX ст. «гегемонія» змістилась у західному напрямку — до Європи та Північної Америки, у XX ст. вона, схоже, повернеться до вихідної точки, обігнувши Земну кулю» [11, с. 202].

І хоча далеко не всі дослідники визнають указані вище прогнози, передусім останній, слід зауважити, що останнім часом на сторінках спеціальної літератури чимраз частіше постає питання про те, чи вся Європа є «Заходом», а Азія — «Сходом». Адже, як зазначає Б. Єрасов, до «Заходу» стали відносити й окремі розвинуті країни Далекого Сходу, які зовсім не відмовились у духовному плані від своєї «східності». А «Схід», навпаки, проявився у надрах класичного Заходу: тривалий час, а інколи й дотепер до цієї типологічної категорії входили й Південна Італія, й Іспанія, й країни Балканського півострова тощо [2, с. 311]. Проте поставлене питання ширше, ніж вказані географічні особливості. Як зазначає Л. Скворцов, сучасний глобальний цивілізаційний процес містить у собі парадокс: у ньому істини Заходу втрачають свою універсальність, а рівно як істини Сходу виявляють свою обмеженість. Проте разом вони утворюють такий склад цивілізаційного життя, який діє як універсальна опора, як загальна істина. Принципи Заходу дедалі ширше входять у життя Сходу, але відбувається й експансія Сходу на Захід: так, ісламський чинник став глобальним і починає здійснювати дедалі більший вплив на внутрішнє життя в США і країнах Західної Європи. У США сьогодні налічується понад тисячу мечетей і центрів з вивчення Корану, які обслуговують понад 6 млн мусульман, які працюють у різних сферах економіки, освіти і культури. У Франції іслам є другою релігією (після католицизму) за кількістю віруючих. З аналогічними проблемами сьогодні стикаються всі провідні поліетнічні та поліконфесійні країни світу [12, с. 244–245].

Означені тенденції демонструють, що географічні кордони Європи і Азії сьогодні перестають відповідати культурним границями західної та східної цивілізацій. Відмінність здебільшого зберігається лише між «західною людиною», яка орієнтована на раціональне пізнання об'єктивних обставин та їх зміну, на індивідуальний успіх і суспільний прогрес, та «східною людиною», яка значною мірою орієнтується на ту чи іншу форму аскрипних зв'язків — етнічних, кланових, релігійних.

Варто також зауважити, що в основу різноманітних типологій сучасних цивілізацій можуть бути покладені соціально-економічні уклади, релігії,

раси, системи цінностей, ідеології. Вітчизняні політологи відмічають, що відповідно до різних критеріїв існує чимало класифікацій типів цивілізацій, для чого немає жодних методологічних, теоретичних чи світоглядних перешкод. Так, на перший погляд, опозиційна типологія «буржуазна цивілізація — комуністична цивілізація» загалом побудована на різних критеріях: у першому випадку — на класовому критерії, у другому — на ідеологічному. Водночас цивілізація може як збігатися з державними кордонами, так і виходити за їх межі. Коли якийсь народ визначають як нецивілізований, припускаються методологічної помилки — так вважають М. Михальченко та Ю. Шайгородський. Може йтися лише про відмінність між загальноновизначеними ознаками цивілізованості й окремим проявом існування частини людської цивілізації, який цілком не підпадає під ці загальноновизначені ознаки. Ціле і окреме — це різні кількісні та якісні характеристики людства, окремих регіонів, країн і націй [13, с. 20]. Хоча Захід і Схід, як вже йшлося, зберігають свою соціокультурну унікальність, **людство є єдиною цивілізацією**, яка сформувалась як синтез, взаємодія народів і культур, які співіснують, доповнюючи одна одну або ж заперечуючи надбання, досягнуті іншими народами. Тож чимало сучасних науковців дискутують з питань світової або єдиної глобальної цивілізації людства.

Історичний перерозподіл основних культурних надбань (освоєні землі, будівлі, засоби існування та культурні цінності) між тими чи іншими народами в межах цивілізації здійснюється здебільшого шляхом війн; війни підточують основи життєдіяльності цивілізації, знищують культурні надбання; у війнах гинуть люди; найпрогресивніші мислителі через це закликали до цивілізаційного способу життя — як «життя без війн», як досягнення «вічного миру» (Кант), «благоговіння перед життям» (Швейцер), а в наші дні — запровадження всеосяжної системи міжнародної безпеки тощо.

Справді, мислителі різних епох засуджували війни, жагуче мріяли про вічний мир і розробляли різноманітні аспекти проблеми загального миру. Народженню ідеї вічного миру, без сумніву, сприяло перетворення війни на дедалі більшу загрозу для народів Європи. Вдосконалення зброї, створення масових армій і військових коаліцій, багаторічні війни змусили вчених ледь не вперше замислитися над проблемою взаємовідносин між державами і шукати шляхи їх нормалізації, тоді ж уперше заговорили й про зв'язок політики і війн. Поступово ідеї про «справедливий та вічний мир», як антитеза війни та насиллю, увійшли до світової філософської та суспільної думки.

Найцікавішою пам'яткою політичної та філософської думки людства, що виступила проти

мілітаристського безумства, був і залишається знаменитий трактат великого німецького вченого Іммануїла Канта «До вічного миру», опублікований 1795 р. Спираючись на праці своїх попередників (Сен-П'єр, Ж.-Ж. Руссо, Г. Лейбніц та ін.), І. Кант немовби підсумовує розвиток європейської миротворчої думки і водночас надає їй принципово нового звучання. Аналізуючи саме поняття миру, він доводить, що воно фактично збігається з поняттям права і разом з ним ґрунтується на вкоріненому в розумі моральному законі. Отже, вимоги миру постають у Канта як вимоги самого розуму, а вічний мир розглядається як продиктований цим розумом моральний обов'язок.

У своєму трактаті, написаному у вигляді проекту міжнародного договору, адже Кант, приєднуючись до своїх попередників, вважав, що мир має бути встановлений шляхом міжнародних угод, філософ наводить такі умови вічного або хоча б тривалого, стабільного миру [14, с. 260–266]: 1) жоден мирний договір не повинен вважатися таким, якщо при його укладенні таємно зберігається основа нової війни; 2) жодна самостійна держава (велика чи мала, це байдуже) ні за спадщиною, ні внаслідок обміну, купівлі чи дарування не повинна бути придбана іншою державою; 3) постійні армії згодом повинні повністю зникнути; 4) державні борги не повинні використовуватися для цілей зовнішньої політики; 5) жодна держава не повинна насильно втручатися до політичного устрою та управління іншої держави. Але головний рецепт великого філософа-миротворця — це необхідний світовий рівноправний союз держав на засадах всесвітнього громадянського суспільства. «Це був би союз народів, — стверджує Кант, — який, проте, не повинен бути державою народів» [14, с. 271]. Такий вільний федералізм, за Кантом, означає добровільне підпорядкування держав принципам міжнародного права, покликаною гарантувати мир і безпеку кожному із членів союзу. У «Метафізиці моралі», розвиваючи цю ідею, Кант проголошує, що такий союз можна було б назвати постійним конгресом, або добровільним зібранням держав.

Ідея Канта про створення союзу держав у ХХ ст. отримала втілення у створенні після Першої світової війни Ліги націй та після Другої світової війни — Організації Об'єднаних Націй, які так і не змогли досягти своєї мети: Ліга націй виявилась неспроможною запобігти Другій світовій війні, а ООН — «холодній» війні. Але І. Кант, на відміну від своїх попередників Сен-П'єра і Руссо, не сподівався на швидку реалізацію ідеї вічного миру. Він попереджував, що людство має пройти через численні війни та викликані ними спустошення і руйнування, аби зрештою

знайти той неминучий вихід із створеного ним самим нестерпного становища.

Відомий німецький філософ ХХ ст. А. Швейцер у своїй промові, проголошеній на церемонії вручення йому Нобелівської премії миру в Осло 4 лютого 1954 р. під назвою «Проблема миру в сучасному світі», висловив сумніви щодо Кантового шляху досягнення «вічного миру». Він зауважив, що зусилля Ліги націй і ООН виявилися марними у справі забезпечення стану стійкого миру, адже вони застосовувались у світі, «де була відсутня свідомість, націлена на досягнення миру. Будучи юридичними інститутами, вони не могли породити таку свідомість. Здійснити це під силу лише етичному духу» [15, с. 496]. Свій шлях досягнення «вічного миру» А. Швейцер запропонував задовго до цієї промови у своєму творі «Культура і етика». Він звертає передусім увагу на етичний бік даної проблеми. Його етика благоговіння перед життям «визнає добрим тільки те, що слугує збереженню та розвитку життя. Усяке знищення життя або завдання йому шкоди — незалежно від того, за яких умов це відбулося, вона характеризує як зло» [16, с. 222]. Сила етики благоговіння перед життям, вказує він, полягає у дотриманні принципів гуманності. «Тільки тоді, коли більшість людей у своїх думках і вчинках, — зазначає А. Швейцер, — будуть постійно спонукати гуманність полемізувати з дійсністю, гуманність перестануть вважати сентиментальною ідеєю, і вона стане тим, чим вона має бути — основою переконань людини й суспільства» [15, с. 229].

Саме етика благоговіння перед життям, яка народжує гуманність, виступає, за Швейцером, знаряддям досягнення «вічного миру». Адже вона перетворює «несимпатичну та нездорову» сучасну державу на «культурну державу». «Ми повинні додати сучасній державі, наскільки вистачить сили наших ідей, риси духовності й моральності культурної держави відповідно до вимог мислення благоговіння перед життям. Ми повинні зажадати від неї, щоб вона стала духовною й етичною, як це й личить державі» [15, с. 236], — переконує філософ. Відповідно «тільки завдяки тому, що в державі стане панувати нова мораль, вона може досягти внутрішнього миру. Тільки завдяки тому, що нова мораль діятиме й у відносинах між державами, буде досягнуте взаєморозуміння й будуть припинені всякі акції, спрямовані на шкоду іншому <...> Тільки мислення, що затверджує мораль благоговіння перед життям, здатне привести до вічного миру...» [15, с. 236–237], — зазначає А. Швейцер.

Услід за А. Швейцером, чимало мислителів висловлювали думки про те, що агресивна війна є породженням аморальності, що мир може бути досягнутий лише в результаті морального перевиховання людей у дусі взаєморозуміння, толерант-

ності до різних віросповідань, усунення націоналістичних пережитків, виховання людей відповідно до принципу «усі люди — брати» [17, с. 338].

Ідея «вічного миру» у наші дні втілюється у спробах запровадження **всеосяжної системи міжнародної безпеки**. Зокрема, 5 грудня 1986 р. і 7 грудня 1987 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюції про створення всеосяжної системи міжнародного миру і безпеки. Ці резолюції, що визначили всеосяжний підхід до зміцнення міжнародного миру і безпеки, відповідно до Статуту ООН, значною мірою сприяли активізації міжнародно-правових умов світової громадськості у прийнятті різних заходів у сфері зміцнення міжнародної безпеки. Найбільших результатів у цьому напрямку поки що досягли європейські країни, які утворили Організацію з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ). Ліссабонська декларація з моделі загальної та всеосяжної безпеки для Європи у ХХІ ст. констатує: «Ми, глави держав і урядів держав-учасниць ОБСЄ, сповнені рішучості витягти уроки із трагедій минулого й трансформувати наше бачення майбутнього, основаного на співробітництві, у реальність, створивши єдиний простір безпеки, вільний від роздільних ліній, в якому усі держави є рівними партнерами... Наш підхід — безпека, базована на співробітництві, яка спирається на демократію, повагу до прав людини, основних свобод і верховенство закону, ринкову економіку та соціальну справедливість» [18].

Зусилля ОБСЄ з безпеки знаходять підтримку з боку НАТО. У своїй Декларації з питань євроатлантичної безпеки та співробітництва, прийнятій у Мадриді у 1997 р., глави держав та урядів країн НАТО висловили свою подальшу підтримку зусиллям ОБСЄ, спрямованим на розбудову загальної та всеосяжної системи безпеки Європи ХХІ сторіччя та ідеї розроблення Хартії європейської безпеки. ОБСЄ і НАТО розглядаються як взаємопідсилюючі організації, які діють на засадах Платформи безпеки та співпраці.

Отже, сучасне бачення всеосяжної системи безпеки спирається виключно на європейські цінності та ідеали і поки що залишається далеким від по-справжньому всесвітнього об'єднання заради безпеки. Більше того, за своєю суттю, модель загальної та всеосяжної безпеки, як зазначає Карл Хайнц Раммбеке, стосується того, яким чином держави консолідуєть, використовують, організують та контролюють роботу розвідувальних служб, збройних та напіввійськових сил, прикордонних військ, поліцейських служб, митних та судових органів і приватних охоронних компаній з метою досягнення внутрішньої стабільності та міжнародної безпеки. Така тісна взаємодія всіх ланок силових структур виглядає проблематично навіть у межах європейської спільноти, не

кажучи вже про інші регіони світу. Оскільки однакові стандарти, спільна мова та система цінностей є головними передумовами успіху будь-якої міжнародної кооперації, а тим більше в системі безпеки, утворення по-справжньому всесвітньої системи безпеки, яка б реалізовувала ідею «вічного миру», є завданням достатньо складним.

Всеосяжна система міжнародної безпеки повинна передбачати розвиток такої системи міжнародного правопорядку, яка була б основана на визнанні взаємозалежності сучасного світу та слугувала нормативним вираженням пріоритету загальнолюдських цінностей і інтересів над інтересами вузькодержавними і вузьконаціональними, гарантувала б свободу вибору народами шляхів свого соціально-економічного та політичного розвитку. Майбутньою моделлю безпеки світу може бути тільки світове співтовариство добровільно асоційованих рівноправних партнерів, поліфункціональне за своїм характером, де кардинальні рішення приймаються спільно на підставі взаємного узгодження й урахування інтересів. Звичайно, як зазначає В. М. Шейко, створення справді рівноправних відносин між партнерами — справа багатьох десятиліть. Тут і питання перетворення діючого економічного порядку, і проблема спільного регулювання процесів розвитку, і зберігання природного середовища, конверсії та ін. У центрі цих проблем — визнання за кожним народом права на свій оригінальний шлях входження до світового співтовариства. Це особливо важливо підкреслити нині, коли створюється ілюзія, що західний шлях розвитку — єдина модель для всіх. Усі народи перебувають у постійному розвитку, і всі вони вчаться один у одного, збагачуючи світовий досвід [17, с. 356].

Остання теза набуває особливої актуальності сьогодні, коли деякі вчені та філософи говорять про «зіткнення цивілізацій», наприклад, мусульманського і християнського світів (Хантінгтон), про «кінець історії» (Фукуяма), «кінець світу», «апокаліпсис» (різноманітні релігійні вчення) тощо, а актуальною проблемою залишається збереження і зміцнення миру між народами (концепції зіткнення цивілізацій будуть проаналізовані у наступній роботі).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бойченко І. В. Філософія історії: підручник / І. В. Бойченко. — К. : Т-во «Знання», КОО, 2000. — 723 с. — (Вища освіта XXI століття).
2. Иноземцев В. Л. Перспективы постиндустриальной теории в меняющемся мире / В. Л. Иноземцев // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. — [Под ред. В. Л. Иноземцева]. — М. : Academia, 1999. — 640 с. — С. 3–66.
3. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и преобразование мирового порядка / С. Хантингтон // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В. Л. Иноземцева. — М. : Academia, 1999. — С. 528–556.
4. Ящук Т. І. Філософія історії: курс лекцій. Навчальний посібник / Т. І. Ящук. — К. : Либідь, 2004. — 536 с.
5. Тойнби А. Постигание истории / А. Тойнби [Пер. с англ.]. — М. : Прогресс, 1991. — 736 с.
6. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. — М. : ООО Изд-во «АСТ», 2003. — 603 с.
7. Хантингтон С. Запад, цивилизации и цивилизация // Глобализация и идентичность: хрестоматия / С. Хантингтон. — Харьков: Эксклюзив, 2007. — С. 386–404.
8. Вознюк В. С. Знаковий виклик цивілізаційному розвитку? : монографія / В. С. Вознюк. — Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2004. — 104 с.
9. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: социология XXI века / И. Валлерстайн. — М. : Логос, 2003. — 355 с.
10. Вебер А. Б. Глобализация: взгляд в будущее / А. Б. Вебер // Размышление о будущем. Материалы постоянно действующего междисциплинарного семинара Клуба ученых «Глобальный мир». — Вып. 7 (19). — М., 2002.
11. Франк А. Г. Азия проходит полный круг — с Китаем как «Срединным государством» / А. Г. Франк // Цивилизации. — Вып. 5. — Проблемы глобалистики и глобальной истории. — М., 2002. — С. 192–202.
12. Скворцов Л. В. Диалог или столкновение цивилизаций? // Глобализация. Конфликт или диалог цивилизаций? / Л. В. Скворцов. — М. : Новый век, 2002. — С. 240–245.
13. Михальченко М., Шайгородський Ю. Цивілізаційна чи ціннісна розколотість України? / М. Михальченко, Ю. Шайгородський // Політичний менеджмент [Текст] : укр. наук. журн. / гол. ред. Ю. Шайгородський. — К. : Укр. центр політ. менедж., 2006. — № 6. — С. 18–28.
14. Кант И. К вечному миру // И. Кант. Сочинения: в 6 т. / И. Кант. — М. : Мысль, 1966. — Т. 6. — 743 с. — С. 257–347.
15. Швейцер А. Проблема мира в современном мире // А. Швейцер. Благоговение перед жизнью [Пер. с нем., сост. и послесл. А. А. Гусейнова, общ. ред. А. А. Гусейнова, М. Г. Селезнева]. — М. : Прогресс, 1992. — 576 с. — С. 491–499.
16. Швейцер А. Культура и этика // А. Швейцер. Благоговение перед жизнью [Пер. с нем., сост. и послесл. А. А. Гусейнова, общ. ред. А. А. Гусейнова, М. Г. Селезнева]. — М. : Прогресс, 1992. — 576 с. — С. 83–237.
17. Шейко В. М. Культура. Цивілізація. Глобалізація (кінець XIX — початок XXI ст.): монограф.: в 2 т. / В. М. Шейко. — Т. 1. — Х. : Основа, 2001. — 520 с.
18. Лиссабонская декларация по модели общей и всеобъемлющей безопасности для Европы XXI века. — Лиссабон, 1996 [Електронний ресурс]. — http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_087

СТРУКТУРНИЙ ВИМІР ГРОМАДСЬКОСТІ ЯК КОМПОНЕНТА ПУБЛІЧНОЇ СФЕРИ ПОЛІТИКИ

Олексій Третяк, кандидат політичних наук, доцент кафедри політології
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара
УДК 323:321

У статті наводяться чинники, що впливають на структурну будову сучасної громадськості як однієї з фундаментальних засад публічної сфери політики. Визначається роль громадської думки в інтеграції громадськості. Окреслюється значення довіри для публічної співпраці громадян.

Ключові слова: публічна сфера, демократія, громадськість, довіра, політичне спілкування

В статті приводяться фактори, впливаючі на структурне строение современной общественности как одной из фундаментальных основ публичной сферы политики. Рассматривается роль общественного мнения в интеграции общественности. Определяется значение доверия для публичного сотрудничества граждан.

Ключевые слова: публичная сфера, демократия, общественность, доверие, политическое общение.

Article examines the factors affecting the structural framework of modern society as one of the fundamentals of public policy areas. We study the role of public opinion in the integration of the public. Determined by the value of trust for the public co-operation of citizens.

Key words: public sphere, democracy, public trust, political intercourse.

Постановка проблеми. У контексті сучасних політологічних досліджень актуальним є оцінювання людського фактора і політичного колективізму, які мають низку політичних вимог і відіграють власну роль у процесі формування демократичної публічності й відкритості. Прояснення потребують такі поняття, як «вільна громадськість», визнання її правомочності, «структура громадської думки», а також нове значення поняття «свобода думки» і висловлювань у публічній політиці.

Для повного окреслення феномену публічності структуру громадськості, яка має першорядне значення для теоретико-методологічного виміру публічної сфери політики, необхідно відобразити в основних вимірах функціонування та розвитку. Одним із провідних вимірів цієї проблеми, який фіксується в сучасній політичній науці, є діяльнісний. Ця предметна площина надає найбільшу кількість емпіричних проявів громадсь-

кості. У цьому вимірі існує можливість розглянути громадськість як реальне явище політики.

У форматі вивчення сучасного громадського активізму є підстави формувати уявлення щодо рівня політичної активності громадян у кожному окремому суспільстві. Якщо ця діяльність відбувається в демократичному (конкурентному, плюралістичному) суспільстві, вона має прояв у публічній сфері. Іншим виміром є ідейний, на якому соціальні вимоги громадян трансформуються на ідеологічні положення, що виносяться на політичний рівень. У межах ідейного, або концептуального, виміру існує сукупність ідей, носіями яких є представники громадськості (її суб'єкти), що висувують вказані ідеї для публічної дискусії, проголошують заяви та здійснюють інші комунікаційні дії.

Процедурний вимір громадськості є також важливим для теоретичної концептуалізації публічної сфери політики. Перехід на більш високу за складністю (порівняно з індивідуальною) самостійну групову публічну діяльність здійснюється у межах колективних процедур зустрічей, зборів, спільних обговорень, для яких встановлюються регламенти й обмеження. Все це становить фактологічну базу аналізу публічної політики як явища сучасної демократії.

Вітчизняні фахівці приділяють значну увагу вивченню громадськості. У роботі К. В. Вінцукевич [3] проаналізовано співвідношення таких понять, як «об'єднання громадян», «громадська організація», «громадський рух», «неурядова організація», «неприбуткова організація», «третій сектор», «інститут громадянського суспільства». У роботі, автором якої є Г. В. Мороз [7], вивчено правові засади участі громадськості у прийнятті екологічно значущих рішень. Також у цьому дослідженні розглянуто процес становлення та розвитку інституту участі громадськості у прийнятті таких рішень. У праці Л. М. Городенко [4] систематизовано приховані та явні можливості впливу на громадськість, а також наведено приклади використання такого впливу українськими журналістами. Водночас структурний вимір громадськості у поняттєво-категорійному апараті публічної сфери політики ще потребує аналізу.

Метою статті є розкриття структурного виміру громадськості як компонента публічної сфери політики. Завданнями статті є вивчення громадської думки, а також потенціалу довіри як

умов і структурних рівнів функціонування громадськості.

Основний зміст. Не будучи суто політичним явищем, громадськість, надаючи певним проблемам загальносуспільного значення, об'єктивно пов'язана зі способами вирішення тих чи інших потреб громадян на політичному рівні. Тому зіткнення локальних позицій і думок забезпечує формування інтегративної структури відповідей і реакцій на зміни у політичному світі, які мають форму публічних проявів. Вимірювання актуального стану громадської думки дає змогу аналізувати структуру громадськості через пошук авторитетних спікерів, поширення чуток, формування сталих переконань і висловлення підтримки. На думку американського дослідника Глена Брума, «одне лише висвітлення в засобах масової інформації пояснює істотну частку коливань у перевагах громадськості на користь Клінтона або Доула в ході президентської кампанії 1996 р. Все це свідчить про міцний взаємозв'язок між висвітленням подій і фактів у засобах масової інформації та громадською думкою під час виборів президента. Громадська підтримка свідчить про ступінь, в якому, як вважають люди, їхні думки поділяються іншими представниками соціального оточення. Модель переконання відображає ступінь сприйняття соціального схвалення або несхвалення. Фахівці соціологічних служб, які намагаються виміряти цю характеристику громадської думки, просять респондентів повідомити свої враження з приводу можливої думки інших людей щодо проблеми, яка вивчається ними, або оцінити можливий розподіл громадської думки з тієї самої проблеми. По суті, вимірювання громадської підтримки показують, як люди визначають природу консенсусу з тих чи інших проблем» [2].

Західні дослідники вважають, що політизація громадської думки та її значення для публічної сфери щільно пов'язані з контекстом життєдіяльності людей. Водночас формування поведінкових реакцій на певні суспільні події здійснюється за посередництвом медіа, які подають інформацію про ці події в тому чи іншому вигляді. Впливи «лідерів думки» всередині громадської думки є показником функціонування громадськості як «живого організму». Разом з тим потрібно розуміти, що протистояння публічних і приватних форм активності відбувається за принципом стандартизації реакції у межах спільних соціальних умов, що й дає змогу вести мову про інтегровану та цілісну громадську думку. «Соціальний контекст думки може бути просто схильністю респондентів вважати, що інші люди більше схильні до впливу ЗМІ та відповідних подій, ніж вони самі. Дослідники виявили наявність — за різних умов — так званих *ефектів третьої особи*: люди

схильні недооцінювати вплив на них самих і переоцінювати вплив на інших. Подібні ефекти можуть позначатися на спрямованості державної політики (захист тих, кого вважають «вразливими») на тому, як повинні проводитися політичні кампанії (надання впливу, що легко переконує виборців), і на рішенні судових питань, що стосуються дифамації (наклепу) та відшкодування збитків (оцінка збитку, завданого репутації). «Тому ефект третьої особи може мати низку поведінкових смислів, незважаючи на те, що, по суті, він являє собою явище, яке належить до сфери сприйняття» — так вважає Глен М. Брум [2].

Усвідомлення ваги і значення громадської думки для формування громадськості в межах публічної сфери політики демократичного суспільства здійснюється на підставі досвіду різних цивілізаційних систем і способів сприйняття дійсності, одним з яких є суто механістичний. Умовно представляючи відносини між різними локальними думками, вони зливаються до єдиної громадської думки. Отже, умови плюралізму та свободи думки формують складну структуру громадської підтримки. Згідно з Г. М. Брумом, «інформаційну і громадську підтримку можна уявляти собі як додавання певної ваги, яке призводить до збільшення інерції. Якщо, наприклад, дехто має тверду думку з будь-якого питання, володіє достатньою інформацією («за» і «проти») з цього питання і вважає, що його позиція користується широкою громадською підтримкою, то напрям і вираз цієї думки навряд чи здатні змінитися. Майже так само, як на напрям кулі в боулінгу справляє лише незначний вплив рух повітря, що створюється кондиціонером і системами підігріву повітря, думки, які мають значну інформаційну та громадську підтримку, характеризуються значними «масою» і «інерцією», а тому вони нездатні до швидких і легких змін. Водночас навіть тверді думки здатні змінюватися, якщо вони не підтримуються відповідною інформацією і не отримують громадської підтримки. Їх напрямок може змінюватися так само часто і швидко, як напрям руху тенісного м'ячика або урагану!» [2].

Аналіз громадськості, з політологічної точки зору, передбачає постійне оновлення методик здобуття достовірної інформації, тому пошук нових даних щодо громадської думки ведеться з постійною зміною індикаторів і критеріїв її оцінок. Соціологічні методики в цьому контексті не посідають провідного місця в умовах, коли досліджується кумулятивний ефект взаємодії комунікацій та медіа, громадської думки. «Іншими словами, — вказує Глен М. Брум, — точний опис і розуміння громадської думки вимагає більшої чутливості і глибини вимірювань, ніж постановка простих питань, які передбачають

відповіді типу «так — ні» і які часто використовуються в ході телефонних опитувань. Громадська думка відображає динамічний процес міжособистісних і медіа-комунікацій з різних питань між групами і колективами людей, здатних діяти в подібній манері. «Спільне мислення» часто веде до «спільних дій» — причина, через яку так важливо розуміти громадську думку» [2].

Оцінювання напряму розвитку громадськості в тій чи іншій країні зазвичай починається з констатації реального її стану. Дослідники виявляють ключові співвідношення цього явища з політичною владою і державою. Такий опис здійснюється для того, щоб виявити оптимальний напрям трансформації громадськості та засоби досягнення цілей. Згідно з Н. Дінелло, «ситуація, за якої громадянське суспільство відсутнє, протилежна вищеописаній у кількох аспектах. Громадське життя організовано ієрархічно. Справи суспільства перебувають у компетенції начальників і політиків, а пересічний громадянин живе за принципом «моя хата скраю, нічого не знаю». Участь у політиці визначається особистісною жадібністю чи залежністю, а не турботою про суспільство. Корупція є нормою життя. Поняття компромісу носить негативний відтінок, а закони приймаються для того, щоб їх порушувати» [5].

Окреслення стану посткомуністичної громадськості здійснюється переважно в негативних рисах. Їх розгортають і деталізують з метою встановлення структури соціальної тканини громадськості, виявлення статусів і соціальних переваг сучасних інститутів громадськості. «На відміну від вертикальних мереж з їх чітким розмежуванням начальника і підлеглого, лідера і рядового громадянина, горизонтальні мережі являють собою об'єднання агентів однакового статусу, могутності й впливу. При цьому визначаються права й обов'язки кожного об'єднання, а між автономними державними структурами, політичними організаціями, фінансовими інститутами, промисловими асоціаціями, профспілками, пресою, релігійними організаціями та іншими групами громадян перекидаються містки, що створюють умови для регулярних контактів, встановлення довіри, взаємовигідної дискусії та взаємного впливу», — зауважує Н. Дінелло [5].

Проблема мотивацій побудови демократичної громадськості пов'язується з наявними інтересами соціальних акторів. Висловлення проблем і перспектив у публічній сфері має відповідати соціетальним вимогам населення, тому розбудова громадськості, як сукупності горизонтальних мереж, може здійснюватися найрізноманітнішими соціальними контрагентами. Горизонтальні мережі також можуть підвищити ефективність

політичного управління внаслідок його контролю з боку держави, преси та громадських організацій, а також завдяки конструктивній громадській критиці. Громадські організації можуть представляти інтереси як підприємців і виробників, так і найманих працівників і споживачів.

Пошук мотивів і засобів розбудови громадськості в посткомуністичному суспільстві ведеться в галузі архаїчних мотивів, які пов'язують людей у локальні і родинні спільноти. Цей потенціал може бути задіяний — як альтернатива укоріненій у суспільстві посттоталітаризму державному контролю та ідеологічному адміністративному примусу. «Ослаблення значення «сильних зв'язків», — вважає Н. Дінелло, — як неминуча плата за причетність до сучасності не означає приреченості на їх повну втрату. Причиною тому є горизонтальні мережі. Такі мережі громадянської дії, як асоціації за місцем проживання, релігійні та інші спільноти, пов'язані єдиною територією і тривалим спільним проведенням часу їх членів, ґрунтуються на досить близьких, подібних споріднених («сильних»), зв'язках. Звичайно, не всі горизонтальні мережі однакові. Наприклад, для організацій підприємців зазвичай характерні дещо відсторонені особисті відносини і підвищена інструментальність» [5].

Водночас архаїчні етно- і расово орієнтовані зв'язки не є повноцінними заміниками державних та ідеологічних мотивів розвитку громадськості в сучасному постіндустріалізованому суспільстві. Тому ідеології «практицизму» і «прагматизму» розглядаються як рушійна сила і водночас як концептуальне обґрунтування громадських спільнот та їхньої участі у публічній сфері. Ці «ідеології» можуть бути жорстко пов'язані з конкретними місцевими проблемами.

Іншим концептуальним і прагматичним підґрунтям творення громадських спільнот як атомарних структурних компонентів громадськості слід вважати довіру як соціальну передумову і техніку впорядкування міжособистісних і групових відносин, встановлення стосунків між індивідами та всередині мікроспільнот. Вона є саме тим емпіричним підґрунтям, яке формує розвинену громадськість. У цій концептуальній площині проявляються як егоїстичні інтереси конкретних громадян, так і їхня потреба у спілкуванні, психологічні мотиви. Російська дослідниця Г. М. Заболотна вважає важливою функцію довіри в сучасному соціальному світі. Дослідниця зазначає, що вважає її функцією упорядкування й урівноваження соціального та культурного різноманіття. «Плюралізм сучасних суспільств знаходить вираз у фрагментації стилів життя і культур, в руйнуванні старих форм соціальних ідентичностей та актуалізації нових. Це прагнення до різноманіття стало своєрідною відповіддю

на процеси уніфікації культури і способу життя як природного прояву процесу глобалізації в сучасному світі. Саме цим прагненням до збереження культурної самобутності та індивідуальності можна пояснити спостережуване практично повсюдно зростання групової солідарності і відносин взаємодовіри на основі таких критеріїв самоідентифікації, як етнічність, релігія, стать, стиль життя, спільність поділюваних естетичних поглядів і оцінок дійсності. Огляд неформальних засад соціальних відносин у посткомуністичних і азійських суспільствах констатує появу певних ерзаців довіри, які є певними заміниками відносин довіри в умовах демократичних перетворень» — зауважує Г. М. Заболотна [6].

Шлях просування від постсоціалістичної громадськості, яка в багатьох аспектах існує формально, є залежною від держави, неформальних злочинних практик і мереж, має повернутися до справжньої громадськості. Цей процес має здійснюватися в умовах трансформації і відповідати її кінцевому пункту, яким є розвинуте, політично активне громадянське суспільство, яке виступає рівноправним партнером політичної системи та її активним актором. «Хабарі, блат, бартер, «дах» — форми прояву квазидовірчих відносин, які компенсують відсутність базової довіри» — вказує Г. М. Заболотна [6].

Подолання «синдрому недовіри» визначається поєднанням багатьох факторів, найважливішими серед яких є розвиток демократичних засад суспільного життя, подолання економічної кризи, підвищення рівня моральної і громадянської культури населення та відповідності влади демократичним стандартам.

В умовах наявності лише концептуального бачення нової громадськості та відходу від негативних практик перехідного періоду важливим є визначення проміжної ланки, яка б пов'язувала ще несформовану громадськість з публічними практиками. Такою теоретичною конструкцією є публіка, яка, згідно з класичними уявленнями Ю. Хабермаса і Х. Арндта, є середовищем проголошення громадських інтересів і потреб, а також обговорення. Успіх у побудові публіки, раціонально мислячої, резонерської, креативної та продуктивної, є вагомим кроком у просуванні до самовідтворюваної і сталої публічної сфери політики.

Громадянське суспільство — це сфера самопрояву вільних громадян і добровільно сформованих асоціацій та організацій, незалежна від прямого втручання і довільної регламентації з боку державної влади. Згідно з класичною схемою Д. Істона, громадянське суспільство виступає як фільтр вимог і підтримки суспільства щодо політичної системи.

Пошук рецептів і рекомендацій до розбудови вільної демократичної громадськості у перехідно-

му суспільстві веде до доленосних запитів щодо подолання наявних умов, які є перешкодами у поступі до справжніх демократичних перетворень. Згідно з Н. Ю. Беляєвою («існує — *О. Т.*) необхідність переходу від «запозичення» інститутів до їх «культивування» або «вироснування», спираючись на найбільш «перспективні» інноваційні соціальні практики, які вже склалися в російському соціальному середовищі. Інституційні зміни повинні починатися з виявлення цих «практик», їх систематизації та закріплення шляхом прийняття відповідних нормативних актів (можливо, на першому етапі — у порядку експерименту)» [1].

Осмилення підходів до розбудови громадськості як компонента публічної сфери приводить до пошуку оптимального шляху. І в цьому контексті важливими є дві альтернативи: запозичення або створення власних практик. При цьому повинні відбутися й інституційні зміни заради підтримки цього процесу. Такі вислови та дискусійні положення просувають політичну науку у гіпотетичному розумінні проявів публічної сфери.

Висновки. Отже, моделювання і проектування оптимальних рис громадськості приводять до формування її проективного образу та місця у межах публічної сфери. Індукція і дедукція дають змогу систематизувати різні випадки і прив'язувати їх до певної теоретичної, гіпотетичної основи.

Для орієнтації в проблемі громадськості важливою є проблема ідентифікації цього явища для населення. Для цього громадськість повинна стати активним або пасивним учасником публічної сфери. Цей вимір і сукупність проблем означає активний пошук дослідників як за темпоральною шкалою, так і в межах аналізу конкретної політичної ситуації. Важливими питаннями для дихотомії «функціональна — дисфункційна громадськість» у перехідних країнах є незначний розвиток громадських обговорень. Також певного значення набувають цілеспрямованість або хаотичність — як принципи практичної громадської діяльності. Також важливим є етимологічний дискурс стосовно понять відкритості і громадськості. В його межах потребує свого пояснення поняття «громадськості» як спільноти.

Встановлення стану цих та інших аспектів громадськості, як компонента, а можливо, й середовища публічної сфери, повинно дати відповідь на питання: чим є сьогодні громадськість для політологічної теорії: реальністю або сукупністю уявлень? Також у контексті пояснень з приводу сучасної громадськості мають значення її організаційні засади. Так само значущою групою проблем є співвіднесення агональності і співпраці, формальності і неформальності, а також

ієрархічних та мережних принципів організації. Перспективою подальшого розроблення проблем, порушених у цій статті, є вивчення взаємодії громадськості і політичних сил у контексті функціонування публічної сфери політики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Беляева Н. Ю.* Ожидания граждан и самоощущение политиков / Н. Ю. Беляева <http://www.hse.ru/data/500/818/1235/Beuiaeva.doc> Н.Ю. Беляева

2. *Брум Глен М.* Общественность и ее мнение / Глен М. Брум http://www.elitarium.ru/2005/11/17/obshhestvennost_i_ee_mnenie.html

3. *Вінцукевич К. В.* Громадські організації у політичному процесі сучасної України: автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / К. В. Вінцукевич; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2010. — 18 с.

4. *Городенко Л. М.* Засоби масової інформації у контексті громадської думки: формування, функціонування, жанрові прийоми: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.08 / Л. М. Городенко; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Ін-т журналістики. — К., 2003. — 19 с.

5. *Динелло Н.* От плана к клану: социальные сети и гражданское общество / Н. Динелло Режим доступа <http://www.prof.msu.ru/publ/book3/din.htm>

6. *Заболотная Г. М.* Феномен доверия и его социальные функции / Г. М. Заболотная Режим доступа: www.ecsocman.edu.ru/data/091/992/1231/Zabolotnaya.doc

7. *Мороз Г. В.* Правове регулювання участі громадськості в прийнятті рішень у галузі охорони довкілля: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Г. В. Мороз; НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. — К., 2006. — 20 с.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ ПОЛІТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ

Денис Цимбал, аспірант кафедри політології Донецького національного університету
УДК 321.01:328.123.001.11

У статті наводиться детальний опис методологічних підходів до поняття «політична опозиція», її ролі у взаємовідносинах із владою та участі у становленні демократичного суспільства.

Ключові слова: політична опозиція, політичний процес, інститут, режим, уряд, політична еліта.

В статтє приводиться детальное описание методологических подходов к понятию «политическая оппозиция», её роли во взаимоотношениях с властью и участия в становлении демократического общества.

Ключевые слова: политическая оппозиция, политический процесс, институт, режим, правительство, политическая элита.

In the article the detailed description over of the methodological going is brought near a concept «Political opposition», its roles in mutual relations with power and participating in becoming of democratic society.

Key words: political opposition, political process, institute, mode, government, political elite.

Нерідко трапляється думка, згідно з якою поняття «політична опозиція» ототожнюється з такими поняттями, як критика, незгода, протиставлення діям офіційно чинної легальної влади в державі. І такі порівняння не можуть не наштовхувати пересічних громадян на висновки щодо не негативістського забарвлення цього поняття, адже опозиція в домінуючій кількості згадувань і цитувань у ЗМІ виступає з критичними заявами. Проте саме на плечі політичної опозиції покладено обов'язок ревізувати дії уряду, надавати їм свої професійні оцінки та попереджати суспільство про можливі наслідки. Розуміючи це, важко не погодитись із тим, що функції опозиції є не менш значущими для майбутнього суспільного розвитку, аніж наявність у державі стабільно функціонуючого політичного режиму. Тому спробуємо розібратись і систематизувати основні наукові підходи до поняття «політична опозиція».

Однією з перших спроб теоретичного аналізу політичної опозиції в західній політологічній науці була праця французького політолога М. Дю-

верже, який у своїй роботі «Політичні партії» (1957) визначив опозицію як одну з функцій політичної партії. Він проголошував, що наявність організованої опозиції — це суттєва характеристика західної демократії [1, с. 497]. Дюверже, проаналізувавши історичні форми організації опозиції, доходить висновку, що ще за часів Римської республіки правом протесту наділялися посади трибунів плебсу. Пізніше подібна роль виконувалась церквою по відношенню до феодальної монархії. Починаючи з XVIII ст. опозиція набула внутрішніх форм шляхом відокремлення законодавчої влади від виконавчої, тобто практично втілюючи ідею «обмеження влади владою». Після скасування інституту монархії цій ідеї відповідала двопалатність. Сучасний розвиток політичних партій змінив традиційний поділ на законодавчу і виконавчу влади на користь нового підходу: розмежування функцій правлячої партії та функцій опозиції. В результаті партії меншості стали спадкоємцями трибунів плебсу. Відповідно до своїх роздумів М. Дюверже виокремлює три чинники, що визначають характер і форму опозиції. Отже, це:

1. Тип партійної системи. За однопартійного режиму зовнішньої опозиції не існує, вона може простежуватись у формі дисидентських фракцій, течій меншості, що більш-менш вільно критикують уряд на партійних зборах. Тому дослідник аналізує вплив партій на роль опозиції в основному на прикладі плюралістичних режимів — дво- і багатопартійних. Двопартійна система перетворює опозицію на справжній інститут, тому що за цих умов опозиція залишається визначною, незважаючи на свою поміркованість. «У цій якості опозиції, очевидно, й полягає головна складова її ефективності, а водночас — міцність демократичного режиму [1, с. 500]. За багатопартійної системи опозиція несумісна з цією інституціональною формою, оскільки не зовсім зрозумілі її межі по відношенню до уряду. За багатопартійного режиму невизначеність меж опозиції зростає внаслідок того, що доводиться розрізняти опозицію зовнішню, яка представлена партіями меншості, та опозицію внутрішню — між партіями самої більшості [2, с. 24–25].

2. Характер і форма опозиції впливає на її згуртованість, кількість та внутрішню структуру. Так, міцні і згуртовані коаліції можуть надати багатопартійному режиму риси, наближені до дво-

партійної системи, та зробити опозицію більш згуртованою, поміркованою й визначеною. «І навпаки, в умовах дуалізму партій недисциплінованих, децентралізованих і слабо організованих відомий такий механізм опозиції, який нерідко виявляється ближчим до багатопартійної схеми, ніж до двопартійної [1, с. 503].

3. Характер опозиції тісно пов'язаний із загальними умовами боротьби партій. Дюверже виокремлює три типи боротьби:

1) боротьба без принципів. Цій категорії відповідають США, де політичні партії не мають доктрини і загального принципу, який суттєво відрізняв би одну партію від одної, а вибори носять характер вибору між політичними курсами;

2) боротьба за другорядними принципами (Великобританія, Північна Європа), де відмінності між партіями відповідають доктринальному і соціальному поділу, тим самим зберігаючи згоду відносно фундаментальних принципів політичного устрою;

3) боротьба навколо принципів, що стосуються основ держави і сутності режиму. Сюди Дюверже відніс країни, де за умов багатопартійності існують тотальні партії — наприклад, комуністичні, фашистські [1, с. 503–505].

Слід зауважити, що за цією класифікацією політичну боротьбу в Україні можливо розмістити між першим і третім типами. Адже ідеологічна складова багатьох політичних партій України є розмитою, а звідси — спільною, здебільше соціалістичною. Тому український тип політичної боротьби провідних політичних партій можна охарактеризувати як боротьбу без ідеологічних принципів навколо характеру та сутності політичного режиму.

Ще одним із найважливіших внесків у дослідження політичної опозиції була стаття О. Кіркхаймера «Послаблення опозиції у західних демократіях» в 1957 році. Вона дала поштовх подальшим дослідженням з даної проблематики. Причина написання статті — зближення позицій основних політичних партій і формування консенсусу щодо найбільш значущих соціально-політичних питань [3, с. 9].

Ідеї німецького вченого підштовхнули на подальші дослідження інших провідних учених.

Зокрема, у 1966 р. виходить збірник статей професора Роберта Даля «Політичні опозиції у західних демократіях», де він формулює класичні, мабуть, уже критерії, які характеризують демократичний характер політичної системи, коли виникають умови вільного існування політичної опозиції. Ось ці критерії:

1) свобода думки та висловлювань, зокрема можливість довести особливу позицію меншості до відома інших громадян і керівних органів держави;

2) можливість вільно брати участь у політичному житті;

3) у разі політичного конфлікту здійснення контролю більшістю громадян, виборців і членів представницької влади над виконавчою владою;

4) раціональність у політичному обговоренні й ухваленні рішень, розуміння громадянами доцільності запропонованих лідерами держави орієнтирів та засобів їх досягнення;

5) настанова на те, щоб при ухваленні політичних рішень тримати курс на мінімізацію суспільних збурень і примусу щодо переможеної меншості при одночасній максималізації кількості громадян, котрі вважають, що ухвалені рішення відповідають їхнім цілям;

6) мирний спосіб розв'язання конфліктів і мінімізація політичного насильства;

7) першочергове розв'язання виконавчою владою тих проблем, які значна (навіть не більша) частина громадян та/чи політичних лідерів вважає важливими, нагальними, при цьому ухвалення рішення, яке задовольняє якнайбільшу частину громадян;

8) загальна довіра та лояльність до конституції та демократичних процедур у державі [4].

У 1971 р. виходить інша його робота «Поліархія: участь і опозиція», в якій Р. Даль відмічає, що поява в середині — наприкінці ХХ ст. цілої низки теорій демократії (ціннісної, раціонально-утилітарної, інституціональної, економічної, модернізаційної та ін.) призвела до розмивання змісту самого поняття «демократія», під яким стали розуміти і форму політичної організації суспільства, базовану на визнанні народу основним джерелом влади, і певний філософський, світоглядний ідеал людського буття, і форму політичної участі, і моделі діяльності різних суспільних інститутів та багато чого іншого. Тому для характеристики демократії саме як форми політичного режиму (на відміну від «демократії» як ідеального типу влади) американський політолог Р. Даль запропонував використовувати новий термін — «поліархія» (грец. *poli* — множинність, *arche* — влада), під яким слід розуміти специфічний вид режиму для управління сучасною державою — режиму з характеристиками, які чітко вирізняють його з-поміж усіх інших режимів, що існували до ХІХ століття, а також серед більшості сучасних режимів, які встановилися в націях-державках, — йдеться про режим, заснований на відносно високій терпимості до опозиції (до тих, хто протистоїть діям уряду), на широких можливостях впливати на поведінку уряду і навіть на можливості зміщення мирним шляхом різних офіційних осіб [5]. Невід'ємними ознаками поліархії, за Далем, є такі характеристики політичної системи, як плюралістичність і опозиційність.

У 1965 р. в рамках Лондонської школи економічних та політичних наук бере початок видання журналу «Уряд і опозиція». У 1966 р. у світ виходить робота Г. Іонеску та І. де Мадаріаги «Опозиція як політичний інститут». У цій роботі Г. Іонеску та І. де Мадаріага зазначали, що абсолютно правильним є розуміння опозиції як частини політичного процесу загалом та як видозміненої складової частини влади. «Логічно, що органічно та морфологічно опозиція є діалектичним двійником влади, і навіть за бажанням політичні мислителі та історики не в змозі роз'єднати цих сіамських близнюків без величезного ризику деформувати один або другий» [6, с. 10].

У 80-х рр. дослідження продовжили Е. Камінські, Дж. Сміт та ін.

Взагалі ж можна виділити кілька таких методологічних підходів до дослідження проблеми політичної опозиції.

1. *Біхевіоралізм*. За цим підходом опозиція являє собою окремий об'єкт політичного процесу. Цей напрям виник у 1920–1940 рр. у межах Чиказької школи, заснованої Ч. Е. Меріамом. Головний акцент його прихильники роблять на людській поведінці. О. С. Сергеев відмічає, що даний підхід є неоднорідним, і єдине, що об'єднує його представників, — це бажання відійти від дослідження формальних інститутів до вивчення неформальної поведінки, яка наповнює життям ці інститути [7, с. 38].

2. Погляди біхевіоралістів вплинули на формування наступного підходу — *плюралістичного*. Його представники Р. Даль, Ч. Ліндблом, Д. Трумен. Цей напрям бере початок з вивчення розподілу влади у західних демократіях та ґрунтується на розумінні влади за принципами ієрархічності та змагання. Для них влада є розподіленою серед багатьох соціальних груп, а не належить еліті. Соціальні групи репрезентують різні інтереси (економічні, політичні, культурні тощо) і можуть перебувати у стані конфлікту одна з одною. Різні групи мають різний доступ до різних ресурсів, тому вплив кожної з груп відрізняється від інших. Політичний процес у такому разі являє собою постійний торг між соціальними групами та задоволенням цих вимог. Важливим для розуміння опозиції у межах підходу є відсутність єдиного потужного центру прийняття рішень. Тут діє багато центрів управління, що розподілені по всьому суспільству та конкурують між собою. Обирати доводиться між правлінням меншості або правліннями меншостей. Таким чином, плюралісти говорять не про опозицію, а про опозиції [3, с. 9–17].

Р. Даль наводить при цьому спеціальну термінологію. Йдеться про правління меншості, за якого уряд несе відповідальність перед однією

особою або згуртованою меншістю і за якого уряд виражає інтереси різних груп, що входять до коаліції як поліархії. Демократичний характер режиму гарантується існуванням множинності меншостей. Цінність демократичного процесу виявляється в установленні «суверенітету більшості», а у правлінні — «множинності опозиційних меншостей». У такому випадку існує лише один спосіб реалізації коаліції — це консенсус [8].

Загальне для всіх плюралістів визначення демократії дає Д. Хелд, а саме: «демократія — це комплекс інституційних механізмів, який створює множинність груп політичних інтересів та дає можливість шляхом конкуренції впливати на політичних лідерів, вибирати їх та обмежувати свободу їхніх дій [9]. Погоджуючись із Д. Хелдом стосовно визначення поняття «демократії», не можна не углядіти в ньому ідеалістичного бачення демократичної політичної системи, поширеної на теренах Північної Америки, Європи та деяких азійських країн — таких, як Ізраїль, Японія тощо. Адже за основними інституційними ознаками — такими, як наявність конституції, виборність осіб на провідні керівні посади в країні, закріплення основних прав і свобод громадянина і т. ін., до списку демократичних країн можна сміливо віднести й Україну. Проте навряд чи хто б з українських політологів зробив би це. Тому дефініція Д. Хелда є описовою лише для західної політичної науки, але аж ніяк не для таких країн, як Україна, тому що не враховує характеру політичного процесу і змісту демократичних за сутністю інститутів.

Класичний плюралізм проіснував до кінця 60-х — початку 70-х рр. В цей час у США та Західній Європі можна було спостерігати посилення напруженості та конфліктності, які в межах теорії складно було пояснити, а тим більше дати рекомендації до їх подолання. Крім цього виникли інші складнощі, пов'язані з недосконалим результатом характеру та розподілу влади. В результаті провідні дослідники врахували ці суперечності. Як наслідок — з'явився новий напрям — неоплюралізм, який ґрунтувався на визнанні нерівноправних груп (корпорацій), які здійснюють непропорційний вплив на державу. Крім цього, криза біхевіоралізму та трансформація плюралістичного напрямку здійснили свій вплив на дослідження політичної опозиції. Зокрема, нові напрями теорії раціонального вибору та неокорпоративізм не приділяли уваги проблемам опозиції. Натомість у 70-х рр. дослідження політичної опозиції продовжились в інших підходах — як, наприклад, елітизмі [3, с. 9–17].

3. Цей напрям видається найближчим до проблематики політичної опозиції — йдеться саме про теорію демократичного або змагальницького

елітизму (Й. Шумпетер), яка у 40-х рр. зуміла об'єднати класичний елітизм з теорією демократії. У цій теорії справжніми учасниками політичного процесу є еліти, оскільки пересічні громадяни, будучи пасивними і навіть неспроможними, не бажають брати активну участь у політичному житті країни. Демократизм такої системи забезпечується постійною конкуренцією еліт. Роль виборців у цьому змаганні еліт зводиться до прийняття або усунення лідера. Демократія — це метод, за допомогою якого виборці періодично змінюють команди управлінців [10].

4. Нарешті останнім із напрямів, що заслуговують на увагу, є *девелопменталізм*, тобто теорія розвитку. Його найвизначніші прибічники — А. Степан та Х. Лінц вважали, що з часом теорії розвитку проінтегруються з іншими напрямками і створять неоінституціоналізм. Д. Растру, працюючи над проблемою транзитології, вважав, що демократія народжується у пошуках ефективних механізмів вирішення конфліктів між владою та політичною опозицією. «Динамічний процес демократизації запускається завдяки тривалій і безрезультативній боротьбі, що необхідно для демократії, яка зароджується — але це не слабка боротьба, а палкі внутрішньокліматичні чвари» [11, с. 8–9].

Справді, відносини між владою й опозицією в переважній більшості випадків є напруженими і непоступливими, а подекуди й конфліктними. Проте рівень напруження між ними не повинен сягати апогею кожного разу, коли влада ініціює ту чи іншу пропозицію, і не ділити відповідним чином суспільство на два ворожі табори, як це досить часто трапляється в Україні. Пошук консенсусу з ключових питань державного устрою і функціонування — ось головна мета «внутрішньокліматичних чвар».

Дослідження представниками теорії розвитку проблем політичної опозиції спричинили суттєве зміщення акцентів порівняно із плюралістичним напрямом. Плюралісти розглядають опозицію як складну частину демократичного режиму, а також визначають її місце в ньому, національні моделі опозиції, фактори формування моделей. С. О. Сергєєв зауважує, що прибічників теорії розвитку здебільше цікавить роль політичної опозиції в процесі транзиту. На передній план виходять питання структурної диференціації політичної опозиції, динаміка трансформації політичного режиму, стратегія дії опозиції [7, с. 38].

У другій половині 80-х рр. значний вплив починає справляти *неоінституціональний підхід*. Наприкінці 90-х він стає домінуючим у зарубіжній політології. І хоча неоінституціоналісти не приділяли багато уваги проблемам політичної опозиції, підхід виявився надзвичайно впливовим. Саме розуміння поняття «інститут» є надто

широким і, на думку деяких учених, надто розмитим. Політичний інститут — формальна організація чи установа, формальні принципи та засади, а також неформальні правила і принципи, якщо вони є регулярними та постійно повторюваними [12, с. 78].

У сучасній демократії опозиція нерідко набирає форму інституту. Тому Д. Норт поняття «інститут» визначає як набір правил, процедуру відповідностей, моральну й етичну поведінку індивідів в інтересах максималізації багатства [13, с. 3]. Виходячи з цього, інститут політичної опозиції — це є правила гри та певні кодекси поведінки, а також відносини та зв'язки, які встановлюють і регулюють опозиційну діяльність у межах політичної системи.

Аналіз проблем демократичного транзиту в країнах Центральної та Східної Європи виявив конкуренцію двох методологічних напрямів. Один із них пов'язаний із девелопменталізмом, другий — з неоінституціоналізмом. Згідно з першим напрямом результати політичних трансформацій залежать насамперед від сприятливих передумов переходу, а обставини самого процесу переходу не настільки важливі. Теорії даного підходу називають теоріями «історично обумовленого шляху». Зокрема, до нього належить концепція демократії С. Хантінгтона та «політико-економічний девелопменталізм» Г. Кітчельга. Неоінституціональний підхід (процедурний або генетичний) орієнтований на взаємодію акторів під час переходу, він зменшує роль стартових умов переходу. Більш важливим є обрання інституціонального дизайну, вибір стратегії конкуруючими елітами, співвідношення сил. Ці підходи не стільки заперечують один одного, скільки є компліментарними, бо звернені до різних аспектів одного феномену [3, с. 9–17].

Отже, аналізуючи вищенаведені методологічні підходи до поняття «політична опозиція», можна констатувати наявність різних тлумачень самого поняття з боку тих чи інших представників наукового підходу, проте різне трактування поняття пов'язано зі специфікою конкретного підходу, тобто того, що виставляється на передній план (психологія, еліти, громадянське суспільство тощо). Спільним у цих підходах є надання політичній опозиції високого статусу поряд із владними структурами та покладання на неї великої відповідальності за характер політичного режиму і цивілізованість політичного процесу в державі. Адже влада і опозиція є різними сторонами однієї медалі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дюверже М. Политические партии / А. Д. Кириллов (науч. ред.), Л. А. Зимина (пер. с фр.). — М. : Академический Проспект, 2002. — 558 с.

2. *Ткаченко Т. В.* Опозиція як чинник формування демократичної політичної системи в Україні: дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. — К., 2009. — 198 с.
3. *Вінничук Н. Ю.* Політична опозиція як інститут сучасної демократії: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. — К., 2007. — 183 с.
4. *Грабовський С.* Опозиція: теоретична модель на тлі української практики // Український тиждень. № 22. — 4 червня 2010 // http://www.ukrudprom.com/digest/Opozitsya_teoretichna_model_na_tl_ukransko_praktiki.html.
5. *Даль Р.* Політологія // <http://polityslovo.wordpress.com/першоджерела/р-даль/>.
6. *Ionescu G., de Madariaga I.* Opposition. Ltd.: Pelican Book, 1966. — 200 p.
7. *Сергеев С.* Политическая оппозиция в современной России (федеральный и региональный аспекты): дис. ... д-ра полит. наук: 23.00.03. — Казань, 2005. — 390 с.
8. *Даль Р. А.* Введение в теорию демократии. — М.: Наука, 1992. — 158 с.
9. *Held D.* Models of Democracy. — Cambridge, 1997. — С. 206.
10. *Шумпетер Й.* Капіталізм, соціалізм і демократія. — К.: Основи, 1995. — 528 с.
11. *Растой Д.* Переходы к демократии: попытка динамической модели // Полис. — 1996. — № 5. — С. 5–15.
12. *Ткачев Д. Ш.* Особенности функционирования институтов и социальных сетей на постсоветском пространстве // Полис. — 2006. — № 1. — С. 78–91.
13. *Норт Д.* Інституції, інституціональна зміна та функціонування економіки. — К.: Основи, 2000. — 198 с.

ЕВОЛЮЦІЯ ІДЕЇ ПОЛІТИЧНОГО КОНСУМЕРИЗМУ В КОНТЕКСТІ ТЕОРІЇ СПОЖИВЧОЇ ПОВЕДІНКИ

Володимир Торяник, кандидат політичних наук, доцент кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ
УДК 321.01(04)

У статті прослідковуються становлення і розвиток ідеї політичного консумеризму крізь призму теорії споживчої поведінки.

Ключові слова: політичний консумеризм, споживча поведінка, споживчий вибір, корисність, маржиналізм, схильність до споживання, модель поведінки споживача.

Рассмотрена эволюция идеи политического консьюмеризма в контексте теории потребительского поведения. Прослеживаются становление и развитие идеи политического консьюмеризма через призму теории потребительского поведения.

Ключевые слова: политический консьюмеризм, потребительское поведение, потребительский выбор, полезность, маржинализм, склонность к потреблению, модель поведения потребителя.

Evolution of idea political consumerism in a context of the theory of consumer behavior. In article formation and development of idea political consumerism through a prism of the theory of consumer behavior is traced.

Key words: political consumerism, consumer behavior, a consumer choice, utility, marginalism, propensity to consumption, consumer behavior model.

Наростаюча інтенсивність конкуренції глобалізованих ринків закономірно привертає увагу виробників товарів, послуг, ідей у різних країнах до дослідження механізмів поведінки споживачів і до можливостей використання цих механізмів для досягнення своїх цілей. Сформувавшись у межах маркетингової сфери діяльності, теорія поведінки споживачів як галузь знань виходить сьогодні за рамки суто економічної проблематики, набуваючи універсального значення. Ці знання є особливо актуальними для кожного, хто прагне міцно й успішно вписатись у ринкову стихію та мати успіх у ній, використовуючи широку палітру професійних методів керування споживчою поведінкою. Споживачі товарів, послуг, ідей — це люди, групи людей, а також організації різного масштабу та профілю діяльності, що використовують товари, послуги, ідеї. Виборці, домогосподарки, малі фірми та глобаль-

ні компанії, країни або нації, міжнародні організації і навіть світове співтовариство загалом — всі вони можуть розглядатись як споживачі конкретних товарів, послуг та ідей. Сьогодні, по суті, ми спостерігаємо перехід від громадянського суспільства до співтовариства споживачів, що ґрунтується на постулатах політичного консумеризму. Останній визначається і як споживацьки мотивована політична поведінка, і як політично мотивована споживча поведінка — обидва ці явища розглядаються як взаємопов'язані та взаємозумовлені [6, с. 37].

Метою цієї статті є розкриття особливостей становлення та розвитку ідеї політичного консумеризму крізь призму теорії споживчої поведінки. Серед сучасних дослідників поведінки споживачів можна назвати П. Бурд'є, Ж. Бодріяра, І. Гофмана, Дж. Енджела, Р. Блекуела, П. Мініарда, Т. Бургуані, М. Бахтіна, С. Вегеру, А. Єрохіну, К. Максименко, Н. Притульську, Р. Ханік-Посполітак, Г. Рогачову, О. Серьогіна, С. Н. Пшизову та ін.

Споживча поведінка — це процес формування попиту покупців, які здійснюють вибір товарів з урахуванням цін та особистого бюджету, тобто власних грошових доходів. Іноді поведінку споживача визначають як «діяльність, спрямовану безпосередньо на одержання, споживання й розпорядження продуктами та послугами, включаючи процеси прийняття рішень, які передують цим діям і впливають з них» [9, с. 39].

В основі споживчого вибору завжди лежить бажання покупця задовольнити ту чи іншу потребу (одержати насолоду). Кожен індивід має свої особисті переваги. Ринковий попит підсумовує ці індивідуальні переваги, оскільки споживачі виражають свої бажання шляхом розподілу своїх доходів між різними товарами та послугами, і визначає ціну й обсяг пропозиції на ринку. Така здатність споживача впливати на виробника називається суверенітетом споживача (здатність впливу споживача на виробника шляхом вільного вибору товару на ринку). Аналіз споживчої поведінки вимагає знання критерію, що саме споживач використовує у своєму вільному виборі. Таким критерієм є корисність товару, здатна викликати задоволення або вже наявную користю, або її очікуванням у майбутньому.

Виділяють два основні підходи до аналізу корисності — кількісний (кардиналістський) і порядковий (ординалістський). Кількісний підхід до аналізу корисності ґрунтується на уявленні про можливість виміру різних благ у гіпотетичних одиницях корисності — ютилах (від англ. *utility* — корисність). Варто підкреслити, що кількісні оцінки корисності того чи іншого товару або товарного набору мають винятково індивідуальний, суб'єктивний характер. Кількісний підхід не передбачає можливості об'єктивного виміру корисності того чи іншого товару в ютилах. Кількісний підхід звичайно не передбачає також можливості порівняння обсягів задоволення, одержуваних різними споживачами.

Порядковий підхід до аналізу корисності й попиту є більш сучасним і ґрунтується на набагато менш жорстких припущеннях, ніж кількісний підхід. Від споживача не потрібно вміння вимірювати корисність того чи іншого блага в якихось штучних одиницях виміру. Достатньо лише, щоб споживач був здатний упорядкувати всі можливі товарні набори за їх «перевагою». У порядковій теорії корисності поняття «корисність» означає порядок переваги. Твердження «набір А переважніше набору В» еквівалентне твердженню «набір А має більшу для даного споживача корисність, ніж набір В». Завдання максимізації корисності зводиться до завдання вибору споживачем найкращого товарного набору із усіх доступних для нього.

До цих двох підходів іноді додають модель поведінки споживача на базі впливу ціни товару на вибір споживача. Зниження ціни товару має подвійний вплив на попит: ефект заміщення й ефект доходу. Перший — це зміна структури споживання в результаті зміни ціни одного з товарів, що входять у споживчий набір; другий — це зміна реального доходу споживача в результаті зміни ціни одного з товарів, що входять у споживчий набір.

Поняття корисності є центральною категорією теорії споживчої поведінки Вільяма Джевонса (див.: [5]) — фундатора впливового напрямку політекономії, який здобув назву «маржиналізм» (від англ. *marginal* — граничний). Одним із головних положень маржиналізму є принцип раціональної поведінки людини в умовах ринкової економіки, принцип економічної людини. Відповідно до цього принципу економічний процес являє собою взаємодію суб'єктів, якімагаються оптимізації свого добробуту. Однак раціональними можуть визнаватися різні результати діяльності суб'єкта, оскільки ніхто, крім самого суб'єкта, не може дати точної оцінки його діям. Іншим важливим положенням у методології маржиналізму є принцип обмеженості ресурсів.

У своїй праці «Теорія політичної економії» (1871) В. Джевонс спробував дослідити спосіб, за допомогою якого можна виміряти корисність. Він починає свій аналіз з того випадку, коли у взаємини вступають два «торговельні партнери» або два індивіди, а запас благ є незмінним; оскільки обмін між ними розпочався, вони вестимуть торготи, поки не буде досягнуто рівноваги. Виходячи з цього, В. Джевонс дійшов висновку, що сформоване в процесі обміну співвідношення між товарами дорівнює зворотному відношенню кінцевих корисностей відповідних товарів. Основний постулат теорії В. Джевонса можна сформулювати таким чином: «вартість породжується граничною корисністю». Інакше кажучи, головним фактором, що визначає мінову вартість, є попит, а не витрати виробництва, як це стверджували представники класичної школи. При цьому В. Джевонс зазначав, що вартість втілює в собі кінцевий ступінь корисності, на яку впливають і масштаби пропозиції, а вони, у свою чергу, залежать від витрат виробництва. Це означає, що суб'єктивні міркування відіграють визначальну роль лише в тому разі, коли пропозиція становить певну фіксовану величину. Проте, окреслюючи основні контури системи обміну й розподілу, В. Джевонс відволікається від змін у чисельності населення, політичних інститутах, смаках споживачів і нагромадженні капіталу.

За В. Джевонсом, індивід діє самостійно і на нього не чинять впливу суспільні відносини, які існують у зв'язку з наявністю ринку. Проте варто враховувати, що суспільний вплив, якому піддається людина, різноманітний і складний, він обумовлює таке явище, як споживчий вибір. Останній не набуває нейтрального характеру, як це передбачається в теорії В. Джевонса, оскільки споживчий вибір значною мірою залежить від однієї з найважливіших соціально-економічних сил — існуючої структури розподілу доходів. Тому проблема мотивації господарської діяльності повинна коренитися в інституціональних умовах.

Помітний вплив на розвиток теорії споживчої поведінки зробив також Джон Кейнс. Основним у його теорії є поняття ефективного попиту. Дж. Кейнса цікавило те, скільки грошей люди готові витратити, оскільки цим визначається рівень споживання й інвестицій. Прагнення витратити було витлумачено ним як сукупний попит, що є радше психологічним, ніж технологічним фактором. «Якщо сукупний попит, — писав Дж. Кейнс, — падає нижче очікуваної підприємцем величини, у силу чого не уявляється можливим покрити витрати виробництва, відбувається згортання виробництва, що призводить до безробіття. І навпаки, виробництво одержує поштовх, якщо сукупний попит перевищує очікувану величину. Ефективним є такий

рівень сукупного попиту, що веде до встановлення рівноваги» [2, с. 125].

Для характеристики ефективного попиту Дж. Кейнс вводить поняття «схильність до споживання». Він стверджував, що споживання перебуває в певній залежності від доходу, оскільки перше змінюється при зміні другого. Характер цієї залежності визначається не тільки загальною сумою заробітку, але й рівнем цін, смаками споживача, податковою системою, системою амортизаційних відрахувань, прийнятою корпорацією і т. ін. Ці об'єктивні фактори переплітаються з численними суб'єктивними моментами.

Залежність споживання від доходу описується Дж. Кейнсом у такий спосіб: споживання зростає зі зростанням доходу, але більш повільними темпами. Це, крім усього іншого, означає, що звички у витраті досить стійкі, і розумно припустити, що заощадження роблять високооплачувані верстви населення. Звідси був отриманий оснований на відвернутих умовиводах графік схильності до споживання, що показує обсяг товарів, які здобувають споживачі за певним рівнем цін. Такий графік будується в багатовимірному просторі, оскільки звички споживання визначаються не тільки рівнем доходу. Для Дж. Кейнса поведінка споживачів протягом короткого проміжку часу залишається незмінною, а зрушення у статтях витрат залежать від змін національного доходу. Таким чином, споживачі лише пасивно реагують на вплив зовнішніх економічних факторів. Згідно з графіком схильності до споживання, вибір товару зводиться до проблеми порівнянності.

Заслуговує на увагу також гіпотеза постійного доходу Мілтона Фрідмана (див. [4]), яка є реакцією на твердження Дж. Кейнса про те, що споживча функція визначається як зв'язок між доходом і споживанням, коли останнє хоч і росте в міру росту доходу, але більш повільними темпами. На думку М. Фрідмана, можливість передбачати хід споживання, використовуючи основу на доході споживчу функцію, обмежена, оскільки реальні інвестиції не роблять мультиплікаційного впливу на реальне споживання. Останнє визначається своєю власною довгостроковою тенденцією. Існує тенденція, відповідно до якої економічна одиниця прагне до певного рівня споживання протягом деякого часу, для чого вона регулює свій поточний дохід за допомогою надання або одержання позичок.

Як споживання, так і дохід складаються із двох частин — постійної і змінної. Постійний дохід, одержувати який індивід сподівається протягом тривалого часу, значною мірою залежить від його далекоглядності: на його величину впливають оточення, рід діяльності та розміри капітальної власності. Змінні елементи доходу складаються

з несподіваних збільшень і відрахувань. М. Фрідман визнає, що встановити розміри постійного компонента шляхом безпосереднього спостереження досить важко, але він проте вважає, що можна сформулювати деякі висновки, якщо зробити певні припущення, які стосуються співвідношення постійної й змінної частин. Це співвідношення повинне залежати від ставки відсотка, співвідношень доходу до багатства від споживчих смаків. Але оскільки жодного зв'язку між змінними частинами споживання та доходу не існує, загальне споживання залежить виключно від постійного доходу. Це означає, що треба додержуватися своїх планів витрат грошей протягом певного часу, незалежно від того, чи відхиляється дохід від запланованих витрат, чи ні.

Ще одним представником теорії споживчої поведінки є Джон Хікс [7–8], який сформулював теорію загальної рівноваги. Критикуючи статичні теорії, які мають справу тільки з однорідними благами, Дж. Хікс дійшов висновку, що це суперечить очевидним фактам, оскільки споживачів цікавлять, як правило, унікальні властивості благ. Дж. Хікс виходив з можливості для споживача зробити вибір з довгого списку благ у різних сполученнях. Припущення такого роду необхідно для визначення порядкової цінності блага. Корисність невимірювана, і максимум, що можна зробити, — це розташувати переваги в певному порядку.

Карл Менгер — засновник австрійської школи й один із творців маржиналістської революції — сформулював суб'єктивну теорію цінності (див. [3]). На відміну від В. Джевонса, К. Менгер не вважав, що товари забезпечують «ютилі», або одиниці корисності. На його думку, товари задовольняють різні потреби різної важливості, вони мають цінність не через працю, витрачену на їх виробництво, а через їх здатність задовольняти людські потреби. Якщо цінність товарів визначається важливістю потреб, що задовольняються, то цінність праці та інших факторів виробництва (він назвав їх «товарами більш високого порядку») впливає з їх здатності робити ці товари.

К. Менгер вважає, що від обміну виграють обидві сторони або, використовуючи сучасну термінологію, обмін є грою з позитивною сумою. Люди обмінюють те, що вони цінують менше, на те, що не цінують більше. Оскільки так роблять обидві торгуючі сторони, та обидві вони одержують вигоду. Розмірковуючи над цим, К. Менгер дійшов висновку, що посередники приносять велику користь: вони сприяють здійсненню угод, які приносять вигоду й тим, хто купує, і тим, хто продає. При відсутності посередників ці угоди або взагалі не мали б місця, або обходилися б дорожче.

Споживча поведінка досліджувалася не тільки в суворих економічних категоріях, але й у соціологічному ключі. Піонерами цього напрямку є група під керівництвом Пола Лазарсфельда, яка наприкінці 1920 — початку 1930-х рр. здійснила за допомогою опитувань споживачів дослідження ринку низки товарів повсякденного попиту. Для маркетингових досліджень споживчої поведінки спочатку було притаманне фокусування уваги на окремому індивіді-споживачеві. Традиційні маркетингові дослідження споживчої поведінки ґрунтувалися на концепції раціональної економічної людини. У 1950-х рр. у США стали популярними так звані *мотиваційні дослідження*, що будувалися на глибинних інтерв'ю і були тісно пов'язані з традицією психоаналізу З. Фрейда. Однак надалі інтерес до них згасає.

У 1960-ті рр. у дослідженнях споживчої поведінки виникли нові віяння, що прийшли з психології. В їх основу було покладено розуміння споживання як інформаційного процесу. Споживача уподібнювали комп'ютерові, який одержує і переробляє інформацію для підготовки рішення щодо вибору товару чи послуги. Цей напрям у вивченні споживчої поведінки збігся з вивченням процесів пізнання в психології.

Процес інституціалізації досліджень поведінки споживачів (тобто перетворення цього напрямку досліджень у самостійну дисципліну) в США переважно завершився в першій половині 1970-х рр. Так, 1969 р. було створено Асоціацію вивчення споживачів; у 1974 р. розпочато випуск спеціального видання, а більшість дисертацій у цій галузі були присвячені саме дослідженню поведінки споживачів.

Можна виокремити певні важливі аспекти поведінки споживачів у контексті становлення та розвитку політичного консумеризму. Задоволення споживача відбувається у процесі обміну, який поєднує споживача з виробником. Умови обміну, задоволеність споживача обміном, причини незадоволеності пояснює теорія справедливості, згідно з якою людина оцінює і порівнює співвідношення «результати / внесок» (свої і партнера) серед учасників обміну. Нерідко споживач оцінює потенційний або актуальний обмін як нечесний, несправедливий. Споживачі роблять свій вибір на порівняльних рівнях результату обміну (тобто вигоди) і альтернатив.

Сутність поведінки споживача — це вибір індивіда через обмін під впливом різних спонукальних чинників. Етапи, через які проходить споживач від усвідомлення проблеми до прийняття рішення про купівлю та реакції на неї, описує модель поведінки споживача — схема, що зображує цей процес від початку дії спонукальних чинників до відповідної реакції покупця.

Розрізняють модель просту і розгорнуту. Перша є формулою, відповідно до якої опис процесу складається з трьох етапів: спонукальні чинники та інші подразники (1) проникають в «чорну скриньку» свідомості покупця (2) і викликають відповідні реакції (3). Спонукальні чинники містять у собі чотири елементи: товар, ціну, методи поширення та стимулювання. Інші подразники складаються з основних сил та подій з оточення покупця. Завдання діяча ринку — зрозуміти, що відбувається у свідомості споживача між надходженням подразників і проявом відгуків на них [1, с. 20].

3-поміж основних факторів, які можуть впливати на споживчу поведінку за сучасних умов, можна назвати такі:

1. *Традиційна дія споживача.* Багаторазово повторювана дія стає традиційною, такою, що виконується автоматично, без міркувань. Повсякденна поведінка в такому автоматичному режимі надає змогу істотно заощаджувати сили, нерви, час і не ламати голову під час кожної покупки. Товар, місце його придбання перетворюються на звичку. У моделі традиційної дії невеликі коливання цін можуть зовсім ігноруватися: сила звички виявляється сильніше за економічний розрахунок. Особливо часто модель традиційної поведінки спрацьовує під час здійснення покупок товарів, що викликають сильне звикання (алкоголь, тютюн, наркотики). У цьому разі коливання цін у межах наявного фінансового потенціалу взагалі ігноруються.

Традиційна дія порушується таким підйомом цін, за якого індивід уже не має коштів для підтримання звичної моделі споживання. Зіштовхнувшись із неможливістю задовольнити свої потреби традиційним шляхом, він виходить на модель цілераціональної поведінки.

2. *Інструментальна дія*, що спрямована на задоволення базових потреб, які не можна не задовольняти. Тут необхідно зробити істотне застереження: людина керується не об'єктивними потребами свого організму, а своїми уявленнями про них, не об'єктивними інтересами, а тим, як вона їх бачить. Ціла низка потреб розглядається людьми як базові, які не можна ігнорувати. Тому при ухваленні рішення про покупку товарів першої необхідності коливання цін, що не виходять за рамки фінансових можливостей людей, істотно не впливають на їх споживання. Перелік цих усвідомлених потреб зумовлений культурою даного народу та часом.

3. *Інфляційна поведінка.* Інфляція докорінно трансформує правила економічного обміну та суттєво впливає на поведінку споживачів. Загалом інфляційна поведінка нагадує їхню поведінку під час панування адміністративної системи з характерним для неї дефіцитом: і там і тут

наявним є прагнення перетворити свої гроші, що мають малу цінність, у товар. Однак є й істотна відмінність: інфляція в ринковому господарстві істотно обмежує попит постійно зростаючим рівнем цін, запобігаючи тотальному дефіциту.

4. *Ірраціональна споживча поведінка*, що є протилежною цілераціональній поведінці. Якщо для цілераціональної поведінки притаманне ув'язування цілей з усвідомленими інтересами, конструюванням плану дій на базі розрахунку балансів можливих досягнень і витрат, то ірраціональній поведінці це не властиве. В її основі лежать психологічні механізми, лише побічно пов'язані з тверезим розрахунком. Механізми ірраціональної поведінки ґрунтуються на таких психологічних реакціях людини, як наслідування, психологічне зараження, навіювання.

5. *Ціннісно-орієнтована поведінка споживача*. Для певного прошарку споживачів сама ціна є цінністю, має престиж. І вони готові за це платити. У цих випадках ціна є інструментом демонстративного, статусного споживання. Тут ціни є дуже високими не тому, що товар робився з матеріалу вищої якості або за новітньою технологією тощо, а тому, що цей товар рекламується як високостатусний, елітний.

Таким чином, політичний конsumerизм, який визначається як взаємопов'язані та взаємозумовлені споживацьки мотивована політична поведінка і політично мотивована споживча поведінка, розгортається в сучасному глобалізованому світі через поняття споживчої поведінки, яке пройшло тривалий шлях концептуальної еволюції. Спочатку споживча поведінка розглядалась у маржиналістському ключі відповідно до принципів раціональності та обмеженості ресурсів з позицій корисності, а пізніше — в кейнсіанському ключі, відповідно до якого споживча поведінка залежить від того, скільки грошей

люди готові витратити — таке прагнення витратити витлумачується як сукупний попит, що є радше психологічним, ніж технологічним фактором.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Веґера С. А.* Основи споживчих знань / С. А. Веґера, А. С. Єрохіна, К. О. Максименко, Н. В. Придтутьська, Р. Ю. Ханік-Посполітак; за заг. ред. К. О. Максименко, О. В. Овчарук. — К. : К.І.С., 2008. — 192 с.
2. *Кейнс Дж. М.* Общая теория занятости, процента и денег / Дж. М. Кейнс; пер. с англ. // Избранные произведения. — М. : Экономика, 1993. — С. 12–354.
3. *Селигмен Б.* Менгер фон Визер и возникновение австрийской школы / Б. Селигмен; пер. с англ. // Основные течения современной экономической мысли. — М. : Прогресс, 1968. — С. 8–45.
4. *Селигмен Б.* Милтон Фридмен: теория как идеология / Б. Селигмен; пер. с англ. // Основные течения современной экономической мысли. — М. : Прогресс, 1968. — С. 79–114.
5. *Селигмен Б., Джевонс У. С.* Открытие маржинализма / Б. Селигмен; пер. с англ. // Основные течения современной экономической мысли. — М. : Прогресс, 1968. — С. 46–78.
6. *Пшизова С. Н.* От «гражданского общества» к «сообществу потребителей»: политический коньюмеризм в сравнительной перспективе. Ч. I / С. Н. Пшизова // Полис. — 2009. — № 1. — С. 36–48.
7. *Хикс Дж. Р.* Стоимость и капитал / Дж. Р. Хикс; пер. с англ. — М. : Наука, 1988. — 254 с.
8. *Хикс Дж. Р.* Четыре излишка потребителя / Дж. Р. Хикс; пер. с англ. // Вехи экономической мысли. Теория потребительского поведения и спроса / под ред. В. М. Гальперина. — СПб. : Экономическая школа, 1999. — Т. 1. — С. 52–86.
9. *Энджел Д. Ф.* Поведение потребителей / Д. Ф. Энджел, Р. Д. Блэкуэлл, П. У. Миниард; пер. с англ. — СПб. : Питер Ком, 1999. — 580 с.

Розділ V

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ І ПРОЦЕСИ

ТРАНСФОРМАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ: АНАЛІЗ АКТУАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ

Фелікс Барановський, доктор політичних наук, професор кафедри політології та міжнародних відносин Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ)
Юрій Скорченко, кандидат історичних наук, доцент кафедри туризму і готельного господарства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ)
 УДК 316.34(477)

У статті досліджуються деякі тенденції сучасних соціальних змін в українському суспільстві. Констатується наявність соціально-економічної, політичної невизначеності, нестійкості в українському соціумі, що веде до його деформації та девальвації системи соціальних і моральних цінностей. Уточнюються можливі шляхи подолання кризових соціальних явищ.

Ключові слова: маргінальність, мобільність, суспільство, стратифікація, соціальні верстви, люмпен-інтелігенція.

В статье исследуются некоторые тенденции современных изменений в украинском обществе. Констатируется наличие социально-экономической, политической неопределенности, неустойчивости в украинском социуме, что ведет к его деформации и девальвации системы социальных и нравственных ценностей. Уточняются возможные пути преодоления кризисных социальных явлений.

Ключевые слова: маргинальность, мобильность, общество, стратификация, социальные слои, люмпен-интеллигенция.

The article examines some trends in contemporary social change in Ukrainian society. The presence of socio-economic, political vagueness and instability in Ukrainian society is established, that conduces to its deformation and to the devaluation of the system of social and moral values. The possible ways of overcoming of the crisis social phenomena are specified.

Key words: marginality, mobility, community, stratification, social strata, the lumpen-intelligentsia.

Постановка проблеми. Останнє двадцятиріччя новітньої історії України стало періодом глибоких радикальних модифікацій. Соціальна структура суспільства якісно змінилася. Відбулася стрімка стратифікація в минулому однорідного українського соціуму. Трансформація — термін, що вживається для характеристики невизначеності пострадянських суспільств, їх невідповідності існуючим теоретичним моделям. Тому терміном «трансформація» позначається те, чому немає інших, змістовних визначень.

Кардинальні соціальні й економічні перетворення в Україні, в основі яких лежать операції з переділу власності, викликали зміни в усіх сферах життя суспільства. Приватизація по-українськи сформувала вузький прошарок нових власників, що стали нуворишами в результаті розподільчих актів, у тому числі з джерел державного бюджету. До диспропорцій, що є в нинішній українській дійсності, належать високий рівень олігархізації і тенізації економіки. Наприклад, за оцінкою експертів Світового банку, частка тіньової економіки за останні роки збільшилася з 51,7% обсягу ВВП у 1999 р. до 58,7% в 2010 р. Втрати від низького ступеня капіталізації господарського життя очевидні. Україна на 162-му місці з 179 за «індексом економічної свободи». Наша країна посідає останнє місце з 43 європейських країн через низький рівень захисту прав власності та дотримання контракт-

них зобов'язань, слабкої судової системи та високої корупції (див. [1, с. 63]).

Особливістю трансформаційних процесів, що відбуваються, є тривалість і глибина аномії, зумовлена випереджальним розкладанням старих соціальних інститутів порівняно з формуванням нових, а також прискорений, стрибкоподібний характер нинішніх метаморфоз. В Україні складається тип соціуму, що раніше не існував, розвиток якого повною мірою поки що передбачати складно. Істотні зміни зачіпають такі аспекти соціальної системи, як легітимація влади і соціальної ієрархії; місце і роль особистості в суспільстві; співвідношення свободи і рівності, а також місце традиції в суспільній свідомості. Якщо раніше демократія вважалася найкращою альтернативою монархії й аристократії, то сьогодні їй необхідні більша легітимність й обґрунтованість.

Соціальна стратифікація сучасного українського суспільства ще до кінця не склалася, оскільки трансформаційні процеси далекі від завершення. Проте відбувся перехід від етакратичного типу соціальної структури, де статус групи визначався її місцем у владній ієрархії, до нового типу, де діє безліч різноманітних чинників і критеріїв, які визначають ранг прошарку, групи і індивіда в соціальній стратифікації.

За роки незалежності в Україні на одному соціальному полюсі зосередилися істеблішмент, олігархічна буржуазія, вища бюрократія, а на іншому — прошарок дрібних власників-підприємців, найманих працівників, включаючи бюджетників, а також пенсіонери та безробітні. До них примикають інваліди, «чорнобильці», діти війни, ветерани праці. Між цими діаметральними суспільними полюсами знаходяться нечисленні соціальні утворення представників середнього класу.

Економічні, політичні, соціокультурні метаморфози змінюють систему прошарків і груп. Ці стратифікаційні процеси тривалі за часом, латентні. Українське суспільство поступово формується як багатосуб'єктне: синхронно відбувається становлення цілого комплексу новітніх соціальних утворень. Нинішні зміни відбуваються на трьох рівнях: статусному, поведінковому і ментальному. Модифікації одночасно піддаються свідомість, активність, соціально-економічне становище індивідів і груп. У нинішніх кризових умовах порушені природні зв'язки між найважливішими показниками соціального статусу: доходами, рівнем освіти, престижем професії. Так, ступінь матеріального добробуту, споживання не завжди корелюється з рівнем освіти, а шкала престижу професії перебуває в деформованому стані. Феномен новітньої трансформації українського суспільства має яскраво виражені соціально-економічні, політичні, соціокультурні та інші особливості.

Ступінь наукової розробленості проблеми. Останніми роками питання теорії і методології дослідження пострадянської трансформації соціуму розглядалися у працях українських [2, 3, 4, 5] і російських учених [6–7]. Найбільш системною є діяльнісно-структурна концепція соціетальної модифікації суспільства Т. Заславської [8].

Розгляд стану нинішнього українського соціуму (В. Бакиров, Л. Бевзенко, Є. Головаха, В. Паніотто, А. Ручка, Є. Суїменко, В. Танчер, М. Шульга, Е. Якуба та ін.) свідчить про зміну його структури, системи цінностей і норм. У процесі вивчення теми особливий інтерес викликали теоретичні роботи, які досліджують сучасне суспільство (З. Бауман, П. Бергер, Ю. Хабермас, В. Ядов та ін.), соціальну структуру (О. Кученко, С. Макеев, Р. Мертон, Т. Парсонс та ін.), процеси маргіналізації (Р. Парк, Є. Старіков, Е. Стоунквіст та ін.).

Метою статті є детальне дослідження деяких тенденцій деформації українського соціуму, уточнення можливих шляхів подолання негативних соціальних змін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Однією з актуальних проблем є значна деформація структури суспільства, що характеризується крайньою нестійкістю. Економічна нестабільність, безробіття, бідність, погіршення якості життя реально прискорили маргіналізацію населення. Як відмічав А. Тойнбі, «процес соціального розпаду є хворобою, що швидко прогресує» [9]. Сьогодні активно диференціюються традиційні групи соціуму за формою власності на засоби виробництва, за рівнем доходів, ангажованості у владні структури.

Кризові маргінальні процеси зумовлені масовою низхідною мобільністю. Вони мають вимушений характер, зумовлений нинішньою соціально-економічною і соціокультурною трансформацією українського суспільства. Розмивання меж між стратами спричинило небезпечні для стабільності соціуму результати. Індивіди не можуть повною мірою усвідомлювати свої економічні, політичні, духовні інтереси, узгоджувати особистісну систему ціннісних координат.

Нечисленність середнього класу означає, що українське суспільство значною мірою складається з бідних і люмпенізованих прошарків. Близько 30% населення належить до категорії жебраків. 12,5 млн українців живуть за межею бідності. 65% співвітчизників одержують близько 1 тис. грн. на місяць. До бідності схильні сім'ї, що мають дітей, багатодітні сім'ї та сім'ї з подвійним навантаженням (де є діти і безробітні). Практично кожен третій з числа бідних з таким життям змирився і не вірить, що можна щонебудь змінити. Розмір доходів зумовлює не тільки рівень життя в країні, перспективи її розвитку,

але й стан освіти, культури, суспільної моралі, духовності, інших соціальних чинників.

Сьогодні існує вакуум між більшістю суспільства і корумпованими державними структурами. Корупція в країні цілком легітимна і звична для населення. Рівень довіри українців до більшості владних інституцій істотно знизився.

Декласування суспільства призвело не тільки до розмивання меж між стратами, але й до втрати їх представниками усвідомлених інтересів і запитів. Сьогодні за кордоном проживає 6,6 млн. співвітчизників, які не реалізували себе на батьківщині і які виїхали в різні роки. Це становить майже 15% нинішнього населення країни. За кількістю емігрантів Україна посідає п'яте місце у світі після Мексики, Індії, Росії і Китаю.

До нових маргінальних груп можна зарахувати тих, хто вимушений змінювати соціально-професійний статус, пристосовуватися до умов, що змінилися, і шукати собі нову сферу застосування інтелектуальних і фізичних сил. До них належать пенсіонери, працівники бюджетної сфери (культура, охорона здоров'я, освіта). Особливу групу складають випускники шкіл, ліцеїв, коледжів, вишів, які не запитані на ринку праці.

Негативні процеси у суспільстві ведуть до зростання конфліктного потенціалу. Найактивнішим носієм соціальної невдоволеності виступає люмпен-інтелігенція. Це високоосвічені люди, які вимушені займатися буквально заради шматка хліба рутинною роботою низької кваліфікації. Це викликає невдоволення, і такий прошарок потенційно може стати на чолі соціальних прошарків і груп, які протестують проти становища, що існує. Загострення цих проявів в умовах кризи може мати серйозні наслідки.

У більшості своїй українці не задоволені соціальною реальністю. Громадяни поставлені в такі умови, що бояться змін, бояться, що буде ще гірше, тому просто приймають ті правила, які пропонуються зверху елітою. Самі по собі маси не здатні позбутися влади і впливу панів. Широкі верстви населення сьогодні є всього лише масовкою всередині елітних битв. Їх самостійність почне виявлятися тільки після істотного ослаблення олігархічних і аристократичних еліт. У цій ситуації контреліта (люмпен-інтелігенція) очолить бунти пролетарів.

Політичними чинниками маргіналізації виступають: розрив колишніх соціальних зв'язків, звуження (відсутність) особистої свободи, розділення суспільства за соціально-політичними орієнтаціями (схід-захід). Соціокультурна біполярність, граничність українського соціуму робить скрутною консолідацію суспільства тільки на одній з культурно-історичних традицій — проросійській або проєвропейській. У результаті розгойдування «гойдалок» між прихильниками

різних соціокультурних традицій призводить до моральної деградації, деінтелектуалізації соціуму. Таким чином, ігнорування соціокультурної граничності стало реальною драмою українського народу, що має наслідки, які далеко йдуть. В умовах економічного спаду і політичного беззаконня нагромаджується негативна соціальна енергія маргінальних мас. Ці процеси можуть у кризовій ситуації відіграти роль детонатора, стати причиною різного роду суспільних потрясінь.

Сучасні потужні чинники маргіналізації пов'язані з трансформацією статусів індивідів, збільшенням соціальної несправедливості, нерівності, зростанням убогості, зміною системи цінностей, кризою інституту сім'ї, руйнуванням трудової мотивації, вимиванням інтелектуального потенціалу суспільства.

В Україні сформувалося і існує своєрідне «соціальне дно», що характеризується ізольованістю від інститутів суспільства, ангажованістю в кримінальні і напівкримінальні структури. Тут знаходяться жебраки, бомжі, безпритульні, алкоголіки, наркомани, токсикомани, повії. Останніми роками посилюються соціальні патології в дитячому і молодіжному середовищі. 63% українських підлітків віком до 15 років мають досвід куріння, а 90% — вже вживали алкоголь. За неофіційними даними, кількість наркоманів наближається до 3 млн. Епідемія туберкульозу — основна причина смертності серед безробітних працездатного віку. Вищезгадані негативні чинники зумовлюють високий рівень смертності в Україні. З 1991 по 2011 р. населення скоротилося на 6 млн.

Постійно «соціальне дно» поглинає пенсіонерів, інвалідів, безробітних, матерів-одиначок, представників інших слабозахищених прошарків. Таким чином, до негативних наслідків бідності значної частини населення можна віднести формування андекласу, поглиблення соціальної ізоляції пауперів, складання утриманської суспільної субкультури, високу смертність.

Оцінюючи соціально-демографічну ситуацію в Україні, слід констатувати, що суспільство на сьогоднішній день перебуває у стані демографічної кризи. Даний висновок дають підстави зробити такі тенденції:

- переважання смертності над народжуваністю, причинами якого є інфляція, загальний низький рівень життя населення, зміна системи цінностей тощо. Падіння рівня життя і втрата надії на підтримку звичних соціальних інститутів, невпевненість у майбутньому сім'ї призвели багатьох людей до перегляду своїх шлюбних і репродуктивних планів;

- спостерігається старіння населення, а отже — занепад його працуючої частини;

— діють тенденції, пов'язані з проблемами сім'ї, що характеризуються зростанням альтернативних шлюбних форм, великою кількістю самотніх людей, переходом до цивільного шлюбу. Це пов'язано зі зниженням рівня життя, втраченою надією на підтримку традиційних соціальних інститутів, невпевненістю в майбутньому сім'ї.

Існування вищеперелічених проблем свідчить про необхідність проведення цілеспрямованої демографічної політики, яка має включати економічні, соціальні і юридичні процеси, що мають за мету досягнення в довгостроковій перспективі сприятливого характеру процесів природного відтворення поколінь.

Український соціум переживає своєрідний «культурний шок», що виявляється в деформації традиційної ціннісно-нормативної системи. Процеси зміни моральних орієнтирів, мотивів діяльності, стереотипів поведінки і мислення, деградація всього комплексу культурно-етичних чинників здатні породжувати маргінальність.

Маргінальна маса, що перебуває у тривалому стресовому стані, з розмитими, значною мірою втраченими духовними цінностями — сприятливий об'єкт для маніпулювання. В умовах трансформації в Україні склалися тісно пов'язані політичні, економічні, соціальні чинники маргіналізації суспільства. Зростання соціальної несправедливості, загострення міжетнічних суперечностей зумовлюють посилення протестного потенціалу індивідів, що виражається в різних акціях, демонстраціях, мітингах тощо.

Відчуття багатьма людьми безвихідності, апатії пояснюється певною мірою соціальними патологіями (злочинністю, наркоманією, алкоголізмом тощо), які поширені в українському суспільстві. Загальна нестабільність, руйнування колишнього життєвого устрою, безробіття та інші негативні чинники призводять до загострення різних соціальних патологій, масового формування адикативної поведінки. Сутність її полягає у прагненні змінити свій психічний стан за допомогою психотропних речовин або фіксацією уваги на певних предметах, видах діяльності. Адикція є універсальним засобом відходу від реалій оточуючого життя (алкоголь, тютюн, наркотики, азартні ігри, у тому числі комп'ютерні, тривале прослуховування ритмічної музики тощо).

Для багатоманітних видів деструктивної поведінки характерна прогресуюча стійкість, яка перетворює подібні соціальні аномалії на спосіб життя. Пристрасть до азартних ігор нерідко призводить до трагічних результатів. Психологічний дискомфорт, дратівливість після чергової участі у грі — такі стани нагадують періоди абстиненції у наркоманів, що супроводяться порушенням сну, тривогою, зривами концентрації

уваги тощо. Ідеями фікс можуть ставати лотереї, розгадування кросвордів, тоталізатор, азартні ігри тощо. Основою адикативної поведінки у вигляді гемблінгу є феномен «жадання гострих відчуттів». Ігромани готові багато на що (у тому числі і злочини), щоб повернутися в колишній стан насолоди грою. Статистика свідчить про те, що в сучасному суспільстві існує до 30% психічно хворих людей. Переважна більшість з них страждають на неврози, психози, шизофренію, алкогольну залежність, токсикоманію, наркоманію тощо. Біля гральних столів, у комерційних «пірамід» багато індивідів вірять, переконані, що можна розбагатіти легко і швидко. Масова участь в азартних іграх, потяг до гри посилюються в періоди криз, а постійне повернення до улюбленого заняття — гри знімає напруження і стресові стани.

Чим бідніше соціум, тим вищий у ньому рівень злочинності. Для українського суспільства небезпечне поширення кримінальної ідеології, що веде до ерозії моральних цінностей і етичної деградації широких верств населення. Соціальний тиск кримінальної субкультури, постійні спроби домінування її моралі, психології — одна з тривожних реалій сучасності. Кількість злочинів кримінальної спрямованості невинно зростає. Збільшення числа кримінальних злочинів становить найбільшу загрозу для безпеки і вимагає серйозних зусиль з боку держави та суспільства.

Висновки. Таким чином, усвідомлення соціально-економічної, політичної невизначеності, нестійкості в українському соціумі призводить до розуміння того, що наразі він переживає період трансформації.

Одним із першочергових є завдання припинення процесів декласування населення, розмивання меж між стратами. У зв'язку з цим державі необхідно створити умови для збереження важливого соціального прошарку — інтелігенції. Даний прошарок має стати стабілізуючим соціально-політичним чинником. Крім того, представники середнього і малого бізнесу, державні службовці могли б сприяти соціально-політичній і економічній стабільності суспільства.

Даний вельми нечисленний прошарок у майбутньому, за сприятливого розвитку економічної і соціально-політичної ситуації, здатний перетворитися на повноцінний середній клас. Реальне декласування населення у кризових умовах, тобто його люмпенізація, серйозно гальмує утворення середнього класу, стимулює втрату соціальної ідентичності, блокує формування громадянського суспільства.

Масштаби сучасної девіантності руйнують соціум, посилюють стан аномії, девальвують систему наявних соціальних цінностей. В українському

суспільстві існують патологічні субкультури, норми яких суперечать загальноприйнятій моралі. Такі відхилення визначаються як групові. Девіантна поведінка є соціальним і психічним явищем, що має відхилення від визнаних норм і законів, пов'язана з антигромадською поведінкою окремих індивідів. Розкрити її причини, визначити ефективні шляхи і засоби профілактики девіації можливо лише за всебічного дослідження феномену поведінки, що відхиляється.

Особливістю модифікації соціуму виступають інтенсивні тенденції деформації стійких у минулому соціальних утворень. Сьогодні багатоманітні зв'язки між соціальними групами, членами суспільства зазнають постійних змін. Процес їх розвитку йде по лінії ускладнення. Спостерігається дезінтеграція насамперед за рівнем доходів між багатими і бідними, і цей розрив постійно збільшується. Відбувається зміна загальної композиції українського суспільства, співвідношення різних груп і прошарків, їх ієрархії, ролевих функцій. Необхідні своєчасне виявлення і наукове осмислення шляхів нинішньої зміни соціального простору у зв'язку з ринковими метаморфозами, дією стратифікації і соціальної мобільності на хід перебігу трансформаційних процесів в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Beyond Colours: Assets and Liabilities of «Post-Orange» Ukraine.* — Kyiv : International Renaissance Foundation, 2010.
2. *Бевзенко Л. Д.* Стилі життя переходного общества. — К. : ІС НАНУ, 2008.
3. *Головаха Е., Панина Н.* Основные этапы трансформации украинского общества: от перестройки до «оранжевой революции» // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2006. — № 3.
4. *Посткоммунистические трансформации: векторы, измерения, содержание / под ред. О. Д. Куценко, С. С. Бабенко.* — Харьков, 2004.
5. *Стиль життя: панорама змін / за ред. М. О. Шульги.* — К. : НАНУ, 2008.
6. *Левада Ю. А.* От мнения к пониманию. Социологические очерки 1993–2000. — М., 2000.
7. *Ядов В. А.* Современная теоретическая социология как концептуальная база исследования российских трансформаций. — СПб., 2006.
8. *Заславская Т. И.* Избранное. Т. 2: Трансформационный процесс в России: в поиске новой методологии. — М., 2007.
9. *Тойнби А. Дж.* Постигание истины. — М., 1996.

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНЕ ВИСВІТЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ РАЦІОНАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОЇ БЮРОКРАТІЇ: УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД

Наталія Рудницька, аспірант Інституту політології та права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
УДК 321(477)

У статті подано науково-теоретичне обґрунтування процесів раціоналізації політичних інститутів, які зумовлені вимогою сучасного суспільства, а також підходи і шляхи впровадження ідеї раціональної бюрократії в українському суспільстві.

Ключові слова: громадянське суспільство, влада, політика, держава, бюрократія, раціоналізація, раціональність.

В статье дано научно-теоретическое обоснование процессов рационализации политических институтов, которые предопределены требованием современного общества, а также подходы и пути внедрения идеи рациональной бюрократии в украинском обществе.

Ключевые слова: гражданское общество, власть, политика, государство, бюрократия, рационализация, рациональность.

In the article the theoretical ground of processes is carried out rationalizations of political institutes, that is predefined by the requirement of modern society, and also approaches and ways of introduction of idea of rational bureaucracy, in Ukrainian society.

Key words: civil society, government, politics, government, bureaucracy, rationalization, rationality.

Постановка проблеми. Актуальність науково-теоретичного обґрунтування процесів раціоналізації політичних інститутів, зумовленого вимогою сучасного суспільства, яке динамічно розвивається, є очевидною. Саме на суспільні запити сучасної громадськості бюрократична структура визначає перспективи раціоналізації управлінських структур. Це зумовлює зацікавленість з боку української науки і політичної практики щодо розгляду проблеми бюрократизації державної сфери, яка призводить до обмеження свободи громадян, до підміни приватної ініціативи державним контролем. Отже, спробуємо на підставі наукових розробок висвітлити теоретичні підходи і шляхи впровадження раціоналізації державної бюрократії, тобто доцільності її організації та розумової обґрунтованості в українському суспільстві.

Значущими в межах цієї статті є наукові розробки вчених з проблеми раціоналізації владних структур в Україні. Отже, до цієї проблеми активно зверталися: Н. Бусова, К. Ващенко, В. Горбатенко, І. Кресіна, А. Кудлай, М. Михальченко, О. Науменко, В. Пугач, В. Селіванов, В. Скиба, О. Хуснудінов, В. Цветков та ін. Так, зокрема, В. Цветков, притримуючись ідей М. Вебера, пропонує два чинники забезпечення державної раціональності в суспільстві: а) обмеження адміністративної влади; б) подолання бюрократизму. Вчений також відмічає можливості підвищення якісних показників державного управління, по-перше, через використання механізму контролю над системою адміністративно-державного управління, забезпеченого розгалуженою мережею громадських центрів з вивчення соціальних проблем; по-друге, через публічні обговорення проектів реформ означеної сфери (управління) в пресі, а також на наукових форумах різних рівнів. При цьому політичну роль солідарності, яка забезпечує єдність та цілеспрямоване об'єднання різних соціальних груп і верств навколо основних і визначених державою цілей і цінностей, здатних наповнити соціальним змістом процес функціонування державного апарату, дослідник підкреслює окремо [1, с. 175, 194, 197, 210, 222, 224, 292, 301].

Вітчизняний науковець О. Науменко зазначає, що успішне й ефективне функціонування державного апарату в сучасних умовах повинно ґрунтуватися на довірі і почутті службового обов'язку державного чиновника, яскравим прикладом якого є функціонування державних службовців країн Західної Європи, США, яким притаманне найрозвиненіше почуття службового обов'язку [2, с. 25–26].

Дослідник К. Ващенко виділяє значущість впливу саме громадянського суспільства на раціоналізацію державної бюрократії й оцінює це як: 1) підтримку діяльності вільних ЗМІ, плюралізм думок, режим «відкритого» функціонування посадових осіб; 2) моніторинг громадської думки, яка пропонує свої оцінки діяльності державних функціонерів, апаратів управління різного рівня; 3) впровадження механізму звітності різних категорій управлінців перед громадськими і представницькими органами [3, с. 31].

Аналізуючи досвід посткомуністичних політичних трансформацій, І. Кресіна обґрунтовує інші шляхи або аспекти раціоналізації бюрократії, а саме: 1) розширення можливостей громадської думки з трансформування сфери державного управління; 2) використання політичних партій з метою стимулювання процесу реформування державного управління, підвищення його ефективності у перехідний період; 3) використання підготовлених аналітичних рекомендацій академічної науки, а також незалежних аналітичних центрів щодо зміни чинної системи органів державної виконавчої влади [4, с. 17–125].

Розвиваючи окремі теоретичні висновки М. Вебера, Н. Бусова обґрунтовує перспективність раціоналізації державної бюрократії у межах чинного права, яке розглядається як головний раціоналізатор сучасних суспільних відносин у різних сферах. На думку дослідниці, добровільні асоціації, масові рухи — це потенційні виразники громадської думки, вплив якої може зумовити прийняття необхідних політичних рішень виключно на рівні законодавчої гілки влади, оскільки остання насамперед формує правове поле, в якому може й повинна розгортатися діяльність бюрократії [5, с. 21, 24–25].

Аналізуючи проблему бюрократії в Україні, під кутом зору визначення джерел, що забезпечують зростання ефективності державної влади, М. Михальченко доводить, що раціоналізацію владних структур насамперед забезпечує: а) реформування системи влади; б) модернізація кадрів (заміна еліт, стримування бюрократії, підготовка кадрів нового типу); в) нормотворчість, яка гарантуватиме правовий захист населення. На думку вченого, у такий спосіб може бути сформовано модернізаційний проект розвитку сучасного суспільства, в тому числі і в Україні, якому притаманний надзвичайно високий мобілізаційний потенціал. Водночас його реалізацію можна підтримати і посилити: а) активнішим включенням у громадське життя політичних партій, громадських організацій, груп інтересів; б) створенням механізмів зацікавленості бюрократії активізацією процесу політичної модернізації [6, с. 92–93]. Так, у свою чергу, В. Селіванов та В. Цветков спільно обґрунтовують можливість залучення широкого загалу політичних і громадських організацій, засобів масової інформації («четвертої влади») до процесу кардинального реформування державного апарату України [7, с. 123]. Крім того, В. Цветков особливо виділяє роль громадської думки, яка в наших умовах становить одну з небагатьох ефективних перешкод для реалізації шкідливих, як для суспільства, корпоративних інтересів бюрократії. Дослідник загалом негативно оцінює процеси бюрократизації і централізації — на рівні організаційних

структур політичних партій, а також масових організацій, що відбуваються в Україні, так само, як і глобальну тенденцію до рутинізації процесу прийняття рішень та інституціоналізації впливу груп інтересів [1, с. 175, 194, 197, 210, 222, 224, 292, 301]. Подібні висновки істотно розходяться з теоретичними оцінками М. Вебера та Ю. Хабермаса, які свого часу наголошували на спроможності бюрократизованих партій, громадських організацій та інституційних груп інтересів істотно обмежити впливовість державної бюрократії. В. Скиба, навпаки, цілком у форматі ідей М. Вебера розглядає громадянське суспільство (точніше, самоорганізовані демократичні організації з власним бюрократичним апаратом) як політичну противагу впливу державної бюрократії. Український дослідник висловлює важливу думку про те, що добровільні асоціації повинні постійно виборювати право доступу, а також контролю над інформацією, необхідною державній бюрократії для прийняття політичних рішень [8, с. 27–29]. Отже, І. Кресіна, В. Цветков, В. Селіванов, Н. Бусова, М. Михальченко наголошують на принциповому значенні представників політичної еліти, в тому числі державної бюрократії, вимоги яких визначено як особливо істотні для прийняття українською владою «важливих» політичних рішень для всього суспільства.

Звернемо увагу на наукові роботи В. Скрипнюк, А. Кудлая, В. Пугач, О. Хуснутдінова, які демонструють коло проблем, що є актуальними в контексті нашого дослідження. Так, В. Скрипнюк відмічає роль правової держави і загалом права як особливо дієвих політичних засобів обмеження бюрократизму [9, с. 15]. А. Кудлай виводить істотну значущість реформи, яка полягає в оцінюванні відносин між державною бюрократією і представниками громадянського суспільства як між «надавачами послуг» і «клієнтами», хоча така постановка проблеми виявилася неприйнятною для вітчизняних умов [10, с. 177, 180]. Наприклад, В. Пугач наголошує на тому, що приведення функціонування апарату професійного управління (раціонального) у відповідність до сучасних українських політичних реалій можливе лише за умови передбачення результативності взаємодії бюрократичного апарату із громадянським суспільством. Тому гостро постає потреба, зокрема, в долученні громадян та їх добровільних організацій до процесів підготовки політичних рішень, а також об'єктивного інформування громадськості про діяльність державних органів, що відповідає конституційним гарантіям на отримання громадянами інформації. Окремо наголосимо на значенні розвитку суспільного самоврядування, а також реалізації адміністративно-територіальної реформи, тобто

на децентралізації влади як важливого політичного засобу реформування й оновлення державної бюрократії в Україні [11, с. 47–48, 136–137]. О. Хуснудінов обґрунтовує значення наслідків взаємодії громадського руху з органами державної влади. Аналізуючи практичний досвід функціонування громадських організацій в Україні, він окреслює такі напрями виявлення їх політичного впливу на органи державної влади: 1) лобізм; 2) науково-консультативне супровід процесу законотворчості; 3) самостійне опрацювання проєктів законодавчих актів та інших документів з питань місцевого та регіонального розвитку, які надалі передаються суб'єктам законодавчої ініціативи з метою внесення їх на розгляд Верховної Ради або іншим суб'єктам нормотворення; 4) участь представників громадських організацій у діяльності постійно діючих консультативно-дорадчих органів, створених Президентом України, Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів України [12, с. 165–167].

Окремі дослідники (Н. Бусова, В. Цветков, І. Кресіна) вказують на перспективність раціоналізації бюрократії в Україні засобами впливу саме інститутів громадянського суспільства. Аналіз принципово важливих наукових праць, що висвітлюють відносини громадянського суспільства та бюрократії в країнах сталої демократії, дає змогу виявити домінування узагальнювальних оцінок. Дослідники обмежуються констатацією того, що: а) громадянське суспільство спроможне істотно зменшити всевладдя бюрократії; б) фактична наявність структур громадянського суспільства змушує державну бюрократію активізувати свою діяльність. Українські дослідники також обґрунтовують можливість накопичення інститутами громадянського суспільства важливого практичного досвіду, набутого в процесі впливу на бюрократію. Відмічається і роль громадської думки та ЗМІ для виявлення й оприлюднення фактів корупції в професійному апараті державного управління, тоді як процес соціальної взаємодії добровільних асоціацій громадян і державного чиновництва в Україні (на відміну від країн Заходу) висвітлено недостатньо. Це зумовлено відсутністю спеціального замовлення на теоретичне обґрунтування адміністративної реформи, в межах якої відкривається ширша перспектива для реалізації згаданої взаємодії. Дослідники пострадянських країн (І. Кресіна, О. Науменко) намагалися використати вже відомі аналітичні висновки західних колег до умов своїх країн, що дає змогу продовжувати й активізувати пошуки у напрямі, який передбачає поєднання теорії бюрократії М. Вебера, а також обґрунтувати причини появи: а) раціональної бюрократії у розвинутих країнах, б) неопатримоніальної бюрократії в пострадянсь-

ких країнах. Наголосимо, що особливу перспективність становить обґрунтування переліку індикаторів, які дають змогу визначити ступінь раціональності державної бюрократії не лише згідно з класичними (професіоналізм, компетентність, дотримання етичних норм тощо), а й сучасними критеріями раціоналізації бюрократії: підзвітність, підконтрольність, прозорість, участь громадськості.

Підсумовуючи зазначимо, що сучасний стан політичного життя нашої країни актуалізує питання незворотності демократичних реформ та процесу пошуку адекватних механізмів модернізації політичних інститутів. Тому важливого значення надається раціоналізації політичної дії, її доцільності, а також і свідомому обґрунтуванню, а політичний дискурс демонструє необхідність проєкзаменувати заново фундаментальні передумови політичної взаємодії. Прискорені темпи процесів суспільно-політичної трансформації не тільки вимагають відповідних матеріальних, інформаційних ресурсів, але й характеризуються великим навантаженням на політико-управлінську еліту, а здебільшого на управлінський кадровий корпус, який має бути професійно підготовленим, компетентним, готовим до швидкого реагування на виклики часу і служінню народу України і на благо кожного громадянина. Отже, головною метою змін є вдосконалення суспільних інститутів — таких, як держава та громадянське суспільство, а одним з головних важелів означених процесів виступають професійно підготовлені державно-управлінські кадри, адже саме вони виступають виконавцями та ретрансляторами модернізаційного курсу, що формується за ініціативи так званих представників «верхів», забезпечують врахування інтересів, мають сприяти розумінню населенням позитивів і негативів суспільно-політичної трансформації [6, с. 26–27]. Отже, трансформаційні процеси, їх завершеність та дієздатність великою мірою залежать не лише від вироблення політико-управлінською елітою механізмів їх реалізації, але й від самих виконавців, професійних державно-управлінських кадрів, від яких залежать темпи та кінцеві результати демократичних перетворень [6, с. 73]. Так, актуальними проблемами розвитку сучасної української держави виступають: подолання напруження та конфліктності в українському суспільстві, зокрема шляхом розвитку взаємовідносин громадянського суспільства та влади; побудова конструктивної взаємодії політичних сил та державної влади; врегулювання та подолання протистояння регіонів; підвищення рівня ефективності, відповідальності державної влади і державного управління та самоуправління. Логічним наслідком послідовного здійснення сучасної державної

політики України є критичний перегляд її державної кадрової політики: визначення особливостей, законодавчої бази, організаційної структури.

В умовах сьогодення українська держава перебуває у стані незакінченого національного будівництва і раціонально-бюрократичної трансформації в рамках специфічного перехідного демократичного політичного режиму. Проблема полягає в тому, що в Україні так і не була створена раціональна бюрократія в її веберівському розумінні. На цю обставину, наприклад, вказує західний політолог Х. Зон, стверджуючи, що в Україні чітко виявляється неопатримоніальний тип влади з панівним «бюрократичним» режимом. Учений зазначає, що «в Україні відсутній консолідований, сучасний державний апарат, тому вона є радше непатримоніальною державою, в якій кожен державний службовець має свій ф'єф (феодалне володіння) і сферу впливу. Державний апарат нагадує павутиння окремих інституцій, які значною мірою заклопотані захистом своїх привілеїв, аніж служінням суспільству» [13, с. 15].

Узагальнимо: переваги раціональної бюрократії для сучасного українського суспільства полягають у налагодженні конструктивної взаємодії елементів державної сфери з урахуванням науково обґрунтованих теорій і концепцій, спрямованих: на їх організаційну ідентифікацію; узгодження посадових повноважень самих державних службовців з правами та обов'язками під час перебування на посаді; посилення правових гарантій, матеріальної і моральної захищеності державних службовців щодо виконання своїх професійних обов'язків; створення чіткого механізму відповідальності шляхом інформування про цілі і завдання установ, організацій та оцінювання виконуваної роботи; перегляд і вдосконалення розподілу посадових обов'язків з метою подолання дублювання повноважень; налагодження відкритого добору і розстановки кадрів шляхом створення всеукраїнського банку даних про наявність вакантних посад в органах державної влади та їх періодичної ротації. Як результат цього бюрократія отримує ознаки ефективної організаційної структури управління (раціональної), в якій працюють компетентні службовці на відповідному професійному рівні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Цветков В.В.* Демократія-Управління-Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільст-

ва / В. В. Цветков, В. П. Горбатенко — К. : Інститут держави і права ім. В. І. Корещького НАН України, 2001. — 248 с. — (До 10-річчя незалежності України).

2. *Науменко О. Н.* Становление и развитие административной субкультуры в Украине [Текст]: дис. ... канд. филос. наук: 09.00.03 / О. Н. Науменко; Одесская национальная академия пищевых технологий. — О., 2005. — 199 с.

3. *Ващенко К.О.* Державний апарат як складова виконавчої влади // Особливості виконавчої влади в пострадянській Україні. — 2-ге вид. стереотип. / О. О. Кордун, К. О. Ващенко, Р. М. Павленко; за заг. ред. О. О. Кордуна. — К. : МАУП, 2002. — 248 с.

4. *Кресіна І. О.* Суспільна трансформація у пост-тоталітарних країнах // В. В. Цветков, І. О. Кресіна, А. А. Коваленко / Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти. — К. : Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 2003. — С. 17–125.

5. Суспільна раціоналізація і право у процесі модернізації [Текст] : автореф. дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.03 / Н. А. Бусова; Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Х., 2005. — 32 с.

6. *Михальченко М. І.* Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М. Михальченко. — Дрогобич : Відродження, 2004. — 488 с.

7. *Селиванов В. М.* Право і влада суверенної України: Методологічні аспекти / В. М. Селиванов. — К. : АПН України, НДІ приват. права і підприємництва. — К. : Вид. Дім «Ін-Юре», 2002. — 724 с.

8. *Скиба В.* Бюрократія ... как зеркало демократии / В. Скиба // Политика и время. — 1992. — № 2 (1273). — С. 27–33.

9. Бюрократизм в системі державного управління та правовий механізм його подолання [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 23.00.02 / В. М. Скрипнюк; Одеська держ. юридична академія. — О., 1999. — 20 с.

10. Формирование профессиональной бюрократии в Украине: истоки, тенденции и перспективы [Текст]: дис. канд. полит. наук: 23.00.02 / А. А. Кудлай; Южноукраинский гос. педагогический ун-т им. К. Д. Ушинского. — О., 2004. — 227 с.

11. Феномен бюрократії в трансформаційному суспільстві [Текст]: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / В. Г. Пугач; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2006. — 16 с.

12. Громадський рух як чинник формування громадянського суспільства в Україні (державно-управлінський аспект) [Текст]: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.01 / О. Я. Хуснутдінов; Національна академія державного управління при Президентові України. — К., 2003. — 20 с.

13. *Zon van H.* Political Culture and Neo-Patrimonialism Under Leonid Kuchma / H. Zon van // Problems of Post Communism. — 2005. — Vol. 52. — № 5. — September-October. — P. 15.

ДЕФІНІЦІЯ «ВПЛИВИ» ПРИ ТЛУМАЧЕННІ ВЗАЄМОВІДНОСИН ДЕРЖАВИ ТА СУСПІЛЬСТВА

Грина Матвєєнко, аспірантка кафедри філософських та соціально-політичних наук
Одеського регіонального інституту державного управління
Національної академії державного управління при Президентові України
УДК 323.2:351

У статті розглядається дефініція «впливи» при тлумаченні взаємовідносин держави та суспільства. Надано узагальнену класифікацію впливів та співвіднесено її з рівнем досліджуваності у галузі державного управління. Встановлено, що цілеспрямовані та формуючі впливи характеризуються однаковими категоріями. Доведена необхідність розмежування цілеспрямованих і формуючих впливів.

Ключові слова: дефініція «впливи», впливи держави на суспільство, цілеспрямовані впливи, формуючі впливи.

В статье рассматривается дефиниция «влияния» при толковании взаимоотношений государства и общества. Представлено обобщенную классификацию влияний та соотнесено ее со степенью исследования в государственном управлении. Доведена необходимость разделения целенаправленных и формирующих влияний.

Ключевые слова: дефиниция «влияния», влияние государства на общество, целенаправленные влияния, формирующие влияния.

In the article the definition of «influence» in the interpretation of the relationship of state and society. Courtesy of generalized classification of impacts and to correlate it with the level research in public administration. Established that purposeful and characterized by effect forming the same category. The necessity of separation of targeted and forming impacts.

Key words: definition of «influence», relationship of state and society, purposeful influence, forming influence.

Постановка дослідження. В умовах розбудови соціальної, правової, демократичної держави обрання Україною зовнішньополітичного курсу, орієнтованого на європейську інтеграцію, відповідність українського законодавства міжнародним нормам і стандартам, забезпечення та дотримання прав і свобод громадян, передбачає розроблення та впровадження нової системи впливів на громадянське суспільство. При здійсненні впливів держави на громадянське су-

спільство не відбувається розмежування між цілеспрямованими та формуючими впливами, результатом чого є формування агресивного і політизованого суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій демонструє, що при здійсненні державно-управлінської діяльності використовується різноманіття впливів. Якщо систематизувати й узагальнити наукові розвідки з цієї проблеми, впливи можна поділити за такими напрямками:

- цілеспрямовані впливи держави на громадянське суспільство [1–7];
- формуючі впливи держави на громадянське суспільство [8–11].

Утім, можна виділити невирішені частини вищеназваної проблеми, а саме: при здійсненні впливів держави на громадянське суспільство не відбувається розмежування між цілеспрямованими та формуючими впливами; відсутній комплекс впливів (поєднання цілеспрямованих і формуючих впливів) під час здійснення державно-управлінської діяльності, які відповідають філософії держави.

Метою цієї статті є аналіз дефініції «впливи» держави на громадянське суспільство в історичному дискурсі; доведення різноплановості змістовності цілеспрямованих та формуючих впливів; надання, власне, визначення категорії «формуючі впливи».

Відповідно постають завдання статті: методом аналізу, синтезу та систематизації наукових джерел виокремити історичні періоди найбільшої досліджуваності впливів при тлумаченні взаємовідносин держави та суспільства; методом контент-аналізу розробити класифікацію видів впливів за досліджуваністю та використанням при побудові взаємовідносин держави та суспільства; на підставі вищезазначених методів надати авторське визначення формуючим впливам.

Виклад основного матеріалу. Дефініція «вплив» досить активно використовується різними галузями наук і має різноманітне змістовне й семантичне навантаження. У загальному розумінні «вплив» трактується як дія, спонукання людини до дії, а семантичне значення визначається як процес і результат змін складових об'єкта впливу [12].

Уперше категорія з'являється у 1622 р. [13] та розглядається в контексті інформаційно-психологічних впливів держави на суспільство. Активно стала використовуватись із 1830 р. До початку ХХ століття значення категорії залишається незмінним. Інтенсивні дослідження починаються з 1920-го року. Спостерігається тенденція щодо тривалості дослідження впливів в історичних інтервалах. За основу взято такі історичні періоди зачаткування виокремлення видів впливів, їх активного вивчення та використання у практиці державно-управлінської діяльності:

– 1920–1930 рр.: інформаційно-психологічний вплив у Концепції «Магічної кулі» (за Ласуеломсом і Ліпманом); ідеологічний вплив (з 1924 р.); вплив ЗМІ на людину; соціальний вплив [5; 11; 14];

– 1930–1940 рр.: формуючі впливи; вплив соціальної інформації; культурний вплив; культурологічний вплив; соціальний вплив; переконувальний вплив; навіювання та сугестія; інформаційно-психологічний з позицій формуючого впливу [11; 14; 15];

– 1940–1950 рр.: соціальний вплив; пропагандистський вплив [14; 16];

– 1950–1960 рр.: інформаційно-соціальний вплив (з 1955 р.); нормативно-соціальний вплив (з 1955 р.); соціальний вплив; вплив виховної роботи; обмежувальний вплив; виховний вплив; інформаційний вплив; мовленнєвий вплив; несвідомлений вплив; сублімінальний вплив; психологічний вплив [1–12; 14–16];

– 1960–1970 рр.: комунікаційний вплив; управлінський вплив; інформаційний вплив; комунікативний вплив; вплив спілкування; організуючий вплив; регулюючий вплив; упорядкований вплив [1; 2; 9; 15];

– 1970–1980 рр.: цілеспрямований вплив; формуючий вплив ЗМІ; вплив думки більшості; культивувальний вплив; інформаційно-психологічний вплив; інформаційно-управлінський; ідеологічний вплив; ідейно-виховний вплив; нормативний вплив; нормативно-ідеологічний вплив; політичний вплив; правовий вплив; стихійний вплив; вплив упорядкування; впорядковувальний вплив; організаційно-розпорядчий вплив; розпорядчий вплив; керівний вплив; державно-управлінський вплив; адміністративний вплив; соціально-правовий вплив; управляючі впливи; впливи соціального управління; соціально-психологічний вплив; нейролінгвістичний вплив (з 1975 р.); впливи на суспільство (з 1973 р.); соціальний вплив; соціетальний вплив; виховний вплив; розвивальний вплив; мотиваційний вплив; психологічний вплив; вплив спілкування на спільну діяльність; комунікативний вплив; переконувальний вплив; комунікаційний вплив; переконувальний вплив; впливи

факторів природного середовища; екологічний вплив; генетичний вплив; аутовпливи; міжособистісний вплив; функціонально-рольовий вплив; зараження, навіювання, сугестія; вплив ЗМІ; ідеологічно-психологічний вплив; вплив ідеології; маніпулятивний вплив; пропагандистський вплив [1–11; 13–17];

– 1980–1990 рр.: імперативний вплив; формуючий вплив; культурологічний вплив; психологічний вплив в управлінському спілкуванні; вплив ЗМК; комунікаційний вплив; ідейно-виховний вплив; соціально-профілактичний вплив; соціальний вплив; системний вплив [5; 7; 11; 14; 18; 7];

– 1990–2000 рр.: формуючий вплив державного управління; формуючий вплив; впливи ПР; рекламний вплив; соціальний вплив; упорядкований вплив; управлінський вплив на поведінку; вплив спілкування; вплив управлінського спілкування; виховний вплив; мотиваційний вплив; комунікативно-управлінський вплив; комунікаційний вплив; переконувальний вплив; індивідуально-спеціальний вплив; інформаційний вплив; свідомий вплив; регуляторний вплив; керівний вплив на семіотичну систему; владно-управлінський вплив; владно-організаційний вплив; державно-управлінський вплив; цілеспрямований вплив; вплив державного управління [3; 4; 7; 17];

– 2000 р. — по теперішній час: вплив як певна поведінка людини; вплив спілкування; впливи на людину; управлінський вплив; формуючий вплив [3; 4; 7; 17].

Кількісний аналіз дослідження та використання методів впливів демонструє певну динаміку: 1622 р. — один вид впливу; 1920–1930 рр. — 4 види впливів; 1930–1940 рр. — 8 видів впливів; 1940–1950 рр. — 2 види впливів; 1950–1960 рр. — 11 видів впливів; 1960–1970 рр. — 8 видів впливів; 1970–1980 рр. — 49 видів впливів; 1980–1990 рр. — 10 видів впливів; 1990–2000 рр. — 24 види впливів; 2000 р. — по теперішній час — 5 видів впливів.

Виявлена тенденція зростання кількості методів залежно від історичних умов побудови взаємовідносин держави та суспільства. Найбільша чисельність обсягів досліджуваності та використання впливів держави на суспільство (49 видів впливів) припадає на 1970-ті роки, що характеризуються будівництвом соціалістичного суспільства, виникненням теорії соціального управління з формуванням національної ідеї в душі єдності радянського суспільства. Також простежується зростання досліджуваності видів впливів (24 види впливів) у період розпаду Радянського Союзу та виникнення на міжнародній арені низки незалежних країн (1990-ті рр.). Із 2000 р. простежується тенденція зниження виокремлення нових видів впливів держави на

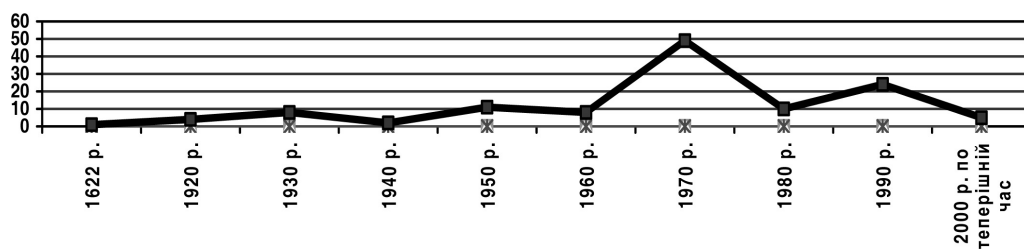

Рис. 1 — Динаміка застосовності методів впливів при побудові взаємовідносин держави та суспільства

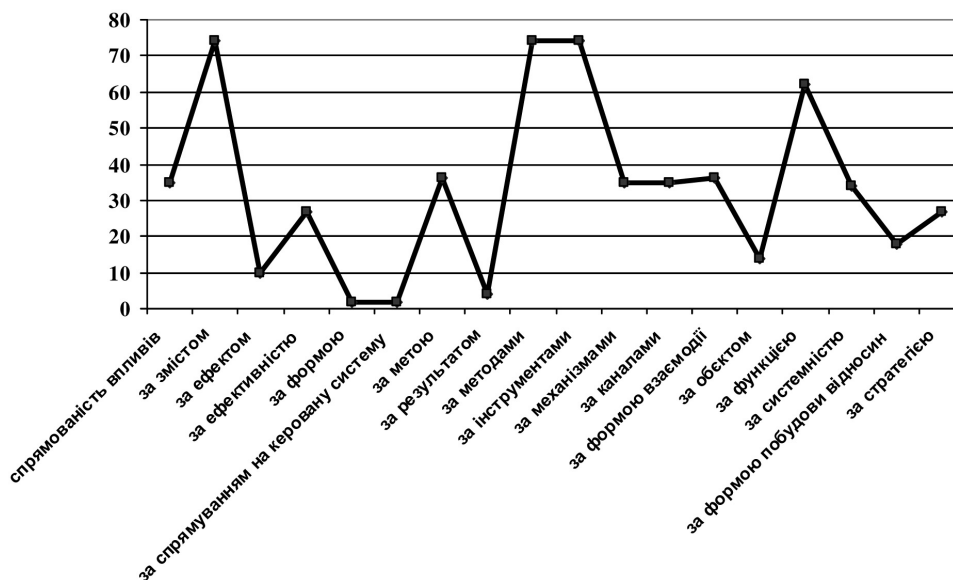

Рис. 2 — Класифікація видів впливів за досліджуваністю та використанням при побудові взаємовідносин держави та суспільства

суспільство (5 видів впливів), простежується також «запозичення» видів впливів держави на суспільство з радянських часів та перенесення з досвіду розвинутих демократичних держав (рис. 1).

Методом фасетної класифікації наукових досліджень впливів на громадянське суспільство визначено 18 класів. Кожен із класів об'єднує певну групу видів впливів.

Кількісний аналіз наукових досліджень щодо впливів держави на суспільство демонструє, що впливи за досліджуваністю та використанням розподіляються таким чином: за спрямованістю — 35; змістом впливу — 74; ефектом впливу — 10; ефективністю впливу — 27; формою впливу — 2; спрямуванням впливу на керовану підсистему — 2; метою впливу — 36; результатом впливу — 4; методами впливу — 74; інструментами впливу — 74; механізмами впливу — 35; каналами здійснення впливу — 35; формою взаємодії — 36; об'єктом впливу — 14; функцією впливу — 62; системністю впливу — 34; формою побудови взаємовідносин — 18; стратегією впливу — 27 (рис. 2).

Аналіз літератури доводить, що впливи держави на суспільство розподіляються на два великі класи: цілеспрямовані та формуючі впливи. Особливістю галузі державного управління є те, що виокремлюються багато різновидів впливу —

це: цілеспрямований вплив, формуючий вплив, управлінський вплив, державно-управлінський вплив, інформаційний вплив.

Цілеспрямовані впливи у державному управлінні розглядаються з кількох позицій, а саме як: вплив соціальної інформації, як цілеспрямований, переконливий вплив на свідомість людини (з 1930 р. по теперішній час); цілеспрямований процес зміни поведінки індивіда іншою людиною (з 1950 р. по теперішній час); вплив ЗМІ як вплив на громадську думку (з 1970 р. по теперішній час); психологічний вплив як спрямованість формування особистості (з 1970 р. по теперішній час); сполучення актів психологічного взаємовпливу (з 1970 р. по теперішній час); організований, цілеспрямований вплив у різних видах діяльності (з 1970 р. по теперішній час); неаргументований вплив людини на іншу групу людей (з 1970 р. по теперішній час); вплив на стан, думки, почуття, дії іншої людини (з 1970 р. по теперішній час); соціально-психологічна активність (з 1970 р. по теперішній час).

Цілеспрямований вплив розглядається з позицій: цілеспрямованої організованої діяльності людей (з 1970 р. по теперішній час); свідомого цілеспрямованого впливу людини на існуючу соціально-управлінську систему (з 1970 р. по теперішній час); систематично здійснюваного

впливу на людей та суспільну систему загалом (з 1970 р. по теперішній час); комплексного управління суспільством (з 1970 р. по теперішній час); цілеспрямованої діяльності суб'єкта управління (з 1970 р. по теперішній час); процесу управління задля узгодженої спільної дії (з 1970 р. по теперішній час); рекламного впливу як цілеспрямованого акту впливу (з 1990 р. — по теперішній час); впливу на громадську думку за допомогою принципу переконання (з 2000 р. по теперішній час); впливу ПР як особливої управлінської діяльності (з 2000 р. по теперішній час).

Формуючі впливи в державному управлінні розглядаються з позицій: формування певних поведінкових актів, мотивів та настанов особистості (з 1930 р. по теперішній час); спрямованості на соціально-психологічну сферу особистості для формування відповідної поведінки та свідомості людини (з 1970 р. по теперішній час); формування мислительно-вольових імпульсів задля здійснення запланованого у сфері суспільних відносин (з 1990 р. по теперішній час); формування та функціонування соціальної організації та окремих структур (з 1990 р. по теперішній час); формування громадянського суспільства в процесі реалізації функцій держави на суспільство з урахуванням цілей та інтересів останнього (з 1990 р. по теперішній час); побудови взаємовідносин держави і суспільства, формування довіри до влади, відкритості і прозорості діяльності суб'єктів державного управління (з 1990 р. по теперішній час); формування громадської думки з позицій науково усвідомлених інтересів суспільного розвитку (з 1990 р. по теперішній час).

Формуючі впливи характеризуються певними категоріями: діяльність, взаємодія, взаємовідносини, спілкування, управління, організація, вплив, інформація, комунікація, мовні одиниці, мотивація, стимулювання тощо.

Особливість таких категорій полягає в тому, що є певні відмінності між трактуваннями наукових категорій та їх практичною спрямованістю, так: діяльність (на практиці відображається в діях щодо активізації, взаємодії, впливу, контролю, відповідальності, поведінки, роз'яснення, розповсюдження, сприяння); спілкування (на практиці відображається в діях щодо обговорення питань і розв'язання проблем (на засіданнях, нарадах, зустрічах, прийомах, перемовинах тощо); управління (на практиці відображається в діях щодо підпорядкування, влади, ідентифікації, панування, виховання, формування будь-чого); організація (на практиці відображається в діях щодо просування ідей, поглядів, філософії управління, влади); вплив (на практиці відображається в діях щодо сприйняття, розуміння, поводження, ставлення до норм, правил, зразків (впровадження у психіку, уселяння, руйнування

негативних стереотипів тощо), стимулювання; інформація (на практиці відображається в діях щодо різних видів аналізу, одержання даних); комунікація (на практиці відображається в діях щодо обміну даними, результатами аналізу тощо); мовні одиниці (на практиці відображається в діях щодо надання повідомлень, відомостей, висловлювань, роз'яснення, коментарів, пропаганди, заслуховування, уселяння, регулювання, організації впливу тощо) [18, с. 15].

Висновки. Дослідження дефініції «впливи» держави на суспільство доводять доцільність розмежування цілеспрямованих і формуючих впливів у галузі державного управління на основі різного змістовного наповнення. За таких умов надано власне визначення формуючих впливів на громадянське суспільство, які розглядаються як комплекс методів, спрямованих на створення колективного суб'єкта управління через формування громадянської відповідальності та внутрішньої цензури суб'єктів взаємовідносин.

Перспективи подальших розвідок. Різноманітним є тлумачення ефективності впливів і методів впливів, що доводить виокремлення нових зон розвідок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Атаманчук Г. В. Государственное управление (организационно-функциональные вопросы): учеб. пособие. Г. В. Атаманчук. — М. : ОАО «НПО «Экономика», 2000. — 302 с.
2. Афанасьев В. Г. Научное управление обществом: опыт системного исследования: 2-е, доп. изд. Монография / В. Г. Афанасьев. — М. : Политиздат, 1973. — 390 с.
3. Бакуменко В. Д. Формування державно-управлінських рішень: проблеми теорії, методології, практики: монографія / В. Д. Бакуменко. — К. : Вид-во УАДУ, 2000. — 328 с.
4. Балабаєва З. Демократичне врядування: поняття та сутність / З. В. Балабаєва // Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. пр. ОРІДУ НАДУ. — О.: Вид-во ОРІДУ НАДУ, 2007. — Вип. 3. — С. 4–11.
5. Вендров Е. Е. Психологические проблемы управления / Е. Е. Вендров. — М. : Экономика, 1969. — 159 с.
6. Дрешпак В. М. Концептуальні чинники формування державної політики України у сфері засобів масової інформації: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: спец. 25.00.01 «Теорія та історія державного управління» / В. М. Дрешпак. — Дніпропетровськ, 2005. — 23 с.
7. Райт Г. Державне управління: пер. з англ. / Г. Райт. — К. : Основи, 1994. — 191 с.
8. Драгомирецька Н. М. Комунікативна діяльність в державному управлінні: теоретико-методологічний аспект: дис. ... д-ра наук з держ. упр.: 20.00.01 / Н. Драгомирецька. — К., 2007. — 516 с.

9. *Житенев В. Б.* Общественное мнение в социальном управлении / В. Б. Житенев. — Новосибирск, 1987. — 167 с.

10. Державне управління: підручник / А. Ф. Мельник, О. Ю. Оболенський, А. Ю. Васіна; за заг. ред. А. Ф. Мельник. — К. : Знання, 2009. — 582 с.

11. *Фролов П. Д.* Технології і методики прогнозування наслідків інформаційного впливу на політичні настанови старшокласників. — К. : Міленіум, 2008. — 96 с.

12. Значение слова «влияние» [Электронный ресурс]. — Режим доступа — <http://www.wordhist.narod.ru/vlijanie.html>

13. *Леонтьева Л.* Інформаційно-психологічний вплив: теоретико-методологічні засади / Л. Леонтьева // Людина і політика. — 2004. — № 5. — С. 25–35.

14. *Татенко В. О.* Соціальна психологія впливу: монографія / В. О. Татенко. — К. : Міленіум, 2008. — 216 с.

15. *Коган В. З.* Информационное воздействие. (Опыт анализа субъектно-объектных отношений) / В. З. Коган. — Томск: Изд-во Томского ун-та, 1980. — 193 с.

16. Проблемы социальной психологии и пропаганда / Сост. В. Н. Колбановский, Ю. А. Шерковин. — М. : Политиздат, 1971. — С. 183.

17. *Нижник Н. Р.* Государственно-управленческие отношения в демократическом обществе: монография / Н. Р. Нижник. — К. : Изд-во НАН Украины, Институт государства и права, 1995. — 207 с.

18. *Драгомирецька Н. М.* Науково-теоретичні підходи до формувальних впливів на громадянське суспільство / Н. М. Драгомирецька, І. В. Матвеєнко // Державне управління та місцеве самоврядування: тези ІХ Міжнар. наук. конгресу (26–27 березня 2009 р., м. Харків). — Х.: Вид-во ХарРІДУ НАДУ «Магістр», 2009. — С. 14–15.

РАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Денис Яковлев, доктор політичних наук, професор кафедри соціальних теорій,
декан факультету правової політології та соціології Національного університету
«Одеська юридична академія»
УДК 323.2:141.132

Статтю присвячено дослідженню раціоналізації політичної взаємодії. Визначено, що одним із головних питань при переході до консолідованої демократії виступає пошук моделі політичної взаємодії, яка б урахувала інтереси суспільних груп у процесі вироблення публічної політики та ефективно перетворювала раціональні дії індивідуальних акторів на раціоналізацію прийняття суспільно важливих рішень.

Ключові слова: політична взаємодія, демократія, раціоналізація, раціональна дія, суспільний інтерес.

Статья посвящена исследованию рационализации политического взаимодействия. Определено, что одним из основных вопросов при переходе к консолидированной демократии выступает поиск модели политического взаимодействия, которая бы учитывала интересы общественных групп в процессе выработки публичной политики и эффективно трансформировала рациональные действия индивидуальных актёров на рационализацию принятия общественно значимых решений.

Ключевые слова: политическое взаимодействие, демократия, рационализация, рациональное действие, общественный интерес.

The article investigates rationalization of political interaction. It is determined that one of the main issues in the transition to consolidated democracy is the search for patterns of political interaction, which would take into account the interests of social groups in the process of developing public policy and effectively transform the rational actions of individual actors to rationalize the socially important decisions.

Key words: political interaction, democracy, rationalization, rational action, the public interest.

Однією з важливих складових суспільного розвитку виступає процес раціоналізації політичної взаємодії. З раціоналізацією політики, економіки, культури, науки, права пов'язується становлення сучасного суспільства з такими ознаками, як ринкова економіка, право, інституції державної влади, політичні партії та організації, вільні мас-

медіа. Історично раціоналізація всіх просторів суспільного життя виступала акселератором переходу від традиційного суспільства до модерного.

Дискусії стосовно раціоналізації політичної взаємодії активізуються у кризові періоди, коли ставиться під сумнів здатність влади знайти розумне рішення, впроваджувати ефективні економічні реформи, а у суспільстві розхитуються основи моралі та перестають діяти механізми правового регулювання.

Особливої актуальності проблема раціоналізації набуває в перехідних суспільствах, коли зруйновано старі, не завжди ефективні, але такі звичні для більшості форми взаємодії, а от нові не вироблено або до них ще не призвичаїлись. У цей період швидко утворюються (або відтворюються) добре організовані групи, які отримують доступ до влади, економічних, інформаційних та політичних ресурсів впливу на усі сфери суспільного життя, згодом монополізуючи його. Такі організовані групи не мають раціональних мотивів враховувати думку неорганізованих або гірше організованих суспільних груп. У посткомуністичних суспільствах проблема полягає ще й у відсутності демократичних традицій вільного вибору, недостатньому рівні політичної культури та освіти (зокрема медіаграмотності), що утворює перспективу поступового згорання демократичних реформ та зведення до мінімуму політичної участі громадян та ролі громадської думки.

Мета даної статті — проаналізувати процес формування демократичної політики у посткомуністичному суспільстві, визначивши раціоналізацію дій індивідуальних і колективних акторів одним із головних чинників успішності демократичного переходу.

Якщо поглянути у глибину століть, то можна простежити визначальну роль раціоналізації політики у формуванні полісної демократії. Так, засновника афінської демократії — «першого громадянина» Перикла — називають «великим раціоналістом». До найближчого кола інтелектуалів Перикла входив філософ Анаксагор, який ставив Розум (Нус) на найвищий рівень у системі буття. Розум править світом, надає йому завершеності та досконалості, створюючи із хаотичної суміші речей впорядкований Космос [4, 180–182]. Сам Перикл віддавав перевагу

раціональності в усьому — від релігії та війни до політичної боротьби та повсякденного життя. За часів його правління в Афінах усе повинно було робитись не під впливом емоцій чи родових зв'язків, а за «голосом Розуму», переважали безособистісні міркування законності та державного інтересу. Демократичні реформи Перикла в афінському полісі характеризувалися раціоналізацією полісного життя і, вважаючи полісну демократію історичним джерелом демократії як політичного устрою сучасності, не слід забувати, що один із її засновників був (випереджаючи свій час) раціоналістом.

Здійснюючи політологічну реконструкцію процесу раціоналізації в широкому історичному контексті, можна побачити, що він супроводив, а нерідко й передував практично всім глобальним та масштабним перетворенням європейської цивілізації. Повною мірою це стосується Реформації у XVI ст., яка привела до формування релігійного плюралізму, а згодом — до розвитку плюралізмів інших типів, формування середньовічної держави з центральною адміністрацією, а також до започаткування у XVII ст. розвитку сучасної науки [3, с. 18].

Для українського суспільства проблема раціоналізації актуалізується у зв'язку зі складним процесом демократичної консолідації, який передбачає раціоналізацію суспільних відносин, права, економіки, виборчої системи та виборчих процедур, поділу влади, прийняття та реалізації суспільно важливих рішень.

Теоретичні концепції, що виступають як методологічна основа аналізу процесу раціоналізації політичної взаємодії, характеризуються складністю й багатоманітністю, за якою не поступаються феноменам політичної реальності. Виходячи з мети даної розвідки, слід відмітити такі роботи вітчизняних і зарубіжних авторів (та лінії перетину їх наукового інтересу із проблемою раціоналізації), як Н. Автономова (типи раціональності, відмінності між Розумом та Розсудком), П. Бергер (процес секуляризації релігії), Є. Бистрицький (раціоналізація посткомуністичного суспільства), П. Бурдье (раціональність поля науки та поля політики), Г. Вайнштейн (становлення інформаційного суспільства та його вплив на демократизацію), М. Вебер (процес раціоналізації соціальної дії), О. Вишневський (раціональність влади та громадянського суспільства), Ю. Габермас (комунікативна раціональність), О. Гаврилишин (раціональні економічні реформи у посткомуністичних країнах), Ф. Гаєк (ринкова економіка як результат раціональної взаємодії), О. Гьоффе (право і раціональність у філософському дискурсі), Б. Капустін (раціоналізація політики у процесі демократичних транзитів), Н. Луман (роль та функції

цілей у соціальних системах), Є. Нікітін («спец-раціональність»), М. Олсон (теорія колективної дії; раціональна організація влади, що пов'язує економіку та політичну діяльність), В. Парсонс (раціональність у прийнятті рішень у публічній політиці), Д. Растоу (моделі демократичних переходів), С. Рябов (політична освіта як засіб раціоналізації суспільства), О. Соловійов (роль раціональності у процесі медіатизації політики та розвитку політичних технологій), О. Третяк (раціональна аргументація), Й. Шумпетер (раціоналізація та демократія), К. Ероу (теорема «неможливості»), М. Ямпольський (раціональна організація простору влади у процесі становлення європейських монархій) та ін.

Окрім згаданих уже модерну та демократії, без раціоналізації годі уявити також процеси секуляризації (за М. Вебером — «розчаклування» світу), лібералізації економічного, фінансового, політичного, медійного просторів, плюралізації, становлення та розвитку правової держави та громадянського суспільства, професійного управління (бюрократії), науки та освіти, технічного прогресу, культури та спорту.

Раціоналізація необов'язково пов'язується з позитивними наслідками для суспільства, загрозу тотальної раціоналізації всіх сфер суспільного життя можна уявити завдяки літературним творам-антиутопіям — таким, як «Ми» М. Замятіна, «1984» Дж. Оруела та ін. Враховуючи реальний політичний досвід тоталітарних суспільств XX ст., не варто недооцінювати небезпеку побудови раціонального тоталітарного суспільства, яке не залишає місця свободі, моральності, випадку.

Проте сучасне демократичне суспільство характеризується плюралізмом саме розсудкових доктрин. Це, на думку Дж. Ролза, є нормальним наслідком функціонування людського розуму в межах вільних інституцій конституційно-демократичного устрою [3, с. 11].

Раціоналізація суспільних відносин пройшла низку етапів розвитку, її розуміння пов'язано з тим, на вирішення яких суспільно важливих завдань було спрямовано метод раціональності. Так, раціональність протиставлялась вірі (Середньовіччя), схоластиці, метафізиці, догматизму (Просвітництво), емпіризму (таким його формам, як інтуїтивізм, сенсуалізм, ірраціоналізм), націоналізму та тоталітаризму. У сучасному світі раціональність приймає нові виклики — медіатизацію політики, загрози інформаційній безпеці, появу нових глобальних економічних і політичних акторів (транснаціональних корпорацій та ін.). Адекватна відповідь передбачає не відмову від раціоналізації суспільних відносин, а пошук та використання механізмів раціональності для створення умов ефективного протистояння цим загрозам.

Сучасна політична теорія враховує обмеженість теорій раціональності, положення яких ґрунтуються на моделі «економічної людини», однією з переваг даного підходу виступає усвідомлення взаємопов'язаності політичних реформ та ринкової економіки, сприйняття демократії як надійного механізму підтримки ринкової конкуренції, а також обмеження ірраціональності у процесі переходу від індивідуальної раціональності до розроблення й упровадження колективних рішень.

Процес раціоналізації передбачає раціональне формулювання мети суспільного розвитку, пошук найефективніших засобів її досягнення, калькуляцію витрат і вигід від реалізації певної стратегії, врахування поведінки інших акторів та оцінку ситуації загалом. Раціонального актора пропонується розуміти як людину, яка має ресурси, є обмеженою, але разом з цим очікує, оцінює й максимізує — RREEMM (*resourceful, restricted, expecting, evaluating, maximizing man*) [1, с. 188].

Проблемність раціоналізації політичної взаємодії на сучасному етапі розвитку цивілізації зумовлена такими взаємопов'язаними чинниками.

По-перше, йдеться про становлення глобального комунікативного простору, що трансформує соціальну, політичну та економічну реальність. Фактично спостерігається цілковита зміна характерних ознак реальності, яку можна порівняти з процесами переходу від аграрного суспільства до індустріального. Розвиток і ускладнення суспільних відносин, зростаюча кількість перехресних ліній соціальних дій призводять до виникнення нових, нестандартизованих ситуацій, які потребують відповідних засобів аналізу та ефективних дій, які не спираються на традиції. Комунікативний простір створює нові форми взаємодії у сфері публічної влади, приводить до зростання відкритості і транспарентності політичних інститутів і політики загалом та надає громадянам технологічну можливість брати участь в обговоренні суспільно-політичних проблем. Реальне різноманіття інтересів і плюралізм цілей, характерні для демократичного суспільства, вимагають раціональності як уміння представити, узгодити та перевести інтереси у площину аргументованого дискурсу. Демократія змушує урядовців працювати без монополії на інформацію, яка виступала одним із основних ресурсів державної влади, а отже, і без «монополії на істину». У сучасному світі завдяки електронним мас-медіа та Інтернет зростає швидкість розповсюдження інформації, що сприяє децентралізації влади та ослаблює вертикальні моделі політичної організації. Разом з тим у розвитку комунікацій можна побачити ефективний засіб забезпечення зворотного зв'язку, участі громадян у формуванні політичного порядку денного.

По-друге, мова йде про політичну проблему перетворення раціоналізації індивідуальних дій акторів у вироблення раціональних колективних рішень. Моделі, що пояснюють процес прийняття рішень, з точки зору раціональності (раціонального вибору), такі як модель «економічної людини» та «раціональної організації» (М. Вебер), відходять у минуле. Для прийняття рішення, яке можна було б назвати раціональним, потрібна повна, вичерпна інформація, а це неможливо в сучасних умовах — не через брак інформації, а через її надмірність. Розуміння раціонального вибору у сучасних умовах репрезентовано теорією суспільно вагомого вибору в умовах інформаційного і темпорального дефіциту. Суттєвими є складнощі, що виникають під час перетворення раціональних рішень та дій індивідуумів у колективні рішення і дії. М. Олсон і його послідовники стверджують, що такий перехід від індивідуальної до колективної раціональності є недосяжним. Тут криється теоретична основа для тверджень, згідно з якими політичному життю внутрішньо притаманна ірраціональність саме через необхідність перетворення індивідуальних переваг у колективні з тим, щоб стали можливими колективні рішення та дії.

По-третє, це зміна парадигм соціально-економічного та політичного пізнання. У сучасних пізнавальних умовах переосмислюється і зазнає критики віра у всевладдя людського розуму, занепад «духу Просвіти», що у свій час забезпечив теоретичне обґрунтування пріоритету економічної цілораціональності. Якщо концепція модерну виходила з домінування цілораціональності (інструментальний розум), то тепер суспільство повинно вирішувати проблеми, породжені самою модернізацією, традиційні джерела солідарності мають бути замінені на рефлексивне конструювання соціальних зв'язків і нормативних угод. Розуміння лінійної моделі прогресу, що надала такий потужний поштовх модернізації і спиралась на універсальність раціональності, видозмінювалось під час становлення модерного та постмодерного суспільств. Відповідно змін зазнають і рефлексії щодо раціоналізації суспільних відносин, пов'язаних із плюралізацією раціональності.

По-четверте, береться до уваги проблема демократії, яка сьогодні залишається єдиною формою правління, здатною перетворювати індивідуальні раціональні дії на раціональну суспільну політику. Проте залучення широких суспільних верств до процесу вироблення політики ускладнює (кількісно і якісно) процедуру раціонального політичного вибору, а одна із сучасних загроз демократії — медіатизація політики — змінює систему представництва громадських інтересів. Процес медіатизації у політичному

та соціальному просторі спричиняє появу феноменів «віртуальної реальності», «реальної віртуальності», «віртуальної демократії» та «віртуальної політики».

По-н'яте, це проблема раціоналізації політичних дебатів. Аргументація, деталізація правил та форм публічних дискусій, їх складність, витонченість та елегантність свідчать про зрілість демократій. Навпаки, спрощення суспільних проблем, популізм, демагогія, схильність до монологу або й уникнення дебатів, їх ігнорування свідчать про елімінавання раціональності з політичного простору. Конфлікти, що виникають під час переведення індивідуальних раціональностей у колективну раціональність можуть бути вирішені в умовах демократії, тому що вони стають відкритими. Демократія утворила дієвий механізм політичного обговорення (іншою мовою — політичних торгів), довела свою здатність забезпечити економічний розвиток країни через створення конкурентного політичного середовища.

Для України актуалізація проблеми раціоналізації пов'язана із власними особливостями та складовими розвитку, що впливають на становлення демократії як процесу узгодження індивідуальних цінностей для вироблення колективної раціональної дії та підвищення ефективності здійснення колективного раціонального вибору на користь суспільства загалом. При цьому слід відмітити такі чинники:

— країна переживає трансформаційний період, рухаючись від посткомунізму до демократії. Посткомуністичну ситуацію можна розуміти як перетин економічних і політичних факторів, які у комплексі не зазнали структурних змін. У посткомуністичних умовах замість ринкової раціоналізації витрат має місце ерозія інституційної лінії між державою і ринком, держава поділяється на управлінсько-політичний і комерційний сектори. Ринок сегментовано на низку напіввідкритих організованих ринків капіталу, що захоплюються апаратами партій і держави, здатних одержати контроль над конкретним сегментом суспільних фондів. Підприємці у посткомуністичних країнах не стали сильною прореформаторською групою. Скоріше, вони використовували політичний вплив для посилення своїх позицій, перетворившись на потужні монопольні групи. Головним їхнім пріоритетом були й залишаються пільги та привілейований доступ до нових сфер бізнесу, прибутку, а не конкурентний ринок і всеохопний інтерес.

— набувають ваги такі характерні ознаки політичної взаємодії, як централізація влади, нерозвиненість горизонтальних політичних комунікацій, відсутність в інформаційному просторі позиції, яка б репрезентувала не вузькогрупові, а інтереси суспільства;

— загроза медіатизації політики, зведення її до рівня мас-медійного шоу з розігруванням смислу та беззмистовними діалогами. Це призводить до виникнення нових викликів представникам мас-медіа (перетворення суспільно важливої інформації на товар, відсутність структурних змін у відносинах держава — мас-медіа, перетворення політики на медіа-процес). Відсутність раціонального аргументованого діалогу у мас-медіа не тільки ускладнює взаємодію між політичними акторами, а й вводить новий важливий фактор у політичну комунікацію — мовчання населення.

В умовах демократизації загострюється конфлікт між індивідуальною та суспільною раціональністю. Індивід може раціонально діяти у своїх власних інтересах («має мотив до торгів»), але, як продемонстрував Менкур Олсон, це не приводить до раціоналізації суспільства. У великій групі людей кожен учасник отримує вкрай незначну частку вигоди від дії, в якій він бере участь з метою задоволення інтересу групи, а отже, не має мотивів для вступу до простору інтеракції. Більше того, раціональна поведінка індивіда полягає у тому, щоб самому увійти до групи, яка не платить, і щоб інші увійшли до групи, яка сплачує витрати. Однак така гра не враховує довготривалу перспективу, за якої найбільшу вигоду приносять саме дії згідно з «всеохопними інтересами» (їх М. Олсон протиставляє вузькогруповим). Аби ринкова економіка приводила до економічного успіху, необхідно виконати дві політичні умови: по-перше, це умова гарантованих індивідуальних прав, по-друге — відсутність грабіжництва (не лише порушення прав індивіда, конфіскація власності та невиконання контрактів, а й лобювання інтересів окремих груп, які отримують преференції за рахунок бюджету) [2, с. 147].

Таким чином, раціональність колективної дії не є сумою індивідуальних раціональностей, для забезпечення демократичного розвитку необхідно визначити суспільний інтерес. Однак конфлікти можуть бути глибокими, стосуватись багатьох сфер суспільного життя — від політики, ідеології та економіки до релігії, мови та національної ідентичності. Це виступає однією з основних проблем раціоналізації у посткомуністичних суспільствах, створює ґрунт для спекуляцій з боку різних політичних сил та руйнує згоду щодо суспільного інтересу.

Нобелівський лауреат Р. Енгл (*Robert F. Engle*) писав: «Існують ризики, які ми приймаємо, бо винагорода за їх прийняття перевищує можливі втрати. Оптимальна поведінка передбачає прийняття ризиків, які дають результат» (див. детал.: http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economics/laureates/2003/engle-lecture.pdf).

Повною мірою це стосується посткомуністичних суспільств, які повинні прийняти ризики політичних і економічних перетворень на шляху до консолідованої демократії та продовжити пошук раціональної моделі прийняття та впровадження суспільно важливих рішень, раціоналізації політичної взаємодії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Байме К.* Політичні теорії сучасності / пер. з нім. М. Култаєвої, М. Бойченка. — К. : Стилос, 2008. — 396 с.

2. *Олсон М.* Влада і процвітання. Подолання комуністичних і капіталістичних диктатур / М. Олсон; пер. з англ. А. Ішенка. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — 174 с.

3. *Ролз Дж.* Політичний лібералізм / Дж. Ролз; пер. з англ. О. Мокровольського. — К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2000. — 382 с.

4. *Суриков И. Е.* Аристократия и демос: политическая элита архаических и классических Афин : учебное пособие по спецкурсу для исторических факультетов / И. Е. Суриков. — М. : РФСОН, 2009. — 256 с.

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ РОЗВИТКУ НЕУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА ТА УГОРСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Дмитро Арабаджієв, кандидат політичних наук, доцент кафедри соціальної роботи
Запорізького національного технічного університету
УДК 321.02:061.2(438+439)

Метою статті є порівняльний аналіз розвитку громадських організацій Республіки Польща та Угорської Республіки. З різноманітного поля громадських організацій нас цікавлять ті, які мають здатність впливати на державну політику, лобювати певні інтереси, чинити тиск на політику і таким чином добиватися здійснення певних дій політичних або владних структур.

Тому в цій статті спробуємо виявити спільні та специфічні риси функціонування профспілок, організацій роботодавців і об'єднань підприємців, організацій та рухів, що утворюються за спільними інтересами та цінностями, з'ясувати мету, з якою вони об'єднуються, систему їх фінансування, засоби та методи, які вони використовують при вирішенні своїх завдань у сучасних польських та угорських реаліях.

Ключові слова: неурядові організації, профспілки, організації роботодавців, експлуатаційні субсидії, гранти, «державні бюджетні субсидії».

Целью статьи является сравнительный анализ развития общественных организаций Республики Польша и Венгерской Республики. Из разнообразного поля общественных организаций нас интересуют те, которые могут влиять на государственную политику, лоббировать определенные интересы и таким образом добиваться осуществления определенных действий политических или властных структур.

Поэтому в данной статье попробуем обнаружить общие и специфические черты функционирования профсоюзов, организаций работодателей и объединений предпринимателей, организаций и движений, которые образуются по общим интересам и ценностям, выяснит цель, с которой они объединяются, систему их финансирования, средства и методы, которые они используют при решении своих задач в современных польских и венгерских реалиях.

Ключевые слова: неправительственные организации, профсоюзы, организации работодателей, эксплуатационные субсидии, гранты, «государственные бюджетные субсидии».

The article is a comparative analysis of public organizations of the Republic of Poland and Hungary.

In various fields of public organizations we are interested in those that have the ability to influence public policy, lobby for particular interests to put pressure on policy and thereby achieve the implementation of certain actions or political authorities.

Therefore, this article will attempt to identify common and specific features of the functioning of trade unions, employers' organizations and business associations, organizations and movements, formed by common interests and values, determine the purpose for which they are united, their financing system, means and the methods they use in solving their problems in modern Polish and Hungarian reality.

Key words: NGOs, trade unions, employers, operating subsidies, grants, state budget subsidies.

Не так давно весь світ уважно стежив за бурхливими подіями в Угорщині і Польщі, викликаними незадоволеністю значної частини населення ситуацією в економіці, соціальній і внутрішньополітичній сферах цих країн. Стало очевидним, що проведені там ринкові та демократичні реформи сприяли виникненню не тільки позитивних зрушень, але й труднощів. Притому саме Угорщина і ще більшою мірою Польща стали в кінці 1989 — на початку 1990 рр. лідерами оксамитових революцій, які потім охопили практично всі соціалістичні країни Східної Європи.

Реформи носили радикальний, системний характер, внаслідок чого ці країни перейшли від командно-адміністративного соціалізму до ринкового і демократичного капіталізму. До того ж системні реформи підтримувалися переважно більшістю населення.

На відміну від Польщі і Угорщини, які впевнено встали на шлях підвищення конкурентоспроможності економіки, на сьогоднішній день Україна так і залишилась для Європи так званою країною «демократичного транзиту». У згаданих країнах за допомогою найбільш просунутих у цьому відношенні країн — членів ЄС, насамперед Німеччини і скандинавських країн, формувалася постіндустріальна, інноваційна економічна модель. Відбувалося швидке підвищення реальних доходів працівників, посилювалося їхня мотивація до високоякісної праці з міцною трудовою дисципліною й відповідальністю.

Зростання життєвого рівня населення, що розпочалося на другому етапі системної трансформації, спостерігалось як впевнена тенденція.

У цьому контексті **актуальність** дослідження розвитку й особливостей функціонування громадських організацій в цих країнах, як одного з факторів становлення громадянського суспільства, зумовлена необхідністю пошуку оптимальної моделі взаємовідносин представників третього сектора з органами державної влади та формування розвинутого демократичного суспільства в Україні.

Тому **метою** нашої статті є порівняльний аналіз розвитку громадських організацій Республіки Польща та Угорської Республіки, що зумовлює постановку таких **завдань** дослідження:

- 1) виявити спільні й специфічні риси функціонування профспілок;
- 2) визначити особливості розвитку організацій роботодавців та об'єднань підприємців;
- 3) з'ясувати відмінності формування організацій та рухів, що утворюються за спільними інтересами та цінностями;
- 4) дослідити систему фінансування громадських організацій.

Значний внесок у дослідження проблематики функціонування громадських організацій та розвитку громадянського суспільства загалом зробили такі вітчизняні і зарубіжні вчені: В. Б. Авер'янов, Г. В. Агаманчук, К. С. Гаджієв, В. М. Князєв, В. Г. Кремень, В. М. Литвин, Я. Й. Малик, І. Ф. Надольний, Н. Р. Нижник, М. І. Пірен, А. М. Пойченко, М. О. Пухтинський, В. А. Ребкало, П. К. Ситник, В. А. Скуратівський, С. О. Телешун, Д. В. Табачник, Л. Є. Шкляр, А. Арато, А. Блек, Р. Дарендорф, Д. Кін, Л. Колаковскі, Д. Коєн, У. Патнема, А. Селігмен, Д. Хецд. Водночас формування інтегрованих систем політичного управління нерозривно пов'язано з проблематикою існування громадянського суспільства, що стало темою досліджень В. М. Бебика, Ю. Опалько, Б. П. Андрєсюка, В. Ю. Баркова, В. В. Вітюка, Е. Геллера, Г. М. Гук, І. Т. Пасько, Ю. М. Різника, Ф. От'є, В. Ф. Сіренка, В. А. Смолія, В. С. Береги, В. П. Заблоцького.

Водночас компаративними дослідженнями в цій галузі науковці займалися небагато. Щодо аналізу політичної системи Польщі та місця в ній третього сектора, то варто згадати розвідки П. Байора, О. Собон-Смик, П. Сківровського, Є. Рейта, Г. Дубик, К. Абдулганієва та польських дослідників Громадського об'єднання «Клон/Явор». Тією ж тематикою щодо Угорщини опікувались М. Головатий, Д. Ткач, М. Товт, А. Керешені, К. Кальман та інші дослідники. Серед тих, хто проводив компаративні дослідження розвитку громадських організацій цих країн, на

нашу думку, варто було б відзначити П. Смілтнекса, Й. Рутмана, Т. Кейзера та В. Кудрова.

З величезного і різноманітного поля громадських організацій насамперед становлять інтерес ті цивільні утворення, які з метою представлення та захисту інтересів своїх членів або в цілях досягнення певного соціального ефекту мають намір та в межах конституційного устрою держави мають певну здатність впливати на державну політику, лобювати певні інтереси, чинити тиск на політикум і таким чином домогтися здійснення певних дій політичних або владних структур. Тому далі розглянемо кілька форм і видів саме таких організацій і спробуємо з'ясувати мету, з якою вони об'єднуються, а також засоби і методи, які вони використовують при вирішенні своїх завдань у сучасних польських та угорських реаліях.

1. Розвиток НУО в Республіці Польща. Діяльність громадських організацій регулюється безліччю законодавчих і підзаконних актів. На вищому рівні, тобто в Конституції, гарантовано право на об'єднання. На найнижчому рівні внутрішніх документів (статутів, рішень, регламентів) описуються правила і принципи повсякденної роботи організації. Існують також закони і постанови, що формують корпус законодавства, якому підпорядковується неурядовий сектор.

За даними Головного статистичного управління, кількість НУО в Польщі протягом останніх 20 років постійно збільшується. У IV кварталі 2008 р. було зареєстровано 67 343 організації (58 237 асоціацій і 9 106 фондів). Однак наведені дані не відображають реальності повною мірою, оскільки після завершення своєї діяльності НУО не зобов'язані подавати заяву про виключення з реєстру. Тому до часу, поки Головне статистичне управління не проведе верифікації наявних даних, реальна кількість діючих НУО не буде відома. Однак згідно з приблизними даними дослідників, які вивчають цей сектор, реально в Польщі діють 40–50 тис. таких організацій [10, с. 62].

Однак слід підкреслити, що рівень громадянської та суспільної активності поляків після 1989 р. є низьким. Дані досліджень свідчать про те, що у 2007 р. лише близько 20% польського суспільства діяло добровільно і безкоштовно на користь свого середовища, а решта, тобто 80%, не брала участі в діяльності жодної неурядової або суспільної організації [10, с. 63].

Професійні спілки (профспілки). У 1991 р. Парламентом були ухвалені три закони, регулюючі трудові спори, діяльність союзів роботодавців і профспілок. Профспілка може бути створена відповідно до резолюції, прийнятої як мінімум десятьма працівниками. Профспілки можуть організовувати страйк у рамках поліпшення умов праці, підвищення заробітної плати, поліпшення

соціального забезпечення, але не за політичними причинами. Страйк не може бути розпочато доти, поки не буде виконана певна процедура проведення перемовин і не будуть виконані передбачені законодавством формальності.

Профспілки в Польщі займають особливе місце серед громадських організацій та об'єднань і головним чином через роль, яку профспілка «Солідарність» відіграла у політичних і соціальних перетвореннях після 1980 р.

Профспілковий рух у Польщі отримав імпульс до інтенсивного розвитку лише після отримання державою незалежності 1918 р.

Наразі діють два центральні профспілкові органи — Всепольське об'єднання профспілок, головний офіс якого розміщується у Варшаві (налічує в своїх лавах близько 3 млн чол.), і Незалежна самоврядна профспілка «Солідарність», з Комісією у Гданьську, що діє в масштабі всієї країни.

Так само, як і в більшості європейських держав, профспілки в Польщі мають певні політичні вподобання. Всепольське об'єднання профспілок симпатизує соціал-демократичним партіям, а «Солідарність» схиляється до правої сторони політичної сцени. Останні профспілкові організації укладають тимчасові угоди з різними політичними формуваннями.

Діячі Всепольського об'єднання профспілок і «Солідарності» репрезентують кола робітників в Тристоронній комісії з соціально-економічних питань — базової установи суспільного діалогу в Польщі.

Організації роботодавців та об'єднання підприємців. У діяльності організацій, що працюють у сфері «зайнятості і професійної активізації», набагато більше уваги приділяється аспекту активізації. Найчастіше така діяльність включає проведення семінарів, курсів професійної підготовки (займаються цим 48% таких організацій, тобто 5,3% усього сектора), а також проведення психологічних тренінгів (таку форму активізації задекларували 37% організацій, що означає 4,1% усього сектора). Кожна четверта організація в цій групі займається професійним консультуванням (2,8% від загальної кількості), або різними формами працевлаштування: 23,4% (2,6% від усіх) організовують практику і стажування, 22% (2,5% від усіх) створюють місця постійної роботи. Лише 5,7% (0,6% від усіх) створюють місця роботи, які захищають і підтримують соціальну зайнятість інвалідів. 9% (1% від усіх) займаються посередництвом у працевлаштуванні, а 7,4% (0,8% загальної кількості) надають послуги установам ринку праці. «Інші види діяльності у сфері зайнятості і професійної активізації» декларують 28% організацій, що працюють у даній сфері (3,1% від усіх).

Таким чином, можна стверджувати, що, порівняно з Угорщиною, громадські організації Польщі не мають чіткої корпоративної спрямованості, за галузевим принципом представництва інтересів громадян цю функцію виконують здебільшого польські профспілки.

Організації та рухи, що утворюються за спільними інтересами та цінностями. Найбільше їх у галузі спорту, туризму, відпочинку та хобі (38,3%), у сфері культури і мистецтва задіяні 12,7%, освіти і виховання — 12,8%, соціальних послуг і суспільної допомоги — 11,2%, охорони здоров'я — 7,7%.

Більше всього спортивних організацій (а також організацій, чия діяльність пов'язана з відпочинком або хобі) заявили в анкетах, що проводять заняття для любителів фізичної культури, організують спортивні змагання і підтримують роботу власних спортивних об'єктів (65,2%, тобто 32,6% від усіх організацій). Понад половину (54,4%, тобто 27,2% від усіх організацій) проводять туристичні і дозвіллієві заходи, а також займаються організацією туризму або відпочинку.

Майже кожна третя організація (31,7%), що працює у сфері культури і мистецтва (тобто 7,7% від усіх організацій), стверджує, що бере участь у діяльності, яка має стосунок до «засобів масової інформації, радіо- або телепродукції, видання журналів або книг, утримання бібліотек» (найімовірніше, що найчастіше це організації, які випускають свої власні видання). Такий самий відсоток (32%, тобто 7,7% від усіх організацій) пов'язаний із сценічною, театральною, музичною або кінематографічною діяльністю.

Серед організацій, які займаються освітою та вихованням, як і в разі з тими, що працюють у сфері культури та мистецтва, більше всього організацій, що заявляють «інші види діяльності» освітнього або виховного характеру (52,7%, а отже, 19,4% від усіх організацій). Швидше за все, мається на увазі популярна серед організацій інформаційна, профілактична або просвітницька діяльність, про яку вже йшлося раніше. 29,9% освітніх організацій займаються «безперервною освітою, навчанням дорослих, семінарами та тренінгами» (11% від усіх організацій), а 33,3% проводять освітню і виховну роботу з дітьми та молоддю.

Організації, що займаються «соціальними послугами, соціальною допомогою», найчастіше виконують «діяльність з підтримки сімей із проблемами виховання, які перебувають у скрутному фінансовому становищі; надають допомогу багатодітним сім'ям, здійснюють втручання в разі насилля в сім'ї» (45%, тобто 10,3% від усіх). Не набагато менше організацій (42,3%, тобто 9,5% загальної кількості) займається наданням допомоги інвалідам і хворим.

Організації, які заявляють, що працюють у сфері охорони здоров'я, насамперед займаються просуванням ідей здорового способу життя, профілактикою і медичною освітою, а також донорством (таке специфічне поле діяльності, як збирання крові, вказують 58% організацій, що працюють у сфері охорони здоров'я, — відповідно майже 11% від усіх організацій).

Фінансування. У 2003–2008 рр. сума коштів, які були переказані одиницями самоврядування на користь НУО, збільшилася приблизно на 70%, а у 2008 році більш ніж половина організацій отримала до своїх бюджетів підтримку з боку одиниць самоврядування [8, с. 39].

Слід також підкреслити, що в 2004 р. були прийняті рішення, які дають можливість переказувати на користь громадських організацій 1% податку, що його сплачують громадяни під час складання річного податкового звіту. Ця форма підтримки організацій має щораз більше значення, і для частини організацій дотація, яка переказується з податку громадян, є основою функціонування. Із даних, опублікованих 10 листопада 2009 р. Міністерством фінансів Польщі, випливає, що у 2008 р. поляки перерахували на користь НУО рекордну суму — 380 млн злотих. Ці кошти отримали понад 6 тис. організацій. Розміщена далі таблиця (табл. 1) демонструє дані щодо розміру сум коштів, перерахованих поляками на користь організацій у рамках податкового розрахунку.

Спочатку можливість перерахування фінансової підтримки у вигляді частини податку не користувалася особливою популярністю, оскільки у 2003 р. 80 тис. осіб переказали на ці потреби трохи більше 10 млн. злотих. Однак через декілька років, у 2007-му, понад 5 млн осіб вирішили перерахувати суму в розмірі 298 млн злотих. Досягнення такого результату стало можливим завдяки продуманій масштабній інформаційній і рекламній акції, яка заохочувала перераховувати організаціям частину податку, а також зведенню до мінімуму кількості формальностей, пов'язаних із цим процесом [13].

2. Розвиток НУО в Угорській Республіці. Право на об'єднання в Угорській Республіці гарантується її Конституцією, а порядок реалізації цього права визначається спеціальним законом, який ухвалюється двома третинами голосів Дер-

жавних Зборів. Відповідно до цього документа право на об'єднання в Угорщині належить кожному. На підставі цього права кожен може разом з іншими створювати організації або спілки та брати участь в їх діяльності. Фізичні та юридичні особи і створені ними організації, що не є юридичними особами (залежно від мети та наміру засновників), можуть утворювати: політичну партію, професійну спілку, масовий рух, організацію із захисту інтересів, об'єднання та будь-яку іншу організацію, що не суперечить законодавству.

Професійні спілки (профспілки). Із припиненням існування однопартійної системи та соціалістичної форми господарювання було покладено край і привілейованому становищу «офіційних» профспілок. У процесі зміни політичної системи (1988–1992) частково у рамках колись єдиної Загальнодержавної ради профспілок, частково за її межами утворилися нові незалежні профспілки. На відміну від «єдиної партії», «єдині профспілки» не самоліквідувалися. У 1989 р. із 19 галузевих спілок, які існували на той час, було утворено 59 самостійних професійних спілок. Окремі з них зберегли галузевий принцип формування (будівельників, металістів, гірників), інші розділилися за професійними ознаками (наприклад, на основі профспілки залізничників було створено спілку машиністів, колійників тощо) [11, с. 2]. Колишній єдиний майновий комплекс єдиної спілки було поділено між новоутвореними.

Структурні наслідки економічних перетворень (зменшення кількості зайнятих на виробництві, значний спад виробництва у колишніх провідних галузях — добувній, металургійній, приватизація державних підприємств тощо) негативно вплинули як на структуризацію, так і на масовість профспілок. Протягом 1985–1995 рр. число членів профспілок зменшилося з 4,4 млн до двох, а з 66,6% активних робітників профспілок залишилося 29,7% [12, с. 116]. У наступні роки тенденція щодо подальшого дроблення профспілок, зменшення кількості їх членів і, разом з тим, послаблення їх суспільної значущості та престижу тільки посилювалася.

Нині в Угорщині немає єдиного центру їх координації — діє плюралістична система профспілок. Окремі спілки та їх об'єднання мають

Таблиця 1 — Розмір фінансової підтримки суспільних організацій з боку громадян у рамках річного розрахунку прибуткового податку у 2003–2008 рр. [8, с. 40]

Розрахунковий рік	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Сума коштів, перерахованих на користь організацій, млн злотих	10,4	41,6	105,4	62,3	298,3	380,1
Кількість осіб, які перерахували 1% податку на користь організацій	80 320	680 541	1 156 510	1 604 142	5 134 675	7 324 953

чітко виражені партійні симпатії та прив'язки, між ними існує конкуренція, насамперед з вербування і перевербування членів.

Для розв'язання масштабних конфліктів між роботодавцями та найнятими працівниками при уряді діє Узгоджувальна рада.

Організації роботодавців та об'єднання підприємців. Угорська правова доктрина розглядає об'єднання громадян або громадські об'єднання ширше, ніж громадські організації. До таких утворень відносять будь-які «проміжні структури», які знаходяться між особою і державою і які тим чи іншим чином пов'язують особу з державою та/або суспільством. Отже, до таких утворень належать також і господарські товариства, фонди, профспілки, професійні об'єднання (палати, цехові товариства), клуби за інтересами, спортивні товариства, об'єднання самоврядування, партії, релігійні організації, тобто практично всі утворення, які не залежать від держави і засновані на засадах добровільного об'єднання їх членів та внутрішнього самоврядування (самоуправління) суб'єктів, що їх утворили.

На відміну від профспілок, у царині самоорганізації підприємців після зміни політичної та економічної систем відбулися позитивні зміни. Поруч із тими структурами, що репрезентували дрібнотоварну та кустарну сфери виробництва, а також надання послуг у межах старої системи, виникли добре організовані товариства і спілки, які об'єднують учасників економічного життя за ознаками форми, фахового спрямування, масштабів їх діяльності.

Для об'єднання і спільного представництва інтересів дрібних торговців, виробників-кустарів та приватних підприємців сфери послуг, а також їх кооперативів зберегли та примножили кількість своїх членів такі організації, як Загальнодержавний союз об'єднань кустарів (угорське скорочення — IPOSZ), Організація дрібних торговців та рестораторів (KISOSZ), утворився й успішно діє Угорський союз дрібних промисловців. Їх спільними рисами і головними ресурсами є масовість (кожне згадане утворення нараховує кілька десятків тисяч членів, близько 50% робітників та/або структур сфери є учасниками цих організацій), територіальний принцип організації та високий рівень організованості.

На відміну від організацій, що репрезентують «малі» підприємства, які мають стале членство та органічно доповнюють одне одного, представництво «великих» підприємств і роботодавців характеризується гетерогенністю і нестійкістю. Чи не єдиним винятком серед них є Угорська промислова палата, яка успішно реформувалася, зберегла та примножила кількість своїх членів. Натомість Загальнодержавний союз підприємців (VOSZ) і Загальнодержавний союз

угорських фабрикантів (MGYOSZ), хоча й об'єднують у своїх лавах відомих підприємців і значний економічний потенціал, переважно зайняті конкурентною боротьбою між собою, а інколи використовуються їх амбітними лідерами як засоби реалізації особистих інтересів.

Організації та рухи, що утворюються за спільними інтересами та цінностями. Більшість таких організацій формуються за релігійними, культурологічними уподобаннями своїх членів. До них належать конфесійні об'єднання, спілки ветеранів, фонди на підтримку певних загальносуспільних або окремих групових програм, культурологічні організації (збереження культурної спадщини) тощо. Деякі аналітики до цієї групи відносять також організації, що об'єднують осіб, які мають специфічні схильності та утворені на захист їхніх інтересів — таких, наприклад, як гомосексуалістів та споживачів наркотиків.

Як правило, такі організації не ставлять за мету співпрацю з політичними структурами або здійснення на них тиску. Контакти між ними і державними (політичними) структурами виникають епізодично, у міру необхідності. Наприклад, за потреби отримання певних дозволів на проведення заходу, придбання або оренду земельної ділянки, іншого нерухомого майна, або отримання бюджетної субсидії для здійснення ними благодійних чи суспільно важливих програм або заходів. В угорських умовах вплив таких груп на формування загальнодержавної або місцевої політики є незначним.

Фінансування. Будь-яка організація, що володіє відповідною кваліфікацією (ліцензіями, сертифікатами на право заняття визначеною соціально значущою діяльністю — скажімо, наданням медичних або освітніх послуг) і що заявляє державі про свій намір вести відповідну діяльність, може претендувати на виділення державних коштів практично так само, як державна організація (зрозуміло, за умови наявності на це грошей у бюджеті). Такі субсидії можуть систематично надаватися організаціям на конкурсній основі або без такої. НУО направляють свої заявки Уряду, і потім Парламент вирішує, ґрунтуючись на рекомендаціях Комісії Парламенту по громадських організаціях, яким з них надати субсидії.

По суті, експлуатаційні субсидії виділяються на вміст заявленого числа персоналу та інші офісні витрати, які визначаються, виходячи з попереднього досвіду і прогнозів про потреби населення у відповідних послугах. Зазвичай кошти видаються на майбутній фінансовий рік. Наприклад, у Франції таким чином фінансуються госпіталі і школи, що існують у формі НУО.

Можна виділити як окремий вид також наступні субсидії, інколи іменовані як «державні

бюджетні субсидії». Вони зумовлені не веденням організацією певної суспільно корисної діяльності, а або персональним затвердженням неурядової організації у складі бюджету, або її включенням до певної категорії організацій, вказаної у бюджеті.

Висновки. Розглянувши особливості формування й функціонування третього сектора Республіки Польща та Угорської Республіки за напрямами розвитку професійних спілок, організацій роботодавців та об'єднань підприємців, організацій та рухів, що утворюються за спільними інтересами та цінностями, а також системи їх фінансування, можна зробити такі висновки:

1. Незважаючи на те, що кількість НУО Польщі протягом останніх 20 років постійно збільшується, рівень громадянської активності суттєво не змінюється і не перевищує 20% населення. Натомість в Угорщині можна спостерігати певний баланс між кількістю НУО і стабільним рівнем громадянської активності.

2. Особливе місце серед профспілок Польщі займає Всепольське об'єднання профспілок та Незалежна самоврядна профспілка «Солідарність»), заслуговує на увагу їх централізованість, масовість, організованість і вплив на соціальне та політичне життя. Водночас з цим констатуємо наявність плюралістичної розвиненої мережі галузевих профспілок Угорщини, поряд з чим має місце тенденція до дроблення, зменшення кількості членів та можливості впливу на політичне життя країни.

3. Порівняно зі значущою роллю профспілок Польщі у суспільно-політичному житті спостерігається значно менший вплив на нього з боку організацій роботодавців та об'єднань підприємців, які займаються переважно стимулюванням активізації населення (проведення семінарів, курсів профпідготовки та тренінгів). В Угорщині ж має місце потужна система НУО у сфері економічного життя за ознаками форми, фахового спрямування та масштабів їх діяльності.

4. Наявними є різноманіття і бурхливість функціонування польських організацій та рухів за спільними інтересами, діяльність яких спрямована на сфери спорту, туризму, відпочинку, хобі, культури, мистецтва, освіти і виховання порівняно з незначним масштабом і впливом подібних угорських НУО.

5. Однією з характерних ознак польського сектора НУО є відсутність достатнього державного фінансування та можливість осіб перераховувати 1% податку на рахунок НУО. За даніми 2007 р., доходи 5% найбільших і найбагатших організацій становили близько 1,3 млн злотих, тобто майже 70–80% коштів усього неурядового сектора. Останнім часом, зокрема завдяки євро-

пейським фондам, зросла зацікавленість у співробітництві та додатковому фінансуванні діяльності організацій з боку органів самоврядування, які доручають їм виконання частини суспільних завдань. Тому можна відмітити застосування системи так званих *малих субсидій* та грантів у Польщі, тоді як в Угорщині поширена практика фінансування НУО переважно за принципом експлуатаційних субсидій і «держбюджетних» субсидій.

Досвід соціального діалогу між неурядовими організаціями та органами влади саме Польщі та Угорщини може бути позитивно сприйнятий українською політичною практикою з таких причин: по-перше, наявність спільних історичних традицій урядування за часів перебування у соціалістичному таборі і, по-друге, успішне розв'язання цими країнами проблем суспільної комунікації на шляху до розвитку громадянського суспільства.

Порівняльний аналіз розвитку НУО Республіки Польща та Угорської Республіки за напрямами розвитку професійних спілок, організацій роботодавців та об'єднань підприємців, організацій та рухів, що утворюються за спільними інтересами та цінностями, а також системи їх фінансування відкриває такі перспективи подальших наших розвідок у даному напрямку: встановлення особливостей розвитку певних суб'єктів громадянського суспільства залежно від системи фінансування третього сектора; пошук оптимальної моделі соціального діалогу; забезпечення громадського контролю за діяльністю державних інститутів, підвищення прозорості процедури прийняття політико-управлінських рішень та їх втілення у життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бебик В., Бортніков В., Дегтерьова Л., Кудряченко А. Держава і громадянське суспільство: партнерські комунікації в глобальному світі: навч.-метод. посіб. — К. : ІКЦ Леста, 2006. — 248 с.
2. Бебик В. Соціально-психологічні аспекти політичної та економічної активності українства в контексті державотворення та побудови громадянського суспільства // Освіта регіону. — 2006. — № 1. — С. 50–54.
3. Головатий М. Угорщина новітньої доби: суть політичних трансформацій // Політичний менеджмент. — 2004. — № 3. — С. 37–41.
4. Дубик Г. Сектор — третий, опыт — первоклассный // Новая Польша. — 2008. — № 4. — С. 67–78. // <http://www.novopol.ru/index.php?id=967>.
5. Жлуктенко В. «Третий сектор» — локомотив в ЕС? // газета «День». — 6 ноября 2003. — № 200. — С. 5 // <http://www.day.kiev.ua/39203>.

6. *Смитнекс П.* Финансовые взаимоотношения государства и некоммерческих организаций в социальной сфере: мировые подходы и практические выводы // Конференция «Государственный социальный заказ — правовые аспекты и механизмы осуществления». — Астана, Казахстан : Вердата, 2002. — 35 с.

7. *Тищенко Ю.* Моделі політичної комунікації: політичні партії та громадянське суспільство / Ю. Тищенко, П. Байор, М. Товт, С. Горобчишина; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. — К. : [Агентство «Україна»], 2010. — 148 с.

8. *Ткач Д. І.* Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій: монографія / Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. — К. : МАУП, 2004. — 504 с.

9. *Soboń-Smyk A.* 20 lat trzeciego sektora w Polsce — kilka faktów z badań // *Civicpedia*. — 2007. — № 5. — S. 22–29.

10. *Bebyk V. M.* Ukraina i Polska w politologii globalnego świata: problemy i poszukiwania siebie w kontekście globalizacji // *Polska I Ukraina w integrującej się Europie I globalnym świecie XXI wieku*. — Warszawa, 2005. — S. 58–62.

11. *Kőhegyi Kálmán.* Több szerep keres egy szerzőt. — Budapest : Európa Fórum, 1995. — 340 s.

12. *Körösenyi András.* A magyar politikai rendszer. — Budapest.: Osiris Kiadó, 1998. — 166 oldal.

13. *Skwirowski Piotr.* 1 proc. podatku duży jak nigdy dotąd // *Gazeta Wyborcza*. — 2009. — № 6. — S. 11–13.

ПРАГМАТИЗМ ЯК ПОЛІТИЧНА КАТЕГОРІЯ ТА ЧИННИК ЕФЕКТИВНОСТІ ВЛАДИ

Олена Чижова, кандидат політичних наук, доцент Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
УДК 321.1.01

У статті розглядається сутність прагматизму як політичної категорії. Автор простежує зв'язки між поняттями «прагматизм» і «політична категорія», підкреслюючи, що прагматизм слідує прикладу інших наук та пояснює невідоме через відоме, гармонійно поєднуючи старе й нове.

Ключові слова: влада, демократизація, категорія, метод, політика, політичний прагматизм, теорія, ефективність.

В статтє рассматривается сущность прагматизма как политической категории. Автор прослеживает связи между понятиями «прагматизм» и «политическая категория», подчеркивая, что прагматизм следует примеру других наук и объясняет неизвестное через известное, гармонично объединяя старое и новое.

Ключевые слова: власть, демократизация, категория, метод, политика, политический прагматизм, теория, эффективность.

Pragmatism as political category and factor of effectiveness power. In the article essence of pragmatism is examined as a political category. An author traces links between concepts pragmatism and political category, underlining that pragmatism follows the example of other sciences and the unknown explains through unknown, harmoniously combining old and new.

Key words: power, democratization, category, method, policy, political pragmatism, theory, efficiency.

Актуальним для змісту даної статті є визначення і характеристики поняття «прагматизм» як політичної категорії.

Прагматизм, як теоретична концепція, виник у 70-х рр. XIX ст. у США. Найпершими дослідниками цього поняття були Ч. Пірс, Д. Дьюї, В. Джемс, Ф. Шіллер та ін.

Поняття «політичний прагматизм» розкриває сутність політичної діяльності, основним критерієм і чинником якої є досягнення поставленої мети, він характеризується жорстокістю, нерідко використанням аморальних і протизаконних засобів, ігноруванням морального змісту та віддалених наслідків дій.

Принцип прагматизму вперше був сформульований Ч. Пірсом, який вважав, що для досягнення ясності в наших думках про який-небудь об'єкт потрібно з'ясувати, які можливі при цьому наслідки практичного характеру [1]. Це одна з ознак прагматизму як політичної категорії.

Прагматизм, за В. Джемсом, — це, в першу чергу, нове визнання поняття «істина», а засновник прагматизму Ч. Пірс твердив, що пізнання — це відтворення, відображення світу; істина полягає у відповідності знання і дійсності. Отже, істинність знання означає його здатність перетворюватись в успішні, ефективні дії. Відповідно істинна ідея — це працездатна ідея. Тому істинне знання — це знання, яке працює на людину і внаслідок цього є корисним.

Прагматизм, як стверджує В. Джемс, на відміну від інших філософських концепцій, не протиставляє істину і благо, а поєднує їх; істина — це різновид блага, а не щось відмінне від нього — на противагу класичній теорії пізнання, яка виходила з того, що істина морально нейтральна, В. Джемс стверджував, що користь (благо) — це коли знання, здійснення збігається з його істиною. Для нього істинність будь-якої теорії полягає і в її здатності працювати на людину, сприяти її успіху, в його розумінні істина — синонім доцільності, корисності, успішності. Це друга внутрішня ознака політичної категорії прагматизму.

В. Джемс надає прагматизму соціального забарвлення. Для нього істина — не просто практичність, а насамперед корисність ідеї. Будь-яка теоретична проблема (релігійна, філософська, наукова) набуває значення лише через відношення до потреб чи інтересів людини. Так, на його думку, важлива не ідея Бога сама по собі, а наслідки для людини залежно від прийняття чи заперечення цієї ідеї.

Відомо, що родоначальником політичного прагматизму вважається американський мислитель Дж. Дьюї, згідно з ученням якого еталоном людського досвіду виступає морально-політичний досвід. Однак, на думку вченого, в нашу епоху виявляється розрив між двома типами людського досвіду: перший тип — це наука та її застосування до технологій, що досягли значних практичних успіхів, а другий — майнові супереч-

ності, війни, конфлікти у сфері соціально-політичного життя. Навіть сьогодні, коли сучасні технології досягли феноменального розквіту, все одно виникла велика конкурентоспроможність, яка веде до фатальних випадків, конфліктів, суперечок і навіть вбивств.

Отже, ідея Дьюї полягає в тому, щоб метод, який виправдовує себе в науці, застосувати до соціально-політичних проблем, щоб їх розв'язання визначалось не випадком, не авторитетом, не афектами, не власними інтересами, а розумом, інтелектом. Необхідно подолати розрив між наукою та цінностями, привести їх до можливої єдності. Це наступна найважливіша ознака прагматизму як політичної категорії.

Про прагматизм склалося уявлення, базоване більше на судженнях його критиків, ніж на висловлюваннях послідовників. Так, деякі критики убачають у прагматизмі філософське вчення, породжене матеріалізмом американського економічного життя і зацікавлене лише в його результатах, а також заявляють, що прагматизм — це лише замаскований волюнтаризм. З одного боку, прагматизм звинувачують в тому, що він жертвує теперішнім задля проблематичного майбутнього, а з іншого — в тому, що він нехтує минулим заради сучасних намагань дійсності. Ось чому метою нашої статті є з'ясування всіх цих критичних зауважень, а також розкриття сутності прагматизму як політичної категорії.

Прагматизм, як політична категорія, виносить на передній план конкретного індивідуума, всі соціальні інститути він оцінює залежно від того, що вони дають людині, які можливості росту відкривають перед нею, прагматизм з'ясовує чи забезпечує право людям мати особисту думку чи погоджуватися з нав'язаними судженнями, брати участь у вирішенні проблем й експериментуванні, оспорювати всі догми, спіраючись на наукові дані. Все це можливо, якщо розглядати прагматизм як фундаментальне поняття, яке віддзеркалює сутнісні, закономірні зв'язки та відносини реальної дійсності [2].

Між поняттями «прагматизм» та політична «категорія» простежується тісний зв'язок, а звідси впливає, що прагматизм пояснює невідоме через відоме, гармонійно поєднуючи старе і нове, перетворюючи порожні поняття на доступні і ясні та посилюючи досвід як вітчизняний, так і зарубіжний в напрямку використання теорії прагматизму в діяльності та політиці різних країн.

Якщо прагматизм, як політична категорія (від грец. *pragma* — справа, дія), орієнтує на досягнення ефекту політичної діяльності в кожній країні незалежно від характерних критеріїв без урахування віддалених наслідків, то прагматик — це послідовник, прихильник прагматизму як

політико-філософської системи, це людина, яка все робить тільки з позиції розумної доцільності, політичної вигоди, яка спирається на установки політики та філософії прагматизму (корисність, раціональність, успішність та ін.) [3].

Як політична категорія, прагматизм споріднений із гуманізмом, що Шіллер пояснює так: «Прагматизм видається особливим застосуванням гуманізму до теорії знання. Але гуманізм більш універсальний, він має метод, який можна застосувати універсально до етики, естетики, метафізики, теології, до кожної людської справи і до теорії знання» [4]. Отже, гуманізм і прагматизм є ідентичними в принципі та взаємозамінними термінами. Крім того, прагматизм має свої концепції, на які варто звернути увагу — це: теорія поняття і теорія істини.

Теорія поняття найкраще простежується через природу ідей. З погляду прагматистів, ідеї не можуть існувати у світі, в якому відсутні розумні «істоти». Функції ідей — це дозволити організму, як цілому, вирішувати проблеми, з якими він зіштовхується у світі, не ним створеному. Якщо говорити точніше, ідеї повинні давати можливість людині, яка живе в певній культурі і в певному проміжку часу, вирішувати проблеми, які виникають у світі, що створений не людиною, хоча саме людина може змінити і справді змінює цей світ. Це стосується і суспільно-політичної сфери, де вирішувати проблеми потрібно у міру їх надходження, при цьому мати інноваційні і реальні ідеї їх вирішення, адже інноваційна функція полягає у створенні нової, прогресивної соціально-політичної дійсності зі збереженням усього позитивного з минулого [5].

Але якщо прагматизм, як політична категорія, так досліджує ідею, то що розуміє він під категорією істини та яка його концепція істини? На це, прагматизм дає таку відповідь: істинною є та ідея, яка дає наслідки, що підтверджені досвідом і які дозволяють успішно вирішити ту саму проблему, що й викликала до життя дану ідею у формі плану дій.

Якщо наша Україна матиме такий цілеспрямований план дій на підставі структурних понять та ідей, то українське суспільство потребуватиме глибокого розгляду щодо вирішення багатьох проблем і, можливо, це поліпшить ставлення народу до влади. Таким чином, прагматичну теорію істини можна назвати експериментальною, тому що істина повинна бути знайдена саме «на практиці». Все це констатує сутність наукової категорії «прагматизм» і безпосередньо «політичний прагматизм».

Представники школи прагматизму наполегливо доводили необхідність зміцнення зв'язків соціальних і політичних наук з практикою, з реальним життям. У сучасних умовах прагматизм

виступає у формі експериментального натуралізму, що об'єднує суб'єктивний ідеалізм з антимарксизмом або у формі неопрагматизму, що об'єднує прагматизм з неопозитивізмом і семантичним ідеалізмом. Прагматизм, як наукова категорія, включає операціоналізм Вріджема, головним в якому є ідея операційного аналізу, за яким суть будь-якого поняття, зокрема прагматизму, може визначитись лише за допомогою опису дії, що використовується при формуванні, споживанні та перевірці цього поняття. Звичайно, в центрі філософії прагматизму лежить так званий *принцип прагматизму*, що визначає значення істини і практичну користь та наукову цінність прагматизму як політичної категорії. Доцільно згадати ідеї прагматизму в політичному вченні Н. Макіавеллі, яке базувалося фактично на повсюдному та звіриному егоїзмі людей, на поліцейському приборкуванні цього егоїзму будь-якими державними засобами з допущенням жорстокості, віроломства, клятвopушення, кровожерливості, убивства, будь-яких обманів, будь-якої безцеремонності. Прагматизм Н. Макіавеллі слід розглядати як жорсткий політичний прагматизм.

Ідеалом Макіавеллі був не хто інший, як розбещений і жорстоко налаштований стосовно всіх людей, аж до принципового аморалізму і нігілізму, відомий тоді герцог Цезар Борджіа, про звірства якого можна довідатись із історичних матеріалів. Людський егоїзм, за Макіавеллі, вимагав створення держави як вищої сили, здатної регулювати поведінку індивідуумів [6].

У Макіавеллі не було аж ніяких релігійних і моральних ілюзій, але він діяв і працював, керуючись ідеями жорстокого політичного прагматизму.

Але це саме й означає, що у вченні Макіавеллі Ренесанс сам відмовляється від самого себе. Згідно з цим виходить, що Макіавеллі був «революціонером», але то була «революція» проти релігійно-моралістичних і естетичних цінностей епохи Відродження. Не варто ототожнювати самого Макіавеллі з його «макіавеллізмом». Він був патріотом свого народу і мріяв про вигнання з Італії її загарбників, вірив у справедливе майбутнє, але методи державного правління, які пропонувалися ним, є найжорстокішим і антилюдським механізмом, який діяв у вигляді повної протилежності естетичним і вільнодумним ідеалам Італії епохи Відродження [7]. Одним із таких методів і був метод жорстокого політичного прагматизму. Однак при цьому «прагматизм» має науково-політичний характер як категорія.

Прагматизм, як політична категорія, намагається використати інтелект для розширення горизонтів людства. Його категоріальний імпе-

ратив — вирішувати поставлені перед людиною і суспільством питання за допомогою раціональних, наукових методів.

З позицій сьогодення, політичний прагматизм — це теорія про доцільну діяльність людини, важливими принципами якої є справа, потреба у практичних діях, матеріальний інтерес, вирішальна роль волі у здійсненні політичного курсу. Основна позитивна ідея політичного прагматизму — необхідність діяти, не покладаючись на авторитет, шукати найкращі способи та варіанти, приймати обгрунтовані, найефективніші рішення в умовах демократичного суспільства, що сприяє вільному необмеженому експериментуванню [8].

Прагматизм, як політична категорія, широко застосовується для характеристики політичних процесів, політичного життя, для прийняття важливих політичних рішень, посилення ефективності влади. Сьогодні цей прагматичний процес орієнтований на досягнення будь-яких цілей різними способами та засобами, ресурсами, інтелектуальними можливостями.

Наша країна на шляху встановлення громадянського суспільства, політичної культури та демократії, а процес цього розвитку — складний і багатогранний. Політична історія знає багато політичних сил, які на початку свого існування та боротьби за владу не були схильними до цього та не користувались підтримкою народу, не мали чітких прагматичних програм розвитку, а мали сильних політичних супротивників, які за короткий проміжок часу опинилися на політичній вершині [9].

Потреба прагматичної і зваженої оцінки загальнонаціональних перспектив стала очевидною. Це можливо завдяки дії політичного прагматизму, а сам прагматизм, як політична категорія, виступає науковим підґрунтям прагматичних тенденцій, що простежуються в умовах становлення та формування українського демократичного суспільства.

Прагматизм, як політична категорія, впливає на демократичні процеси в Україні, про складніть яких свідчать показники стану перехідних процесів.

Україну прагматично відносять до країн, де чітко вираженою є тенденція погіршення показників демократизації, хоча зроблено багато кроків на шляху до народовладдя: створені інститути демократичної влади, введена багатопартійність, розвивається цивільне суспільство — ці демократичні процеси є відображенням прагматичної орієнтації українського суспільства на шляху трансформації та демократизації розвитку нашої держави, на шляху посилення всіх ланок влади. Слід підкреслити, що прагматична орієнтація відзеркалює дію політичного праг-

матизму, який наука сьогодні розглядає як науково-політичну категорію. Однак однозначне трактування існуючого владного порядку, згідно з прагматизмом, спрощує шлях до побудови майбутнього і є невід'ємною частиною позитивних перетворень в Україні, хоча немає моделі майбутнього політичного режиму, а дати визначення тому режиму, що існує нині в українській державі, складно.

Прагматизм, як політична категорія, підсилює прагматичну орієнтацію в напрямку таких критеріїв: наявність політичного плюралізму, політична участь громадян у соціально-політичному житті країни, які реалізують свою участь у процесі через вибори депутатів в парламент, а також вибори президента.

Якщо провідні політичні гравці усвідомлюють необхідність підвищення рівня відновідальності перед виборцем, перехід до більш демократичного режиму може відбутися досить швидко під впливом політичного прагматизму — як категорії, що віддзеркалює всі ті процеси, що нині відбуваються в державі, — це посилення ефективності влади, безпосередньо влади президента.

Слід підкреслити, що динаміка демократичних процесів в Україні залежить від рівня політичної активності громадян, економічної, політичної, соціальної стабільності суспільства, співвідношення політичних сил, розвитку національної ідеї, дієвості політичного прагматизму.

Сучасна модель демократії — плюралістична. Це система представницького правління, за якою парламентарі обираються народом і є відповідальними перед ним [10].

Отже, прагматизм, як політичну категорію, можна розглядати як доктрину, що ставить усе знання теорії прагматизму у прямий стосунок до життя та дії, він підсилює значення ефективності ідей згідно з їх здатністю задовольнити людські потреби.

Категорія «політичний прагматизм» застосовується для вирішення політичних завдань, прагматизації політики і ґрунтується на бажанні досягти конкретних політичних цілей. Це стосується також необхідності підвищення та підсилення ефективності влади.

25 лютого 2011 р. виповнилося вже рік як Україна отримала нового Президента Віктора Януковича, який обіцяв прагматизувати зовнішню політику і закреслити все зроблене в Україні за останніх п'ять років. Такі заяви виглядали як передвиборча пропаганда, але реальні дії В. Януковича і міністра закордонних справ К. Грищенка засвідчили, що вони послідовні і діють згідно з проголошеною схемою. Кілька разів міні-

стр К. Грищенко намагався оприлюднити успіхи, яких немає, але йому краще вдавалося критикувати попередників, тому що самому хвалитися було нічим. Нова команда вирішила все робити всупереч попередній.

Слід підкреслити: український приклад побудови відносин у політичній сфері ще досить далекий від західного зразка чесної конструктивної конкуренції між політичними партіями, владою і опозицією, але поступово в Україні, за прикладом розвинутих країн, вибудовується двоцентрова система політичних відносин. Так, партія регіонів виступає як політичний суб'єкт, довкола якого об'єднуються лівоцентристи, зокрема у Верховній Раді — КПУ, а поза нею — партії проросійського спрямування. У свою чергу, БЮТ прагне стати лідером об'єднаної демократичної опозиції, довкола якої гуртуються правоцентристи (НРУ, партія захисників Вітчизни, громадський рух «Народна самооборона», Християнсько-демократичний союз, партія «Реформи і порядок» та Українська соціал-демократична партія). Виходячи з цього, теперішнє об'єднання політичних сил довкола ПР і БЮТ у перспективі може перерости у дві потужні політичні партії.

Хоча політика прагматизму має стати головною ознакою правління Президента України Віктора Януковича, однак, виходячи з його заяв, вона видається не повністю чіткою й однозначною.

Політичний прагматизм повинен сприяти підвищенню ефективності влади, що сьогодні відбувається вельми складно, оскільки регіонали отримали:

1) розбалансування повноважень між інститутом Президента та гілками влади;

2) руйнацію вертикалі виконавчої влади;

3) поглиблення культурного, мовного та релігійного розколу України; так, якщо у 2004–2005 рр. про розкол йшлося, як про щось ілюзорне, то нині він став очевидним;

4) цілковите міжнародно-політичне фіаско: у відносинах з Росією — холодна війна, щодо ЄС і НАТО, то вони перед Україною дверей так і не відчинили;

5) економічний колапс, абсолютну деградацію образу державної влади, яка виникла раніше за демократію, а прикривати словом «демократія» владну безпорадність — непереконливо.

Необхідно, щоб державна влада була цілісною, а рішення її — непохитними, бо слабка влада викликає огиду. Виходячи з цього, прагматизм, як політична категорія, повинен стати ефективною теорією підвищення ефективності влади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Рассел Б.* История западной философии и ее связи с политическими и социальными условиями от античности до наших дней: в трех книгах. — М. : Академический Проект, 2006. — Изд. 5-е, стереотип. — 957 с.
2. *Философский энциклопедический словарь.* — М. : Советская энциклопедия, 1983. — 251 с.
3. *Політологічний словник: навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / за ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка.* — К. : МАУП, 2005. — 616 с.
4. *Див. п. 1.* — 950 с.
5. *Введение в политологию: словарь-справочник / Сост. Г. Л. Купряшин, Т. П. Лебедева, Г. И. Марченко и др. / под ред. В. П. Пугачева.* — М. : Аспект Пресс, 1996. — 178 с.
6. *Прибутько П. С.* Політологія: посіб. для підготовки до іспитів. — К., 2008. — 172 с.
7. *Див. п. 6.* — 54 с.
8. *Політологічний енциклопедичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка.* — К. : Генеза, 2004. — С. 536–537.
9. *Горенко О.* Державотворчий прагматизм у відкритому суспільстві // *Політичний менеджмент.* — 2009. — № 1. — С. 29–36.
10. *Політологія: підручник / за ред. І. Дзюбка.* — К., 2001. — 123 с.

РЕГІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ФАКТОР (ДЕЗ)ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

Віталій Сташук, докторант Інституту європейських досліджень і міжнародних відносин
Братиславського університету ім. Я. Коменського
УДК 053.003:112

The article analyzes the phenomenon of regional identity in the context of its impact on current processes of creation of the Ukrainian nation and considered some aspects of the differences that exist between different regions of Ukraine.

Key words: region, identity, integration, orientation.

Трансформація політичної системи та спроби запровадження європейських стандартів вимагають ретельного дослідження явищ, які стосуються регіональної ідентичності і які мають вплив на політичні процеси у багатьох демократичних країнах. Автори досліджень з питань європейського регіоналізму С. Роккан, Д. В. Урвин зауважують, що небезпідставно «події двох минулих десятиліть зробили з «регіоналізму» і «етнонаціоналізму» у дослідженнях західних індустріальних суспільств щось подібне до політичної та академічної моди» [1, с. 117]. Причина, на думку авторів, полягає в тому, що в цих країнах став набирати оберти «регіонально-етнічний» протест проти політичних центрів і режимів.

Для України дослідження специфіки регіональної ідентичності є теж достатньо актуальні. Такі дослідження безпосередньо стосуються державотворчого процесу і допомагають творенню української нації, зменшенню потенціалу сепаратизму, виробленню ефективної державної політики у цій сфері. Не слід забувати, що ідентичність може виступати як чинник консолідації, так і одне із джерел політичних конфліктів. Ці конфлікти посилює і нестабільність посткомуністичних суспільств, в яких люди перебувають у пошуках власної ідентичності в нових державах, в умовах нових духовних орієнтирів і яким потрібно звикати до нових взаємозв'язків з державою або вирішувати питання обстоювання своєї культурної, мовної чи релігійної відособленості. Тому становлення такої національної ідентичності громадян, яка б сприяла збереженню цілісності молодій державі, розвитку громадянського суспільства та визначенню місця країни в системі культурних і геополітичних координат, залишається для українського суспільства важливим завданням.

Окремі аспекти процесів формування регіональної ідентичності досліджуються в роботах вітчизняних і зарубіжних авторів, а саме С. Роккана, М. Рябчука, Л. Нагорної, А. Гуцала, Г. Зелень-

ко, Є. Кіш, І. Ковалюк, І. Кресіної, І. Кураса, І. Призела, М. Шульги, Р. Шпорлюка, Т. Кузьо та ін.

Вислів «регіональна ідентичність» творять дві складові. Поняття «регіон», маючи широкий зміст, використовується багатьма науками, тому можливо, єдиного підходу до його визначення немає. Вчені визнають, що мета, завдання і специфіка дослідження зумовлюють формулювання дефініції, яка відштовхується від таких географічних критеріїв, як фізичний простір, територія чи просторова система, і є проміжним чинником, який формує інші структурні змінні та їх значення. Регіон — це також територіальна громада, історично сформована на підґрунті етнокультурної ідентичності людей, які заселили певний простір. Регіон існує і змінюється в результаті діяльності його жителів, пов'язаних соціальною структурою та різного роду інтересами (політичними, економічними, культурними). Щодо нашого дослідження, то нам цікавий регіон, який визначається, як пише фахівець європейського регіоналізму М. Кітінг, за культурними критеріями у відповідності до мови чи моделі соціальної комунікації або описується відповідно до почуття ідентичності [2, с. 75]. Із поняттям ідентичності, яке походить від латинського *identicus* — тотожний, однаковий — і яке уперше ввів у науковий обіг Е. Еріксон на початку 1940-х рр., пов'язано багато формулювань і позицій. У 1970-х рр. поняття «ідентичність» утверджується в дискурсі західної соціально-гуманітарної науки. Термін «ідентичність» є багатозначним, що, зрештою, призводить до наукових дискусій навколо його змісту, у ході яких поняття дедалі більше розмивається. Ним позначають і систему світосприймання, і «відчуття належності», і ареал особистісних самоідентифікацій, і об'єкт наукової рефлексії» [3, с. 40]. Проблему ідентичності висвітлює Ентоні Сміт у роботі «Національна ідентичність», стверджуючи, що «Я складається з розмаїтих ідентичностей та ролей — родинної, територіальної, класової, релігійної, етнічної та родової» [4, с. 14], тобто можемо говорити про поєднання кількох Я-образів в процесі ставлення індивіда до самого себе чи усвідомлення приналежності до певної спільноти, ідеалу, норми на основі загальних характеристик через відчуття «ми» на протигагу «ім»/«іншим», в процесі конструювання і реагування. Множинність ідентичностей припускає їхню структуру чи ієрархію.

Серед розмаїття ідентичностей регіональна ідентичність є найменш дослідженою концепцією, зміст якої і вплив на політику важко вловити. Однак незмінним фактором, який формує регіональну ідентичність, є система цінностей і переконань, норм і форм поведінки певної територіальної спільноти, через яку вона сприймає політичну, соціальну і економічну ситуації. Крім того, ідентичність конструюється на ґрунті спільної релігії, мови, історичної спадщини, традицій, символів. Регіон може продукувати цінності і колективну реакцію, може формувати сприйняття й умови для певних дій. У дослідженні регіональної ідентичності вищезгаданий М. Кітінг виділяє три складові. Перша — *когнітивна*, коли люди, усвідомлюючи існування регіону і мають знання про свій регіон та інші регіони, можуть усвідомлювати їхні особливості. Друга складова — *емоційна* — як «спосіб сприйняття людьми регіону та ступінь, в якому той забезпечує остов спільної ідентичності та солідарності у можливій боротьбі з іншими формами солідарності, включаючи класову та національну» [2, с. 93]. Ця складова, на думку автора, висвітлює когнітивну складову і пов'язана з третьюю — *інструментальною*, зміст якої полягає в тому, щоб в досягненні політичних, економічних і соціальних цілей використовувати регіон для мобілізації чи певної колективної реакції.

Після здобуття незалежності перед Україною постало завдання формування нової ідентичності, яка найкраще сприяла б процесам консолідації нації і творенню громадянської ідентичності. Системи цінностей і моделей політичної поведінки почали істотно видозмінюватись у нестабільному соціальному середовищі, розвиваючи систему ідентичності. Зі змінами політичних інститутів і соціальної реальності в попередні десятиріччя сконструйована у добровільно-примусовій формі ідентичність помітно деформувалася, але не зникла. Вона розפורшилася та фрагментувалася, склавши певну структуру розмножених ідентичностей. До того ж на поверхню стали спливати більш глибокі нашарування, пов'язані з історично-регіональними особливостями формування локальних ідентичностей. Різні регіони України, ідентифікуючи себе з різними культурами, набували неоднакового історичного досвіду, що в значною мірою і дотепер впливає на формування та збереження територіальної ідентичності. До того ж, Україна є яскравим прикладом *незавершеного процесу інтеграції* різних регіонів.

Українські соціологи поставили завдання на підставі аналізу репрезентативних національних опитувань, проведених з 1994 по 2008 р., виявити фактори, які зумовлюють політичні відмінності регіонів. Вчені роблять висновок, що істотних

соціально-економічних відмінностей між регіонами за більшістю показників в оцінках респондентів не спостерігається. Визначальні чинники політичної диференціації регіонів України проявляються у двох сферах — *геополітичних орієнтаціях і мовно-культурних цінностях* [5, с. 340]. Зокрема, у західних областях українською мовою розмовляють на 85% більше, ніж на сході країни, і навпаки. Протилежним є й ставлення громадян до статусу російської мови як другої державної чи регіональної.

Виразними є й відмінності геополітичних орієнтацій жителів різних регіонів. Відповідаючи на запитання, який напрям зовнішньої політики має бути пріоритетним для України, жителі західних регіонів віддають перевагу відносинам з країнами Європейського союзу (65,5%), а відносини з Росією бачать пріоритетними лише 9,1% опитаних. У східних регіонах країни, навпаки, більшість респондентів (58,1%) віддають перевагу відносинам з Росією, а відносини з країнами ЄС бачать пріоритетними 21,5% опитаних [6]. Значно різняться зовнішньополітичні орієнтації населення різних регіонів і тяжіють у різних напрямках до найближчих країн-сусідів і внаслідок інтенсивного інформаційно-культурного впливу. Зокрема, Ст. Уайт, А. МакАллістер зазначають, що проблеми зовнішньополітичних орієнтацій загострюються в так званих *проміжних країнах*, які були частинами СРСР, однак географічно належать до Європи. Вони розриваються «між історично зумовленими зобов'язаннями перед організаціями, створеними в радянському минулому, — громадськими, економічними, військовими — і запрошенням стати повноцінним економічним і військовим співробітником Заходу» [7, с. 38]. Варто зауважити, що Україна є територією, яка не тільки в минулому перебувала під впливом різних державних структур і різні регіони нашої країни засвоїли різні мовно-культурні коди. Вона і тепер перебуває на перехресті різноспрямованих політичних намагань держав, які прагнуть «втягнути» її у сферу своїх інтересів. Така ситуація віддзеркалюється у ступені відчуття близькості українців за характером, звичаями, традиціями до жителів інших регіонів України і сусідніх країн. Зокрема, дослідження громадської думки фіксують високий рівень між-регіональної відчуженості, тому що громадяни України вважають ближчими до себе жителів сусідніх країн, ніж українців з інших регіонів [8, с. 7]. Це створює постійне додаткове напруження у процесі внутрішньої інтеграції українських регіонів і у геополітичному виборі країни.

Держава має звертати увагу на вищевказані тенденції і опікуватися регіонально-політичними процесами, які в ній відбуваються. У протилежному разі існує ризик зіткнутися з небажаними

наслідками стихійних станів, одним з яких можуть бути сепаратистські настрої. Хоч роль держави впливати на процес формування загальнонаціональної ідентичності зумовлена низкою факторів, насамперед бажанням і здатністю внутрішнього проникнення держави у ці процеси. Однак навіть бажання і здатність не завжди гарантують позитивний результат. На думку Р. Коллінза, в кордонах сучасної держави навіть крайні прояви проникнення держави можуть бути безуспішними при створенні єдиної етнонаціональної ідентичності. Натомість «може бути створений простір мобілізації етнічних груп на боротьбу один з одним за визначення того, чия культурна ідентичність стане легітимним ядром нації» [9, с. 34]. На думку автора, боротьба може йтися і за автономію, або ж навіть за відокремлення, адже навіть країни з високим рівнем внутрішнього проникнення можуть об'єднуватися чи ділитися під впливом різних факторів, зокрема геополітичних процесів.

При аналізі даних українські соціологи з'ясували, що політична диференціація регіонів за двома основними чинниками — мовно-культурними цінностями і геополітичними орієнтаціями — впливає на електоральні вподобання українців на президентських і парламентських виборах. Дані свідчать про чітко фіксований регіональний характер українського електорату [10, с. 62]. Особливо політична боротьба стала базуватися на протиріччях між західними та східними регіонами України у 2004 і 2006 рр., коли голоси виборців розділилися між В. Ющенком і В. Януковичем та між «помаранчевими» та «біло-синіми». «Так, чим більше в регіонах прихильників надання російській мові статусу другої державної, тим більше голосів у 2004 році отримав Янукович та у 2006 — «біло-сині». А чим більше в регіонах прихильників надання російській мові статусу місцевої офіційної та усунення російської мови з офіційного спілкування взагалі, тим більше голосів у 2004 році отримав Ющенко, а у 2006 — «помаранчеві». Подібними, лише незначно слабкішими, виявилися і залежності результатів голосування від співвідношення в регіонах тих, хто за ближчі відносини з Росією, і тих, хто — із Заходом» [11]. Таке становище, напевно, триватиме допоки всі політичні гравці не знайдуть консенсусу щодо стратегічного вибору шляхів подальшої трансформації суспільства.

Можна визначити ще кілька аспектів неоднорідності регіональної ідентичності, які впливають на політичну ситуацію, однак не визначають її. Американський історик Тімоті Снайдер стверджує, що Україну значно більше розділяє історична пам'ять, ніж питання мови чи етнічності [12]. В сучасній Україні існують, принаймні,

дві версії української історії. У південно-східних регіонах домінує радянська версія, а в західних областях по-іншому трактують історичні події. Існування регіональних версій української історії призводить до різних ціннісно-сміслових оцінок певних аспектів національної історії. За роки незалежності українським регіонам не вдалося знайти порозуміння в питанні формування спільної історичної пам'яті. Доказом цього стали тривалі і гострі дискусії щодо оцінки окремих історичних подій і постатей. Ці суперечки інколи переростають у локальні протистояння навколо встановлення пам'ятників, зокрема у Львові Степану Бандері чи в Одесі Катерині II. Не меншу розбіжність думок і ворожнечу викликає перейменування вулиць на честь історичних осіб, які є героями для однієї частини України і антигероями — для іншої. До того ж, явно помітні симптоми політизації питання ставлення до минулого. Політичні лідери країни, включаючись у подібні дискусії, тільки підливають масла у вогонь. З метою отримання влади і електоральних симпатій вони ладні безвідповідально переписувати вітчизняну історію у вигідний на поточний момент варіант, не усвідомлюючи ризиків. На логічне питання, чи можливий діалог двох версій історії і об'єднання навколо інтерпретацій історії, дає відповідь видатний український дослідник Л. Нагорна. Вона зазначає: «У розколотих, поляризованих суспільствах простір історичної пам'яті — суцільна зона ризику. Історію пишуть люди із своїми симпатіями й уподобаннями, і читач має справу переважно не з фактами, а з інтерпретаціями. Ні довільні тлумачення, ні елементи міфологізації тут не виключені. Та й взагалі в історії марно шукати універсальну, придатну для всіх Істину. Надто щільно переплітаються в ній різноспрямовані інтереси й амбіції, щоб історієписання стало безсторонньою фіксацією реальності» [13], хоч і зрозуміло, що історична пам'ять є і буде чинником формування регіональних ідентичностей.

Однак існування на теренах однієї держави кількох регіонів з характерними для них ідентичностями, які відрізняються одна від одної, не завжди призводить до політичних наслідків. На думку М. Кітінга, це «залежить від того, чи використовується регіональна ідентичність як структура сприйняття і оцінки політичних проблем, особливо при голосуванні на виборах і референдумах» [2, с. 95], тобто чи після першого етапу регіоналізації, як то наявність регіональної ідентичності, настає другий етап — політизація ідентичності. Наступним етапом політичної регіоналізації може бути висунення вимоги регіональної автономії. Однак процес може спинитися на першому чи другому етапі без переходу до третього.

Що стосується українських реалій, то теми регіональних відмінностей доволі часто активізуються саме політичними суб'єктами. Використання у передвиборчій боротьбі політичними партіями та рухами міжрегіональних суперечностей сприяє зростанню відчуженості регіонів і поглибленню взаємних відмінностей в артикуляції інтересів різних територіальних спільнот і може підсилити дезінтеграційні процеси всередині самого українського етносу, ставлячи під загрозу територіальну цілісність України. Значну роль в цих процесах відіграє і позиція як політичної еліти в центрі, так і регіональних еліт. Якщо для отримання влади їй представники використовуватимуть гру на цінностях, політичні спекуляції і пропаганду, яка спирається на різні регіональні орієнтації, то в результаті політична диференціація регіонів посилюватиметься. Напруження на осі «центр — регіон» своїми окремими рішеннями збільшують і регіональні еліти. Зокрема, представницькі органи обласного рівня не раз ухвалювали рішення щодо святкування певних дат чи встановлення пам'ятників та ініціювали проведення місцевих референдумів з питань статусу мов національних меншин, повноважень відповідних територій. Більшість цих рішень негативно сприймаються центральною владою та населенням інших регіонів України, що зумовлює формування неконсенсусного варіанта відносин і є ознаками дисфункції політичної системи суспільства.

Результати соціологічних опитувань свідчать, що, на думку громадян України, головними чинниками поглиблення міжрегіональних відмінностей і протиріч є саме чинники політичного характеру, а тему «розколу країни» штучно відтворюють і перебільшують політики. Водночас більшість українців визнають наявність регіональних відмінностей, однак не вважають їх достатніми для того, щоб говорити про існування двох різних народів, а міжрегіональні протиріччя не бачать такими, які можуть призвести до розколу країни [14, с. 22]. Однією з ознак політичної регіоналізації може слугувати і визначення політичними партіями власних електоральних полів. Якщо взяти до уваги вищезгадану тезу про взаємозв'язок між регіональними ідентичностями і електоральними симпатіями, то доречно наголосити, що на певному етапі політичні партії України, які специфікою формування відрізняються від класичних ідеологічних партій західного взірця, для реалізації власної мети і досягнення влади стали використовувати регіональну структуру українського суспільства.

Регіональне напруження і регіональні стратегії можуть призвести до різних моделей територіальної структури. Однак більшість з українських експертів вважають, що поки що регіональні

відмінності в Україні перебувають у межах ідейно-політичного плюралізму і не становлять загрози територіальній цілісності країни. Згідно з прогнозами, таке становище може зберігатись у прихованому вигляді і ставитися на порядок денний у виборчий період. Утім, існує й можливість поглиблення розмежування аж до федералізації країни, якщо серед українських політиків не буде знайдений консенсус щодо можливих подальших шляхів розвитку країни чи оптимальної та прийнятної для абсолютної більшості українських громадян моделі розвитку національної ідентичності, яка б органічно поєднувала як політичні (громадянські), так і соціокультурні складові, враховувала специфіку соціальних ідентичностей регіонів. Регіональні розбіжності та різносторонні тяжіння всередині певної спільноти можна подолати, якщо відкривати локальний простір для ділової і громадянської активності, розвивати громадянські структури регіонального співтовариства і місцеве самоврядування. Держава має забезпечити адекватний розвиток всіх складових її регіонів і дати можливість громадянам бути ефективними учасниками громадського життя. Саме такий цивілізований шлях обрала для вирішення регіональних проблем Європа, а саме політику географічної децентралізації влади, легітимацію рішень влади через референдуми, розв'язання мовного питання. Нівелювати гостроту конфліктів допомагає прозорий характер політичного режиму, розвиток комунікацій, системи освіти.

Якщо поглянути на європейську регіональну політику, то стане очевидним, що один з її принципів базується на децентралізації повноважень, відповідальності і ослабленні домінування центру над регіонами (Європейська хартія місцевого самоврядування (1985), Хартія з регіоналізму (1988), Декларація щодо регіоналізму в Європі (1996)), яким надаються широкі права. Адже саме регіональні органи влади найкраще знають проблеми регіону і мають інформацію про його потреби, а тому з певними функціями справляються ефективніше. До того ж, децентралізація посилює структуру місцевих влад. В межах європейської регіональної політики намагаються побудувати таку систему влади зі збалансованими механізмами і процедурами, при якій органи місцевого самоврядування беруть участь у розробленні планів і стратегій не тільки на рівні регіону, але й мають вплив на формування політики на національному і наднаціональному рівнях. Водночас значна увага європейської регіональної політики приділяється підвищенню конкурентоспроможності регіонів. На прикладі європейської політики можна побачити, що децентралізація виконує не стільки завдання послабити органи центральної влади,

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

скільки створити нові форми інтеграції регіонів в єдине ціле. Крім того, децентралізація може спростити процедури розроблення, узгодження і здійснення програм регіонального розвитку і, в свою чергу, розвинути таку форму організації, яка дозволила б вирішити конфлікти між свободою і порядком, демократією й ефективністю. Такі підходи в регіональній політиці можуть стати наочним прикладом і для українських реалій.

Однак, на відміну від Європи, Україна просувається іншим шляхом, зберігаючи і зміцнюючи жорстку централізовану вертикаль виконавчої влади, а принципи децентралізації управлінських функцій, єдності повноважень та відповідальності ігноруються. Існуюче виборче законодавство та позиція правлячої центральної еліти сприяє досить специфічному формуванню персонального складу місцевих рад. Більшість депутатського корпусу складається з представників місцевих адміністративних та бізнес-еліт, які, в силу різних обставин, демонструють повну лояльність до державної виконавчої влади. Складова легітимації та консервації існуючих місцевих еліт суттєво домінує над функцією представництва всіх соціальних інтересів, а питання сучасної інноваційної моделі розвитку для більшості місцевих органів влади просто не поставлена на порядок денний. Замість вирішення наявних проблем, пов'язаних із регіональною структурізацією українського суспільства і з реформуванням системи органів місцевого самоврядування, політична еліта займається, в основному, боротьбою за контроль над фінансовими потоками, перерозподілом сфер впливу і власності, міжклановим протистоянням.

Наостанок можна зробити висновок, що національна ідентичність жителів України перебуває в процесі становлення, однак питання відчуження українських регіонів залишається актуальним, а тенденції до розмежування регіональних ідентичностей за роки незалежності позбутися не вдалося. Важко не погодитися з думкою, що національні «проекти нової країни завжди повинні спиратися на мову, на історію, на культуру — як базис відмінностей від інших, який формує масову ментальність» [15] і національну ідентичність. В умовах несформованої спільної ідентичності важко говорити про успіх будь-якого державно-політичного проекту. Тож у питанні подальшого вивчення проблем регіональних ідентичностей і в пошуках підґрунтя формування спільної громадянської ідентичності існує значний дослідницький потенціал.

1. *Роккан С., Урвін Д. В.* Політика територіальної ідентичності. Исследования по европейскому регионализму // Логос. — 2003. — № 6. — С. 117–132.
2. *Китинг М.* Новый регионализм в Западной Европе // Логос. — 2003. — № 6 (40). — С. 67–116.
3. *Нагорна Л.* Регіональна ідентичність: український контекст. — К. : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. — 405 с.
4. *Сміт Ентоні Д.* Національна ідентичність / пер. з англ. П. Тарашука. — К. : Основи, 1994. — 224 с.
5. *Вишняк О.* Політична типологія регіонів України: динаміка та фактори змін // Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг. — К. : Інститут соціології НАН України, 2008. — С. 331–342.
6. Центр Разумкова. Режим доступу http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=119
7. *Уайт Ст., МакАллистер А.* Белоруссия, Украина и Россия: Восток или Запад? // Мир России. — 2008. — № 4. — С. 37–59.
8. Ідентичність громадян України: стан і зміни. Аналітична доповідь Центру Разумкова // Національна безпека і оборона. — 2007. — № 9 (93). — С. 3–9.
9. *Коллинз Р.* «Балканизация» или «американизация»: геополитическая теория этнических изменений // Логос. — 2005. — № 1 (46). — С. 19–64.
10. *Хинич М., Хмелько В., Ключко М., Ордушук П.* Пространственный анализ парламентских выборов — 2006 в Украине // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2008. — № 2. — С. 45–65.
11. *Хмелько В.* Через що політикам вдається розколювати Україну // Дзеркало тижня. — 2006. — 24 червня — № 24 (603); *Кириченко І.* Україна — Росія: дисбаланс відносин // Дзеркало тижня. — 2009. — 13 квітня. — № 13.
12. *Снайдер Т.* Історія є найслабшим місцем ЄС // Главред, 11.09.2009. Режим доступу до статті <http://inozmi glavred.info/articles/1954.html>; *Снайдер Т.* Хто боїться української історії // BBC Ukrainian, 22.09.2010. Режим доступу до статті http://www.bbc.co.uk/ukrainian/news/2010/09/100922_snyder_ukr_oh.shtml
13. *Нагорна Л.* «Війни ідентичностей»: сценарії і ризики // Політичний менеджмент. — 2007. — № 2. Режим доступу до статті <http://www.politik.org.ua/vidmagcontent.php3?m=1&n=69&c=1590>
14. Спільна ідентичність громадян України: підґрунтя, виклики, шляхи формування. Аналітична доповідь Центру Разумкова // Національна безпека і оборона. — 2007. — № 9 (93). — С. 15–27.
15. *Почепцов Г.* Україна: пошук помилок проєктувальників // Українська правда, 5.05.2011. Режим доступу до статті <http://www.pravda.com.ua/articles/2011/05/5/6146023/>

Розділ VI

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ІДЕОЛОГІЯ

ПОНЯТТЯ «УПРАВЛІННЯ ЕТНІЧНИМИ КОНФЛІКТАМИ» ТА ЙОГО СКЛАДОВІ

Антон Кіссе, доктор політичних наук, доцент кафедри теорії і історії держави і права
Одеського національного морського університету
УДК 323.22

У статті аналізуються основні підходи до поняття «управління конфліктами», розкриваються його види та складові, які є найпоширенішими у вітчизняній і зарубіжній фаховій літературі.

Ключові слова: конфлікт, управління, запобігання, ескалація, мирне врегулювання, перемовини, консенсус.

В статье анализируются основные подходы к понятию «управление конфликтами», рассматриваются его виды и составляющие, которые являются наиболее распространенными в отечественной и зарубежной профессиональной литературе.

Ключевые слова: конфликт, управление, предупреждение, эскалация, мирное урегулирование, переговоры, консенсус.

In the article the basic approaches of conception «Management conflicts» are analysed, its varieties and constituents, which are most widespread in native and foreign professional literature.

Key words: conflict, management, prevention, escalation, peace settlement, negotiations, consensus.

Конфліктологічний аналіз для досягнення консенсусу між етносами не може задовольнятися простим обґрунтуванням значущості даного прогресивного за своєю спрямованістю процесу для демократизації міжнаціональних відносин. Він припускає також осмислення технологічних і організаційних заходів для його забезпечення. «Стрижневою» проблемою у даному аспекті

виступає створення спеціальної й розгалуженої етноконфліктологічної експертизи, основне завдання якої, як показує світовий досвід, має полягати в тому, щоб на базі ґрунтового діагностичного й прогностичного аналізу відслідковувати зародження та розгортання конфліктних процесів і залежно від їх характеру висувати обґрунтовані пропозиції щодо їх локалізації, раціоналізації й урегулювання.

Для управлінської практики точне розуміння конфлікту є умовою конкретизації кордонів, в межах яких організується діяльність органів влади по запобіганню конфліктам, а в разі їх виникнення — по врегулюванню. Повнота визначень дає також можливість врахувати всі можливі канали впливу на конфлікт, які іноді в поєднанні можуть мати набагато більш негативні наслідки, ніж сам конфлікт.

Загалом конфлікт — це результат порушеного консенсусу, а консенсус — результат залагодженого конфлікту. Аналогічно суперництво та співробітництво є інтегральними частинами більшості конфліктів за участю двох або більше осіб. Таким чином, конфлікт і консенсус — дві сторони однієї й тієї самої монети, а будь-який конфлікт не може мати однозначно позитивного чи негативного трактування. Спроби ж остаточного запобігання або усунення конфлікту чи то у міжособистісних, чи у міжгрупових стосунках є утопічними.

Звідси випливає, що головна установка — це управління існуючим конфліктом, що передбачає врегулювання, розв'язання або навіть придушення останнього в інтересах суспільства загалом або його окремих суб'єктів.

Група дослідників висловлює певні сумніви у можливості управління етноконфліктами. Так, М. Маршал не впевнений в тому, чи «закінчуються етнічні конфлікти коли-небудь взагалі» [1]. Відповідно ставиться під знак питання сама можливість управління процесом конфлікту. Проте конфлікт — явище, характерне для соціальної системи загалом, і тому більшість дослідників говорять про розв'язання етнічного конфлікту як про знаходження компромісного вирішення ненасильницьким шляхом і мінімізацію людських і матеріальних втрат у разі найгіршого розвитку подій, з урахуванням того, що етнічну ідентичність неможливо ліквідувати, але можна зменшити її конфліктогенний потенціал. Можна погодитись із думкою О. Маруховської стосовно того, що хоча етнічних конфліктів неможливо уникнути, але «їх можна і слід прогнозувати, завчасно виявляти і «приручати», тобто «керувати» ними і врегульовувати [2].

Ще одна складність в управлінні конфліктом полягає в тому, що багато практиків вважають це більше мистецтвом, ніж наукою. Найбільш оптимальним шляхом є розроблення максимально чіткої типологізації етнічних конфліктів, в якій встановлюються загальні і специфічні риси конфлікту.

Управління етнічним конфліктом не є управлінням у загальноживаному значенні цього терміна. Оскільки врегулювання конфлікту передбачає взаємодію і взаємні поступки конфлікуючих сторін, а також в багатьох випадках і залучення «третьої сторони», яка виступає як посередник, у цьому процесі практично неможливо виділити «суб'єкт» і «об'єкт» управління. Як правило, цей «об'єкт» (комплекс взаємних претензій один до одного) формується і коригується в процесі комунікації між сторонами етнічного конфлікту. Том, у, власне, «управлінням» виділена система дій і не є. Це *по-перше*.

По-друге. Враховуючи унікальність кожного конфлікту, неможливо виробити якоїсь однієї універсальної теоретичної моделі управління конфліктом. Проте існують певні теоретичні напрацювання, які описують можливі варіанти розв'язання окремих типів конфліктів (етнополітичного, етнокультурного тощо).

У західній літературі прийнято вживати терміни «управління» і «регулювання» конфлікту. Причому «управління» трактується виключно у прикладному значенні, тоді як ширшим поняттям вважається «регулювання» конфлікту. Як правило, «регулювання конфлікту» (*conflict resolution*) передбачає діяльність на макрополітичному рівні, яка означає організацію в межах політичної системи певних інститутів, здійснення процедур і практик регуляції конфліктів, що повторюються, а тому цей термін можна застосовува-

ти до різних конфліктів одного типу. Крім управління окремими конфліктами, регулювання включає і діяльність із запобігання чи попередження деструктивних, тобто насильницьких, форм прояву конфлікту, яку також називають превентивною діяльністю (*conflict prevention*).

У свою чергу, «управління конфліктом» (*conflict management*) становить форму цілеспрямованого впливу на різні компоненти суперечки чи боротьби сторін, яке передбачає підвищення відповідності їх стану свідомим намірам того чи іншого суб'єкта. Широко поширене визначення Й. Гальтунга, який розуміє управління конфліктом як уміння підтримувати відносини нижче рівня, на якому можлива загроза для системи загалом.

При розгляді питань управління конфліктом у центрі уваги західних конфліктологів стають переважно процеси прийняття рішень у даній конфліктній ситуації і розроблення принципів поведінки, спрямованих на мирне завершення конфлікту, насамперед — раціональних форм розв'язання конфлікту. На відміну від регулювання, управління конфліктом передбачає діяльність на мезорівні, що пов'язана з конкретним конфліктом.

На ширшому значенні поняття «регулювання» наполягає і У. Шнекенер, який уточнює, що регулювання конфлікту менше зосереджується на процесах, таких, як перемовини чи посередницькі зусилля, що спрямовані на завершення конфлікту, а більше — на структурах, тобто на створенні політичної, правової і соціально-економічної систем і різноманітних стратегій, з ними пов'язаних [3].

У свою чергу, С. Вольфф пропонує розрізняти «управління» (*conflict management*) і «розв'язання» (*conflict settlement*) етноконфлікту [4]. Якщо перше визначається як спроба стримати, обмежити чи переспрямувати вплив конфлікту в суспільстві, в якому він ведеться, то друге — розв'язання конфлікту — спрямовано на створення інституційних рамок, в яких конфлікуючі інтереси різних етнічних груп можуть бути узгоджені до такої міри, що ініціативи до співробітництва і несилової реалізації конфлікту інтересів через компроміс переважають будь-які вигоди, які може принести силове протистояння. Отже, управління конфліктом — це стратегія, яку обирають в одній із двох ситуацій: коли розв'язання конфлікту є неможливе чи небажане для однієї зі сторін. Більше того, управління конфліктом не завжди є великодушною спробою стримати етнічний конфлікт й обмежити його негативні наслідки. Воно може використовуватись в якості стратегії маніпуляції, що прагне продовження конфлікту з причин, які лежать за межами конфлікту як такого (наприклад, збереження влади

і / або економічні прибутки). Як поняття, «управління конфліктом» описує широкий спектр стратегій, що їх застосовують сторони в конфлікті замість перемовин, тоді як розв'язання конфлікту передбачає перемовини, прийняття та запровадження інституціональних структур.

Американський конфліктолог Дж. Бертон розробляв концепцію «контрольованої комунікації», яка створювалась як один із варіантів «аналітичного методу вирішення проблем». У форматі даної концепції він вперше наводить відмінності між процесами врегулювання суперечок і розв'язання конфліктів. На його думку, врегулювання суперечок є результатом організованого успішного спонукання (чи примусу) одного з учасників конфлікту до того чи іншого типу дій, вигідних другій стороні чи посереднику. Досягнутий таким чином «компроміс» може виявитися недовговічним, оскільки вихідна причина суперництва не усунута. Справжнім завершенням конфлікту, з його точки зору, може бути лише його принципове розв'язання, яке досягається конфліктуючими сторонами під час взаємного аналізу як джерел, так і змісту суперечки. Стійка рівновага сторін виникає як результат фактичного подолання тих обставин, які спровокували конфлікт, що дає змогу встановити нові відносини рівноваги, яка задовольняє обидві сторони.

Російський дослідник А. Аклаєв теж дотримується західного підходу. На його думку, регулювання етнічного конфлікту являє собою діяльність по встановленню нормативних основ і наступної інституціоналізації процедур і практик регуляції повторюваних політичних конфліктів між етнічними групами і державою в рамках поліетнічної політичної системи. Термін «регулювання» досить широкий і охоплює як управління конфліктом, так і запобігання його деструктивним (насильницьким) наслідкам [5].

З управлінням конфліктом також пов'язуються і низка наступних термінів. «Пом'якшення» конфлікту (*conflict mitigation*) — широке поняття, яке включає всі різновиди діяльності з контролю, управління, розв'язання, посередництва, полегшення і регулювання конфлікту, крім запобігання чи попередження конфлікту.

«Контроль над конфліктом» (*conflict control*), як правило, передбачає орієнтацію на обмеження можливостей виникнення чи ескалації конфлікту або на прискорення завершення конфлікту.

«Мирне врегулювання» (*conflict settlement*) розуміється як діяльність, спрямована на повне чи часткове зняття гостроти протиборства сторін, а також на те, щоб уникнути його найнегативіших наслідків для соціальної системи загалом. У широкому розумінні під зазначеним терміном

розуміють будь-які дії, спрямовані на запобігання чи припинення збройної боротьби і вирішення протиріч мирним шляхом. У вужчому розумінні термін «мирне врегулювання» вживається для позначення діяльності із виходу з насильницького конфлікту, пошуку мирних вирішень шляхом пов'язування інтересів і цілей сторін і досягнення мирної угоди в результаті перемовин.

«Розв'язання конфлікту» (*conflict resolution*) — діяльність із ненасильницької трансформації залучених до конфлікту спільнот, кінцевою метою якої є ліквідація корінних причин конфлікту. Співвідношення між розв'язанням конфлікту і закінченням насильницького конфлікту не обов'язково пряме. Метою розв'язання конфлікту є не знищення конфлікту (що неможливо само по собі, оскільки конфлікт властивий будь-якому змінному людської спільноті), а трансформування насильницького конфлікту в мирний (ненасильницький) процес соціальних і політичних змін. Завдання розв'язання конфлікту регулярно постають знову і знову у міру виникнення нових форм і джерел конфлікту. У цьому сенсі розв'язання конфлікту розуміють як процес припинення ворожого ставлення, що породжує насилля і ненависть, і заміни його на нове ставлення, яке сприяє розвитку довіри і співробітництва.

У російськомовній літературі можна зустріти як досить загальне визначення управління конфліктом, так і такі визначення, що зосереджуються на певних аспектах і методах його реалізації. Зокрема, А. Анцупов визначає управління конфліктом як свідому діяльність щодо нього, яка здійснюється на всіх етапах його виникнення, розвитку та завершення учасниками конфлікту чи третьою стороною [6]. Управління конфліктом включає: симптоматику, діагностику, прогнозування, профілактику, попередження, ослаблення, урегулювання, розв'язання, а до управлінських впливів належить запобігання, гасіння, подолання й усунення конфлікту.

Інші дослідники вважають, що управління конфліктом є прерогативою третьої сторони: «управління конфліктами виражається у здійсненні міжнародним співтовариством та його окремими членами комплексу як військових, так і політичних, економічних та інших прямих чи опосередкованих форм впливу на поведінку безпосередніх сторін конфлікту» [7].

Деякі вчені вважають, що суть управління полягає в наданні конфліктному процесу форм, здатних забезпечити мінімізацію неминучих соціальних, політичних, економічних, моральних втрат і, навпаки, максимізувати такого роду здобутки [8].

У свою чергу, Є. Степанов вказує на тенденцію вживати термін «управління» стосовно

процедур юридичного характеру, а розв'язання (як і альтернативне розв'язання) — у зв'язку із процедурами до- або неюридичного вирішення проблеми, наприклад шляхом прямих перемовин між конфлікуючими сторонами [9]. Тобто розв'язання конфлікту і управління ним відрізняються за способом і процедурами впливу: неюридичні (перемовини, примирення і посередництво) і юридичні (адміністрування, арбітраж і судовий розгляд).

Крім того, він пропонує відрізнити розв'язання конфлікту від його регулювання (урегулювання). Перше включає процедури завершення конфлікту відповідно до стратегій «виграш-програш» або «програш-програш», а розв'язання — «виграш-виграш».

У вітчизняній літературі можна зустріти таке загальне визначення управління конфліктом: це «мистецтво і процес цілеспрямованого, обумовленого об'єктивними закономірностями впливу на його динаміку» з метою вдосконалення та розвитку етнічних взаємовідносин у суспільстві та підриву і руйнування існуючих відносин [10].

Таке визначення дає змогу виділити два аспекти: 1) етнічні конфлікти мають конструктивні і деструктивні функції; 2) як самі конфлікуючі сторони, так і суб'єкти політичного управління можуть цілеспрямовано впливати на розвиток конфлікту, ґрунтуючись на власних інтересах. А врегулювання конфлікту розуміється як третій етап управління конфліктом (після прогнозування і запобігання ескалації конфліктів), і процес, і вид управлінської діяльності, підпорядкований утриманню його в цивілізованих рамках та спрямуванню його розвитку в напрямку ефективного і конструктивного розв'язання.

Виходячи з того, що в українській мові термін «регулювання» є характеристикою радше певного технологічного процесу, тоді як «управління» має значно ширший зміст і включає в себе підготовку, координацію та реалізацію певної політики, з термінологічної точки зору регулювання слід розглядати як складову процесу управління, а не навпаки. Незважаючи на процеси глобалізації, які призводять до розмивання поняття «суверенітет», автор статті вважає, що сьогодні держава, навіть будучи учасником етноконфлікту чи підтримуючи одну зі сторін, виступає основним суб'єктом управління етнічним конфліктом.

Загалом під «управлінням етнічним конфліктом» слід розуміти свідому політику держави

чи третьої сторони, спрямовану на попередження (моніторинг), перевід насильницького конфлікту у мирне річище (врегулювання) та зняття етнічного напруження (остаточне розв'язання конфлікту). Відповідно проблематику управління етнічного конфлікту можливо розділити на три основні складові:

1) проблеми запобігання виникненню конфліктів (недопущення переростання протиріч, неминучих у будь-якому суспільстві, у гострі форми — конфлікт);

2) проблеми мирного врегулювання і трансформації насильницького конфлікту;

3) остаточне розв'язання конфлікту, що передбачає неможливість повторення конфлікту в майбутньому і перетворення його із деструктивного на конструктивний.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Marshall M. G.* Systems at Risk: Violence, Diffusion, and Disintegration in the Middle East // *Wars in the Midst of Peace: The International Politics of Ethnic Conflict* / Ed. by Carment D., James P. — Pittsburg, PA, 1997. — P. 89.
2. *Маруховська О.* Врегулювання етнополітичних конфліктів: наука чи мистецтво? / *О. Маруховська* // Віче. — 1998. — № 1. — С. 18.
3. *Schneckener U.* Models of ethnic conflict regulation / *U. Schneckener, S. Wolff* (eds.) // *Managing and settling ethnic conflicts.* — Palgrave, 2004. — P. 18.
4. *Wolff S.* Managing and settling ethnic conflicts / *U. Schneckener, S. Wolff* (eds.) // *Managing and settling ethnic conflicts.* Palgrave, 2004. — P. 12.
5. *Аклаев А. Р.* Этнополитическая конфликтология: Анализ и менеджмент / *А. Р. Аклаев.* — М.: Дело, 2005. — С. 322.
6. *Анцупов А. Я., Шипилов А. И.* Конфликтология / *А. Я. Анцупов, А. И. Шипилов.* — М., 1999. — С. 399.
7. *Харитин М. В.* Конфликтные ситуации на постсоветском пространстве / *М. В. Харитин.* — Кишинев, 1999. — С. 56.
8. *Чумиков А. Н.* Управление конфликтом и конфликтное управление как новые парадигмы мышления и действия / *А. Н. Чумиков* // Социс. — 1995. — № 3. — С. 52.
9. *Степанов Е. И.* Социальные и межнациональные конфликты: проблемы экспертного мониторинга / *Е. И. Степанов* // <http://www.assamblea.kg/em21eng.htm>
10. *Картунов О. В., Маруховська О. О.* І спокій тільки сниться! / *О. В. Картунов, О. О. Маруховська* // Політичний менеджмент. — 2003. — № 1 // <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=13&c=65>

ОСОБИСТІТЬ ПУБЛІЧНОГО ПОЛІТИКА: ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ

Оксана Волинчук, старший викладач кафедри психології Університету «Україна»
УДК 159.923.2

У статті розглядається теоретичний аналіз публічної політичної діяльності, формування необхідних якостей у студентській молоді для успішного здійснення нею публічної політичної діяльності.

Ключові слова: публічна політична діяльність, якості особистості.

В статье рассматривается теоретический анализ публичной политической деятельности, формирование необходимых качеств у студенческой молодежи для успешного осуществления ею публичной политической деятельности.

Ключевые слова: публичная политическая деятельность, качества личности.

The article deals with theoretical analysis of public activity, the formation of the students necessary qualities for the successful implementation of public political activity.

Key words: public political activity, personality traits.

Становлення української державності, її трансформація в демократичне суспільство потребують формування активної участі громадян, зокрема студентської молоді, в процесах державотворення. Молодому поколінню належить майбутнє України, і саме через безпосередню участь у процесі демократичних трансформаційних перетворень у державі молодь отримує відповідні знання, набуває досвіду і розвиває певні якості, навички.

Політика є складовою духовного світу людини, де вона набуває можливість вільно реалізувати свої потенційні властивості, зберігати свою цінність і не дозволяти використовувати себе як засіб досягнення будь-чиїх інтересів. Реальна потреба кожної свідомої людини в публічній політичній діяльності зумовлюється комплексом певних ідей, норм і цінностей і формується під час участі у політичних діях.

Західний досвід публічної політичної діяльності відображено в роботах А. Бентлі, М. Вебера, М. Брауна, Л. Пала, П. Вейна, К. Вайса, Д. Стоуна, в яких розглядається цілісна картина реалізації політики, визначено функціональні та структурні характеристики державної політичної стратегії, а також концептуальні засади аналізу публічної політики.

Вивчення сучасних проблем теорії і практики публічної політичної діяльності, окремих її аспектів розглянуто у працях вітчизняних авторів: В. Авер'янова, В. Бабкіна, С. Вирового, О. Дем'янчука, Н. Нанівської, В. Нікітіна, О. Оболенського, М. Пірен, Г. Ситника, В. Трощинського, В. Тертички, С. Телешуна, В. Ребкало, С. Рябова, В. Якушика та ін. В них, зокрема, висвітлено базові засади публічної політики та політико-управлінської діяльності в Україні, запропоновано сучасні методологічні підходи для реалізації публічної політичної діяльності.

Попри глобальність функціонального діапазону публічної політичної діяльності як соціокультурного феномену, у вітчизняній науці недостатньо приділяється уваги вивченню проблеми публічної політичної діяльності, зокрема психологічна готовність студентської молоді до даного виду діяльності залишається практично недослідженим об'єктом.

Політика — складне і багатогранне явище, це невід'ємна частина людського існування, тому мають місце різні точки зору щодо визначення цього феномену, багатозначність поняття політики відмічають численні автори.

Загалом, під політикою (від грец. «*politika*» — державні або громадські справи) розуміють соціальну діяльність у політичній сфері суспільства, що спрямована насамперед на досягнення, утримання, зміцнення та реалізацію влади.

Термін «політика» в англійській мові має два еквіваленти: «*public policies*» і «*politics*», зокрема науковець Л. Пал у своїй праці «Аналіз державної політики» термін «*public policy*» розглядає як «курс дій, обраний органами влади і спрямований на вирішення певної проблеми або групи проблем» [1, 42].

Значним внеском у дослідження публічної політики у вітчизняній науці стала праця О. Дем'янчука «Державна політика» та «Публічна політика»: варіант перехідного періоду [2], в якій розглянуто відмінність між термінологією і суттю понять «державна політика» і «публічна політика», де остання є ширшим поняттям, оскільки охоплює не лише державну владу, а й громадське самоврядування.

Вітчизняний дослідник С. Телешун стверджує, що публічна політика — один із атрибутів не лише розвинутого громадянського суспільства, а й необхідна умова існування сильної демократичної держави... «Це перш за все легітимний

спосіб формування стратегічних політико-економічних рішень та публічне схвалення політики як засобів проведення державної політики» [3].

Український науковець В. Тертичка відмічає, що в західній науці це поняття визначають як «план, курс дій або напрям дій, прийнятий і дотримуваний владою, керівником, політичною партією» [4, с. 2]. Виходячи з цього, він стверджує, що політика як «*public policy*» обов'язково пов'язана з діяльністю структур державної влади.

Публічність передбачає узгодження державної політики з громадою, тому публічна політика виступає складовою демократичного суспільства і демократичної держави. Політика може вважатися публічною, якщо вона є прозорою, ефективною, а також націлена на вирішення проблем населення і користується його довірою [5].

Публічна політика насамперед має представляти інтереси громадян, причому суспільні інтереси мають суттєву перевагу над приватними, що відповідно і виражає публічний інтерес.

Залежно від розвитку громадянського суспільства, вирішення проблем публічної сфери та публічної політики полягає у встановленні самостійних громадянських суб'єктів політики.

На думку Макса Вебера, політична діяльність «означає прагнення залучення до влади або до здійснення впливу на розподіл влади, чи то між державами, чи то всередині держави між групами людей, які вона у собі містить. Хто займається політикою, той прагне влади: чи то влади як засобу, підпорядкованого іншим цілям (ідеальним чи егоїстичним), чи влади «заради неї самої», щоб отримувати насолоду від почуття престижу, яке вона дає» [6, с. 27].

Отже, коли мова йде про політичну владу, то мається на увазі насамперед здатність будь-якого суб'єкта здійснювати будь-який вплив на інших, через їхню діяльність та поведінку, коли хто-небудь виявляється у змозі спонукати іншого зробити щось, що цей інший інакше не став би робити, тобто виконувати власну волю в певних соціально-політичних взаємодіях.

Незважаючи на те, що інколи доводиться чути думку, що політика — це «брудна» справа, яка зазвичай ототожнюється з боротьбою за владу, сутність публічної політичної діяльності полягає не лише у боротьбі за владу, а найголовніше — в регулюванні політичних відносин у суспільстві, досягненні злагоди. З цього приводу політичний діяч Чехії Вацлав Гавел свого часу слушно стверджував, що «кожен, хто говорить, що політика — брудна справа, бреше. Політика — це просто велика праця, якою повинні займатися тільки кристально чесні люди, оскільки тут особливо легко морально забруднитися» [7, с. 73].

У своєму дослідженні ми дотримуємось такого загальнофілософського визначення: політика:

це явище, породжене активністю людини, яка має власну мету й інтереси [8, с. 33].

За визначенням М. І. Пірен, публічна політична діяльність — це сукупність дій як окремих індивідів, так і великих суспільних груп (класів, націй, партій, суспільних організацій), спрямованих на реалізацію власних політичних інтересів, насамперед боротьби, завоювання, використання та утримання влади, і класифікується як стихійна та організована, як усвідомлена та спонтанна, як цілеспрямована та хаотична, як проста і складна, як тривала та одномоментна, як традиційна та інноваційна, як законна та незаконна, як активна та пасивна тощо [9, с. 15–17].

За різними особливостями і характеристиками публічна політична діяльність так само індивідуальна, як і будь-яка інша діяльність людини. Мова йде про індивідуальний стиль публічної політичної діяльності не як про комплекс окремих якостей, а як цілєзумовлену систему взаємопов'язаних дій, за допомогою яких досягається певний результат.

У публічній політичній діяльності активна взаємодія особи виявляється у прояві свободи як визначення принципу людського методу життєтворчості, адже саме в межах об'єктивно можливого людина творить світ. В. М. Князев зазначає, що «по суті, вимога включення в систему суспільних відносин, ставлення людини до них, означає визнання такого стану справ, при якому кожна людина може стати справжнім суб'єктом свого життя і своїх суспільних відносин» [10, с. 73].

Оскільки зміст публічної політичної діяльності полягає у відтворювальній формі взаємодії суспільної людини з об'єктивним світом, на характер її діяльності впливають як об'єктивні (суспільні потреби, інтереси соціальних груп, інституцій та ін.), так і суб'єктивні (політична свідомість, правова, політична, психологічна культура, рівень практичної підготовленості суб'єктів суспільно-політичної діяльності тощо) чинники, які перебувають у діалектичному взаємозв'язку між собою та змінюються під впливом політичних процесів і дій.

Метою публічної політичної діяльності як усвідомленої форми діяльності, за визначенням М. І. Пірен, є спрямованість на забезпечення оптимально можливого в певному суспільстві та за конкретних умов демократичного здійснення позитивних суспільно-політичних змін, які хоче бачити народ через свою участь у публічній політиці [9, с. 4].

Для успішного здійснення публічної політичної діяльності потрібно володіти політичною інформацією про стан і розвиток соціальної структури суспільства, про структуру влади, організацію управління та їх ефективність, рівень

політичної свідомості та політико-психологічної культури, відносини між суб'єктами публічної політики.

Як зазначає В. М. Бебик, на політичну діяльність суб'єктів загалом впливають такі чинники: мотиваційна структура політичної діяльності; психолого-політична та правова культура; соціально-економічні умови; ідеологія, політичні доктрини та концепції тощо [11, с. 10].

Поширення спеціалізації праці, соціальний та економічний розвиток, посилення відповідальності перед суспільством створюють необхідність появи молодих людей, які мають професійно займатися публічною політичною діяльністю. Публічна політична діяльність як окрема сфера людського буття потребує своїх професіоналів, які визначатимуть стратегію розвитку суспільства, здійснюватимуть управління.

Політичні знання є результатом громадсько-пізнавальної діяльності студентів, у якій розкривається об'єктивна цінність і сутність політичних явищ і фактів [12] — йдеться, зокрема, про:

- загальні знання про владу, політику, її норми та принципи;
- норми поведінки у суспільстві відповідно до Конституції України;
- знання чинного законодавства, громадянських прав і обов'язків;
- норми моралі українського народу, підтвержені історичною доцільністю і життєвою необхідністю функціонування, виживання і взаємодії з іншими народами та створення повноцінних умов для передачі досвіду, виховних традицій, духовних і матеріальних здобутків суспільства;
- знання і розуміння сутності основних громадянсько-моральних категорій (альтруїзм, національна гідність, добродійність, обов'язок, совість, справедливість, толерантність, чесність), які визначають громадянську позицію особистості;
- знання власних можливостей, розвиток нахилів і задатків, самовиховання таких особистісних рис, як відкритість, відповідальність, доброта, самоорганізація, самоосвіта, скромність, толерантність, турботливість, чесність, чуйність, щедрість, щирість тощо, засвоєння яких є основою формування поглядів, переконань і конкретних вчинків.

Публічну політичну діяльність вирізняє з-поміж інших видів діяльності надзвичайна творчість, оскільки це сутність самої людини, це можливість реалізації громадян через залучення всіх членів суспільства.

Політична діяльність, застосування влади мають бути не лише засобом панування, пригноблення й підпорядкування одних соціальних груп іншим, а й не меншою мірою — чинником установлення, збереження та підпорядкування групових інтересів, розв'язання суперечностей,

забезпечення суспільної стабільності та поступу. Адже у змаганнях за першість, перевага окремих групових інтересів здійснюється як необхідна за існуючих умов їх субординація, досягається їх динамічна рівновага. Тому й публічна політична діяльність може бути засобом здобуття свободи людської самореалізації, розширення її меж, послаблення залежності від обставин, якими є існування інших людей [9, с. 16].

Публічна політична діяльність потребує потужного інтелекту, глибоких соціально-психологічних, економічних, правових, політологічних та інших спеціальних знань, при обов'язковій наявності фізичного та психічного здоров'я і відповідного морально-етичного особистісного рівня, що комплексно впливає на формування готовності до публічної політичної діяльності, виникає потреба у формуванні особистості нового типу, здатної до самостійного прийняття рішень та відповідальності, яка володіє політичним талантом, здібностями, знаннями, навичками, користується авторитетом.

О. Б. Шестопад відмічає, що в сучасній психологічній літературі виокремлюють три провідні рівні у структурі особистості, які визначають її поведінку під час формування готовності до публічної політичної діяльності — це біологічний, психологічний і соціальний [13].

Необхідно розуміти і враховувати такі біологічні компоненти особистості, як спадковість, темперамент, стать, вік, стан здоров'я та тілесна конституція. Вікові характеристики набувають сенсу під впливом традицій, суспільних потреб і ситуації, яка складається в даний момент, і мають такі психологічні наслідки, як регідність мислення, відданість звичкам та стереотипам. Темперамент є спадковою характеристикою, але прояви поведінки можуть змінюватися під впливом соціального середовища, набуваючи тих форм, які вважаються прийнятними, оскільки темперамент надає форму вчинкам і дають можливість запалювати своїх послідовників емоційними хвилюваннями щодо політичних подій, передавати своє бачення, на відміну від в'ялості темпераменту, безініціативності, повільної реакції на ситуацію. Враховуються також фізичні дані, такі, як витривалість, сила, працездатність, стресостійкість та ін., які хоч і закладені природою, але можуть бути результатом власних зусиль особистості, тренувань і волі до подолання фізичних недоліків.

До психологічного рівня особистості належать емоції, воля, пам'ять, здібності, мислення і характер загалом. Такі емоції, як страх і радість, здивування і ненависть, заздрість і користь, солідарність і суперництво, супроводжують особистість у публічній політичній діяльності та формують такі мотиви, як почуття обов'язку

і прагнення до влади, бажання бути визнаним і почуття неповноцінності, що може компенсуватися високим соціальним статусом. Воля в публічній політичній діяльності є найбільш свідомий психологічний елемент особистості, без неї неможливо досягти мети в будь-якій діяльності. Це не лише впертість у досягненні поставлених завдань, а й здатність піднятися над дрібок'язковими особистими інтересами в ім'я національних.

У публічній політичній діяльності пам'ять — це не лише запам'ятовування, а й здатність відбирати і зберігати відповідні блоки потрібної інформації, це і пам'ять на людей, на обличчя, на прояв їхньої лояльності, що на інтуїтивному рівні дає змогу формувати власне ставлення до оточуючих.

Соціальний рівень особистості характеризується установками, цілями, цінностями, світоглядом, а також це зразки поведінки, норми, мікро- і макросередовище, спосіб життя, рівень розвитку суспільної свідомості, батьки і члени родини, ровесники і вчителі, священник і керівник, молодіжний кумир та ін.

Отже, людям властиві індивідуальні відмінності, якості, риси, що формуються у тривалій і складній взаємодії спадковості індивіда з його середовищем і виявляються під час навчання, при проявах емоцій, реакцій, мотивацій та інших аспектів поведінки, оскільки для становлення молодої людини як громадянина, адаптації в політичному середовищі йому необхідно засвоїти систему політичних цінностей, ідей, в які він може вірити.

Аналізуючи науково-психологічну літературу, ми вважаємо за доцільне розглядати формування необхідних якостей, зокрема й лідерських, у студентської молоді, які в результаті виховання громадянської позиції перетворюються на активних учасників політичного життя демократичної держави і громадянського суспільства.

Основою громадсько-політичної поведінки в процесі формування до публічної політичної діяльності ми розглядаємо компетентність, зокрема політичну — як систему мотивів, знань, умінь, навичок, особистісних рис особистості, що визначає її соціальну зрілість, оскільки компетентність — це всебічна підготовленість до діяльності у сфері політики, суспільних відносин, яка набувається в результаті постійного і глибокого навчання, самоосвіти, самовдосконалення. До публічної політичної діяльності ми відносимо сукупність певних компетенцій, куди входять:

— *аксіологічна компетенція*, що стосується переконань й усвідомлення загальнолюдських цінностей, принципів свободи, рівності та солідарності, які є основою взаємин особи з іншими людьми;

— *когнітивна* — як обсяг світоглядних, психолого-педагогічних, науково-методичних знань для здійснення публічної політичної діяльності, а також здатність для їх здобуття;

— *інтелектуальна*, що передбачає володіння комплексом інтелектуально-логічних умінь;

— *регулятивна*, яку становлять здатність жити і співпрацювати з іншими людьми;

— *комунікативна* — емоційна стійкість, уміння налагоджувати психологічний контакт, розв'язувати конфлікти за принципами демократичного права і брати участь у публічних дебатах;

— *громадянська*, що уособлює розвиток громадянськості як професійно-особистісної риси, яка визначає громадянську й життєву позиції, соціальну зрілість та суспільно корисну діяльність особистості;

— *правова* — знання й усвідомлення свобод, цінностей демократичного суспільства; визнання верховенства права у демократичній державі, знання прав і обов'язків його громадян [12].

Ось якості, які називають дослідники і, на нашу думку, які необхідно формувати у студентської молоді під час навчання у ВНЗ для успішної публічної політичної діяльності:

— *гострий розум, політична інтуїція*. Певною мірою ці якості є вродженими, а згодом — розвиненими, тобто вміння мислити аналітично, неординарно, обмірковувати й передбачати можливий розвиток подій;

— *харизматичність (харизма* — милість Бога) — вміння вселяти віру, оптимізм;

— *інноваційність* — здатність постійно генерувати, продукувати нові ідеї, по-новаторському осмислювати старі, відомі сентенції, вміти їх коригувати, розвивати та вдосконалювати;

— *ініціативний підхід до дорученої справи*, кваліфіковане її вирішення;

— *політична воля, вміння і здатність брати на себе відповідальність, що виявляється у нестандартних ситуаціях, які потребують неординарних творчих вирішень*. Ця важлива риса притаманна сміливим, рішучим особистостям, які швидко знаходять вихід із критичної суспільної ситуації і беруть на себе відповідальність за прийняті рішення, які бувають ризиковані і вимагають певних жертв, оскільки відповідальність — усвідомлена і сприйнята соціальна необхідність ініціативного виконання обов'язків, покладених на особу — політичних, моральних, правових тощо [14, с. 274].

К. Роджерс зазначає, що відповідальність — головна ознака сформованої особистості. За В. Франклом, відповідальність належить до істотних феноменів людини, яка, подібно до духовності та свободи, є первинною. Ф. Перлз тенденцію уникати відповідальності за себе і робити відповідальними за власні вчинки і почуття

інших людей назвав «дірами особистості». Люди-на вільна знайти та реалізувати сенс свого життя, за це вона несе повну відповідальність. Свобода там, де є власний вибір, почуття відповідальності за власну долю. Власної долі поза суспільно-політичними відносинами не існує [9, с. 138–139], складовими компонентами відповідальності виступають такі якості й уміння, як чесність, справедливість, принциповість, готовність відповідати за наслідки своїх дій, за умови наявності розвинених таких емоційно-вольових рис: здатність до співчуття, чуйність стосовно інших людей. Виконання будь-якого обов'язку вимагає прояву інших вольових якостей, а саме наполегливості, стійкості, витримки тощо;

– *самоактуалізація* — це реальні вчинки, які виражають особистісну активність і відповідальність, здатність до своєчасного й оптимального життєвого вибору;

– *акумулятивність* — здатність акумулювати й адекватно виражати у своїй діяльності інтереси певних об'єднань, партій;

– *політична гнучкість, динамізм, популярність* — це вміння успішно вибирати альтернативні рішення, завойовувати симпатії і прихильність у результаті неординарних дій і вчинків;

– *привабливість* — уміти подобатися, або мати «шарм», завойовувати симпатії;

– *кмітливість* — уміння легко перекваліфіковуватись, не губитись у складних ситуаціях;

– *конструктивно-організаційні здібності* — це вміння виконувати завдання у певній послідовності, виявляти ініціативу, організувати і самоорганізувати громадянсько-політичну діяльність, уміння виконувати свої обов'язки і доручення у визначений термін, уміння обґрунтовувати необхідність своїх дій і вчинків і передбачати їх наслідки;

– *комунікативні здібності* — уміння чітко висловлювати свою думку і слухати співрозмовника, вміння виходити з конфліктних ситуацій, тактовність, прагнення зрозуміти краще опонента, навички ведення бесіди і доводити свої переконання, доброзичливість, сприйняття інших людей такими, якими вони є, відмова від монологічного стилю спілкування на користь діалогічного;

– *ставлення до громадськості та вміння будувати діалог* — це володіння мовою, політичною термінологією, поняттями з високим рівнем загальної і політичної культури;

– *колективізм*, тобто навчитися відчувати лікоть один одного, розуміти без слів, розуміння того, що публічна політика — командна гра, яка найкраще формується в молоді роки за участі у студентських командах;

– *популізм* — постійне перебування перед людьми, незастережливе спілкування з ними,

вміння стати «своїм хлопцем» за умови, що такий популізм буде підкріплений конкретною політичною, суспільно корисною діяльністю;

– *делікатність* — це ввічливість у поєднанні з особливою м'якістю та глибоким розумінням внутрішнього стану та настрою інших людей [15, с. 17].

М. Вебер вказував на актуальні й донині якості — це відданість справі (готовність на самопожертву), почуття відповідальності та окомір (здатність внутрішньо зібрано і спокійно аналізувати реальні обставини, відчувати політичний час) [16, с. 173].

На жаль, у суспільстві мають місце й такі негативні явища, як бездуховність, неприциповість, надмірний раціоналізм, непорядність, злочинність, аморальність, а відтак у процесі державотворення нова система людських відносин потребує виховання високоморальних якостей особистості.

Для студентської молоді, на нашу думку, не менш важливим є вміння мобілізувати внутрішні можливості під час виконання доручення, визнавати власні помилки, обмежувати свої бажання й потреби, уникати конфліктів, переступати через себе, вмело діяти в екстремальних ситуаціях, а також навчитися володіти навичками самопостереження, самооцінки й самоаналізу, самовладання, розуміння себе і оточуючих вас людей, навчитися гальмувати негативні емоції та формувати в собі такі якості, як патріотизм, скромність, миролюбність, неагресивність, стійкість до стресу, законність, моральність тощо.

Отже, зазначені вміння є тією кількісною основою, яка формує якість громадянсько-політичної поведінки, здатність акумулювати та відображати у своїй діяльності інтереси команди; здатність підкоряти своїй волі оточуючих; певний ступінь амбітності; висока працездатність та володіння собою; мужність брати на себе ініціативу і відповідальність за власні дії та дії своїх прибічників; рішучість в обстоюванні своєї позиції; здатність здобувати вигоду з будь-яких змін політичної ситуації; інтуїція, що дає можливість прийняти потрібні рішення у потрібний час, тощо.

Політичне переконання, самооцінка й мотивація здобуття влади накладають найбільший відбиток на виконання політиком своїх ролей і визначають політичну поведінку. Ідеальний приклад політичного діяча — це політик з адекватною самооцінкою і мотивацією на досягнення суспільного блага, влада для нього — це засіб вирішення якої-небудь суспільної проблеми і спосіб досягнення суспільних ідеалів, тобто влада розглядається як служіння класу чи суспільству загалом.

Завищена або ж занижена самооцінка може також мати неоднозначні наслідки в публічній

політичній діяльності, адже спроба довести собі й оточуючим власну значущість може призвести до прийняття хоч і ефективних, але водночас ризикованих за своїми наслідками політичних рішень, спонукаючими мотивами можуть виступати мотиви особистісного самоствердження. Іноді влада може розглядатись інструментально, у цьому випадку вона виступає як засіб, але такий, що дає змогу досягти особистого матеріального достатку, якихось привілеїв, більш високого статусу і престижу, перемогти суперника і піднятися над обставинами, реалізувати бажання реваншу або ж потреби в компенсації відчуття неповноцінності.

Російський філософ І. О. Льїн стверджує «не гіршому, а крашому має бути відкритий шлях нагору. Будь-який державний устрій, що не дотримується цього, приречений на смерть. Шлях нагору має бути відкритий не тому, ким оволодіває жадоба володарювання, а тому, в кому державна воля й розуміння поєднані із зогостреним почуттям відповідальності: не безчесному демагогу й не безпорадному інтригану, а мужу служіння й ради; не тому, хто раніше кимсь був, а тому, хто здатний до несення державного тягаря. Тому, хто вміє здобувати свою гідність у служінні, хто словом і справою сповідує, що влада є тягар і що відданість обов'язку є втіха...» [17].

Отже, готовність до публічної політичної діяльності — формування у молодих людей громадянської компетентності, політико-правових знань, гідності та відповідальності, усвідомлення та визнання ними демократичних принципів життя і пріоритету прав людини з відповідною мотивацією, самодисципліною, організаторськими здібностями. Ці якості виховуються шляхом формування національної самосвідомості кожного громадянина, формуються та розвиваються завдяки сильній волі, наполегливості, саморозвитку і самовдосконалення, що сприятиме перетворенню населення на активних громадян, а території — на державу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Пал Л. Аналіз державної політики / Л. Пал; пер. з англ. І. Дзюб. — К. : Основи, 1999. — 422 с.
2. Дем'яничук О. П. «Державна політика» та «публіч-

на політика»: варіант перехідного періоду / О. П. Дем'яничук // Наукові записки [Текст] / Національний університет «Києво-Могилянська академія». — К. : [б. в.], 2000. — Т. 18: Політичні науки. — С. 31–36.

3. Телешун С. О. Ефективне управління і публічна політика як напрям реалізації політичної влади в умовах кризи / С. О. Телешун. — Режим доступу: <http://blogs.korrespondent.net/users/print/sateleshun/a8167>

4. Тертичка В. Державна політика: аналіз та здійснення в Україні / В. Тертичка. — К., 2002.

5. Жовнерик Д. М. Визначення меж публічної політики в умовах діяльності державних інститутів України / Д. М. Жовнерик. — Режим доступу: nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npchdu/Politology/2010_118/118-24.pdf

6. Вебер М. Политика как призвание и профессия // Избранные произведения. — М. : Прогресс, 1990. — С. 646.

7. Лазоренко О. В., Лазоренко О. О. Теорія політології: навчальний посібник. — К. : Вища школа, 1996.

8. Головатий М. Ф. Політична психологія: підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / М. Ф. Головатий — [2-ге вид.]. — К. : Центр учбової літератури, 2009. — 400 с.

9. Пірен М. І. Публічна політична діяльність : навч. посіб. / М. І. Пірен. — К. : НАДУ, 2009. — 288 с.

10. Князев В. Н. Человек и технология (социально-философский аспект). — К. : Лыбидь при Киев. ун-те, 1990. — 175 с.

11. Бебик В. Політична діяльність як об'єкт політичного менеджменту // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. — К. : Український центр політичного менеджменту, 2008. — Спецвипуск. Політичний менеджмент. — С. 4–25.

12. Грицай С. М. Теоретичне обґрунтування моделі забезпечення формування політичної культури майбутнього вчителя / С. М. Грицай. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/Portal/soc_gum/ppmb/texts/2008-12/08_gsmcft.pdf

13. Шестопал Е. Б. Политическая психология: учебник для вузов. — М. : ИНФРА-М, 2002. — 448 с. — (Серия «Высшее образование»).

14. Алексеев С. С. Общая теория права [Текст]: в 2 т. Т. 1 / С. С. Алексеев. — М. : Юрид. лит., 1981. — 361 с.

15. Николаев В. И. Этикет и мы [Текст] / В. И. Николаев. — М. : [б. и.], 2003.

16. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. — К. : Основи, 1998. — С. 173.

17. Ильин И. А. О сущности правосознания // Сочинения: в 2 т. — М., 1993. — Т. 1.

ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ ІМІДЖУ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРА У РАМКАХ ВИБОРЧИХ РЕАЛІЙ УКРАЇНИ 2010 року

Юлія Пащенко, аспірантка кафедри політології Донецького національного університету
УДК 159.923.2

Автор статті досліджує явище політичного іміджу. У статті визначено сутність поняття «політичного іміджу», а також його основні складові. Розглянуто деякі типології іміджу. Автор докладно спиняється на вивченні іміджів українських політичних лідерів у рамках президентської виборчої кампанії 2010 р. Приділено увагу найбільш дієвим і яскравим образам кандидатів у президенти.

Ключові слова: імідж, політичний лідер, виборча кампанія, образ політичного лідера, виборчі технології, стратегія виборчої кампанії, політтехнолог.

Автор статьи исследует явление политического имиджа. В статье определена сущность понятия «политического имиджа», а также его основные составляющие. Рассмотрены некоторые типологии имиджа. Автор более подробно останавливается на изучении имиджей украинских политических лидеров в рамках президентской избирательной кампании 2010 г. Уделено внимание наиболее действенным и ярким образам кандидатов в президенты.

Ключевые слова: имидж, политический лидер, избирательная кампания, образ политического лидера, избирательные технологии, стратегия избирательной кампании, политтехнолог.

The author examines the phenomenon of political image. In the work the author defines the essence of the concept of «political image» and its main components, and considers some typologies of image. The author analyzes images of Ukrainian political leaders in the presidential campaign of 2010. Attention is paid to the most effective and vivid images of presidential candidates.

Key words: image, political leader, election campaign, image of political leaders, electoral technology, campaign strategy, political consultant.

Актуальність обраної теми дослідження зумовлена соціально-практичною значущістю побудови іміджу політичного лідера як в політиці, так і в суспільстві загалом. Процес становлення України як демократичної політичної системи є динамічним і багатограним явищем. Як показує світовий досвід, необхідною умовою існування та розвитку демократії є закріплення на всіх рівнях суспільної свідомості та практики

демократичних політичних цінностей. Особлива роль у процесі демократизації суспільства покладена саме на політичного лідера. Із принципами лідерства, його типами та стилями тісно пов'язані й їхні образи, або, як зараз прийнято називати, імідж політичного лідера. Створення іміджу політичного лідера — це широкий арсенал засобів і методів цілеспрямованого впливу на виборців в інтересах конкретної особи чи групи осіб, які змагаються за суспільне визнання.

У роботах як російських, так і українських авторів відчутний «американський акцент», оскільки більшість досліджень теоретичного і практичного характеру було здійснено на матеріалах з політичного життя США. Це істотно обмежує його загальнотеоретичну і практичну значущість в умовах нашого суспільства. Тому, на авторську думку, необхідно розвивати українську іміджелогію та приділяти увагу проблематиці створення іміджу політичного лідера у рамках політичної системи України.

Виходячи з викладеного, ставимо перед собою таку **мету:** показати, що процес формування іміджу політичного лідера є складним, багатограним і важливим явищем для його перемоги у виборах та особливу увагу приділити основним аспектам формування іміджу політичного лідера у рамках президентської виборчої кампанії 2010 р. в Україні.

Досягнення поставленої мети можливе шляхом вирішення таких **завдань:**

- розкрити сутність поняття «імідж» та визначити його основні складові;
- проаналізувати основні типології іміджів;
- визначити головні аспекти побудови іміджу лідируючих кандидатів у президенти у виборчій кампанії 2010 р.

Феномен політичного іміджу привернув особливу увагу науковців ще в ХІХ ст., коли особливо активно стали розвиватися демократичні інститути, насамперед — інститут загальних вільних виборів. Нездатність реально відповідати уявленням громадян про те, якою влада повинна бути, або переконати їх, що ця відповідність існує, завершувалося, як правило, зміною правлячих еліт. Тому природно, що проблема побудови ідеальних образів, іміджів політичних лідерів і впровадження їх у масову свідомість набула вирішального значення. Отже, проблема формування політичного іміджу набула важливого як теоретичного, так і практичного значення:

у політиці вдало сформований імідж визначає перемогу на виборах та є досягненням політичної влади. У зв'язку з «персоніфікацією політики», передвиборчі кампанії перетворилися сьогодні у справжню війну іміджів, і перемагає той лідер, чий імідж стає для виборців найпривабливішим у даний момент і відповідає особливостям українській дійсності, політичній свідомості та політичній культурі громадян.

Аж до ХХ ст. поняття «імідж» не існувало, воно не було структуровано, але окремі складові іміджу були відомі завжди, зокрема опис зовнішніх характеристик та їх відповідність внутрішньому світу людини.

Важливим аспектом загального сприйняття й оцінки політика виступає враження, яке він залишає, тобто його імідж, який є фактором, який відіграє велику роль в оцінюванні будь-якого соціального явища чи процесу. Значення іміджу в досягненні політичного успіху надзвичайно важливе, адже імідж — це один із механізмів дії на інших людей, можливість психологічного впливу на маси.

Імідж політика — це образ, який спеціально формується в очах різних соціальних груп. Він виникає не спонтанно, а завдяки цілеспрямованим зусиллям як самого лідера, так і його команди. Створення іміджу політичного лідера — це один із головних етапів виборчої кампанії, від якого залежить успіх кандидата на виборах.

Сутність феномену «імідж» пройшла шлях еволюційного розвитку і завдяки виборчому процесу цей термін почали використовувати у зв'язку з політичним лідером, політичною партією. Процес формування іміджу вийшов на передній план із розвитком демократичних аспектів створення головних інститутів держави. Політика стала ареною боротьби між різними партіями, політичними діячами, групами інтересів. Ця боротьба загострюється під час виборів тому, що вона стосується досягнення й утримання влади. Щоб досягнути кінцевої мети у виборчому процесі, потрібно отримати максимум довіри населення, у чому й допоможе розроблення оптимального іміджу політика. Саме імідж стає основною інформацією про індивіда в політиці. Важливою рисою іміджу є те, що він є невід'ємною частиною реальності, з її зміною формується й новий образ.

Імідж існував завжди, але його сутність і значення в останні десятиліття змінюються та зростає. Це можна пояснити тим, що нас оточує велика кількість інформації, яка оновлюється щохвилини і людина не спроможна зберігати цей масив повністю. Через таку ситуацію виникають та починають використовуватися ярлики, серед яких найвдаліші закріплюються у пам'яті. Імідж — це знакові характеристики, в яких існує форма та зміст.

Наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. вітчизняні фахівці з іміджології прагнуть визначити сутність іміджу як соціально-політичного явища. Однак слід зауважити, що тут немає цілковитої єдності. Так, В. Королько вважає імідж «штучною імітацією або піднесенням зовнішньої форми якогось об'єкта і, особливо, особи» [1, с. 294]. К. Єгорова-Гантман називає іміджем «спеціально створений, навмисно формований політичний образ для досягнення поставлених цілей» [2, с. 5].

Найбільш точно визначення цього поняття подано в політологічному словнику: «Політичний імідж — це своєрідне уявлення населення про ідеальне втілення тієї чи іншої соціальної ролі. Імідж політика включає такі характеристики: особистісні якості, організаторські, управлінські здібності (компетентність, уміння вести полеміку, брати участь у процесах прийняття рішень); характеристики, що зближують лідера з електоратом (пересічне походження, простота) тощо [6, с. 228–230].

У П. Фролова у структуру іміджу лідера включені такі складові: особистісні риси політика, тип його політичної орієнтації, його місце в інститутах влади чи неформальних утвореннях (Президент, парламентарій, кумир юрби) [4].

У науковій літературі у структурі іміджу політичного лідера найчастіше виокремлюють три основні його складові: персональні, соціальні характеристики політика та символічне навантаження. До першої персональної складової належать фізичні, психофізіологічні особливості, характер, тип особистості, індивідуальний стиль прийняття рішень тощо. Під соціальною складовою розуміють статус лідера, не тільки пов'язаний з його офіційною позицією, а й з його походженням, статками тощо. До соціальних характеристик відносять також зв'язки лідера з соціальними групами, чий інтерес він репрезентує та чією підтримкою користується, і з опонентами. Соціальна належність визначає норми і цінності, яких дотримується політик. Символічна складова пов'язана зі стійкими культурними архетипами та виявляється, коли лідери стають символами певних ідеологій, певного політичного напрямку [5, с. 118].

Для вивчення процесу формування іміджу політичного лідера бажано знати і розуміти, що існує низка різних типологій іміджу. Всі вони побудовані на базі різноманітних критеріїв і характеристик. Для створення виграшного іміджу у виборчій кампанії необхідно взяти за основу один чи кілька типів іміджу. Звісно, це виступає певним фундаментом, але на їх основі створюється новий і унікальний імідж саме в цій країні і саме в цей час. Розглянемо найвідоміші та найцікавіші з типологій.

Згідно зі сферою функціонування виділяють такі типи іміджу:

- дзеркальний — імідж, який властивий нашому уявленню про себе;
- поточний — це імідж, створений на основі сприйняття суб'єкта політики зовнішнім середовищем, виборцями, колегами, пресою;
- бажаний — це такий тип іміджу, який відображає те, до чого ми прагнемо;
- корпоративний — це імідж організації загалом, а не окремих підрозділів або результатів її роботи;
- множинний — це імідж, який створюють під час об'єднання відомих політиків, політичних партій, громадських організацій у передвиборчий блок чи політичне об'єднання.

Вітчизняні автори визначають в українській політичній практиці дещо інші, ніж на Заході, але ближчі до наших реалій типи політичних іміджів, що використовувалися кандидатами в народні депутати. Зокрема, В. Бебик пропонує таку їх класифікацію:

- «діловий імідж», який щонайкраще характеризується ідеологією: «ми заробили гроші для себе, заробимо їх і для вас»;
- «інтелектуальний імідж», що виник на підставі твердження: для роботи в парламенті необхідні професіонали;
- «народний імідж», що будувався на класичній популістській основі, на прагненні сформулювати позитивне ставлення до себе як до «свого хлопця»;
- «політичний імідж», який формувався на контрастному протиставленні соціалістів (формальних або прихованих) і націонал-демократів. В обох випадках ставка робилася на певні, добре відомі базові цінності основних політичних сил суспільства, а власне імідж створювався на декларуванні прихильності до цих цінностей, а не на підставі особистісних характеристик кандидатів;
- «жіночий імідж», що створювався на основі кредо: «Схоже на те, що чоловіки вже нічого не зможуть зробити. Обирайте жінок. Вони зроблять цей світ кращим»;
- імідж «місцевого жителя», що будувався на підставі постулату «Я — свій, я тут живу і нікуди не дінуся, тому що в мене тут родичі, сім'я...» [6, с. 52–53].

Із упровадженням у політичний процес України демократичних виборів з'являється дедалі більше політичних суб'єктів, які бажають взяти участь у змаганнях за те чи інше владне крісло. Тому українські політики переймають деякі особливості створення іміджу лідера за кордоном, наприклад у США та країнах Західної Європи. У формуванні іміджу політичного лідера значне місце посідають політтехнологи, які вивчають попит виборчого ринку, існуючі реальні вподобання населення. Спираючись на ці знання, відбувається копітка праця над образом

політика, який повинен привернути увагу, зацікавити, позитивно відрізнитися від інших кандидатів. Для того щоб розробити вдалий і влучний образ саме для цієї виборчої кампанії, необхідно залучити якомога більшу кількість ресурсів, які мають кандидат та його найближче оточення. Ця мережа використовує всі можливі капітали для піднесення рейтингу кандидата від неї. Залучаються, в першу чергу, економічний капітал, соціальний, політичний, інтелектуальний, культурний та інші допоміжні ресурси, якщо вони є.

Сучасні виборчі кампанії в Україні характеризуються як складний, заздалегідь спланований процес, що обумовлює прагнення їхніх суб'єктів до раціоналізації своїх дій. У виборчих кампаніях на перше місце висувається не «хто» чи «що» (кандидат, передвиборча програма і т. ін.), а «як», тобто сукупність прийомів і способів їхньої практичної організації і проведення. Ускладнення змісту виборчих кампаній і технологій їх організації та проведення викликає необхідність у детальному вивченні цих процесів.

Вибори Президента України пройшли 17 січня 2010 р. Більше всіх голосів набрали Віктор Янукович — 35,32% та Юлія Тимошенко — 25,05% [7].

Всього у списку кандидатів у президенти України було 18 осіб. Для перемоги одному з них необхідно було набрати в першому турі 50% плюс один голос, але оскільки ніхто не зміг це зробити, було призначено другий тур виборів. Він відбувся 7 лютого. У другому турі взяли участь Віктор Федорович Янукович і Юлія Володимирівна Тимошенко.

Виборчі технології в Україні допомагають запаморочити виборця, малюючи нереальні, бажані образи кандидатів, змушуючи повірити в їх достовірність, або просто дражнять виборців, використовуючи «грубі» технології, або ж, користуючись важким матеріальним станом громадян, підкупляють їх, що суперечить виборчому законодавству України.

Виборча кампанія 2010 характеризується великою кількістю технологій компромату, піару, популізму, які значною мірою вплинули на настрої населення та довгий час не сходили з вуст і шпалер газет. Найвідомішими з них можна назвати «справу педофілів», «межигір'я», «епідемію грипу», «Ющенко + Янукович», «єдиний кандидат».

Небажано використовувати у виборчій кампанії багато образів лідера через те, що вони можуть заперечувати один одному, тобто бути несумісними. Наприклад, у президентській виборчій кампанії 2010 р. Ю. Тимошенко постала перед народом у кількох образах, які не дуже відповідали один одному. Тому й електорат сприйняв Юлію Володимирівну двояко й неоднозначно. Її виборча кампанія, хоч і стала найяскравішою і запам'яталася

як в Україні, так і за кордоном, але все ж деякою мірою насторожувала та відштовхувала через надто гучні салогани та відверті й сильні образи.

Цілковитою протилежністю постала виборча кампанія В. Януковича. Його команда обрала єдиний образ та зосередилася над його провадженням. Імідж Віктора Федоровича почав розроблятися ще у попередніх виборах. У виборчій кампанії 2010 р. його доповнили, залишивши фундамент із 2004 р. Саме таким лідера опозиції електорат знає та пам'ятає протягом усієї його політичної кар'єри. Тому вирішили нічого надіноваційного не привносити в образ В. Януковича, позаяк експерименти над образом могли коштувати надто дорого, адже це пост голови країни.

Президентська виборча кампанія 2010 р. відбувалася в атмосфері розчарування і зневіри в те, що хоча б один із кандидатів спроможний хоча б спробувати вирішувати проблеми населення, а не олігархічної групи, до якої він належить. Значна частина населення взагалі залишилася байдужою до того, що відбувається в країні, оскільки люди зрозуміли, що все одно від них нічого не залежить. Так звана *українська демократія* спостерігається лише на словах, але ніяк не в процесах системи. Хоч і вважається, що демократія — це влада народу, але в Україні вона лише формально записана в Основному Законі країни — Конституції та низці інших «демократичних» нормативно-правових актів. Український електорат заклопотаний повсякденними проблемами, яких із кожним днем стає більше. Владним колам така ситуація вигідна тому, що громадяни зайняті і не можуть контролювати та чітко розуміти, що відбувається в державі. Українці розчаровані у тому, що ніхто із попередніх президентів не виконав жодної передвиборчої обіцянки, і тому рівень довіри як до президента, так і до інших політичних акторів стає дедалі нижчим. Через таку ситуацію спостерігається криза довіри до політиків, обраних на демократичних засадах.

Кампанія А. Яценюка занепала, бо його «камуфляжні» бігборди зливаються з темно-кольоровим фоном вулиць і їх майже непомітно. Не кажучи вже навіть про несумісність назви «Фронт змін» та військового кольору з бюрократичним характером. Гасла на його бігбордах виявились надзвичайно банальними, дуже загальними, давно набридлими українському електорату, а також примітивними. Варто зазначити, що на цього кандидата покладалася велика надія тому, що А. Яценюк від самого початку своєї політичної кар'єри постав перед нами розумним, інтелектуальним, перспективним політиком, який розуміє потреби людей та, як говорять в народі, як той, що «не танцює під чужу дудку». У виборчій кампанії цього кандидата в Президенти було допущено величезну помилку, бо акценти роз-

ставлені зовсім не в бік перемоги А. Яценюка. Образ суворого, сильного лідера, який управлятиме країною жорсткими методами, зовсім не для нього. Потрібно було наголосити на головні позитивні характеристики — такі, як інтелектуальні здібності, освіченість, моральність, релігійність, досягнення високого статусу в його роки. Хоча, з іншого боку, молодий вік кандидата в Президенти міг спрацювати не на його користь.

На відміну від А. Яценюка, імідж Сергія Тігіпка було побудовано на принципах компетентності тому, що він навіював впевненість, приховану силу та необмежені можливості та вміння. А його заклики відповісти на найважчі запитання, на які уникають відповідати інші, провокує відчуття, що він справді знає всі відповіді. Його слогани стримані, правильні і реальні: «Нація — це спільнота людей, об'єднаних спільним майбутнім. Вірю у прекрасне майбутнє нашого народу, і я знаю: Україна буде сильною»; «Піднімо економіку — піднімо і країну», «Ми повинні змінити життя на краще» [8].

С. Тігіпко отримав можливість стати «українським Обамою» [9], який здатен перемогти своїх більш іменитих конкурентів. Оскільки в українському суспільстві, яке демонструє глибоке розчарування старими політиками та політичними силами, є виразний суспільний запит на нові обличчя в політиці, це змусило основних учасників президентських перегонів зробити обережні заяви з приводу готовності співпрацювати з С. Тігіпком в майбутньому.

Оригінально розпочала свою рекламну кампанію Ю. Тимошенко. Спочатку, коли ще передвиборча кампанія офіційно не була розпочата, з'явився слоган «Вона — працює». Він викликав цікавість тому, що зберігалась інтрига, і задумка політтехнологів здавалася дуже вдалою.

Проте виборча кампанія обрала не той шлях, який був виграшним саме для Леді Ю. Якщо монополізацію ідеї любові та серця українці якось сприйняли спокійно, то асоціація себе з Україною є схожою на фразу французького короля Людовіка XIV «Держава — це я». Тимошенко найактивніше підтримували у нестійких регіонах центральної України, у Києві та на Західній Україні. Кандидатура Ю. Тимошенко виявляється як дуже сильна завдяки її лідерським здібностям. Можна виділити кілька образів Юлії Володимирівни, які спостерігаються крізь призму виборчої кампанії. Перший, який повністю виявився провальним, — це образ «Вона — Україна». Другий образ виникає після того, як Юлія Тимошенко взяла участь в «Молитві за Україну» разом із духовними лідерами країни, які просили у Господа благословення для України, миру та добробуту для українського народу, чесності та справедливості у ході виборів, а також мудро-

го та дбайливого керівника для нашої держави, який за Божої ласки обійме пост Президента України. Разом із ієрархами церков вона зверталась до Бога про прощення за дії усієї влади. Юлія Тимошенко просила Господа «благословити нашу рідну державу у ці складні часи». Після цього можна виділити образ рятівниці, мучениці та святої, яка турбується про країну та її людей. Третій образ — це сильна, смілива і водночас надзвичайно жіночна і тендітна під час привітання українського народу із Новим роком поряд із білим тигреням. Тимошенко з розпущеним волоссям поруч із тигреням виглядала дуже ефектно й заворожуюче. Протягом усієї виборчої кампанії Юлії Тимошенко відрізнялася від інших кандидатів багатослівністю, вона намагалась зберегти терпіння в різного роду дискусіях та проявляла таку ж саму стриманість й у невербальних комунікаціях. Її жестикуляції були завжди однаковими та спокійними.

Треба відмітити, що ці три образи є креативними та цікавими, проте вони суперечать один одному. Також Юлія Володимирівна не до кінця змогла дотримуватися їх, бо характер цієї жінки дуже важко утримувати в певних рамках.

Віктор Янукович постав як сильний і стабільний лідер, і це було саме те, чого від нього очікували, і те, яким Віктора Федоровича бачив його електорат протягом останніх років. Його політехнологи не намагалися створити нічого нового, а лише підтримували вже існуючий імідж. Що стосується агітаційних гасел про те, що він «за людей» і «для людей», «почує кожного» і «врахує думку кожного», то вони мали підкреслити соціальну спрямованість і персональну увагу кандидата до нужд та потреб простої людини. Кампанія Януковича була значно традиційнішою: соціальні обіцянки та цінності (стабільність, боротьба з бідністю, добробут тощо), а у фіналі — заклик не ігнорувати вибори («Я знаю, я прийду!»), що цілком виправдано з огляду на результати останніх соціологічних опитувань. Отже, ключовими виявилися ідеї стабільного, прогнозованого економічного розвитку та соціальної захищеності громадян. Віктор Федорович — це беззаперечний лідер соціуму. Кампанія Януковича була послідовною та цілеспрямованою. Найважливішим було те, що виборча кампанія була простою, зрозумілою звичайним пересічним людям та концентрувалась на найважливіших проблемах для громадян. Базова підтримка Віктора Януковича не змінювалась з 2004 р. Електоратом Януковича є рідний Донецький край, південно-східна Україна та Крим.

Віктор Ющенко був у найскрутнішому становищі, оскільки він уже використав наданий йому кредит довіри. За п'ять років він просто розгубив власний електорат. Незважаючи на те,

що Віктор Ющенко отримав на виборах лише 5,45% голосів, за оцінками експертів, іміджева складова його виборчої кампанії була досить вдалою [10]. Він дотримувався наданого йому іміджу національного лідера, він не робив різких кроків для залучення нового електорату, а намагався зберегти або повернути власний.

Із усього сказаного можна зробити висновки: процес формування іміджу політично лідера є складним, багатограним та важливим явищем для його перемоги у виборах; імідж має бути конкретним і реальним, виборці повинні легко ідентифікувати його з особистістю політика, він має ґрунтуватися на реальних фактах і подіях, спиратися на те, що є популярним у суспільстві, відображати його пріоритети й очікування, а «команда» лідера має сприяти його поширенню; з-поміж усіх виборчих кампаній 2010 р. можна виділити кілька основних, які привернули увагу як українського суспільства загалом, так і окремих громадян із-за кордону. Яскравістю й універсальністю виділилася кампанія Ю. В. Тимошенко. В. Ф. Янукович переміг на виборах завдяки, в першу чергу, простоті та зрозумілості українському народу, а також соціальному напрямку своєї виборчої кампанії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Королько В. Г.* Основы публичных рилейшнз / В. Г. Королько. — М. : Рефл-бук, К. : Ваклер, 2000. — 528 с.
2. *Егорова-Гантман Е.* Имидж лидера / Е. Егорова-Гантман, Е. Абашкина, Ю. Косолапова. — М. : Мысль, 1994. — 264 с.
3. Політологічний енциклопедичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — 2-ге вид. — К. : Генеза, 2004 — 736 с.
4. *Фролов П.* Психотехнології впливу на виборця: правда і вигадки // Наукові студії із соціальної і політичної психології. — К., 2002. — № 5 (8). — С. 169–182.
5. *Егорова-Гантман Е. В., Плешаков К. В.* Политическое консультирование / Е. В. Егорова-Гантман, К. В. Плешаков. — М. : Николло М., 2002. — 472 с.
6. *Бебик В. М.* Політичний маркетинг і менеджмент / В. М. Бебик. — К. : МАУП, 1996. — 143 с.
7. Сайт Центральної виборчої комісії. Результати голосування по Україні 1 туру виборів Президента України // Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2010/WP0011>.
8. *Полторак В. А., Петров О. В.* Социологические ПИАР-технологии в политике: средство манипуляции или инструмент политического действия // Режим доступа: <http://www.spr.org.ua/arbejder.htm>.
9. *Шведа Ю.* Політичний портрет Тігіпко — сильний, стильний президент // Режим доступу: <http://vgolos.com.ua/politic/6333.html?page=1>.
10. *Довженко О.* Згвалтування громадської думки // Режим доступу: <http://www.telekritika.ua/medialiteracy/2009-10-20/48693>.

КОМПРОМІС ЯК ПОЛІТОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Ольга Москаленко, викладач кафедри суспільно-політичних наук, глобалістики та соціальних комунікацій Університету «Україна»

У статті розглядається компроміс як політологічна проблема. Автор підкреслює, що компроміс постає як метод пом'якшення загострення протиріч та включає такі ознаки, як об'єднання і співробітництво взаємодіючих сторін. Компроміс, як політологічна проблема, характеризує сутність мирного регулювання конфлікту.

Ключові слова: демократія, держава, компроміс, конфлікт, проблема.

В статті розглядається компроміс як політологічна проблема. Автор підкреслює, що компроміс постає як метод пом'якшення загострення протиріч та включає такі ознаки, як об'єднання і співробітництво взаємодіючих сторін. Компроміс, як політологічна проблема, характеризує сутність мирного регулювання конфлікту.

Ключевые слова: государство, демократия, компромисс, конфликт, проблема.

A compromise as political science problem is examined in the article. An author underlines that a compromise appears as a method of the softening sharpening of contradictions and that a compromise includes such signs as association contradictions of interactive sides. A compromise, as a political science problem, characterizes essence of the peaceful adjusting of conflict.

Key words: compromise, conflict, democracy, power, problem.

Тема компромісу, як політологічної проблеми, є актуальною, оскільки схильність до компромісів виявляється під час процедури перемовин між конфліктуєчими сторонами, внаслідок чого виробляються взаємоприйнятні рішення.

Поняття «компроміс» у політиці не нове і трактується як поступка деякими вимогами, відмовлення від частини власних вимог на користь угоди з іншою партією, державою. У такому трактуванні компроміс постає як метод пом'якшення загострення протиріч. Однак глибокий зміст цього поняття багатший і складніший, адже компроміс включає також такі ознаки, як об'єднання і співробітництво взаємодіючих сторін та деякі характеристики взаємного протистояння, що виявляються у стосунках між цими сторонами. Компроміс, як політологічна проблема, характеризує сутність мирного регулювання конфлікту, який орієнтований на виключення

його насильницьких форм і зниження його інтенсивності. Ось чому метою цієї статті є констатація того факту, що компроміс — це або вимушена угода, або результат свідомого вибору, тобто добровільна угода. Якщо суспільство недемократичне, то політичний лад прагне до тотального усунення супротивника, впритул до його фізичного знищення, а у демократичному суспільстві перемога за самим своїм характером є політичною, її результати частково відповідають інтересам супротивника. І тому вона більшою чи меншою мірою є компромісом, тобто становить політологічну проблему, яку слід вирішувати.

Природна схильність до компромісів є однією з найважливіших особливостей конституційних режимів. Однак функціональна роль компромісів в умовах розвинутої демократії неоднозначна. Для демократичного режиму небезпечною є як прихильність до своїх ідей, тобто неприйняття компромісів, так і надмірне прагнення до них.

Виразно прагнення до компромісів виявляється в діяльності основних інститутів влади — уряду і парламенту, а також у взаєминах між ними. Слід підкреслити, що створення парламентської більшості, формування коаліційного уряду можна розглядати як компроміс

Навіть у президентській республіці, де парламент не має права безпосередньо втручатись у кадрові призначення президента, останній пропонує кандидатури, враховуючи можливу реакцію на них депутатів парламенту. Політичний курс, що формується таким урядом, також є компромісом, а в тому разі, коли пошук більшості замінює пошук самого рішення, прагнення до компромісу може призвести до загибелі режиму.

Парламент, як інститут, який репрезентує різні інтереси і працює на базі компромісів, може углядіти бажану мету лише в тому разі, якщо було досягнуто згоди.

Президент і прем'єр-міністри теж змушені примиряти людей із різними думками, а тому перемовини і компроміси відіграють чималу роль як у бюрократичному, так і у законотворчому житті. Однак парламенти, представницькі і відкриті органи влади змушені виявляти чуйність до негайних вимог народу, часто на шкоду його довгостроковим інтересам. Слід зауважити, що термін перебування законодавця на своєму посту є коротким, а тому компроміси, як політологічна проблема, сприяють пошуку підтримки представників бюрократичного апарату та їх політичних ініціатив з боку різних виборчих ок-

ругів. Таким чином, роль компромісів є неоднозначною навіть у відкритих суспільствах, де вони слугують життєвим і самостійним принципом демократичної політики. Акцент на тому, що будь-яка соціальна ситуація вимагає певних компромісів, не дає підстав стверджувати, що компроміси необхідні в усіх випадках. Тому вважати компроміс практикою, що неминуче веде до соціального прогресу, не виправдано й небезпечно: він може призводити до виродження особистості, розкладання суспільства, а що стане результатом такої практики: прогрес чи розкладання — залежатиме від типу компромісів (не від їх практики, а від їх сутності). І це яскраво характеризує сутнісні характеристики компромісів як політологічної проблеми.

Якщо неминучість компромісу та його зміст продиктовані силою, то подібні компроміси не можуть бути нічим іншим, як короткочасними перемир'ями. Сильніша сторона буде не лише диктувати зміст компромісу, але й у міру зміцнення своїх позицій вимагати дедалі нових поступок від слабкої сторони. Компроміс може бути використаний як на благо, так і на шкоду. Так, трагедія багатьох демократій минулого полягала в тому, що компроміси в різних сферах приводили до катастроф. Особливо наочно це проявилось у зовнішній політиці європейських держав у міжвоєнний період.

Класичний приклад — Мюнхенська змова 1938 р. Спроба утихомирити агресора за рахунок «здачі» Чехословаччини не тільки не послабила агресивні амбіції А. Гітлера, а й розв'язала йому руки для нових територіальних захоплень [1].

Зрозуміло, перспективи досягнення компромісів не тільки залежать від дій конкретних політиків, державних діячів, але й визначаються природою проблем, які потрібно вирішити. Так, формування владних інститутів або вироблення політичного курсу при розумному, прагматичному до них ставленні допускають компромісні рішення. Політичний капітал при цьому успішно конвертується у статусний, що полегшує досягнення згоди з принципових питань. Настільки ж реальний компроміс щодо економічних, політичних і соціальних проблем, які становлять державну політологічну проблему.

Еволюція політичних суперечок і конфліктів у західних країнах протягом двох останніх століть показала, що, всупереч прогнозам К. Маркса, саме в економічній сфері вони вирішувалися порівняно легко і при цьому демократичними методами. І навпаки, найбільш наполегливою виявилась боротьба між релігійними, національними та етнічними групами, що відрізнялася особливою запеклістю.

З питань економічної політики та соціальних витрат завжди можна досягти компромісу, особ-

ливо в умовах економічного зростання, але важче знайти компроміс між двома мовами, які претендують на статус державної, або трьома конфесіями як основою освітнього процесу. У найкращому випадку тут можна домогтися компромісу щодо поділу сфер, де діятиме той чи інший принцип. Разом з тим система, базована на такого роду компромісі, не згладжує існуючі в суспільстві відмінності, а закріплює їх, поглиблюючи тим самим політологічну проблему.

Схильність партій до компромісів, коли вони опікуються вже не вирішенням політичних проблем, а досягненням взаємних домовленостей, а також надлишкова тенденційність партій, готових за будь-яку ціну обстоювати свої ідейні установки, однаково небезпечні для демократичного режиму, оскільки ведуть до його саморуйнування. Критерієм успішного функціонування демократичного режиму можна вважати використання компромісу в інтересах загального блага, який стає дійовим тоді, коли дасть можливість реалізувати цілі, не порушує шанованих більшістю принципів, втілює благо, що стоїть над приватними або вузькогруповими інтересами [2].

Політична історія знає чимало компромісів, які отримали назву «великих». У багатьох країнах вони виростили із запеклих громадянських конфліктів і ставали основою демократичного устрою. Показовий приклад Англії: відома Славна революція 1688 надала початок класовому компромісу з його принципом обмеженого парламентом королівського правління. Кабінетне правління, як черговий компроміс, з'явилося вже у наступному столітті, а реформа виборчого права була проведена лише у 1832 р. [3].

Інший «Великий» компроміс стався у в Швеції 1907 р., коли було прийнято рішення про введення загального виборчого права вкупі із пропорційним представництвом. У 1918 р. подальша реформа виборчої системи закріпила принцип кабінетного правління. Свої «історичні» компроміси знали в 70-ті рр. ХХ століття Італія, Іспанія та інші країни. У всіх цих випадках компроміси були покликані допомогти врегулюванню конфлікту в межах завдань і цінностей тих груп, що брали участь в угоді. Тільки втіливши у собі найкращі з усіх пропозицій, які більше за інших сприяють досягненню загального блага, компроміс здатен наблизити врегулювання, а це може бути забезпечено лише зверненням до завдань і цінностей, близьких більшості громадян.

Незважаючи на свідомий вибір компромісу як засобу вирішення конфлікту, мотиви його учасників можуть бути найрізноманітнішими: в одному випадку так звані *партії порядку* можуть поступитися з побоювання, що в разі продовження опору приречуть себе на значно більші втрати, в іншому випадку — вони захочуть слідувати

проголошеним принципам «відкритості», як це було при переході Туреччини до багатопартійної системи в 1945 р. У свою чергу, радикали здатні прийняти компроміс як «перший внесок», будучи впевненими, що час працює на них та інші «внески» неминуче підуть. Так, В. І. Ленін, посилячись на критику Ф. Енгельсом бланкістів-комуністів, писав, що компроміси партії часто з неминучістю нав'язуються обставинами, і безглуздо раз і назавжди відмовлятися «приймати сплату боргу по частинах» [4]. Нарешті, і ті, й ті можуть просто втомитися від тривалої боротьби і зважитися на пошуки взаємних поступок. Ще сильнішим мотивом до них є страх перед громадянською війною, який може набрати гіпертрофованих форм, якщо суспільство пройшло через подібну війну в недалекому минулому, а війна, яка зафіксувалася у національній пам'яті, слугує ін'єкцією насильства та забезпечує поступовість перетворень.

Компроміси не слід переоцінювати: як багато чого іншого в політиці, вони становлять глибоку політологічну проблему, повністю не вичерпують предмет конфлікту, особливо якщо йдеться про принципи та цінності.

Перший компроміс, за допомогою якого встановлюється демократія, сам по собі є свідченням ефективності принципів примирення і взаємних поступок. Тому перший же успіх здатен спонукати ворогуючі політичні сили та їхніх лідерів перейти на вирішення всіх важливих питань мирними, демократичними методами. І навпаки: явна невдача при вирішенні якогось животрепетного політичного питання ставить під удар майбутню демократію, особливо процес її інституціоналізації.

Слід згадати, що досвід перехідних процесів 80–90-х рр. в Латинській Америці та Східній Європі надав цікаві моделі вирішення політичних конфліктів за допомогою компромісів. Їх зміст зводився, з одного боку, до зміцнення слабких, демократичних інститутів, а з іншого — до зниження напруження конфліктів, що виникають у зв'язку з політичним курсом і кадровими призначеннями. Давню традицію в Італії, Іспанії та багатьох латиноамериканських країнах мають так звані *пакти* — політичні угоди між лідерами провідних партій або політичних сил. Укладання пакту означало самообмеження амбіцій основних протиборчих сторін, прийняття взаємних зобов'язань та інституційне їх оформлення. На думку Л. Ф. Шевцової, не тільки в латиноамериканських країнах, але й надалі в Угорщині, Польщі, Чехії саме політика пактів стала основним гарантом посттоталітарної трансформації. «Ця політика зняла напруженість із слабких інститутів, обмежила рівень конфліктів, сприяла формуванню цілої системи договорів між владою і суспільством, між цивільними і військовими, між

підприємцями та робітниками» [5]. Така функція пакту відповідала суспільним інтересам і сприяла досягненню загальнонаціональної консолідації і політичної стабільності, а також допомагала вирішувати виникаючі політологічні проблеми.

Разом з тим, оцінка пактів не може бути однозначною, особливо беручи до уваги типологію останніх. Найчастіше поняття «пакт» пов'язується з розподілом статусного політичного капіталу, тобто постів у владних структурах, причому незалежно від результатів виборів. Крім цього, у пактах фіксуються основні політичні орієнтації, а, на думку А. Пшеворського, вони відіграють суттєву роль, усуваючи головні політичні питання зі сфери суперництва. «Такі пакти необхідні для захисту демократичних інститутів від тиску, якому вони ще не здатні протистояти» [6], але подібного роду інституційні пакти небезпечні для демократії тим, що можуть стати своєрідними «картелями» існуючих посад проти суперників — «картелями», які обмежують конкуренцію, перетинають суперникам шлях до успіху і розподіляють вигоди, пов'язані з політичною владою, тільки серед своїх. Тоді демократія перетворюється на приватне підприємство лідерів кількох політичних партій і корпоративних спілок.

Інший тип пактів — це домовленості з приводу проведеного урядом політичного курсу, які не передбачають обміну статусних позицій влади на політичний капітал опозиції, але означають узгодження своїх дій на певний період. Класичним прикладом такого роду пактів є пакти Монклоа, підписані в Іспанії основними політичними силами як узгодженої програми дій з виведення країни із соціально-економічної та політичної кризи. Їх метою було зробити процес лібералізації та подальшої демократизації поступовим, уникнути громадянської війни і надати гарантії авторитарним реформаторам при майбутньому демократичному режимі.

Третій варіант — пакти лівих і правоцентристських сил, що передбачають створення парламентської більшості та коаліційного уряду. Одним із найбільш вдалих прикладів такого роду може слугувати коаліція соціалістів і правоцентристських демократичних сил, яка склалася після виборів 1994 р. в Угорщині. Цей альянс істотно пом'якшив існуючий в угорському суспільстві ідеологічний розкол і сприяв проведенню прагматичної і виваженої коаліційної політики [7].

Більш проблематичні компроміси є в російській політиці. Усвідомлена, відкрита політика пактів тут часто підміняється закулісними угодами елітних груп. Російські еліти виявляють нездатність до домовленостей, які вимагають самообмеження амбіцій, та прийняття зобов'язань. У цьому причина багатьох політичних конфліктів і криз останніх років в Росії.

Компроміс у політиці — свідомо укладена політична угода між протилежними політичними силами (партіями, організаціями, державами), що виражають інтереси різних верств і груп суспільства. Це спосіб вирішення конфліктів і суперечностей шляхом поступок сторін, які беруть участь у політичній діяльності, політичних відносинах. В його основі лежить самообмеження політичних сил, відмова від незначних завдань тактичного характеру за збереження основних. Виокремлюють два види політичних компромісів як політологічної проблеми: 1) вимушені, що виникають під тиском об'єктивних і суб'єктивних політичних умов та інтересів; 2) добровільні, які укладаються із взаємною вигодою для двох або більше політичних сил. Політичні компроміси — невід'ємна складова демократичної політичної системи, основний засіб вирішення політичних і політологічних проблем і конфліктів. Коли в наявності безліч політичних партій, суспільно-політичних організацій і рухів, коли кожен суб'єкт намагається всіма способами позначити власне політичне обличчя, прагнення до компромісів — єдино правильний шлях подолання виникаючих конфліктів, створення розумного суспільства, вирішення політико-політологічних проблем.

При цьому особливо важливо знаходити ті положення в діяльності політичних суб'єктів, які об'єднують, а не роз'єднують їх, а для цього слід бути політично культурною силою, одним із критеріїв чого виступає здатність йти на поступки, шукати компроміси. Поза компромісів досягти стабільності і порядку в нашому суспільстві неможливо.

Таким чином, компроміс — один із найпопулярніших політичних брендів XXI століття не тільки в країнах Західної Європи, але й на всьому пострадянському просторі. Сучасний період розвитку багатьох країн постійно змушує їх вирішувати широкий спектр політичних проблем, від яких залежить подальший цивілізаційний хід багатьох регіонів світового простору, і даний принцип є основним показником демократії та глобалізації суспільства, тобто слід шукати політичний компроміс між різними, часто ворожими національними, соціальними, політичними силами стосовно основних цінностей, які є базовими для розвитку демократії, а це сьогодні вельми актуально. Однак без такої згоди не може бути сподівань на успішне здійснення радикальних структурних реформ.

Яскравим прикладом досягнення політичного компромісу є події 2005 р. після «Помаранчевої революції», коли правляча еліта пішла назустріч опозиції, підписуючи меморандум про співпрацю. Цей меморандум є «псевдокompромісом», оскільки на першому місці стояли екологічні, а не політичні та національні інтереси.

Важливу місію на початку 90-х рр. відіграв компроміс в інтеграції української спільноти, ставши цементуючою основою для розвитку демократичного суспільства в Україні, що являло собою неписаний соціальний договір, або національний пакт всіх суб'єктів політики про громадянський мир та спокій. Система таких домовленостей про цивілізовані правила політичної гри створює відповідний політичний клімат, а національна злагода, або інакше це можна назвати «національним компромісом», може виступити головною умовою для справжньої реалізації прав людини, що сприяє певному середовищу для функціонування всіх елементів політичної системи [8]. Тому, використовуючи термін «національна злагода», мається на увазі не тільки українська етнічна спільнота, а й увесь український народ, оскільки Україна становить поліетнічну державу, яка складається з різних меншин — росіян, поляків, кримських татар, болгар, євреїв та ін. Таким чином, політичний компроміс утворюється на базі національного.

Національний компроміс має поєднувати в собі мир і спокій у міжетнічних відносинах, що передбачає панування такого політичного клімату, який базується на писаних і неписаних законах і правилах, яких дотримуються всі члени суспільства.

Сучасний дослідник у галузі теорії політики О. Гюффе вирізняв серед ознак модерного суспільства систему суспільних благ. Так, було виокремлено дві характеристики доби Модерну, як суть сучасного (модерного) суспільства: перша характеристика — це легітимація з боку тих, хто перебуває під впливом влади. Вихідним положенням цієї характеристики виступає твердження: держава існує тому, що на те є згода громадян, тобто є політичний компроміс між усіма громадянами держави; друга характеристика — досягнення єдності громадян, згоди всіх та кожного — це досягнення компромісу, тому що організація суспільства може бути визнана членами цього суспільства, ґрунтуючись на загальній згоді, коли принципи такої організації влаштовують переважну більшість громадян [9]. Саме таким яскравим прикладом в українській політиці став Універсал національної єдності, підписаний у серпні 2006 р., після тривалого діалогу політичних лідерів, який підкреслив важливість політичного компромісу. Згодом ми побачили, що такі «штучні» домовленості лише створили ширму для варіантів компромісних рішень.

Отже, компроміс — це згода на ґрунті взаємних поступок між представниками різних, протилежних інтересів, думок, поглядів, співробітництво, яке передбачає політичний союз між різнорідними силами. Одна з головних вимог політичного компромісу — забезпечення

неможливості ухилитися від його умов і право на критику таких відхилень, а це означає, що в основі компромісу повинні лежати певні політичні принципи або конкретно окреслені умови поведінки, без чого вимога дотримання компромісних угод на практиці неможлива. Розгляд і цього питання становить мету даної статті. Головними умовами є визнання правоти протилежної сторони з певної проблеми, певного питання [10].

Найкращою формою подолання розбіжностей під час підготовки компромісу є діалог, відкритий обмін думками. З політологічної точки зору, неприпустимими є такі компроміси, що ведуть до втрати політичного впливу однієї зі сторін або розглядаються однією зі сторін як слабкість свого партнера і ведуть до вимог певних поступок. Здатність до виважених і необхідних компромісів є однією з передумов життєздатності політичних сил і партій.

Об'єктивною основою компромісів є непрямолінійний хід суспільно-політичних процесів, критеріями ефективності політичного компромісу є збереження здатності до політичної діяльності, надання завдяки компромісу нових можливостей для політичних дій, розширення умов ефективної політичної діяльності, припинення непотрібної виснажливої боротьби зі своїми опонентами та створення можливості зосередити політичний потенціал на вирішенні фундаментальних політичних проблем. Зважаючи на це, проблема компромісу повинна вирішуватись з урахуванням означених критеріїв, а небезпечність компромісу пов'язана з тим, що компроміс може стати засобом обману та політичної бездіяльності. Погляд на компроміс відображає характер і ступінь зрілості політичних сил і партій. На зміну безкомпромисності, характерній протилежним політичним силам упродовж багатьох десятиріч, поступово приходять розуміння того, що компроміс є формою згоди і домовленості у вирішенні питань, які торкаються долі й інтересів усього суспільства, незалежно від конкретних політичних розбіжностей. Особливо плідними є компроміси, пов'язані зі збереженням миру співробітництва, про що свідчить досвід країн Західної Європи.

Універсал національної єдності показав, наскільки важливі є точки дотику певних політичних сил у досягненні політичних домовленостей. Першим принципом даного універсалу був той крок, що вшанував волевиявлення українського народу, здійснене у демократичний спосіб на виборах 26 березня 2006 р., а вже через рік у 2007 р. вказаний принцип втрачає свій зміст, оскільки домовленості не можуть бути гарантіями досягнення політичного компромісу.

І план дій для забезпечення національної єдності, виписаний у 27 пунктах, втратив свою дієздатність. Це свідчить про те, що немає практичного досвіду в українській політиці щодо підписання і дотримання норм політичного компромісу. З огляду на це варто звернутись до багатой практиці країн Західної Європи, які можуть бути корисними для української політики.

Демократична організація сучасного суспільства припускає поєднання і взаємодію найрізноманітніших соціальних і політичних сил, інтересів, потреб, що сприяє діалогу між ними, знаходженню загальних позицій, точок зіткнення, а результатом діалогу є компроміс. Мистецтво йти на компроміс — одна з найважливіших якостей, що характеризують високий рівень політичної культури, а компроміс — незамінний інструмент балансу інтересів, здатність чітко представляти пріоритет цілей, жертвувати менш значним, щоб в результаті добитися значнішого, не побоюючись сьогоdnішніх мінусів, якщо завдяки цьому можна отримати серйозні плюси. Такі риси політичної культури, як прагнення до компромісу, терпимість, передбачуваність політичної поведінки, неприйняття догматизму, склалися різною мірою в різних країнах Європи та інших регіонах світу.

Отже, поза компромісами досягти стабільності і порядку в суспільстві, державі неможливо, а тому компроміс є необхідність, важлива складова, певна риса культури суб'єкта демократичної держави і суспільства, політична проблема, яку слід вирішувати.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арон Р. Демократия и тоталитаризм. — М., 1993. — С. 71.
2. Атухов В. Компромисс — новое слово эпохи? // Свободная мысль. — 1993. — № 16. — С. 22.
3. Хэллоуэлл Дж. Х. Моральные основы демократии. — М., 1993. — С. 38–39.
4. Ленин В. И. О компромиссах // Полн. собр. соч. — Т. 34. — С. 133.
5. Шевцова Л. Ф. Дилеммы посткоммунистического общества // Политические исследования. — 1996. — № 5. — С. 82.
6. Пшевorskий А. Переходы к демократии // Путь: межд. филос. журнал. — 1993. — № 3. — С. 36.
7. Хенкин С. М. Политика пакта: испанские иллюстрации // Политические исследования. — 1996. — № 5. — С. 132–133.
8. Глухова А. В. Политические конфликты: основания, типология, динамика (теоретико-методологический анализ). — М., 2000. — С. 56, 188.
9. Козер Л. Функции социального конфликта. — М., 1984. — С. 72, 98.
10. Глухова А. В. // Там само. — С. 187.

Розділ VII

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА І СОЦІАЛЬНА РОБОТА

СИСТЕМА СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ У КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ І СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Ліліана Ярова, доктор політичних наук, доцент кафедри адміністративного і кримінального права Одеської національної морської академії
УДК 316.4.063.4

Рзглядається система соціального захисту у країнах Центральної і Східної Європи як ефективна форма запобігання соціальним конфліктам у країнах Європейського Союзу.

Ключові слова: соціальний захист, соціальна політика, працевлаштування, групи взаємодопомоги, місцеве самоврядування.

Рассматривается система социальной защиты в странах Центральной и Восточной Европы как эффективная форма предотвращения социальных конфликтов в странах Европейского Союза.

Ключевые слова: социальная защита, социальная политика, трудоустройство, группа взаимопомощи, местное самоуправление.

In the article the system of social defence in the countries of Central and East Europe as an effective form of prevention of social conflicts in the countries of European Union is examined.

Key words: social defence, socially policy, employment, group of mutual help, local self-government.

Соціальний захист у країнах Центральної і Східної Європи має свої специфічні риси. Так, особливістю Польщі та інших країн Центральної і Східної Європи стала та обставина, що в цих країнах створювалися нові організаційні форми соціального захисту тих груп населення, які більше за всіх постраждали від ринкових реформ. З метою боротьби з масовим безробіттям створювалася інфраструктура ринку праці, зокрема бюро

з працевлаштування, що виконувало адміністративно-соціальні функції стосовно безробітних.

Польська концепція соціальної політики передбачає створення системи багаторівневої соціальної діяльності за допомогою відродження місцевої самоврядності, базованої на суспільній ініціативі, що активізує сім'ю і особистість, добровільні організації, групи взаємодопомоги. Згідно з новою Польською моделлю соціальної політики, саме ці інституції мають бути партнерами як державної адміністрації, так і місцевого самоврядування в забезпеченні та розподілі засобів для діяльності організацій, що надають суспільні послуги. Партнерство державних і громадських організацій орієнтовано на підвищення рівня соціального обслуговування і вирішення місцевих соціальних проблем.

Закон про соціальну допомогу, що діє в Польщі з 29 листопада 1990 р. (із змінами від 4 січня 1993 р.), надав змогу створити нову базу функціонування системи соціальної допомоги за участю самоврядних структур. Як відмічає А. Сергеев, «перехід від самоврядних формальних гасел до формування реальних соціальних суб'єктів на місцях вимагав не лише створення формально-правових рамок, але й, що набагато важливіше, реальної активізації діяльності органів територіального самоврядування» [1, с. 23]. Таким чином, важливим напрямом змін у соціальній сфері на рубежі ХХ–ХХІ ст. стала децентралізація, завдяки якій виникли передумови для кращого вивчення потреб і раціоналізації діяльності у сфері соціальних послуг.

На соціальну допомогу в Польщі можуть розраховувати особи, непрацездатні за віком або

з інвалідності, ті, хто виховує дітей, які потребують постійного догляду, особи, які отримали інвалідність до досягнення ними 18 років (незалежно від матеріального становища цієї особи). Розмір допомоги становить 28% середньої заробітної плати, яка є основною для нарахування і перерахунку пенсії і поточної допомоги, а також різниці між доходами на одного члена сім'ї і мінімальною пенсією. Тимчасова допомога надається особам (сім'ям) у тому випадку, коли їх дохід (або на одного члена сім'ї) не перевищує мінімальної пенсії або якщо їх дохід і грошові ресурси, що перебувають в їх розпорядженні, недостатні для задоволення життєвих потреб, які виникають у зв'язку з тривалою хворобою, інвалідністю, неможливістю працювати, відсутністю права на отримання відповідної сімейної допомоги, а також в інших обґрунтованих законом випадках. Органи місцевої влади визначають термін, на який надається тимчасова допомога, а її розмір також становить 28% середньої заробітної плати. Таким чином, за новим законом центр тяжіння соціальної допомоги на місцях переноситься на сім'ю, яка і стає основним і найбільш численним клієнтом цієї служби [1, с. 24].

Дослідники відмічають, що однією з переваг соціальної політики, яка реалізується в Польщі, було прагнення не проводити реформи. Так, зміни в суб'єктно-об'єктній структурі соціальної допомоги (державна — самоврядні організації — профспілки — релігійні організації і конфесії — ринок — сім'я тощо) відбувалися поступово. А численні проекти реформ окремих сфер соціального обслуговування, зокрема охорони здоров'я, системи пенсійного забезпечення, системи соціального захисту безробітних, захисту сім'ї, дитинства та материнства, протидії бідності, децентралізації прав і обов'язків суб'єктів соціальної політики та ін., були винесені на громадське обговорення.

У результаті передання частини функцій і фінансів з державного на місцевий рівень були вироблені ефективні механізми боротьби з безробіттям, допомоги сім'ї тощо.

Реформування ринку праці перетворилося на один із пріоритетних напрямів політики європейських країн. Порівняння реформування інституційної структури ринку в різних країнах дає змогу зробити висновок, що активність країн по реформуванню інститутів ринку виявилася різною. Найбільш послідовні реформи проводились у Данії і Нідерландах. В Італії, яка хоча і входить до групи лідерів, реформи по багатьох напрямках розходились із виробленими рекомендаціями. Присутність Норвегії серед тих, що «відстають», пояснюється проведенням основних реформ там ще в 1980-х рр. Більшість країн за масштабами реформування займають середнє положення.

Оскільки європейські країни вступили у період реформування з різними показниками зайнятості і безробіття, можна очікувати, що країни з найгострішою ситуацією у сфері зайнятості виявлять неабияку активність у здійсненні реформ. Проте це припущення не завжди підтверджується. Так, країни з високим рівнем безробіття, наприклад Іспанія, не виявили значної реформаторської активності. Водночас країни, де ситуація із зайнятістю на початку 1990-х рр. була сприятливою (Данія, Нідерланди), активно реформували свій ринок праці.

Реформа ринку праці в більшості країн мала вибірковий характер. Із п'яти напрямів реформування основна увага приділялася таким інститутам, як активні програми зайнятості, система страхування безробіття і робочого часу. Водночас положення законодавства про захист зайнятості, формування заробітної плати і трудові відносини виявилися поза зоною реформ.

З часом ставлення до програм навчання і перекваліфікації безробітних, які довгий час вважалися найперспективнішими напрямами активної політики, змінилося на негативне. З'ясувалося, що ефективність державних витрат на ці програми вельми низька. При ускладненні вимог до освітніх і професійних характеристик працівника короткострокові програми навчання не можуть стати дієвим засобом підготовки безробітного до трудової кар'єри. Більше того, ці програми навіть сприяють зростанню безробіття, оскільки формують завищені вимоги учасників програми відносно заробітної плати на новому робочому місці.

Суттю реформ активних програм зайнятості стала політика активізації, яка є комплексом заходів, спрямованих на скорочення термінів перебування безробітних у реєстрі служб зайнятості. Її важлива складова — індивідуальний підхід працівників державної служби зайнятості до безробітних. Практично в усіх європейських країнах була впроваджена система профілізації, тобто визначення на ранніх етапах категорій безробітних, які можуть зіткнутися з особливими труднощами при працевлаштуванні, і вироблення детального плану допомоги для них. Ще одним напрямом політики активізації стало посилення взаємозв'язку між активними і пасивними програмами зайнятості. Дедалі частіше участь безробітного в активних програмах розглядається як тест на готовність приступити до роботи і, отже, як неодмінна умова отримання допомоги з безробіття. Одним із засобів підштовхнути безробітного до активного пошуку роботи стала зміна визначення прийнятної роботи. Таким чином, зайва розбірливість безробітного може позбавити його відповідної допомоги.

Ще один напрям реформування активних програм зайнятості націлений на їх ефективне

адміністрування. У низці країн окреслилася тенденція до координації служб зайнятості, які відповідають за активні програми, та адміністрацій щодо виплати допомоги з безробіття. У Німеччині і Великобританії навіть відбулася повна інтеграція цих двох інститутів. Державні служби зайнятості також визнали, що без участі приватних бюро працевлаштування проблему пошуку роботи вирішити досить важко. Тому розширилося коло країн, де працевлаштування зареєстрованих безробітних передається на аутсорсинг приватним фірмам. Наприклад, останнім часом дедалі активніше стали залучати приватні компанії по обслуговуванню безробітних Данія і Нідерланди.

Результати реформ у галузі активних програм зайнятості засвідчили, що внесені зміни не є кардинальними. Незважаючи на недостатню ефективність програм, на їх здійснення продовжують витрачатися значні ресурси.

Також не вирішено проблему закриття неефективних програм. Частка витрат на найбільш критиковану програму по створенню і субсидюванню робочих місць практично не змінилася. Більше того, на тлі згорання суспільних робіт відбувається збільшення субсидій приватним працедавцям для фінансування постійних робочих місць.

Слід зауважити, що лише заходами активної політики кардинально вирішити проблеми ринку праці доволі складно. В орбіту активних програм потрапляє лише частина безробітних. Крім того, у працівників державної служби зайнятості недостатньо стимулів для працевлаштування безробітних, оскільки ресурси, що є у розпорядженні цих структур, залежать не стільки від ефективності їх роботи, скільки від загального числа зареєстрованих безробітних. У тих країнах, наприклад у Франції, де служби зайнятості керуються профспілками, вони зацікавлені в тому, аби не створювати конкуренції між зайнятими і безробітними [2].

Поточна криза продемонструвала високу залежність нових членів ЄС від світової економічної кон'юнктури. Негативні наслідки такої залежності виразно простежувалися ще навесні і влітку 2008 р., коли зростання світових цін на енергоносії і продовольство призвело до швидкого зростання інфляції та зниження рівня життя населення країн Центральної і Східної Європи.

З осені 2008 р. в усіх країнах ЦСЄ відбувається падіння ВВП і збільшення кількості безробітних. Особливо важке становище склалося в Угорщині і країнах Балтії.

На надзвичайному саміті ЄС, що відбувся 1 березня 2009 р. у Брюсселі, було оприлюднено прохання Угорщини і Польщі (яку ще раніше підтримав уряд Австрії) про надання колишнім со-

ціалістичним країнам кредиту у розмірі 180 млрд євро на оздоровлення їх банківських систем і підтримку обмінних курсів. Проте ця ідея не знайшла порозуміння. Канцлер головної в ЄС Німеччини Ангела Меркель заявила, що недоцільним є заснування спеціального фонду для допомоги країнам із слабкою економікою, оскільки кожна з них потребує особливого підходу. Проти створення такого фонду виступив і голова Європейської комісії Жозе Мануель Баррозу. Натомість учасники саміту домовилися про протидію протекціонізму, а також про те, що державна підтримка галузей, постраждалих від кризи, не створюватиме перешкод для функціонування єдиного внутрішнього ринку ЄС.

Формально у керівництва ЄС були всі підстави відхилити прохання Угорщини і Польщі, тим паче, що створення особливого режиму для країн, де ще недавно була планова економіка, могло негативно позначитися на інтеграційному процесі. І справа тут навіть не стільки в тому, що східну і західну частини Євросоюзу могла розділити нова, цього разу економічна, «залізна завіса», скільки в тому, що утриманські настрої легко провокують затяжні політичні конфлікти.

У жовтні 2008 р. криза заявила про себе в країнах ЄС з повною силою. 27 листопада 2008 р. Єврокомісія направила в Європейську раду проект «Плану оздоровлення європейської економіки», що був затверджений у грудні цього ж року. У документі йшлося, що кризова ситуація стала серйозним випробуванням для урядів та інститутів ЄС і держави-члени повинні спільно протистояти рецесії. «Ми потонемо або випливемо разом», — підкреслили автори документа.

Основними засадами запропонованої Європейською комісією програми виходу з кризи були дії з двох напрямів. Перший — стимулювання споживчої довіри і розширення попиту. Комісія запропонувала, аби ЄС і його члени в екстреному порядку виділили на ці цілі 200 млрд. євро (1,5% ВВП). Другий напрям — посилення конкурентних переваг Євросоюзу. Вирішенню цього завдання мала сприяти стратегія «розумних» інвестицій (на підвищення ефективності використання енергії і енергозбереження, на створення екологічно чистих технологій, розвиток дослідницької інфраструктури тощо). При цьому головними умовами оздоровлення економіки проголошувалися солідарність і соціальна відповідальність. Зокрема, йшлося про заходи, спрямовані на підтримку зайнятості і допомогу соціально незахищеним групам населення [3].

4 березня 2009 р. напередодні весняної сесії Європейської Ради Єврокомісія ухвалила документ, названий «Сприяння оздоровленню Європи». Якщо грудневий (2008) план був націлений на те, щоб зупинити рецесію і створити

умови для поживлення економіки, то в березневому плані ставилося завдання посилити координацію дій між державами — членами ЄС і добитися переходу до стадії підйому економіки. Документ містить широку програму реформування фінансового сектора, уточнює і коригує заходи, покликані стимулювати споживчий попит, а також забезпечити зростання інвестицій і збереження (чи створення нових) робочих місць. Поки що важко давати оцінку цьому документу у напрямі подальшого реформування економічного розвитку країн Європейського Союзу, насамперед країн Центральної та Східної Європи. Це покаже час, але позитивні риси і прогресивні наслідки проведення їх соціальної політики чітко простежуються в соціально-політичному ракурсі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Сергеев А. Е.* Влияние процесса расширения Европейского Союза на формирование единой европейской социальной политики : автореф. дис. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.15 — история международных отношений и внешней политики / А. Е. Сергеев. — Нижний Новгород, 2009. — 26 с.
3. *Сильвестров С. Н.* От общего рынка к социальной Европе [Электронный ресурс] / С. Н. Сильвестров. — Режим доступа: <http://www.budgetrf.ru/Publications/Magazines/VestnikSF/1998/vestniksf75-8/vestniksf75-8110.htm>
4. Система социальной защиты в зарубежных странах // Журнал «Отечественные записки». — 2003. — № 3 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/oz/2003/3/>

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНИХ ОРІЄНТАЦІЙ СУБ'ЄКТІВ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО МАРКЕТИНГУ

Олег Агарков, кандидат соціологічних наук, доцент, завідувач кафедри соціальної роботи
Запорізького національного технічного університету
УДК 323.2

У статті розглядаються особливості ціннісних політико-ідеологічних орієнтацій суб'єктів соціально-політичного маркетингу. Наведено результати контент-аналізу програм релевантних українських політичних партій. Визначено ціннісні орієнтації політичних партій у різних сферах суспільного життя.

Ключові слова: політична партія, політична ідеологія, соціальна політика, соціально-політичний маркетинг, неолібералізм.

В статье рассматриваются особенности ценностных политико-идеологических ориентаций субъектов социально-политического маркетинга. Приведены результаты контент-анализа программ релевантных украинских политических партий. Определены ценностные ориентации политических партий в разных сферах общественной жизни.

Ключевые слова: политическая партия, политическая идеология, социальная политика, социально-политический маркетинг, неолібералізм.

The features of the valued political and ideological orientations of subjects of the socio-political marketing are examined in the article. The results of content-analysis of the programs of relevant Ukrainian political parties are resulted. The valued orientations of political parties are certain in the different spheres of public life.

Key words: political party, political ideology, social policy, socio-political marketing neoliberalism.

Одним із ключових елементів демократичного устрою є можливість представництва інтересів різних суспільних груп та їх вираження як через організації громадянського суспільства, так і через систему політичних партій. Саме партії в демократіях є основними політичними суб'єктами, покликаними не лише репрезентувати інтереси суспільних груп, а й виробляти певні рішення. Стабільно функціонуюча партійна система є умовою наявності демократичного начала в політиці.

Оскільки стабільне функціонування партійної системи визнається невід'ємною частиною політичної демократії, питання про ідеологічність партій (адже тільки в їх практиці, власне, і тво-

ряться та розвиваються політичні ідеології) дедалі частіше постає як перед політологами, які прагнуть описати поняття «ідеологія» і феномени, з ним пов'язані, так і перед самими партіями, що виступають як основні суб'єкти соціально-політичного маркетингу.

Варто підкреслити, що ідеологія — це система поглядів стосовно основних принципів організації суспільства, його цінностей та місця в ній людини. Структура ідеології складається з таких елементів: образу або картини соціальної дійсності (того, що відбувається в конкретному суспільстві та поза ним); ціннісно-сислової системи, що представлена як ієрархія ціннісних установок; соціальних практик — як методології діяльності для зміни або збереження існуючого стану справ у суспільстві. Виходячи з цього, політичними ідеологіями називають політичні концепції, які стали ідеологіями, тобто відіграють інтегративну роль стосовно політичних рухів і зміщують наголоси від концептів до цінностей.

Звичайно наразі існує велика кількість визначень ідеології як в загальному, так і в політичному контексті. Приміром, американський соціолог Н. Смельзер обґрунтовує розуміння ідеології як системи теоретичного знання, що утворює певні цінності і факти. Функції ідеології, вважає він, полягають, по-перше, в тому, щоб послабляти соціальне напруження, яке виникає тоді, коли люди усвідомлюють розбіжності між своїми цінностями та реальними умовами своєї життєдіяльності. По-друге, оскільки ідеології захищають інтереси певних соціальних груп, то мають, в силу свого статусу, виправдовувати існуючий стан речей (консервативні типи ідеології) або ж, навпаки, боротися за його скасування (радикальні типи ідеології). По-третє, ідеології можуть надавати сенс і законність діям людей, їхнім вимогам, визначаючи їх ідентичність [10]. А. Мендра трактує ідеологію як систему доцільних, науково обґрунтованих положень, покликаних дати зрозуміле пояснення соціальної дійсності. Р. Гароді, навпаки, вважає, що ідеології, зокрема й світові, — лібералізм, консерватизм, соціал-демократія, націоналізм тощо, — не можуть дати задовільні відповіді на порушені постіндустріальною цивілізацією питання через розрив між дійсністю, що пішла далеко вперед, і застарілими теоретичними конструкціями [7].

На сьогодні дослідники не мають єдності в поглядах щодо побудови ідеологічної структуризації політичних інтересів. Зокрема, Ф. Кирилук вважає, що сучасний ідеологічний спектр складається з шести частин — це комунізм, соціал-демократія, лібералізм, консерватизм, націоналізм і фашизм [8]. Російські дослідники В. Пугачов і А. Соловйов говорять лише про чотири типи ідеологій — лібералізм, консерватизм, соціалізм і фашизм [9]. К. Гаджієв, поділяючи ідеологічний спектр на п'ять ідеологій (лібералізм, консерватизм, соціал-демократія, марксизм і тоталітаризм [2]), зазначає, що реально конкурентними нині є лише лібералізм, консерватизм і соціал-демократія. На думку М. Головатого, в Україні існують такі основні ідеології: комуністична, соціалістична, ліберально-демократична, соціал-демократична, націонал-демократична і християнсько-демократична [3]. В. Бебик провідними політичними доктринами називає лібералізм, неолібералізм, консерватизм, неоконсерватизм, соціалізм, соціальну демократію, анархізм і тоталітарні доктрини (комунізм, фашизм, сіонізм) [1].

Західні дослідники вважають, що сучасне ідеологічне поле західних демократій характеризується розширенням форм політичного життя, яке передбачає існування традиційних і постматеріалістичних ідеологій (наприклад, мультикультуралізм, екологізм, антиглобалізм), які врешті-решт мають у собі певний ідеологічний інваріант, притаманний західній цивілізації, а саме ліберальну філософську і політичну доктрину. Так, Дж. Лоррейн зазначає, що в сучасних розвинутих суспільствах ідеологія зникла, поступившись власному «функціональному еквіваленту» [4]. Таким функціональним еквівалентом ідеології-гегемона або ідеологічної парадигми чи «системотворчої» ідеології вважають неолібералізм. Сутністю такого «функціонального еквівалента», на нашу думку, є те, що він становить сукупність ціннісно-нормативних патернів, які мають найбільш універсальний характер у тому чи іншому суспільстві, тобто сприймаються більшою його частиною і водночас є основою для агрегації та репрезентації колективних інтересів. Отже, саме неолібералізм є системотворчою ідеологією у західних демократіях, яка зумовлює загальну парадигму стосунків індивідуум/держава як у теоретичному, так і в практичному вимірах. Більше того, його можна навіть назвати субститутотом тотальної ідеології у сенсі Карла Мангейма, котрий твердить, що ідеологія є сукупністю ідей, «трансцендентних» щодо суспільного буття [6].

Одним із завдань нашого дослідження є виявлення політико-ідеологічних особливостей суб'єктів соціально-політичного маркетингу, в якості яких виступають політичні партії і рухи,

реалізація якого потребує виділення їх ціннісних політико-ідеологічних орієнтацій, що базуються на певних системах класифікації політичних суб'єктів.

Сьогодні дослідники пропонують різні системи класифікації та позиціонування політичних партій, залежно від ідеологічних пріоритетів. За основу цих класифікацій нерідко береться зміст і характер політичних ідеологій та роль ідеології у формуванні діяльній мотивації партій.

Зокрема, німецький соціолог М. Вебер у праці «Політичні партії та політичний розвиток» за критерієм «раціональної діяльності» пропонує поділяти політичні партії на партії «патронажні», мета діяльності яких обмежена боротьбою за владу, і партії, орієнтовані на групи інтересів з конкретним соціальним статусом для реалізації конкретних матеріальних результатів і абстрактних світоглядних (ідеологічних) принципів.

У свою чергу, сучасний політолог Клаус фон Бейме за ідеологічною ознакою виділяє ліберальні, радикальні, консервативні, селянські, соціал-демократичні, соціалістичні, комуністичні, регіональні, етнічні, крайні праві та екологічні партії. Подібний підхід до типології політичних партій за ідеологічною ознакою зустрічається також у польських дослідників Р. Хербута й А. Ямруза. Зокрема, А. Ямруз доходить висновку про наявні три основні типи політичної ідеології — консервативний, ліберальний і соціал-демократичний.

Як зазначає Ю. Шведа, у сучасній західній політології заведено виділяти прагматичні партії, які не мають концептуально обґрунтованих ідеологічних програм, та ідеологічні партії, які у своїй діяльності керуються ідеологічними принципами [11].

Більшість дослідників поділяють думку, згідно з якою ідеологічність є ознакою насамперед масових партій (М. Дюверже) або партій «масової інтеграції» (З. Нойманн) чи масово-бюрократичних партій (А. Панеб'ярко). Останній характеризує масово-бюрократичні партії як такі, що базуються на провідній ролі партійної бюрократії, активному залученні членів, колегіальному внутрішньому керівництві, фінансуванні за допомогою членських внесків, супутніх структур, груп інтересів та ідеології.

Водночас сьогодні ці масово-бюрократичні партії трансформуються в електорально-професійні. На думку А. Панеб'ярко, такі партії характеризуються центральною роллю професійних політиків, є електорально орієнтованими, мають слабкі зв'язки зі своїми членами, фінансуються за допомогою зацікавлених груп і державою, зосереджені радше на розв'язанні актуальних точкових проблем, ніж на ідеології [12].

Як зазначає С. Конончук, масово-бюрократичні партії є ідеологічними за визначенням.

Водночас вона вказує на диференціацію серед електорально-професійних партій в їх ставленні до ідеології, виділяючи електорально-професійні партії сильної ідеологічної артикуляції (програмні партії) і електорально-професійні партії слабкої ідеологічної артикуляції, або прагматичні. Це розрізнення вона пояснює, виходячи з того, що у прагматичних партій відсутні або слабо виражені деякі ідеологічні складові як на рівні політичного дискурсу, так і на рівні політичних практик. Зокрема, це може стосуватися ідеологічної артикуляції партійних програм або виборчих стратегій. З іншого боку, для політичних «програмних» партій характерним є те, що вони впродовж тривалого часу стабільно дотримуються визначеної ідеологічної лінії [4].

Актуальним питанням нині виступає дослідження політико-ідеологічної спрямованості політичних суб'єктів посткомуністичних країн, зокрема України. Політична ідеологія, маючи в якості своїх основних структурних елементів сукупність цінностей суспільно-політичного розвитку, програмні настанови, сформульовані на базі цієї системи цінностей, стратегію і тактику реалізації означених програмних настанов, робить вагомий внесок у структурування партійної системи України, надає діяльності політичних партій ознак цілісності та системності, чітко фіксує ту чи іншу концепцію розвитку суспільства та його політичної системи, прибічниками якої виступають як окремі політичні партії, так і найрізноманітніші соціальні групи, що утворюють громадянське суспільство.

Наразі в Україні представлено практично всі без винятку класичні політичні ідеології. А, як зазначає В. Лага, сучасний ідеологічний простір України розвивається також під впливом цілої низки ідеологічних течій, або так званих *нових ідеологій* [5]. Характер представлення багатьох класичних політичних ідеологій в Україні в діяльності вітчизняних політичних партій суттєво відрізняється від аналогічних західних зразків. Більше того, лише одиниці свідомо розбудовують свою політичну діяльність на чітких ідеологічних засадах. Однак наявність подібних розбіжностей жодним чином не свідчить про «неповноцінність» вітчизняного ідеологічного простору, а пояснюється виключно специфікою сприйняття тих чи інших класичних політичних ідеологій у суспільній свідомості, а також рівнем розвитку партійної системи в Україні.

У форматі нашого дослідження політичні партії виступають основними суб'єктами соціально-політичного маркетингу, тому доцільно розглянути ідеологічні орієнтації сучасних українських партій. За основу класифікації доцільно взяти систематизацію за ідеологічністю (консервативні, ліберальні, соціал-демократичні, національ-

но-демократичні, комуністичні), а також за спрямованістю дій партій в напрямку соціального, економічного і політичного розвитку держави. До таких партій віднесемо:

– по-перше, масово-бюрократичні, програмні партії, які у своїй основі мають певну і чітку ідеологію, тобто є визначено ідеологічними і підтримують розвиток держави відповідно до принципів і ціннісних імперативів ідеології;

– по-друге, електорально-професійні, прагматичні партії, ідеологія яких розмита і не має чіткої визначеності, дії яких спрямовані насамперед на реалізацію конкретних завдань відповідно до соціально-економічної ситуації в країні.

На нашу думку, саме сучасні українські прагматичні партії формуються в межах неолібералізму та його соціально-економічних принципів. Так, неоліберальна модель господарювання, базована на постулаті максимального обмеження впливу держави на ринок, сьогодні лежить в основі економік найбільш розвинутих країн і у глобальному вимірі. Навіть антикризові заходи у період нещодавньої рецесії (2008–2009) вписуються, на наш погляд, у логіку неолібералізму. Адже неоліберали визнають необхідність державної участі у забезпеченні збереження і поліпшення ринкового порядку. Вони вважають, що до пріоритетів держави належить: контроль за діяльністю монополій, підтримка стабільної грошової одиниці, політика доходів. Найдієвішим засобом проти циклічних криз неоліберали називають інституційне регулювання, що дає змогу створювати і вдосконалювати правила гри для ефективного функціонування ринкової системи. Але державне втручання має бути «конформним», тобто пристосовуватися до ринкової системи і підтримувати її, але водночас має бути обмеженим жорсткими рамками.

Слід зауважити, що оскільки програми політичних партій є продуктами політичного дискурсу та слугують завданням позиціонування у політичному полі, а відтак — електоральної мобілізації, вони *a priori* є ідеологічними, а тому можуть бути застосовані для вивчення ціннісних політико-ідеологічних орієнтацій українських політичних партій як суб'єктів соціально-політичного маркетингу.

Для вивчення ціннісних політико-ідеологічних орієнтацій політичних партій було застосовано метод контент-аналізу програм впливовіших українських політичних партій, виходячи з того, що контент-аналіз — метод якісно-кількісного аналізу змісту документів з метою виявлення або вимірювання фактів і тенденцій, які відображені в цих документах, і, що важливо, особливості контент-аналізу полягає в тому, що він вивчає документи в їх соціальному контексті.

Для проведення дослідження було використано Програми і Програмні завдання (не плутати з передвиборчими програмами) таких релевантних українських партій: Партія ВО «Батьківщина», Партія Регіонів, Партія Народний союз «Наша Україна», Народна партія, Комуністична партія України, Партія «Сильна Україна», Партія «Фронт Змін», Партія «Свобода».

Контент-аналіз включає два основні етапи.

На першому етапі дослідження за допомогою статистичної програми *Text Statistic* було визначено показник рівня ціннісно-ідеологічної наповненості програм політичних партій, тобто обсяг ідеологем та інших понять, які виконують ідеологічну функцію в текстах програм політичних партій (до речі, подібне дослідження передвиборних програм партій у 2007 році було проведено С. Конончук [4]).

Аналіз спирається на частоту вживання у тексті загальних понять (ідея, ідеологія, ідеологічний); ідеологем (комунізм, соціалізм, тоталітаризм, лібералізм, консерватизм, націоналізм, центризм, демократія, громадянське суспільство, революція) та близьких їм за смыслом; понять із ціннісним навантаженням (свобода, соціальна справедливість, добробут, загальне благо, гідність, воля, толерантність), їх антонімів та близьких за смыслом у відсотках до кількості слів у тексті. На рис. 1 показано результати аналізу у відносних показниках.

Отже, за формальними ознаками, сильний рівень ідеологічності мають програми Комуністичної партії України та партії «Свобода», до них наближаються «Наша Україна» та ВО «Батьківщина». Слабкий рівень ідеологічності мають програми партій «Сильна Україна», Народної партії, «Фронт змін», Партії Регіонів.

Безперечно, наведений аналіз відтворює лише загальні риси ідеологічної поляризації політичних партій в Україні. Для визначення характеру ідеології необхідно розглядати контекст вживання ідеологем, до того ж слід враховувати, що, на перший погляд, нейтральні поняття (наприклад, «соціальна справедливість») можуть мати ідеологічні конотації і смисли.

Для цього було проведено контент-аналіз програм релевантних українських політичних партій за параметром «напрямок ціннісних політико-ідеологічних орієнтацій». Визначено чотири основні напрямки, які виступають ідеологічною основою партій: ліберально-демократичний, соціал-демократичний, соціалістичний/комуністичний, націонал-демократичний. Відображено основні способи досягнення політичної мети — консервативний, реформаторський і революційний.

Основними категоріями аналізу виступили ціннісні орієнтації в різних сферах суспільного життя — в економіці, соціальній сфері і політиці. У сфері економічних орієнтацій основними критеріями виступили: пріоритетність форм власності; ступінь втручання держави в управління економікою; захист національних інтересів, у сфері політики — парламентаристська демократія/президентська влада; консервативно-реформаторська політика/радикалізм. Але найбільш значущим предметом дослідження виступила соціальна сфера, критерієм аналізу якої в програмних пріоритетах партій є роль держави, бізнесу і громадянського суспільства в соціальному розвитку та реалізації соціальної політики. Саме спрямованість соціальної політики відображає модель соціальної держави і визначає стратегію суб'єктів соціально-політичного маркетингу. Варто зазначити, що від ідеологічної спрямованості суб'єкта соціально-політичного маркетингу залежать способи досягнення основних завдань і маркетингова діяльність політичної сили або партії в просуванні ціннісних ідеологем і шляхів розвитку суспільства. Одиницями аналізу виступили відповідні висловлювання та їх синонімічні еквіваленти.

Далі наведемо стислий якісний аналіз провідних релевантних українських партій.

Партія Регіонів.

Політична партія констатує ліберальні і соціал-демократичні пріоритети розвитку соціальної держави в Україні, не маючи певної ідеологічної артикуляції. Причому найбільш виражена лібе-

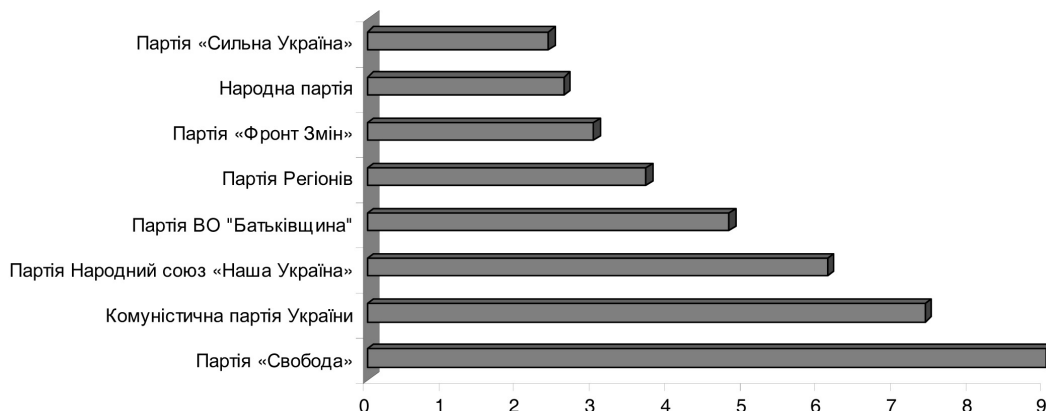

Рис. 1 — Індекс ідеологічності релевантних українських партій

ральна позиція у соціальній і політичній сфері, в економіці переважає соціал-демократична модель, що пов'язана із ширшими правами втручання держави. Основні ціннісні політичні ідеологеми: «партія народу, стабільного розвитку», «становлення середнього класу», «політичний центризм», «демократія», «свобода», «прагматизм», «розвиток національних фінансово-промислових груп». У соціальній політиці даний політичний суб'єкт дотримується ліберальної моделі соціальної держави — це рівність умов доступу до суспільних благ, значний вплив інститутів громадянського суспільства і встановлення мінімальних стандартів споживання. Претендуючи на роль масово-бюрократичної української партії, Партія Регіонів застосовує і застосовуватиме адміністративний і державно-управлінський варіант соціально-політичного маркетингу.

Партія Народний союз «Наша Україна».

Партія національної і ліберально-демократичної орієнтації спрямована на формування національної соціальної держави. Національно-демократичний імператив зосереджений на економічних і соціальних пріоритетах. Основні ціннісні політичні ідеологеми: «партія європейського типу», «справедливе суспільство», «добробут для кожного», «держава для людини». Можна відмітити популістський характер і декларацію ідеології. У соціальній політиці політична сила орієнтована на захист національних інтересів за рахунок капіталу, що спрямований на службу національній державі. Це відображає модель становлення соціальної держави кейнсіанського типу (у Західній Європі сформованої в 50–60-х рр. ХХ ст.), що поєднує посилення ринку в соціальному секторі і роль держави в функціонуванні економічної сфери.

Партія ВО «Батьківщина».

Партія має переважно соціал-демократичні і ліберально-демократичні ціннісні політико-ідеологічні орієнтації. Причому в політичній сфері це встановлення парламентаристської демократії, а в економічній — регуляторна політика класичної кейнсіанської, шведської моделі соціал-демократії. Утім, слід зазначити, що в сфері соціальної політики переважає ліберальна модель розвитку, що може передбачати нову неоліберальну модель поєднання принципів соціал-демократичного становлення і ринкової економіки зі значним впливом держави. Основні ціннісні ідеологеми: «демократична партія реформаторського спрямування», «створення суспільства соціальної справедливості і добробуту», «державна солідарність громадян», «створення громадянського суспільства», «парламентаризм».

Комуністична партія України.

Партія має певний ідеологічний напрям, застосовуючи популістські засоби реалізації влас-

них ціннісних політико-ідеологічних пріоритетів. Артикулює поруч із радикальними комуністичними ідеями революційного перетворення суспільного життя ідеї «оновлення» економічної політики, де поряд з суспільною власністю має місце власність приватного капіталу. Саме тому, незважаючи на ідеологічну наповненість, як символічний капітал вона є популістською, орієнтованою на людей «радянських», а тому виступає як ренегат власної ідеології. Основні ідеологеми: «соціалізм — наша мета», пролетарський інтернаціоналізм», «рішуча зміна політичного курсу», «державна монополія». У соціальній політиці пріоритет надається державі.

Народна партія.

Політична сила популістського спрямування з вираженою соціал-демократичною ідеологією. 25% всіх висловлювань відповідають ліберально-демократичній орієнтації. Основні ціннісні ідеологеми: «партія дії», «народна ідеологія — лівоцентризм», «стратегічна мета — подолання бідності». Пропонована модель соціального розвитку держави не визначена.

Партія «Сильна Україна».

Політичний суб'єкт не має чіткої артикуляції політичної ідеології. З одного боку, обстоюється цінності ліберально-демократичного напрямку, з іншого — соціал-демократичні принципи і національні інтереси. У соціальній політиці переважає ліберальна модель: рівність доступу до суспільних благ; встановлення мінімальних стандартів життя; адресна соціальна допомога; «соціальні пільги і субсидії повинні отримувати не ефемерні категорії громадян, а конкретні люди». Основні ціннісні політичні ідеологеми: «свобода», «відповідальність», «розвиток», «партія реформаторів і нових лідерів», «захист прав і свобод громадян», «ефективна демократія», «досягнення високого рівня добробуту і соціальної захищеності». Можна зробити висновок, що партія позиціонується як програмна, прагматична, орієнтована на вирішення конкретних соціально-економічних і соціально-політичних проблем. Отже, можна казати про неоліберальну позицію даного політичного суб'єкта.

Партія «Фронт Змін».

Партія ліберального і національно-демократичного спрямування. Програмна позиція орієнтована на розбудову національної соціальної держави ліберального типу. У соціальній політиці пропонується реалізація ліберальної (резидуальної) моделі («доступність соціальних благ», «адресна соціальна допомога»). Основні ціннісні ідеологеми: «людська гідність», «свобода», «верховенство права», «солідарність», «відповідальність перед Україною», «Українська держава: європейська, демократична, правова, соціально орієнтована, унітарна». Програма даного політичного

суб'єкта носить декларативний характер, позиціонуючи західноєвропейські цінності.

Партія «Свобода».

Обстоює націоналістичну ідеологію (75% висловлювань) радикального типу. Основне завдання вбачає у радикальних політичних реформах. Обстоюється національний протекціонізм і суверенітет. Основні ідеологеми: «захист українців», «соціальна справедливість», «національна справедливість», «люстрація влади», «захист життєвого простору», «збереження ідентичності», «європейський україноцентризм».

Проведений аналіз ідеологічних характеристик партій дає підстави оцінити тип партійної системи в Україні як систему поміркованого плюралізму, в якій переважають політичні партії слабкої ідеологічної артикуляції, однак наявними є політичні партії сильної артикуляції та значною є ідеологічна дистанція між крайніми екстремами політичного спектра.

Як перспективні напрямки дослідження можна визначити такі: об'єкти соціально-політичного маркетингу, функції соціально-політичного напрямку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Бибик В. М.* Політологія для політика і громадянина. — К. : МАУП, 2003. — 424 с.
2. *Гаджиев К. С.* Политическая философия. — М. : Экономика, 1999. — 606 с.
3. *Головатий М. Ф.* Хто стане третім Президентом України? Про ідеологічні метаморфози наступних президентських виборів // Політичний менеджмент. — 2003. — № 2. — С. 32–54.
4. *Конючук С. Г.* Партійна система України: ідеологічний вимір. — К. : Агентство «Україна», 2010. — 76 с.
5. *Лага В. А.* Актуальні питання ідеологічного структурування сучасної партійної системи України // Актуальні проблеми політики. — Одеса, 2003. — Вип. 17. — С. 349–357.
6. *Мангейм К.* Идеология и утопия / К. Мангейм; [пер. с нем.] // Мангейм К. Диагноз нашего времени. — М. : Прогресс, 1994. — 431 с.
7. *Недюха М. П.* Системний аналіз історичних типів європейської ідеології. — Ірпінь : Академія державної податкової служби України, 2001. — 195 с.
8. *Політологія: історія та методологія* // за ред. Ф. М. Кирилюка. — К. : Здоров'я, 2000. — 632 с.
9. *Пугачев В. П., Соловьев А. И.* Введение в политологию. — М. : Аспект Пресс, 2004. — 479 с.
10. *Смелзер Н.* Социология. — М. : Институт практической психологии, 1994. — 426 с.
11. *Шведа Ю.* Політичні партії: енциклопедичний словник. — Львів, 2005. — 345 с.
12. *Panbianco A.* Political Parties: Organization and Power. — Cambridge : Cambridge University Press, 1988. — 264 p.

Розділ VIII

ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ ТА ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

ПАРАДИГМАЛЬНА ЕВОЛЮЦІЯ В ПОЛІТОЛОГІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Сергій Шергін, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри регіональних систем та європейської інтеграції Дипломатичної академії України при МЗС України, заслужений працівник освіти України
УДК 355.424.4

У статті розглядаються парадигмальні аспекти міжнародних відносин у контексті еволюції політичної науки. У межах існуючої типології наведені головні особливості класичних, неокласичних, некласичних та посткласичних парадигм, що використовуються в політології міжнародних відносин.

Ключові слова: політичний реалізм, неореалізм, лібералізм, модернізм, постмодернізм, функціоналізм, неофункціоналізм, транснаціоналізм, глобалістська та метатеоретичні парадигми.

В статье рассматриваются парадигмальные аспекты международных отношений в контексте эволюции политической науки. В рамках существующей типологии отмечены главные особенности классических, неоклассических, неклассических и постклассических парадигм, использующихся в политологии международных отношений.

Ключевые слова: политический реализм, неореализм, либерализм, модернизм, постмодернизм, функционализм, неофункционализм, транснационализм, глобалистская и метатеоретические парадигмы.

In this article the paradigm aspects of international relations are considered in the context of evolution of political science. Within the frames of present typology the main features of classical, neoclassical, noneclassical and postclassical paradigms are noted.

Key words: political realism, neorealism, liberalism, modernism, postmodernism, functionalism,

neofunctionalism, transnationalism, globalist and metateoretical paradigms.

1. Сутність і типологія наукових парадигм. Введення поняття *парадигма* (грец. *paradeigma* — приклад, зразок) у широкий науковий обіг пов'язано з ім'ям американського фізика та філософа Т. Куна (1922–1996). На відміну від свого теоретичного попередника британського політичного філософа, автора концепції «відкритого суспільства» К. Поппера (1902–1994), який вважав, що будь-яке наукове знання має гіпотетичний характер, а сама наука — це процес *перманентної революції*, рушійною силою якої є раціональна критика, Т. Кун віддав першість науковій революції, стверджуючи, що прогрес можливий лише в так званій *нормальній науці*. Якщо К. Поппер був переконаний, що зміна наукового знання має раціональний характер, то, за Т. Куном, зміна наукового знання від однієї парадигми до іншої є містичним перетворенням на кшталт релігійної віри, де немає місця раціональним правилам. У своїй резонансній книзі «Структура наукових революцій», яка побачила світ 1962 р., він писав: «Під парадигмами я розумію визнані всіма науковими дослідженнями, котрі впродовж певного часу дають науковій спільноті модель постановки проблем та їх вирішень» [10, с. 17]. Таким чином, вперше було запропоновано взяти як концептуальний модуль науки не окрему теорію, а сукупність теорій — *метатеоретичну єдність*, тобто парадигму, що базується на особливих онтологічних і гносеологічних ідеалізаціях і установках, які поширені в певній науковій спільноті.

Період панування будь-якої парадигми (за словами Т. Куна, період «нормальної науки», відмічається накопиченням наукових результатів, знайдених під час вирішення чергових завдань за стандартними зразками та методиками, тоді як зміна парадигм втілює період наукової революції, яка приводить до трансформації наукових досягнень і принципового перегляду головних стратегій наукових досліджень. При цьому вважалося, що різні парадигми та відповідні теорії несумісні і не можуть бути піддані будь-якому порівнянню, оскільки операція зіставлення можлива лише в межах однієї парадигми. Така інтерпретація функціональних атрибутів парадигми, що її було доповнено методологією дослідницької програми британського філософа І. Лакатоса (1922–1974), набула з часом загального визнання і стала фундаментом сучасної філософії науки.

Сукупність наукових парадигм, яка становить концептуальний зміст і віддзеркалює історичні етапи вивчення суспільно-політичного життя, використовується і в теоретичних дослідженнях міжнародних відносин та зовнішньої політики. У свою чергу, *методологія як особливий тип раціональної свідомості, що спрямована на розроблення методів пізнання, передбачає використання парадигмального підходу до інтерпретації міжнародних процесів і ситуацій*. Такий підхід зумовлений атрибутивними функціями онтології та епістемології щодо природи політики, зокрема міжнародної політики.

До сфери онтології належить питання про об'єктивну чи, навпаки, суб'єктивну сутність міжнародно-політичної реальності. Прихильники об'єктивізму (реалісти) трактують політику як сферу соціального буття, що існує незалежно від людських уявлень, тоді як «суб'єктивісти» (ідеалісти) вважають, що політика, в тому числі й міжнародна, існує лише у вигляді створених людьми ідей і концепцій.

До сфери епістемології належать питання про засоби отримання, структуру й характеристики знань про внутрішню та міжнародну політику. Тут також існують два підходи до тлумачення політики. Прихильники першого (реалісти) вважають потрібним для з'ясування сутності політики створити універсальну наукову теорію на основі емпірично верифікованих припущень. Прихильники другого (ідеалісти) заперечують інтерпретацію будь-яких світополітичних проблем (історичних, правових, моральних тощо) у категоріях і термінах науки, вважаючи, що це призведе до спотворення їх змістовної сутності.

Значимо, що в межах цих протилежних за своєю онтологічною й гносеологічною сутністю підходів до розуміння та тлумачення політичного світу відображено бачення людини водночас історичної і політичної сутності. Причому даний

аспект має визначену передісторію, оскільки знайшов своє відображення у трактатах античних філософів. Сьогодні більшість політологів намагається уникати методологічних крайнощів об'єктивізму та суб'єктивізму, а також тверджень про виняткову допустимість тільки розуміння чи тільки пояснення природи політики. Відтак твердження французького соціолога і політичного філософа Р. Арона (1905–1983), що «не існує готової історичної дійсності, яка передує науці», можна цілком віднести до політичної дійсності та міжнародних процесів, сутність яких також потребує розуміння та пояснення в контексті «ідеальних типів, котрі не виключають один одного» [1, с. 137, 141].

Політологічний підхід до міжнародних відносин передбачає використання кількох базових парадигм залежно від проблем, що підлягають науковому розгляду. Серед спеціалістів-міжнародників різних шкіл і напрямів немає методологічної єдності щодо їх оптимальної кількості. Проте є загальне розуміння того, що парадигма як засіб і форма теоретизування постає одним із різновидів пізнавальної традиції. Кожна з парадигм у межах пізнавальної традиції має власний референтний історичний період, ціннісну орієнтацію та внутрішню структуру. Парадигми даного підрозділу політичної науки використовуються для теоретичного осмислення, систематизації й узагальнення фактів, подій і процесів міжнародної політики та міжнародного життя. Виокремлюють чотири основні парадигми — це ідеалізм, реалізм, модернізм і глобалізм.

Ідеалізм, або ліберально-ідеалістична пізнавальна традиція, починає формуватися в античні часи і пов'язана зі спадщиною давньогрецьких і давньоримських філософів і мислителів. Уявлення про політичну демократію, права громадянина і політичну справедливість (Арістотель), про ідеальний державний устрій (Платон), правові засади міжнародної політики і гуманізм (Цицерон) дали поштовх розвитку ідеалістичної парадигми. Елементи ідеалістичного бачення світу держав, політичних процесів і явищ наявні в трактатах середньовічних теологів і мислителів епохи Просвітництва та Нового часу (Т. Аквінський, Альберт Великий, Т. Мор, Т. Кампанелла, Х. Гроцій, Дж. Локк, Жан-Жак Руссо).

На рубежі XVIII і XIX ст. створюються сприятливі умови для розвитку ліберально-ідеалістичних теорій і формування політичних програм. Домінуюче положення в європейських дослідженнях того часу зайняв політичний ідеалізм. Ідейні джерела цього напряму базуються на моральних принципах, загальнолюдських цінностях і ідеалах. Необхідність досягнення «вічного миру», правового регулювання міждержавних відносин та розвитку міжнародних

інститутів як механізму усунення війни стали предметом наукових досліджень філософів і правознавців того періоду. Зокрема, слід відмітити І. Канта — автора ідеї «загального громадянського стану», Дж. Бенґама — автора поняття «обмеження сили» у міжнародних відносинах та Дж. Мілля, який висунув ідею індивідуальної свободи та суспільного суверенітету, а також Г. Гегеля з його концепцією «громадянського суспільства» та міжнародних стосунків, що ґрунтовані на дотриманні правових норм. Саме на поглядах цих та інших учених ХІХ ст. будувалися дослідження політичного ідеалізму в ХХ ст. Проте референтним історичним досвідом цієї парадигми став період між двома світовими війнами.

Ідеалізм як система наукових поглядів на міжнародні відносини розвивався передусім у США та Великобританії. Політичний ідеалізм наголошував на міжнародно-правовому регулюванні міжнародних суперечок, на необхідності нової системи колективної безпеки, що стримує амбіційні устремління до домінування будь-якої держави. Принципи самовизначення націй, відкритості дипломатії та орієнтації зовнішньополітичної діяльності на демократію та міжнародне співробітництво знайшли відображення в програмі президента США Вудро Вільсона, яку він запропонував на Версальській мирній конференції 1919 р. Програма передбачала створення в Європі системи колективної безпеки для запобігання конфліктам і забезпечення гармонії інтересів великих і малих держав. Гарантом дотримання всіма державами універсальних норм міжнародного права та інструментом попередження конфліктів повинна була виступати спеціально створена для цього Ліга націй. Проте доктрина світового порядку, що була сконструйована на засадах ідеалізму, виявилась несумісною з міжнародно-політичними реаліями 20–30-х рр. ХХ ст.

Криза Ліги націй та Друга світова війна поклали край багатьом ілюзіям представників цього напрямку, продемонструвавши неадекватність реальності міжнародних відносин їхнім уявленням про них. Однак ця наукова традиція, незважаючи на жорстку критику з боку представників різних шкіл міжнародних відносин, продовжує залишатися теоретичною основою багатьох сучасних наукових ідей і політичних концепцій.

Характеризуючи теоретичні погляди ідеалістів стосовно міжнародних відносин, слід зауважити, що представники цього напрямку вважають людину рушійною силою міжнародних відносин. Оскільки, на їхню думку, людина фактично здійснює міжнародні відносини, вона безпосередньо зацікавлена в гармонійному та безконфліктному розвитку міжнародної системи завдяки діяльності міжнародних організацій,

верховенству міжнародного права, які повинні встановлювати й регулювати взаємовідносини між державами.

У системі уявлень представників ідеалістичної традиції в політології міжнародних відносин слід відмітити такі структурні елементи, як принцип прогресу, який тлумачиться як здатність держави тотально змінити світ на краще, а також принцип облаштування *постісторичного стану*. Під останнім принципом розуміється формування світового суспільства з системою уніфікованих цінностей і єдиним суспільним ладом на глобальному та національному рівнях. У цьому контексті ідеалістична парадигма є проекційно-трансформуючим баченням міжнародних відносин і світової політики.

У повоєнні роки ідеалістична традиція знайшла часткове втілення в діяльності держсекретаря США Дж. Даллеса і помічника президента США з питань національної безпеки З. Бжезінського, президентів Дж. Картера (1976–1980) і Дж. Буша-старшого (1988–1992). У науковій літературі політичний ідеалізм був представлений працями таких авторів, як Г. Дікенсон, Л. Сон і Р. Кларк. Перший з них вважав, що разом із закріпленням принципу національного суверенітету необхідно формувати світову громадську думку стосовно актуальних проблем міжнародних відносин як прояву гармонії і *світового розуму*. Два останні американські автори видали ґрунтовну працю «Досягнення миру через світове право», в якій було запропоновано проект поетапного роззброєння і створення системи колективної безпеки для всього світу. На думку цих паціфістськи налаштованих учених, основним інструментом подолання війн і досягнення вічного миру між народами повинен стати світовий уряд під керівництвом ООН, який діятиме на підставі детально розробленої світової конституції.

Своєрідний ренесанс ідеалізму пов'язується з англо-американською тенденцією до перебільшення свободи вибору у зовнішній політиці, певним фарисейством, що будується на відірваних від життя гаслах моральності та нормативності мислення політиків і науковців. Коментуючи піднесення ідеалізму в ХХ ст., відомий британський історик і політолог Е. Карр (1892–1982) вважав, що цей феномен пов'язаний із бажанням його прихильників створити нову утопію у сфері міжнародних відносин [18, с. 27].

Реалізм серед інших наукових парадигм прийнято вважати першою і визначальною традицією політології міжнародних відносин. Будучи класичною формою європейського політичного мислення, він бере свій початок з епохи Тридцятирічної війни (1618–1648), охоплює період становлення та розвитку євроцентричних

міжнародних відносин у XVIII—XIX ст. і завершується періодом двох світових війн.

Після закінчення Другої світової війни політичний реалізм стає класичним напрямом у дослідженні міжнародних відносин, що побудований на критиці постулатів політичного ідеалізму. У межах цього напрямку, який згодом перетворився на наукову школу, плідно працювали такі відомі американські та європейські дослідники, як Р. Нібур, Н. Спайкман, Г. Моргентау, Дж. Кеннан, А. Волферс, Р. Арон, Г. Кіссінджер, З. Бжезінський та ін.

Сам термін «політичний реалізм» вказує на те, що реалісти, на протигагу ідеалістам, вважають неприйнятним будувати свої дослідження на абстрактних ідеалах і принципах «абсолютного добра». Вони чітко позначають свій дослідницький інтерес «до реального стану речей, реальної людської природи, реальних історичних процесів» [11, с. 744]. Своєрідним маніфестом теоретичної школи політичного реалізму стала книга Г. Моргентау (1904—1982) «Політичні відносини між націями. Боротьба за владу та мир», яку було видано 1948 р. у США і яка пізніше багато разів перевидавалася різними мовами [29].

У першому розділі цієї книги, формулюючи основні принципи політичного реалізму, Г. Моргентау відмічає, що політика та суспільство підпорядковані об'єктивним законам, і тут явно недостатньо віри в «моральний політичний порядок, базований на універсальних і абстрактних принципах» [17, с. 3]. Він закликає вивчати процеси, що реально відбуваються, адже тільки пізнання об'єктивних законів розвитку суспільства надає можливість цілеспрямовано й успішно впливати на політичну дійсність. В якості центральної дослідницької мети Г. Моргентау ставив завдання створення раціональної теорії міжнародної політики.

У контексті фундаментальних досліджень міжнародної політики внесок Г. Моргентау в їх розвиток важко переоцінити. Утім, головний внесок Г. Моргентау полягає не в розробленні загальної теорії міжнародних відносин, а в опрацюванні парадигми класичного реалізму, яку зведено до шести визначальних принципів, на підставі яких сформульовано її домінанти. Викладення цих принципів у численних наукових працях з міжнародно-політичної тематики дає змогу навести їх у стислій тезовій формі.

1-й принцип — політика підпорядкована об'єктивним законам, підґрунтя яких перебуває у вічній і незмінній людській природі. Тому можна створити раціональну теорію, яка дає змогу відносно об'єктивно відтворити зміст міжнародної політики.

2-й принцип — політичний реалізм ґрунтується на понятті інтересу, вираженого у термінах

влади, і вимагає раціональної політики. Така політика правильна, оскільки вона мінімізує ризики та максимізує переваги. Водночас раціональність політики залежить також від її моральних і практичних цілей.

3-й принцип — політичний реалізм перекопаний у тому, що змінити існуючий світ можливо лише за допомогою вмілого використання об'єктивних законів, а не шляхом підпорядкування політичної реальності якомусь абстрактному ідеалу, що відмовляється визнати такі закони.

4-й принцип — визнання морального значення політичної дії, але при цьому моральні вимоги повинні розглядатись не як абстрактні й універсальні норми, а в конкретних обставинах місця і часу. Тому вища мораль у міжнародній політиці — це поміркованість і обережність.

5-й принцип — відмова ототожнювати моральні прагнення будь-якої нації з універсальними моральними нормами. Одна справа — знати, що нації підпорядковуються моральному закону в своїй політиці, а зовсім інша — претендувати на знання того, що добре і що погано в міжнародних відносинах.

6-й принцип — політичний реалізм виходить із визнання плюралістичної концепції природи людини. Реальну людину потрібно розглядати в комплексі, але при цьому враховувати при аналізі відносну самостійність окремих сторін її буття — економічної, моральної, релігійної [29, с. 4–16].

З погляду політичного реалізму, об'єктивні закони суспільства кореняться в людській природі, і вона видається політичним реалістам зовсім не такою, як ідеалістам. Увесь зміст їхніх міркувань з цього питання можна звести до того, що люди за своєю природою грішні й хибні. З усіх пороків людини жоден не є настільки явним, незгубним й небезпечним, як інстинктивне прагнення влади. Боротьба за владу — це *боротьба всіх проти всіх*. Подібне розуміння природи людини екстраполюється політичними реалістами як на суспільство загалом, так і на взаємини на міжнародній арені: у таку саму боротьбу у сфері міжнародної політики залучені практично всі держави.

Отже, у центрі уваги політичних реалістів перебуває держава. З позицій класичного реалізму вона розглядається якщо не єдиний, то головний актор у міжнародних відносинах. Визнання об'єктивності категорії інтересу спричинює визнання неминучості конфлікту інтересів різних держав. Конфліктогенність міжнародного середовища робить центральною проблемою міжнародної політики забезпечення безпеки. При цьому безпека розглядається політичними реалістами насамперед у військово-силовій і державно-центричній площині. Ця сфера реальної політи-

ки та пов'язана з нею дослідницька проблематика одержали в політичних реалістів назву «високої політики», що особливо підкреслювало її виняткове місце.

На окрему увагу заслуговує одне із вихідних положень політичного реалізму, а саме положення про анархічну природу міжнародних відносин, що, власне, і відрізняє їх від сфери внутрішніх суспільних відносин. Якщо держави мають монополію на легітимне насильство всередині держави, то у сфері міжнародних відносин не існує єдиного центра, що має право на застосування насильства для врегулювання конфліктів. Коли кожна держава дбає лише про власні інтереси, анархічність міжнародного середовища набуває особливого значення. З погляду політичного реалізму, в цих умовах держава може розраховувати тільки на власні сили та можливості в обстоюванні своїх інтересів. Єдиний прийнятний шлях для цього — нарощування своєї могутності. Остання оцінюється політичним реалізмом у контексті здатності впливати на інших «гравців» міжнародної політики і трактується досить широко — насамперед як військова та економічна міць, а також як гарантія забезпечення безпеки, добробуту, престижу та можливості для поширення своїх ідеологічних настанов і соціокультурних цінностей.

Міркування про різні складові, або елементи, могутності (сили або влади) держав-націй також займають значне місце у книзі Г. Моргентау, в якій окреслюються вісім її елементів: 1) особливості географічного положення; 2) наявність природних ресурсів; 3) демографічні характеристики; 4) рівень індустріалізації; 5) військовий потенціал; 6) особливості національного характеру; 7) стан моралі нації; 8) якість державного керування та якість дипломатії. Врахування цих елементів при розробленні зовнішньої політики будь-якої держави є необхідною умовою для забезпечення її раціональності. Тому й сьогодні цілком актуальним і обґрунтованим виглядає наукове кредо американського теоретика, який вважав, що головне завдання тих, хто відповідає за розроблення зовнішньої політики, полягає у правильній оцінці різних факторів могутності держави.

Прагнення кожної держави до максимальної реалізації своїх національних інтересів в умовах анархічного середовища приводить до встановлення на міжнародній арені певного балансу сил. З погляду політичного реалізму, саме він, а не механізми колективної безпеки, є єдиним способом забезпечення миру. «Прагнення до влади з боку ряду націй, кожна з яких намагається або зберегти, або порушити *status quo*, неминуче приводить до конфігурації, яку звать балансом сил, і політики, що націлена на її збереження...

Баланс сил і політика, націлена на його збереження є не тільки неминучими, але й ключовим фактором у співтоваристві суверенних націй» [29, с. 179].

Головний висновок Г. Моргентау щодо ролі держав у політиці балансування є однозначним: ***у встановленні, підтриманні або зміні балансу сил центральне місце належить великим державам — саме вони визначають «правили гри» на міжнародній арені.*** Перебуваючи на консервативно-реалістичних позиціях, цей видатний американський політолог вважав основними завданнями міжнародної політики забезпечення національно-державних цілей мирними засобами при збереженні готовності застосування сили.

Постулати класичного реалізму неодноразово критикувались його опонентами, які піддавали сумніву головним чином дослідницькі методи «традиціоналістів», що ґрунтувалися на теоретичних інтерпретаціях, історичних аналогіях та порівняльному аналізі. Втім, предмет *других великих дебатів* (1950—1960 рр.) між прихильниками *традиціоналізму* та *модернізму* щодо природи міжнародних відносин залишається актуальним і в умовах сучасного світового порядку, який за своїми структурно-функціональними параметрами кардинально відрізняється від епохи біполярності. Доказом цього слугують численні публікації в американських наукових виданнях, зокрема академічних журналах, що присвячені теоретичній спадщині Г. Моргентау та її впливу на сучасну політичну науку. Як і раніше, предметом дискусій є проблема інтерпретації міжнародних відносин, ідентифікації їх учасників та сутності національного інтересу в контексті зовнішньої політики США [34].

Серед європейських класиків політичного реалізму наукова спадщина Р. Арона займає особливе місце. Своєрідним продовженням його «філософії історії» стали дослідження вченого, присвячені аналізу міжнародних відносин. Утім, Р. Арон не став французьким аналогом Г. Моргентау чи Г. Кіссінджера, наукові праці яких стали «біблією» для політичних аналітиків, спеціалістів-міжнародників і студентів низки поколінь. На відміну від американських політологів, він не був «цивільним мілітаристом», а його фундаментальні наукові та публіцистичні праці, що були присвячені проблемам війни та миру в соціальних науках, мали відчутну пацифістську спрямованість.

Поєднуючи відомі концепції міжнародних відносин Дж. Гоббса, Г. Гроція та спираючись на ідеї німецького генерала Карла фон Клаузевіца (1780—1831) про природу війни та військову стратегію, Р. Арон виклав своє бачення цього питання, до розкриття якого він підійшов системно та комплексно — з позицій теорії, соціології, історії

та праксеології. Такий підхід, що знайшов відображення у фундаментальній праці Р. Арона «Мир і війна між націями» (1965), став підґрунтям для становлення *полемології* — науки про війну, конфлікти та інші форми соціальної агресії.

В основу предметного завдання соціології міжнародних відносин покладено системне вивчення поведінки міжнародних акторів. Зміст міжнародних відносин розглядається в дусі канонічних постулатів політичного реалізму, тобто вони зводяться до відносин між державами. У Р. Арона міждержавні взаємодії подані у вигляді символічних персонажів — солдата та дипломата (посла) — так звані *політичні одиниці*, що виконують ролеві функції від імені держави. Таким чином, міжнародні відносини у самій своїй сутності містять «альтернативу війни та миру». На його думку, людство може повністю відмовитися від війн за виконання трьох умов: 1) ліквідації розриву між життєвим рівнем привілейованої меншості та основної маси людства; 2) створення світової «спільноти націй», що організована на принципах федералізму; 3) припинення антагонізму між двома суспільно-економічними системами для того, щоб кожна вважала легітимними та допустимими ідеали та інститути іншої [9, с. 164–165].

Головним об'єктом соціології міжнародних відносин виступають держави, що діють на історичній сцені і постійно суперничають між собою за силу, владу та могутність. При цьому Р. Арон виокремив, по-перше, *силу* як сукупність військових, економічних і моральних чинників, по-друге, *владу*, яку здійснюють державні органи в межах своєї території, по-третє, *могутність* як здатність однієї країни нав'язати свою волю іншим. При цьому, на відміну від модерністів, Р. Арон не зводить могутність винятково до факторів, які підлягають математичному обчислюванню, адже ідеологічний і психологічний фактори є не менш, а іноді й більш важливими для набуття могутності в міжнародних відносинах. Крім того, його концептуальні погляди відрізнялися від інших реалістів тим, що він не визнавав за сутність міжнародної політики боротьбу за владу та могутність, оскільки рівноправність учасників відносин та рівні можливості із застосування сили перетворюють могутність із мети на засіб. Він також вважав, що специфіка взаємодій на міжнародній арені полягає в тому, що держави-учасниці переслідують багато цілей, а це призводить до неможливості створення раціональної «математичної» мети — теорії міжнародних відносин. Водночас Р. Арон дуже скептично ставився до універсальних моністичних теорій за їх намагання пояснити сутність міжнародних відносин за допомогою якогось одного принципу і піддавав сумніву

можливість створення автономної теорії міжнародних відносин.

Характерно, що під час «другої хвилі великих дебатів» американські політологи досить критично поставились до теоретичних положень Р. Арона, зокрема стосовно мотивів і механізмів міжнародної політики. Г. Моргентау, Г. Кіссінджер, Дж. Розенау, С. Гоффман та інші політологи-«патріархи» американської міжнародно-політичної думки на сторінках академічних часописів неоднозначно оцінили його внесок у розроблення соціологічного дискурсу міжнародних відносин. Здебільшого Р. Арона критикували за ігнорування фактора «світової економіки», неувагу до «транснаціонального феномену» в міжнародних відносинах та за перебільшення ролі держави у прийнятті рішень як «єдиного актора» [23, с. 24–25].

Значно пізніше теоретичну спадщину найпоширенішого представника європейського позитивізму Р. Арона було переглянуто науковою спільнотою. Цього разу оцінки були більш схвальними, а його соціологічний та історико-філософський підхід до міжнародних відносин було кваліфіковано як такий, що гідний для системного вивчення у контексті постпозитивізму за нових політичних реалій [20].

2. Некласичні і неокласичні парадигми. Після відносного ослаблення привабливості політичного реалізму як дослідницької програми і теоретико-концептуальної основи зовнішньополітичного курсу держав в 1970-х рр., він знову відродився на початку 1980-х рр., як найпривабливіша модель в умовах загострення міжнародної обстановки — цього разу в «реформованому» вигляді — *неореалізму*, або *структурного реалізму*.

При розгляді питання щодо розвитку науки про міжнародні відносини часто використовують хронологічний принцип, виокремлюючи кілька історичних етапів домінування тієї чи іншої парадигми. Інтерес викликають і періоди зміни теоретичного «лідера» у дослідницькій діяльності — вони дістали назву *великих дебатів*, або *великих суперечок* у теорії і політології міжнародних відносин.

Критика політичного ідеалізму прихильниками політичного реалізму визначається як перша «велика суперечка», або перша хвиля «великих дебатів». У центрі дискусії було питання про концептуальні побудови та сутнісні характеристики міжнародних відносин. На відміну від першої, в центрі «другої великої суперечки» — між «традиціоналізмом» і «модернізмом» (біхевіоризмом) у 1950–1960-х рр. переважали в основному методологічні проблеми.

Слід зазначити, що політичний ідеалізм і політичний реалізм у межах цієї хвилі дебатів потрапили під визначення «традиціоналізм»,

чим підкреслювалась їх прихильність традиційним інтуїтивно-логічним методам дослідження. Джерелом суперечки стало наполегливе прагнення групи дослідників нового покоління (К. Райт, М. Каплан, К. Дойч, Д. Сінгер, К. Холсті, Е. Хаас та ін.) надати вивченню міжнародних відносин по-справжньому науковий статус. У своєму підході до міжнародних відносин вони наполягали на необхідності використання методів точних і природничих наук — так званих *наукових методів*. Вони вважали, що лише за таких умов концептуальні положення про міжнародні відносини здатні претендувати на науковий статус. У працях згаданих вище дослідників наявною є підвищена увага до використання засобів математики, формалізації, моделювання, збирання та обробки даних, емпіричної верифікації результатів, а також інших дослідницьких процедур, запозичених з точних дисциплін і протиставлених традиційним методам.

Початком «другої хвилі» дебатів послужив виступ у 1966 р. у Лондонській школі економіки Х. Булла з доповіддю «Теорія міжнародних відносин: приклад класичного підходу», в якій він узагальнив дискусії й аргументи прихильників класичних парадигм, що існували в дисципліні на той час. Х. Булл критикував «науковий» підхід до міжнародних відносин за його, буцімто, нездатність мати справу із сутністю предмета. Він підкреслював, що обмежуючись тим, що може бути логічно або математично доведено та верифіковано відповідно до строгих процедур, прихильники наукового підходу позбавляють себе єдиних інструментів, які дають можливість визначити сутність предмета міжнародної політики [15, с. 34–37].

«Друга хвиля» дебатів мала для дослідження міжнародних відносин принципове значення. Вона відбила ту стадію в розвитку науки про міжнародні відносини, що пройшла кожна соціальна дисципліна — стадію зрілості шляхом переосмислення свого місця в суспільстві і науці, прагнення до відновлення, до досягнення більшої точності, до одержання максимальної практичної віддачі.

Разом з тим введення в дисципліну нових методів і методик не привело до утворення якоїсь цілісної дослідницької програми модернізму. Натомість з'явилися різноманітні види емпіричних досліджень, але не нова парадигма міжнародної політики. Концептуальні рамки модернізму охоплюють різноманітні галузі досліджень: різні варіанти системного підходу й, зокрема, системного моделювання (М. Каплан, К. Райт, Д. Сінгер, К. Холсті, Р. Роузкранс); аналіз поведінки міжнародних акторів на засадах психологічного аналізу сприйняття міжнародної ситуації (Р. Снайдер, Х. Брук, Р. Джервіс); процес прий-

няття зовнішньополітичних рішень (Г. Еллісон); дослідження процесів соціальної комунікації й інтеграції в міжнародних відносинах (К. Дойч, Е. Хаас); вивчення конфліктів і співробітництва (А. Рапопорт, К. Боулдінг); формалізацію поведінки міжнародних акторів з використанням теорії ігор (Т. Шеллінг). Неоднорідність модернізму не зашкодила йому стати досить плідним і збагатити науку не тільки новими методиками, але й досить цікавими висновками, що одержали подальший розвиток у межах різних теоретичних парадигм.

Прикметно, що політичний реалізм, який жорстко критикував модерністів, відчув на собі його вплив. Після періоду сумнівної віри в «нову науковість» дисципліни чимало американських політологів знову повернулися до реалізму, але менш самовпевненому й ортодоксальному. Вони кваліфікували трансформацію класичного реалізму середини ХХ ст. і оформлення його у вигляді неореалізму наприкінці 1970-х рр. як «відстрочену перемогу». Останнє твердження пов'язано з книгою засновника «неореалізму», чи «структурного реалізму», професора Каліфорнійського університету Кеннета Волтца (1924–2010) «Теорія міжнародної політики», яку було опубліковано 1979 р.

Для з'ясування ревізійністської сторони неореалізму слід звернути увагу на відмову його прихильників від спроб вивести раціональну теорію з розуміння природи людини, зокрема, її дуальності. Своє пояснення соціальної взаємодії на рівні міжнародних відносин неореалісти будують не на психологічних чинниках, а на факторах соціального порядку. Але істотною стороною трансформації класичного політичного реалізму в неореалізм є прагнення останнього систематизувати політичний реалізм і створити системну теорію міжнародної політики. Зберігаючи основні категорії класичного політичного реалізму — силу, національний інтерес, боротьбу за владу, — неореалізм прагне до збагачення його досягненнями системної теорії. На думку К. Волтца, для розуміння сутності того, що відбувається в міжнародній політиці, необхідно показати, наскільки дії та взаємодії держав, а також результати цих дій і взаємодій можуть бути пояснені силами, які виявляються на рівні системи, а не на рівні окремого елемента [36, с. 32–34].

Слід нагадати, що одна з основних ідей системного підходу до міжнародних відносин — це посилка про основну роль структури системи в пізнанні її законів. Структура створюється взаємодією елементів і впливає на дії міжнародних акторів. Той або інший результат взаємодії елементів у межах системи зумовлений не їхніми особливостями, а властивостями структури.

Структура системи виступає переважно як сила, що примушує учасників міжнародних відносин діяти так, а не інакше. Зміст останнього твердження пояснює один із теоретиків конструктивізму Джон Раггі: «Коли міжнародна система сформована, вона стає силою, яку актори не можуть контролювати; вона обмежує їхнє поведіння і стає між намірами держав і результатами їх дій» [33, с. 134]. Інакше кажучи, структура системи обмежує «свободу дій» держав і багато в чому визначає результат їх взаємодії. Причому структурні властивості міжнародної системи фактично не залежать від зусиль малих і середніх держав, вони передусім є результатом взаємодії великих держав. Очевидно, що теорія та історія міжнародної політики визначаються і створюються в категоріях великих держав і під їх безпосереднім впливом. У міжнародній політиці, як і в будь-якій іншій системі, що заснована на принципі «самодопомоги», актори, які володіють найбільшими можливостями, встановлюють «правила гри» для себе та всіх інших «гравців». Проте сьогодні неореалістичне розуміння міжнародної системи є настільки поширеним, що системна теорія міжнародних відносин ототожнюється саме з ним.

Знову повернемося до хронології розвитку науки про міжнародні відносини в контексті основних наукових парадигм. Наприкінці 1960-х — на початку 1970-х рр. політичний реалізм піддавався дедалі більшій критиці і цього разу за його модель світу. Політичний реалізм критикували за його виняткову увагу до питань міждержавної боротьби за владу та за його індіферентність до тих політичних процесів, які відбуваються всередині держави, а також у транснаціональній площині та поза межами військово-політичної сфери. Іншими словами, якщо раніше роль держави як центрального актора міжнародних відносин не ставилася під сумнів, то в період «третьої хвилі великих дебатів» це питання перебувало в центрі дискусій. Отже, зміст і межі «третьої хвилі» можна визначити як протистояння державно-центричної парадигми політичного реалізму та нового напрямку політологічних досліджень міжнародних відносин — *транснаціоналізму*.

«Транснаціоналізм» (цей термін, як і в разі з модернізмом, використовується як загальна назва для низки політологічних концепцій) виходив з того, що ідеї політичного реалізму й властива йому етатистська парадигма більше не відповідають характеру і сучасним тенденціям міжнародних відносин. З погляду класичних «транснаціоналістів» (Р. Кеохейн, Дж. Най, Дж. Грум, Й. Фергюсон, Р. Мансбеч), держава, що існує поряд з безліччю інших акторів — різними типами міжнародних організацій, транснаціональними корпораціями та підприємствами, суспільни-

ми рухами й навіть окремими індивідами, — вже не є єдиним і, тим більше, центральним актором у міжнародних відносинах. Крім того, самі міжнародні відносини виходять далеко за рамки традиційних міждержавних взаємодій, основаних на національних інтересах і силовому протистоянню. Інакше кажучи, в аналізі «транснаціоналістів» держава втрачає свою головну функціональну монополію, а міжнародні відносини набувають іншого наповнення — з інтернаціонального (тобто міждержавного в етимологічному значенні) вони перетворюються на транснаціональні, тобто здійснюються без прямої участі держав. Найбільш комплексно у сучасній політичній науці феномен транснаціональної державності та вплив транснаціональних процесів на глобальну систему міжнародних відносин був проаналізований німецьким ученим У. Беком [5; 6; 15]. У своїх працях У. Бек, відзначаючи руйнівний для соціальної держави ефект глобалізації, вводить у науковий обіг поняття *транснаціональної держави*, як об'єднання держав на засадах кооперації, що уможливорює «збереження їх суверенітету та ідентичності за межами національного...», що відкриває постнаціональним державам нові простори для дій» [5, с. 229–230].

У межах транснаціонального напрямку досліджень подальший розвиток одержало кілька провідних концепцій. Одна з них розробляла проблеми наднаціональної політичної інтеграції у контексті теорії *функціоналізму*. У своєму класичному вигляді ця теорія подана у працях британського політолога Д. Мітрані, який закликав до трансформації стереотипних уявлень про систему міжнародних відносин, пропонуючи так звану *функціональну альтернативу*, що мала на меті створення «всеохоплюючої світової єдності». Варто зауважити, що ідеї функціоналізму вплинули не тільки на подальший розвиток інтеграційної теоретичної думки, зокрема *неофункціоналізму*, але й активізували практичні дії, спрямовані на реальне зближення європейських держав.

Зміст «функціональної» ідеї полягає в тому, що міжнародна інтеграція має бути максимально деполітизована і спрямована на вирішення суто функціональних завдань, насамперед соціально-економічного характеру. Відповідно зростання кількості, складності й масштабності завдань, які виходять за межі національних кордонів, вимагає розширення та поглиблення співробітництва різних держав. Успішний розвиток взаємовигідного співробітництва в неполітичній (технічній, або функціональній) галузі на міжнародній арені буде ініціювати подібне поведіння в інших галузях. Мірою того, як держави ставатимуть дедалі інтегрованішими, ціна розриву функціональних зв'язків буде досить

високою для того, щоб утримати держави від вступу в конфлікт. Таким чином функціональне *розгалуження* (*ramification*, у Д. Мітрані) здатне переорієнтувати міжнародну активність і зробити внесок у справу зміцнення миру. Таке «розгалуження» в остаточному підсумку приведе до створення функціональної системи, елементи якої працюватимуть без спільної політичної надбудови, що автоматично приведе до повної політичної інтеграції [28, с. 97].

Спираючись на досягнення функціоналізму (Д. Мітрані, К. Дойч, Ч. Пентланд), неофункціоналісти (Е. Хаас, Л. Ліндберг, А. Етціоні) досліджували ненасильницькі заходи щодо створення великих за масштабами політичних утворень. Увагу дослідників було повернуто до питання добровільного створення політичних об'єднань, які свідомо утримуються від використання сили у відносинах між складовими одиницями. У центрі уваги неофункціоналістів постали такі питання: яким чином і під впливом яких факторів держави добровільно втрачають деякі атрибути свого суверенітету, одночасно здобуваючи нові засоби для врегулювання конфліктів між собою? При цьому інтеграція найчастіше розумілася неофункціоналістами як процес, за допомогою якого лояльність політичних акторів декількох національних утворень зміщується у бік нового наднаціонального центру прийняття рішень, який стає центром політичної активності. Таким чином, проблеми «ерозії» суверенітету сучасної національної держави стали основним об'єктом дослідження неофункціоналістів [22; 27; 29].

Характерно, що неофункціоналісти відмовилися від ідеї автоматичності подібного «розгалуження». Вони підкреслювали, що висновок з «уроку інтеграції», або усвідомлення успіхів інтеграції, в одному функціональному контексті не може автоматично переноситися на інші. Насправді, такий висновок можливий лише в тому випадку, якщо актори побажають адаптувати цей «інтеграційний урок» до нової ситуації. Інакше кажучи, якщо актори визнають, що їхні інтереси задовольняються найкраще в рамках більшої організації. Таким чином, у неофункціоналістів інтеграція є результатом роботи відповідних еліт в урядовому й приватному секторах, які підтримують інтеграцію з прагматичних міркувань, але аж ніяк не з альтруїстичних. Представники цього напрямку, на відміну від своїх попередників, не переймаються кінцевим результатом інтеграції і зосереджуються на механізмах її реалізації. *Неофункціоналізм — це переважно теорія регіональної політичної інтеграції, оскільки предметом її дослідження є інтеграційні взаємини держав окремих регіонів світу.* Відповідно неофункціоналізм характеризується як

«метод інтеграції в рамках Європейського союзу» [28, с. 100].

Якщо *неофункціоналістська* концепція наголошувала на наднаціональному вимірі міжнародних відносин, то в центрі уваги вчених — розробників концепції *комплексної взаємозалежності* перебували відносини транснаціонального характеру. Виникнення цієї концепції пов'язують з іменами Роберта Кеохейна та Джозефа Ная, які в 1977 р. опублікували книгу «Влада і взаємозалежність». Автори намагалися показати обмеженість моделі політичного реалізму в аналізі сучасних міжнародних відносин. Стверджувалось про неможливість надання адекватного пояснення таким змінам, що відбулись останнім часом на міжнародній арені, як зростання глобальної взаємозалежності та питомої ваги недержавних структур — міжнародних організацій і транснаціональних корпорацій. Натомість значалась актуальність розроблення так званого *плюралістичного підходу* до вивчення міжнародних відносин з метою ревізії ключового поняття політичного реалізму — «національної держави». Водночас не йшлося про відмову від традиційної моделі міжнародних відносин; автори лише підкреслювали, що при аналізі деяких ситуацій у сучасному світі вона стає недоречною. Автори відмічали також появу нових рис міжнародно-політичного процесу та посилення взаємного впливу між країнами або між акторами в окремих країнах. Цей феномен дістав назву «комплексної взаємозалежності» [24].

Поширений у 70–80-х рр. минулого століття термін «взаємозалежність» і сьогодні має певний сенс, оскільки стосується важливого питання про те, в якому ступені події, що відбуваються в глобальній системі міжнародних відносин, впливають на події в її окремих підсистемах. Відповідно визначаються три ключові характеристики комплексної взаємозалежності: наявність «множинних каналів», що з'єднують суспільства — не тільки міждержавних, але й трансурядових і транснаціональних; відсутність строгої ієрархії серед актуальних політичних питань, що приводить до того, що соціально-економічні проблеми можуть бути настільки ж важливими, як і проблеми військової безпеки; у ситуаціях, які можуть бути визначені як прояви комплексної взаємозалежності, військова міць має тенденцію до зниження своєї ролі у розв'язанні міжнародних конфліктів.

Мабуть, найвідомішою західною концепцією, що належить до «радикальної» парадигми, є концепція *світ-економіки*, або *капіталістичної світ-системи*, яку було розроблено в контексті неомарксизму (І. Валлерстайн, С. Амін, А. Франк, Т. Хопкінс, К. Чейз-Данн та ін.). Вона відрізняється від концепції залежності у двох аспектах.

По-перше, її прихильники прагнуть зрозуміти не тільки і не стільки відсутність розвитку в латиноамериканських країнах, а й економічний, політичний і соціальний розвиток всіх регіонів світу. Розвинуті країни, а також країни, що розвиваються, «переможці» і «переможені» досліджуються із загальною метою пояснити існування нерівномірного розвитку сучасного світу. *По-друге*, метою авторів концепції світ-системи є прагнення зрозуміти долю різних частин світу в різні історичні періоди часу в більш широкому контексті розвитку світової політекономії: пріоритетом для них є пояснення становлення та розвитку глобальної капіталістичної системи в історичній перспективі.

Найяскравішим представником комплексної теорії «світ-системи» є американський соціолог, директор Центру Ф. Броделя в Нью-Йорку Іммануїл Валлерстайн. У працях, що були видані 1974–1989 рр., під загальною назвою «Сучасна світ-система», він ставив завдання визначити динаміку розвитку світової економіки та з'ясувати причини існування нерівномірного економічного розвитку в глобальному масштабі. Пропонувалось також відокремити концепцію «світ-економіки» від концепції «міжнародної економіки».

У цьому плані стверджувалось, що сучасний світ за своїм змістом став «єдиним світом», якого не існувало до ХХ ст. Напроти, концепція «світ-економіки» припускає, що економіка існує там, де є завершений соціальний поділ праці в інтегрованому наборі виробничих процесів, які зв'язані за допомогою ринку, що його було створено досить складним чином. Сучасна економічна система не складається з національних економік, які не представляють завершеного поділу праці в планетарному масштабі. Стає очевидним, що сьогодні вся земна куля діє в рамках єдиного соціального поділу праці під назвою «світ-економіки». За І. Валлерстайном, межі «капіталістичної світ-економіки» набагато ширші, ніж рубежі будь-якого сучасного політичного утворення. Це доводить, що політичні утворення (нації-держави) володіють лише відносно автономним суверенітетом у рамках єдиної світ-економіки.

У межах концепції «світ-економіки» відмічаються так звані *центр*, *периферія* і *напівпериферія*. У регіонах «центру» представлені найбільш передові галузі економіки; «периферія» постачає «центру» сировину, а її некваліфікована робоча сила експлуатується; у виробничій діяльності «напівпериферії» представлені елементи й того, й того. На противагу ліберальній ідеї про спеціалізацію, ґрунтованій на порівняльних перевагах, теорія світ-системи наполягає на тому, що міжнародний поділ праці у форматі «центр — периферія» вимагає та збільшує нерівність між

ними. Держави «периферії» не можуть контролювати свою долю, тоді як держави «центру» домінують в економічному, політичному та військовому плані.

Світ-системний аналіз І. Валлерстайна поширюється також на політичну науку, зокрема науку про міжнародні відносини. У контексті даного аналізу світ розглядається як єдина соціальна система, що перебуває у межах загального процесу розвитку. Згідно з цією логікою, досліджувати окремі елементи світ-системи поза її контексту та динаміки неможливо в принципі. Відтак розвинутість одних країн можлива лише за рахунок інших, а результат розвитку кожної країни є результатом процесів розвитку всієї світ-системи. Характерно, що І. Валлерстайн не погоджується з універсальною інтерпретацією глобалізації, з позицій якої представники різних наукових парадигм намагаються пояснити сутність усіх суспільних процесів, у тому числі міжнародних. Стосовно тлумачення історичних рамок і природи глобалізації американський соціолог віддає перевагу поняттю «перехідний етап» і вважає, що капіталістична за своєю сутністю світ-система набуває інших властивостей, які поки ще не мають спільних правил і рис. На його думку, в ситуації історичного переходу від одного типу системи до іншого рушійною силою в контексті трансформації міжнародної системи може стати людський чинник і, зокрема, людська творчість і воля [39].

Характерно, що в своїх наступних працях, які були опубліковані в 90-х рр. — на початку першої декади ХХІ ст., І. Валлерстайн ще більш критично ставиться до перспектив глобальної лібералізації, прогнозуючи агонію капіталістичної світ-системи до 2050 р. На його думку, наступний період історичного розвитку «буде не соціалістичним і не капіталістичним». При цьому роль США в «хаотичному світі» він оцінює з суто реалістичних позицій і визнає «занепад американської моці» [38; 39].

З кінця 1970-х рр., коли реалістична школа набула в неореалізмі свою завершену форму, лібералізм також отримує префікс «нео». Це було зумовлено відмінністю сучасної версії від більш ранніх (насамперед комерційного лібералізму, що пов'язує розвиток вільної торгівлі та забезпечення миру, і республіканського), в яких зазначалося, що поширення демократії гарантує досягнення миру. Як і неореалісти, неоліберальні інституціоналісти використовують системний підхід до аналізу міжнародних відносин, але на відміну від них приділяють більшу увагу питанню про те, яким чином міжнародні інститути сприяють розвитку багатостороннього співробітництва. У своїх дослідженнях транснаціональних відносин інституціоналісти конста-

тують, що держави були і залишаються найважливішими акторами у світополітичних процесах. Вони позитивно сприймають посилку щодо необхідності подальшої децентралізації міжнародної системи, визнають високий ступінь її інституціоналізації, а сам процес інституціоналізації світової політики кваліфікують як визначальний для поведінки державних урядів. Відповідно правила і норми поведінки основних учасників міжнародних відносин інтерпретуються в контексті даної парадигми [22; 24].

Особливе місце в аналізі інституціоналістів займають міжнародні інститути та міжнародні режими. Справді, хоча держави визначають свої інтереси, виходячи зі своїх суверенних прав, міжнародні інститути залишаються важливими структурними елементами міжнародної системи, оскільки вони спонукають держави до активніших дій. Міжнародні інститути уможливають для держав такі дії, які в іншому випадку були б неможливі — наприклад, вирішення питань нерозповсюдження ядерної зброї та розв'язання проблем регіональних конфліктів.

Слід зауважити, що концепція міжнародних режимів одержала самостійне звучання в рамках неоліберального інституціоналізму на початку 1990-х рр. Саме тоді в академічних збірниках, таких як «Міжнародні режими», «Міжнародні організації» і «Міжнародна безпека», з'явилося чимало досліджень, які стали причиною жвавих дискусій щодо наукової раціональності даної концепції. Режими в них інтерпретуються як сукупність принципів, норм, правил і процедур прийняття рішень, навколо яких у даній сфері міжнародних відносин очікування акторів збігаються. Відповідно норми визначаються як стандарти поведінки, що обумовлені в термінах прав і обов'язків. Правила — це спеціальні приписи дій або їх заборони. Процедури становлять поширену практику прийняття та виконання колективних рішень. Найяскравішими прикладами міжнародних режимів є діючі міжнародні валютно-фінансові і торговельні організації, що були створені в другій половині ХХ ст. При цьому слід враховувати, що повоєнний період був вельми багатим на формування різних режимів, основна частина яких перебуває в галузі світової економіки (одним із винятків є режим нерозповсюдження ядерної зброї).

Говорячи про подолання так званої *несумісності* реалістичної і ліберальної парадигм, слід зазначити, що оптимальна дослідницька програма має враховувати можливість синтезу двох парадигм. Мається на увазі, що вододіл між ними розмивається, і обидві парадигми розділяють деякі загальні положення, котрі роблять своєрідний «крок» назустріч одне одному. Наприклад, один із сучасних представників неореалізму

британський політолог Б. Бузан, який називає себе «ліберальним реалістом», не заперечуючи реалістичну тезу про анархічний стан міжнародного середовища, зазначає, що загалом система міжнародних відносин трансформується у бік «зрілої анархії». Відтак підкреслюється значення тенденції зростання ступеня інституціоналізованості міжнародної системи в постбіполярний період [17].

Наявність деяких «точок перетинання» в межах двох парадигм можна визначати як припущення щодо ступеня децентралізації міжнародної системи та домінуючої ролі її структури у пізнанні законів функціонування системи. Необхідно зазначити, що дискусії між неореалізмом і неоліберальним інституціоналізмом ґрунтуються на кількох вузлових питаннях. По-перше, це природа й наслідки анархічності міжнародної системи. По-друге, хоча обидві сторони згодні з тим, що міжнародне співробітництво є оптимальною формою співіснування, вони розрізняються в тому, що стосується його ефективності. По-третє, реалісти наголошують на відносних перевагах співробітництва («хто що одержує?»), тоді як неоліберальні інституціоналісти — на абсолютних перевагах співробітництва («це вигідно всім»). По-четверте, неоліберальні інституціоналісти і неореалісти згодні, що в якості пріоритетних цілей держав найважливішими є питання забезпечення національної безпеки та економічного добробуту. По-п'яте, неореалісти у своєму аналізі міжнародної системи фокусують увагу на можливостях держав, тоді як неоліберальні інституціоналісти — на їхніх намірах. Нарешті, обидві сторони визнають множинність режимів, які виникли після 1945 р. і які розрізняються за критерієм їх впливу на трансформацію сучасної міжнародної системи та світової політики.

3. Посткласична парадигма та її різновиди. Подолання концептуальної несумісності реалістичної і ліберальної парадигм зрушує лінію теоретичного протистояння в політології міжнародних відносин. Мається на увазі, що явному або латентному домінуванню реалізму в цій галузі політичної науки протистоїть група вчених, які кидають йому *постпозитивістський*, або *постмодерністський* виклик. Це протистояння, яке розпочалось у 70-х і мало місце у 80-х і 90-х роках, отримало назву *постпозитивістських дебатів*. Результатом цих дебатів стало прискорення процесу формування постмодерністського напрямку в соціальних науках.

Модернізм, який виник як реакція на недоліки західного позитивізму та раціоналізму, не становить окремої школи чи єдиного підходу в суспільних науках загалом і, зокрема, політології міжнародних відносин. Цей напрям поєднує

наукові дослідження в таких досить різних галузях, як психоаналітика і політична соціологія, генеалогія і семіотика тощо. У підході до міжнародних відносин постмодернізм спирається переважно на праці французьких постструктуралістів, а також британських і американських конструктивістів.

Для вирішення питання, що поєднує постмодерністів, необхідно з'ясувати сутність їх протистояння. Сам термін «постмодернізм» припускає критику фундаментальних методологічних основ позитивізму. Нагадаємо, що *позитивізм* — це парадигмальна гносеометодологічна установка, згідно з якою справжнє (позитивне) знання може бути отримане як результат конкретно-наукового, а не філософського пізнання. Як реакція на кризу дослідницької програми позитивізму виникло кілька шкіл, що ставлять під сумнів гносеологічні основи позитивізму, насамперед його раціоналістичну теорію пізнання. Найбільш помітними в постмодерністських дослідженнях у політології і теорії міжнародних відносин стали «критична теорія» (Р. Кокс, Н. Герас, Е. Лінклейтер), історична соціологія (М. Манн, Ч. Тіллі, Т. Скокпол), соціологічний інституціоналізм (Л. Мейер, М. Фіннемор), комунітаризм (К. Браун, Р. Джексон), конструктивізм і постструктуралізм (Х. Алкер, Р. Ешлі, В. Конноллі, Дж. Дер Деріан, Р. Вокер, М. Шапіро) і фемінізм (С. Енлоу, Ж. Ельстайн, А. Тікнер).

Для прихильників *критичної теорії*, що ґрунтуються на дослідженнях франкфуртської школи, і головним чином Ю. Хабермаса, знання про світ завжди трактувалось у контексті соціокультурних інтересів. Однак знання не є нейтральним і об'єктивним, як припускають позитивісти. Як наукова дисципліна «історична соціологія» зосереджує увагу на питаннях історичного контексту державного розвитку, історичної мінливості державних форм, взаємозв'язку між державою, культурою й економікою, про співвідношення між суспільством, державою та міжнародною системою. *Соціологічний інституціоналізм* і *комунітаризм* як окремі різновиди конструктивізму в його неокласичному варіанті акцентують увагу на проблемах забезпечення інституціональної стабільності та підтримання ліберально-комунітаристських основ взаємодії суб'єктів міжнародної спільноти. При деяких предметних відмінностях конструктивістів і постструктуралістів об'єднує спільна зацікавленість у вивченні питань інтерсуб'єктності ключових структур міжнародної системи, природи державних інтересів і державної ідентичності, а також у дослідженні проблеми адекватності відображення картини системи міжнародних відносин залежно від її концептуалізації та процесів, що відбуваються в її середовищі [11, с. 38–39].

У соціально-політичному та світоглядному контексті постмодерн означає утвердження плюралістичної парадигми, проголошення принципу множинності, фрагментації культурної єдності, підвищення уваги до особистості та її внутрішнього світу, питання ідентичності та самоуправління тощо. Водночас постмодерністська парадигма характеризується ірраціоналізмом і неприйняттям будь-яких теоретичних абстракцій і узагальнень, відмовою від етноцентризму та європоцентризму. Постмодерністи піддають критиці самі поняття про реальність, істину, які є центральними для політичної теорії, як і для інших суспільних наук. Засуджуючи раціоналізм за його, буцімто, механістичну інтерпретацію причинно-наслідкових зв'язків, постмодерністи у підході до вивчення міжнародних відносин пропонують ідею їх змістовної *деконцептуалізації* та *реконструкції*. Так само критично вони ставляться і до парадигм, теорій і категоріального апарату науки про міжнародні відносини, вважаючи, що це лише знаряддя конструювання міжнародно-політичної реальності, а не сама реальність, яка існує незалежно від процесу та методів пізнання. У межах постмодерністських досліджень існує *феміністичний* напрям, який становить досить широкий спектр — від гендерних досліджень і вивчення сучасної структури *чоловічого домінування* до питань природи ідентичності.

Поєднує ці школи в науці про міжнародні відносини переконаність у тім, що західна політична думка, яка основана на ідеалах просвітництва, перебуває в глибокій системній кризі. «Проект просвіти» тлумачиться як прагнення до звільнення людства від «темряви незнання», упереджень, традицій і від поклоніння незаперечному авторитету. Гаслом його є переконання, що людина — це володар всесвіту, здатний побудувати світ на засадах розуму й справедливості. Постмодерністи критикують саму ідею прогресу і не вірять у можливість людства досягти «вершини досконалості». Вони заперечують розуміння історії як цільоспрямованого історичного поступу, адже реальність для них є соціальною побудовою (конструктом), продуктом людського альтернативного вибору.

Незважаючи на свою внутрішню суперечливість і надмірний критицизм щодо реалізму та лібералізму, постмодернізм причетний до розроблення низки оригінальних концепцій у суспільних науках, зокрема міжнародних відносинах. Як впливова парадигма він зіграв роль каталізатора науково-дослідної діяльності. По-перше, на початку 1990-х рр. стали активніше вивчатися проблеми ерозії суверенітету, територіальної цілісності держави, що, в свою чергу, стимулювало обговорення таких істотних для даної дисципліни питань, як федералізм і регіоналізм, національна

самосвідомість і націоналізм, нові типи громадянства в сучасному світі тощо. По-друге, одну з ключових категорій міжнародних відносин — безпеку також було піддано глибокому переосмисленню в наукових розвідках постмодерністів. У цих дослідженнях і в роботах, близьких їм за духом, безпека виходить за межі розуміння її виключно у військових термінах. По-третє, інші параметри міжнародних відносин і світової політики: політичний, економічний, соціальний і екологічний — посідають чільне місце в їх науково-прикладних дослідженнях. Нарешті, постмодернізм, як посткласичний напрям у суспільній науці, не міг обійти своєю увагою широкий спектр проблем, пов'язаних із глобалізмом і глобалізацією. При цьому спектр оцінок глобалізації представниками конструктивістської версії постмодернізму (Х. Алкер, М. Волцер, Р. Кокс, Дж. Раггі) є досить широким — від позитивно-оптимістичного сприйняття до критичного і навіть антиглобалістського [14, с. 83–90; 31; 33].

Закінчення «холодної війни» стало новим стимулом для дискусій про характер і закономірності міжнародних відносин. На початку 90-х рр. найяскравішим проявом оптимізму з приводу тріумфу лібералізму стала книга американського політолога Ф. Фукуями «Кінець історії і остання людина». Автор висловив упевненість у тріумфі західної ліберальної демократії і ліберальної економіки та сподівання щодо евентуальної конвергенції капіталізму й соціалізму. Тріумф західної ідеї автор книги пов'язував з тим, що «в лібералізмі не залишилося ніяких життєздатних альтернатив», а минулий історичний період є періодом завершення «ідеологічної еволюції людства й універсалізації західної ліберальної демократії як останньої форми правління» [21, с. 210].

Оптимізм спостерігався також і в середовищі реалістів, які розглядали крах біполярності як американський тріумф і акцентували увагу на різкій зміні в розподілі влади у світовому масштабі. Так, рупор американських неоконсерваторів Ч. Краутхаммер ситуацію після закінчення «холодної війни», коли американська могутність досягла апогею, кваліфікував як «однополярний момент». На початку 90-х рр. він пропагував ідею особливої відповідальності США як «єдиної наддержави», що має виступати на підтримку міжнародної стабільності та не допускати сповзання до хаосу, який може спричинити появу мультиполярності [26, с. 23]. Кілька його колег у своїх дослідженнях, присвячених переосмисленню проблем безпеки, наполягали на тому, що в новій ситуації однополюсного світу безпека може бути гарантована лише військовою силою США.

Із політичних позицій неоконсерватизму на захист американської світової гегемонії в 90-х рр.

виступав і З. Бжезінський, який націлював Вашингтон на використання військово-стратегічних переваг США для втримання контролю над «великою шахівницею» Євразії. Слід зазначити, що трансформація поглядів американського політолога після 11 вересня 2001 р. знайшла відображення в його наступній книжці, в якій було розглянуто можливості використання альтернативної стратегії США. Парадоксальним чином поєднуючи гегемонію і демократію, З. Бжезінський пропонував замість військово-силової гегемонії використовувати глобальне американське лідерство, основане на згоді демократичних країн світу. Але, як і раніше, він переконаний у тому, що США залишаються єдиною державою, яка здатна утримати світ від хаосу та забезпечити «правильний баланс між односторонньою гегемонією та демократичними цінностями й обов'язками, що впливають із глобальної моці» [3; 4, с. 282].

Патріарх американської геополітики та дипломатії Г. Кіссінджер, на відміну від своїх колег, ситуацію після закінчення «холодної війни» не оцінює однозначно як «однополюсний» або «монаддержавний» світ. Він вважає, що Сполучені Штати перебувають не в настільки блискучому стані, щоб в односторонньому порядку диктувати світу правила та принципи міжнародної діяльності, яка нагадує ситуацію в Європі двохсотрічної давнини. Разом з тим, з його погляду, перемога США в «холодній війні» накладає на них нелегку, але цілком посилену місію «єдиного лідера» в підтриманні рівноваги сил у світі [8].

На думку яскравого представника *посткласичного реалізму* С. Гантінгтона (1927–2008), геополітична ситуація на зламі тисячоліть має інший характер, оскільки зіткнення цивілізацій стане «домінуючим фактором світової політики». Авторитетний американський політолог вважав, що в сучасному світі основним джерелом конфліктів будуть не ідеологія чи економічні інтереси, а культурно-цивілізаційні відмінності. Нація-держава залишиться дієвим актором у міжнародних справах, але найбільш серйозні конфлікти глобальної політики відбуватимуться між націями та групами, що належать до різних цивілізацій. На його думку, геополітична побудова світу буде визначатися взаємодією основних цивілізацій, і сучасні умови міжнародного порядку робитимуть їх зіткнення неминучим. Оскільки Захід перебуває на вершині своєї могутності, центральною віссю світової політики буде конфлікт між ним та рештою світу. Головний висновок-попередження С. Гантінгтона ліберально-демократичному Заходу полягав у тому, що найнебезпечніший виклик західним інтересам, цінностям і могутності кидає передусім «конфуціансько-ісламський блок» [13, с. 7, 14–15].

З інших позицій оцінював міжнародно-політичну ситуацію, що склалася наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст., професор Джорджтаунського університету Ч. Купчан. Критикуючи реалізм за його прихильність до «пошуку простих рішень для розв'язання складних проблем», Ч. Купчан закликає американський політичний істеблішмент готуватися до «турбулентних часів», пов'язаних із «закінченням американської ери». Так, він вважає, що реальну загрозу американській глобальній стратегії становить не ісламський світ і навіть не Китай, а інтегрований Європейський Союз, який перетворився на єдиного головного конкурента США в економічній сфері [27, с. 158–159].

Отже, незважаючи на певні розбіжності в оцінках загроз стабільності міжнародної системи і, зокрема, глобальній стратегії США, парадигмальна орієнтація більшості американських політологів трансформується у напрямку посткласичного варіанта реалізму та лібералізму. До цього їх спонукають численні фактори і насамперед бажання бути корисними в плані участі в опрацюванні та модифікації «великої стратегії» США в умовах глобальних трансформацій.

Тривалий період світ переживає кризу, що пов'язана з ерозією Вестфальської системи міжнародних відносин. Сьогодні її можна розглядати як загальносистемну кризу, що характеризується якісним перетворенням глобальної системи міжнародного порядку. Деяка тематична невизначеність у світополітичних дослідженнях є об'єктивним відображенням даної ситуації. Разом з тим вона стимулює науковий пошук і є ґрунтом, на якому можливе створення нових концептуально-аналітичних конструкцій.

Очевидно, що парадигмальний вимір міжнародних відносин передбачає створення «диференційованої» (плюралістичної) системи поглядів, ідей і концепцій — з тим, щоб у теоретичній формі відображати провідні тенденції розвитку міжнародно-політичних відносин, на основі аналізу яких досягається пояснення й прогнозування світополітичних процесів. Відповідно різні за своєю онтологічною природою форми парадигмального мислення стають елементами когнітивної системи, у межах якої вони функціонують за допомогою наукових концепцій і постулатів. У змістовному плані ПМВ включає такі структурні елементи: категоріальний апарат — сукупність наукових термінів і понять; емпіричну основу — основні соціальні факти та політичні події, а також систему методів їх аналітичного опрацювання та верифікації.

Узагальнюючи досягнення ПМВ у контексті наведених вище парадигм, зазначимо, що 1970–1980-ті роки були періодом її теоретичної і концептуальної зрілості. У цей час вона сфор-

мувалася як сукупність спеціалізованих напрямів і шкіл, єдиних в об'єкті та пізнавальних цілях досліджень. Гносеологічно й онтологічно вони ґрунтуються на загальнофілософських і теоретико-методологічних засадах, але певним чином розрізняються у питанні щодо конкретних предметів і методів досліджень. Беручи до уваги епістемологічну складність предмета, стають зрозумілими причини суттєвих відмінностей у поглядах і дослідженнях багатьох політологів на природу та закономірності розвитку сучасних міжнародних відносин.

Наступний період у розвитку даної дисципліни, який почався з утвердження в ній *глобалістської парадигми*, зокрема в американській науці про міжнародні відносини, характеризується значно більшою праксеологічною спрямованістю. Це зовсім не означає завершення парадигмальних дискусій та припинення наукового пошуку в межах теорії та політології міжнародних відносин у США чи інших країнах світу. Ступінь ризику наукового теоретизування в галузі міжнародних відносин є завжди високим, але абсолютно виправданим, враховуючи практичне значення системного аналізу сучасних глобальних процесів і трансформацій [19; 34].

Цілком імовірно, що визначальними для наступного етапу розвитку цих суміжних, але автономних наукових дисциплін стануть *метатеоретичні парадигми* — такі, що виходять за межі загальноновизнаних і формуються на принципово інших засадах в умовах наукових революцій. Біфуркаційна траєкторія розвитку сучасних міжнародних процесів та їх евентуальні наслідки для конфігурації і стану глобальної системи ХХІ ст. дають для такого припущення достатню кількість фактів і аргументів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арон Р. Мемуары: 50 лет размышлений о политике. — М. : НИЦ «Ладомир», 2002. — 873 с.
2. Арон Р. Мир и война между народами / под ред. В. И. Даниленко. — М. : NOTA BENE, 2000. — 880 с.
3. Бжезинский Зб. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы / пер. с англ. — М. : Междунар. отношения, 1998. — 256 с.
4. Бжезинский Зб. Выбор. Глобальное господство или глобальное лидерство / пер. с англ. — М. : Междунар. отношения, 2004. — 288 с.
5. Бек У. Что такое глобализация? — М. : Прогресс-Традиция, 2001. — 304 с.
6. Бек У. Власть и ее оппоненты в эпоху глобализма. Новая всемирно-политическая экономика. — М. : Прогресс-Традиция, 2007. — 464 с.
7. Валлерстайн И. После либерализма. — М. : Едиториал УРСС, 2003. — 256 с.

8. *Киссинджер Г.* Нужна ли Америке внешняя политика? / пер. с англ.; под ред. В. Л. Иноземцева. — М. : НИЦ «Ладомир», 2002. — 352 с.
9. *Коломийцев В.* «Патриарх» западной социологии XX в. Реймонд Арон // Вопросы философии. — 2006. — № 1. — С. 160–168.
10. *Кун Т.* Структура научных революций: пер. с англ. / Т. Кун; сост. В. Ю. Кузнецов. — М. : ООО «Издательство АСТ», 2001. — 608 с.
11. Международные отношения: теория, конфликты, движения, организации / П.А. Цыганков, Г. А. Дробот, М. М. Лебедева и др.; под ред. проф. П. А. Цыганкова: учебное пособие. Изд. 2-е. — М. : Альфа-М: ИНФРА-М, 2007. — 320 с.
12. Политология: хрестоматия / сост. проф. М. А. Василик, доц. М. С. Вершинин. — М. : Гардарики, 2000. — 843 с.
13. *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций. — М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. — 603 с.
14. *Цыганков А. П., Цыганков П. А.* Социология международных отношений. Анализ российских и зарубежных теорий: учебное пособие для студентов вузов / А. П. Цыганков, П. А. Цыганков. — М. : Аспект Пресс, 2006. — 238 с.
15. *Beck U.* The Cosmopolitan Vision. — Cambridge (UK), 2006. — 201 p.
16. *Bull H.* International Theory: The Case for a Classical Approach // World Politics. — 1966. — Vol. 18. — № 3. — P. 361–377.
17. *Busan B., Jones Ch., Little R.* The Logic of Anarchy: Neorealism to Structural Realism. — New York : Columbia University Press. — 1993. — 278 p.
18. *Carr E.* The Twenty Years' Crisis 1919–1939. — London : Palgrave Macmillan, 1946. — 344 p.
19. *Darryl S. L. Jarvis.* Theorising Risk and Uncertainty in International Relations: The Contribution of Frank Knight // International Relations. — September 2011. — Vol. 25. — P. 296–312.
20. *Frost B.-P.* Resurrecting a Neglected Theorist: the Philosophical Foundation of Raymond Aron's Theory of International Relations // Review of International Studies. — Vol. 23. — April 1997. — P. 143–166.
21. *Fukuyama F.* The End of History and the Last Man. — London : Penguin books, 1992. — 448 p.
22. *Haas E.* The Uniting of Europe: Political, Social and Economic Forces 1950–1957. 2nd ed. — Stanford (California) : Stanford California Press, 1968. — 552 p.
23. *Hoffman S.* Raymond Aron and the Theory of International relations // International Studies Quarterly. — 1985. — Vol. 29. — P. 13–27.
24. *Keohane R., Nye J.* Power and Interdependence: World Politics in Transition. — Boston : Little Brown & Co., 1977. — 273 p.
25. *Keohane R., Nye J.* Transnational Relations and World Politics. — Cambridge (Mass.) : Harvard University Press, 1972. — 460 p.
26. *Krauthammer Ch.* The Unipolar Moment // Foreign Affairs. — Winter 1990/1991. — Vol. 70. — № 1. — P. 23–33.
27. *Kupchan Ch.* The End of the American Era. U.S. Foreign Policy and the Geopolitics of the Twenty-first Century. — New York : Alfred A. Knopf Publisher, 2003. — 391 p.
28. *Mitrany D.* A Working Peace System. An argument for the Functional Development of International Organization — Chicago : Quadrangle Books, 1966. — 221 p.
29. *Morgenthau H.* Politics among Nations. The Struggle for Power and Peace / Revised by K. Thomson and W. Clinton. — Boston : McGraw-Hill, 2006. — 752 p.
30. *Pentland C.* International Theory and European Integration. — London : Faber & Faber, 1979. — 283 p.
31. Rethinking Globalization(S): From Corporate Transnationalism to Local Interventions / Ed. by P. Aulakh and M. Schechter. — London : Palgrave Macmillan, 2000. — 306 p.
32. *Ruggie J., Kratochwil F.* A State of the Art on the Art of the State // International Organization. — Autumn 1986. — Vol. 40. — 753–775.
33. *Ruggie J.* Winning the Peace. America and World Order in the New Era. — New York.: Columbia University Press, 1996. — 288 p.
34. The Perennial Relevance of Morgenthau's Political Realism // American Foreign Policy Interests. — 2009. — Vol. 31. — Issue 4. — P. 272–274; *Cristol J.* Morgenthau vs. Morgenthau? «The Six Principles of Political Realism» in Context // American Foreign Policy Interests. — 2009. — Vol. 31. — Issue 4. — P. 238–244; *Pham P.* What is the National Interest? Hans Morgenthau's Realist Vision and American Foreign Policy // American Foreign Policy Interests. — 2008. — Vol. 36. — Issue 5. — P. 256.
35. Theory of Foreign Policy / by Glenn Palmer and T. Clifton Morgan. — Princeton (New Jersey) : Princeton University Press, 2006. — 224 p.
36. *Waltz K.* Theory of International Politics. — New York : McGraw-Hill, 1979. — 250 p.
37. *Wallerstein I.* The Modern World System. Vol. 1: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. — San Diego : Academic Press, 1974. — 410 p.
38. *Wallerstein I.* The Decline of American Power: The US in a Chaotic World. — New York : New Press, 2003. — 160 p.
39. *Wallerstein I., Clesse A.* The World We Are Entering 2000–2050. — Amsterdam : Dutch University Press, 2003. — 275 p.

ІДЕЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Вікторія Халамендик, доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії та гуманітарних наук Карпатського університету імені Августина Волошина
УДК 355.424.4

Досліджено можливості та перспективи національного державотворення в умовах сучасних глобалізаційних процесів.

Ключові слова: нація, держава, глобалізація.

Исследованы возможности и перспективы национального созидания государства в условиях глобализации.

Ключевые слова: нация, государство, глобализация.

The possibilities and perspectives of the national state-building under the conditions of globalization are examined.

Key words: nation, state, globalization.

Держава — це не лише організована доцільність; це насамперед свята святих націй, що зобов'язує кожного громадянина до служіння, жертв і високих духових поривів.

М. Сціборський «Націократія»

XXI століття продовжує продукувати й акумулювати світові системні зміни, що виникли у XX ст. — це глобалізація й інформатизація світу, пришвидшення подій у часі та просторі, кризові явища (як то нестача природних ресурсів, екологічні катастрофи, економічні кризи), нові конфігурації політичної влади, втрата благоговіння перед існуючим — перетворення буття з вищого дару долі на інструментальний засіб технічної стратегії людства, неповага до та відсутність особистої відповідальності за буття світу тощо.

Метою цієї публікації є рефлексії на тему можливості національного державотворення в умовах глобалізації. По-перше, окреслимо межі використання поняття «глобалізації» в контексті нашого дослідження та визначимо прояви та вплив цього феномену на сфери життєдіяльності людини. По-друге, з'ясуємо сутність явища національного державотворення. По-третє, розглянемо названі феномени на предмет їх співіснування.

Соціальне життя сучасної людини асоціюється з державою, що регулює умови її життя (свідцтвами про народження і смерть), контролює

її повсякденну діяльність (надаючи освіту і сприяючи охороні або відновленню здоров'я, піклуючись про вчасну сплату податків та запобігаючи їх приховуванню). Зростання й домінування сучасної держави (як на Заході, так і на Сході) з самого початку відбувалося в національному контексті — територія (чітко зафіксовані кордони), централізована адміністрація, нові типи законотворчості і застосування закону, професійні регулярні армії як символ державності і водночас засіб для гарантування національної безпеки, розвиток інфраструктури (виробничої, транспортної, соціальної), систематизація національної або офіційної мови, підвищення рівня грамотності і створення національної системи середньої освіти, акцент на національній ідентичності, заснування різноманітних національних політичних, економічних і культурних інститутів, прагнення створити розвинену систему соціального забезпечення як один із механізмів підтримки та зміцнення національної солідарності, асигнування на охорону здоров'я та соціальний захист.

Державу завжди сприймали як останню інстанцію, яка запобігає кризовим явищам, але ХХ століття внесло свої корективи: лібералізація ринку, зменшення витрат на соціальне забезпечення, мінімальна регуляція потоків приватного капіталу, дерегуляція ринку праці. Криза, що почалась у США 2008 року, поширилася надзвичайно швидко (ознака глобалізації) на весь світ, перетворившись за кілька років на кризу національних боргів, тобто вже не приватної заборгованості, а державної. Причиною цього стала політика західних країн, які намагаються уникнути дефіцитів державних бюджетів, але водночас покривають комерційні борги, зокрема банківські та страхових компаній. Відбулося переміщення заборгованості в систему національних бюджетів. Держава, що мала б запобігти цьому, не змогла покрити заборгованості.

Ринкова економіка базується на постійному зростанні — ще більше продукції, споживання, прибутку. Логіка капіталізму: усіма способами нарощувати капітал. Але матеріальні ресурси рано чи пізно закінчуються. Пам'ятаючи про це, вже у другій половині минулого століття діячі Римського клубу наголошували на проблемі межі зростання. Це і межа природних ресурсів, які поступово вичерпуються, і екологічна межа,

оскільки зростання економіки може призвести до екологічної катастрофи. Економічний лібералізм виступає за свободу підприємницької діяльності і торгівлі, за приватну власність, вільну конкуренцію і проти державного регулювання економічною діяльністю. Але неспроможність капіталістичного ринку регулювати свою діяльність призводить до знищення ліберальної економіки, яка в цьому вигляді повноцінно функціонувати не може.

Стверджуючи пріоритет громадянського суспільства над державою, наявність демократичних політичних інститутів, проголошуючи такі права і свободи особи як свободу совісті, слова, друку, право вибору місця проживання, право на участь в державному житті, право об'єднання в громадські, політичні, професійні та інші організації, партії, політичний лібералізм (як і економічний) сьогодні також має суперечності. Головний його принцип — пріоритет людських прав і свобод — призвів спочатку до революцій, а згодом до встановлення так званої *ліберальної демократії*. А та народила фінансову олігархію, що дедалі більше віддаляється від простих громадян. З'явився політичний клас з економічними інтересами, відокремлений від решти суспільства.

Говорячи про суспільство, ми, наслідуючи Е. Гідденса, говоримо про національну державу, адже сучасні держави — це політичні спільноти, які створюють умови для становлення спільнот національних, оскільки традиції національної політики живі і є важливими з декількох причин.

Націоналізм вчить, що, *по-перше*, передумовою забезпечення всебічного розвитку нації та її активної ролі у світовому оточенні є власна незалежна держава. Обмеживши сфери реального управління, майже всі держави і досі зберігають контроль над своїми територіями і боронять свою незалежність (право на владу, автономію, здатність визначати форми економічного, політичного, соціального, культурного розвитку).

По-друге, для кожної нації актуальним лишається питання утримати свої позиції у світовій спільноті і захищати національні інтереси. Для англійця зробити щось загальнолюдське означає зробити щось англійське, з позицій англійських інтересів. Писати про націоналізм в Англії чи в Японії немає потреби — його закладено генетично у свідомість і підсвідомість англійця чи японця, як результат кількасотлітнього життя у власній системі, що ніколи не руйнувалась. В Україні мусимо декларувати націоналізм, бо він досі не є у нас органічним.

По-третє, на користь національної політики свідчить і факт збереження фінансової стабільності держави. Як переконливо доводить досвід ЄС, запровадження єдиної європейської економічної моделі призвело до того, що фінансові

ринки почали атакувати європейські країни, які економічно перебували у значно кращому становищі. Сьогодні Греція перебуває на межі банкрутства, всі країни європейського півдня — Іспанія, Португалія, Італія і навіть, імовірно, Франція — можуть постраждати саме від того, що євро зв'язало їх до купи.

По-четверте. Негативний феномен, що з'явився через глобалізацію та відкриття кордонів, — імміграція. Вона почалася від бажання капіталістів ефективніше витратити гроші та встановлювати менші зарплати. Допоки капітал у ній зацікавлений, нічого не зміниться. Цю проблему потрібно вирішувати на законодавчому рівні, суттєво обмеживши доступ іноземної робочої сили до Європи (та і до України), посиливши зовнішні кордони.

Отже, справа національної політики залишається актуальною ще з тої доби, коли створювалися перші сучасні держави. Формувати значні державні можливості у розвинутих країнах і плекати ці можливості у багатьох інших, де їх бракує, — такою є найголовніша проблема в сучасній політиці, якщо йдеться про те, щоб досягти необхідного рівня у сфері економічної, соціальної політики і реалізувати національні цілі.

Коли нація є підставою людської спільноти і джерелом її духовної та матеріальної творчості, держава постає життєвим здійсненням нації, засобом забезпечення, удосконалення й збагачення її існування, означаючи її історичну роль поміж іншими націями. Теоретик українського націоналізму Микола Сціборський, аналізуючи різні світоглядні доктрини та політичні устрої (як то соціалізм, комунізм, фашизм, демократія, націократія), писав: «У націоналістичному світогляді нація й держава виступають як одиниця та найвища в її ідейній і реальній вартості мета, що означається поняттям *державної нації*. Для націоналізму держава не є відірваною від життя й людей самоціллю. Натомість вона стає, поруч із нацією, найвищою ціллю, що їй націоналізм підпорядковує всі інші цілі та інтереси: класові, партійні, групові й особисті» [7, с. 73].

Зростання взаємодії суверенних національних держав, інтернаціоналізація розпочинається приблизно з 70-х рр. минулого століття. Цей довготривалий процес взаємозалежності і взаємопроникнення людських відносин водночас із зростанням інтеграції соціоекономічного життя назвали «глобалізацією». Етимологія терміна «глобальний» походить від фр. *global* — загальний та лат. *globus* — земна куля. Звідси й проблеми, що торкаються інтересів людства загалом та кожної окремої людини в різних куточках планети і мають загальнолюдський характер, прийнято називати глобальними (від глобального потепління до непостійності світових фінансових ринків).

Британський дослідник Френк Уебстер визначив низку загальних принципів глобалізації: платоспроможність постає основним критерієм, що визначає доступ до товарів і послуг; послуги дедалі частіше надаватимуться приватними фірмами, а не суспільними службами; доступ до товарів і послуг визначатиметься насамперед на підставі ринкових критеріїв; виживе те, що приносить прибуток, а те, що приносить збитки, зникне; основним способом регулювання ринку стане конкуренція на протипагу адміністративним заходам; товарні відносини, тобто відносини, що регулюють попит та пропозицію, стануть основною нормою; приватна власність матиме переваги над державною; наймана праця стане основною формою організації трудової діяльності [8, с. 367].

Свого часу Ауреліо Печчеї (1908–1984) — італійський вчений, менеджер і громадський діяч, засновник і президент Римського клубу, що досліджував глобальні моделі розвитку людства — запропонував проект практичних дій, спрямованих на подолання глобальних проблем, що загрожують людству і кожній конкретній людині. В проекті людина постає як вихідний пункт, головна мета та засіб діяльності. Вчений адресував проект видатним представникам наукового світу, політичним та державним діячам, бізнесменам, широкій громадськості. Він вважав, що розуміння наслідків глобальної катастрофи зумовить потребу їх згуртування, інтеграції, злагоди в головному — в боротьбі за життя, попри класовий, національний чи груповий розбрат.

У праці «Людські якості» дослідник обґрунтував *шість провідних завдань*, кожне з яких підсумовує деякі основні поняття і факти, що необхідно знати сучасній людині, окреслюючи важливі її дії щодо створення відповідних передумов для життя і подальшого розвитку. Запропоновані цілі пов'язані із «зовнішніми межами» планети, «внутрішніми межами» самої людини, отриманою нею культурною спадщиною, яку вона зобов'язана передати тим, хто прийде після неї; світовим співтовариством, яке необхідно будувати, захистом екосередовища й, нарешті, зі складною і комплексною виробничою системою, що потребує реорганізації.

Отже, *перше*, за А. Печчеї, *завдання — зовнішні межі* — орієнтує людство на бережливе ставлення до природи, її ресурсів, життєвого потенціалу. «Пропускна можливість» Землі, зазначає він, не безмежна. Існують певні біофізичні, або «зовнішні межі» для розширення не тільки людської діяльності, а й для присутності людини на планеті.

Друге завдання — внутрішні межі — зумовлює орієнтацію на внутрішні можливості людини. Вони теж не безмежні. Розумові, фізичні, мораль-

ні й інші можливості людини не можна експлуатувати нескінченно. Бажано не випробовувати людський організм нестерпним напруженням і стресами.

Третє завдання — культурна спадщина — формує установку на перетворення загальнолюдських культурних надбань у ключовий момент прогресу та самовизначення людства, в принцип нового світового економічного порядку та стратегії розвитку. Цінності культури перебувають нині у кризовому стані. Їх треба рятувати від вандалізму та занедбання, бо саме в них, вважає вчений, міститься глибоко людська традиція, що спрямована в майбутнє, саме в них зберігаються найфундаментальніші стимули віри й любові, гордості й справедливості, почуття прекрасного та прагнення добра.

Четверте завдання — світове співтовариство — зумовлює поєднання міждержавних зусиль для вирішення глобальних проблем сучасності; створення нових управлінських структур загальносвітового рівня, основою діяльності яких має бути система скоординованих географічних і функціональних центрів прийняття рішень, що охопили б усі рівні людської організації — від локального до глобального.

П'яте завдання — середовище проживання — спрямовано на раціональне, оптимальне розселення людей на планеті за їх вибором. Всезагальний, єдиний план людського розселення, що включає всі заходи національного та регіонального масштабу, сьогодні стає нагальною потребою. Залишити його невизначеним нині, вважає вчений, означає не вирішити його ніколи.

Шосте завдання — виробнича система — орієнтує на створення вивіреної в масштабах цивілізації єдиної економічної системи, а також системи фінансування, забезпечення і зберігання ресурсів, територіального розміщення виробництва тощо [6, с. 289–310].

Вирішення названих завдань потребує об'єднання зусиль абсолютної більшості держав і організацій на міжнародному рівні, тоді як відсутність такого об'єднання загрожує катастрофічними наслідками для майбутнього всього людства. Застереження вченого знайшли підтвердження вже наприкінці ХХ століття, коли людство усвідомило, що запаси органічних видів палива, життєво важливих корисних копалин і екологічних ресурсів планети не безмежні. Необхідно було шукати альтернативи. Як зазначає М. Згуровський, «пошук нової парадигми влаштування світу, яка потребує глобалізації знань і наукових досягнень, і став передумовою виникнення наступної фази розвитку людства, пов'язаної з появою інформаційного суспільства та його найдосконалішої форми — суспільства, побудованого на знаннях» [4, с. 104].

Дослідження і представників Римського клубу, і наших сучасників мають важливе значення для того, аби з'ясувати, що є глобалізацією в наш час, які загрози і перспективи вона містить у собі. Адже охоплюючи всі сфери життєдіяльності суспільства (економічну, духовну, політичну, соціальну), глобалізація не є і ніколи не була одновимірним феноменом. Починаючи з періоду масової експансії глобальних ринків, який змінив політичний розподіл територій, збільшуючи можливості виходу для різних типів капіталу та посилюючи відповідну владу корпоративних інтересів, історія глобалізації виходить далеко за межі суто економічного явища. Глобалізація — це «прискорення та вдосконалення різноманітних міжнародних потоків товарів та інформації в загальному контексті соціального розвитку. Глобалізація пов'язана зі зміною або трансформацією загальнолюдської організації, що пов'язує віддалені спільноти і щоразу владніше накладає відбиток на регіони світу та континенти» [2, с. 1].

Важливим чинником глобалізації була експансія транснаціональних корпорацій (ТНК), які забезпечили основу розвитку цього процесу. Створення ТНК і міжнародних організацій (від ООН до міжнародних впливових груп і соціальних рухів) змінили форму і динаміку як державного, так і громадянського суспільства. Існування суверенних національних держав давало змогу уряду провадити певну політику на своїх територіях, здійснювати управління та контроль за майном, маючи відносну захищеність місцевих компаній від іноземної конкуренції. Сьогодні національна держава розмивається експансією транснаціональних корпорацій і постійними потоками інформації, що циркулює світом. Це *перше*.

Друге. З появою «глобальної політики» змінюються природа і форма політичного життя — інформаційні комунікації надають можливість політичним діям та рішенням зв'язуватися в комплексні мережі політичної взаємодії.

Третє. Ідея глобальної політики піддає сумніву традиційне розмежування (внутрішнє/зовнішнє, територіальне/позатериторіальне) в загальноприйнятих концепціях міждержавної політики. На першому плані — багатство і складний характер взаємозв'язків, які виходять за межі держав і спільнот у глобальному порядку. Крім традиційних геополітичних інтересів, глобальна політика пов'язана з розмаїттям економічних, соціальних та екологічних питань (забруднення довкілля, наркотики, права людини, тероризм — основні питання транснаціональної політики), вирішення яких потребує співпраці на міжнародному рівні.

Четверте. Відбулася суттєва зміна в масштабі та змісті міжнародного права. Форми міжнарод-

ного права ХХ століття витворили компоненти, які можуть розглядатись як перші основи «космополітичного права», права, що обмежує і делімітує політичну владу окремих держав. Сьогодні майже всі держави визнають основні обов'язки щодо захисту і забезпечення основних прав у своїй діяльності та юридичних процедурах.

П'яте. Виразною є тенденція широкого залучення приватних і громадських агенцій до законотворчої діяльності, запровадження юридичних кодексів і встановлення стандартів. За висновками прихильників глобалізації, остання позбавляє держави можливості самостійно діяти для досягнення цілей у внутрішній та зовнішній політиці: роль влади і територіально-національної держави трансформується.

Вплив глобалізації проявляється не тільки через економічні механізми або посилення діяльності міжнародних економічних і політичних інститутів, але й через формування світової та національної ідеології, що також впливає на вибір напрямів державної політики. В умовах глобалізації, коли люди дедалі більше піддаються глобальним економічним ризикам, зростає усвідомлення того, що широкомасштабна національна політика в галузі, приміром, соціального захисту, може істотно пом'якшити багато негативних наслідків соціальних криз. Однак така політика, можливо, має потребу в доповненні новими міжнародними і глобальними фінансовими механізмами — можливим є створення (добровільного) Всесвітнього фонду солідарності, міжнародне співробітництво із проблем оподаткування, часткове списання боргів, виконання зобов'язань щодо надання сприяння з метою розвитку та забезпечення більше пільгових форм фінансування.

Не заперечуючи впливу глобалізації на процеси державотворення, дотримуємося націоналістичного погляду на ці процеси. З огляду на це, вважаємо доцільним звернутися до ідеї інтегрального націоналізму Д. Донцова, М. Сціборського та інших українських провідників. Це один із можливих шляхів виходу України з колапсу, в якому вона перебуває сьогодні.

Концепцію українського націоналізму Микола Сціборський називає *націократією* — це «режим панування нації у власній державі, що здійснюється владою всіх соціально-корисних верств, об'єднаних — відповідно до їх суспільно-продукційної функції — в представницьких органах державного управління» [7, с. 75].

Націократія не заперечує приватної власності, економічної свободи та прагнення господарського зиску. Власність, приватна ініціатива і право на зиск — це проблеми не лише економічні, а й психологічні. Вони є основними, рушійними силами господарського розвитку. Відсутність цих

сил призводить до втрати самого суспільного життя, а з ним і творчої відповідальності громадянина. На їх місце приходять «бюрократична мертвечина й лицемірне «ханжество», що ховає під брехливою маскою штучно погамовану людську натуру (приклад комунізму)» [там само, с. 83]. Водночас націократія повертає цим рушійним силам властивий їм зміст, втрачений при капіталізмі. Інститут приватної власності, господарську свободу й стимули зиску націократія обмежує рамками творчого обов'язку, встановлюючи рівновагу між авторитетом держави, інтересами цілого суспільства і приватними стимулами господарюючого індивіда. Для збереження згаданої рівноваги націократія надає своїй соціально-економічній системі комбінованого характеру, де приватна власність і економічна свобода сполучатимуться зі здійснюваними державою принципами господарського планового контролю і з певними родами колективної (націоналізованої, муніципалізованої та кооперативної) власності там, де вона зумовлюється самим характером господарства.

Є низка суттєвих підстав, які надають змогу стверджувати, що національна держава в умовах глобалізації не втратить свого значення. Не слід ігнорувати факт існування об'єктивної потреби збереження національної держави як центру консолідації та розвитку культури, самобутніх політико-правових рис і підтримки національної ідентичності.

Отже, враховуючи викладене, доходимо таких висновків.

Перше. Набираючи оберті, світові глобалізаційні процеси впливають на стратегію розвитку людства — центром нового світогляду є не людина з абстрактною гуманістичною системою цінностей, а все людство з конкретною системою нагальних духовних і матеріальних потреб. Але завданням глобального розвитку є не стільки матеріальне виробництво і споживання, скільки акцент на розвиток інтелектуально-духовної сфери людини.

Друге. Глобалізація суттєво обмежує свободу національних органів влади під час провадження ними економічної та соціальної політики,

підриваючи як можливості, так і ефективність систем соціального захисту. Вплив глобалізації виявляється не лише через економічні механізми або посилення діяльності міжнародних економічних та політичних інститутів, а й через формування світової та національної ідеології, що також має вплив на вибір напрямів державної політики.

Третє. Ідеологія націоналізму (і українського також) прагне дати відповіді на актуальні питання в межах державотворення, вона позбавлена ідеї тоталітаризму, а свої економічні, політичні, правові моделі конструює на базі принципу національної солідарності та пріоритету національних інтересів. Суцільне, інтегруюче світоглядне й політичне єство націоналізму не покривається поняттям партії. Не панування над нацією, лише панування самої нації — ось місія організованого націоналізму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Бенуа де Ален.* Криза буде глобальна. Вона повністю змінить світ [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/opinions-journal/_kriza-bude-globalna-vona-povnistyu-zminit-svit-alen-de-benua/409895
2. *Гелд Дейвід, Мак-Грю Ентоні.* Глобалізація / антиглобалізація / пер. з англійської І. Андрущенко. — К. : К.І.С., 2004. — 180 с.
3. *Гидденс Э.* Ускользающий мир. Как глобализация меняет нашу жизнь. — М. : Весь мир, 2004. — 120 с.
4. *Згуровский М. З.* Загальні тенденції розвитку інформаційного суспільства у глобальному контексті: трансформації світового устрою // Інформаційне суспільство. Шлях України. — К., 2004. — С. 104–114.
5. *Мартен Домінік.* Метаморфози світу: соціологія глобалізації / Домінік Мартен, Жан-Люк Мецжер, Філіп П'єр; пер. з фр. Є. Марічева. — К. : Вид. дім «КМ Академія», 2005. — 302 с.
6. *Печчеи А.* Человеческие качества. — Изд. 2-е. — М. : Прогресс, 1985. — 312 с.
7. *Сціборський М.* Націократія. — Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2007. — 112 с.
8. *Уэбстер Ф.* Теории информационного общества / пер. с англ. М. В. Арапова, Н. В. Малыхиной; под ред. Е. Л. Вартановой. — М. : Аспект Пресс, 2004. — 400 с.

ОДКБ — НАТО: ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПАРТНЕРСТВА

Роман Гарат, кандидат історичних наук, заступник директора з навчально-виробничої роботи Коломийського економічно-правового коледжу
Київського національного торгового університету
УДК 355.424.4

У статті автор аналізує співпрацю між ОДКБ та НАТО під час формування системи безпеки у Співдружності незалежних держав. Охарактеризовано проблеми, які перешкоджають налагодженню партнерства між Організацією північноатлантичного альянсу та Організацією Договору колективної безпеки, а також вивчаються перспективи їх взаємин у контексті інтеграційних процесів у військово-політичній сфері на пострадянському просторі.

Ключові слова: ОДКБ, НАТО, система безпеки, СНД, інтеграційні процеси, пострадянський простір.

В статье анализируется сотрудничество между ОДКБ и НАТО в процессе формирования системы безопасности в Содружестве независимых государств. Исследованы проблемы, которые препятствуют налаживанию партнерства между Организацией северноатлантического альянса и Организацией Договора о коллективной безопасности, а также рассматриваются перспективы их отношений в контексте интеграционных процессов в военно-политической сфере на постсоветском пространстве.

Ключевые слова: ОДКБ, НАТО, система безопасности, СНГ, интеграционные процессы, постсоветское пространство.

The paper analyzes the cooperation between the CSTO and NATO in the formation of system of a security system in Commonwealth of the independent states. The problems that hinder the establishment of partnerships between NATO and CSTO and the perspectives of this relation in a context of integration processes in the military and political spheres on the post-Soviet territory are investigated.

Key words: CSTO, NATO, safety system, CIS, integration processes, the post-Soviet territory.

Розвиток сучасного світу характеризується глибокими змінами у структурі світового співтовариства, колапсом біполярної системи, змінами на геополітичній карті світу. Все це спонукало багато країн шукати загублену збалансованість

у нових формах колективної безпеки, зокрема інтеграційних організаціях.

Якщо проаналізувати сучасну українську політологічну літературу, то можна переконатися, що запропонованій тематиці не приділяється достатньої уваги, за винятком тих моментів, коли це безпосередньо стосується відносин з Україною. Більш активно у цьому напрямку працюють спеціалізовані наукові установи, зокрема Національний інститут стратегічних досліджень та деякі інші. Проблематиці військово-політичних відносин України на пострадянському просторі присвячено статті О. Я. Маначинського та Є. К. Пронкіна «Сучасні воєнно-політичні відносини України із суміжно-прилеглими державами» [1] і «Україна і воєнно-політична обстановка у світі» [2]. Якщо вести мову про Росію, то тут дані проблеми вивчаються також цілими науковими інституціями (Російський інститут стратегічних досліджень, Інститут сходознавства, численні інформаційно-аналітичні центри). Випущено чимало публікацій на підставі проведених досліджень, найважливіші з яких друкувались у збірнику «Россия и мусульманский мир», який видається Інститутом наукової інформації із суспільних наук Російської академії наук. Особливу увагу хотілося б звернути на дослідження Л. Івашова [3] та Г. Котанджяна [4].

Метою цієї статті є дослідження процесу становлення взаємин між ОДКБ та НАТО, аналіз проблем, які перешкоджають співпраці, та визначення перспектив співробітництва між даними структурами щодо формування системи безпеки на пострадянському просторі.

Серед організацій, які приділяли та продовжують приділяти пріоритетну увагу розвитку військово-політичних процесів на пострадянському просторі, провідне місце належить, без сумніву, Організації північноатлантичного договору (НАТО). Відправною точкою налагодження стосунків між НАТО та ОДКБ, на думку автора статті, можна вважати березень 1992 р., коли до Ради Північноатлантичної Співпраці (РПАС) у складі держав НАТО, шести держав Центральної та Східної Європи і трьох балтійських держав приєдналися 11 держав СНД, а у квітні того ж року і Грузія. Співпраця у межах РПАС охоплювала широке коло тем, однак основна увага

приділялася питанням політики і безпеки, контролю над озброєнням і роззброєнням, питанням військового планування, військовим бюджетам та конверсії, відносинам між цивільними та військовими інститутами.

У січні 1994 р. на натовській зустрічі на найвищому рівні держави, які брали участь в РПАС, одержали запрошення приєднатися до започаткованої керівництвом альянсу програми «Партнерство заради миру» (ПЗМ), метою якої був розвиток зв'язків із НАТО у військовій сфері (планування, бойова підготовка, навчання, спільне проведення операцій тощо) з метою формування у перспективі сил, які мали б можливості взаємодії зі збройними силами держав-членів Північноатлантичного союзу [5]. До програми в кінцевому рахунку приєдналися усі держави СНД та ДКБ (останнім це зробив Таджикистан 2003 р.). Організаційно програма ПЗМ організувалась у рамках РПАС, але під егідою Ради НАТО. Аналіз її діяльності як на індивідуальній (двосторонній), так і на багатосторонній основі показав, що однією з головних цілей ПЗМ було підвищення сумісності та взаємодії збройних сил НАТО та його партнерів, а в кінцевому рахунку — підготовка кандидатів до вступу в альянс.

У рамках ДКБ створення ПЗМ розглядалось як показник певної трансформації НАТО у бік більшої взаємодії з іншими державами, формування діалогу з іншими державами, створення більш широкої, загальноєвропейської структури для військово-політичної співпраці. На початковому етапі це вважалося навіть реальною альтернативою розширенню НАТО, що, власне, на нашу думку, і було одним із мотивів приєднання Росії та інших держав ДКБ до ПЗМ.

Питання про нових членів альянсу, яке турбувало держави ДКБ, у першу чергу Росію, у практичній площині обговорювалося в органах НАТО із середини 90-х рр., причому публічно неодноразово проголошувалося, що розширення альянсу «на практиці стане частиною широкої структури європейської безпеки, яка базуватиметься на реальній співпраці всіх європейських держав» і що зростання числа членів НАТО «не тільки не створить загрози жодній з держав, але й приведе до підвищення стабільності та зміцнення безпеки Європи загалом» [6]. Перетворення в 1997 р. РПАС у Раду Євроатлантичного Партнерства (РЄАП) було здійснено з метою розвитку діалогу з партнерськими державами, посилення «політичної складової» у програмі ПЗМ. Більше того, до тематики консультацій по лінії РЄАП поряд із згаданими вище темами, які обговорювались у рамках РПАС, дедалі частіше включалися питання урегулювання кризових явищ, міжнародного тероризму, поширення

ЗМЗ, впливу безпеки на економічні проблеми. Відповідно до рішення Вашингтонського саміту 1999 р., тематика консультацій розширюється і за рахунок регіональної проблематики (Балкани, Кавказ, Центральна Азія).

Як у рамках РЄАП, так і в самому ПЗМ дедалі більше уваги приділялося питанням прозорості, демократичного контролю за діяльністю військових відомств, взаємодії з НАТО у таких сферах, як підтримання миру, різноманітні спільні гуманітарні акції, а також програми військово-технічної співпраці з метою підтягування партнерів до стандартів альянсу.

У новій стратегічній концепції НАТО, схваленій на ювілейній сесії у Вашингтоні у квітні 1999 р., РЄАП розглядалась як всеохоплююча структура для всіх аспектів співпраці НАТО зі своїми партнерами, а програма ПЗМ — як основний механізм по встановленню практичних зв'язків у сфері безпеки між Північноатлантичним союзом та його партнерами.

Особливо привертає увагу положення про те, що «НАТО прийняло на себе зобов'язання консультуватися з будь-яким активним учасником програми партнерства, якщо він стикається з прямою загрозою своїй територіальній цілісності, політичній незалежності та безпеці» [7]. У концепції підтверджувався намір направляти запрошення на вступ у НАТО новим державам, «якщо НАТО дійде висновку, що їх вступ до Союзу буде слугувати спільним політичним та стратегічним інтересам» [8].

Запрошення першій групі держав на вступ до НАТО було певним чином компенсовано підписанням 27 травня 1997 р. «Основоположного акта про взаємні відносини, співпрацю та безпеку між Російською Федерацією та Організацією Північноатлантичного договору», за яким створювалася Спільна постійна рада Росія — НАТО (СПР). У процесі перемовин в акті було зафіксовано важливе для Росії зобов'язання НАТО не розташовувати додатково на постійній основі суттєвих бойових сил альянсу на території нових членів, а також при адаптації Договору про звичайні збройні сили в Європі (ДЗЗСЄ) враховувати «усі рівні», встановлені першопочатковим Договором, і встановлювати нові «національні рівні» збройних сил та озброєнь консенсусом. Це дало змогу, за словами тодішнього міністра закордонних справ Є. Примакова, який проводив ці перемовини, «фіксувати межу сумарною кількістю усіх видів звичайних озброєнь НАТО у разі його розширення» [9].

Надалі було прийнято рішення підвищити рівень співпраці з країнами РЄАП/ПЗМ насамперед зі стратегічно важливими державами Кавказу і Центральної Азії. На саміті у Празі до партнерів було зроблено заклик використовувати нові

механізми співпраці, які з'явилися, зокрема, у рамках Плану дій партнерства проти тероризму, індивідуальних планів партнерських дій, заходів щодо подальшого підвищення сумісності сил та засобів.

Після подій 11 вересня 2001 р. акценти змінилися і в діяльності НАТО. Виступаючи в Москві у грудні 2002 р. на конференції Росія — НАТО «Роль військових у боротьбі з тероризмом», тодішній Генеральний секретар цієї організації Дж. Робертсон відмітив, що альянс проводить глибоку модернізацію своїх політичних настанов, структур, сил та засобів, орієнтуючи їх на участь у міжнародній кампанії боротьби з тероризмом та розповсюдженням зброї масового знищення. Він, зокрема, уточнив, що «роль військових у боротьбі з тероризмом повинна включати в себе три головні функції: по-перше, антитерор — проведення захисних заходів для зниження вразливості простих громадян, території; по-друге, протидію тероризму — заходи наступального характеру з метою виявлення та запобігання терористичній діяльності; по-третє, збройні сили повинні бути задіяні в подоланні наслідків терактів та надавати підтримку державній владі» [10].

Таким чином, на ґрунті наявності спільних загроз між державами НАТО, з одного боку, і СНД/ОДКБ — з іншого, виникало дедалі більше точок дотику та співпраці, про що не можна було навіть мріяти 5–10 років тому.

Водночас взаємодія між державами євроатлантичного і євразійського регіонів здійснювалася не тільки через діючу при НАТО структуру партнерства, але й безпосередньо між НАТО та ОДКБ, причому на рівностатусній основі. Готовність до цього з боку ОДКБ останнім часом активно проявлялася, і подібна співпраця була предметом обговорення та планування між союзними державами [11].

Однак поряд із такими позитивними зрушеннями в процесі співпраці залишилося ще чимало проблем. Так, Російська Федерація постійно наголошувала, що в документах та практичній діяльності НАТО, зокрема при розміщенні наступальної інфраструктури безпосередньо у зоні кордонів ОДКБ, у тому числі в прибалтійських республіках, проглядалися мотиви, які, на їхню думку, не збігалися з заявами лідерів альянсу про майже стратегічне партнерство з Росією. Це дало підставу Міністерству оборони РФ зауважити в одній із своїх доповідей: «Якщо НАТО збережеться як військовий альянс з існуючою на поточний час наступальною військовою доктриною, то це вимагатиме докорінної перебудови російського військового планування та принципів будівництва російських Збройних сил, включаючи зміну російської ядерної стратегії» [12].

Водночас, на нашу думку, у взаєминах з НАТО слід враховувати ту обставину, що з розширенням зони його дії, збільшенням кількості його членів та постановкою перед ними нових завдань реальна військова значущість альянсу об'єктивно розмивається. Як зауважив Г. Кіссінджер, у своєму прагненні координувати діяльність усіх структур (як власне натовських, так і партнерських) із штаб-квартири військового альянсу «його керівництво втрачає свої пріоритети, що загрожує перетворенню НАТО у багатофункціональний коктейль» [13].

Яке місце в розвитку ОДКБ займали і продовжують займати перспективи її співпраці з НАТО? У результаті зацікавлених консультацій з державами-членами з питань зовнішньої політики, безпеки та оборони, ОДКБ виробила стратегію свого становлення як міжнародної організації. Ключовим етапом в організаційному і нормативно-правовому становленні ОДКБ як міжнародної організації стало офіційне набуття нею 2 грудня 2004 р. статусу спостерігача у Генеральній Асамблеї ООН.

Принципово важливим кроком у виборі орієнтації ОДКБ як міжнародної організації регіональної безпеки було декларування своєї готовності до зацікавленого діалогу з НАТО з метою планування та здійснення співпраці у визначенні та подоланні сучасних викликів і загроз безпеки міжнародного співтовариства і, в першу чергу, у регіональних зонах відповідальності обох організацій. Пріоритетами подібної співпраці проголошено спільні інтереси ОДКБ та НАТО щодо контролю за зброєю масового знищення, нерозповсюдження ЗМЗ, боротьби з міжнародним тероризмом, а також такими явищами, як наркотрафік, незаконна міграція і т.ін. Слід відмітити сумісність пріоритетів ОДКБ та НАТО стосовно старих стереотипних суджень і наслідків щодо «холодної війни»: обидві організації регіональної безпеки будують свою діяльність, принципово відмежовуючись від цінностей і практики «холодної війни».

Актуальність діалогу ОДКБ — НАТО зумовлена тим фактом, що НАТО на Стамбульському саміті зробило офіційну заяву на розподіл з ОДКБ інтересів та діяльності щодо підтримання стабільності та безпеки на території Південного Кавказу та Центральної Азії, які представляли і представляють значну частину зони відповідальності ОДКБ. З боку російської сторони лунали неодноразові звинувачення, що таке рішення було прийнято в один момент і не узгоджувалося з іншими організаціями та безпосередньо країнами даного регіону.

Однак автор вважає, що спеціалісти по НАТО про основні орієнтири саміту НАТО, який готувався, у тому числі про геополітичні

напрацювання та плани стосовно Південного Кавказу та Центральної Азії, центри стратегічних досліджень Заходу інформували аналітичне співтовариство задовго до прийняття рішень у Стамбулі. До цього можна додати інформацію, яка попередньо представлялася військово-політичними структурами НАТО і держав-членів альянсу дипломатичним та військовим представництвам різних країн, зокрема й членів ОДКБ. Більше того, дані геостратегічні та військово-політичні задуми були предметом науково-практичних обговорень на Курсах штабних офіцерів НАТО Університету Національної Оборони США ще в серпні 2003 р., тобто практично за рік до Стамбульського саміту.

Зазначимо, що з боку ОДКБ також робилися спроби встановити діалог між структурами, які діяли в одному регіоні. Перша із них була здійснена 18 червня 2004 р. на засіданні Ради колективної безпеки ОДКБ у м. Астана, де було прийнято Документ про основні напрями співпраці між ОДКБ та НАТО, в якому зазначалися напрями та механізми співпраці двох організацій у сфері регіональної та міжнародної безпеки [14]. Зокрема говорилося про реалізацію спільних заходів у боротьбі з тероризмом, наркотрафіком, розповсюдженням зброї масового знищення і т. ін. 8 липня 2004 р. Генеральний секретар ОДКБ М. Бордюжа направив офіційного листа тодішньому Генеральному секретарю НАТО Я. Схефферу, у якому були визначені основні напрями діалогу та взаємин цих двох організацій.

Однак жодної реакції з боку Брюсселя не надійшло, що, виходячи з традиційної дипломатичної етики, виглядало досить дивно й неочікувано. У червні 2005 р. до процесу встановлення діалогу був включений тодішній Президент РФ В. Путін, а наприкінці року проблема співпраці двох регіональних організацій стала головною темою Ради Росія — НАТО. Однак якогось значного прориву в цьому напрямі не було здійснено, що спостерігається й на сучасному етапі.

Оцінюючи реакцію НАТО на ініціативу ОДКБ, доводиться констатувати, що на основі наявної інформації, зокрема на заявах окремих експертів та діячів з держав-членів НАТО, у розумінні перспектив співпраці ОДКБ і НАТО у даних організаціях існували, та й продовжують існувати, суттєві розбіжності.

З точки зору об'єктивності оцінки ситуації, яка склалася навколо астанійської ініціативи становило інтерес порівняння деяких особливостей прийняття рішень, з одного боку, НАТО — РЄАП по проголошенню Південного Кавказу та Центральної Азії зоною стратегічного пріоритету НАТО, і, з іншого боку, Організацією Договору колективної безпеки — по розгортанню діалогу

та співпраці з НАТО. Подібний зіставний аналіз прийняття даних рішень міг сприяти виявленню точок дотику позицій обох сторін діалогу до структурних параметрів тієї моделі радикального трансформування взаємин між учасниками РЄАП, а також НАТО і ОДКБ, яка представлена в ініціативі ОДКБ.

Для повноти картини доцільно зіставити позиції, що характерні для держав-членів ОДКБ, з думками деяких експертів з держав-членів НАТО. Такий підхід до аналізу проблеми діалогу ОДКБ — НАТО з виходом із кола так званих *внутрішніх* оцінок, характерних для спеціалістів ОДКБ, може послужити корисним фактором їх конструктивного опонування.

Як вже зазначалось, ініціатива ОДКБ по розгортанню співпраці з НАТО відображена у рішенні Ради колективної безпеки ОДКБ від 18 червня 2004 р., а також у листі Генерального Секретаря ОДКБ М. Бордюжі від 8 липня 2004 р. Генеральному Секретарю НАТО Яапу де Хооп Схефферу, в яких визначені основні напрями діалогу та взаємин Організації Договору колективної безпеки з Організацією північно атлантичного договору. З позиції цілей і мотивації просування діалогу ОДКБ — НАТО по налагодженню співпраці, насамперед важливий вибір пріоритетів, зроблений із врахуванням стратегічних інтересів безпеки обох регіональних організацій, які проголосили зонами своєї відповідальності, користуючись термінологією НАТО, геостратегічні простори Центральної Євразії.

З цієї точки зору, на наш погляд, вибір пріоритетів з боку ОДКБ загалом було зроблено правильно. Головним пріоритетом у запропонованому діалозі з боку ОДКБ, як відомо, було вибрано боротьбу з міжнародним тероризмом. Визначення контртероризму як пріоритету базується на визнанні державами ОДКБ близькості офіційно заявлених принципових позицій ОДКБ та НАТО з питань протидії сучасним загрозам та викликам. Консенсус, досягнутий державами-союзниками по Договору при прийнятті рішень, базувався на впевненості в тому, що дана ініціатива може стати хорошою основою для подолання існуючої конфронтації інтересів ОДКБ та НАТО шляхом налагодження безпечної співпраці на території Південного Кавказу та Центральної Азії.

Оцінюючи реакцію НАТО на ініціативу ОДКБ, слід констатувати, що в розумінні перспектив співпраці НАТО і ОДКБ на підставі заяв окремих експертів і діячів держав-членів НАТО немає одностайності.

У НАТО переважали думки про те, що формат Ради Євро-Атлантичного Партнерства (РЄАП), в якому брали участь як держави-члени НАТО, так і держави-учасники програми «Партнерство

заради миру» (ПЗМ), був і залишається найбільш придатним місцем для діалогу, на підставі чого і слід розвивати подальшу співпрацю між усіма зацікавленими сторонами. А виходячи із того, що держави-члени ОДКБ уже входять до складу РЄАП, то, відповідно, взаємодія з ОДКБ як міжнародною організацією втрачає свою практичну необхідність [15].

Однак необхідно зазначити, що РЄАП діяла переважно як дорадчий інститут з обміну думками між членами НАТО і ПЗМ на індивідуальному рівні, де практично не були передбачені які-небудь колективні ініціативи. Практика показала, що діяльність РЄАП як широкого дискусійного форуму при всій своїй значущості все ж не передбачала спільного прийняття та реалізації державами НАТО й учасниками ПЗМ конкретних політичних та військово-політичних рішень.

Ініціатива, озвучена в Астані у 2004 р., на нашу думку, передбачала структурну зміну звичного однорівневого формату індивідуального партнерства, яке діяло в межах РЄАП і ПЗМ, на формат дворівневого індивідуально-колективного партнерства з НАТО. Напевне, саме тут і слід шукати головну причину обережної та запізнілої реакції НАТО на принципово інноваційну ініціативу ОДКБ.

Водночас НАТО, зі свого боку, віддавало та загалом і продовжує віддавати перевагу співпраці з державами ОДКБ на двосторонній основі, однак не на базі діалогу двох рівноправних організацій. Так, колишній держсекретар США К. Райс, яка представляла думку Брюсселя, заявила, що НАТО необхідно одержати більше інформації про ОДКБ, але альянс, як і раніше, «буде віддавати пріоритет двостороннім стосункам» [16]. Зрозуміло, що таким чином Брюссель, а відповідно і Вашингтон мали можливість ефективніше впливати на політику держав-партнерів, ніж через механізм регіональної організації, центральним ядром в якій виступала Москва, яка, незважаючи на періодами позитивний характер сучасних американо-російських взаємин, була і залишається геополітичним конкурентом США.

Доцільно зауважити, що російська делегація на засіданні РЄАП, через десять днів після озвучення Астанійської ініціативи, висловила незадоволення у зв'язку з відсутністю позитивної відповіді Альянсу на пропозицію ОДКБ, а також надію, що «альянс відгукнеться на ініціативу по налагодженню взаємин між Організацією Договору про колективну безпеку і НАТО» [17]. Однак заради справедливості слід зауважити, що, на нашу думку, для одержання підтримки на саміті цієї важливої та принципово інноваційної пропозиції ОДКБ, узгодженої з усіма держава-

ми-членами НАТО, десяти днів було недостатньо. Таким чином, у обставинах, що склалися на той час, було досить сумнівно очікувати термінової й одностайної позитивної реакції НАТО на ініціативу ОДКБ.

Слід відмітити, що за великої кількості організацій, що діяли та діють у Центральній Азії, жодна з них поки що нездатна достатньо ефективно забезпечувати безпеку та стабільність і протистояти всім щойно переліченим традиційним та нетрадиційним загрозам і викликам в регіоні та у навколишньому просторі [18].

Поява військових контингентів США та НАТО у Центральній Азії, інституціоналізація Договору про колективну безпеку та його перетворення на ОДКБ, активізація ШОС свідчили про початок динамічного формування складної ешелонавної системи регіональної безпеки, покликаної гарантувати військово-політичну стабільність регіону.

Відомо, що на сучасному етапі Центральна Азія входить до сфери життєво важливих інтересів двох військово-політичних структур, в основі яких лежить концепція забезпечення колективної безпеки, — ОДКБ і НАТО. І якщо виходити із вищевикладеного, то можна висловити припущення, що ОДКБ має на меті забезпечити регіональний рівень безпеки, а військово-політична присутність США і НАТО тією чи іншою мірою забезпечує глобальний рівень системи регіональної безпеки Центральної Азії. ООН, попри свій статус гаранта міжнародної безпеки, з об'єктивних причин не здатна на сучасному етапі адекватно відповідати на сучасні асиметричні виклики та загрози. Беручи до уваги глобальні амбіції НАТО, можна стверджувати, що дана організація відіграє вагомішу роль у протидії сучасним викликам безпеки на міжнародному рівні.

Очевидно, що мета і завдання у сфері забезпечення безпеки, а в багатьох випадках і методи їх досягнення в обох організаціях також ідентичні, водночас досить суттєво відрізняються стратегічні підходи до реалізації довготермінової регіональної політики безпеки. Прикладом подібної полярності підходів може слугувати заява колишнього Генерального секретаря НАТО Я. Схеффера, зроблена перед вильотом у Москву на зустріч з тодішнім Президентом РФ В. Путіним: «Головною метою нашого альянсу є захист та підтримання демократії. Якщо підтримання демократії вимагатиме застосування військових засобів, то ми застосуємо їх». Він також заявив, що на Балканах наразі панує мир саме тому, що «ми не побоялися використати силу» [19].

Обидві організації створені для тісної військово-політичної співпраці, спільного захисту держав-членів від зовнішньої агресії, а також

забезпечення стабільності у географічному ареалі своєї відповідальності.

І ОДКБ, і НАТО на нинішньому етапі переживають процес глибокої трансформації, який передбачає системні перетворення як у військовій та інституціональній, так і в стратегічних сферах. Заради об'єктивності слід зазначити, що процес трансформації ОДКБ багато в чому йде за моделлю, яка немовби наздоганяє та наслідує аналогічні процеси в НАТО. Можливо це є свого роду реакцією її держав-членів на посилення позицій Північноатлантичного Альянсу в Центральній Азії. Зрозуміло, що порівнювати ОДКБ і НАТО за іншими параметрами немає сенсу, оскільки дані організації мають різні період існування, досвід і потенціал.

Однак, будучи ключовими сегментами центральноазійської системи регіональної безпеки, обидві організації загалом не співпрацювали між собою навіть на консультативному рівні, не говорячи вже про яку-небудь військово-політичну взаємодію на практиці. Таким чином, сучасна регіональна безпека не є єдиною (монолітною, інтегрованою), а кожен її сегмент не пов'язаний з іншим і поширює свою дію лише на певну (обмежену) сферу, що робить усю систему досить вразливою й малопродуктивною.

На нашу думку, і ОДКБ, і НАТО на сучасному етапі повинні бути зацікавлені у співпраці: ОДКБ необхідні досвід колективного реагування та сучасні технології НАТО, альянс же може перейняти нові навички з організації антинаркотичних та інших операцій, накопичені державами ОДКБ, тим більше, що більшість держав ОДКБ мають практичний досвід військових дій в Афганістані, набутий ще в радянський період.

Цілком очевидно, що спільна співпраця може значно звузити коридори діяльності терористичних груп, шляхи незаконної міграції та наркотрафіку тощо. Політика втягнення альянсу у спільні з ОДКБ практичні проекти може включати широкий спектр напрямів: організацію спільних військових навчань, миротворницькі операції, координацію прикордонних питань по таджицько-афганському кордоні, де перетинаються зони відповідальності обох організацій, тощо.

Досвід, стратегічні напрацювання і технології НАТО плюс адекватна оцінка ситуації в регіоні та інноваційні підходи ОДКБ — на нашу думку, це прагматичний підхід до посилення системи регіональної безпеки у Центральній Азії.

Водночас якісній взаємодії двох організацій перешкоджають існуючі проблемні моменти, які, найшвидше, і це очевидно, пов'язані з різними геополітичними орієнтирами держав-членів двох блоків, що, як результат, стимулює прихований прояв військово-політичної конкуренції

у Центральній Азії зокрема та на пострадянському просторі загалом.

Існує думка про те, що точки дотику ОДКБ і НАТО у Центральній Азії можуть стати для Москви приводом для суперництва, а не співпраці. Адже малоімовірно, що Росія погодиться на миротворницьку співпрацю ОДКБ і НАТО у питаннях врегулювання конфліктних ситуацій на пострадянському просторі [20].

Існує ціла низка об'єктивних причин, завдяки яким РФ активно форсує процес становлення діалогу ОДКБ з НАТО. Так, Росія прагне утримати ініціативу в регіональних процесах та зміцнити свої позиції у військово-політичній сфері. У Російській Федерації вважають, що в основу стратегії НАТО на пострадянському просторі покладено курс на розкол військово-інтеграційних зв'язків у СНД та «відколювання» від Росії партнерів [21]. Російський істеблшмент також вельми хвилює активна військово-політична співпраця НАТО з державами Центральної Азії, що цілком може вивести їх із орбіти впливу РФ. Зростання активності ОДКБ в регіоні повинно, за задумом Кремля, компенсувати військові потреби центральноазійських держав і водночас нейтралізувати надто енергійну активність Вашингтона та Брюсселя.

Також ОДКБ можна розглядати і як альтернативу ШОС, в якій Москві доводиться ділити лідерство з Пекіном. А ОДКБ виступає сильним фактором стримування центральноазійських амбіцій КНР та показником військової самостійності Росії в регіоні. Однак, на нашу думку, цілком можливий варіант, коли через механізм ШОС Москва спільно з Пекіном активно намагатиметься «видавити» військову присутність США і НАТО з Центральної Азії, а через ОДКБ Росія прагнучиме встановити тісний конструктивний діалог з альянсом. Цілком імовірно, що така неоднозначна позиція РФ також негативно впливала та продовжує впливати на конструктивний діалог ОДКБ — НАТО. Таким чином, стає зрозумілим, що ситуацію, яка складається, необхідно розглядати як зіткнення інтересів у геополітичному форматі Москва — Вашингтон з прив'язкою інтересів держав Західної Європи і, деякою мірою, КНР.

Водночас Генеральний секретар ОДКБ М. Бордюжа висловився з цього приводу дещо інакше: «Я не розглядаю наші взаємини як суперництво. НАТО — це більш інтегрована, більш потужна структура. НАТО вже під 60. Причому, всі ці роки вона формувалася на тлі постійної загрози, яка виходила з боку Радянського Союзу. І, природно, процеси інтеграції, які там відбувалися, проходили достатньо бурхливо... Акцент у НАТО все-таки на військову силу. У нас дещо інша організація, інший рівень і роботи, і інтег-

рації. До речі, у нас зовсім інша й коротша історія. Суперництва просто не може бути: немає протистояння держав. ОДКБ може суперничати з НАТО в тому разі, якщо існує певна конфронтація держав-членів ОДКБ з державами-членами НАТО. Протистояння немає» [22]. Однак, на нашу думку, подібна заява — це лише дипломатичний реверанс, спрямований на перспективу встановлення взаємодії із західними структурами в майбутньому, але він не відображає геополітичної реальності.

Більше того, через деякий час Генеральний секретар ОДКБ М. Бордюжа заявив, що «не вважає встановлення взаємодії з НАТО життєво необхідним аспектом» для організації, яку він очолює: «У світі достатньо структур, з якими ОДКБ співпрацює більш плідно» [23].

Оцінюючи процеси формування ОДКБ як повноцінної військово-політичної організації, можна відмітити помітну активізацію всього спектра військової та політичної співпраці у межах організації, що включає:

- якісне і кількісне збільшення зустрічей та консультацій представників держав-членів, які проводяться;
- зміцнення військово-технічної взаємодії;
- проведення військових навчально-тренувальних заходів.

У контексті подій, що відбуваються, ОДКБ налагоджує стійкі механізми конструктивної взаємодії держав-членів для політичної консолідації й колективної відсічі сучасним викликам і загрозам Центральноазійського регіону [24].

У сучасній діяльності організації особлива увага приділяється розвитку військової складової, підвищенню ефективності та здатності організації оперативно реагувати та перешкоджати можливим загрозам для забезпечення національної безпеки держав-членів ОДКБ.

На нашу думку, прояв жорсткої конкуренції між ОДКБ і НАТО може мати досить негативний результат на пострадянському просторі, і це може включати в себе наступне:

- зниження контролю, загострення викликів і загроз безпеці, різка десекурізація Центральноазійського регіону;
- прояви значного дисбалансу геополітичних сил та посилення суперечностей між центральноазійськими державами;
- зниження темпів економічного розвитку та інвестиційної привабливості центральноазійських держав;
- дезорієнтація та криза зовнішньополітичних курсів центральноазійських держав.

Ураховуючи всі ці негативні моменти, більшість держав колишнього Радянського Союзу, зокрема в Центральній Азії, намагаються співпрацювати з обома структурами і не робити вибору

на користь тієї чи іншої сторони. Показовою у цьому плані була позиція Президента Казахстану Н. Назарбаєва, який у своєму Посланні народу Казахстану від 1 березня 2006 р. відмітив, що «зміцнення та розширення міжнародної співпраці у боротьбі з тероризмом, організованою злочинністю, незаконним розповсюдженням зброї, наркоторгівлею та іншими подібними загрозами передбачають активну участь Казахстану у розробленні та практичній реалізації відповідних міжнародних договорів і угод. Ми повинні зміцнювати співпрацю держав Центральноазійського регіону для протистояння цим викликам сучасності, у тому числі, беручи участь у спільних навчаннях в рамках ОДКБ і ШОС, а також спільних з НАТО антитерористичних ініціатив та операцій» [25].

Таким чином, можна зробити висновок, що важливою умовою збереження стабільності для держав пострадянського простору, зокрема у Центральній Азії, виступала побудова чіткої логіки та стратегії дій у співпраці і з ОДКБ, і з НАТО, а також сприяння в мінімізації можливості жорсткої конкуренції між ними, що надало змогу уникнути прояву кризи в регіоні. Подальший розвиток ситуації, на нашу думку, буде спрямовано на пошук забезпечення балансу між ступенем інтеграції держав у структури безпеки і збереженням ними своєї самостійності у процесах прийняття рішень з міжнародних питань з урахуванням національних інтересів. Загрози на сучасному етапі однаково небезпечні для всіх, а тому необхідний і баланс зовнішніх сил, і їх кооперація, відсутність якої досить часто і виступає ключовим фактором збереження напруженості на території пострадянського простору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Маначинський О. Я. Сучасні воєнно-політичні відносини України із суміжно-прилеглими державами / О. Я. Маначинський. — К. : НІСД, 1996. — Вип. 2. — Воєнна безпека. — 91 с.
2. Маначинський О. Я. Україна і воєнно-політична обстановка у світі / О. Я. Маначинський, Є. К. Пронкін // Інформаційно-аналітичний огляд. — 1995. — № 6. — 49 с.
3. Івашов Л. ОДКБ — НАТО: єсть ли перспективи равноправного партнерства? / Л. Івашов // Воєнно-промисловий кур'єр. — 2005. — № 23. — С. 1–6.
4. Котанджан Г. Динамізм розвитку ОДКБ: к вопросу о перспективе диалога НАТО-ОДКБ [Електронний ресурс]. — Режим доступа: <http://www.dkb.gov.ru/start/index.htm>.
5. НАТО. Справочник. — Брюссель: Бюро информации и печати НАТО, 1995. — С. 51.
6. Там само. — С. 26.
7. Стратегическая концепция Североатлантического союза [Електронний ресурс]. — Режим доступа: <http://www.nato.int/docu/other/ru/1999/p99-065r.htm>

8. Там само.
9. *Примаков Е. М.* Годы в большой политике / Е. М. Примаков. — М. : Совершенно секретно, 1999. — С. 296.
10. Роберстон назвал дату своего ухода в отставку [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://korrrespondent.net/world/63611/print>.
11. Вестник военной информации. — 2003. — № 1. — Январь. — С. 7.
12. Актуальные задачи развития Вооруженных сил Российской Федерации [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.interami.com/2003-168.html>.
13. *Киссинджер Г.* Нужна ли Америке внешняя политика. К дипломатии для XXI века / Г. Киссинджер. — М. : Ладомир, 2002. — С. 32.
14. *Бордюжа Н.* Современные угрозы приобретают транснациональный характер / Николай Бордюжа // Панорама Содружества. — 2005. — № 1. — С. 9.
15. *Пулин Г.* ОДКБ — НАТО: союзники или враги? / Г. Пулин // Военно-промышленный курьер. — 2005. — № 27. — С. 2.
16. Евразийская альтернатива НАТО // Деловая пресса. — 2006. — 29 июня. — С. 7.
17. *Котанджан Г.* Динамизм развития ОДКБ: к вопросу о перспективе диалога НАТО-ОДКБ [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.dkb.gov.ru/start/index.htm>.
18. *Клименко А.* Стратегическое партнерство между Россией и Китаем в Центральной Азии и некоторые пути совершенствования региональной системы безопасности / А. Клименко // Проблемы Дальнего Востока. — 2005. — № 2. — С. 8.
19. *Ивашов Л.* ОДКБ — НАТО: есть ли перспективы равноправного партнерства? / Л. Ивашов // Военно-промышленный курьер. — 2005. — № 23. — С. 3.
20. Будет ли НАТО дружить с ОДКБ? // Горячая точка. — 2005. — Февраль. — № 324.
21. *Ивашов Л.* ОДКБ — НАТО: есть ли перспективы равноправного партнерства? / Л. Ивашов // Военно-промышленный курьер. — 2005. — № 23. — С. 1.
22. *Бордюжа Н.* ОДКБ — структура незаметная, мы никуда не бежим / Николай Бордюжа // Агентство Национальных Новостей. — 2005. — 8 сентября.
23. *Пермяков С.* Североатлантический альянс так и не смог избавиться от стереотипов холодной войны / С. Пермяков // Военно-промышленный курьер. — 2006. — № 2. — С. 2.
24. *Бордюжа Н.* Организация Договора о коллективной безопасности / Николай Бордюжа // Международная жизнь. — 2005. — № 2. — С. 74.
25. Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана: Стратегия вхождения Казахстана в число 50 наиболее конкурентоспособных стран мира. Казахстан на пороге нового рывка вперед в своем развитии (1 марта 2006 г.) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://ru.government.kz/site/news/2006/01/news075>.

ПОЛІТИЧНИЙ ТЕРОРИЗМ ЯК ВИД СУЧАСНОГО ТЕРОРИЗМУ

Володимир Ткач, доктор філософії в галузі міжнародних відносин
УДК 323.28

У статті досліджується феномен тероризму, який порівнюється з терором, розкривається сутність політичного тероризму як виду сучасного тероризму.

Ключові слова: тероризм, терор, політичний тероризм.

В статтє исслеуется феномен терроризма, который сравнивается с террором, раскрывается сущность политического терроризма как вида современного терроризма.

Ключевые слова: терроризм, террор, политический терроризм.

The article explores the phenomenon of terrorism as compared with terror, and discloses the essence of political terrorism as a type of modern terrorism.

Key words: terrorism, terror, political terrorism.

Тероризм є складною науковою проблемою, розв'язання якої потребує застосування системно-комплексного міжгалузевого підходу. Зарубіжні і вітчизняні філософи, політологи, історики, державознавці, юристи систематизують сучасний тероризм за різними ознаками, пропонуючи специфічні критерії класифікації, що природно відображає багатовимірність і складність цього явища. Аналіз наукових робіт і нормативно-правової бази з розглядуваної проблематики (зокрема, України, Росії та країн Центральної Азії) показав, що дотепер не вироблено загально-визнаної наукової теорії тероризму і політичного насильства. До цього часу не знайдено чіткого, єдиного і загально-визнаного визначення тероризму. А з огляду на те, що тероризм еволюціонує, глобалізується, трансформується і набуває транснаціональних рис, проблема вивчення даного феномену і класифікація його видів залишається актуальною і сьогодні.

З огляду на міжнародний характер проблеми вивчення тероризму, автором статті було проаналізовано роботи вітчизняних і зарубіжних терологів (зокрема, В. Антипенка, М. Гуцало, М. Дмитренко, В. Ємельянова, В. Зеленецького, В. Ліпкана, Ю. Марченка, В. Кубальського, Ю. Антоняна, Б. Аунасова, Т. Бояр-Созонович, А. Власова, В. Кафтана, С. Келіної, О. Князева, Е. Кожушка, В. Лакера, В. Лунєєва, Є. Ляхова, І. Міхеєва, Л. Моджоряна, Б. Мильнікова,

А. Новикова, О. Шелковнікової, А. Юр'єва, І. Яковенка та ін.); досліджено феномен тероризму та здійснено його порівняння з терором; розкрито сутність політичного тероризму як виду сучасного тероризму.

Як відомо, слово «терор» від латинського «страх, жах» виникло в XIV ст., коли праці Тита Лівія переклали з латини на європейські мови. Поняття ж «тероризм» і «терорист» увійшли до вжитку під час Великої французької революції. «Тероризм» в ті часи означав «правління жаху». Згодом термін отримав більш розширене тлумачення і став означати всяку систему правління, основу на страху. Поступово слово «тероризм» вживалося настільки широко і означало стільки різних відтінків насильства, що зовсім втратило який-небудь конкретний сенс.

У Тлумачному словнику В. Даля підкреслюється основний сенс, націленість терору: «...залякати смертю, стратою, насильством» [1, 40]. С. Ожегов відмічає таку деталь: «Терор — це фізичне насильство, аж до фізичного знищення, по відношенню до політичних супротивників» [2, 735–736]. У словнику іншомовних слів «терор» трактується, як політика залякування; жорстке придушення супротивників насильницькими методами аж до вбивства, а «тероризм» — як «здійснення терору, діяльність і тактика терористів» [3, с. 572]. Великий тлумачний словник української мови дає таке визначення «терору» [4, с. 124]:

— найгостріша форма боротьби проти політичних і класових супротивників із застосуванням насильства аж до фізичного знищення;

— надмірна жорстокість по відношенню до кого-небудь; залякування.

С. Ланцов, автор словника «Терор і терористи», підкреслює політичний характер терору і визначає його як «застосування насильства, включаючи фізичне знищення людей, для досягнення якої-небудь політичної мети» [5, с. 136]. Даючи змістовну характеристику тероризму, автор підкреслює, що тероризм — це різновид політичного екстремізму в його крайньому насильницькому варіанті, і вказує, що невід'ємною властивістю тероризму є «систематичне застосування насильства, використовуюваного при відповідному соціально-політичному й ідеологічному обґрунтуванні» [5, с. 138].

Відсутність загального визначення тероризму зумовлено як складністю самого явища, яким є тероризм, так і чинниками суб'єктивного

характеру, що існують на внутрішньодержавному та міжнародному рівнях. До додаткових труднощів самостійного визначення тероризму можна віднести ту обставину, що тероризм, як явище, досліджувався в різних аспектах — філософському, політичному, психологічному, правовому тощо, і кожен дослідник розглядав дане явище зі своєї точки зору, даючи поняттю «тероризм» власну інтерпретацію. До інших чинників, які утруднюють розроблення поняття «тероризм», належать: крайня політизованість і суперечності в оцінюванні тероризму; різночитання у визначенні його витоків та істотних ознак; проблема ототожнення поняття «тероризм» з поняттями «терор», «війна», «геноцид», «агресія», «анексія», «репресія» тощо.

Аналіз спеціальної наукової літератури дає змогу окреслити тотожності та відмінності понять «терор» і «тероризм». Насамперед визначимо, що тероризм є кримінально-правовим явищем, тоді як терор — соціально-політичним. Терористи при вчиненні терористичних актів не володіють владою не тільки над певною групою, а взагалі ні над ким, тоді як при терорі особи, які скоюють ці акти, мають необмежену владу над певним соціальним контингентом. При терорі створення обстановки страху, пригніченості може бути кінцевою метою, натомість при тероризмі існує «інструментальне» насильство або загроза насильством, яке є лише засобом досягнення інших цілей. Тероризм завжди протиправний, тоді як терор за певних обставин (коли суб'єктом є держава) може бути легітимним. При тероризмі однією з ознак є раптовість, тоді як при терорі наявна очікуваність внаслідок масштабності та системності його вчинення. Тероризм може бути скоєний одинаками, тоді як при терорі це неможливо [6, 37]. Отже, на думку знавців, терор і тероризм — це явища різного рівня в ієрархії суспільних відносин як за своєю сутністю, так і за значущістю тих наслідків для суспільства, які вони можуть спричинити.

Зазначимо також, що сьогодні можна умовно вирізнити три основні погляди на природу тероризму [7]. *Перший* — соціально-політичний, що відносить тероризм до різновиду політичної боротьби, яка формується на засадах соціально-політичного протесту, як відповідна реакція на довгострокове вирішення політичних проблем, що виникли на ґрунті значущих суспільних протиріч, засобом вирішення яких щонайменше одна зі сторін убачає терористичні акти і яке включає відповідну ідеологію й організаційні структури. *Другий* — пов'язаний з бойовими проявами терористичної діяльності, тобто тероризм розглядається як нова форма воєнізованого протистояння, що характеризується застосуванням специфічних методів, відмінних від

класичних методів ведення війни. *Третій* — кримінальний, за яким акцентується на кримінальній складовій і класифікується тероризм як вид кримінальної злочинності.

Далі докладніше окреслимо феномен *політичного тероризму*. Отже, на думку дослідників-терологів В. Антипенка, В. Ємельянова, І. Міхеєва, Л. Моджоряна, Д. Ольшанського та ін. [6; 8–11], *політичний* тероризм належить до найбільш «крупних» видів тероризму і в узагальненому вигляді визначається як терористичні дії різного роду з метою здійснення впливу на політичних лідерів, представників влади або політиків, примушення їх до тих чи інших політичних дій або владних рішень.

За сферою дії політичний тероризм може бути внутрішньодержавним і транснаціональним (міжнародним). *Внутрішньодержавний тероризм* — це відкрите масове насилля з боку правлячої еліти, яка спирається на міць державних інститутів. Цей вид тероризму пов'язаний з діяльністю як державних структур з протидії інакомисленню за допомогою насильства і насадження страху в суспільстві, так і з боротьбою опозиційних сил проти існуючого режиму, що має на меті зміну економічного або політичного устрою власної країни.

Внутрішньодержавний тероризм характерний лише для якоїсь окремо взятої країни і не виходить за її територіальні межі. Зародження даного виду тероризму історично пов'язано з Великою французькою революцією. Розглядаючи питання внутрішньодержавного тероризму, не можна залишити поза увагою події 1918–1920 рр. колишньої радянської Росії. Це був терор як державних структур, так і опозиції, що увійшов в історію під назвою «червоного» і «білого» терору. Як свідчать дослідження, «червоний» терор, як і «білий», не міг обійтися без катувань та знищення людей. За даними багатьох дослідників цього періоду, втрати у громадянській війні 1918–1920 рр. склали 12 млн чоловік. Причому, на власне військові втрати, за неточними даними, припадає лише близько 800 тис. осіб. Як свідчить історія, безліч людей загинуло і в роки сталінських репресій. Державний терор в епоху Сталіна — це також терор проти свого народу.

До речі, термін «державний тероризм» остаточно увійшов у науковий обіг після прийняття 34-ю сесією Генеральної Асамблеї ООН Резолюції «Щодо неприпустимості політики державного тероризму та будь-яких дій держав, спрямованих на підлив суспільно-політичного ладу в інших суверенних державах».

Транснаціональний (міжнародний тероризм) визначається державним департаментом США як «тероризм, що стосується громадян і території більш ніж однієї країни».

Тероризм стає міжнародним, підкреслює Л. Моджорян [10], коли:

- як терорист, так і жертви тероризму є громадянами однієї держави чи різних держав, але злочин вчинений за межами цих держав;
- терористичний акт спрямований проти осіб, що захищені міжнародним правом;
- підготовка до терористичного акту йде в одній державі, а здійснюється він в іншій;
- вчинивши терористичний акт в одній державі, терорист переходить в іншій і, зрештою, постає питання про його видачу.

З погляду належності суб'єктів терористичної діяльності до державної влади тероризм поділяється на *державний терор* і *недержавний (сепаратистський) тероризм* [12]. Різниця між першим і другим полягає в тому, що державний терор — це відкрите насилля з боку правлячих еліт, що спираються на міць державних інституцій. Він є санкціонованим і має монополію на легітимність. Недержавний тероризм — це насилля і залякування, що використовуються терористичними угрупованнями, які або не беруть особистої участі в діяльності державних органів, або протиставляють себе суб'єктам державної влади. Як показує аналіз, основною зброєю державного тероризму є репресії, тероризму недержавного — терористичні акти.

Державний і недержавний тероризм пов'язані між собою, взаємно провокуючи один одного, однак ця взаємозалежність не є прямолінійною і не завжди реалізується на практиці. Державний терор стимулює появу недержавного тероризму, роблячи неможливими інші методи боротьби з існуючим політичним режимом, але саме він жорстоко придушує будь-яку опозицію, нерідко цілком ліквідує її опозиційні терористичні угруповання.

Аналізуючи політичний тероризм, з погляду цілей терористичної діяльності і аргументування його виправдання, можна виділити лівий (революційний) і правий (фашизм і неофашизм) [8; 13]. *Лівий* тероризм орієнтується на різні ліві соціально-політичні доктрини (марксизм, ленінізм, троцькизм, анархізм, маоїзм, кастроїзм тощо). Мішенню для лівих терористів стають представники панівної політичної еліти, державні чиновники і співробітники органів безпеки, банкіри, бізнесмени, незалежні фахівці (економісти, юристи, журналісти), які співробітничать з урядом, функціонери проурядових політичних партій. Ліві терористи створюють підпільні бойові організації, здійснюють координацію діяльності в міжнародних масштабах. Як правило, лівий тероризм активізується тоді, коли виникає внутрішня криза. Бойові організації лівих терористів в основному діють порівняно нетривалий час. Виняток становлять партизанські

формування Азійсько-Тихоокеанського регіону і Латинської Америки, що базуються в сільській місцевості, і угруповання у ФРН, що роками перебувають в «неактивному режимі».

Правий тероризм орієнтується на традиційні для нації політичні доктрини і цінності. Мішенню для правих терористичних організацій виступають насамперед ліві і ліберальні політики й активісти профспілкового руху. Праві терористи рідше створюють спеціалізовані бойові організації, намагаючись діяти у вигляді секретних бойових груп легальних організацій праворадикального характеру. За багатьох обставин є потреба окремо виділяти тероризм політичний, оскільки він має місце надто часто у суспільному житті. Такий тероризм розглядається і кваліфікується як форма політичного насильства, опозиційна діяльність екстремістських організацій або окремих осіб, метою яких є систематичне або одиничне використання насилля (або його загрози) для залякування урядів, населення тощо.

Основними методами політичного тероризму є вбивства політичних, державних, громадських лідерів; викрадення, загрози, шантаж; вибухи у громадських місцях; захоплення приміщень, організацій, установ; захоплення заручників; провокування збройних зіткнень тощо.

В. Антипенко відмічає соціально-економічну зумовленість політичного тероризму і виокремлює три напрями терористичних течій щодо їх соціально-економічної основи [8]. Отже, це:

- соціально-революційний (у марксистсько-ленінській трактовці) — такий, що пов'язаний з реагуванням на засилля монополій, соціально-економічну поляризацію суспільства за матеріальною ознакою та ін.; притаманний в основному державам так званого *третього світу*, впливає із характеру їх взаємовідносин з розвинутими капіталістичними країнами;

- ліво- та праворадикальний, заснований на дегуманізуючих аспектах технічного прогресу, протиріччях ліберально-демократичної епохи Заходу, які сполучаються із гонкою озброєнь, війнами і т. ін., а також на глобальній взаємозалежності політичних, соціально-економічних та ідеологічних процесів;

- корпоративно-монополістичний напрям, який полягає у використанні методів тероризму з метою захисту монополій та фінансово-промислових груп, своїх економічних інтересів та власності в різних регіонах світу.

Викладене надає змогу зробити такі **висновки**:
 – тероризм у сучасній науковій літературі не має загального визначення, що зумовлено як складністю самого явища, так і іншими чинниками: відмінностями тлумачення феномену тероризму на внутрішньодержавному і міжнародному рівнях; крайньою політизованістю

і суперечностями в оцінці тероризму; різночитаннями у визначенні його витоків та істотних ознак; ототожненням поняття «тероризм» з поняттями «терор», «війна», «геноцид», «агресія», «анексія», «репресія» тощо;

– феномен тероризму має низку пояснень, а саме: 1) як складне соціально-політичне явище, зумовлене суспільними протиріччями, засобом вирішення котрих принаймні одна зі сторін убаचाє терористичні акти, і яке включає відповідну ідеологію й організаційні структури; 2) як нова форма воєнізованого протистояння, що характеризується застосуванням специфічних методів, відмінних від класичних методів ведення війни; 3) як специфічний злочин або сукупне поняття, що відображає різні форми і види злочинів терористичної спрямованості;

– політичний тероризм належить до найбільш «крупних» видів тероризму і в узагальненому вигляді визначається як терористичні дії різного роду з метою здійснення впливу на політичних лідерів, представників влади або політиків, примушення їх до тих або інших політичних дій або владних рішень;

– політичний тероризм класифікується за сферою дії (внутрішньодержавний і транснаціональний / міжнародний), за належністю суб'єктів терористичної діяльності до державної влади (державний терор і недержавний (сепаратистський) тероризм); за метою терористичної діяльності (лівий / революційний тероризм і правий тероризм / фашизм і неофашизм).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Даль В. И.* Толковый словарь живого русского языка. — Т. 4. — М. : Русский язык, 1991. — 686 с.
2. *Словарь русского языка* / под редакцией С. И. Ожегова. — М. : Русский язык, 1989. — 800 с.
3. *Словник іншомовних слів* / уклад. С. М. Морозов, Л. М. Шкаралупа. — К. : Наук. думка, 2000. — 680 с.
4. *Великий тлумачний словник сучасної української мови* / укладач і голов. ред. В. Т. Бусел. — К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. — 144 с.
5. *Ланцов С. А.* Террор и террористы: словарь. — СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2004. — 187 с.
6. *Ємельянов В. П.* Злочини терористичної спрямованості. — Х. : Рубікон, 1997. — 160 с.
7. *Словник основних термінів у сфері боротьби з тероризмом.* — К. : СБ України, 2006. — 144 с.
8. *Антипенко В. Ф.* Сучасний тероризм: стан і шляхи запобігання йому в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 1999. — 20 с.
9. *Михеев И. Р.* Терроризм: понятие, ответственность, предупреждение. — Владивостокский центр исследованной организованной преступности при Юридическом институте ДВГУ — URL: <http://www.crime.vl.ru>.
10. *Моджорян Л. А.* Тероризм: правда і вигадки. — К. : Політвидав України, 1985. — 175 с.
11. *Ольшанский Д. В.* Психология терроризма. — СПб. : Питер, 2002. — 215 с.
12. *Гармашов І.* Класифікація тероризму // Зовнішні справи. — 2007. — № 11. — С. 41–45.
13. *Кожушко Е. П.* Современный терроризм: Анализ основных направлений. — Мн. : Харвест, 2000. — 448 с.

ПРАВО НАРОДОВ НА САМООПРЕДЕЛЕНИЕ: ОТРАЖЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ В РЕЗОЛЮЦИЯХ ГЕНЕРАЛЬНОЙ АССАМБЛЕИ ООН (1990-е годы)

Светлана Осипова, кандидат политических наук, доцент кафедры основ политики и политического управления Приднестровского государственного университета имени Тараса Шевченко (г. Тирасполь)
УДК 316.334

Проведен анализ текстов резолюций Генеральной Ассамблеи ООН, принятых в 90-х гг. XX в. и в той или иной степени затрагивающих проблему международно-правового признания государств, что позволило проследить эволюцию попыток международного сообщества, направленных на создание механизма разрешения обозначенной проблемы на предмет выявления возможности применения исторического опыта в современных условиях.

Ключевые слова: принцип самоопределения народов, международно-правовое признание государств, институт признания.

Проведено аналіз текстів резолюцій Генеральної Асамблеї ООН, прийнятих у 90-х рр. XX ст., які тією чи іншою мірою порушують проблему міжнародно-правового визнання держав, що надало можливість простежити еволюцію спроб міжнародного співтовариства, спрямованих на створення механізму вирішення означеної проблеми на предмет виявлення можливості застосування історичного досвіду в сучасних умовах.

Ключові слова: принцип самовизначення народів, міжнародно-правове визнання держав, інститут визнання.

Article presents content analysis of accepted in XX century Resolution of the General Assembly of the UN, which touches upon the problem of international state recognition. This allowed us to retrace the evolution of international community attempts of solving denoted problem. And this is important to expose of the possibility of historical experience application in modern times.

Key words: principle of people self-determination, international legal recognition of state; institution of state recognition.

В 1990-х годах, в условиях новых политических реалий, Генеральная Ассамблея Организации Объединенных Наций вновь обратилась к проблеме самоопределения народов и признания государств. В резолюции 4687 «Значение всеобщего осуществления права народов на самоопределение и скорейшего предоставления независимости

колониальным странам и народам для эффективной гарантии и соблюдения прав человека» от 16 декабря 1991 г., в частности, отмечалось, что ООН подтверждает неотъемлемое право палестинского народа и всех народов, находящихся под иностранной оккупацией и колониальным господством, на самоопределение, национальную независимость и территориальную целостность, национальное единство и суверенитет без вмешательства извне [4]. В резолюции 4688 «Всеобщее осуществление права народов на самоопределение», принятой на том же заседании, содержится заявление, что ООН, приветствуя постепенное осуществление права на самоопределение народам, находящимся под колониальной, иностранной и чужеземной оккупацией, и их переход к суверенной государственности и независимости, заявляет о своей решительной оппозиции актам иностранного военного вмешательства, агрессии и оккупации, поскольку они привели к попранию права народов на самоопределение и других прав человека в некоторых частях мира [5].

Особое место в череде решений ООН занимает вопрос признания Эритреи — государства в Северо-Восточной Африке, завоевавшего в результате многолетней борьбы независимость от Эфиопии. В 1890 г. Италия объявила о создании колонии Эритрея, в которую вошли все захваченные Италией на Красном море территории. В 1941 г. Эритрею освободили от колониального господства англо-эфиопские войска, и последующие четыре года она находилась под контролем Британской военной администрации, а в 1945–1952 гг. — под опекой ООН под управлением Великобритании. В 1952 г. согласно резолюции Генеральной Ассамблеи ООН 617 (VII) [6] Эритрея, кстати сказать, вопреки воле подавляющего большинства эритрейцев, была присоединена к Эфиопии на правах автономной области. По распоряжению монарха Эфиопии Хайле Селассие I на территории Эритреи была запрещена любая политическая деятельность и введена цензура, а в 1962 г. страна и вовсе, утратив статус автономии, была объявлена одной из эфиопских провинций. В 1958 г. под началом «Фронта освобождения Эритреи» эритрейский

народ начинает вооруженную борьбу за независимость. В 1970 г. был образован «Народный фронт освобождения Эритреи» (НФОЭ) — военно-политическая организация с жесткой централизованной структурой, одним из руководителей которой был И. Афеворки — лидер современного эритрейского государства. В 1989 г. НФОЭ совместно с оппозиционным эфиопским «Народным фронтом освобождения Тиграя» активизировал свои действия. К маю 1991 г. отряды НФОЭ установили контроль над всей территорией провинции. И. Афеворки возглавил Временное правительство Эритреи. 23–25 апреля 1993 г. в Эритрее состоялся национальный референдум, в ходе которого 99,8% населения страны высказалось в пользу ее независимости, и 24 мая 1993 г. было образовано независимое государство Эритрея, а уже 28 мая этого же года Эритрея получила статус члена Организации Объединенных Наций [6]. Уникальность политической ситуации в Эритрее заключается в том, что после упразднения колониальной зависимости данное государственное образование стало частью эфиопского государства, и вектор борьбы за независимость был переориентирован с метрополии в лице Италии на власти Эфиопии. Фактически Эритрея завоевала независимость от Эфиопии — государства, частью территории которого она являлась, но этот факт несколько не смутил членов Генеральной Ассамблеи ООН и не был увязан с принципом нерушимости границ (в данном конкретном случае — эфиопских). Думается, что в этой связи можно (и нужно) проводить параллели между признанием Эритреи и борьбой за признание постсоветских самоопределившихся государственных образований.

Таким образом, детальное исследование решений Организации Объединенных Наций подтверждает вывод о том, что признание права на самоопределение не подвергается сомнению в случае национально-освободительной борьбы зависимых народов, в этих условиях международное сообщество в лице ООН прилагает всеческие усилия для скорейшего разрешения вопросов достижения этими народами и странами независимости и суверенитета. Коренным образом ситуация изменилась в случаях образования государств вследствие распада социалистических федераций и образования на их территориях новых независимых государств в ходе политических событий 1990-х гг., что сделало проблему самоопределения народов и международно-правового признания государств неоднозначной. Наибольшую остроту исследуемые нами явления приобрели на постюгославском пространстве. Особенность процессов регулирования кризисной ситуации в Югославии посредством инструментов ООН заключается в том, что с самого

начала действенное участие в развитии ситуации принимал Евросоюз и его организационные структуры, с мнением которых однозначно считались участники ГА ООН при принятии решений по югославской проблеме.

В июне 1991 г. Словения первой из югославских республик провозгласила декларацию о независимости, в ответ официальный Белград начал боевые действия против «мятежников». 7 июля 1991 г. при посредничестве Европейского экономического сообщества между Словенией и Югославией был заключен мирный договор: Словения обрела независимость [1]. Вслед за Словенией внимание мирового сообщества привлекла Хорватия — вторая по величине союзная республика СФРЮ. С. Милошевич (в то время — руководитель югославского государства) делал все возможное, чтобы удержать Хорватию в составе СФРЮ, не прибегая к силе оружия. Однако, несмотря на все усилия, в сентябре 1991 г. война между Хорватией и Сербией перешла из латентной фазы в стадию открытых боевых столкновений. Начало войны в Хорватии осложнило положение в Боснии, сербское население этой республики стало добиваться создания независимого от остальной Боснии национального государства и готовилось выступить против мусульман Сараево и их номинальных союзников хорватов. Импульсом, спровоцировавшим новую войну на постюгославском пространстве, стала декларация о независимости Боснии от Югославии, принятая в Сараево в апреле 1992 г.

На начальном этапе югославского кризиса Европейский союз придерживался мнения, согласно которому конституционные вопросы должны решаться путем переговоров в рамках федеративного югославского государства, это означало, что первоначально европейское сообщество рассматривало возможность признания мятежных республик лишь при условии, что оно будет результатом соглашения всех конфликтующих сторон. Эта линия соответствовала курсу, определенному 20 июня 1991 г. министрами иностранных дел стран СБСЕ, высказавшимися за единство и территориальную целостность Югославии на основе мирного урегулирования текущего кризиса в этой стране [3]. В основу урегулирования были заложены два принципа: 1) право югославских народов самим определять свое будущее должно было осуществляться в соответствии с нормами международного права, в том числе с нормами, относящимися к территориальной целостности государств (по сложившейся традиции, как уже нами отмечалось, это право толковалось только в пользу народов, борющихся против колониального, расового или иностранного господства, в случае с Югославией им пользовались, исходя из новых посылок.

В результате этой подмены понятий Европейский союз узаконил свое вмешательство в конфликт, который уже нельзя было рассматривать просто как внутреннее дело югославского государства); 2) никакие односторонние акции, в особенности с применением насилия, не могут быть одобрены и поддержаны (но и в этом случае общий принцип международного права также получил новое толкование: запрет на применение силы, обычно ограничивающийся межгосударственными отношениями, в Югославии был распространен на внутригосударственные).

В условиях возрастания угрозы европейской безопасности вследствие развертывания в Словении, затем в Хорватии и, наконец, в Боснии-Герцеговине военных действий, позиция ведущих политических актёров Европы эволюционировала в направлении условного и избирательного признания независимости федеральных республик, входивших в югославское государство. Продолжающаяся эскалация конфликта на Балканах, в определении бельгийского политолога О. Пэ, заставила международное сообщество усилить осенью 1992 г. мероприятия по «менеджменту кризиса» [3] с целью ограничения масштабов военных действий.

События начала 1990-х годов в Югославии нашли отражение в резолюциях Генеральной Ассамблеи ООН. 22 мая 1992 г. в соответствии с резолюцией 46/236 [7] по рекомендации Совета Безопасности ООН Республика Словения была принята в члены Организации Объединенных Наций. На этом же заседании членами ООН стали Республика Босния и Герцеговина [8] и Республика Хорватия [9]. Причем, все три резолюции были приняты единогласно и без голосования (иными словами, факт независимости новых государств и необходимость их международно-правового признания никем не оспаривался).

27 апреля 1992 г. в Белграде была провозглашена Союзная Республика Югославия в составе Сербии и Черногории, объявившая себя правопреемницей СФРЮ. В связи с этим событием мировая общественность показала свое истинное отношение к праву народов на самоопределение и проблеме признания: СРЮ было отказано в членстве в ООН. Кроме того, 30 мая 1992 г. Совет Безопасности ООН принял решение о санкциях против Сербии и Черногории [10]. По мнению российского историка Е. Ю. Гуськовой, международные организации полагали, что введение жестких мер сможет предотвратить развитие кризиса. Они преследовали цель ослабить боевую мощь Югославии, предотвратить покупку вооружения, использование средств, расположенных в зарубежных банках. Кроме того, Запад стремился изменить политическую

систему страны, отлучить от власти югославского лидера С. Милошевича, увеличив разрыв между обществом и политической властью и поддержав оппозицию [2]. Союзная Республика Югославия вступила в Организацию Объединенных Наций только в 2000 г. как новый член [11], а не правопреемник Югославии — страны-учредителя ООН.

С признанием независимости бывших участников югославской федерации Балканы не перестали быть очагом напряженности в Европе, и вопрос о политической ситуации в Югославии не раз включался в повестку дня Генеральной Ассамблеи. Так, в резолюции 46/242 Организация Объединенных Наций потребовала, чтобы все стороны в конфликте немедленно прекратили боевые действия и выработали мирное решение; чтобы те подразделения Югославской народной армии и Хорватской армии, которые находились в то время в Боснии и Герцеговине, были либо выведены, либо переданы в ведение правительства Боснии и Герцеговины, либо распущены и разоружены, а их вооружение поставлено под эффективный международный контроль [12]. Однако, несмотря на все усилия в попытках урегулировать конфликт и прекратить кровопролитие, гражданская война в Боснии и Герцеговине продолжалась до 1996 г. и унесла жизни около 200 тыс. человек, более 500 тыс. было ранено, число беженцев и перемещенных лиц превысило 3 млн человек [13]. Непокойно было и в других регионах постъюгославского пространства.

Развитие политического процесса в последнее десятилетие XX — начале XXI в. — практическое завершение в глобальном масштабе процесса деколонизации, воссоединение Германии и распад СССР, СФРЮ и Чехословакии — привело к широкому распространению мнения о том, что внешнее самоопределение не должно увязываться только с колониальными ситуациями. Однако среди специалистов и экспертов нет единства во мнении о том, каков статус идеи самоопределения народов в современном международном политико-правовом поле. Фактически сложились три точки зрения на проблему, каждая из которых имеет в политико-правовом экспертном сообществе как своих сторонников, так и противников. Некоторые эксперты полагают, что право народов на самоопределение является высшей императивной нормой международного права, другие — считают, что право наций на самоопределение может признаваться только при определенных условиях и в увязке с другими правовыми нормами. Распространено и мнение, что самоопределение народов является не правовым, а политическим или моральным принципом.

Исследование текстов резолюций Генеральной Ассамблеи ООН, как, впрочем, и иных международных политико-правовых актов и соглашений, затрагивающих проблему международного признания государств, показывает, что право наций на самоопределение не может трактоваться как абсолютная категория. Поэтому мировому сообществу, в лице лучших юристов, политологов, политиков и других специалистов, необходимо предпринимать энергичные действия по введению более конкретизированной интерпретации данной политико-правовой категории и по выработке более четких правовых рамок реализации обозначенного права в политической практике.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. *Васильева Н., Гаврилов В.* Балканский тупик? Серия: Историческая судьба Югославии в XX веке / Н. Васильева, В. Гаврилов. — М. : Издательство «Гейтэрум», 2000. — 497 с.
2. *Гуськова Е. Ю.* Последствия международных санкций для Югославии // Институт славяноведения Российской академии наук / Е. Ю. Гуськова. Официальный сайт. [Электронный ресурс] Режим доступа: http://inslav.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=190&Itemid=1 (Дата обращения 18.09.2011 г.).
3. *Пэ О.* Процесс международного признания бывших югославских республик — опасный прецедент для многонациональных государств [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://poli.vub.ac.be/publi/etniz/olivierpaue.htm#3> (Дата обращения 18.09.2011 г.).
4. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН № 4687 «Значение всеобщего осуществления права народов на самоопределение и скорейшего предоставления независимости колониальным странам и народам для эффективной гарантии и соблюдения прав человека» от 16 декабря 1991 г. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/586/19/IMG/NR058619.pdf?OpenElement> (Дата обращения 17.09.2011 г.).
5. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН № 4688 «Всеобщее осуществление права народов на самоопределение» от 16 декабря 1991 г. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/586/19/IMG/NR058619.pdf?OpenElement> (Дата обращения 17.09.2011 г.).
6. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН № 617 (VII) «Эритрея: Доклад комиссара организации Объединенных Наций в Эритрее» от 17 декабря 1952 г. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/081/42/IMG/NR008142.pdf?OpenElement> (Дата обращения 18.09.2011 г.).
7. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН № 46/236 «Прием Республики Словении в члены Организации Объединенных Наций» от 22 мая 1992 г. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N92/353/01/IMG/N9235301.pdf?OpenElement> (Дата обращения 18.09.2011 г.).
8. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН № 46/237 «Прием Республики Боснии и Герцеговины в члены Организации Объединенных Наций» от 22 мая 1992 г. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N92/353/07/IMG/N9235307.pdf?OpenElement> (Дата обращения 18.09.2011 г.).
9. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН № 46/238 «Прием Республики Хорватии в члены Организации Объединенных Наций» от 22 мая 1992 г. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N92/353/13/IMG/N9235313.pdf?OpenElement> (Дата обращения 18.09.2011 г.).
10. Резолюция Совета Безопасности ООН № 757 «Положение в бывшей Югославии» от 30 мая 1992 г. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.un.org/russian/documen/scresol/res1992/res757.htm> (Дата обращения 18.09.2011 г.).
11. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН № 55/12 «прием Союзной Республики Югославии в члены Организации Объединенных Наций» от 1 ноября 2000 г. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N00/560/13/PDF/N0056013.pdf?OpenElement> (Дата обращения 18.09.2011 г.).
12. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН № 46/242 «Ситуация в Боснии и Герцеговине» от 25 августа 1992 г. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/599/11/IMG/NR059911.pdf?OpenElement> (Дата обращения 18.09.2011 г.).
13. *Чуксин Н. Я.* Детали распада: Босния и Герцеговина // Сайт «ARMY.LV». [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://army.lv/ru/-Detali-raspada-Bosniya-i-Gertsegovina/1199/2628> (Дата обращения 17.09.2011 г.).

ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ВИМІР ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ СУЧАСНИХ ДЕРЖАВ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Ганна Музиченко, кандидат політичних наук, доцент
Одеського державного економічного університету
УДК 339.9:321.01

У статті розглядається глобалізація як основний процес сучасності, що впливає на концепцію державної політики в сучасних країнах, аналізуються нові роль і функції держави, їх відображення в концепції державної політики сучасних країн.

Ключові слова: глобалізація, функції держави, державна політика.

В статье рассматривается глобализация как основной процесс современности, оказывающий влияние на концепцию государственной политики в современных странах, анализируются новые роль и функции государства, их отражение в концепции государственной политики современных государств.

Ключевые слова: глобализация, функции государства, государственная политика

The globalization as the basic process of the present influencing the concept of a state policy in the modern countries is considered in this article. The role and state functions, their reflection in the concept of a state policy of the modern states is analyzed new.

Key words: globalization, state functions, a state policy.

Нині відчувається гострий дефіцит узагальнюючих досліджень щодо концептуалізації організаційно-управлінських засад державної політики в реальному соціально-економічному та соціокультурному середовищі з високою динамікою соціальних процесів. Необхідність детальнішого аналізу сутності державної політики, особливостей її наукового визначення та дослідження в умовах сучасного світу, охопленого глобалізаційними процесами та зміною функцій держави в ньому, посилює науковий інтерес до даної тематики.

Державна політика, її сучасна концепція та відображення в ній сучасних викликів, породжених глобалізаційними процесами, стали предметом дослідження багатьох науковців, таких як О. Антонов, Т. Брус, О. Кілієвич, О. Кучеренко, В. Ребкало, В. Романов, О. Рудік, В. Тертичка, В. Шахов та ін. Глобалізація та її наслідки, які вона чинить на сучасні світові соціально-політичні та економічні процеси, постійно перебувають

в колі зору як зарубіжних, так і вітчизняних учених, серед яких слід назвати А. Гальчинського, А. Чухно, І. Карлову, У. Бека, П. Самуельсона, П. Робертсона, В. Моргунова, С. Давидова та ін. Однак функціональний вимір державної політики, як окремий напрям політологічного аналізу, так і не знайшов свого втілення в комплексному дослідженні.

Дана стаття має за мету визначити основні аспекти функціонального виміру державної політики сучасних країн, а також ті зміни, що відбуваються в ньому внаслідок поширення глобалізаційних процесів у світі.

Така робота виконана в межах наукової теми «Трансформаційний процес в Україні: основні проблеми та умови їх вирішення» (№ держреєстрації 0109U0002215), що здійснюється кафедрою політичних наук Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського».

Глобалізація — поняття, яке останнім часом стало чи не найяскравішою характеристикою розвитку сучасного світу. Відбувається трансформація владних механізмів на планеті, системи міжнародних відносин і міжнародно-правових традицій. Водночас спостерігаються мутація систем, форм і методів управління та генезис нових, конкуруючих між собою організаційно-діяльнісних структур. Відбувається трансформація соціального менталітету, індивідуальної і суспільної свідомості, виникають нові соціальні популяції й елітні групи, модифікації яких продукують нову типологію соціальної активності, політичної й економічної практики тощо.

Важко передбачити конкретику, коли йдеться про нову інституціональну архітектуру, що стане альтернативою сучасному світоустрою. Людство перебуває в точці біфуркації, що зумовлює системну невизначеність відповідних альтернатив. Вони можуть бути найсуперечливішими, навіть такими, що виключають одна одну. І все ж таки, спираючись на попередні методологічні узагальнення, можна з певною мірою ймовірності передбачити, по-перше, що нова глобальна архітектура не розбудовуватиметься, як це мало місце впродовж останніх століть, за принципами уніфікації, на базі ідеології європоцентризму, логіки «наздоганяємої стратегії», відповідно до якої кожен у світі мав ставати точно таким самим, як усі інші. Криза сучасної світосистеми,

фактичний розпад сучасного світоустрою стали незаперечним доказом історичної ущербності цих принципів. За моїми переконаннями, людство сьогодні було б зовсім іншим, якби вся попередня логіка цивілізаційного розвитку розбудовувалася на іншій основі. Тому, без будь-яких сумнівів, можна вести мову про протилежні засади нового світового устрою, його розвиток на ґрунті «принципової нестандартності», гібридності (конвергенції) та різнобарв'я. Можна передбачити і безумовну пріоритетність у цьому процесі неформальних (тих, що базуються на ментальних і культурологічних засадах) інституціональних обмежень щодо формальних. Це *по-перше*.

По-друге, зрозуміло, що принципово новою буде і цілеспрямованість майбутньої глобальної архітектури. Її основою має стати пошук таких інституційних механізмів, які б, з одного боку, наближалися до глобальних визначень, а з іншого — дедалі більшою мірою підпорядковувалися завданням збагачення та розвитку особистості, її утвердження як «центра перспективи», створення для цього відповідного життєвого простору. Водночас має враховуватися й інша обставина. Рухаючись у напрямі утвердження основних засад глобального суспільства, людство водночас зосереджуватиметься на реалізації «принципів виживання», ставлячи відповідні завдання (особливо на початкових етапах майбутніх трансформацій) на перше місце. Глобальна інституційна інфраструктура максимальним чином урахувуватиме і цей аспект сучасного розвитку, віддаючи перевагу «гнучким» і динамічним інструментам безпеки.

По-третє, маємо всі підстави стверджувати й те, що нова глобальна інфраструктура не розбудовуватиметься з нульового циклу. Вона обов'язково спиратиметься на принцип конструктивної наступності, творчого запозичення найціннішого, що напрацьовано багатовіковою історією людства. Йдеться про можливість збереження діючих інституцій за умови їх радикальної перебудови, наповнення новим змістом та функціонального узгодження з новими структурами, що з'являтимуться. Це стосується насамперед держави, яка, відчутно змінюючи свої субординаційні зв'язки та прерогативи, ще тривалий час не просто залишатиметься, а й може посісти достатньо вагоме місце в реалізації на відповідно структурованих рівнях принципів глобального суспільства, стати основним осередком життєдіяльності людини, а отже, і нової світової інституційної архітектури.

Глобалізація — тривалий процес, сповнений протиріч, схильний до різноманітних скоригованих змін. На думку еволюціоністів, світ поділиться на багаті і бідні країни, причому цей поділ дуже чіткий, однак не буде ні Другого, ні Третього

світу, тому така стратифікація значно складніша. Незалежні держави втримають владу над своїми територіями, проте водночас з національним суверенітетом поширюватиметься зона впливу міжнародних організацій. Прибічники цього підходу відхиляють думку про відмирання держави. Вони стверджують, що зміна ролі держави відбуватиметься повільно, поступово, але постійно, протягом усєї історії людства [5; 6].

Прихильники третього підходу, яких зазвичай називають скептиками, вважають глобалізацію міфом, спрямованим на приховування конфронтаційної реальності розвитку міжнародної економіки. Сили ринку залежать від регулюючих правил національних урядів.

Менш послідовні прихильники парадигми світової системи, орієнтовані на пануючий в сучасних суспільних науках дискурс, адаптували поняття глобалізації і створили перші теоретичні моделі глобалізації. Прикладами слугують праці Е. Гідденса та Л. Склера. Логічна структура їх теорій в загальному вигляді єдина: глобалізація представлена як серія аналогічних, однопорядкових тенденцій у різних інституціональних сферах у сукупності, що виявляється як формування глобальної системи взаємозв'язків і взаємозалежностей між локальними соціально-політичними процесами. Ця система формує характерну для сучасної доби глобальність соціальної, в тому числі й політичної, організації. Термін «глобальне» поєднує в собі поняття «інтернаціональне» й «транснаціональне», а термін «локальне» — поняття «національно-державне» й «субнаціональне». Теорії Е. Гідденса та Л. Склера відображають два різновиди одного типу моделей глобалізації — моделей глобальної системи [6, 44–45].

Вони віддають перевагу терміну «інтернаціоналізація», оскільки вважають, що найактуальніший процес — це формування системи транснаціональних практик, які залежать від умов національних держав і національно-державних інтересів у міжнародних відносинах.

Глобалізація, за У. Беком, означає «необмежені повсякденні дії в різних вимірах економіки, інформації, екології, техніки, транскультурних конфліктів і громадянського суспільства...» [1, с. 34]. У політичній сфері глобалізація означає розмивання суверенітету національної держави в результаті дій транснаціональних акторів і створення ними організаційних мереж.

Уперше за 500 років, пише І. Валлерстайн, втрачаючи свій суверенітет (як внутрішній, так і зовнішній), держава почала розвиватися за низхідною траєкторією, вона перестає бути основним центром прийняття рішень [3, с. 262]. На цьому акцентує і Зб. Бжезинський. Глобалізація, на його думку, «стимулює суперечливі процеси, що

призводять до ерозії традиційних державних суверенітетів», загрожує «втратою національного контролю над основними економічними та соціальними цінностями» [2, с. 185]. «Потенціал старої системи вичерпано», — пише А. Етціоні. Під «старою системою» американський учений розуміє національні держави разом з міжурядовими інституціями. «Стара система, — зазначає він, — не відповідає сучасним вимогам». Вона «не спроможна справлятися зі зростаючим валом транснаціональних проблем» [7, с. 193–206].

Зрозуміло, що ми маємо бути достатньо уваженими при оцінюванні відповідних узагальнень, урахувати реальну втрату державою під впливом глобалізації низки її класичних функцій. «Ми повинні бачити суперечливі процеси, пов'язані з системною перебудовою сформованої ще в XVII ст. за принципами Вестфальського мирного договору чинної архітектури міжнародних відносин, основою якої завжди була суверенність національних держав», — пише А. Гальчинський. «Нині ми є свідками кризи вестфальського устрою. Це об'єктивна реальність, яку не можна заперечувати» [4, с. 279].

Однак існує й інший — протилежний — бік цієї проблеми, який пов'язаний з глибокою системною реконструкцією функцій держави, що відбувається у зв'язку із суперечливим процесом становлення постіндустріального, глобального за своєю суттю суспільства. Еволюція держави завжди визначалася і визначається еволюцією суспільства. Маючи вагомий адаптивний потенціал, держава переходить від одного етапу свого розвитку до наступного з тим, щоб створювати простір для повнішого втілення трансформаційного потенціалу суспільства, змінюючи при цьому і власні визначення.

У зв'язку з цим найкоректнішою буде така оцінка відповідних тенденцій, яку в своїй роботі «Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи» наводить А. Гальчинський: «...У сучасному світі справді відбувається суперечливий процес самозаперечення держави, однак держава не зникає взагалі — зникає традиційна (класична) держава індустріального суспільства, звична для нас держава модерністської культури. Водночас у великих муках, ще, природно, повною мірою не визначивши свої базові засади, народжується держава нового типу — держава постіндустріалізму» [4, с. 280].

У науковій літературі привертається увага насамперед до послаблення економічних функцій держави та її витіснення у сферу суто гуманітарних відносин. Ці процеси справді активно розвиваються, змінюючи місце людини в суспільній ієрархії. Таке місце в тій чи іншій суспільній ієрархії перестає визначатися суто економічними та матеріальними прерогативами, які відсу-

ваються на задній план суспільних відносин, натомість знання та інформація, безпосереднім носієм яких є людина, набувають статусу основної форми багатства суспільства, його базового виробничого ресурсу.

Основи нового світоустрою формуватимуться передусім у сфері морально-світоглядних трансформацій, у процесі яких провідну роль відіграватимуть світоглядні, етичні, психологічні та моральні цінності окремих народів. Отже, можна передбачити, що зосередження уваги державою на проблемах нематеріальної сфери — це радше процес її осучаснення, ніж деградації.

Безумовно, фактична роль держави в нових умовах визначатиметься адекватністю відповідних механізмів, насамперед її функцій.

Природа і функції держави модифікуються і в іншому аспекті. Держава втрачає суто класовий характер і дедалі більше стає виразницею загальнонаціональних інтересів. У діяльності держави пріоритетного значення набувають соціальні функції: інвестиції в соціальну інфраструктуру, політика ефективної зайнятості, гармонізація відносин між працею і капіталом, підтримка недостатньо захищених верств населення, забезпечення людям рівних можливостей у виборі умов своєї праці, життя тощо. На ґрунті реалізації цих функцій розвивається держава *state welfare* — соціально відповідальна держава, або держава загального добробуту, що перетворює соціальну політику держави на головний напрям державної політики сучасних країн світу.

Посилення соціальних функцій держави, які значною мірою реалізуються на неекономічній основі, також супроводжується звуженням сфери її економічної політики, безпосереднього впливу на суто виробничі процеси, однак держава не стає від цього слабшою. Потрібно і тут урахувати природність відповідних трансформацій. Якісний перехід до соціально відповідальної держави уможлиблюється на підставі змін, що відбуваються у класових відносинах. Ідеться про дифузю соціально-економічних і політичних детермінант класової структури суспільства, посилення соціальної мобільності індивідів. На відміну від класових структур, які відображають усупільнення основних систем життєдіяльності великих мас населення, в сучасному розвитку дедалі більшого значення набувають соціальні структури, що надають змогу людині повніше реалізувати принципи індивідуальної свободи, особисті здібності.

Інтеграційні процеси посилюють і вагомість міжнародного співробітництва та додають нову функцію в портфель національних державних — необхідність поєднувати вимоги зовнішньої та внутрішньої політики. Міжнародне співробітництво здебільшого покладається на державно-

приватне співробітництво і на конкуренцію. Хвиля зміни балансу між ринком та державою, що охопила світ в останні десятиліття, змінила методи управління державою на національному рівні, віддаючи перевагу міжурядовим організаціям. Останні дедалі частіше розглядаються як основні конкуренти держави щодо права називатися основною ланкою мережі, яка формує головну мету для мережі і визначає концепцію її подальшого розвитку.

Одного разу вступивши на шлях відкритості в політиці, держава з'ясовує, що перший крок диктує наступні. Національна політика в таких умовах більше не може залишатися тільки силовою. Вона набуває рис самопідтримуваного системного тренду. Визнаючи, що в умовах глобалізації позиції національної держави значно змінюються, ми заперечуємо позицію відмирання її функцій. Хоча деякі можливості держави насправді зменшилися, і відбувається процес «розмивання» національної держави, проте така тенденція не є всеохоплюючою.

Світова економічна криза, яка охопила світ в останні три роки, тільки підтверджує всезагальність і всеохопленість глобалізації як процесу сучасності. Всі країни без винятку відчували на собі її наслідки. Криза тільки довела, що кордонів між внутрішніми функціями держави більше не існує, оскільки суто економічні проблеми в мить перетворюються на політичні, а разом вони стають причинами великого соціального потрясіння. Як наслідок, соціум вимагає від держави взяти контроль за ситуацією в свої руки, поступачись інколи й елементами свободи.

Тому національна держава залишається найважливішою силою у формуванні світового суспільно-політичного процесу загалом та у світовій економіці зокрема. Усі уряди певною мірою втручаються в операції на ринку і таким чином допомагають формувати різні частини глобальної економічної системи. Тому загалом національна держава в умовах глобалізації має відіграти вельми важливу роль в обстоюванні національних інтересів, у «вбудовуванні» національної економіки не лише з найменшими втратами, але й з користю для системи світогосподарських зв'язків, що має велике значення для всіх країн, зокрема й для України.

Отже, функціональний вимір державної політики сучасних країн свідчить про процес трансформації класичних функцій держави, що характеризується розмиванням меж економічних і соціально-політичних функцій держави та зосередженням уваги на гуманітарних (соціальних) її функціях.

Нова архітектура світоустрою, що розбудовується на наших очах, свідчить про зміну ролі та функцій держави, формування нової концепції міжнародних відносин поствестфальського устрою, що характеризується трансформацією націй-держав та відповідно приводить до необхідності дифузії внутрішньої та зовнішньої державної політики, набуття останніми спільних рис.

Світова криза лише доводить наявність трансформаційних процесів у світоустрії та визначенні функцій сучасних держав, однак водночас доводить й вагомість держави як провідного гравця на політичній арені сучасного світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бек У. Влада і контрвлада у добу глобалізації. Нова світова політична економія / Ульріх Бек; пер. з нім. О. Юдіна. — К. : Ніка-Центр, 2011. — 408 с.
2. Бжезинский Зб. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство / Збигнев Бжезинский. — М. : Изд-во «Международные отношения», 2010. — 264 с.
3. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI в. [Текст] / Иммануил Валлерстайн / пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. — М. : Логос, 2003. — 355 с.
4. Гальчинський А. Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи. Методологічні аспекти: [наук. видання] / Анатолій Гальчинський. — К. : Либідь, 2006. — 312 с.
5. Горбачев М. С. Грани глобализации: Трудные вопросы современного развития / М. С. Горбачев. — М. : Альпина Паблишер, 2003. — 592 с.
6. Карлова І. О. Глобалізація: сутність, наслідки та вплив на соціально-політичний розвиток України / І. О. Карлова // Актуальні проблеми економіки. — 2008. — № 11. — С. 41–52.
7. Этциони А. От империи к сообществу: новый поход к международным отношениям / А. Этциони. — М. : Научно-издат. центр «Ладомир», 2004. — 342 с.

Розділ IX

ПОЛІТИЧНА ПРАКСЕОЛОГІЯ

ЦІННІСНО-НОРМАТИВНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ЕФЕКТИВНОСТІ ЛЕГІТИМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Олександр Висоцький, доктор політичних наук, професор кафедри історії та українознавства Національної металургійної академії України (Дніпропетровськ)
УДК 32.019.51

Розкривається роль цінностей та норм у процесі легітимації політичної влади. Визначається, що ефективність легітимаційних технологій залежить від урахування тих цінностей і норм, які мають першорядну значущість для більшості суспільства.

Ключові слова: цінності, норми, технології легітимації, політична влада, ефективність.

Раскрывается роль ценностей и норм в процессе легитимации политической власти. Определяется, что эффективность легитимационных технологий зависит от учета тех ценностей и норм, которые имеют первостепенную значимость для большинства общества.

Ключевые слова: ценности, нормы, технологии легитимации, политическая власть, эффективность.

The role of values and norms in the process of legitimation of political power is recovered. It is determined that the effectiveness of legitimational technologies depends on account the values and norms which have paramount importance for the majority of society.

Key words: values, norms, technologies of legitimation, political power, effectiveness.

Легітимація політичної влади багато в чому залежить від норм і цінностей, які панують в суспільстві загалом чи в межах його окремих груп. Норми та цінності мають зобов'язувальну силу щодо сприйняття політичних суб'єктів як легітимних і вартих підтримки. Можна стверджу-

вати, що норми і цінності виступають критеріями, на основі співвіднесення з якими визначається легітимність влади чи претензій на неї політичних суб'єктів. Тому імплантація в суспільну свідомість чи актуалізація значущості певних норм і цінностей виступає важливим моментом забезпечення легітимації політичної влади. Норми та цінності мають велику силу забезпечення легітимації влади, оскільки здатні з'єднувати та мобілізувати суспільні сили, а також регулювати та спрямовувати політичну поведінку.

З огляду на вищевикладене, **мета** статті — з'ясувати ціннісно-нормативні детермінанти ефективності технологій легітимації політичної влади.

За В. Бакіровим, цінності слід розглядати «як будь-які предмети людських поривань, прагнень, бажань, що сприймаються в якості таких свідомістю особистостей, соціальних груп, спільнот» [2, с. 8]. Завдяки сприйняттю і засвоєним цінностям об'єкти навколишнього світу стають потрібними, важливими, значущими, бажаними, легітимними, приваблюючи людей та спонукаючи їх до певних дій. В. Бакіров виокремлює дві групи цінностей: 1) критеріальну групу, яка включає стійкі уявлення про різні види і типи значущості явищ, тобто те, якими повинні бути предмети і явища, їхні властивості й якості для того, щоб найкращим чином задовольнити потреби людей, слугувати їхнім інтересам; 2) оцінну групу, яка включає уявлення про справедливе, прекрасне, корисне [2, с. 9].

Цінності можуть репрезентуватись у суспільній свідомості знаками, символами, абстрактними поняттями (рівність, свобода, справедливість,

безпека, демократія і т.ін.), образами та ідеями, які утворюють соціально привабливий світ можливої та бажаної дійсності — ідеальну реальність. Причому через інтерналізацію цінностей людина набуває не лише відповідні потреби, але й засвоєє способи їх задоволення, які визначають алгоритми її індивідуальної та колективної поведінки [2, с. 38].

У політичній сфері цінності визначають значущість об'єктів, явищ, ідей, процесів політичного життя та їхніх властивостей, до яких людина ставиться як до засобів задоволення своїх соціальних потреб, інтересів, залучаючи їх до сфери своєї життєдіяльності [6, с. 292]. Варто зазначити, що ціннісне сприйняття політичних об'єктів може зумовлюватись як об'єктивними умовами розвитку суспільства, його соціоструктурними особливостями, наявними соціально-економічними та політичними відносинами, так і технологічним впливом політичних суб'єктів на громадську думку.

Цінності знаходять вираження в нормах. Політичні норми являють собою правила досягнення політичних цінностей, регулювання політичних відносин, засоби впливу на свідомість та поведінку учасників політичного процесу. Як вказує П. Катценштейн, норми — це «колективні очікування щодо належної поведінки акторів з даною ідентичністю» [9, с. 5]. У цьому визначенні слід звернути увагу на слово «належна», яке вказує на контролюючу та підпорядковуючу роль норм. За С. Краснером, «норми є стандартами поведінки, визначеної у термінах прав і зобов'язань» [10, с. 2].

На думку Ж.-М. Куако, цінності визначають легітимність політичної влади, оскільки виступають конституюючою субстанцією прав й обов'язків, основою соціальної згоди та ідентичності суспільства й індивіда [8, с. 14]. «Політична функція координації та спрямування суспільства є легітимною лише тоді, коли вона виражає ідентичність цього суспільства. Але легітимність влади перебуває у нерозривному зв'язку з розповсюдженням [дифузиею] групових цінностей на усю систему його дій. Від досягнення цього завдання дифузії залежить право управляти, а також стан нормативної енергії політичної влади. Вказівки цієї влади зобов'язують індивідів лише в тій мірі, в якій вони відповідають ідентичності співтовариства» [8, с. 14], — стверджує Ж.-М. Куако.

Як бачимо, у зв'язку з необхідністю забезпечення легітимності політичної влади постає проблема ствердження, захисту та просування таких цінностей, які можуть бути значущими для суспільства, виступаючи основою дій та їх оцінок соціальними суб'єктами. Велику роль в інституціоналізації цінностей як правових норм відіграє державна влада через законодавчі органи, які

встановлюють закони, та судові й правоохоронні органи, що забезпечують виконання законів. Тут можна говорити про організаційні чи інституційні технології встановлення зобов'язуючої ролі цінностей. Але, крім згаданих установ, значний вплив на інтерналізацію цінностей справляють політичні суб'єкти через пропагування ідей, використання символів, образів, емоційні чи добре аргументовані висловлювання. У просуванні та ствердженні цінностей значну роль відіграють такі технології легітимації, як міфологізація, сакралізація, ідеологізація та віртуалізація, оскільки вони мають достатній потенціал для непомітної об'єктивації й онтологізації цінностей, коли видимість чи штучно сформована уявна значущість об'єктів політичного світу сприймається як їх сутність.

Однією з ефективних технологій легітимації цінностей є сходження від глибинних, спільних для усіх цінностей, пов'язаних з інстинктом самозбереження та потребою самореалізації (безпека, самоповага, батьківщина, свобода, порядок, робота, родина, статок), до більш абстрактних (права людини, національні інтереси, демократія, ринок, правова держава і т.ін.). Ефективність цієї технології базується на тому, що глибинні цінності осмислюються більшістю суспільства як первісні та необхідні життєві потреби, безпосередньо пов'язані з повсякденним досвідом, мають високу інтегративну здатність щодо суспільних сил незалежно від ідеологічних орієнтацій та соціально-класових характеристик їх учасників. Ефективною технологією захисту та просування цінностей виступає драматизація реальності через актуалізацію загрози, яка активізує страх втрати однієї чи декількох життєвих цінностей (безпеки, свободи, порядку), що, відповідно, тягне за собою страх втрати особистістю й суспільством своєї ідентичності та одночасно впевненості у майбутньому.

Велику роль в обґрунтуванні й легітимації норм, зокрема проблематичних, К.-О. Апель надавав аргументативному дискурсу всіх можливих учасників: «аргументативний дискурс усіх можливих учасників є ідеальною інстанцією обґрунтування та легітимації норм, що стали проблематичними» [1, с. 235]. Аргументативний дискурс як інстанція легітимації політичної влади має вагоме значення як механізм досягнення соціальної згоди, у тому числі і стосовно ієрархій цінностей, що використовується вже згадуваними нами селективними технологіями легітимації влади. Як відомо, селективні технології здійснюються через тематичне обмеження та контроль складу учасників публічного політичного дискурсу.

Для формування ієрархії цінностей громадськості особливе значення мають технології

встановлення порядку денного, праймінгу та фреймінгу.

Ж. Бодрийяр звернув увагу на те, що цінності більшості суспільства дедалі більше формуються під впливом технологій видовищності, які завдяки знакам, символам та образам, що здатні заворожувати й зачаровувати, дають можливість індивідам протистояти «терору схематизації» та, тим самим, вислизати від примушення та здобувати примарну «свободу» [3, с. 15]. У технологіях видовищності поєднуються технології драматизації, естетизації та стереотипізації політичного світу. Якщо технологія драматизації ґрунтується на прищепленні громадськості сприйняття політичного світу як арени боротьби, то технологія естетизації — на активізації прагнення мас до прекрасного та надання естетичному критерію статусу інтерпретативного критерію оцінки політичних суб'єктів, у тому числі в політичних відносинах, а технологія стереотипізації — на прагненні мас до спрощеного та емоційно насиченого погляду на політичні явища та об'єкти.

Слід також відмітити роль «значущих Інших», лідерів думок, зокрема політичних експертів, які через те, що користуються особливою довірою до них суспільства, мають соціальну владу сприяти просуванню та ствердженню цінностей у масовій свідомості.

Варто підкреслити, що легітимність політичної влади може протистояти законності, коли легітимність забезпечується через актуалізацію певних цінностей, що сприймаються в межах певного співтовариства як достатнє підґрунтя для того, щоб виразити підтримку політичним суб'єктам, дії яких суперечать вимогам чинних правових норм. Фактично це створює підґрунтя для ефективності технологій легітимації влади, які за рахунок ціннісних суджень авторитетних осіб (значущих інших) актуалізують у сприйнятті громадськості цінності, взяття до уваги яких є достатнім обґрунтуванням для будь-яких владних практик політичних суб'єктів. Найяскравіший приклад фіксації протистояння легітимності та законності через актуалізацію цінностей становить Доповідь Незалежної міжнародної комісії по Косово, в якій операція НАТО в Косово визначалась як «незаконна, але легітимна» на підставі таких ціннісних принципів, як захист людського життя та гідності [11, с. 4, 167].

Особливу роль в актуалізації цінностей, як підґрунтя для забезпечення легітимації влади, відіграють ідеологічні доктрини та ґрунтовані на них концепції захисту прав людини. Так, відомо, що ліберали роблять акцент на гарантуванні негативних прав людини (громадянських і політичних свобод), зневажаючи позитивними (такими, як право на працю, соціальне забезпечення, гідний рівень життя). На відміну від лібералів, кому-

ністи, недооцінюючи негативні права людини, традиційно захищають точку зору, відповідно до якої навіть із усієї сукупності позитивних прав єдино важливим визнається право на соціальну захищеність. Соціал-демократи вважають, що однаково та повністю повинні реалізовуватись як негативні, так і позитивні права, оскільки вони перебувають у відношеннях взаємодоповнення. На думку соціал-демократів, в інтересах людської гідності права людини не можуть бути ні чимось зумовлені, ні протиставлені одне одному — вони неподільні. Права і свободи особи, демократичне право брати участь у прийнятті рішень та права на соціальний захист взаємообумовлені, і лише їх сума спроможна гарантувати свободу людині. «Лише там, де реалізовані соціальні права людини, всі члени суспільства можуть реально користуватися індивідуальними правами. Лише там, де пошана індивідуальних прав людини припускає плюралізм думок та політичну активність, люди можуть скористатися своїм правом на достатнє харчування, житло, роботу та освіту. Лише сукупність індивідуальних і соціальних прав людини робить можливим створення гідних людини життєвих умов» [5, с. 235]. Людина завжди вельми болісно реагує на обмеження чи порушення своїх прав, оскільки це безпосередньо стосується її гідності. Ось чому як достатня реалізація, так і зневажання правами людини незмінно впливають на долю легітимності політичного режиму, в першому випадку — позитивно, другому — негативно.

Цінності у формі норм та у формі ідеалів визначають різні типи легітимації політичної влади — відповідно процедурну та субстантивну. Так, *процедурна легітимація* залежить від дотримання *норм* у ході реалізації того чи іншого процесу, який пов'язаний із здійсненням або здобуттям політичної влади. Порушення процедурних норм може призвести до визнання нелегітимними рішень або влади політичних суб'єктів, що допустили такі порушення. *Субстантивна (основоположна) легітимація* пов'язана зі змістом рішень, результатами володарювання певних політичних сил, які мають відповідати ціннісним орієнтаціям більшості суспільства та наближати втілення в життя її суспільно-політичних *ідеалів*.

Ф. Барнард називає норми, від яких залежить процедурна легітимація, «службовими цінностями» (*agency values*), оскільки вони слугують стандартами, за якими робиться політика [7, с. 28]. Вони визначають, хто, як, в який спосіб приймає державні рішення, чи в межах визначеної компетенції та юрисдикції, чи за наявності достатньої кількості консультацій, чи подоланий конфлікт інтересів. Проте, за Ф. Барнардом, дотримання процедурних норм, хоча і призводить до правильності прийняття та реалізації державних рішень,

але не визначає сутнісної справедливості цих рішень тією мірою, як це досягається через відповідність загальноприйнятим самодостатнім цінностям, що є своєрідними критеріями субстантивної легітимачії та є незалежними від конституційних умов чи результатів виборів [7, с. 27–28]. Так, можна стверджувати, що процедурна й субстантивна легітимачії доповнюють одна одну.

Відповідно до процедурної й субстантивної легітимачії можна розрізнити і різні за принципом дії технології легітимачії влади — по-перше, процедурно-нормативні технології, які здійснюються через впровадження та зміну процедурних норм, по-друге, ідеал-встановлюючі технології, засновані на обґрунтуванні чи актуалізації в якості основ реалізації та здобуття політичної влади суспільно-політичних ідеалів. Серед процедурно-нормативних технологій легітимачії влади особливу увагу слід звернути на прийняття законодавчих актів, які змінюють компетенцію політичних інститутів залежно від інтересів політичних сил, які через розширення повноважень певних владних інститутів підсилюють свій вплив на керівництво політичним процесом. Ще одним прикладом використання процедурно-нормативних технологій легітимачії є зміна виборчого законодавства, що створює більше можливостей для здобуття влади політичними силами, які ініціюють таку зміну. Варто зауважити, що здійснення процедурно-нормативних технологій легітимачії влади є вельми поширеним в Україні. При цьому зміна процедурних норм обґрунтовується, як правило, прагненням досягти демократичного ідеалу чи ідеалу правої держави. Тобто, як бачимо, процедурно-нормативні технології на практиці доповнюються ідеал-встановлюючими технологіями.

Слід звернути увагу на те, що демократія водночас виступає і як сукупність нормативних принципів, і як суспільно-політичний ідеал. Це дає їй змогу відігравати визначну роль у здійсненні як процедурно-нормативних, так і ідеал-встановлюючих технологій. Можна стверджувати, що демократія має величезний легітимачійний потенціал щодо різноманітних політичних практик і порядків. Недарма майже всі політичні режими прагнуть об'явити себе демократичними, втім, як і велика частина політичних суб'єктів, які борються за владу. Як правильно зазначає С. Наумкіна, «практично кожна держава будь-якого режиму вважає себе сьогодні демократичною (хоча з усіх незалежних країн приблизно третина може називатися справді демократичними. Але й вони далекі від ідеалу, оскільки якнайменш третина їх населення приречена на маргіналізацію)» [4, с. 163].

Значна легітимачійна роль демократії пояснюється тим, що в основу демократії покладена

низка цінностей, що надають життєві смисли соціальним суб'єктам як на індивідуальному, так і на колективному рівнях. До таких цінностей, безумовно, належать свобода, рівність та визнання людської гідності.

Демократія — поняття вельми багатозначне. Етимологічним його значенням є влада народу. Але різні теоретики, ідеологи та політики під ним розуміють достатньо широкий спектр явищ, які намагаються зробити прийнятними та соціально визнаними. Це дає можливість через його використання легітимізувати будь-яку соціально-політичну реальність, утверджуючи її як основу для визнання суспільством політичної влади.

Доцільна, на наш погляд, дещо прояснити, з якими чинниками пов'язано прийняття соціальними та політичними суб'єктами цінностей і норм як основ мислення та діяльності. Спочатку звернемо увагу на той факт, що значна частина нинішніх політиків-демократів на пострадянському просторі була до розвалу СРСР за переконаннями комуністами та, відповідно, членами КПРС. Це, зокрема, стосується всіх президентів незалежної України. Після краху Радянського Союзу переважна більшість нинішніх політиків змінила цінності, які визначали їхню соціальну та політичну поведінку. Безумовно, однією із причин переоцінки цінностей соціальними та політичними суб'єктами було банкрутство політичної системи, яка офіційно базувалась на комуністичних цінностях. Але, на нашу думку, однією із головних причин прийняття інших цінностей (замість комуністичних) соціальними та політичними суб'єктами була їхня об'єктивна потреба у довірі. Адже саме згода щодо цінностей є однією із вагомих підстав для оцінювання соціальних і політичних суб'єктів як гідних довіри. Іншими словами, демонстрація та повага до певних цінностей виступає як свідчення відповідної ідентичності та одна з головних підстав надання довіри та легітимності тими, для кого ці цінності є значущими. Відповідно до цього, політичні суб'єкти, щоб здобути легітимність, мають виступати як прибічники реалізації таких цінностей, які є (чи можуть бути) значущими для більшості суспільства, тобто можуть бути достатніми мотивами надання підтримки та легітимності політичним суб'єктам з боку більшості суспільства.

Фактично всі цінності, які мають великий мобілізаційний потенціал щодо легітимачії політичної влади, можна звести до чотирьох основних груп. Перша група — це цінності безпеки, які базуються на інстинкті самозбереження людини та актуалізуються загрозами її біологічному виживанню. До цінностей безпеки належать такі права людини, як право на життя та на гідний його рівень, право на працю та соціальний захист. Друга група — це патріотичні цінності,

які базуються на ототожненні індивіда з певним етносом, культурною групою, територією проживання, співтовариством у межах певної держави та актуалізуються загрозами колективним інтересам, відповідно етнічним, культурним, регіональним, національно-державним. Третя група — це цінності свободи чи вивільнення, які базуються на прагненні людини до звільнення від будь-якого примушення, гніту, тиранії, на потязі до самовираження, творчості та актуалізуються загрозами посилення державного контролю, проявів безкарного чиновницького свавілля, обмеження можливостей вільного просування чи самовираження, встановлення диктаторського політичного режиму. До третьої групи належать цінності, які знайшли втілення у негативних правах людини, зокрема свободі слова, релігії, зборів, пересування, недоторканності особистості, житла, праві на приватну власність, праві на опір злочинній владі. Четверта група — це цінності справедливого порядку, які базуються на вірі людини в можливість досягти справедливого влаштування світу та актуалізуються загрозами уповільнення чи припинення руху до реалізації на практиці ідеалів справедливого порядку. До четвертої групи належать такі цінності, як правова держава, соціальна демократія, деліберативна демократія, держава добробуту.

Аналіз програмних документів політичних сил різних ідеологічних напрямів дає підстави стверджувати, що цінності саме в межах цих чотирьох груп використовуються як головний арсенал впливу на громадську думку з метою отримання підтримки та легітимності цими силами у боротьбі за владу. Проте різні за ідеологією політичні сили надають неоднакову значущість кожній із цих груп цінностей. Так, ліві політичні організації традиційно віддають перевагу цінностям першої групи з акцентом на забезпеченні соціального захисту людини. При цьому вагоме значення вони надають формулюванню та реалізації на практиці ідеалу справедливого порядку. Певний сегмент лівих політичних сил, у тому числі соціал-демократи, намагається однаковою мірою з цінностями першої групи виступати і за втілення цінностей другої групи. Ліберали (чи центристи) виходять переважно з цінностей третьої групи, але намагаються повністю не нехтувати цінностями жодної із перерахованих груп. Праві політичні сили (зокрема націоналістичні й фашистські) основний акцент роблять на цінностях другої групи, надаючи іншим групам цінностей другорядного значення. У правих політичних сил також є суспільно-політичні ідеали, але дуже складно прирахувати до цінностей справедливого порядку Тисячолітній рейх (єдина Європа під проводом Німеччини) чи *Americana* *pa*x (панування США у світі).

Цінності всіх чотирьох груп є значущими для громадськості, але різною мірою. Тут слід вести мову про те, що існують різні ієрархії цінностей, властиві різним сегментам громадськості. Відповідно переважну мотивуючу силу щодо легітимації політичної влади мають найбільш значущі цінності, що займають першу сходинку в ціннісних ієрархіях громадськості. У свою чергу, переважної значущості у більшості суспільства набувають ті цінності, реалізація яких перебуває під загрозою. А найбільшу легітимність та підтримку суспільства здобувають ті політичні сили, яким вдалось не просто актуалізувати значущість певних цінностей, а й переконати більшість суспільства у своїй здатності захищати та втілювати в життя ці цінності.

Зазначимо, що ефективні іміджі політичних суб'єктів вибудовуються з урахуванням тих цінностей, які мають найбільш мобілізуюче значення щодо легітимації політичної влади. Так, забезпечення легітимації політичної влади з опорою на цінності першої групи передбачає формування іміджу політичного лідера з найбільш повним втіленням рис турботливого батька, деміурга (творця), милосердного захисника знедолених і нужденних. Цінностям другої групи відповідає імідж політика з яскраво вираженими рисами безстрашного воїна, цілеспрямованого вождя, самовідданого героя. Відповідність цінностям третьої групи вимагає іміджу, який вбирає в себе архетипові риси бунтаря, народного трибуна, трикстера, які, подібно до Прометея, виступають символами вивільнення людства від будь-яких форм залежності та гніту. Опора на цінності четвертої групи передбачає формування іміджу з найбільш повним втіленням рис мудреця та святого.

Відповідно до подальших чотирьох груп цінностей можна вести мову про переважання патерналістської, патріотичної, активістсько-емансипаторської чи утопічної свідомості серед більшості суспільства. Це переважання визначається конкретно-історичними та соціокультурними умовами життя кожного суспільства. Ефективне та успішне забезпечення легітимації політичної влади вимагає врахування кожної із виокремлених груп цінностей, наявності носіїв усіх названих типів свідомості, але при цьому особливої уваги до цінностей тієї групи, яка має першорядну значущість для більшості суспільства.

Доречно зауважити, що цінності є найкращою репрезентацією політичних суб'єктів та водночас чинником забезпечення легітимації політичної влади. Саме проголошені та взяті на озброєння політичним суб'єктом цінності є одним із важливих інструментів структурування політичного простору за принципом «друг — ворог», «свій —

чужий». Тому відданість проголошеним цінностям на практиці є однією із головних умов здобуття та підсилення легітимності політичним суб'єктом під час боротьби за владу. Якщо політики не дотримуються проголошених і обстоюваних цінностей, які стали важливим елементом їх іміджу у сприйнятті громадськості, вони втрачають довіру та позбавляються легітимності в масовій свідомості.

Висновки. Виходячи з того, що норми та цінності виступають критеріями, на основі співвіднесення з якими визначається легітимність влади чи претензій до неї політичних суб'єктів, можна стверджувати, що імплантація в суспільну свідомість чи актуалізація значущості певних норм і цінностей виступає важливим моментом забезпечення легітимації політичної влади. Легітимність політичної влади може протистояти законності, коли легітимність забезпечується через актуалізацію певних цінностей, що сприймаються в межах певного співтовариства як достатнє підґрунтя для того, щоб виразити підтримку політичним суб'єктам, дії яких суперечать вимогам чинних правових норм. Цінності у формі норм та у формі ідеалів визначають різні типи легітимації політичної влади — відповідно процедурну та субстантивну. Так, *процедурна легітимація* залежить від дотримання *норм* у ході реалізації того чи іншого процесу, який пов'язаний із здійсненням або здобуттям політичної влади. Порушення процедурних норм може привести до визнання нелегітимними рішень або влади політичних суб'єктів, які допустили такі порушення. *Субстантивна легітимація* пов'язана зі змістом рішень, результатами володарювання певних політичних сил, які мають відповідати ціннісним орієнтаціям більшості суспільства та наближати втілення в життя її суспільно-політичних *ідеалів*. Відповідно до процедурної та субстантивної легітимацій можна розрізнити і різні за принципом дії технології легітимації влади — по-перше, процедурно-нормативні технології, які здійснюються через впровадження та зміну процедурних норм, по-друге, ідеал-встановлюючі технології, що базовані на обґрунтуванні чи актуалізації в якості основ реалізації та здобуття політичної влади суспільно-політичних ідеалів.

Процедурно-нормативні технології на практиці доповнюються ідеал-встановлюючими технологіями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Апель К.-О.* Ситуація людини як етична проблема [Текст] / К.-О. Апель // А. М. Єрмоленко. Комунікативна практична філософія. — К. : Лібра, 1999. — С. 231–354.
2. *Бакиров В. С.* Ценностное сознание и активизация человеческого фактора [Текст] / В. С. Бакиров. — Х. : Вища шк., изд-во при ХГУ, 1988. — 152 с.
3. *Бодрийяр Ж.* В тени молчаливого большинства, или конец социального [Текст] / Ж. Бодрийяр: пер. с фр. — Екатеринбург : Изд-во Уральского ун-та, 2000. — 96 с.
4. *Наумкіна С.* «Третья хвиля» демократизації: підсумки і перспективи. Аналіз зарубіжних концепцій [Текст] / С. Наумкіна // Політичний менеджмент. — 2004. — № 2. — С. 162–170.
5. Новая программа принципов Социал-демократической партии Германии (Бонн, 1989 г.) [Текст] // Современная социал-демократия: теория и практика. — М. : НИИВО-ИНИОН, 1993. — С. 229–249.
6. Политология: энциклопедический словарь / общ. ред. и сост. Ю. И. Аверьянова. — М. : Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993. — 431 с.
7. *Barnard F. M.* Democratic legitimacy: plural values and political power [Text] / F.M. Barnard. — Montreal; Ithaca : McGill-Queen's University Press, 2001. — XIV, 256 p.
8. *Coicaud J.-M.* Legitimacy and Politics: A Contribution to the Study of Political Right and Political Responsibility [Text] / J.-M. Coicaud. — Cambridge : Cambridge University Press, 2002. — 255 p.
9. *Katzenstein P. J.* Introduction: alternative perspectives on national security [Text] / P. J. Katzenstein // The culture of national security: norms and identity in world politics/ ed. P. J. Katzenstein. — New York : Columbia University Press, 1996. — P. 1–32.
10. *Krasner S. D.* Structural causes and regime consequences: regimes as intervening variables [Text] / S. D. Krasner // International regimes / ed. S.D. Krasner. — Ithaca : Cornell University Press, 1983. — P. 1–23.
11. The Kosovo Report: Conflict, International Response, Lessons Learned [Text] / The Independent International Commission on Kosovo. — Oxford; New York : Oxford University Press, 2000. — 373 p.

Розділ X

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КОМУНІКАЦІЇ

МЕТАФОРІКА ТА СИМВОЛІКА ВОГНЮ В КОНТЕКСТІ СЕМІОТИЧНОЇ КАРТИНИ СВІТУ

Мирослава Чабаненко, кандидат наук із соціальних комунікацій, старший викладач кафедри журналістської творчості, реклами та зв'язків із громадськістю Запорізького національного університету
УДК 316.774:[111.11:81'22]

Стаття відображає спробу з'ясувати глибинні причини частого застосування метафорики і символіки вогню у філософських поясненнях природи тексту. Запропоновано семиотичну формулу, в якій пари концептів «вогонь/вода», «текст/автор» становлять синергетичні єдності.

Ключові слова: метафора, символ, вогонь, текст, слово, дискурс.

Статья отражает попытку выяснить глубинные причины частого применения метафорики и символики огня в философских объяснениях природы текста. Предложена семиотическая формула, в которой пары концептов «огонь/вода», «текст/автор» представляют собой синергетические единства.

Ключевые слова: метафора, символ, огонь, текст, слово, дискурс.

The article reflects an attempt to clarify the underlying causes of the frequent usage of metaphorism and symbolism of fire in the philosophical explanations of the nature of text. It proposes the semiotic formula, in which the pairs of concepts «fire/water», «text/author» are the synergetic unities.

Key words: metaphor, symbol, fire, text, word, discourse.

Словник іншомовних слів трактує метафору як «зворот мови, для якого характерне вживання об'єктивного виразу чи слова в переносному значенні

для визначення якогось предмета або явища, схожого з ним окремими рисами: кольором, формою тощо» [10, с. 449] (курсив наш. — М. Ч.).

Слова «вогонь», «вогнище», «полум'я», «ватра», «багаття», «горіти», «палати» досить часто вживають стосовно творчої діяльності, особливо пов'язаної зі створенням текстів. Про поетів, письменників, журналістів кажуть, що вони «згорають», перетворюючи енергію власного серця на оповіді для масової аудиторії. Філологи давно звернули увагу на цю паралель. Наприклад, Н. Мех пише: «Поетичною універсалією є семантичне поєднання слова як ідеального поняття з вогнем (пор. *своїм святим, огненным словом* — у Тараса Шевченка, *огонь в одежі слова* — у Івана Франка та *вогонь слова* — у Лесі Українки). Сема «вогонь» наявна у метафорах, що формуються навколо лексем *мова, пісня, думка*, напр.: *І прудко мов іскри з багаття огнисті Мов хвилі гірського потоку сріблесті, летять голоснії пісні* (Леся Українка). Ця сема, наявна в дієсловах відповідної семантики *палати, горіти*, в іменниках типу *полум'я*, широко представлена в текстах Лесі Українки, пор.: *Як настала тривожна година, запалилося слово вкінць; І полум'ям займається від слів тих, І блискавицею освічує думки* [7, с. 14–15].

Один із видатних філософів постмодерну Ж. Дерріда називав вогнем рушійну силу писемності: «Той спосіб, яким існує той, хто горить, той, хто підпалює, і розум, що згорає, є, по суті, механізмом функціонування писемності. Вогонь писемності. Це не випадково. Вогонь не приходить після, вогонь пише, пише самого себе, прямо в процесі згорання» [4, с. 59]. Для кращого

розуміння цієї думки слід пам'ятати, що Ж. Дерріда запропонував неографізм *difference*, в якому «знімається абсолютна природа двох базисних філософських категорій — простору і часу — перших в категоріальному ряду розгортки поняття Буття в традиційній метафізиці». Це поняття є синонімічним писемності. Воно відображає два «вектори гри світу» — вирізнення в просторі та відбиття в часі, «що дозволяє уявити простір як-такий-що-стає-часовим, а час — як-такий-що-стає-просторовим». Писемність слід розуміти як об'єднання цих двох дій. *Differance* (і писемність) «постає як джерело, а також результат і умова своєї власної діяльності» [4, с. 29].

Про розум і духовність, які власне спричинюють писемність, Ж. Дерріда висловлюється в тому самому ключі: «Чи є розум тим, що підпалює? Так, бо духовність, розум є вогонь, полум'я, горіння, спалення, бурхлива пожежа... точніше буде сказати, що розум є водночас те, що підпалює, і те, що згорає само». При цьому виявляється, що згорає саме буття, а вогонь є вогнем буття. Де відбувається пожежа? «Вогонь розуму палахкотить у вереску нашої мови» [4, с. 58]. У цих сентенціях відчутний вплив М. Гайдеггера, звернення до робіт якого є постійними у творчості Ж. Дерріди. Аналізуючи текст, присвячений німецькому поету і мислителю Георгу Траклю, Ж. Дерріда знайшов у М. Гайдеггера прийнятну для себе відповідь на запитання, що є дух, — «вогонь, полум'я, спалах, що розпалює пожежу». Ж. Дерріда вважав це не звичайною метафорою, а свідченням прагнення «збагатити поняття духу різними і дуже важливими відтінками і характеристиками» [5]. Він симпатизував підходу М. Гайдеггера до роздумів про поетів і поезію: «Мова говорить у мові, в слові. Вона говорить про саму себе, співвідносна з собою» [5].

Західні філософи середини — другої половини ХХ ст., а найдужче, мабуть, Р. Барт зі своєю ідеєю «смерті автора», спричинили популярність думок у руслі семіоцентризму, що перетворює автора на функцію дискурсу.

Б. Потятиник, спираючись на роботи західних філософів, зокрема М. Фуко, висунув у своїй книзі «Медіа: ключі до розуміння» власну концепцію інформаційної світобудови, в центрі якої знаходиться семіотична структура, що здійснює «вибухоподібну експансію» і тим самим детермінує організацію Всесвіту. Семіотична структура експлуатує нашу природну схильність створювати тексти, причому «людська культура і цивілізація можуть бути далєбі не останньою ланкою семіотичного розвитку» [9, с. 192]. Змальовуючи схему розвою дискурсу, Б. Потятиник неодноразово звертається до образу вогню. «Розмірковуючи над проблемою автора, можна уявити ватру, — пише він. — Напівзгоріле дерево, грань —

це і є дискурс, до якого входять нові покоління. Ось у ватру підкинули декілька свіжих полінець. Якийсь час вони розігриваються. Потім спалахують. Не всі одразу. Лише деякі — найсухіші. Тобто найпридатніші для підтримання «дискурсу» ватри» [9, с. 198].

«Полум'я є прикладом, який, хоч і спрощено, міг би розкрити стосунки людини і тексту», — стверджує Б. Потятиник [9, с. 198]. Поряд із тим він визнає недосконалість цього прикладу: «А втім, метафора полум'я, яке поширюється, спалюючи ресурс (тобто випалюючи щось у людській психіці, живлячись психічною енергією людини), мабуть, не зовсім точна. Передусім тому, що насправді «ресурс» кількісно не зменшується (як дерева під час пожежі), а, навпаки, збільшується майже у геометричній прогресії» [9, с. 199]. І подає інший образ: «Можна скористатися ще однією метафорою, яка допоможе збагнути стосунки людини і тексту — ковзанка. <...> Кожний, хто ступив на неї, мимоволі, не замислюючись, платить їй данину, подовжуючи її бодай на кілька міліметрів» [9, с. 280]. Проте ця друга метафора, в якій на місці гарячого полум'я опиняється холодний лід, вигадана винятково для рівноваги («Мені до вподоби використовувати протилежні метафори для характеристики одного і того ж явища» [9, с. 280]).

Міркування про автономну поведінку текстів, які, на перший погляд, здаються фантастичними, офіційна наука, як не дивно, не спроможна категорично перекреслити. Ймовірно, це свідчить про існування певного зерна істини в них, яке належить знайти й увиразнити. Але як це зробити?

Тема стосунків автора і тексту в наші дні — на фоні бурхливого розростання медіа-сфери — набула особливої актуальності, адже людина ще ніколи не залежала від інформації такою значною мірою, як сьогодні. Тож якщо будь-який нетривіальний підхід має хоч найменший шанс пролити світло на досі невідомі моменти в цій темі, його необхідно використовувати. Ймовірно, перспективним є дослідження причин закономірностей застосування образних порівнянь, метафор, символів. Оскільки метафори вживають не випадково, а на підставі наявності рис, подібних до тих, що справді притаманні тому чи іншому явищу (див. визначення на початку статті), правомірно припустити, що у випадку частого вживання певних метафор стосовно певних явищ, вивчення рис відповідних образів може суттєво допомогти дослідити сутність самого явища. Іншими словами, в нашому випадку *вивчення концептів вогню, горіння — передусім під кутом зору філософії та семіотики, мало би певною мірою сприяти розкриттю природи тексту і проблеми автора.*

Саме для перевірки цього припущення (мета) ми і здійснили невелику наукову розвідку,

результати якої викладені в цій статті. Були поставлені завдання: 1) вивчити звернення до теми вогню у філософії, передусім — античній; 2) дослідити символіку вогню; 3) визначити риси символу вогню, які слугують логічним підґрунтям для порівняння з вогнем тексту і дискурсу; 4) з'ясувати, чи можуть ці риси допомогти прояснити природу текстотворення. Висновки зроблені шляхом узагальнення.

Серед античних мислителів роздумами про вогонь найбільше виділився Геракліт Ефеський (VI—V ст. до н. е.), який оголосив його першоелементом: всі речі народжуються з вогню і в ньому ж зникають, космос — це вічний і всюдисущий вогонь, який то палає, то пригасає. Дослідники філософської спадщини Геракліта схильні розуміти це надто буквально, зауважує А. Толстенко, — нібито філософ мав на думці велетенські пожежі, чергування катастроф і відроджень, — і пояснює, що таке розуміння є хибним. Так склалося внаслідок впливу вчення Арістотеля, який ставився до вогню як до цілком матеріальної субстанції, до того ж подібні судження перебувають у безпосередньому зв'язку з сучасною науковою теорією. «Однак порівняння космосу з вогнем у Геракліта має ще один смисл, про який майже ніколи не говорять, — вказує А. Толстенко. — <...> Вираз «космос, що мірами запалюється» означає не протяжність чи простір стосовно людини, але сходження з непостійного сушого в нерухому відкритість космосу (буття)» [11, с. 76]. Іншими словами, це рух від рівня матеріального, що є непостійним і таким, що іманентно приховує істину, до рівня істинного, незмінного, ідеального.

За А. Толстенко, який, у свою чергу, спирався на роботи А. Лосева, М. Гайдеггера, Ф. Ніцше та ін., стародавні греки від початку сприймали світ «не просто як продукт людських розмірковувань, але як деяку впорядковану і завершену цілісність, яка благає розкриття і явленості, видобуття з області прихованого і збереження в логосі» [11, с. 36]. Людина мислилась як унікальне створіння, пристосоване і покликане для виконання цієї функції. Відтак сама присутність людини в світі мала «священний вимір» [11, с. 41]. Античні греки поетизували життя, вихоплюючи з нього приховане — метафізичні основи: «Виведення з потаємності і загадковості і є здійснення істини — дещо поетичне» [11, с. 27]. Слово слугувало святим і божественним інструментом такої діяльності, тому ставлення до нього мало бути відповідним. «Слово буття дається нелегко; воно світлоносне і варте подиву, і не придатне в людській практиці», але коли воно у своєму зверненні до буття зайняте лише сушим, незвичне і дивовижне в ньому відступає на задній план, тоді істина губиться в теревенях [11, с. 53]. (Як

тут знову не пригадати рядки І. Франка з «Лісової ідилії»: «Слова — полова, Але огонь в одежі слова — Безсмертна, чудотворна фея, Правда іскра Прометей»).

З огляду на сказане, можна подумати, що вогонь для Геракліта слугував звичайною метафорою, за допомогою якої він намагався охарактеризувати інтелектуальну діяльність людини. Такий висновок був би, напевно, занадто поспішним. Річ у тім, що ставлення до вигаданого, уявного в давнину було принципово іншим, ніж тепер. Міфопоетичне мислення, з якого виросла давньогрецька філософія, «не фантазує, а кристалізується з простої, «примітивної» орієнтації у світі» [11, с. 47]. Тобто воно нагадує за своєю суттю шаманство, коли розділення між реальним і нереальним у виявленні істини не має значення і навіть не стільки не бажане, скільки просто зайве. До речі, деякі дослідники називають вчення Геракліта містичним. «Коли <...> ставляться на один шабель протилежності, то вони можуть визнаватись тотожними лише містиком, який осягнув принцип Єдиного, принцип дороздільності, Абсолюту, цілісності істини у всіх її проявах. Саме це видає в Геракліті глибокого містика», — стверджує, наприклад, О. Ярош [12, с. 99].

На вчення Геракліта могли вплинути певні особисто близькі йому міфи, пов'язані з культом вогню. Адже не слід забувати, що хоч античний світ прийнято вважати фундаментом європейської цивілізації, шляхетно зведеним майже з нуля, він не був ізольованим від Сходу, навпаки — нерідко живився релігійними й окультними уявленнями персів, вавилонян, індусів, що правда, опрацьовуючи їх на свій лад. До того ж міфічне осягнення дійсності було більш характерним для ранньої античності, оскільки, як відомо, грецька філософія виросла з міфології, а діяльність Геракліта як раз і припадає на ранній період.

Цікавим щодо цього є погляд Ж. Бодріяра, який вважав: лише за умови, що вогонь, вода, земля і повітря «не є ні цінностями, ні позитивними стихіями, що це метафори постійного розчинення цінності, світового символічного обміну, що вони не субстанції, а антисубстанції, антиречовини», мова, відірвана від логіки знаку і знакової цінності, може з ними возз'єднатись. «Про це говориться в античних міфах про стихійні начала, в гераклітівському і ніцшеанському міфі про вічне становлення, і саме тому ці міфи були поетичними і стояли незрівнянно вище будь-якої аналітичної інтерпретації, яка транспортує це розчинення в приховану інстанцію невимовного, що проступає в немові або ж іно-мові» [2, с. 383—384]. Останні його слова певним чином перегукуються з думками А. Толстенка.

Сьогодні складно точно встановити, що саме Геракліт розумів під вогнем, у прямому чи переносному значенні вживав це поняття, чи був це для нього містичний символ, міф, однак достеменно відомо, що він же порівнював космос і з водою — точніше, з потоком, рікою, в якій «все тече, все змінюється». (Цей крилатий вислів приписують саме Геракліту.) До речі, неможливо залишити поза увагою і той факт, що образ води практично не поступається образу вогню в популярності застосування до текстових творів. Навіть у цитаті, наведеній на початку статті, Леся Українка порівнює «голоснії пісні» не лише з вогнистими іскрами багаття, а й з хвилями гірського потоку. Також варто пам'ятати, що у різних філософів античності першоелементами світу виступали різні фізичні речовини, а окрім того — ідеальні, абстрактні поняття.

За античністю настала доба, що проминула під знаком християнства. Вогонь як символ набув дещо іншого значення. Д. Морозова, яка досліджувала метафорику «стихій» у ранньовізантійській аскетичній літературі, відзначає, що для ранніх аскетичних письменників, на противагу представникам пізнішої чернечої літератури, була характерна «яскрава природнича зацікавленість», частково тому відповідні метафори у них не були рідкістю. Палаючим вогнем здебільшого виступав гріх або пристрасть. «Але вогонь фігурує у візантійській аскетичній літературі не лише як руйнівна сила, — пояснює Д. Морозова. — Особливе місце посідає тут хімічна метафора заліза у вогні, яка, на відміну від наведеного вище напряму рефлексій, і в пізніші періоди не відступає на другий план, а, навпаки, постає засадничою для антропології прп. Максима Сповідника, прп. Симеона Нового Богослова, св. Григорія Палами та інших, ілюструючи вчення про обоження людини — незлитне долучення людини до Бога» [8, с. 16–17].

У пізніші періоди звернення до теми вогню у царині філософської рефлексії виникали переважно у формі спроб переосмислення античних класиків. Дещо сміливішими були алхімія та психологія (Парацельс, Г. Башляр). Порівняно цікаву метафору вогню можна знайти у Ф. Ніцше, для якого надлюдина — це людина-полум'я, що відрізняється від юрби своєю здатністю до горіння. Щодо мистецтва — в ньому образ вогню був і залишається присутнім завжди. Аналіз прикладів міг би бути нескінченним, у рамках цієї статті ми обмежимось лише деякими узагальненнями. Та спочатку спинимось на кількох заувагах О. Лосєва.

Свого часу О. Лосєв вказував на те, що деякі метафори непомітно переходять у символи і що різниця між метафорою і символом дуже незначна. Суто метафоричні образи замкнуті самі на

собі, вони вказують лише на себе, тоді як деколи проступає символізм. Прикладом метафори, для якої характерна рівновага загального і поодинокого, може слугувати поширене в художній літературі змалювання зорі або заходу сонця як палаючого вогню. Вогонь не символізує зорю, два образи максимально врівноважені, а от сама зоря в ролі метафори традиційно символізує відродження, початок кращих часів [6, с. 433–436]. Міркуючи над цією різницею, О. Лосєв стверджував, що символічна образність багатша за метафору саме тим, що «зовсім не має самодостатнього значення, а свідчить ще про щось інше, що субстанційно не має нічого спільного з тими безпосередніми образами, які входять до складу метафори» [6, с. 439]. Наступну сходинку образності становить міф, коли вжиті образи сприймаються «цілком реально, цілком субстанційно» [6, с. 444].

Не викликає сумніву, що в разі застосування метафори вогню до тексту маємо саме відверто символічну картину, адже з текстом і автором насправді не відбувається нічого навіть і близько подібного до горіння. Отже, у нашому дослідженні ніяк не обійтися без аналізу вогняної символіки.

Найперше, що впадає в око, — багатогранність символу вогню. Спектр пов'язаних із ним емоцій також надзвичайно широкий. Якщо це вогонь пекельний або вогонь пожеж, блискавок і вулканів, то він є уособленням страшного гніву вищих сил, Божої покари; він знищує гріхи, пороки, злі чари. Якщо це домашнє вогнище, то вогонь означає родинне тепло, захищену від зовнішніх втручань, енергетично чисту територію, комфорт, затишок. Він також слугує символом людської цивілізованості — адже тільки людина видобуває вогонь і користується ним. Символ вогню тісно пов'язаний із такими поняттями: жертвовність, життєдайна енергія, вітальність, безсмертя, рух, прогрес, поступ, знання, істина, розум, осяяння, талант, геніальність, чоловіча енергія (на противагу «жіночій» стихії води), фізична пристрасть, кохання та будь-який сильний прояв душевного пориву — вогонь молитви, вогонь в очах. Він є близьким іншим символам — це, насамперед, світло, день, Сонце, факел, свіча, птах Фенікс, дух, серце. Прикметно, що у переважній більшості випадків символ вогню має відтінок святості, божественності або, принаймні, трансцендентності [1, с. 202; 3, с. 77–83].

Аналіз використання образу, метафори, міфу, символу вогню для змалювання характеру слова, усної і писемної мови, тексту в найзагальнішому значенні надав підстави зробити такі умовиводи.

1. Перше, що їх об'єднує, — фундаментальність і очевидний стосунок до основ буття, а отже, святість і сакральність. Звичайно, йдеться про

основи буття не фізичні, не матеріальні, тому найдоречніше говорити про *семіотичну картину світу*, в схемі якої символи на кшталт «вогнь», «слово» входять до першого за значущістю ряду і знаходяться поруч або, принаймні, недалеко один від одного.

2. Життєдайна енергія, вітальність, те, що забезпечує безсмертя. На перший погляд, паралель із мовою тут позбавлена смислу. Та це не так. Згадаймо феномен Мауглі. Науково доведено, що без мови людина не народжується як особистість, зупиняючись на рівні тварини. І навпаки — людина, яка добре володіє словом, може розраховувати на життєвий успіх, визнання в людському суспільстві, має добру пристосованість, що підтримує, а часто й рятує. Тим, хто залишає по собі видатні тексти, мова справді приносить безсмертя. Як і в першому параграфі, тут доводиться робити поправку: безсмертя не фізичне, а, так би мовити, інформаційне.

3. Третя спільна риса — рухливість, неспокій. Лінгвісти чудово знають, що мова жива, вона ні на мить не залишається незмінною: постійно народжуються неологізми, одні слова стають застарілими, інші — виходять із ужитку, змінюються граматичні норми тощо. В цьому сенсі вона справді нагадує полум'я, що ні на мить не перстає палати. Ще більш динамічною є семіосфера, взаємодію між різними пластами якнайраше описав Ю. Лотман.

На окремі тексти, що становлять завершені твори, також поширюється ця характеристика, якщо сприймати їх, як пропонував свого часу М. Фуко в «Археології знань», поза «матеріальною єдністю книжки» та, до того ж, враховувати «роль читача», як рекомендував У. Еко.

4. Образ неконтрольованої стихії, покари та засобу знищення гріховного, зайвого, нечистого, на перший погляд, складно перенести на мову. Однак це можливо зробити. Варто згадати про силу слова, психологічну дію, яку мають деякі тексти, — наприклад, молитва, замовляння, талановиті художні твори, в яких виголошуються актуальні для суспільства програми.

Щодо стихійності — в Інтернеті можемо спостерігати процеси, подібні до пожежі (назвемо її інформаційною), коли відгук на ту чи іншу подію викликає ланцюжкову реакцію — дописи в коментарях, персональних блогах, соціальних мережах. Причому «спалахи» такої реакції несподівані й неочікувані, як і масштаби, що іноді стають планетарними. У таких інформаційних «пожежах» є свої «підпалювачі», жертви та ті, хто зацікавлений загасити «полум'я».

5. Приємне полум'я ватри, домашнього багаття, навколо якого тепло і затишно друзям або родині, безперечно, нагадує рідну мову або ж діалект, можливо також — звичну систему жаргонізмів.

Чужомовне оточення холодить душу, а почуте серед нього рідне, знайоме слово — відігриває.

Окрім того, високе, правдиве і значуще слово подібне до вогню, дарованого небом землі (або героїчно завойованого людиною) з метою поліпшення умов існування її мешканців. А. Толстєнко, пояснюючи корені виникнення прагнення стародавніх греків до поетизації світу, яка допомагала їм інтуїтивно осягати таємниці буття, і звертаючись для цього до робіт Геродота, називає племена пеласгів, що передували грекам, «безхатченками». На тій підставі, що вони жили неосмислено. Для людини, яка не має внутрішніх духовних орієнтирів, світ залишається малозрозумілим, чужим, неосвоєним, а відтак — психологічно некомфортним. («На відміну від пеласгів, що перебували у світі, але «безхатченками», греки повинні були перевести буття, яке їм відкрилось, в історію, щоб у ній установити себе» [11, с. 58]).

6. Вогнь, який дає світло, — це, звичайно ж, слово просвіти, тексти, які передають корисні знання, що сприяють збагаченню можливостей людини через розширення її бачення життя. Створення подібних текстів — шляхетне горіння, яке допомагає обживати і робити затишним дім-світ.

7. Вогнь, що завдає шкоди, не караючи за гріх, а власне будучи гріхом, непотрібною пристрасстю. В такій ролі текст також виступає, якщо потяг до його постійного нарощування є хворобливим. Це стосується тих творчих людей — письменників, поетів, які у своїй діяльності не знають міри, схильні ігнорувати здоровий глузд, або ж несуть людям у своїх текстах порочний, низький зміст, здатний деморалізувати особистість. Душі людей, які піддаються впливові таких текстів, насправді немовби щось випало з середини.

8. Вогнь серця, яке кохає, — це, на рівні текстів, поезія, будь-яка лірика. «Палаюче» серце створює тексти, здатні «запалити» інші серця.

9. Як вже згадувалось, вогнь також символізує чоловічу сутність, на відміну від води, яка відповідає жіночності. До чого тут тексти, мова? Можна спробувати виходити з різниці між жіночими і чоловічими текстами, втім, цікавіший результат ми отримаємо, якщо проведемо паралелі між рисами символів води, вогню та властивостями тексту в кожній із восьми шойно перерахованих ознак.

Вода також має стосунок до основ буття (про це свідчать численні міфи багатьох народів); ми говоримо: «глобальні інформаційні потоки»; глобальну дію дискурсу можна виразити і за допомогою символів води — та ж ковзанка, згадана Б. Потятиником для ілюстрації стосунків людини з текстом, це не що інше, як лід, тобто заморожена вода (1). Те, що воду часто пов'язують

із вітальністю, життєвістю, безсмертям, усім відомо; текст може надихнути і психологічно оживити людину, стати рятівним. Ми говоримо: «дорвався до книги, як спраглий до джерельної води», «його слова мене врятували» тощо (2). Рухливість і неспокій води підкреслював ще Геракліт, ми і досі повторюємо його вислів про те, що неможливо двічі увійти в ту саму ріку. Про мову часто кажуть, що вона плине; мова — як море; слова течуть, немов ріка (3). Вода в ролі неконтрольованої стихії, Божого гніву — це, звичайно ж, потоп. Океан неконтрольованої інформації сьогодні символізує Інтернет, а явище, яке ми назвали пожежею, цілком можна порівняти і з повінню. Ми говоримо: «мою пошту затопив спам», «форуми захлинаються від розмов про цю подію» тощо. ЗМІ захлиснула реклама, негативні новини (4).

Для решти ознак встановити паралелі складніше. Завдання спростилося б, якби ми користувалися цілою низкою символів, що стосуються рідини. Тоді, крім води, з мовою, словом, текстами можна було б порівнювати вино, отруту, гіркі ліки, кров тощо. Цікаво, що за такої подібності символи вогню і води при їх застосуванні до тексту можуть мати і протилежні значення: як ми вже згадували, вогонь слова — це радше смисл слова, причому високий, а про текст, у якому багато порожніх, зайвих фраз, кажуть, що в ньому «повно води».

Гадаємо, наведених паралелей достатньо, щоб семіотичну пару «вогонь-текст» удосконалити, приєднавши до концепту вогню концепт води (або рідини) таким чином, щоб вони утворювали семіотичну єдність на кшталт протилежностей інь-ян. Тоді, задля рівноваги, концепт тексту належить так само поєднати з іншим — і перше, що спадає на думку, — це поєднати його з концептом автора (або розуму, свідомості). Виходить своєрідна формула: *вогонь/вода > текст/автор*, кожна частина якої становить не просту суму двох складових, а синергетичну єдність, що разом набуває нових ознак.

Із такою формулою все стає на свої місця. Парадоксальні висловлювання подібні до тих, які допускали М. Гайдеггер і Ж. Дерріда, міркуючи про природу текстотворення і мовлення, більше не сприймаються такими. Ідеї в руслі семіоцентризму вже не здаються дивними, саме питання про первинність і пріоритет волі автора втрачає свою гостроту.

Отже, відповідну наукову дилему можна було б вважати вичерпаною, але насправді вона ще дуже далека від вирішення. Пригадаймо думку Б. Потятиника про те, що людська культура може стати лише однією з ланок розвитку семіосфери, якщо створена людиною техніка, оснащена

штучним мозком, переживе саму людину. Та річ навіть не в тім. Якщо текст розуміти в найширшому значенні, як його постулював Ж. Дерріда («світ є текст»), то виникає запитання: хто є автором за відсутності людини? Відповідь «сам текст», згідно з нашою формулою, була б не помилковою, але й не повною, оскільки тепер ми обов'язково мусимо виявляти певну двоїстість.

Залишилося додати, що окреслене дослідження доцільно продовжити подальшою розбудовою запропонованої формули *вогонь/вода > текст/автор* шляхом пошуку інших семіотичних пар, пов'язаних із нею смислами, та визначення структурних співвідношень між ними.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Баттистини М.* Символы и аллегории. Энциклопедия искусства / М. Баттистини; [пер. с итальян.]. — М. : Омега, 2008. — 384 с.
2. *Бодрийяр Ж.* Символический обмен и смерть / Жан Бодрийяр. — М. : Добросвет, 2000. — 387 с.
3. *Вовк О. В.* Энциклопедия знаков и символов / О. В. Вовк. — М. : Вече, 2006. — 528 с.
4. *Гурко Е.* *Тексты* деконструкции. Деррида Ж. *Differance* / Е. Гурко; Ж. Деррида. — Томск : Водолей, 1999. — 160 с.
5. Деррида о Хайдеггере. Философия и искусство [Электронный ресурс] / История философии : Запад-Россия-Восток (книга четвёртая. Философия XX в.). — М. : Греко-латинский кабинет Ю. А. Шичалина, 1999. — 448 с. // Режим доступа: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000197/st094.shtml>.
6. *Лосев А. Ф.* Знак, символ, миф / А. Ф. Лосев. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. — 480 с.
7. *Мех Н. О.* Структура лексико-семантического поля «мова-слово» в українській поетичній мові XIX — початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. О. Мех; НАН України. Ін-т укр. мови. — К., 2000. — 18 с.
8. *Морозова Д. С.* Метафорика «стихий» у ранньовізантійській аскетичній літературі / Д. С. Морозова // Наукові записки НаУКМА. — К. : Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2007. — Т. 62 : Теорія та історія культури. — С. 13–19.
9. *Потятиник Б. В.* Медіа : ключі до розуміння / Борис Володимирович Потятиник. — Львів : ПАІС, 2004. — 312 с. — (Серія «Медіакритика»).
10. Сучасний словник іншомовних слів : Близько 20 тис. слів і словосполучень / [уклад. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк]. — К. : Довіра, 2006. — 789 с. — (Словники України).
11. *Толстенко А. М.* Европейская метафизика: от бытия-как-природы к бытию-как-истории / А. М. Толстенко. — СПб. : ИЦ «Гуманитарная Академия», 2011. — 383 с.
12. *Ярош О. М.* Містичні тенденції в античній філософії : Геракліт Ефеський / О. М. Ярош // Гуманитарний журнал. — Дніпропетровськ : Національний гірничий університет, 2011. — № 3–4. — С. 97–105.

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ КОМУНІКАЦІЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ

Наталія Грабар, кандидат наук із соціальних комунікацій, доцент кафедри культури Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка
УДК 316.28

У статті з'ясовуються причини диференціації комунікацій в соціокультурному просторі. Визначається загальний механізм комунікації як базової сфери інформаційного суспільства.

Ключові слова: соціальна комунікація, соціокультурний простір, глобалізація, комунікаційна взаємодія.

В статті уявляються причини диференціації комунікацій в соціокультурному просторі. Определяется общий механизм коммуникации как базовой сферы информационного общества.

Ключевые слова: социальная коммуникация, социокультурное пространство, глобализация, коммуникационное взаимодействие.

In article уясняются the reasons for the differentiation of communications in social and cultural area. Determined by the overall mechanism of communication as a basic spheres of the information society.

Key words: social communication, social and cultural space, globalization, communicative interaction.

Суспільство формувалось як цивілізаційне явище різною мірою завдяки встановленню контактів та активізації процесів взаємодії людей. Сучасний світ поринув у безліч нез'ясованих питань глобалізації, що характеризується складним комплексом процесів. Виявляється наявність трансграничних взаємодій різних рівнів, що включає інтенсифікацію контактів між культурами і соціальними формами в усіх суспільних підсистемах та галузях діяльності: економіки, політики, культури, освіти, туризму, охорони здоров'я і т.п. Це створює нові комунікативні зв'язки, що й викликає актуальність теми. **Метою цієї статті** є визначення причин диференціації комунікацій у соціокультурному просторі, що потребує вирішення таких завдань:

1) з'ясування історико-культурних передумов урізноманітнення соціальної взаємодії;

2) визначення загального механізму комунікації як базової сфери існування інформаційного суспільства та його руху до суспільства знань.

Суспільство — це умова і результат життєдіяльності людини. Як свідчать науковці, вона є суб'єк-

том, який структурує зовнішнє оточення, тобто соціум — це механізм, який протидіє довільним ентропійним процесам руйнації та хаотизації цього середовища [7, с. 23]. Механізм дії соціуму базується на властивостях свідомої діяльності людей (яка визначається їх емоційно-психічною природою) щодо моделювання складних структур життєвого середовища, які оптимізують їх життя, і відтворення побудованих моделей у реальному світі. Як зазначає В. Бебик [2, с. 13], комунікація виконує дуже важливі функції в суспільному житті, створюючи умови для забезпечення роботи не тільки інформаційної, а й усієї суспільної сфери. З моменту народження особистість завжди перебуває в соціальному просторі. Соціальний простір — це відчуття людьми соціальних відносин, які склались у певному суспільстві. Соціальний простір є багатовимірний, позаяк кожен суб'єкт соціальної комунікації має складні відносини з державою, структурами громадського суспільства, конкретними особистостями і соціальними спільнотами, тобто перебуває у взаємодії.

На думку Т. Чмут, взаємодія — це процес безпосереднього або опосередкованого впливу суб'єктів одне на одного, який породжує причинну зумовленість їхніх дій і взаємозв'язок. Цей процес потребує активності та взаємної спрямованості дій тих людей, які беруть у ньому участь [8, с. 80].

Отже, взаємодія — одна з першочергових потреб для людей із самого початку свого існування, яка набирала свої урізноманітнення в соціокультурному просторі.

У монографії [5] подана характеристика становлення системи комунікаційної взаємодії у суспільстві. Прості системи можуть вступати у взаємодію, стаючи елементами складніших систем. Текст як одна з найбільш універсальних, а тому й найпоширеніших форм передачі інформації з'явився досить давно.

В окремому випадку, що уможлиблює соціальною діяльністю, взаємодія між об'єктами, в процесі якої один набуває деяку субстанцію, а інший її не втрачає, називається інформаційною взаємодією. При цьому субстанція, що передається, називається інформацією. Тобто існує дві найзагальніші особливості інформації в процесі комунікації, перша — це те, що інформація не

може існувати без взаємодії об'єктів, друга — інформація не втрачається жодним з них в процесі цієї взаємодії. Інформаційна взаємодія стала об'єктом наукових досліджень вже на високому рівні розвитку системи СК в період засвоєння інформаційних технологій (В. Бебик, В. Ільганаєва, А. Соколов, Г. Почепцов, О. Холод та ін.).

Перші тексти людство зафіксувало на скелях, камені, в печерах, де вони мешкали, — це так звані знаки, або піктограми. Але від цього періоду пройшло багато часу і відбулося декілька комунікаційних революцій. Існує досить багато різногалузевої інформації, де збігаються думки фахівців щодо трансформаційних змін у суспільстві, під впливом яких засоби комунікації також мали змінюватися (Д. Белл, Т. Виноградов, К. Колін, Г. Почепцов, А. Ракітов, А. Соколов, А. Тоффлер, Е. Шапіро, Л. Шрайберг та ін.).

Письмо як найважливіший засіб комунікації, за допомогою якого стало можливим моделювати раціональний ступінь пізнання навколишнього світу людиною, породило книгодрукування. Зазначимо, що книгодрукування — одна з перших стадій формування системи соціально-комунікативної сфери, що сприяє соціальній взаємодії, викликаючи тим самим різноманіття культурних процесів. Документальний потік став невід'ємним елементом розвитку цивілізації. Ґрунтовно феномен документального потоку досліджено в роботі Г. Гордукалової [3], також цим питанням займаються Ю. Столяров, Н. Кушнарєнко, А. Соляник та ін.

Нинішнє століття — це століття глобальних комунікацій, століття розширення діалогу культур. Засоби комунікації постійно збільшують кількість контекстів і каналів спілкування, а комп'ютерна революція викликала неоднозначні думки навколо цього феномену. На передній план виходить нова галузь — інформаційна індустрія, пов'язана з виробництвом технічних засобів, методів, технологій для виробництва нових знань. Найважливішими складовими інформаційної індустрії постають всі види інформаційних технологій, особливо телекомунікації. Сучасна інформаційна технологія спирається на досягнення в галузі комп'ютерної техніки і засобів зв'язку. Важливою особливістю розвитку цивілізації ХХ ст. буде процес дедалі зростаючої глобалізації інфосфери — світового інформаційного простору, який в останні роки стрімко змінюється в результаті розвитку та поширення засобів інформатики і нових ІТ.

Нагромадження великої кількості інформації потребуватиме певної системи. У центр уваги вчених, працівників бібліотек, музеїв, видавництва постали соціокультурні, технологічні, інформаційні проблеми в контексті культури світу. За [1], глобалізаційні процеси інтегрують внутрішній

культурний простір, посилюють внутрішню диференціацію, і сучасна людина опиняється всередині величезного колажу. Периферія змішалась з центром. Кордони стають рухомими, більш розкритими. Людина має навчитися відбирати необхідні елементи з інших культур, що не повинно заважати усвідомленню її власної ідентичності в межах колажу.

Інтернет розроблявся з метою забезпечення взаємодії віддалених комп'ютерів і замислювався як децентралізована територіально розподілена мережа з безліччю альтернативних пунктів збереження і шляхів поширення інформації. Передбачалося, що це надасть змогу забезпечити надійну взаємодію комп'ютерів Міністерства оборони США, навіть у разі, якщо частина мережі вийде з ладу внаслідок воєнних дій, наприклад, ядерних вибухів.

На сьогодні Інтернет є найбільшою глобальною комп'ютерною мережею у світовому інформаційному просторі, яка містить гігантський швидко зростаючий обсяг інформації, що нараховує понад сотню мільярдів одиниць. Кожен користувач має доступ до будь-якого інформаційного ресурсу Інтернет. У зв'язку з постійним зростанням обсягів інформації в Інтернеті постійно створюються різні засоби, зокрема інформаційні системи, для систематизованого накопичення інформаційних документів і поліпшеного, прискореного ознайомлення з накопиченими знаннями сучасних користувачів. Набираючи дедалі більшого значення і нових функцій Інтернет невпинно розгортається. Ця мережа чимраз частіше застосовується не тільки для пошуку інформації і комунікацій, але й для навчання, електронної комерції і в інших галузях, знаменуючи початок формування глобального мережевого співтовариства.

Нині комп'ютер став невід'ємною частинкою життя кожної людини. Глобалізація й інформаційні технології призвели до різкого внутрішнього протиріччя, в результаті чого виникла нова парадигма комунікативної взаємодії. Сучасні умови вимагають стимулювати комунікативні властивості. Комунікативна координація — необхідна умова успіху міжособистісної взаємодії, оскільки вона не тільки сприяє узгодженню мовних дій і вчинків комунікантів, неконфліктність, а й забезпечує багатоаспектну реалізацію комунікативних намірів співбесідників [4, с. 244].

Отже, до ХХ ст. історико-культурні передумови урізноманітнювали техніку та технологію, а відтак — і соціальну взаємодію. Спробуємо визначити загальні механізми комунікацій як базової сфери існування інформаційного суспільства. Відомо, що механізмом формування інформаційного суспільства стала інформатизація, «тобто науково-технічний, організаційний і соціально-

економічний процес становлення оптимальних умов для задоволення інформаційних потреб і реалізацій прав громадян, органів державної влади, організацій, суспільних об'єднань на основі формування й використання інформаційних ресурсів із застосуванням сучасних інформаційних технологій» [9, с. 166].

Основою будь-якого процесу є: предмет, цілі, способи, технології. На відміну від попередніх етапів, нині вони набирають іншого механізму. Як уже з'ясовано, інформація завжди була присутня в будь-яких формах соціальної комунікації (СК). Протягом еволюції соціально-комунікаційна інформація набувала чи створювала різні форми соціально-інформаційного обміну, що сприяло різноманіттю соціокультурного простору.

Щодо предмета теорії СК, то тут постають самі процеси соціальної комунікації, а також засоби, форми, види, зміст і умови виникнення, розвитку, соціокультурні залежності, організація у суспільстві. Соціальна комунікація являє собою засіб організації суспільної діяльності на основі направленої передачі й обміну інформацією та знаннями. Комунікація виступає як обмін, який забезпечує кооперативну взаємодопомогу, що дає змогу робити можливою координацію дій більшої складності [5].

Розкриття механізму диверсифікації соціально-комунікаційної діяльності (СКД) включає кілька напрямів.

Важливий напрям — це технології. На кожному історичному етапі, завдяки технологіям, створювалась, оброблялась, передавалась, зберігалась інформація. Документні потоки з кожним роком зростали, для зручності комунікації, передачі та засвоєння накопиченого знання виникла інформаційна комунікація, базована на переробці текстів, їх аналізі, структуруванні змісту, передрукуванні документів.

Особливого значення набирали засоби передачі: телефон, радіо, телебачення, телеграф. Їх охарактеризували як засоби масової комунікації. Скільки б не існувала масова комунікація, дослідники до неї підходять з різними процесами моделювання комунікативної взаємодії у суспільстві, наприклад 3-рівнева модель (Дж. К. Мерілл, Р. Я. Ловенштайн): а) елітна стадія (для небагатих), б) стадія загальної доступності, в) стадія спеціалізованої доступності [6, с. 167]. Комп'ютер і Інтернет відкрили шлях до глобальних комунікаційних взаємодій.

Інший напрям включає такі структури: бібліотеки, архіви, ЗМІ, інформаційні системи. Нині існують різні точки зору на функціонування саме бібліотек, деяким навіть доводиться боротися за своє існування. Бібліотека розглядалася традиційно як соціальна організація, що забезпечувала суспільне використання документів.

Від середини ХХ ст. формується погляд на бібліотеку як на комунікаційну структуру суспільства (Дж. Шири). Відтак погляд на бібліотеку, з одного боку, зумовлює як документно-комунікаційну сутність її діяльності, пов'язаної з документальними фондами, ресурсами, обслуговуванням (Ю. Столяров, А. Соколов), а з другого — з формуванням уяви про бібліотеку як базову соціально-комунікаційну структуру, що концентрує комунікаційну культуру суспільства і забезпечує комунікаційні процеси з використанням документів, інформації та знань (В. Ільганаєва).

Саме ці напрями є причиною диференціації СК взаємодії в соціальній площині, що стало об'єктом соціологічної науки. Це був розвиток соціальних відносин: економічних, виробничих, наукових, міжнародних, ідеологічних, освітніх, соціально-комунікаційних, жанрового розмаїття в мистецтві (живопис, кіно, театр, балет, музика тощо). У ХХ ст. всі ці напрями практично завершилися інституалізацією цих сфер діяльності (В. Бебик, В. Володін, В. Горовий, В. Ільганаєва, А. Соколов, О. Холод).

У наш час, на думку В. Ільганаєвої [6], вже досягнуто певного рівня по задоволенню потреб людства в передачі інформації та створенні нових засобів, які в гіпертекстовій, мультимедійній формі на базі інтелектуальних автоматизованих технологій подання знань завершують глобальний цикл розвитку СК. З точки зору предметного аспекта цих процесів, стає очевидним, що нова ера комунікативних відношень у суспільстві буде пов'язана з системами подання знань, прообразами яких вже є експертні системи і системи штучного інтелекту. Формування ССК і відповідно свідомості фахівців цієї галузі сприяють вирішенню багатьох практичних завдань і насамперед підготовки кадрів. Ці процеси створюють умови нової класифікації як у традиційних підсистемах СК (бібліотечної, архівної, ЗМІ, НТІ), так і в нових — центрах знань, аналітичних службах, електронних бібліотеках, сервісних інформаційно-комунікаційних центрах. Послідовність, сполучення і превалювання різних форм комунікативних відносин у суспільстві формують різні інституційні рівні системи соціальних комунікацій — усної, документальної, інформаційної, когнітивної, що використовує в процесі еволюції різні методико-, техніко-, технологічні способи презентації і відповідні рівню цивілізаційного розвитку суспільства загалом.

Таким чином, нами узагальнені механізми диференціації комунікаційної взаємодії у сучасному інформаційному суспільстві, що надає підстави для таких **висновків**:

1. Розвиток науки і техніки сприяв історико-культурному прогресу, що призводило до уріз-

номанітнення засобів передачі інформації. За ознаками інструментарію інформаційні технології пройшли шлях від ручної (до нашої ери) до мережевої технології (XXI ст.). Глобальні проблеми соціокультурного простору вивели на передній план питання зростання соціальної взаємодії. Люди різних культур пізнають і вчать-ся розуміти загальні смисли, символи, створюючи тим самим загальний простір розуміння. І цей простір розкриває широкі можливості для особистої самореалізації.

2. Глобалізація й інформаційні технології привели до більш глибокої диференціації комунікаційної взаємодії. Комунікаційна взаємодія нині має традиційні та новітні форми, що пов'язані з ІКТ. Слід нагадати, що ці фактори допомогли ближче розмежувати формальні і неформальні комунікації. Інтернет, наприклад, став умовою поширення неформальної комунікації між агентами комунікаційного простору.

Посилилась соціальна взаємодія відносно всіх складових життєдіяльності суспільства. Це посприяло також поширенню і складових комунікаційного процесу. Саме тому механізм комунікації як базової сфери існування інформаційного суспільства визначається внутрішнім взаємозв'язком всіх елементів комунікаційного процесу.

Подальшу перспективу дослідження теми вбачаємо у розкритті особливостей мультимедійної комунікації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Астафьева О. Н.* Глобализация как условие социокультурной интеграции: противоречия, пути преодоления: докл. на науч. конф. в РГБ «Формирование единого культурного пространства России в условиях глобализации» / О. Н. Астафьева // Библиотечноеведение. — 2007. — № 3. — С. 17–23.
2. *Бебик В. М.* Інформаційно-комунікаційний менеджмент у глобальному суспільстві: психологія, технології, техніка паблік рилейшинз : моногр. / В. М. Бебик. — К. : МАУП, 2005. — 440 с.
3. *Гордукалова Г. Ф.* Анализ информации: методы, технологии, организация / Г. Гордукалова. — СПб. : Профессия, 2009. — 508 с.
4. *Грабар Н. Г.* Комунікативність як компонента особистісного розвитку / Н. Г. Грабар // Філософський та літературознавчий виміри сучасних гуманітарних досліджень: матеріали міжнар. наук.-теорет. конф. 17–19 груд. 2009 р. — Суми : СумДУ, 2009. — 108 с.
5. *Ильганаева В.О.* Библиотечна освіта : нова парадигма розвитку / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського / В. О. Ильганаева. — К. : Ред. журн. «Бібл. вісн.», 1996. — 254 с.
6. *Ильганаева В. А.* Социальные коммуникации (теория, методология, деятельность): словарь-справочник / В. А. Ильганаева. — Х. : КП «Городская типография», 2009. — 392 с.
7. *Циба В. Т.* Соціологія особистості: системний підхід (соціально-психологічний аналіз) : навч. посібник / В. Т. Циба. — К. : МАУП, 2000. — 152 с.
8. *Чмут Т. К.* Етика ділового спілкування / Т. К. Чмут, Г. Л. Чайка. — К. : Знання, 2007. — 230 с.
9. *Шейко В. М.* Культура. Цивілізація. Глобалізація (кінець XIX — початок XXI ст.) : моногр.: в 2 т. / В. М. Шейко. — Т. 1. — Х. : Основа, 2001. — 520 с.

ЗМІСТ І СТРУКТУРНІ СКЛАДОВІ ПОНЯТТЯ «МЕДІА-ДІЯЛЬНІСТЬ»

Світлана Грицай, аспірантка кафедри бібліотекознавства і соціальних комунікацій
Харківської державної академії культури
УДК 004.32.6

У статті розглядаються зміст поняття «медіа-діяльність» та його структура. Проведено ретроспективний аналіз становлення даного поняття, розглянуто його характерні ознаки, виділено структурні компоненти.

Ключові слова: медіа-простір, медіа-діяльність, комунікація, структура, картина світу.

В статье рассматриваются содержание понятия «медиа-деятельность» и его структура. Проведен ретроспективный анализ становления данного понятия, рассмотрены его характерные признаки, выделены структурные компоненты.

Ключевые слова: медиа-пространство, медиа-деятельность, коммуникация, структура, картина мира.

In this article author analyses a concept «mediaspace» from positions of different sciences. On the basis of this analysis an author gives determination a concept «mediaspace», which can be used in different sciences.

Key words: mediaspace, communication, psychology, sociology, theory of journalism, mix up disciplinary approach, system.

Актуальність теми. Діяльність можна визначити як специфічний вид активності людини, спрямований на пізнання і творче перетворення навколишнього світу, включаючи саму себе й умови свого існування. У діяльності людина створює предмети матеріальної і духовної культури, перетворює свої здібності, зберігає й удосконалює природу, будує суспільство, створює те, що без її активності не існувало в природі. Творчий характер людської діяльності виявляється в тому, що завдяки їй вона виходить за межі своєї природної обмеженості, тобто перевершує свої генетично зумовлені можливості. Внаслідок продуктивного, творчого характеру своєї діяльності людина створила знакові системи, вона побудувала сучасне суспільство, міста, машини, за допомогою яких з'явилися на світ нові предмети споживання, побудувала матеріальну і духовну культуру і в кінцевому рахунку перетворила саму себе.

Прогрес у сфері інформатизації і масової комунікації, що мав місце за останні кілька десятиліть

років, зобов'язаний своїм походженням саме діяльності, а не вдосконаленню біологічної природи людей.

Звідси зрозуміло, якого значення в сучасному світі надається медіа-діяльності — структурному компоненту медіа-середовища, що становить її практичну основу. Разом з тим поняття «медіа-діяльність» та її структура до кінця не визначені в науковій літературі, і, таким чином, проблемами, підняті в даній статті, представляються актуальними.

Ступінь дослідженості проблеми. До змісту поняття «медіа-діяльність» зверталися у своїх роботах Дж. Г. Міда, Г. Блумера, Д. Рашкофф, Е. Денніс, які розглядали даний феномен з позицій соціальної психології.

Узагальнюючи їхні погляди на медіа-діяльність, даний феномен можна визначити як особливий вид людської діяльності, що характеризується через використання медіа та медіа-простору як інструменту і середовища здійснення. Структура медіа-діяльності найповніше розкрита у працях В. Ільганаєвої, яка розглядає дане поняття як багаторівневу соціально-комунікаційну (інформаційну) структуру.

Разом з тим проблема медіа-діяльності комплексно не розглядалась у науковій літературі. Відсутні роботи, що розкривають змістовно-структурну складову цього феномену.

Таким чином, **метою** даної статті є аналіз змістовної сторони і структурних складових поняття «медіа-діяльність».

Основний зміст. Сучасні дослідники виокремлюють в діяльнісній теорії дві сторони — технологічну і смислову.

Перша являє собою аналіз будь-якої діяльності, з точки зору процесів, які реалізують її. Вона добре розроблена: «Технологічний аналіз діяльності неможливо обійти при дослідженні трудової або навчальної діяльності, коли для навчання людини якоїсь професійної діяльності необхідно виділити всі дії, а в кожній дії — всі операції, що забезпечують успіх дії. Не випадково цей тип аналізу широко представлений у роботах теоретиків навчання (П. Я. Гальперін, Н. Ф. Талізін, В. В. Давидов та ін.)». Смислова сторона характеризує діяльність через відношення активності людини до її мотивів [2, с. 43].

Ці дві сторони містяться в текстах у синкретичному стані і можуть бути розрізнені тільки

шляхом аналізу. Простежимо, як вони прописані С. Л. Рубінштейном: «Будь-яка діяльність складається зазвичай з низки актів — дій чи вчинків; будучи актами суб'єкта, вони мають за внутрішнім своїм змістом певну психологічну будову: вони виходять з тих чи інших мотивів і спрямовуються на визначену мету. Оскільки в різних умовах ця мета повинна і може бути досягнута різними способами («операціями») або шляхами («методами»), дія перетворюється на вирішення завдання. Оскільки єдність дії визначається єдністю результату, що є метою суб'єкта, а способи дії диференціюються залежно від відмінності умов, в яких ця мета досягається, одна і та сама дія може і повинна в різних умовах здійснюватися різними способами. У результаті з дії або у складі її виділяються окремі ланки, певні часткові операції, пов'язані з певними об'єктивними умовами. Закріплюючись, ці часткові операції автоматизуються і як навички переносяться з однієї дії до іншої. Диференціація умов, в яких відбувається дія, знаходження способів дії, адекватних умовам, закріплення зв'язку перших із другими і т.п. — все це пов'язано із включенням в дію цілої низки психічних процесів як підлеглих процесуальних його компонентів» [14, с. 172].

Логічно стрункіша структура діяльності як технологічного процесу міститься у працях О. М. Леонтьєва, що публікувалися з 40-х рр. ХХ ст. Погоджуючись із С. Л. Рубінштейном у визначенні операції як способу здійснення дії у певних умовах, О. М. Леонтьєв чітко розрізняє поняття діяльності та дії: перше він співвідносить з мотивом, друге — з метою. Отже, діяльність, за О. М. Леонтьєвим, — це процес, який «характеризується психологічно тим, що те, на що спрямований даний процес загалом (його предмет), завжди збігається з тим об'єктивним, що спонукає суб'єкт до даної діяльності, тобто мотивом» [8, с. 288].

Таким чином, перша і головна ознака діяльності (на відміну від конкретніших її одиниць — дій) — збіг предмета з мотивом. Інша важлива психологічна особливість діяльності — специфічний зв'язок з нею особливого класу психічних переживань — емоцій і почуттів: «Ці переживання залежать не від окремих, приватних процесів, але завжди визначаються предметом, перебігом і долею тієї діяльності, до складу якої вони входять» [8, с. 289].

Дія ж, за О. М. Леонтьєвим, — «це такий процес, мотив якого не збігається з його предметом (тобто з тим, на що він спрямований), а лежить у тій діяльності, в яку цю дію включено» [8, с. 289]. Що в такому випадку змушує суб'єкта вчинити дію? «Оскільки предмет дії сам не спонукає діяльність, то для того, щоб дія виникла і могла

відбутися, необхідно, щоб його предмет виступив перед суб'єктом у своєму ставленні до мотиву діяльності, в яку ця дія входить. Це ставлення і відображається суб'єктом, причому в абсолютно певній формі: у формі свідомості предмета дії як мети. Таким чином, предмет дії є не що інше, як визнана безпосередня мета» [8, с. 290].

Подальша теза О. М. Леонтьєва дуже важлива: мотиви і цілі не є статичними утвореннями. Так, мотив діяльності може, зрушуючись, переходити на предмет (мету) дії. У результаті цього дія перетворюється на діяльність. «Саме цим шляхом, — упевнений О. М. Леонтьєв, — і народжуються нові діяльності, виникають нові ставлення до дійсності» [8, с. 290].

Перенесемо абстракції О. М. Леонтьєва в цікаву для нас сферу. Про медіа-діяльність як автономну діяльність можна, з точки зору діяльнісної теорії О. М. Леонтьєва, говорити лише тоді, коли її предмет є для особистості значущим з точки зору конкретних історичних умов, що визначають мотиви поведінки суб'єктів медіа-діяльності.

Вважаємо, що сьогодні мотиви медіа-діяльності як соціального феномену визначаються тим фактом, що науково-технічна революція й інформатизація всіх сфер суспільного життя призвели до глобальних змін світу, наших уявлень про нього, мотивів поведінки. Нескінченний потік всеосяжної інформації, що обрушився на людину у ХХ ст. і продовжує зростати у третьому тисячолітті, надав можливість індивідам отримати доступ до будь-яких ідей, поглядів, цінностей. Людина обирає їх за своїм смаком і буде відповідно до них свою поведінку. Переглядаються кардинальні наукові концепції, розширюються межі нашого пізнання. З одного боку, поточні зміни сприяють прогресу в усіх сферах соціального життя, з іншого — ускладнюють орієнтацію людини в світі. Сучасна людина знає, що світ величезний, нескінченний (вшир і вглиб) і характеризується нескінченною різноманітністю форм і видів, серед яких є і вона — людина [5, с. 82]. У всі століття люди прагнули звести гетерогенну різноманітність світу до системи, доступної для розуміння. Таким гомогенним узагальненням для індивіда завжди була і є картина світу.

У зв'язку з розвитком технічних засобів масової комунікації інформація стала з'являтися перед людиною в найрізноманітніших образах, картина світу стає різноманітною і складною. Інформаційний вибух, поява різних теорій інформації, загальної теорії систем, кібернетики дали змогу усвідомити значущість інформаційних процесів.

Таким чином, визнання гегемонії засобів масової інформації в усіх сферах соціального життя дало можливість деяким ученим стверджувати,

що сучасна людина репрезентує реальність переважно під впливом медіа-діяльності.

Слід зауважити, що поняття «медіа-діяльність» як особливий вид соціальної діяльності формується насамперед під впливом специфічних уявлень про медіа-середовище.

Американський дослідник Д. Рашкофф, що вживає поняття «інфосфера» і «медіа-простір» як синоніми, виокремлює дві актуальні для медіа-діяльності концепції медіа-середовища, перша з яких передбачає прийняття медіа-простору як породження природи, друга — зводиться до фундаментального твердження, що медіа-середовище є в певному сенсі відокремленим від соціальної реальності, однак при цьому перебуває в активній двосторонній взаємодії з нею, а також має здатність до самоорганізації завдяки вже відомим механізмам самореференції [12, с. 323].

Таке розуміння медіа-середовища сходить до розробленої у 60-х рр. XX ст. І. Пригожиним теорії динамічного хаосу [11].

Виходячи з такого розуміння медіа-діяльності, Дж. Г. Мід особливо підкреслював ті специфічні зміни, які відбуваються у свідомості індивідів як наслідок їхньої діяльності. Він вказував на утворення «тотожності значень» комунікативних актів у свідомості індивідів під впливом ЗМІ внаслідок того, що досвід продуцента, трансформуючись, постає перед реципієнтом у редукованому вигляді, так що для нього стає можливим відчутти себе на місці «іншого», що й робить досвід одного загальнозначущим і загальнодоступним [17].

Подібні міркування і стали предтечею уявлення про медіа-діяльність.

Розвиваючи ідеї Дж. Г. Міда, Г. Блумер увів визначення діяльності як елементарного спонтанно виникаючого колективного угруповання під впливом повідомлень, які щоденно передаються пресою, сконструйовані на основі врахування того рівня, який досягнутий її колективною (масовою) свідомістю [15].

Однак потрібна була поява інших (крім преси) засобів масової інформації, аби поняття «медіа-діяльність» стало загальноприйнятим. Найважливішим елементом теорії медіа-діяльності, завдяки якому вона набула особливої значущості, стало поняття «публіки», або «аудиторії», поза якою медіа-діяльність втрачає сенс [9, с. 5].

Це поняття було запроваджено ще в роботах Е. Сепіра, який вважав, що публіка не прирівнювалася до маси, а радше протиставлялася їй, оскільки під цим словом малася на увазі така сукупність індивідів, яка, усвідомлюючи свої інтереси, діє в контексті публічно здійснюваної державної влади. Так було покладено початок як вивченню аудиторії медіа-діяльності, так і тієї взаємодії, що виникає між медіа-діячем і аудиторією [14].

Слід зауважити, що багато досліджень у руслі теорії медіа-діяльності оперують поняттями «громадська думка» і «масова свідомість», тобто конструктами, необхідними для розуміння глобальних процесів, що відбуваються в соціумі, і ставлення до них більшості його членів. У цьому сенсі масова свідомість протиставляється індивідуальній, ніби масова настільки ж реальний феномен, що й індивідуальна. У даному випадку правомірно говорити про те, що носієм свідомості може бути тільки конкретний, реальний індивід, а «масова свідомість» — це конструкт для вивчення тенденцій сприйняття соціальної реальності, характерних для великої кількості індивідів, що належать одному соціуму [10].

У зв'язку з цим видається доречним навести висловлювання О. О. Леонтьєва, що підтверджує цю точку зору: «Ніяке знання не може стати громадським перш, ніж воно пройде через «індивідуальну голову», і з психологічного боку байдуже, наскільки результат пізнання суспільно значущий» [7, с. 123].

Можна з певністю говорити про той чи інший ступінь близькості картин світу індивідів, що належать одній і тій самій соціальній групі, але не про ідентичність. Тому не слід випускати з уваги, що медіа-діяльність впливає на індивідів, а не на «масу», причому індивіди і самі впливають на медіа-діяча за принципом зворотного зв'язку. Це міркування підводить нас до дуже важливого і до цього дня дискусійного питання про те, наскільки ефективною може бути медіа-діяльність у своєму впливі на реципієнта.

Сучасні уявлення про ступінь впливу медіа-діяльності на свідомість і поведінку індивідів дуже неоднорідні. Існують, принаймні, три точки зору на те, якою мірою картина світу, а отже, і поведінка реципієнта детерміновані медіа-впливом. По-перше, залишаються сильними позиції тих, хто вважає, що індивід перебуває під масованим пресингом з боку ЗМІ, які, впливаючи на його свідомість, значною мірою зумовлюють його політичну та соціальну поведінку. Так, Е. Денніс стверджує, що мислення індивіда формується ЗМІ, які, впливаючи на його думки й установки, змушують його реалізовувати певні види поведінки [16].

Цю позицію займають ті автори, а їх більшість, які вважають, що ЗМІ маніпулюють індивідами за рахунок мультиплікації чієїсь точки зору і надання їй тим самим статусу «громадської думки» [6, с. 88].

Однак ця точка зору на медіа-діяльність поділяється не всіма вченими, що займаються мас-комунікаційними проблемами. Зокрема, Д. Мерілл, спираючись на дані численних експериментальних досліджень, є представником діаметрально протилежного підходу: він вважає,

що ЗМІ радше мають здатність фокусувати увагу реципієнта на певних фрагментах реальності, ніж спонукати його до безпосередніх дій. Згідно з Д. Мерілло, вплив ЗМІ полягає радше в тому, щоб вказувати суспільству, про що слід замислитися, а не в тому, щоб говорити йому, що слід думати [16].

Третю позицію по відношенню до того впливу, який чинить медіа-діяльність на індивіда, можна охарактеризувати як проміжну, збалансовану і помірну. Ця концепція ґрунтується на компромісному підході до оцінок ступеня детермінованості змісту свідомості реципієнта функціонуванням ЗМІ. З одного боку, вона не заперечує істотного впливу ЗМІ на свідомість та поведінку індивідів — членів соціуму, а з іншого — визнає наявність певних обмежень могутності медіа-діяльності [1].

Узагальнюючи дані позиції, можна констатувати, що медіа-діяльність — це структурована система трансляції інформації, яка пропонує відповідно до різних інтересів і потреб користувачів необхідне інформаційно-пізнавальне середовище, вільне від диктату і комфортне для соціального вибору особистостей.

Разом з тим усі ці концепції медіа-діяльності мають суттєві обмеження: трактуючи медіа-діяльність як сферу психологічного контракту медіа-діячів і аудиторії, вони не розкривають структурних, змістовних сторін медіа-діяльності.

Істотний внесок у сучасну теорію медіа-діяльності, з точки зору структурного змісту даного поняття, вносить В. Ільганаєва, вказуючи, що «сучасний інформаційно-комунікаційний простір охоплює кілька середовищ, що утворюють нові умови суспільного життя: техносферу, яка побудована на ІКТ; інфосферу, що базується на інформаційно-мережових магістралях; соціоінфосферу, яка обіймає будь-які потоки інформації структури, що їх організують і управляють, створюють їх споживання і впливають на стан соціального інтелекту» [3].

Розвиваючи це положення, В. Ільганаєва зазначає, що «розгортання соціально-комунікаційної взаємодії відбувається в певних глобальних процесах, що супроводять людську діяльність» [4].

На думку В. Ільганаєвої, структурними компонентами медіа-діяльності є наступні елементи, які об'єктивно існують у медіа-просторі (табл. 1).

Загалом, на думку В. Ільганаєвої, «ці процеси поєднує глобальний процес медіатизації соціально-інформаційного простору, що є відображенням еволюції соціокомунікаційних процесів на основі розвитку методів, засобів, технологій та матеріалізацією їх генетичної єдності» [3]. У цьому контексті досить логічним є припущення, що медіа-середовище, у свою чергу, включає в себе

і діяльність, спрямовану на підтримку системи, тобто діяльність з виробництва, тиражування і розповсюдження інформації в будь-якому її вигляді.

Таблиця 1 — Структура медіа-діяльності в соціально-комунікаційному просторі (складено на підставі роботи В. Ільганаєвої «Інституалізація соціально-комунікаційної сфери суспільства» [3])

№ з/п	Структурний елемент	Склад структурного елемента
1	Документалізація	Процеси номінації, атрибуції, реєстрації, фіксації інформації, її генерування, зібрання, збереження, розповсюдження
2	Актуалізація	Забезпечення доступу, розроблення засобів і стратегій пошуку, конвертації форм, подання інформації, трансляції по каналах з використанням засобів поширення, структуризація предметно-об'єктних полів інформації
3	Візуалізація	Створення, подання різного рівня і функціонально-змістовного наповнення зразків реальності

Висновки. Медіа-діяльність є лише частиною медіа-середовища, складаючи при цьому лише його техніко-технологічний бік.

Важливими змістовними складовими медіа-діяльності, що виконують адаптуючу, соціалізуючу та соціально-інтегруючу функції в культурі, які впливають на адекватність трансляції духовних цінностей, є змістотворні світоглядні ідеї, ідеали, виражені в мові, традиціях, символах, образах, які транслюються в масову свідомість.

Можна припустити, що всі змістовні атрибути, що їх включає медіа-діяльність, мають під собою певні ідеї — смисли, і в соціальному аспекті це відображення зовнішнього світу повинно вплинути на усвідомлення мети і перспективи його подальшого пізнання та практичного перетворення. По суті, будь-яка ідея, що виникла і отримала свій подальший розвиток в умах різних людей і прийнята ними на підставі сформованого ціннісного образу, є об'єктом медіа-діяльності.

У зв'язку з цим можна припустити, що медіа-діяльність — це особливим чином організована система, яка складається з різних рівнів і виконує функцію інформаційного супроводу всіх сторін життя суспільства всіма можливими медіа-засобами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Задорин И.* СМИ и массовое политическое сознание: взаимовлияние и взаимозависимость // Российское общество: становление демократических ценностей. — М., 1999. — [Электронный ресурс] / И. Задорин, Ю. Бурова, А. Сюткина. — Режим доступа: <http://institute.org.ru/library/articles/1005846091.html>

2. *Иванников В. А.* Подходы к анализу деятельности. Традиции и перспективы деятельностного подхода в психологии: Школа А. Н. Леонтьева / В. А. Иванников / Под ред. А. Е. Войскунского, А. Н. Ждан, О. К. Тихомирова. — М. : Смысл, 1999. — С. 38–47.
3. *Ильганаева В.* Институализация социально-коммуникационной сферы общества / В. Ильганаева // Освіта регіону. Політологія, психологія, комунікації. — 2008. — № 1–2. — С. 149–153.
4. *Ильганаева В.* Информация та знання в соціально-комунікаційних процесах / В. Ильганаева // Освіта регіону. Політологія, психологія, комунікації. — 2009. — № 2. — С. 149–153.
5. *Колеватов В. А.* Социальная память и познание / В. А. Колеватов. — М., 1984. — Гл. 3–4. — С. 75–135.
6. *Кузьмен О. В.* Социология общественного мнения / О. В. Кузьмен. — Новосибирск : СибАГС, 1996. — 278 с.
7. *Леонтьев А. А.* Основы психолінгвістики / А. А. Леонтьев. — М. : Смысл, 1997. — 287 с.
8. *Леонтьев А. Н.* Избранные психологические произведения: в 2 т. / А. Н. Леонтьев. — Т. 1. — М. : Периодика, 1983. — 342 с.
9. *Лысюк Е. С.* Институциональные характеристики общественного мнения в обществе риска. Общество риска: цивилизационный вызов и ответы человечества / Е. С. Лысюк. — Саратов : Научная книга, 2006. — 20 с.
10. *Ноэль-Нойман Э.* Общественное мнение. Открытие спирали молчания / Э. Ноэль-Нойман. — М. : Прогресс-Академия, 1996. — 352 с.
11. *Пригожин И.* Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой: / И. Пригожин, И. Стенгерс; пер. с англ.; общ. ред. В. И. Аршинова, Ю. Л. Климонтовича, Ю. В. Сачкова. — М. : Прогресс, 1986. — 432 с.
12. *Рашкофф Д. М.* Медиавирус. Как поп-культура тайно воздействует на ваше сознание. — М. : Ультра-Культура. — 2003. — 323 с.
13. *Рубинштейн С. Л.* Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. — СПб. : Питер, 2000. — 712 с.
14. *Сепир Э.* Коммуникация // Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Э. Сепир. — М. : Прогресс, 1993. — 654 с.
15. *Blumer H.* The Mass, the Public and Public Opinion // Reader in Public Opinion and Communication / H. Blumer, Ed. Berelson B., Janowitz M. — New York, 1966. — 44–55 p.
16. *Dennis E. E., Merrill J. C.* Basic Issues in Mass Communication: A Debate / E. E. Dennis, J.C. Merrill. — New York : Macmillan publ. co., 1984. — 201 p.
17. *Mead G. H.* Mind, Self and Society: From the Standpoint of a Social Behaviorist / G.H. Mead. — Chicago, 1967. — 440 p.

РОЛЬ МАС-МЕДІА В РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Віра Дабіжа, здобувач кафедри суспільно-політичних наук, глобалістики та соціальних комунікацій Університету «Україна»
УДК 316.774.+070.1

У статті розглядаються витoki становлення інформаційного суспільства як фактора загального глобалізаційного процесу, а також роль і значення масових комунікацій в умовах кризового періоду розвитку людства.

Ключові слова: інформація, інформаційне суспільство, глобалізація, мас-медіа, розвиток, кризи.

В статье рассматриваются источники становления информационного общества как фактора глобализации, а также роль и значение массовых коммуникаций в условиях кризисного периода развития человечества.

Ключевые слова: информация, информационное общество, глобализация, масс-медиа, развитие, кризис.

In the article the sources of information society as a factor of general globalization process and the role and importance of mass communications in a crisis period of human development.

Key words: information, informative society, globalization, mass-media, development, crises.

Процес глобалізації світового господарства впливає на взаємозв'язок і взаємозалежність національних політекономічних систем. Він призводить до загострення існуючих і виникнення нових суперечностей, які мають різні форми. Наприклад: світові та регіональні банківські, фінансові та економічні кризи (приміром, 1997–1998 рр., 2008–2010 рр., та наступні), геополітичні протистояння у вигляді загострень міждержавних і міжнародних відносин, локальні та громадянські війни, повстання та інші соціальні заворушення (Південь Африки, Близький Схід).

Вказані глобальні суперечності почали охоплювати всі сфери суспільної життєдіяльності, оскільки диверсифікуються форми і напрями міжнародної конкуренції (наприклад, у сфері боротьби за володіння і контроль за природними, технологічними, інформаційними, інтелектуальними, трудовими та іншими ресурсами [1, с. 101]).

Мас-медійні системи світового і національно-рівнів не залишаються осторонь цих всеохоп-

люючих процесів. Вони опинились у стані подвійного та потрійного тиску всіх сучасних викликів, що характерні для світової спільноти. Як «четверта влада», як засоби масової інформації та комунікації, як одна з господарчих структур і як система зворотного зв'язку мас-медіа водночас віддзеркалюють у світовий інформаційний простір усі прояви сучасних світових протиріч і кризових явищ. Суспільство вимагає від ЗМІ відображення жорстких глобальних протиріч, катастроф та інших негативних явищ, осмислення сутності та причин цих явищ.

Саме тому теоретична база мас-медіа постійно поширюється за допомогою методології різних галузей знань — політології, соціології, правознавства.

Медіа є практикою, яка збагачує науки, стає джерелом нових наукових дисциплін, наприклад соціології ЗМІ, психології ЗМІ (медіа-психології). Виникає ефект комплексних досліджень, які повинні здійснювати безперервний аналіз соціальної динаміки, надавати матеріали для трактування змін у суспільстві. Саме тому зростає значення, роль і вплив інформаційно-комунікаційної компоненти. Вона має динамічний характер через вплив на взаємодію з аудиторіями.

Осмислення сутності соціальних, техніко-технологічних та політекономічних змін дає підстави наблизитись і до розуміння необхідних трансформацій в управлінні процесами формування інформаційного суспільства, яке є однією з головних ознак сучасного часу.

Становлення інформаційного суспільства почало змінювати не лише світову та національні економіки й форми господарювання, життя людей, відносини, комунікативну складову на всіх рівнях діяльності, виробництва, у сферах науки, культури, освіти, релігії. Тобто почалися зміни безпосередньо у способі влаштування сучасного світу.

Це сталося у другій половині ХХ ст., коли країни Західної Європи, Північної Америки, Японії здійснили якісний прорив у своєму розвитку і відчули необхідність переходу від індустріального типу розвитку своїх суспільств до якоїсь нової форми соціального існування. З іншого боку, нинішня боротьба двох соціальних систем, двох супердержав (СРСР і США) вимагає пошуку нових, теоретично обґрунтованих концепцій розвитку людства. Однією з таких

концепцій є концепція «інформаційного суспільства», що виникла та поширилась наприкінці 60-х — початку 70-х рр. XX ст. Поняття інформаційного суспільства було альтернативою концепції індустріального та постіндустріального суспільства. Проте з успіхами та доповненнями інформаційно-технологічної революції 90-х рр. XX ст. воно набуло домінуючого значення, увійшло до стратегічних планів перспективного розвитку держав, зокрема на початку XXI ст. і в Україні [2].

Таким чином, у постіндустріальну добу, коли сфера важкої індустрії витискалась сферою послуг, насамперед інформаційних, почали формуватись і нові ідеї про інформаційну та комунікаційну природу суспільства, виникнення всесвіту. Вперше ідея і термін «інформаційне суспільство» були сформульовані в Японії професором Токійського технологічного інституту Ю. Хаяші та були підтримані урядом, який вважав дуже важливим для країни, для її економіки в першу чергу визначити принципи і перспективи розвитку комп'ютерних технологій. До розроблення цієї тематики, хоча і з вузьких економічних позицій в Японії, підключились декілька дослідницьких груп вчених. Це викликало поштовх до порівняння й аналізу нового напрямку в економічних конкурентів Японії — американців, оскільки в цей час з початку 1962 р. до 1973 р. набули поширення ідеї постіндустріалізму американського соціолога Деніела Белла [3; 4]. За Беллом, постіндустріальне суспільство будується на теоретичних знаннях, які є його визначальним принципом, а також джерелом інновацій та основою формування загальної політики (тобто знання є базисом політики).

Це означає, за Д. Беллом, що новим домінуючим класом є клас професіоналів (виконавців), а в усіх сферах діяльності (економічній, політичній і соціальній) підготовку матеріалів, управлінських рішень за допомогою новітніх інтелектуальних технологій основний вплив на їх обґрунтування здійснює новий інтелектуальний клас. У 1973 р. вийшла книга Д. Белла «Прихід постіндустріального суспільства», що завершила формування цієї теорії [3].

Водночас на початку 70-х рр. XX ст. відбулось оформлення ідей інформаційного суспільства, що призвело до злиття цих двох теоретичних концепцій як нових ідеологій, в яких не змінилась назва, запропонована Хаяші, але принциповими положеннями залишились напрацювання Белла. Тобто американські ідеологічні концепти знову залишились домінуючими.

Соціальні, психологічні, політичні, культурологічні аспекти цієї ідеології склали основу цивілізаційної теорії «Третьої хвилі» викладеної Е. Тоффлером [5]. Відтоді зусилля теоретиків

були спрямовані на обґрунтування основних положень інформаційного суспільства, виявлення основних факторів впливу його основних характеристик на людину.

Теорія Белла і його теоретичні розробки мали штучний характер. Тобто теоретичні положення виступали як «паралельний світ» без будь-якої ув'язки з реаліями загального соціального буття. Таким чином, у теоретичних розробках інформаційне суспільство існувало осторонь від усієї сукупності соціальних комунікацій, реальної соціальної взаємодії.

У 80–90-ті рр. XX ст. відбувається переоцінка поглядів і теорій стосовно промислового виробництва. За рахунок інтенсивного фінансування, наукових розробок у дусі теорій Белла, розпочинається активне просування в політичний та ідеологічний простір ідеї розбудови інформаційного суспільства у форматі неоліберальної ідеології. У цей час нові інформаційні технології стрімко розвиваються і згодом охоплюють увесь світ. Новий масштабний розвиток, що стимулювався запровадженням комп'ютерних технологій вже наприкінці 90-х рр. XX ст., змусив внести корективи в теоретичні положення і в завдання реального формування інформаційного суспільства у форматі соціальної модернізації. Це було зумовлено тим, що інформаційні технології вже глибоко впровадились в економіку і стали рушійною силою її розвитку. Відбулися зміни у співвідношенні між традиційними та новими галузями виробництва. Тобто інформація в нових умовах перетворюється на товар, який має власний ринок і визначає ціну на нього на інших ринках. Марксистська формула «товар-гроші-товар» доповнюється інформаційною складовою, що почала відігравати дедалі значнішу роль у всіх системах світового обміну. В умовах інтенсифікації інформаційних обмінів, трансформації регіональних і світових комунікацій змінюються міжнародні та соціальні співвідношення, що почали впливати на внутрішнє становище окремих країн та позначатись на їх стартових можливостях у соціально-політичному й економічному плані, що призвело до зрушень інтелектуального потенціалу націй, змін у сферах науки та освіти.

Тому назва основного інформаційного ресурсу стала передумовою широкого використання терміна «інформаційне суспільство» — як цифрового глобального, що спирається на мережеві когнітивні комунікації, на принципи безперервного навчання (протягом усього життя) і на новітні високі технології.

На початку XXI ст. процес формування інформаційного суспільства вийшов на широкий міжнародний рівень, привівши до прийняття відповідних декларацій, постанов, рішень та інших принципових документів. Це призвело до роз-

гортання в багатьох країнах рухів на підтримку й упровадження основних положень і принципів існування та розвитку інформаційного суспільства. У грудні 2003 р. на Світовому саміті з питань інформаційного суспільства був прийнятий проект «Декларації принципів» такого суспільства, під яким поставили підписи представники 161-ї країни [2, с. 266].

Серед основних принципів інформаційного суспільства можна виголосити такі: представлення всіх можливостей сучасної цивілізації для використання на благо конкретної людини задля розкриття її можливостей та цілковитої самореалізації; генерація, впровадження й обмін нових продуктивних ідей та знань як основного національного капіталу і основи стабільного розвитку держави; гармонійне поєднання високих темпів технологічного розвитку з принципами гуманізму, відкритості та відповідальності суспільства за всіх його членів.

На жаль, це декларативне осмислення необхідних принципів розвитку людства не призвело до реального втілення його змісту в практику розвитку глобалізації.

Отже, комунікаційна складова всіх форм життєдіяльності людства є в сучасних умовах визначальною щодо розуміння глобалізації. Це викликає постійне зростання соціального напруження. Логічно виникла спокуса застосування мас-медійного потенціалу щодо зменшення загального світового напруження. Але в середовищах, які зацікавлені в розростанні хаосу й невпевненості мас і урядів деяких країн погляди на мас-медіа є прямо протилежними.

Виникла значна кількість наукових публікацій і наукових досліджень у різних галузях знань (політології, права, філософії, соціології), які присвячені як схваленню, так і жорсткій критиці глобалізації. Такі праці з'явилися на Заході, в країнах СНД [6; 7; 8].

На початку другого десятиріччя ХХІ ст. виникли ще новіші ознаки сценаріїв подальшого розвитку людства як процесу перманентних неминучих кризових і посткризових явищ, що впливають на психічне здоров'я мас. Перші ознаки такого впливу були визначені ще напередодні криз сьогодення і отримали назву медіа-парадоксальних [9; 10]. Це було викликано відчуттям погіршення соціально-економічного становища багатьох країн світу, наслідком значного зростання безробіття, яке не вдається подолати навіть у розвинутих країнах, на які фінансово-економічна криза мала значний вплив (США, Італія, Іспанія, Ірландія, Греція). Намагання вирішити ці проблеми або хоча б їх нівелювати в межах неолібералізму, на чому наполягають правлячі кола та апологети й ідеологи такого світового устрою, особливо в США, не дає і не

може дати апріорі довгострокових позитивних результатів. Не можуть вирішити ці проблеми й заходи жорсткої економії, скорочення бюджетних робочих місць, наступ на соціальні досягнення минулих років тощо [10]. Ці засоби гальмування спаду та продовження стану застою світового економічного розвитку не можуть призвести до радикальних позитивних зрушень загально-світового соціально-економічного та морально-психологічного стану країн, жорстко пов'язаних з глобалізацією [7, с. 4].

Така ситуація неминуче веде до зростання соціального напруження та нових соціальних конфліктів, що вже яскраво дали про себе знати в Греції, Великобританії, Франції, Іспанії, в країнах, що були колоніями деяких цих метрополій. Це яскраво позначилось на подіях, що розпочались в Алжирі та Тунісі (як колишніх колоніях Франції, які й досі пов'язані з її сучасною економічною системою).

Протягом кількох місяців заворушення і протиборства охопили практично все Південне Середземномор'я: Лівію, Єгипет, Сирію та країни Перської затоки.

У Лівії спалахнула і 8 місяців тривала кривава й руйнівна громадянська війна, яка своїми наслідками зачепила Італію, Іспанію, Португалію, Францію. За принципами внутрішньої логіки подій, це віддзеркалилось на США, що опинились на межі фінансового дефолту і втратили вперше за останні 65 років (післявоєнні) свій фінансовий рейтинг (знецінення державних облігацій); на деяких країнах ЄС, які були найблагополучнішими (Великобританія, Норвегія, Бельгія тощо) та на інших країнах світу (наприклад, Ізраїль), що не можуть розглядатись за єдиною схемою внутрішнього регулювання та зовнішніх зв'язків.

При досягнутому рівні глобалізації країни світу не можуть уникнути впливу негативних факторів. Через щільну комунікативну складову будь-яке суттєве явище національного чи регіонального масштабу відбивається у багатьох інших місцях планети. Глобалізаційні процеси безпосередньо впливають на стан безпеки окремих держав та міжнародної спільноти загалом [8, с. 19–26].

Переосмислюючи напрацювання багатьох наукових шкіл глобалістики, можна сформулювати її деяке сучасне кредо:

1. Світ і все людство — це єдиний глобальний організм.

2. Глобалізація — це об'єктивне історичне явище і процес, що піддається впливу та можливості управління.

3. Управління глобалізацією в однобічному егоїстичному національному або наднаціональному порядку не веде до кардинального та раціонального вирішення її проблем.

4. Вирішення принципових проблем глобалізації можна здійснити лише об'єднаними солідарними та рішучими зусиллями всього людства.

5. Глобалізація привносить всесвітній цивілізації як великі можливості розвитку, так і загрози її існуванню.

6. Глобальну системну кризу можливо подолати.

7. Можлива глобальна катастрофа — як наслідок невирішених глобальних проблем сьогодення. Її можна попередити.

8. Виник глобальний категоричний імператив нового підходу до вирішення проблем, що стосуються всього людства, його виживання. Старі системи (ООН, Рада безпеки тощо) адекватно не спрацьовують.

9. В основу організаційних засад та методологій вирішення глобальних проблем має бути покладена парадигма ноосфери за В. Вернадським.

10. У центрі процесів глобалізації повинна бути людина, її інтереси в системі глобальної інтеграції, яка захищена не тільки законодавчо, але й механізмами реалізації цих прав [6; 9; 10].

Із позицій інформаційно-комунікаційного розвитку, глобалізація — це процес всесвітнього поширення інформаційних технологій, продуктів систем, що передбачає економічну та культурну інтеграцію. Вказані процеси глобалізації можуть привести до формування глобального менталітету як умови запобігання міжцивілізаційним конфліктам [11; 12].

Прихильники теорії і практики інформаційного суспільства вважають, що подальша глобалізація можлива за умови становлення всесвітнього (глобального) інформаційного суспільства, але опоненти такого підходу попереджають, що це веде до суттєвих небезпек щодо національних культурних традицій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антологія творчих досягнень. Інститут світової економіки та міжнародних відносин. — Вип. 3. — К. : ISEMB, 2007. — С. 43.
2. Інформаційне суспільство, Шлях України. — К. : Фонд «Інформаційне суспільство України», 2004. — 289 с.
3. *Bell D.* The Coming of Post industrial Society. A Venture in social Forecasting /D/Bell/ — N.-Y.: Basic Books, Inc, 1973. — 762 p.
4. *Белл Д.* Грядущее пост-индустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл; [пер. с англ.]. — М. : Academia, 1999. — 767 с.
5. *Тоффлер Э.* Третья волна / Э. Тоффлер [пер. с англ.]. — М. : ООО «Фирма», Изд-во «АСТ», 1999. — 432 с.
6. Глобалізація і сучасний міжнародний процес / [В. М. Бебик, Б. І. Гуменюк, І. Горобець та ін.]; за заг. ред. Б. І. Гуменюка, С. О. Шергіна. — К. : Університет «Україна», 2009. — 508 с.
7. *Суліма Є. М.* Глобалістика : підручник / Є. М. Суліма, М. А. Шепелев. — К. : Вища школа, 2010. — 544 с.
8. Глобализация и безопасность развития / О. Г. Белорус, М. О. Гончаренко, В. А. Зленко и др. / рук. авт. кол. и науч. ред. О. Г. Белорус. — К. : КНЭУ, 2002. — 782 с.
9. *Кислов Д. В.* Політична безпека масових комунікацій [монографія]. — К. : П.М. «Леся», 2010. — 280 с.
10. *Кислов Д. В.* Психологічні особливості входження людини в інформаційне суспільство // Психологічні науки: проблеми і здобутки / зб. наук. ст. Ін-ту соціальної та політичної психології. — Вип. 2. — К. : КиМУ, 2011. — С. 182–195.
11. *Згуровський М. З.* Розвиток інформаційного суспільства в Україні.: Правовое регулирование в сфере информационных отношений / М. З. Згуровський, М. К. Радіонов, І. Б. Жилияев. — К. : НТУУ «КПІ», 2006. — 544 с.
12. *Уэбстер Ф.* Теория информационного общества / Ф. Уэбстер; [пер. с англ.]. — М. : Аспект-пресс, 2011. — 400 с.

ІННОВАЦІЇ ЗА УМОВ СТАНОВЛЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ: АКСІОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ

Людмила Марценюк, студентка магістратури Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
УДК 321.895

Розглянуті проблеми розвитку інноваційної сфери за умов становлення постіндустріальної, постмодерної або інформаційної епохи. З огляду на процеси глобалізації, інформатизації та інтелектуалізації, акцентовано увагу на необхідності практичної орієнтації на знання та рівень освіти як джерело для вироблення інноваційних стратегій подальшого розвитку як держави, так і всього суспільства.

Ключові слова: інновація, інноваційний розвиток, процеси глобалізації, інформаційна цивілізація.

Рассмотрены проблемы развития инновационной сферы в рамках становления постиндустриальной, постмодерной или информационной эпохи. Учитываем процессы глобализации, информатизации и интеллектуализации, акцентировано внимание на необходимости практической ориентации на знания и уровень образования как источник для выработки инновационных стратегий последующего развития как государства, так и всего общества.

Ключевые слова: инновация, инновационное развитие, процессы глобализации, информационная цивилизация.

The problems of development of innovative sphere are considered within the framework of becoming of postindustrial, postmodern or information epoch. Taking into account the processes of globalization, informatization and intellectualization, attention is accented on the necessity of practical orientation on knowledges and level of education as source for making of innovative strategies of subsequent development, both state and all society.

Key words: innovation, innovative development, processes of globalization, informative civilization.

Практика інноваційної діяльності існує багато тисячоліть, однак предметом спеціального наукового вивчення інновації стали лише в ХХ ст. А вже з останньої чверті ХХ ст. інноваційна проблематика набула великої популярності. Цьому процесу сприяло те, що інновації є невід'ємною й найважливішою складовою економіки і таким чином механізмом соціальної захищеності людини зокрема та суспільства загалом. Однак

нині розглядати інноваційність лише як економічне явище вже недостатньо, оскільки вона охоплює буквально всі сфери життєдіяльності як окремої людини, так і соціуму в цілому. Тому без урахування всіх аспектів та проблем інноваційного розвитку неможливо забезпечити ефективну реорганізацію державних інститутів і життя всього суспільства.

Керуючись цією причиною більшість зарубіжних і вітчизняних науковців та суспільно-політичних діячів ще наприкінці минулого століття дійшли спільного висновку, що ХХІ століття має стати початком якісно нової епохи в розвитку людської цивілізації, яка отримала назву постіндустріальної, постмодерної, або інформаційної. Однією з визначальних характеристик епохи постмодерну виступає вельми динамічний ритм життя всього суспільства та кожної окремої особи. За життя однієї генерації відбуваються постійні якісні та кількісні зміни ідей, знань, технологій.

З огляду на такі перетворення, у світовій науці (О. Бузгалін, С. Глазьев, В. Маєвський, Г. Хемел, Ю. Яковець та ін.) та й у вітчизняній (Ю. Бажал, В. Геєць, С. Ілляшенко, Б. Кваснюк, І. Лукінов та ін.) виокремилася досить широке коло досліджень з цієї теми. Серед проблем, які розглядалися у дослідженнях, виокремлюються вчення про інновації та методологічні засади пізнання інноваційних процесів, глобальні тенденції та закономірності економіко-інноваційної динаміки тощо. Однак у більшості згаданих досліджень проаналізовано результати функціонування об'єктів, а от проблемі вивчення самого інноваційного процесу, його розвитку та значення в контексті ефективної діяльності державних інститутів і життя всього суспільства присвячено доволі незначну кількість робіт.

Саме тому на проблемі розвитку інноваційної сфери на нинішньому етапі розвитку суспільств зосереджена увага дослідників-теоретиків і громадських діячів [7; с. 3–5], і вона потребує подальшого досконального вивчення.

Інновації не є однорідними, вони є універсальною цінністю суспільства і можуть проявлятися як у соціально-економічній, так і в культурно-освітній, організаційно-управлінській, суспільно-політичній сферах. Кожна з них має свої специфічні якісні характеристики, що визначають ступінь впливу на суспільний розвиток.

Унаслідок цього виникає необхідність класифікації інновацій.

Нині вітчизняними та зарубіжними авторами розроблено багато варіантів класифікації інноваційних процесів. У цих класифікаціях вчені переважно розглядають інновації за такими ознаками: ступінь новизни, глибина змін, причини виникнення, сфера застосування, характер використання, призначення та ін. Крім того, фахівці навіть за однією ознакою вирізняють різноманітні типи інновацій. Так, за сферою застосування розрізняють економічні, організаційні, технологічні, технічні, товарні, суспільні, політичні, соціальні та інші інновації.

Наведений перелік варіантів класифікацій інноваційних процесів далеко неповний. Але все це підтверджує той факт, що інновації насправді є невід'ємною частиною випереджального розвитку суспільства та є його універсальною цінністю, адже інноваційні зміни за умов становлення інформаційної цивілізації зачіпають усі сфери суспільного життя.

Інформаційна епоха стає епохою інновацій, оскільки визначальним чинником розвитку людства виступає інтелектуальна й управлінська мобільність. Відтак, ще з 1950–60-х рр. почала спостерігатися підвищена увага західних дослідників до вивчення інноваторського потенціалу суспільства. У цей період науковці дійшли висновку, що однією з головних, визначальних попередніх умов та етапів інноваційних процесів є стан науково-дослідницьких та дослідно-конструкторських робіт (НДДКР).

Від того часу знання, рівень освіти, її практична орієнтація стають життєво важливими складовими суспільного розвитку. А з огляду на те, що нині відбуваються процеси глобалізації, інформатизації й інтелектуалізації, вищеперелічені чинники в принципі мають розглядатись як необхідне джерело для вироблення інноваційних стратегій подальшого розвитку держави зокрема та всього суспільства загалом.

Виходячи з історичних і статистичних показників, можна побачити, що процеси глобалізації сприяють соціальному й економічному розмежуванню між країнами залежно від рівня їх технологічного розвитку та конкурентоспроможності. Як наслідок, саме ті суспільства, які є спроможними гармонійно поєднувати політичні інновації з всеохоплюючими процесами політичної та економічної глобалізації, зуміють прискорити темпи свого цивілізаційного розвитку. У свою чергу, це надасть можливість цим суспільствам зайняти панівне положення в системі міжнародного поділу праці й очолити передові позиції в процесі постіндустріального суспільного розвитку.

Так і Україна для свого подальшого інтегрування в європейську спільноту та глобальну

економіку повинна розробляти й упроваджувати стратегічні інновації у сфері комп'ютерних, інформаційних та комунікаційних технологій. Адже відставання України в розвитку електронної промисловості ще більше поглибить її економічну залежність від низки західних країн, що обрали інноваційний шлях розвитку, а також обмежить можливість створення власної інформаційної економіки, яка, у свою чергу, забезпечує найбільший приріст капіталів [13]. Із цього приводу доречним є навести приклад розвитку інформаційних технологій у США, які значною мірою стали визначати економічний потенціал країни та істотно підтримувати її провідну роль у світовому співтоваристві. Так, у США близько 75% доданої вартості в промисловості отримувалося завдяки використанню інформації [5, с. 21].

Зрозумілим є те, що подальше нехтування розвитком означеної галузі в перспективі може призвести до перетворення України на сировинний придаток постіндустріального світу, втратою нею економічної, інформаційної та соціальної безпеки. Крім того, «...нестабільність політичної системи, брак чітких орієнтирів суспільного розвитку, економічна відсталість, корозія моральних принципів суспільства і відмовлення від духовних цінностей та ідеалів своїх батьків, екологічна занедбаність довкілля відкидають українське суспільство на узбіччя цивілізаційного розвитку та підривають нашу стратегічну перспективу» [11].

Тобто окреслена тенденція може призвести до того, що наша держава опиниться осторонь прогресу і стане об'єктом на геополітичній карті світу, якому нав'язуватимуть свою позицію ті країни, що виявлять більшу здатність до продукування й ефективного використання інноваційних технологій. Адже головним критерієм, визначальною умовою розподілу країн на панівних і тих, що відстають, є ефективність запровадження інновацій в суспільно-політичній сфері, інтелектуальний розвиток усієї нації та кожного окремого громадянина.

Виходячи з викладеного, для всіх суб'єктів політичного процесу вкрай важливим є розуміння подій, що відбуваються в суспільстві, оскільки саме усвідомлення нагальної проблеми та своєчасне її вирішення є джерелом та головною рушійною силою політичних змін.

Із цього приводу яскравим прикладом можуть слугувати успіхи Польщі та країн Балтії. Ці країни обрали переважно не модернізаційні, а інноваційні шляхи політичних перетворень у своїх державах, які надалі призвели до суттєвих політичних, економічних і соціальних змін, попри те, що їх стартові можливості були набагато гіршими від українських. Виходячи зі змісту визначень категорії «інновація» в різних досліджен-

нях, можна зробити висновок, що цей термін безпосередньо пов'язаний з появою нових комбінацій (Й. Шумпетер [12, с. 84–154]), зі зміною рутини (Р. Нельсон, С. Уінтер [10, с. 46]), з процесом перетворення можливостей у нові ідеї, які широко впроваджуються в практику (Д. Тідд, Д. Бессант, К. Павітт [14, с. 38]), тобто з новим явищем, новаторством, що, у свою чергу, протиставляється традиційним формам дії, мислення та поведінки. Тобто інновацією є все те, що виходить за межі традиційного, звичайного або усталеного.

У свою чергу, як інновація протиставляється традиції, так і сучасне суспільство, основане на домінуванні науково-технічних інновацій, протиставляється традиційному, що ґрунтується на відтворенні схем людської діяльності, форм спілкування, організації побуту, культурних зв'язків тощо. Варто зауважити, що позицій, які ґрунтувалися на вищезазначеній класифікації, дотримувалися такі вчені, як Д. Белл, А. Турен, Е. Тоффлер, П. Дракер, З. Бжезинський, Й. Масуда та ін.

Відтак перший тип суспільства (сучасний) характеризується прагненням до максимально ефективного використання ресурсів, пошуком, використанням і цілеспрямованим розвитком нових досягнень науки та техніки в усіх галузях людської діяльності на основі впровадження інновацій, а другий (традиційний) тип — передачею знань, чітким слідуванням встановленим звичаям і традиціям, тобто характеризується відтворенням самого себе.

До сучасних, технотронних суспільств, у яких, як зазначав З. Бжезинський, панівна роль належить знанням, відносять євро-американське, а до традиційних — більшу частину Африки, істотну частину Латинської Америки, більшу частину Сходу.

Така класифікація суспільств є досить умовною, адже кожна цивілізація (кожне суспільство) має певний набір особливостей, що вирізняє її з-поміж інших. Однак цей поділ не позбавлений сенсу, оскільки тримається з античних часів й дотепер.

Умовність означеної класифікації підтверджує й той факт, що такі країни, як Японія, Тайвань або Корея, у взаємовідносинах «особа — суспільство», у системі цінностей і норм тощо належать до традиційних цивілізацій, однак нині вони стали лідерами постіндустріального суспільства та визначаються багатьма науковцями як технотронні цивілізації.

Узагальнюючи написане згаданими ученими в 60–90-ті рр. XX ст. щодо сучасного інформаційного (постіндустріального) суспільства, можна визначити наступні основні риси цього типу соціальної організації.

Визначальним фактором суспільного розвитку загалом є перетворення товаровиробної економіки в обслуговуючу, що, у свою чергу, означає перевагу сфери послуг та інформації над сферою виробництва, зміну соціальної структури: класовий поділ поступається професійному, втратою значення власності як критерію соціальної нерівності та переважанням рівня освіти і знань з університетом як місцем їх виробництва і накопичення.

Відтак, як зазначав Д. Белл, час геніальних умільців, що могли без спеціальної освіти створити ткацький верстат, паровий двигун чи телефон, пройшло, сьогодні чимраз більше джерелом нового в техніці стають досягнення у фундаментальних науках. Тобто, на думку науковця, нове, постіндустріальне суспільство базується на теоретичному знанні, джерелом якого, у свою чергу, виступають інновації. Отже, особливо істотним «механізмом», що породжує сучасність в її дійсності, тобто в єдності сутності й існування, є інновація [8, с. 51–56].

Нині ми можемо спостерігати, з якою швидкістю прискорюється соціальний час, як інновації дедалі помітніше наповнюють життя суспільства, полегшуючи тим самим тягар його існування, як підвищується ступінь незалежності людини від природи, як чимраз виразніше виявляються такі цінності, як воля та особистість. Але простір інновацій при цьому аж ніяк не обмежено техносферою, мабуть, ще масштабніше явище — соціогуманітарні винаходи та технології [6, с. 106–129].

Саме інновації вдіграють передову роль у наш час, що в сутності своїй орієнтований на ідею прогресу. Дедалі частіше ми можемо спостерігати, як у повсякденне життя людей свідомо й цілеспрямовано вносять зміни, орієнтовані на подальший розвиток суспільства, його політичної системи. Тобто інновації стають реальними суб'єктами всіх сфер суспільного розвитку.

Таким чином, інновація повинна містити такі компоненти, як новизна та значущість (корисність), що становлять та розвивають єдність існування та сутності. А значущість (корисність) є, у свою чергу, тією заданою й обґрунтованою самим устроєм світу реальністю, куди новизна може включитися. Тобто інновація — це єдність нового та значущого. Із цього погляду, інновація може бути визначена як ставання необхідним того, що було (чи — здавалося) досі неможливим [1, с. 40–44].

Однією з найважливіших умов успіху інновацій є наявність самої людини діяльної — інноватора, яка будучи охоплена новою ідеєю, буде готова докласти максимум зусиль, щоб втілити її в реальному житті. Сучасність створюється безліччю саме таких людей. Такі спільності активних суб'єктів А. Тойнбі називав «творчою меншістю».

У процесі реалізації інновацій «творча меншість» (інноватори) повинна вміти ризикувати, покладатися насамперед на себе, володіти неабиякою майстерністю, наполегливістю, самовідданістю (що не можуть компенсувати талант, освіченість) та творчістю. Тобто інноватори повинні, по суті своїй, бути революціонерами, адже перелічені характеристики є їх визначальними якостями. Тому інновації — це свого роду іспит як для самих інноваторів, так і для всього суспільства.

Як відомо, у традиційному суспільстві загалом було негативне ставлення до революції. Для підтвердження означеної тези доречним буде наведення фрази, сказаної представником традиціоналістичного напрямку Мішелем Монтенем: «Мені здається найвищою мірою несправедливим прагнення підкорити відстояні суспільні правила й установи мінливості приватної сваволі ...і, тим більше, починати проти законів божеських те, чого не стерпіла б жодна влада у світі щодо законів цивільних; ...найбільше, на що ми здатні, це пояснювати та поширювати застосування вже прийнятого, але аж ніяк не скасовувати його та замінити новим» [9, с. 98].

Суттєвим у контексті розглядуваної теми є те, що свідоме вирішення заздалегідь називається «мінливістю приватної сваволі», однак, аналізуючи явище «свідомого рішення» крізь призму цінностей сучасного постіндустріального суспільства, можна було б говорити про прояв «індивідуальної волі».

Із Монтенем погоджується Ніколо Макіавеллі: «...треба знати, що не існує справи, влаштування якої було б сутужніше, ведення небезпечніше, а успіх сумнівніше, ніж заміна старих порядків новими» [3, с. 259].

Цікавим також є той факт, що не лише у традиційному суспільстві, але й за умов новоєвропейської цивілізації, безумовною цінністю якого є суспільний прогрес, загалом панує скоріше негативна оцінка соціальної революції. Це, у свою чергу, пояснюється подвійністю ставлення до неї. Адже, з одного боку, революція — це закономірний і прогресивний процес удосконалення суспільного життя, а з іншого — часто кривавий характер перебігу подій, невиконання завдань, покладених на революцію та переважно негативні наслідки революційних перетворень, все це дає підстави розцінювати її як катастрофу.

Якщо революція мислиться переважно як катастрофа, то вона розкривається як стихійне панування позитивних зворотних зв'язків у соціумі, лавина соціальних змін, ланцюговий процес необоротного, непоправного. Саме в цьому плані революція — не процес, а ексцес [4, с. 109].

За нинішніх умов розвитку держави, революція в широкому її значенні в основному розгля-

дається як необхідність, але на увазі мається вже не стільки соціальна революція, скільки суспільна, «інноваційна революція».

Як уже зазначалося, справжні інновації (знаючі, корисні інновації) розпочались із другої половини ХХ ст., а спонукальним чинником їх стали розвиток знання, науки, виробництва й інформації, що, у свою чергу, пов'язано з переходом суспільства від індустріального до постіндустріального (інформаційного) типу. А як зазначає П. Дракер: «Те, що ми тепер називаємо знанням, щогодини доводить свою значущість і перевіряється на практиці. Знання сьогодні — це інформація, яка має практичну цінність, слугує для одержання конкретних результатів. Причому результати проявляються поза людиною — у суспільстві, економіці чи в розвитку самого знання» [5, с. 99]. Наведена теза якнайкраще охарактеризовує сучасне постіндустріальне суспільство з його швидкоплинністю інформації.

Доцільно відмітити, що тільки за умови, коли суспільний прогрес починає базуватися на розвитку теоретичного знання й перестає бути пов'язаним з епізодичними досягненнями експериментальної науки, можливий перехід держави до постіндустріального або, як його ще називають, інформаційного типу суспільства.

У свою чергу, умовою вступу суспільства до інформаційної ери виступає також загальний закон експонентного зростання інновацій. За підрахунками науковців, з початку нашої ери для подвоєння знань потрібно було 1750 років, друге подвоєння відбулось у 1900 р., а третє — до 1950 р., тобто вже за 50 років, зі зростанням обсягу інформації за цей час — у 8–10 разів. Ця тенденція дедалі більше підсилюється, оскільки обсяг знань у світі до кінця ХХ ст. зріс уже вдвічі, а обсяг інформації зріс більше, ніж у 30 разів [2, с. 28–39].

Інформаційна епоха стала епохою інновацій, оскільки визначальним чинником розвитку людства виступає інтелектуальна й управлінська мобільність. Проте варто зазначити, що перед людством постає проблема того, що інновації — це не лише провідний фактор економічного, політичного та соціального поступу суспільства; адже постійна гонитва за нововведеннями може спровокувати й феномен інноваційної втоми, вперше описаний кілька десятиліть тому відомим американським дослідником Е. Тоффлером у праці «Футурошок».

Безперервне нарощування технологічного потенціалу, перманентні кардинальні суспільно-політичні, соціокультурні, техніко-економічні трансформації неминуче спричиняють інноваційний шок, зростаючу втому від нововведень. Людина ХХІ століття перебуває у вкрай неспокійному світі, в якому кожні кілька років

відбуваються значні зміни в усіх сферах суспільного життя. Така загальна невизначеність, вражаюче розмаїття товарів, послуг, технологій, соціокультурних стандартів і взірців зумовлюють виникнення ризику для психологічної стійкості людини. Нововведення починають втрачати свою колишню привабливість, ставлення до інновацій (особливо в політичній сфері) стає обережнішим, а час від часу навіть ворожим. Альтернативною цінністю інноваційному розвитку інформаційної цивілізації за таких умов може стати сталість, незмінність життя. Можлива спроба втечі людства від цивілізації [7, с. 34]. Тому людство повинно переглянути пріоритетні напрями інноваційного розвитку і прийняти стратегію поступового, розумного просування нововведень, впровадження раціональної інноваційної політики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бідзюра І. Який світогляд реформаторів — така й реформа / І. Бідзюра // Віче. — 2004. — № 3. — С. 40–44.
2. Видрін Д. Політика: історія, технологія, екзистенція. — К. : Либідь, 2001. — 432 с.
3. Государь // Жизнь Николо Макиавелли. — СПб., 1993. — С. 259.
4. Дмитренко М. А. Інноваційні стратегії розвитку України: політологічний концепт [Текст] / М. А. Дмитренко; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Ін-т досл. проблем державної безпеки. — К. : Університет «Україна», 2010. — 504 с.
5. Дракер П. Посткапиталистическое общество // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / под ред. В. Л. Иноземцева. — М. : Academia, 1999. — 640 с.
6. Инглхарт Р. Культура и демократия // Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу / под ред. Л. Харрисона, С. Хантингтона. — М. : Московская школа политических исследований, 2002. — 320 с.
7. Інноваційний розвиток України: політико-правові аспекти / за ред. В. П. Горбатенка: монографія. — К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2006. — 248 с.
8. Лолаев Т. О «механизме» течения времени / Т. Лолаев // Вопросы философии. — 1996. — № 1. — С. 51–56.
9. Монтень М. Опыты. Избранные главы: пер. с фр. / сост., вступ. ст. Г. Костикова; примеч. Н. Мавлевич. — М. : Правда, 1991. — 656 с.
10. Нельсон Р., Уинтер С. Эволюционная теория экономических изменений. — М. : Финстатинформ, 2000. — 474 с.
11. Стратегії розвитку України: теорія і практика / за ред. О. С. Власюка. — К. : НІСД, 2002. — 864 с.
12. Шумпетер Й. Теория экономического развития. — М. : Прогресс, 1992. — 456 с.
13. Report on the European Economy 2006 / CESifo Forum. — 2006, Special Issue.
14. Tidd J., Bessant J., and Pavitt K. Managing Innovation. John Wiley & Sons. LTD. Chichester, 2004. — P. 38.

ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «МЕДІА-ТЕРОРИЗМ»

Тетяна Єрохіна, аспірантка кафедри суспільно-політичних наук, глобалістики та соціальних комунікацій Університету «Україна»
УДК 316.16

У статті розглядається проблема визначення поняття медіа-тероризму. Аналізуються актуальні аспекти теорії тероризму, у т.ч. питання використання інформаційних технологій у процесі терористичної діяльності, стан дослідження проблеми.

Ключові слова: тероризм, інформаційне суспільство, медіа-тероризм, інформаційний тероризм, масові комунікації, глобалізаційні процеси.

В статье рассматривается проблема определения понятия медиа-терроризма. Анализируются актуальные аспекты теории терроризма, в т.ч. вопросы использования информационных технологий в процессе террористической деятельности, состояние исследования проблемы.

Ключевые слова: терроризм, информационное общество, медиа-терроризм, информационный терроризм, массовые коммуникации, глобализационные процессы.

In the article the problem of media-terrorism definition is under consideration. The aspects of the theory of terrorism, including the questions of informational technologies use while assassinating are analyzed. The state of the question research is described.

Key words: terrorism, informational society, media-terrorism, informational terrorism, mass communications, globalization processes.

Суть «классического» терроризма предельно точно отражена в старинном китайском афоризме: «Убить одного — запугать сотни».

После 11 сентября 2001 года она не изменилась. Изменилось число жертв: «убить тысячи — запугать миллиарды».

В. Цыганов

Серед безлічі глобальних проблем сучасності проблема тероризму займає особливе місце, адже живучість тероризму і його небезпечність становлять сьогодні загрозу не тільки для безпеки окремої країни, але й для всієї світової спільноти.

Події початку ХХІ ст. вимагають пояснень щодо появи і поширення в суспільному житті феномену сучасного тероризму та його проявів. При цьому успіх антитерористичної діяльності не в останню чергу залежить від знання причин, умов і передумов виникнення й активізації тероризму, вироблення ґрунтовної теорії сучасного тероризму та його форм.

Наразі термін «тероризм» застосовується для позначення багатьох видів насильницьких дій, спрямованих на досягнення економічних, соціальних, релігійних, політичних та інших цілей. Для характеристики цих видів науковцями було запропоновано різні визначення поняття «тероризм», яких на сьогодні понад 100. Консенсусу, утім, і дотепер не досягнуто, однак такі спроби досягнення не припиняються, всупереч думці одного з провідних теоретиків тероризму, що спільної дефініції тероризму взагалі «...не існує» і вона «не буде знайдена в найближчому майбутньому» [1].

Визначення тероризму варіюються від найзагальніших, до яких належать, наприклад, такі: «тероризм — це незаконне використання сили проти невинних людей для досягнення політичних цілей» [2]; «тероризм — це використання сили або загроза використання сили, спрямованої на досягнення політичних змін» [3] — до розширених: «тероризм — суспільно небезпечна діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади або вчинення інших посягань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей» [4].

К. Сімонсен і Дж. Спіндлав у 2007 р. у роботі «Terrorism today: The past, the players, the future» здійснили аналіз різних визначень тероризму, що характеризували це явище, з точки зору його цілей, методів, мотивів тощо, і на підставі аналізу запропонували таке визначення: тероризм — це незаконне застосування сили (загроза такого застосування), суб'єктом якого є угруповання або окрема особа і яке спрямовано на невинних громадян (як правило — цивільних) з метою досягти якоїсь конкретної (зазвичай політичної) мети або вплинути на урядові організації [5].

Науковці України, зокрема В. Ємельянов, визначають тероризм як «загальнебезпечні дії або загроза ними, що вчинюються публічно і посягають на суспільну безпеку та спрямовані на створення в соціальній сфері обстановки страху, неспокою, пригніченості з метою прямого або непрямого впливу на прийняття будь-якого рішення чи відмови від нього в інтересах винних» [6]. В. Коршунов вважає, що треба під тероризмом розуміти не тільки суспільно небезпечну діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства або погрози вчинення злочинних дій

з метою досягнення злочинних цілей, але й «вчинення значних матеріальних збитків чи для настання інших суспільно небезпечних наслідків, що здійснюються з метою порушення громадської безпеки» [7]. З погляду С. Телешуна, «тероризм можна визначити як засіб використання недержавного насилля або загрозу насиллям для того, щоб спричинити тотальну паніку в суспільстві, послабити або повалити урядові структури і викликати політичні зміни, спровокувати в населення стурбованість своєю беззахисністю перед насиллям, а, отже, й призвести до зміни державної влади та задовольнити нові політичні, соціальні, релігійні й етнічні вимоги» [8]. На підставі аналізу існуючих визначень тероризму І. Томбулатов робить висновок, що «тероризм — це різні форми запланованого прояву агресії, спрямованої на конкретні публічні особи або випадкові скупчення людей, результатом якої має стати формування почуття страху та пригніченості у певних групах або у всього населення країни заради досягнення політичних, економічних та інших цілей» [9].

В. Ліпкан виділяє такі ознаки тероризму:

1. Тероризм є однією з форм організованого насильства.
2. При тероризмі здійснюється примус більш широкої соціальної групи, ніж безпосередні жертви насильства.
3. Формування цілей здебільшого не пов'язано з конкретними проявами насильства, тобто між жертвою та метою, на яку спрямовують свої дії терористи, немає прямого зв'язку.
4. Тактична мета тероризму полягає в тому, щоб привернути увагу до проблеми, стратегічна — досягти певних соціальних змін.
5. Акти тероризму самі по собі становлять традиційні форми загальнокримінальних злочинів.
6. Тероризм паралізує протидію з боку громадськості.
7. Знаряддям впливу тероризму є психологічний шок, який супроводиться усвідомленням того, що будь-хто може стати жертвою незалежно від того, до якої верстви суспільства він належить.
8. Будь-які правила чи закони не визнаються — жертвами терористичних актів можуть бути як дорослі чоловіки, так і жінки та діти.
9. Розрахунок робиться на ефект раптовості, неочікуваності та несподіваності.
10. Публічність виступає як основна ознака тероризму.
11. Демонстративність актів тероризму — бажання справити враження на широкий загал.
12. Тероризм припускає «політичне вимагання», тому він не пов'язаний із стихійними повстаннями та виступами населення.
13. Тероризм вимагає негайного задоволення висунутих вимог, інакше він вдається до реалізації погроз та ескалації насильства.

14. Може бути використаний організаціями будь-якого спрямування.

15. Практично завжди бере на себе відповідальність за вчинені акти насильства, оскільки вони є засобом досягнення мети, а не самоціллю.

16. Становить антитезу політичного вбивства. Йому притаманна індіферентність щодо жертв, на протигагу селективності при політичному вбивстві.

17. Розрив між безпосередньою жертвою насильства та групою, яка становить об'єкт впливу, мету насильства [10].

Як видно з поданих вище дефініцій і характеристик тероризму, ключовими елементами при визначенні терміна «тероризм» є такі: насильство, страх, залякування. Центральним з них (орієнтуючись на етимологію власне терміна «тероризм», який походить від французького «*terrorisme*», що, в свою чергу, утворений від латинського дієслова *terre* — «Я боюся»), є слово «страх».

Той факт, що стратегія тероризму розрахована не так на безпосередні фізичні наслідки застосування сили, заподіяну нею матеріальну шкоду чи значну кількість загиблих, крах систем життєзабезпечення тощо, а радше на досягнення психічного ефекту, спричиненого терактом, був зауважений аналітиками застосування сили вже у 70-х рр., адже саме тоді відбувся терористичний акт, який став класичним прикладом ефективності використання терористами мас-медіа для поширення почуття страху.

Мова йде про події 1972 р., коли під час Олімпійських ігор у Мюнхені група з восьми палестинських терористів з організації «Чорний вересень» увірвалася в Олімпійське селище й захопила в заручники одинадцять ізраїльських спортсменів, убивши двох, коли ті спробували чинити опір. Урешті терористів разом із заручниками відвезли на гелікоптері до військового аеропорту в Фюрстенфельдбруку, звідки вони повинні були вилетіти в одну з арабських країн. Унаслідок невдалої спроби звільнення заручників, до якої вдалися німецькі власті, всі ізраїльські заручники загинули.

За драматичними подіями, що відбувалися в Олімпійському селищі, та за кривавою драмою в аеропорті спостерігали близько 800 млн людей в усьому світі. Завдяки широкій інформаційній кампанії загал дізнався про цю терористичну групу, мотиви та цілі її насильницьких актів. Не викликає сумніву, що «Чорний вересень» обрав Мюнхен під час проведення Олімпійських ігор як поле для терористичного акту не випадково — високі технології, якісне обладнання, професійний персонал гарантували досі небачений медіа-супровід цим подіям та ефективно донесення меседжу терористичного угруповання до адресатів.

«Where the press is free (...) all is safe» («Там, де преса вільна, всі в безпеці»). Близько 200 років

тому Томас Джефферсон написав ці слова — і дотепер свобода засобів масової інформації є ознакою демократичного суспільства. Проте як оцінювати ситуації, подібні до описаних вище, коли мас-медіа є інструментом або перебувають під впливом організації, яка має на меті зашкодити цьому демократичному суспільству?

Адже, на відміну від тероризму минулого, який являв собою своєрідне «тріо», учасниками якого були «терористи + їхні жертви + влада», сучасний тероризм найчастіше виступає у вигляді «квартету», партії якого виконують «терористи + їхні жертви + влада + ЗМІ» [11].

Специфіка сучасного тероризму визначена інформаційною революцією та розвитком мас-медіа, які використовуються як інструмент маніпулювання масовою свідомістю [12]. Завдяки типовій для сучасної демократії комунікативній інтенсивності досягаються небачені досі психічні ефекти терористичних актів [13]. При цьому досягнення сучасних науки і техніки дають змогу для того, щоб значно збільшити можливості руйнівних дій окремо взятої людини, так і, водночас, підсилити суспільний резонанс від цих її дій [14].

Мас-медіа, що оперують, трансформують і дозують інформацію, стали головним інструментом впливу в сучасному суспільстві. Для підвищення ефективності здійснення стратегій терористичних актів використовуються найсучасніші інформаційні технології, які допомагають перетворити публіку на об'єкт маніпулювання.

Сучасні мас-медіа можуть подавати інформацію під необхідним кутом або додавати кольорів сюжетам. Вони можуть приховувати справжні відомості або керувати громадською думкою [15]. Без резонуючого ефекту громадської думки терористичні стратегії не змогли б функціонувати настільки ефективно, але як можна обмежити свободу мас-медіа в демократичній країні?

На виклик проблем сучасності увага багатьох науковців зосереджена на проблемах відносин між тероризмом та мас-медіа, ролі мас-медіа в наслідках терористичних актів [16].

Зважаючи на швидкий розвиток інформаційних технологій та їх успішне використання терористами, в науці, починаючи з середини минулого століття, набула поширення теорія щодо наявності «симбіотичного зв'язку» між тероризмом та мас-медіа, згідно з якою терористичні організації використовують мас-медіа як провідник для своїх меседжів до широкого загалу, водночас постачаючи «гарячі новини» мас-медіа [17].

В. Коршунов, пов'язуючи сучасний етап розвитку суспільства (інформаційне суспільство) з еволюцією тероризму, зазначає, що останній орієнтований на «використання різних форм і методів тимчасового або необоротного виве-

дення з ладу інформаційної інфраструктури держави або її елементів, а також за допомогою протиправного використання інформаційної інфраструктури для створення умов, що тягнуть за собою тяжкі наслідки для різних сторін життєдіяльності особистості, суспільства та держави» і характеризує його як насильство проти мирних та неналежних до «адресата» терору людей, з обов'язковою систематичною демонстрацією суспільству катастрофічних результатів терору через засоби масової інформації та, через громадську думку, як через передавальний механізм, — лідерам країн для подальшого пред'явлення через ті ж ЗМІ суспільству і владі мотивів терору та умов його припинення [18].

Д. Кислов виокремлює такі напрями використання мас-медіа терористами:

1. Психологічний та ідеологічний вплив на свідомість мас (основні прийоми: посилення на безвихідь, що веде до такого типу боротьби (імперативність терору); демонстрація насилля як протидія насиллю могутніших країн; використання гасел ненасилля, спрямованих до жалю, та інших свідомих методів порушення правил доведення чи спростування, що відомі з теорії аргументації чи логіки).

2. Пошук ресурсів, засобів, інвестицій, резервів та приборчників.

3. Збирання та розміщення інформації здійснюються через пошук й аналіз мап, схем, планів, місць особливо небезпечних об'єктів, отруйних та інших речовин, боєприпасів тощо.

4. Координація дій та планування терактів. Використання досягнень ІТ для спрощення, здешевлення та ефективності завуальованої координації шляхів, використання відео- та аудіоможливостей засобів масової комунікації [19].

З метою визначення способів використання мас-медіа терористами була вироблена модель білатеральних відносин між медіа та тероризмом [20], яка передбачає шість типів відносин між чотирма учасниками:

- уряд ↔ терористи;
- терористи ↔ публічна думка;
- публічна думка ↔ медіа;
- уряд ↔ медіа;
- медіа ↔ терористи;
- публічна думка ↔ уряд.

Зарубіжні науковці в результаті аналізу способів використання мас-медіа терористами доходять висновку, що форми «симбіотичного зв'язку» між тероризмом та мас-медіа за моделлю «медіа ↔ терористи» можуть відрізнитися залежно від стратегій терористів — від «абсолютної індиферентності» до «медіа-орієнтованої стратегії» та «примусу» [21] (останні форми зустрічаються найчастіше); для позначення такого зв'язку використовують термін «медіа-тероризм».

На сайті, присвяченому проблемам медіа-тероризму [22], подано таке визначення терміна: якщо тероризм — це незаконне застосування сили або загроза такого застосування, суб'єктом якого є окрема людина чи угруповання, з метою залякування або примусу часто з ідеологічною або політичною метою, то медіа-тероризм — це використання страху, що спричинений реальними або вигаданими подіями, з метою залякування або примушення до дії людських мас, позбавлення людей можливості думати самостійно.

Д. Кіслов відмічає, що медіа-тероризм (дослідник також використовує термін «медіа-інформаційний тероризм») характеризується такими ознаками: «демонстрацією реально-віртуальних сцен жаху; поширенням глядацької аудиторії на весь світ; передачею реальних трагедій в режимі он-лайн і багаторазовим повтором та широким розповсюдженням сцен руйнувань, насилля, загибелі» [23].

Деякі російські дослідники медіа-тероризм пропонують розглядати як окремий тип інформаційно-психологічного впливу в межах інформаційного тероризму, який поділяється на підвиди — інформаційно-психологічний (контроль над ЗМІ з метою розповсюдження дезінформації, чуток, демонстрації сили терористичних організацій) та інформаційно-технічний (пошкодження окремих елементів або всього інформаційного середовища супротивника) тероризм, та зазначають, що власне медіа-тероризм реалізується у відкритій (пропаганда, реклама, агітація, інформаційні повідомлення) та прихованій (аудіо-, відеосугестія, тобто візуальне та звукове навіювання, нейролінгвістичне програмування та інші технології) формах [24].

Точку зору щодо розгляду медіа-тероризму як особливого виду інформаційно-психологічного терору поділяє К. Герасименко і вживає паралельно з терміном «медіа-тероризм» термін «медіа-кілерство». При цьому, як вважає дослідник, сутність медіа-тероризму «полягає у спробах шляхом організації спеціальних медіа-кампаній дестабілізувати суспільство, створити у ньому атмосферу громадянської непокори, недовіри суспільства до дій та намірів влади й особливо її силових структур, покликаних захищати суспільний порядок. Для цього використовуються не лише друковані ЗМІ та мережі ефірних й кабельних мас-медіа, але й Інтернет, електронна пошта, різноманітні електронні іграшки, компакт-диски, аудіокасети тощо» [25].

Автор «Словаря термінів по медиа-образованию, медиа-педагогике, медиа-грамотности, медиа-компетентности» А. Федоров [26] також вирізняє такі види тероризму, як «інформаційний тероризм» та «медіа-тероризм», проте не розділяє їх як, наприклад, родове та видове поняття, а отожднює.

Медіа-тероризм як особливий вид інформаційного тероризму розглядає В. Циганов, він пропонує таке його визначення: медіа-тероризм являє собою цілеспрямоване, планомірне, систематичне використання можливостей засобів масової інформації для створення і тиражування почуттів страху (жаху, занепокоєння, тривоги) і поширення їх в інформаційному просторі з метою маніпулювання суспільною свідомістю [27].

Загалом аналіз джерел свідчить, що досліджень, присвячених тим або іншим питанням медіа-тероризму, достатньо багато. Проте, порівнюючи англomовний доробок, що стосується різних аспектів зв'язку мас-медіа і тероризму, та результати досліджень вітчизняних науковців, варто визнати, що низка аспектів потребує подальшого розгляду.

По-перше, питання щодо визначення медіа-тероризму (втім, як і визначення тероризму) як окремого явища залишається відкритим, адже більшість авторів використовують його, не намагаючись надати визначення, або вказують на окремі його характеристики чи ознаки.

Так само потребує відповіді питання, чи розглядати медіа-тероризм як окремий вид чи як підвид інформаційного тероризму.

Крім того, незважаючи на появу достатньо ґрунтовних розробок українських науковців, присвячених проблемним питанням використання мас-медіа терористами, — у порівнянні з іноземними виданнями, — коло питань видається занадто вузьким. У більшості випадків розгляд стосується інформаційної складової національної безпеки країни. Поза увагою залишаються питання відповідальності мас-медіа, конфлікту між засадами демократії та необхідністю контролю засобів масової інформації, виділення типів власне медіа-тероризму (на нинішньому етапі актуальність, як видається, для нашої країни становить електоральний медіа-тероризм), можливостей психологічного опору стратегіям залякування та багато інших.

Не намагаючись розв'язати всі визначені проблеми, є сенс зупинитись на питанні визначення терміна «медіа-тероризм». Наразі найвдалішим видається наведене вище визначення, надане В. Цигановим. Воно відображає як мету дії (маніпулювання суспільною свідомістю), так і спосіб, характеристику та засоби медіа-тероризму. Проте поза увагою науковця залишається власне першоджерело, на базі якого виникає явище медіа-тероризму — подія або її загроза, адже термін «медіа-тероризм» складається з двох слів, де кожне слово є рівноправним.

Поділяючи точку зору В. Лакера щодо неможливості вироблення універсальної дефініції тероризму у зв'язку з багатоманітністю та змінністю цього явища, для вироблення дефініції

медіа-тероризму можна запропонувати, як базове, таке визначення тероризму: тероризм — це нелегітимне насилля або його загроза, що має на меті залякування для реалізації політичних, соціальних та інших цілей.

Ураховуючи те, що слово «медіа» позначає канали акумулювання/трансмисії інформації або даних чи засоби, використовувані для збереження чи передачі інформації, на основі напрацьованого визначення тероризму, пропонується таке визначення медіа-тероризму: медіа-тероризм — це цілеспрямоване залякування для реалізації політичних, соціальних та інших цілей шляхом викликання та поширення завдяки використанню засобів мас-медіа почуття страху, що виникає в результаті факту нелегітимного насилля (або його загрози).

При подальших розробках проблемних питань медіа-тероризму варто зосередити увагу на проблемі типологізації видів тероризму, а також на формах прояву медіа-тероризму як міжнародних, так і національних (українських, а також інших країн світу).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Лакер В.* Витоки тероризму [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n25texts/laker.htm>.4
2. Там само.
3. *Jenkins Brian.* Theory in the Area of Terrorism [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://vista.bu.edu/webct/>
4. Закон України «Про боротьбу з тероризмом» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=638-15>
5. *O'Connor T.* Definitions and Typologies of Terrorism [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.drtoconnor.com/3400/3400lect01.htm>
6. *Емельянов В. П.* Терроризм и преступления террористической направленности. — Харьков : Рубикон, 1997. — 252 с.
7. *Коршунов В. О.* Політичний тероризм: інформаційні методи боротьби: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/ard/2008/08kvoimb.zip>
8. *Телешун С.* Сучасний тероризм — українські реалії. Окремі політико-правові зауваження [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=36&c=674>
9. *Томбулатов І. А.* Соціально-політичні чинники тероризму [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/Portal/soc_gum/Vdakk/2011_2/49.pdf
10. *Ліпкан В.А.* Тероризм: юридична дефініція та зміст // Тероризм і боротьба з ним. Президенту України, ВРУ, Уряду України, органам центр. і місцев. виконав. влади // Аналіт. розробки, пропоз. наук. і практ. працівників: Міжвід. наук. зб. / за ред. А. І. Комарової, Ю. В. Землянського, В. О. Євдокимова та ін. — К. : НДІ проблем людини, 2000. — Т. 19 (1). — 610 с.
11. *Цыганов В.* Медиа-терроризм. Терроризм и средства массовой информации. — К. : Ника-Центр, 2004. — 124 с.
12. *Вознюк В. С.* Міжнародний тероризм в сучасних глобалізаційних стратегіях: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/ard/2005/05vvsngs.zip>
13. *Мюнклер Герфрід.* Тероризм як стратегія комунікації [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n25texts/muenkler.htm>
14. *Смазнова І. С.* Філософсько-правовий аналіз тероризму та боротьби з ним: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/ard/2007/07sistbn.zip>
15. *Neuwirth Rachel.* How the Media Enable Terrorism [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.americanthinker.com/2006/08/how_the_media_enable_terrorism.html
16. *Nacos Brigitte L.* Accomplice or Witness? The Media's Role in Terrorism [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ics.leeds.ac.uk/papers/pmt/exhibits/743/NACOS.pdf>
17. *Lockyer Adam.* The Relationship between the Media and Terrorism [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://rspas.anu.edu.au/papers/sdsc/viewpoint/paper_030818.pdf
18. *Кориунов В. О.* Політичний тероризм: інформаційні методи боротьби: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/ard/2008/08kvoimb.zip>
19. *Кіслов Д. В.* Медіа-інформаційний тероризм: принципи, заходи протидії та нейтралізації [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Stpa/2009_4/19.pdf.13
20. A Media-Terrorism Model: The Saudi Experience [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://faculty.ksu.edu.sa/alkarni/DocLib1/media%20terrorism%20model%20the%20saudi%20experience.pdf>
21. Communication Research Trends. Centre for the Study of Communication and Culture. Volume 21 (2002) No. 1. Terrorism and Mass Media. William E. Biernatzki, SJ, PhD. Editor [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://csc.scu.edu/trends/v21/v21_1.pdf
22. <http://mediaterrorism.net/>
23. *Кіслов Д. В.* Трансформація політичної безпеки масових комунікацій в умовах посилення боротьби з тероризмом: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 21.01.01 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/ard/2010/10kdvpt.zip>
24. *Панарин І., Панарина Л.* Информационная война и мир. — М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2003. — 384 с.
25. *Герасименко К. С.* Сучасні ознаки загроз «інформаційного тероризму» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2009-3/09gkczit.pdf>
26. *Федоров А. В.* Словарь терминов по медиаобразованию, медиапедагогике, медиаграмотности, медиакомпетентности. — Таганрог : Изд-во Таганрог. гос. пед. ин-та, 2010. — 64 с.
27. *Цыганов В.* Медиа-терроризм. Терроризм и средства массовой информации. — К. : Ника-Центр, 2004. — 124 с.

КОМУНІКАЦІЙНО-МЕТОДИЧНІ ПРОБЛЕМИ ПОЧАТКОВОГО ПЕРІОДУ НАВЧАННЯ ПЕРШОКУРСНИКІВ СПЕЦІАЛЬНОСТІ «ЖУРНАЛІСТИКА»

Володимир Владимиров, доктор філологічних наук, професор Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Статтю присвячено розгляду проблем початкового періоду навчання першокурсників спеціальності «Журналістика». Зокрема, досліджено ті труднощі, які доводиться долати під час викладання пропедевтичної дисципліни «Вступ до спеціальності «Журналістика» та початкового курсу «Основи теорії журналістики» студентам денної форми навчання.

Ключові слова: методики викладання, поєднання навчання та виховання, співпраця викладача і студента, самостійна праця студента-першокурсника.

Статья посвящена рассмотрению проблем начального периода обучения первокурсников специальности «Журналистика». В частности, исследованы те трудности, которые приходится преодолевать преподавателям и студентам во время изучения пропедевтической дисциплины «Введение в специальность «Журналистика» и начального курса «Основы теории журналистики» студентам дневной формы обучения.

Ключевые слова: методики преподавания, сочетание обучения и воспитания, сотрудничество преподавателя и студента, самостоятельная работа студента-первокурсника.

This article examines the problems of the initial training period in studying the freshmen of the journalism. In particular, has researched the difficulties that have to overcome teachers and students during teaching this initial class «Introduction to the trade of Journalism» and the primary class «Basics of the theory of Journalism» to the full-time students.

Key words: teaching methods, a combination of training and education, teacher and student cooperation, self employment first-year students.

Актуальність методологічного дослідження роботи з першокурсниками спеціальності «Журналістика» на самому початку їхнього навчання не може викликати сумніву. Щороку нові молоді люди приходять навчатися на цю спеціальність, переважна більшість з них (за опитуваннями минулих років, 90–95%) не працювали в редакціях і пересіли на студентську лаву буквально зі шкільних парт. Їх треба прийняти, розповісти багато чого, буквально обігріти в долонях тих, хто приїхав на навчання з інших міст.

Цілий комплекс проблем не охоплений методологічним аналізом.

«Найскладніша у світі справа — водити пером по паперу» — від самого першого заняття студенти I курсу мають почути від викладача цю сентенцію. Це дозволить налаштувати їх на те, що обрана ними професія насправді не є легкою і вимагатиме від них для її опанування величезних зусиль. Це також надасть можливість викладачам нівелювати ейфорію молодих людей від того, що вони стали студентами.

Наведену істину сповідували і перші літописці та хронікери часів гусячих пер і каламарів, і класики репортажу та публіцистики, коли пера стали робити зі сталі, а газети набули мільйонних накладів. Нині, коли вже й друкарські машинки замінили на комп'ютери, а до газет, радіо та телебачення додався інтернет і розпочалася інформаційна епоха, ця істина не тільки не втратила свого значення: вона стала ще глибиннішою.

У журналістику зазвичай йдуть люди обдаровані, схильні до творчості. Однак, попри, без сумніву, творчий характер, журналістика — це професія, і тому саме через свою універсальність вона вимагає від нас точних знань щодо її канонів. Ми пишемо для всіх і про все. Нас читають, слухають та дивляться і політики, і виборці, і академіки, і безробітні, і молодь, і старші люди. Редакційні завдання ніколи не повторюються, журналістська доля зводить нас сьогодні з хліборобом, завтра — з шахтарем, далі — з військовими, спортсменами, хірургами, співаками, металургами, моряками, вчителями і т. д., щодня і безкінечно, — і з кожним треба знайти спільну мову, і про кожного треба писати чи говорити професійно досконало. Така це робота.

Але чого вона вимагає більше — таланту чи професіоналізму? Полум'я душі митця чи холодного розрахунку професіонала? До чого готуватися людям, які вирішили присвятити їй своє життя? Що більше розвивати в собі молодій людині, яка щойно стала студентом з цієї спеціальності? Та й чи можна взагалі вивчитися творчості, тобто створенню такого, чого не було до тебе?

Відомий вислів одного з класиків журналістикознавства Д. М. Прилюка починається так: «Журналістики неможливо навчити...».

Попри явний песимізм цієї частини фрази, її закінчення звучить оптимістично: «...але її можна навчитися!».

На практиці це означає, що професію журналіста можна набути, перш за все, власними зусиллями. Усім студентам усіх академічних груп спеціальності викладається один і той самий матеріал, усім пропонуються одні й ті самі підручники, монографії, інші першоджерела (наукові статті, мемуари тощо). Усі повинні брати участь у семінарах, позааудиторних заходах.

Але результати в різних студентів виявляються неоднаковими.

Одні вже з I семестру починають друкуватись у газетах, на інтернет-сайтах, учащати до теле студій чи пробувати свій голос у радіопередачах. Через рік-два вони вже стають професіоналами, у редакціях відомих ЗМІ їм вже платять гроші. Такі студенти впевнено йдуть до вершин обраної професії і, як правило, здобувають найбільших успіхів.

Другі працюють у читальних залах, на «відмінно» складають сесії, успішно проходять практику, і саме з того видно їхнє професійне зростання. Свого часу вони прийдуть до редакцій, де їхню підготовку оцінять належним чином, і там вони швидко наздоженуть своїх більш нетерплячих колег.

Треті ведуть безтурботне студентське життя і не переймаються ані навчанням, ані майбутньою професією, відклавши вирішення своїх проблем

«на потім» (а тим часом проблеми примножуються й поглиблюються).

Є ще четвертий, п'ятий, шостий типи студентів — нехай кожен сам собі вирішить, до якого саме він належить.

І все ж для кожного з них вирішальним, у кінцевому рахунку, є не те, що саме студентів було надано викладачами, скільки протилежне — що саме майбутній журналіст зумів для себе взяти. Це як у ресторані: кухня приготувала, офіціанти подали на стіл, але головним є те, скільки чого кожен з гостей з'їв. Таку думку треба кілька разів повторювати студентам у перші тижні навчання.

Один із найбагатших і тому найвідоміших американців Д'Алессандрі — фінансовий директор компанії «Хенкок», якій належить найвищий хмарочос у Чикаго, — сказав: «Кожен має здібності. Кожен має щось за душею. Кожен має амбіції. І саме тут є та точка, з якої починається конкуренція». Ось чому професори щовересня повторюють, звертаючись до студентів-першокурсників: «Це не ми вас вчимо: це ви у нас вчитесь!».

Навчальний процес для майбутніх журналістів від самого початку складається з лекцій, семінарських занять і самостійних завдань. Крім того, під час семестру можуть бути надані консультації, творчі завдання, контрольні роботи, проведені дискусії, екскурсії, зустрічі з відомими журналістами, студентські наукові конференції, інші позааудиторні заняття, а також застосовані новаторські методи засвоєння студентами першопочаткових знань з журналістикознавства.

Як першокурснику поводитись у такому розмаїтому навчальному процесі? Вочевидь, йому потрібна допомога викладача. І вона має бути надана, причому по двох лініях: інтелектуальній та емоційній. Як показує власний досвід автора у викладанні цієї дисципліни у Східноукраїнському національному університеті імені Володимира Даля, у Київському міжнародному університеті, у Київському славістичному університеті, втрата емоційної складової на цьому етапі дає тяжкі наслідки на старших курсах. Підтримати думку новачків, що журналістика є їхнім покликанням, привітати їх з тим, що вони обрали найцікавішу у світі професію («бо ми маємо завжди бути там, де цікаво, щоб цікаво написати про це!»), показувати на досвіді класиків, яку блискучу кар'єру можна зробити в цій царині, попередити про універсальність вимог від неї до своїх служителів — усе це вкрай необхідно для молодої людини, сповненої не лише надій, а й сумнівів. Уже з першого заняття початківці мають отримувати позитивний емоційний заряд, і дуже погано, коли ця дисципліна викладається сухо, тільки за книжками, тільки в аудиторії і тільки заради заліку під час сесії.

І навчити, і запалити — таке завдання має поставити перед собою викладач цієї навчальної дисципліни.

Інтелектуальна компонента складається передовсім із лекційних і семінарських занять. Що це таке, вчорашні школярі не знають, і тому необхідно виділити час і ознайомити їх з особливостями організації навчального процесу у виші. Крім того, студентам треба буде готуватися до самостійних завдань, розпочати системну співпрацю з редакціями, тобто надіслати до них свої перші журналістські твори, написати модульні кваліфікаційні роботи (МКР), відвідати друкарню з високим і офсетним способами друку, телестудію, де взяти участь у телезйомках, зустрітися на «майстер-класах» з провідними журналістами України — і тут теж вони мають чітко усвідомлювати, який саме крок у напрямку до опанування журналістикою вони робитимуть.

Наприкінці семестру необхідно скласти залік. Питання до нього містяться в кінці Навчально-методичного комплексу з даної дисципліни.

Усе це має відбутися протягом перших — найважчих для необізнаних новачків місяців навчання. У США таких студентів називають *freshmen*, тобто «свіжі люди».

Необхідно також мати на увазі, що поряд зі «Вступом до спеціальності» студенти вивчатимуть іншу дисципліну — «Основи теорії журналістики». Це вже не пропедевтичний, а суто теоретичний курс, під час якого студенти мають отримати знання з фундаментальних законів функціонування журналістики. При цьому деякі основні теми (соціальні функції преси, принципи журналістики, свобода слова тощо) неунікнено перетинатимуться. Це враховано викладачами як чинник підсилення уваги студентів саме до цих тем. У курсі «Вступу...» тема вперше визначається і окреслюється, у курсі «Основ...» вона поглиблюється саме в її теоретичній складовій.

Лекції. Опанування кожної теми розпочинається під час лекції. Саме тут професор або доцент знайомить студентів з основними поняттями, які становлять основу кожної навчальної дисципліни, з літературою, яку їм слід вивчити самостійно у бібліотеці чи в інтернеті. Викладач підкреслює місце і значення даної теми у загальній структурі навчальної дисципліни, її зв'язок з іншими темами або навіть з темами інших дисциплін.

Потім він переходить до викладення основної частини лекції.

Студенти зобов'язані не тільки уважно його слухати, а й вести конспект лекції, тобто встигати записувати за лектором основні положення матеріалу, що викладається. При цьому студентам не слід чекати вказівки викладача «Запишіть!». Кожен має самостійно вирішувати, яку

саме думку лектора йому треба занотувати. Навчання в університеті передбачає саме ініціативний, самостійний підхід кожного студента до процесів набуття знань і навичок в обраній ним професії. Уже тут має виявлятися дух творчого змагання між майбутніми фахівцями: хто краще конспектує за своїми викладачами, той буде краще підготовленим через роки навчання, той посяде кращу посаду в редакціях і більше отримуватиме за свою працю.

Університетська лекція — провідний вид спільної навчальної роботи і студента, і викладача. Вона завжди є результатом великої підготовчої праці викладачів. Як правило, в основу кожної з них, як правило, покладено близько десяти монографій, підручників, навчальних посібників, статей з фахових журналів, матеріалів конференцій, власного журналістського, наукового та викладацького досвіду викладача тощо. Читати лекції у вишах мають право тільки люди з вченими званнями професора та доцента, яким за їхню наукову працю було державою присуджено наукові ступені докторів або кандидатів наук. Зміст кожної лекції спільно затверджується колегами на засіданні відповідної кафедри, потім вченими радами Інституту, університету і, врешті, у Міністерстві освіти і науки України.

Тому слід пояснити студентам, що ставитися до сприйняття лекцій потрібно з усією серйозністю й відповідальністю. Так, студенти повинні вести конспекти лекцій. Це означає, що основні положення, які складають зміст теми лекції, необхідно швидко занотувувати в окремий зошит у вигляді записів, тез, скорочених позначок тощо.

Матеріали лекцій стають через кілька днів основою для підготовки до семінару. Багатий конспект допомагає швидко й якісно підготуватись з усіх питань, що виносяться на семінар з даної теми. Якщо ж студент полінувався під час лекції та не зробив необхідних записів, йому доведеться витратити значно більше часу і зусиль, щоб добре підготуватися до семінару. Як на загал, має працювати правило: чим більше встиг записати студент, тим краще.

Під час лекції негарно розмовляти, перепитувати, займатися сторонніми справами. По-перше, той, хто так поводить, заважає працювати іншим студентам. А по-друге, він не зможе сприйняти належним чином лекційний матеріал і тому на семінарах, під час виконання самостійних завдань або підготовки до заліку чи екзамену матиме додаткові проблеми.

Спочатку першокурсники не встигають конспектувати за викладачем. Тому треба порадити їм випрацювати власну систему скорочень, спеціальних позначок, щоб не гаяти час на достеменно виписування всіх слів. Так, слово «журналіст» можна позначати як «ж.», «журналістика» як

«Ж.», «деякі питання» як «??», «зростання» — як стрілочку вгору і т. п.

Певна річ, скорочувати слова й думки треба лише до певної міри, щоб потім можна було «розшифрувати» власні записи та скористатися ними.

Зошит конспектів треба вести за певними правилами. Передусім для кожної дисципліни він має бути окремий, і ні в якому разі не слід змішувати під однією палітуркою кілька дисциплін. Кожну тему слід виділяти, чітко писати назву теми. Певну проблему становить поєднання записів під час лекцій та до конспектів інших джерел з цієї ж теми. Найкраще робити так: залишати після кожної лекції 3–5 чистих сторінок і в них потім вписувати матеріал до семінару. Так студент триматиме разом записи з однієї теми, ними буде легко і зручно користуватися під час відповіді (хоч викладачі й не люблять, коли студенти читають з конспектів: відповідати на семінарах добре з пам'яті). Але можливо вести й окремий зошит для роботи з першоджерелами. У будь-якому разі слід забезпечити собі можливість швидко знайти необхідні записи.

Семінарські заняття. Вивчення теми продовжується і поглиблюється під час підготовки до семінарських занять.

Стосовно проведення семінарів: на початку слід дати студентам кілька загальних рекомендацій. Підготовка до кожного з них має здійснюватись відповідно до плану, який вміщено в Навчально-методичному комплексі (НМК «методичці») з даної дисципліни відразу після планів лекцій. Там вказано, у яких саме книжках яких науковців слід шукати потрібні матеріали.

Готуючись до семінару, потрібно обов'язково використовувати конспект лекції. Власне, він є основою всієї теми. Студент, який був відсутнім на лекції, одразу опиняється у слабкій позиції відносно тих своїх товаришів, які прослухали розповідь професора з даної теми. Такому «аутсайдеру» слід порадити звернутися до своїх одногрупників із проханням дати прочитати конспект цієї лекції, а в разі потреби допомогти розібратися зі схемами або розшифрувати незрозумілі скорочення.

Викладачі, як правило, дозволяють записувати свої лекції на диктофони. Цим слід користатися, принаймні у разі передбачуваного пропуску лекції можна попросити товариша зробити це і потім скористатися готовим записом, готуючись і до семінару, і до модульної контрольної роботи, і до заліку.

Однак найбільших зусиль під час підготовки до семінарського заняття вимагатиме вивчення основної та додаткової літератури, тобто першоджерел. Це — оригінальні тексти провідних вітчизняних і зарубіжних науковців з проблем журналістики, масової комунікації. Так, з дисцип-

ліни «Вступ до спеціальності» це передусім праці В. В. Різуна, А. З. Москаленка, В. Ф. Іванова, В. А. Мойсеєва, В. І. Шкляра (Україна), Є. П. Прохорова, В. В. Ворошилова (Росія), Е. Фіхтеліуса (Швеція), це і не перекладені з англійської підручники Б. Ковача та Т. Розенстайла, К. Макдугалла (США), з польської — Т. Гобан-Класа (Польща) — для тих, хто володіє цими мовами, та інших.

Курс також передбачає набуття студентами навичок вільного професійного спілкування українською та англійською мовами, що вимагає додаткових зусиль задля підвищення рівня професійної мовної культури. Опанування культурою слова, думки, діалогу по темах обраної професії якраз і слід відшліфовувати під час семінарських занять. Навчитися мови обраних і допущених до знання в галузі журналістики — це означає самому стати нарівні з ними у цій сфері. Кожен семінар, як і кожна лекція, — черговий послідовний крок до успіху на цьому шляху. Той, хто пропустив лекцію або мовчки «відсидівся» на семінарі, лишився на крок позаду своїх однокурсників у боротьбі за життєвий успіх — саме так має ставити питання викладач.

Під час семінарського заняття студентом має бути глибоко опрацьована тема лекції, окремі її складові, а також позначені проблеми, щодо яких серед науковців немає єдиної думки або на яку наука поки що не дає відповідей.

Головна відмінність семінарів від інших видів занять в університетах усього світу полягає у тому, що на них викладач перевіряє ступінь опанування матеріалом кожним із студентів. Тому на цих парах більше говорять студенти, ніж викладач. Майбутній журналіст має показати, наскільки глибоко він розібрався у темі, яку літературу зумів залучити, які публікації знайшов на доказ власних висновків. Завдання викладача — керувати дискусією, давати оцінки та, в разі потреби, роз'яснювати незрозуміле, якщо студенти самі були не в змозі знайти відповіді на них у літературі.

Тут полягає ще одна суттєва відмінність університету від середньої школи, з якої недавно вийшла переважна кількість студентів-першокурсників. У нормальній студентській академгрупі викладач не викликає до дошки і навіть рідко ставить запитання: частіше їх ставлять студенти йому. Ініціатива тут має належати саме їм. Добре, коли вони наввипередки прагнуть взяти слово, вступають у суперечки один з одним і з викладачем або з автором певної книжки, аргументують свої думки цитуванням з першоджерел, доводять свою правоту прикладами з телевізійних програм, радіопередач чи резонансних публікацій свіжих газет або сайтів.

Добре підготовлений до семінару студент саме так і має поводитися. Інша річ, коли студент

підготовлений слабо. Він сподівається на чудо, на те, що його «не спитають». Але це нереально з кількох причин, і про них слід повідомити групу ще до початку першого семінару. По-перше, шкільний вчитель виділяє на уроці на опитування 15–20 хвилин, а семінар триває дві академічні години. По-друге, у невеликих, порівняно зі шкільними класами, академгрупах так чи інакше виступити доведеться кожному. По-третє, викладач обов'язково проводить перевірку конспектів як елемент перевірки готовності студента до семінару. І головне: якщо студент не брав участі у семінарі, він не отримує оцінки, і в підсумку за семестр втрачає щоразу приблизно 6 балів. Два пропущені семінари — і оцінки «відмінно» з даної дисципліни вже не буде.

Є конспект — є знання. Ця не надто складна думка має бути близькою не лише викладачеві, але й — передусім — студентові.

Підготовка до семінару триває переважно у читальній залі бібліотеки. Саме наодинці з книжкою й відбувається головним чином навчання майбутнього фахівця. Однак багато першокурсників не мають спочатку навичок користування книгосховищем. Увесь процес тут поділяється на чотири етапи:

- перший — знайти потрібну літературу;
- другий — отримати потрібну книжку, статтю;
- третій — опанувати знаннями, які є у книжці, статті;
- четвертий — повернути літературу до читальної зали.

Література до курсу є одним із найважливіших чинників успіху всієї справи опанування даною дисципліною. Бібліотека Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка є однією з найкращих з даної галузі знань у Києві. Різноманітними й багатими є її фонди з журналістикоознавчих дисциплін. До послуг студентів є також бібліотека мені М. Максимовича (поруч із Червоним корпусом університету), Парламентська бібліотека (Європейська площа). І, врешті, Національна бібліотека імені В. В. Вернадського на Московській площі.

Необхідно ознайомити студентів із правилами роботи у цих закладах, адже, напевно, для вчорашніх школярів це будуть нові знання. Бібліотека зазвичай складається з кількох частин. Перша — абонемент. У його фондах можна брати книжки на кілька днів, але неодмінно слід повертати їх до фонду, як тільки вони опрацьовані. Адже інші студенти теж бажають їх прочитати. Друга — читальна зала. Тут книжки видають тільки до вечора. Забирати їх додому навіть на одну ніч суворо забороняється. Винних у порушенні цього правила позбавляють права користатися послугами цієї бібліотеки протягом двох тижнів.

Ці фонди складаються з книжок (підручників, навчальних посібників, монографій, збірок наукових статей тощо), наукових статей у періодиці та з Навчально-методичних комплексів (НМК, або «методичок»). Для цих трьох категорій літератури існують три каталоги, у яких на кожну одиницю літератури заведено окремий формуляр з точним указанням назви та з шифром даної бібліографічної одиниці. Шукати їх треба за алфавітом, відповідно спочатку по першій літері, потім по другій, третій і т. д. Так, прізвище автора книжки Аббасова має бути попереду прізвища Абельяра, тому що третя літера в ній, тобто «б», в українському алфавіті стоїть перед літерою «е».

Замовляючи книжку, студент має подати бібліотекареві повну бібліографічну назву книжки та її шифр. Повна назва вказана на другій сторінці книжки, на звороті титульного аркуша. Це — точна назва книжки, її повне ім'я, а шифр вказує точне місце її серед інших видань на полиці книгосховища. Існує кілька варіантів бібліографічних назв: для книжок з прізвищами авторів, для книжок без прізвищ авторів (скажімо, наукових збірок), для статей у наукових журналах тощо. Кожна крапка, двокрапка, дефіс чи тире мають у них своє місце і значення, а уміння користуватися ними та слідувати такій «бібліографічній дисципліні» є неодмінною складовою загальної освіченості людини.

Пошук літератури в бібліотеках та читальних залах — копітка й відповідальна праця. Помилка тут приведе до відмови у видачі книжки, до неповної підготовки до семінару та до низької оцінки.

Студенти університету мають проводити у бібліотеках і читальних залах чимало часу. З усього обсягу знань, яких має набути молода людина у вищому навчальному закладі, приблизно 20–25% вона набирає під час лекцій (але це найважливіша, орієнтуюча частина знань), ще стільки ж — під час семінарів. Але 50–60% набираються саме під час самостійної роботи з книгою. Решта отримується на студентських наукових конференціях та інших позааудиторних заходах, де й відбувається остаточне затвердження і «дошліфовка» знань.

Інтернет надає додаткових можливостей у справі пошуку потрібної літератури з теми, і ними слід користуватися якомога ширше. Пошукові системи, такі як Google, миттєво нададуть студентові список із найновіших публікацій. Серед них, певно, буде багато таких, які важко дістати в Україні у друкованому вигляді. Інтернет допоможе студенту отримати потрібний текст з історії, теорії або методики журналістської праці.

Ксерокс теж значно розширює можливості студента під час підготовки до семінару. Однак його послугами слід користуватися з обережністю

й відповідальністю. Наявність у студента ксерокопії першоджерела може породити ілюзію того, що він готовий до семінару. Добре, що в кілька хвилин можна зробити копію потрібної глави з підручника чи монографії. Та погано, коли ця копія робиться тільки для того, щоб пред'явити її викладачеві. Тому викладачі виходять з тієї думки, що наявність рукописного конспекту доводить факт роботи студента над першоджерелом, а наявність ксерокопії — ні. Ксерокопія може бути зарахована як конспект лише тоді, коли вона несе на собі сліди роботи студента над нею — це підкреслювання, позначки на полях тощо. Крім того, перебіг семінару все одно покаже викладачеві, де саме лишилися результати від контакту з першоджерелом — у пам'яті студента чи тільки на папері.

Ще одна важлива порада студенту-початківцю та майбутньому журналістові має прозвучати від викладача. Слід від самого початку і протягом усієї творчої біографії створювати власну бібліотеку з обраної спеціальності. Конспект — зручна й корисна річ, але найкраще мати вдома всю книжку і користатися у будь-яку мить її повним текстом і неперекрученими словами автора. Тому найкорисніша порада нашим новим колегам виглядає так: купуйте книжки з журналістики (а також політології, соціології, історії, мистецтва, філософії, філології, економіки, теорії масової комунікації і дуже багато чого іншого) усюди, де їх побачите, і на усіх мовах, якими ви володієте.

Знання не бувають зайвими. А універсальний характер праці журналіста вимагатиме від вас енциклопедичних знань навіть на початковій посаді кореспондента відділу новин — і чим далі, тим більше.

Конспектування першоджерел. Як саме слід готувати конспекти першоджерел до семінарів? Найперша порада — це треба робити з великою зацікавленістю. Адже запропоновані в НМК книжки видатних українських або зарубіжних теоретиків журналістики, відомих вчених втілюють як власні наукові розвідки автора чи кількох авторів, так і спільний теоретичний і практичний досвід інших журналістикознавців.

Конспектування, певна річ, не передбачає простого переписування якихось рядків із першоджерела. Це складний творчий процес вчитування у текст, проникнення у думки автора, спілкування з ним в його сумнівах, пошуках і відкриттях. Тому так потрібно створити належні умови для роботи з книгою. Для читальної зали це має бути тиша, і спокій мусять підтримувати всі, хто в цей час працює тут з книгою. Дзвінки «мобілок», обмін новинами з подругами, з'їдання бутербродів цілковито неприпустимі у цій ситуації і є ознакою низької внутрішньої культури порушника цих правил і традицій. Авторів цих

рядків доводилося працювати з книжками у знаменитих бібліотеках різних країн світу («ленінка» в Росії, «ягеллонка» у Польщі, «Main Library» в Університеті Колумбії, США) — і завжди там панувала шаноблива, сповнена високого змісту, урочиста тиша.

Передовсім потрібно занотувати у зошит повну назву конспектованої книги — точно так, як це вказано в її вихідних даних. Поруч із кожним записом слід позначати, з якої сторінки першоджерела студент узяв ту чи іншу думку.

Потім треба перейти до читання тексту першоджерела. Для того щоб відрізнити головне від другорядного, краще спочатку швидко переглянути увесь текст, узятий до опрацювання. Тоді студент буде позбавлений небезпеки переписування другорядних думок і зможе швидко вибирати з тексту тільки те, що доповнює, оновлює чи спростовує думки, вже йому відомі.

Першокурсники в цей момент опиняються в гіршому становищі, ніж студенти старших курсів, які вже багато чого знають з теорії, історії або методики роботи ЗМІ. Це їм треба усвідомлювати і щоразу ставитися до читання рекомендованої літератури саме як до закладання фундаменту всієї майбутньої роботи протягом наступних студентських років і після них.

Є ще дуже важлива думка, яку викладач має донести до студентів-початківців. У багатьох випадках із текстів конспектованих книжок випливатиме неспіввідповідність ідей одного автора з ідеями іншого, а їх обох — з тим, що студент чув на лекції або читав в інших книжках. Нічого дивного тут немає: наука є не зібранням мертвих догм, вона є живим процесом і тому постійно розвивається, увесь час спростовуючи попередні знання, замінюючи їх новими. До того ж, окремі вчені й цілі наукові школи ставляться до проблем з різних позицій, від різних точок зору та під різним кутом, застосовують різні методи дослідження, тому й відтворюють різне.

Усе це слід порадити молоді сприймати як належне. Університетська освіта журналістів тим і відрізняється від навчання на курсах репортерів, що в ній даються не прописні істини, а бачення проблем, щодо яких серед учених точаться суперечки, тривають багаторічні дискусії. Студент університету опиняється посеред цього виру і, з допомогою викладача, під час лекції повинен швидко розібратись у перебігу подій у світі науки, відрізнити правдиве від сумнівного, а це останнє — від облудного. Тобто слід знати актуальні проблеми сучасного журналістикознавства, виховувати в собі «проблемне мислення» та особисту позицію у потоці наукового освоєння живої практики ЗМІ.

Усе це слід враховувати під час читання матеріалу, викладеного у першоджерелі. Так, у журна-

лістикознавстві відмінними між собою є погляди Анатолія Захаровича Москаленка (київська школа) та Євгена Павловича Прохорова (московська школа). При удаваній подібності вони глибоко відрізняються ставленням до проблем соціальних функцій і принципів журналістики, і це концептуальні, корінні розбіжності. Глибокими є незбіжності українських (і російської, польської, почасти німецької) творчих традицій стосовно ефективності й дієвості преси — з тими, що існують, наприклад, в американському журналізмі. Ці розбіжності слід бачити і враховувати під час конспектування праць різних авторів.

Нарешті настає час робити записи у зошиті для конспектів. Скорочення, схеми, окремі примітки чи особисті думки студента тут є ознакою його сумлінного ставлення до вивчення тонкощів обраної ним професії.

Слід пояснити новачкам, що недобре просто переписувати окремі речення чи абзаци з першоджерела до зошита. Конспектування є творчим процесом. Із тексту, що лежить перед студентом, треба вибирати не тільки окремі рядки, але й зміст, суть авторської думки: Студент має ретельно відібрати головне, найсуттєвіше з того, що він у даному тексті вчитав, і вже це ретельно переписати до зошита, а потім узяти до своєї пам'яті на довгий час.

Мінімальним можна вважати співвідношення, коли запропонований до опрацювання фрагмент тексту на 20 сторінок вміститься на 3–5 сторінках рукописного конспекту. Але ця пропорція ніяк не є обов'язковою: кожного разу студент, і тільки він сам вирішує, що саме йому потрібно взяти з собою так, щоб не виглядати невігласом перед професором та іншими студентами.

Рукописний конспект прикрашають і підвищують його цінність в очах викладача різного роду підкреслення, виділення маркерами різних кольорів, позначки, власні коментарі студента до думок автора тощо. Вони є свідченнями активного ставлення молоді людини не лише до книжки, а й до навчання загалом, його зацікавленості в обраній професії, прагнення досягти в ній справжніх висот.

Виконання самостійних завдань. Важливою складовою курсу є виконання студентами самостійних завдань та звіт про це під час семінарських занять. Теми для самостійної підготовки до дискусій пропонуються викладачем, вони містяться у Навчально-методичному комплексі зі «Вступу...» і мають бути опрацьовані кожним у ході підготовки до занять.

Готуватися до виконання самостійного завдання слід на останньому етапі опанування теми, коли студент уже поновив у пам'яті матеріали лекції й опрацював усі питання семінару з відповідної

теми, законспектував обов'язкові й додаткові першоджерела.

Вітається викладачем і поглиблена підготовка окремими студентами за їхньою власною ініціативою додаткових завдань з використанням підшивки якогось часопису, спілкування із довільно обраною персоною та на обрану студентом тему як частку теми майбутнього заняття.

Виконання самостійної роботи є найцікавішою для студента частиною усього творчого процесу, оскільки саме тут для нього найкраще реалізується можливість самовираження.

Усі студенти мають приблизно однакові можливості щодо опанування текстами лекцій чи першоджерелами до семінару, тут усе в програмі є обов'язковим для всіх, тут загальне превалює над індивідуальним. Однак під час підготовки до самостійного завдання кожен студент має цілковиту свободу щодо пошуку матеріалів, аргументів. Блискуче виконане самостійне завдання є, за оцінкою професора, яскравим доказом творчої особистості студента, його насаги у вивченні журналістики [3; 4].

Головне, що слід пам'ятати на цьому етапі, — самостійні пошуки аргументації на підтвердження особистих думок студентів в інтернет-виданнях, газетах, радіо, телепередачах дають для цього багатий матеріал. Однак може статися так, що попередні думки студента не знаходять підтвердження у підшивках газет чи під час перегляду телепрограм. Тоді студентові слід визнати, що він або недостатньо пильно досліджував ЗМІ, або помилився у виборі конкретних видань, програм, або ж він мав до того необґрунтовані думки рівня повсякденної свідомості, а тепер з'ясувалося, що реалії світу преси відрізняються від його попередніх уявлень.

Відпрацювання самостійних завдань під час семінару передбачає зіткнення різних точок зору студентів академгрупи. Це вимагає від них певної культури ведення наукових дискусій. Тому від першого заняття слід навчити їх випрацьовувати в собі вміння доводити свою правоту не силою свого голосу чи темпераменту, а вагою своєї аргументації та логіки. До того ж, першокурсників слід навчити не лише обстоювати свою точку зору і твердо лишатися на своїх позиціях, а й визнавати, за відповідних умов, правоту свого опонента, знаходити компроміси та доходити згоди у спільному пошукові істини.

Позааудиторні заходи. Заняття в аудиторіях, якщо вони організовані і проведені «з душею», захоплюють новачків. Але через 1,5–2 місяці слід розпочинати ілюстрування теоретичних матеріалів лекцій і семінарів прикладами з реального журналістського життя.

Це мають бути екскурсії — і передовсім у друкарню, де молодь побачить процеси газетної

технології та вперше отримає із фальц-апарата друкарської машини свіжий номер завтрашньої газети, який завжди так хвилююче пахне свіжою фарбою. Це має бути і відвідина телестудії, і участь у масовках під час зйомок популярних програм.

Це мають бути й зустрічі з відомими журналістами. За тижні спілкування з викладачем, навіть якщо це відомий професор та в минулому успішний журналіст-практик, складаються певні стереотипи, студенти звикають до викладача, до його стилю, лексики, логіки. Ці стереотипи найкраще всього розбивати за допомогою саме таких зустрічей. Певна річ, виступ відомого репортера або нарисовця не буде досконалим з погляду педагогіки вищої школи, але цього не слід і вимагати від гостя. Його завдання інше — дати творчій молоді реальну «картинку» того, як теоретичні положення, які вони вже почали засвоювати, втілюються у життя: що на ділі означає свобода і відповідальність журналіста, редакції, як опинитися першим на місці події і обходити менш кмітливих колег у перегонах за свіжою інформацією, що означають у редакційних буднях принципи журналістики, як виглядають ефективність і дієвість у виру щоденної роботи ЗМІ.

Не слід нехтувати й екскурсіями до музеїв, виставкових залів, на концерти чи театральні вистави. Усе це дає першокурсникам, багато з яких приїхали на навчання з невеликих міст та навіть сіл, де такої змоги у них не було фізично, — звикнути до нового, вищого рівня життя інтелігентної людини у великому місті. Слід пояснювати тим, хто намагається уникнути таких заходів, що професія журналіста вимагає від людини надзвичайно високої інтелігентності, гарного художнього смаку, обізнаності у питаннях і проблемах культури і мистецтва. Після таких походів добре проводити спільні обговорення, дискусії, на яких молодь вчитиметься складати власну думку стосовно побаченого чи почутого та обстоювати її в разі потреби.

Слід заохочувати студентів першого року навчання і до участі у студентських осередках художньої самодіяльності: різного роду ансамблях, театральних студіях, командах КВН, спортивних секціях. Усе це сприятиме розвитку особистості майбутнього працівника редакції — скажімо, досвід поводження на студентській сцені надасть змогу молодому телевізійнику не боятися телекамери на його перших зйомках.

Напевно, слід всіляко підтримувати прагнення студентів брати участь в органах студентського самоврядування, молодіжних рухах (якщо вони не мають екстремальної направленості) тощо.

Окремою темою є сприяння участі студентів у науковій роботі своєї кафедри. Певна річ, на першому курсі, та ще й першому семестрі до цього ще далеко. Однак серед загального рівня май-

бутніх репортерів чи нарисовців уже може з'явитися молода людина, яка виявляє цікавість саме до такого напрямку своєї майбутньої професійної діяльності. З нею треба провести бесіду, виявити міру і напрям її зацікавленості у науковій кар'єрі, запропонувати спочатку пасивні форми участі в науковій діяльності: відвідування студентської наукової конференції, «круглого столу» з відомими науковцями. Слід повідомити про таку перспективну людину своїх колег на засіданнях кафедри. А можливо, хтось виявить бажання відразу взятися до написання статті до студентської наукової збірки — треба підтримати таку ініціативу, пояснити вимоги до наукових статей і обов'язково практично допомогти молодій людині довести справу до успішного кінця.

Врешті, настає час для підготовки до семестрового контролю. Перед початком підготовки до нього викладач має обов'язково дати в академгрупу перелік питань, які виносяться на екзамен. Слід також пояснити всім у групі, що, за умовами Болонського процесу, до результату кожного студента за семестр заносяться всі оцінки, які він чи вона набрали на всіх заняттях, а не лише екзаменаційна оцінка, як це було раніше. Результат екзамену, як правило, становить 10–20% від загальної оцінки, тобто на екзамені скоріше уточнюється загальна оцінка за семестр. Тут можна відчутно підняти свій остаточний бал, але можна й втратити.

Перед екзаменом обов'язково має відбутися консультація. Як правило, це одна пара у день перед екзаменом, на ній з'ясовуються останні незрозумілі питання з їх довгого переліку. На неї краще приходити вже добре підготовленим, адже за тими запитаннями, які студент ставитиме на консультації, майбутній екзаменатор зможе побачити, наскільки він вже підготувався до завтрашнього випробування.

Готуватися до екзамену слід радити студентам протягом усіх днів, які відведені для цього розкладом сесії, а не в останню ніч. Добре використовувати всі доступні їм джерела: власні і чужі конспекти лекцій, матеріали семінарів, напрацювання до самостійних занять. Однак найбільше слід звернути увагу на неотримані знання: саме настав час закрити так звані *білі плями*. Усе, що лишилося нез'ясованим на аудиторних заняттях, має бути тепер надолуженим. У хід можуть піти і пошуки по інтернету, і дзвінки чи емейли друзям, і навіть (це цілком прийнятно) звернення тими ж самими каналами зв'язку до викладача. Слід погодитися, що краще задати якесь запитання професору чи доценту до екзамену, аніж не знати, що відповідати на те саме його запитання вже на екзамені. Тут слід ознайомити студентів із китайським народним прислів'ям: «Не знати і спитати — не соромно. Соромно не знати — і не спитати».

Нарешті екзамен здано. Але викладач має звернутися до студентів із останнім словом: не поспішайте відкладати далеко конспекти зі «Вступу...», вони ще не раз вам знадобляться. Попереду багато інших дисциплін, де вам доведеться спиратися на знання, набуті на самому початку: так побудовано навчальний план підготовки майбутніх журналістів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Кузьмінський А. І.* Педагогіка вищої школи: навч. посіб. — К. : Знання, 2005. — 486 с.

2. Методи навчання у вищій школі. Режим доступу: <http://ua.textreferat.com/referat-13492.html>

3. Методика викладання у вищій школі: навч. посіб. / Рекомендовано МОН України — К. : ЦУЛ, 2007. — 232 с.

4. Педагогіка вищої школи: навч. посіб. / З. Н. Курлянд, Р. І. Хмельюк, А. В. Семенова; за ред. З. Н. Курлянд. — 2-ге вид. — К. : Знання, 2005. — 399 с.

5. *Слепкань З.* Наукові засади педагогічного процесу у вищій школі. — К., 2000.

6. *Фіцула М. М.* Педагогіка вищої школи: навч. посіб. — К. : Академвидав, 2000. — 352 с.

МОВНІ ПОКРУЧІ НА СТОРІНКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСИ: ПРАГНЕННЯ БУТИ БЛИЖЧИМ ДО ЧИТАЧА ЧИ ПРОЯВ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ЕКСПАНСІЇ (НА ПРИКЛАДІ «ГАЗЕТИ ПО-УКРАЇНСЬКИ»)?

Ірина Копистинська, кандидат філологічних наук, доцент кафедри документознавства та інформаційної діяльності Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу
УДК 070 : 174

У статті порушується проблема доцільності використання суржика у мові героїв газетних публікацій. Акцентується увага на тому, що суцільне використання русизмів призводить до зросійщення українськомовної газети і знижує культурний рівень читачів.

Ключові слова: газета, суржик, зросійщення.

Статья посвящена проблеме целесообразности использования суржика в речи героев газетных публикаций. Акцентируется внимание на том, что сплошное использование русизмов приводит к русификации украиноязычной газеты и снижает культурный уровень читателей.

Ключевые слова: газета, суржик, русификация.

A problem of the mixed Russian-Ukrainian dialect usage in the newspaper publishing is examined in the article. It is stressed that the continuous usage of words or the Russian origin causes the Russification of the Ukrainian newspaper and bring down the readers cultural level.

Key words: newspaper, mixed Russian-Ukrainian dialect, Russification.

За статистикою, сьогодні в Україні лише 31,8% газет і 10,6% журналів видається українською мовою. Натомість російською — 68,1% газет і 89,4% журналів. На одну українськомовну книгу припадає майже 9 російськомовних. Тенденція до зросійщення спостерігається також на телебаченні, в мережі Інтернет і радіопросторі.

Та значно більше занепокоєння викликає мова окремих періодичних видань, які входять в оту третину українськомовних. Сучасна мовна розкутість призвела до того, що шпальти українських газет просто рясніють русизмами, недолугими кальками і навіть власне російськомовними фразами. Яскравим прикладом такої мовної легковажності є «Газета по-українськи», яка від початку свого існування з 2005 року веде мовну політику на кшталт «як чую, так і пишу». У кожному числі газети практично на кожній шпальті

зустрічаємо мовні покручі та висловлювання російською мовою, які звучать з вуст газетних персонажів.

Тому варто погодитися з дослідницею Н. Шумаровою, яка вважає, що сьогодні відбувається «процес демократизації, а може, точніше, лібералізації вибору мовних засобів при передачі будь-якої, навіть офіційної, інформації. На шпальти газет, у радіо- й телевізійний ефір прийшло чимало виразів із розмовно-побутової мови, нічим не виправдана кількість запозичень, жаргонізмів, сленгізмів і навіть інвектив. Тенденція до вульгаризації мовлення, що виявляється в Україні, не вирізняється ні новизною, ні інтенсивністю з-поміж аналогічних процесів, що відбуваються на пострадянському просторі або в історичному плані — в мові будь-якої країни, де мали місце революційні чи просто суспільно вагомими соціальні зрушення. Більше того, в епоху бурхливого розвитку мас-медіа та Інтернету ці процеси активізуються і в мовно-комунікативних сферах стабільних, із політичного та соціокультурного погляду країн, стаючи явищем усеохопним і всепоглинальним» [5].

Однак питання культури і чистоти мови українських засобів масової комунікації сьогодні набуває особливої гостроти, з огляду на активізацію у провладних колах питання привілейованого статусу російської мови.

Проблеми культури і чистоти мови в сучасній науці глибоко вивчаються і мовознавцями, і фахівцями з журналістики. Зокрема, дослідженню суржика присвячені праці О. Сербенської, Л. Масенко, Р. Мацюк, М. Флаєра. Суржик у мові ЗМІ досліджували М. Яцимирська, Р. Вафеев, Ю. Недопитанська, О. Сухомлин, О. Неупокоева. Проте наукові студії щодо мови ЗМІ присвячені здебільшого вживанню покручів у мові самих журналістів. **Мета ж даної статті** — визначити доцільність вживання суржика у мові газетних персонажів на прикладі публікацій «Газети по-українськи».

Автором статті було проаналізовано 50 чисел «Газети по-українськи» за 2005–2011 рр. У результаті можна виділити такі форми використання мовних покручів у досліджуваній газеті:

1) суржик у мові українських політиків:

— «Бізнес **стикається** з надмірними перевірками..., — читає промову [...] Віктор Янукович (№ 1101 від 30.09.2010).

— З Нового року буде все **по-другому**, — неохоче відповідає (В. Янукович. — І. К.), (№ 1080 від 20.08.2010).

— Стаття така-то, пункт такий-то, **запятая** через **то-то** (М. Бродський. — І. К.), (№ 1101 від 30.09.2010).

— «Має шанси протистояти **безпределу** Януковича та Партії регіонів, — каже Юрій Луценко (№ 1100 від 29.09.2010).

— «Ходжу в один спортклуб зі **Славіком** Вакрчуком, — говорить Кучеренко (екс-міністр житлово-комунального господарства. — І. К.), нахиляючись до Ющенка [...] — [...] А від себе **добавив**: «але не так скоро», — наспівує. — То він сказав: «Іди до мене в **подтанцовку**» (№ 1099 від 28.09.2010).

— **Верочка**, привіт! — цілує її в щоку колишній голова Служби безпеки 44-річний Валентин Наливайченко (№ 1099 від 28.09.2010).

— Політика — це **череда** перемог та поразок (Віктор Ющенко. — І. К.), (№ 1099 від 28.09.2010).

— Я його цілого в очі не бачив. Тільки **кусками** (Юрій Кармазін. — І. К.), (№ 1102 від 01.10.2010).

2) російськомовні фрази у мові українських політиків:

— Вы пока послушайте два ключевых доклада. И прошу быть организованными. Некрасиво, если президент приедет, а кто-то будет пить кофе, — каже Близнюк (голова Донецької ОДА — І. К.), (№ 1102 від 01.10.2010).

— Не меняйте имидж, — глава держави дружно плескає його по плечу (№ 1102 від 01.10.2010).

— «Привет, как прошла парт-конференция? Выдвинули кого надо?» — питає міністр палива та енергетики 51-річний Юрій Бойко в делегата з Николаєва. — Как по нотам, — відказує той. — Вы им НДС за два месяца перечислите, и вообще ничего не надо будет спрашивать, — додає нардеп-«регіонал» 56-річний Анатолій Кінах (№ 1101 від 30.09.2010).

— Существуют выборы в виде официальных бланков, марок, голограмм, — переходить на російську Бродський (№ 1101 від 30.09.2010).

... Вітренко вигукнула:

— Опомнитесь! Вас же используют, как презерватив! (№ 77 від 28.02.2006).

— Для продолжения политреформы нужно 300 голосов. Я опасаюсь ее ревизии, — каже Мороз (№ 239 від 30.10.2006).

— Адам Иванович, я вас умоляю. Надо очень быстро рассмотреть мой законопроект об информации о генетически измененных организмах, — каже на ходу «регіоналка» 56-річна Тетяна Бахтеєва (№ 105 від 06.07.2010).

3) суржик у мові інших відомих осіб України:

— Могилевська зупиняє нас рукою, дивлячись спідлоба: — **Нет** (№ 77 від 28.02.2006).

— Два роки не відкриваю штори у квартирі, бо з **криші** фотографують, як я ходжу по кімнаті (Ірина Білик. — І. К.), (№ 1021 від 05.05.2010).

— Подобаються **чуть-чуть** недоварені каші (Руслана Писанка. — І. К.), (№ 944 від 10.12.2009).

— Це все **єрунда**, — відмахується (Інна Цимбалюк. — І. К.), (№ 881 від 20.08.2009).

4) суржик у мові простих українців:

— **Двоє часов, мужськіє і женськіє. Бистро!** — скомандував один із охоронців (№ 1 від 2.09.2005).

— **Іздіваются** над людьми, як хочуть (№ 1104 від 06.10.2010).

— **Получає** дотації (№ 1104 від 06.10.2010).

— Люблять **черв'яків** (№ 283 29.12.2006).

— Самі почали **тушить** (№ 1100, від 29.09.2010).

5) російськомовні фрази у мові простих українців:

— Не бил я ее, — позіхає чоловік. — Она пьянь. Приперлась, устроила истерику. Начала падать, вот и получила ушибы (№ 1098 від 24.09.2010).

— А какой халери вы влазите с удостоверением через заднюю дверь? Нада через переднюю входит! (№ 327 від 14.03.2007).

— Только что был на Морозе. Он, оказывается, довольно прикольный (№ 239 від 30.10.2006).

— А что ж будет с домом, если его не ремонтировать 60 лет? — пояснює тріщини в будинках 56-річний Микола Криштопа, директор шахти (№ 1080 від 20.08.2010).

Варто зазначити, що дослівне відтворення в газеті мови вітчизняних політиків — з суржиком, з російським фразами — могло би бути виправданим, оскільки ЗМІ виконує функцію критики та контролю. Відтворюючи мовні покручі народних обранців, газета таким чином вносить на громадський осуд їхню неграмотність та мовну недолугість. Однак ця функція у «Газеті по-українськи» фактично нівелюється під впливом наскрізного використання суржику у мові і простих персонажів.

Прикметно, що суржиком говорять газетні герої як зі східних областей, де російська мова та суржик — норма життя, так і з західних, мешканці яких вважаються носіями чистої мови (наразі не беремо до уваги діалектизми).

Для прикладу розглянемо висловлювання газетних персонажів з різних регіонів України.

Черкащина:

— Зараз же покупляли різні там **мікроволновки**, бойлери; так каже **начальник участка** (№ 1098 від 24.09.2010).

— «Какіє люди без охрани»; ти питався ізнасілувати мою жінку; я потерала сознание; потім у комнату ворвался якийсь сивий мужик; навіть врачів запугуют; казали не шутить (№ 1052 від 02.07.2010).

Хмельниччина:

— На березі вагончик з **охраною**; підійшов **попитати** дівчат, щоб риби купити; вони кажуть: «**Щас** приїде хазяїн, розберетесь (№ 10 від 4.11.2005).

Волинь:

— **Отправляти по пошті** побоялася; **жінчина**, років 50, **роботає** в нашому жеці; зайшла в **комнату обута**; я нічого не казала, **хотя** порошу з вулиці нанесла; дивиться на **кровать** (№ 1080 від 20.08.2010).

Полтавщина:

— Зате **красивий** який (№ 1080 від 20.08.2010).
— **Наверно**, йому **нужна** була стоянка (№ 1170 від 04.02.2011).

Дніпропетровщина:

— Я **нирнула** з принципу (№ 1052 від 02.07.2010).

Львівщина:

— Ми будемо **скупати** за ними (№ 1052 від 02.07.2010).

— Там запах **невиносимий**. **Гроші на лікарства** йшли (№ 1166 від 28.01.2011).

— А я не дуже хотів селитися на **отшибі** (№ 1154 від 06.01.2011).

Тернопільщина:

— **Пару** тижнів тому мали виклик на Драгоманова... Ми вже **постаралися**, робили все від А до Я... Але, думаєте, хтось **признався**? Якби всіх **вистроїти** в рядок і спитати, то кожен казав би, що то не він кинув... У трубах у цей час знаходимо **куски** капусти, кабачків, картоплі (№ 1138 від 03.12.2010).

Вінниччина:

— Викликає **задишку** (№ 1053 від 06.07.2010).

— Поставив тритарифний лічильник, тепер жінка **стірає по** ночах. Наводить **будільник** і кожні два **часа** бігає до **тої стіралки**. **Раньше** грубами **топили**, а тоді поставити електроопалення. У мене тесть возить з Італії такі котли, які спалюють **всьо**: від **мусора** до соломи. То я планую поставити такий **котьол** собі (№ 1170 від 04.02.2011).

Мовні покручі, що вживаються на шпальтах «Газети по-українськи», можна розділити на такі види:

а) лексичні:

— Колодязь накритий **куском** металу; **цепок**, на якому було відро, дуже слабенький, **поняв**, що мала пішла під воду; часто **просипається** вночі (№ 1101 від 30.09.2010).

— Уже його не **трогала** (№ 1100 від 29.09.2010).

— Тоді я саме вийшла на **крильцо** свого магазину (№ 1101 від 30.09.2010).

— Працюю **сутки** через троє (№ 1098 від 24.09.2010).

— На **лобі** й на руці у дитини були гематоми (№ 1098 від 24.09.2010).

— **Ужас, а?!** — тільки й сказав (№ 53 від 25.01.2006).

— Маю 700 **рублів** пенсії (№ 1080 від 20.08.2010).

— Бармен викликав «**скорю**» (№ 1052 від 02.07.2010);

б) фонетичні:

— **Танін** чоловік (№ 1101 від 30.09.2010).

— Не знаю, що **робимть** (№ 1098 від 24.09.2010).

— «Окрім мене, тут чотири диспетчери і **начальнік**» (№ 1098 від 24.09.2010).

— Витягує якийсь автомат, наче Калашнікова, і **пістолета** (№ 1052 від 02.07.2010).

в) морфологічні:

— То я взяв удома **мотузок** (№ 1101 від 30.09.2010).

г) граматичні:

— «**По термінах** я це ще не узгодив із прем'єр-міністром (№ 1101 від 30.09.2010).

— Перше місце в області **по народженню** маляків (№ 327 від 14.03.2007).

— В інших невістки **по кабаках** ходять (№ 1080 від 20.08.2010).

Як бачимо, в більшості випадків суржик в «Газеті по-українськи» не несе жодної експресивної функції і свідчить лише про низький культурно-освітній рівень персонажа публікації. Однак для того, аби передати мовні особливості певного регіону чи конкретної особи, часто достатньо вжити одне-два найбільш емоційно забарвлених слова. На позначення усього іншого мовного каліцтва персонажа доцільно скористатися одним із шаблонів: «говорить ламаною українською», «говорить суржи́ком», «переходить на російську» тощо.

Попри те, русизм у мові персонажа може бути виправданим тоді, коли він несе в собі певне іронічне, саркастичне чи інше емоційне навантаження. Наприклад, «Пів-України затопило, а Янукович **пір** влаштує» (№ 1057 від 13.07.2010). «Пішли **совецкі**, підуть і **донецкі**» (№ 1133 від 25.11.2010).

Як зазначає О. Сербенська, «мішаниною двох мов — української та російської — говорить частина людно́сті України, хоч загальновідомо, що користуватися сумішшю з двох мов — це одне з найтривожніших явищ загальнопедагогічного характеру. Скалічена мова отупляє людину, зводить її мислення до примітиву. Адже мова виражає не тільки думку. Слово стимулює свідомість, підпорядковує її собі, формує. Суржик в Україні є небезпечним і шкідливим, позаяк паразитує на мові, що формувалась упродовж віків, загрожує змінити мову...» [1]. Таким чином сьогодні український народ зі сторінок газети виступає неграмотним, малоосвіченим, в якого замість мови суцільні мовні покручі. Відтак відбувається і зворотний взаємозв'язок — культурний рівень населення безпосередньо залежить і від того, що це населення читає.

У редакції свою мовну політику пояснюють необхідністю показувати своїх героїв такими, якими вони є у повсякденному житті. Схожої тенденції дотримується і багато інших засобів масової інформації. Однак у такому прагненні журналісти і редактори забувають про основні функції, які мають виконувати в суспільстві ЗМІ — формувати систему цінностей членів суспільства; впливати на членів суспільства в усіх сферах їх суспільного життя; формувати суспільну свідомість членів суспільства. Тобто саме маси повинні орієнтуватися на ЗМІ, а не навпаки. Які ж орієнтири може отримати читацька аудиторія газет, де культивується вживання суржику? Насамперед такі, що розмовляти добірною українською мовою в українському суспільстві абсолютно непристижно і навіть непотрібно.

Отже, можемо зробити висновок, що на шпальтах «Газети по-українськи» свідомо культивуються мовні покручі. У тлумачному словнику читаємо, що культивування — це «вирощування мікроорганізмів, тварин і рослинних клітин, тканин, органів, членистоногих у штучних умовах. Культивування вірусів — вирощування вірусів у штучних умовах шляхом зараження тварин, культур, клітин і тканин» [4].

За аналогією до цього скажемо, що культивування мовних покручів — це вирощування цих мовних паразитів у штучних умовах шляхом зараження ними газетних шпальт, а відтак — і свідомості людей.

Таке зросійщення українськомовної газети цілком справедливо можна назвати типовим проявом внутрішньої форми російської інформаційної експансії. До таких внутрішніх форм експансії зараховують «заснування і видання в Україні дуже великої кількості (порівняно з потребами росіян, які є громадянами України) російськомовних газет, журналів, книжок..., а також демонстративне ігнорування, зневажання української мови, культури, духовності багатьма представниками від найвищих до найнижчих владних структур української держави» [3]. До зовнішніх форм належать масове завезення з Росії досить дешевих російськомовних книг,

газет, журналів, відео- та аудіокасет, заповнення українського ефіру російськими телерадіопрограмами та насичення вітчизняного побуту чужоземною масовою культурою [2]. Отож, вживання суржику та російських фраз в українськомовній газеті призводить до звуження сфери вживання української мови. А це якраз і є проявом внутрішньої інформаційної експансії.

Наостанку можна стверджувати, що вживання суржику у мові газетних персонажів може бути виправдано лише за таких умов:

— у висловлюваннях народних обранців задля критики їхньої мовної недолугості;

— окремі слова у мові політиків і простих українців, якщо вони несуть сильне емоційне забарвлення, яке під час передачі іншими словами не матиме такої значної експресії.

В усіх інших випадках покручі у мові газетних персонажів не можуть вважатися доцільними, оскільки засмічують мову і сприяють русифікації українського народу.

Підняті у статті питання щодо доцільності використання суржику у мові персонажів публікацій «Газети по-українськи» не є повністю вичерпні. Зокрема, перспективним видається комплексний аналіз друкованих чисел «Газети по-українськи» та електронного ресурсу www.gazeta.ua, а також інших всеукраїнських засобів масової інформації, які зараховуються до українськомовних.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити : посібник / [за заг. ред. О. Сербенської]. — Л. : Світ, 1994. — 102 с.
2. Карпенко В. Основи професійної комунікації / В. Карпенко. — К. : Нора-принт, 2002. — 348 с.
3. Лизанчук В. Не лукавити словом / В. Лизанчук. — Львів : ЛНУ, 2002. — 560 с.
4. Тлумачний словник [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.slovnyk.net/index.php?swrd=%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D0%B8%D0%B2%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F>
5. Шумарова Н. Мовні «пороги сміливості» в сучасних мас-медіа / Н. Шумарова // Стиль і текст. — 2007. — № 8. — С. 7–11.

Розділ XII

ВИДАВНИЧА СПРАВА ТА РЕДАГУВАННЯ

ТВОРЧА СКЛАДОВА РЕДАКТОРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У СТРУКТУРІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ВИДАВНИЧОГО БІЗНЕСУ

Юлія Бережко-Камінська, аспірантка Інституту журналістики КНУ імені Тараса Шевченка
УДК 007 : 304 : 655

У статті розглядаються такі питання: редактор як творча особистість; сутність професії редактора, його професійна компетентність, якості, уміння та звички; особливості характеру роботи сучасного редактора; редагування як творчий процес; формування творчого потенціалу редактора; творча складова у діяльності редактора.

Ключові слова: редактор, професія, професійні якості редактора, творча особистість редактора, творчість у виробництві, видавничий бізнес.

В статье рассматриваются такие вопросы: редактор как творческая личность; сущность профессии редактора, его профессиональная компетентность, качества, умения и навыки; особенности характера работы современного редактора; редактирование как творческий процесс; формирование творческого потенциала редактора, творческая составляющая деятельности редактора.

The editor as an art person; essence of editor career, his professional expertise, capacity, ability and skills; peculiarities of modern editor type of work; editing as an art process; formation of editor art potentiality, art component of editor activity are viewed in the article.

Постановка проблеми. Сучасний світ надзвичайно динамічний і швидкоплинний, з великими соціальними, економічними, політичними та іншими потрясіннями й напруженнями. Прискорення, яким він характеризується, охопило усі сторони життя. У зв'язку з цим, аби вижити, реалізувати свої здібності і розкритися як особистість, потрібно і самому весь час змінюватися, знаходити щось нове, творити. Потреба у творчих

особистостях з високим рівнем духовності, морально-етичних цінностей, внутрішньої культури у поєднанні з професійною майстерністю, — це, перш за все, вимога нашого часу.

Становлення людини як особистості найчастіше відбувається на тлі професійного зростання. Професія і особистість як феномен — надзвичайно взаємопов'язані і взаємозалежні поняття, які неможливо розглядати окремо одне від одного. Творча особистість у системі профорієнтації — питання, яке останнім часом дедалі частіше постає перед ученими: психологами, філософами, педагогами. Якщо ознайомитися з переліком професійних якостей, якими має володіти претендент на вакантну посаду багатьох професій, то серед найуживаніших — «креативність» або «творчий підхід». Сама ж творчість сьогодні вийшла за межі фаху людей мистецтва і проникла ледь не у всі професії: менеджера, програміста, торговця, педагога, бібліотекаря. Не стоїть осторонь і видавнича сфера, зокрема редакторська діяльність: адже здатність до творчості — одна з основних рис, яка притаманна самій суті цієї професії. «Без творчого підходу до підготовки майбутніх фахівців неможливо очікувати, що серед них з'явиться справжній професіонал» [3, с. 319]. Саме творчі фахівці роблять значний внесок у виробництво і життя суспільства, визначають духовно-етичний стан і економічну потужність країни.

Актуальність проблеми творчості у редакторській діяльності підсилюється не лише соціальною потребою у творчих людях, а й природною потребою особистості у власному розвитку, становленні й утвердженні в найкращих проявах людської суті. Взаємозумовленість професійної діяльності

редактора та його творчої індивідуальності позначається на всіх етапах виробничого процесу, починаючи з моменту створення видавничого продукту і завершуючи його успішною реалізацією.

Мета статті — висвітливши сутність поняття «творча особистість», дослідити психологічні, філософські, педагогічні та фахові підходи до осмислення феномену ролі творчої індивідуальності редактора у формуванні видавничої політики. **Практичною цінністю** отриманих результатів може стати активне застосування матеріалу як під час професійного самовизначення майбутнього редактора і формування його як фахівця, так і під час безпосередньої професійної діяльності.

Для того щоб підійти до розгляду творчої складової роботи редактора, схарактеризуємо основні поняття, які входять за кола піднятого питання.

Професія — «вид трудової діяльності, занять, який вимагає від людини певної підготовки і відповідних якостей особистості» [9, с. 269]. За іншим визначенням, це — «певний вид трудової діяльності, що виник у результаті суспільного поділу праці і вимагає для її виконання здібностей, теоретичних знань і практичних навичок» [5, с. 5]. Професія складається із групи споріднених спеціальностей. Професія редактора в усьому світі упродовж багатьох років є привабливою і престижною серед інших подібних. Приваблює насамперед не так своєю матеріальною стороною, як інтелектуальністю, можливістю бути причетним до створення продукту (книжки), який може стати шедевром, бестселером, вплинути на розвиток культурних і соціальних процесів суспільства.

Професійна компетентність редактора — особистісні можливості, завдяки яким фахівець має змогу ефективно реалізовувати завдання редакторського процесу; гармонійне поєднання теоретичних і практичних напрацювань, які необхідні для здійснення діяльності редактора. Не можна не погодитися з точкою зору О. Жирун, яка, спираючись на класифікацію Є. О. Климова, говорить про приналежність професії «редактор» відразу до трьох типів: «людина — людина», «людина — знакова система», «людина — художній образ». Ця приналежність допомагає визначити діапазон особистісних характеристик, необхідних для фахівця. Редакторські функції сьогодні дуже широкі, і конкретніше про віднесення цієї професії до певної класифікації можна говорити лише з огляду на спеціалізацію. Хоча принагідно зауважимо, що центральним об'єктом у діяльності будь-якого редактора є книга як продукт, який треба кваліфіковано підготувати з метою опублікування, успішного просування на ринок і задоволення потреб суспільства. Тому тип «людина — знакова система» займає у цій класифікації для професії «редактор» провідне місце.

Редакційно-видавничим процесом, за визначенням Н. З. Рябініної, вважається інформаційно-технологічна система, «в рамках якої відбувається продукування і громадська оцінка соціальної інформації». Центральною фігурою цього процесу і є редактор [10, с. 6]. **Сучасний редактор** — це спеціаліст у сфері книжкової справи, який уміє проектувати і конструювати книжку, виступає безпосереднім організатором, виконавцем і керівником процесу її створення та розповсюдження, користуючись у своїй діяльності підходами, зумовленими специфікою сучасного редакційно-видавничого процесу, і включаючи спеціально розроблені методи, принципи та способи діяльності [10, с. 6].

Характер роботи редактора, за класифікацією М. С. Тимошика, поєднує в собі чотири напрями: редактор як літературний працівник; редактор як керівник редакційного колективу; редактор як менеджер; редактор як організатор малої видавничої структури певного профілю [11, с. 426]. Названі напрями вказують на широту фахового діапазону професії редактора і поле для прояву його творчої індивідуальності.

Професійні якості, уміння, навички, необхідні для успішної кар'єри редактора. Сучасний фахівець — це «особистість, яка не тільки володіє професійними знаннями та формалізованими навичками, технологічними прийомами в тій або іншій сфері застосування своєї праці, але й здатна нестандартно, творчо, інноваційно мислити, якісно вдосконалювати виробничі, організаційні, управлінські та інші процеси та види трудової діяльності, реконструювати їх за новими принципами, що відповідають вимогам часу» (Виділено Ю.Б.-К.) [8, с. 224]. **Професійні якості** — це «індивідуальні якості суб'єкта діяльності, що впливають на ефективність діяльності та на успішність освоєння цієї діяльності» [13]. Професійні якості — це динамічне явище; формуючись поступово, вони постійно розвиваються і перебувають на різних етапах досягнення фахівцем професійних висот неоднаковими й різнорівневими. Е. Ф. Зеєр вказує на такі професійні якості, потрібні будь-якому компетентному спеціалісту: спостережливість, розвинену образну, рухову та інші види пам'яті, технічне мислення, просторову уяву, уважність, емоційну стійкість, рішучість, витривалість, наполегливість, цілеспрямованість, дисциплінованість, самоконтроль та ін. [4]. **Професійний успіх** у певних видах діяльності частково забезпечують високі професійні якості, які за своїми функціями можуть бути як психічними й особистісними, так і непсихологічними властивостями суб'єкта (соматичними, біологічними, морфологічними, конституційними, типологічними, нейродинамічними та ін.).

Професійні якості редактора: начитаність, широкий кругозір, інтерес до літератури і процесу пізнання, гармонійне поєднання творчого потенціалу і господарського мислення, вміння керувати, комунікабельність, моральна відповідальність, вимогливість до себе та інших, добре володіння пером, уміння чітко висловлювати свої думки, аналітичний склад мислення, здатність творчо мислити, непідкупність, повага до інших людей та самоповага, відчуття такту, уміння приймати адекватні ситуації рішення, прогнозувати їх подальше розгортання, активність, працелюбність, енергійність, оптимізм.

М. С. Тимошик узагальнив **фахові вимоги до редактора** і розподілив їх на блоки:

1. Освіта працівника редакторсько-видавничого цеху — поглиблена гуманітарна (історія, філософія, політологія, культурологія, економіка, правознавство, соціологія, психологія, логіка, українська та світова літератури), за необхідністю — друга (економічні, юридичні, природничі спеціальності тощо). Бездоганне володіння державною мовою та однією-двома іноземними.

2. Необхідність засвоєння цілого комплексу професійно зорієнтованих дисциплін, які умовно можна поділити на такі розділи:

— історичний (історія видавничої справи та редагування);

— теоретичний (основи видавничої справи та редагування, теорія масової комунікації, теорія твору, текстознавство);

— творчий (редагування за видами видань, художнє та технічне редагування, редакторська майстерність);

— організаційно-практичний (організація та планування видання, коректура, поліграфія, режисура та архітектоніка видання);

— нормативно-правничий (видавничі стандарти, авторське право, правові основи масової комунікації);

— маркетинговий (видавничий бізнес, видавнича справа за кордоном, електронна комерція).

3. Високий рівень комп'ютерної грамотності. Знання таких предметів як «Макетування і верстка», «Система верстки», «Дизайн видання».

4. Блок специфічних фахових вимог: патріотизм і порядність редактора. Іншими словами — морально-етичні засади не лише діяльності, а й прояву самої особистості [11, с. 205–208].

Різноманітність виробничих ситуацій, які постають перед редактором, їх неоднозначність і багатомірність потребують варіативних підходів до їх аналізу та вирішення, що можливе лише за умов **творчого підходу**. Сьогодні у сфері книговидавництва, як і загалом у ЗМІ, помітно зміцнюються творчі засади діяльності редактора, що зумовлено насамперед новизною змісту кожного окремого твору, індивідуальністю авторського

бачення, мислення, стилю викладення, композиції, читацьким та цільовим призначенням видавничого продукту. «**Редагування — процес творчий** і багато в чому залежить від типу видання. Кожен новий рукопис вимагає від редактора нових підходів, нових рішень, нових ідей» (виділено — Ю.Б.-К.) [1].

Творчість сучасні вчені розглядають як людську діяльність «найвищого рівня у процесі пізнання і перетворення оточуючого природного та соціального світу, в результаті чого змінюється й сама людина (форми і способи її мислення, особистісні якості): вона стає творчою особистістю» [2, с. 68]. Нині престижно належати до типу «**творчих особистостей**». Завдячуючи вагомим науковим внескам Л. С. Виготського, Дж. Гілфорда, С. Л. Рубінштейна, М. Бердяєва, Е. Ноймана, А. Маслоу, Ж. Піаже, Е. Торренса, З. Фрейда, В. Новікова, Д. Б. Богоявленської, А. Пуанкаре і багатьох інших, як вітчизняна, так і зарубіжна наука напрацювала чимало досліджень з проблем творчості, пошуків її визначення, проявів і методів розвитку тощо, хоча, як зазначає більшість науковців, тема лишає в собі невивчені ділянки. Питання **творчого підходу у професійній діяльності редактора** на сьогодні розкрито недостатньою мірою, незважаючи на те, що творча складова видавничого процесу є не менш значущою, аніж організаційна чи адміністративна, а в контексті усвідомлення значення творчого підходу як найвищого рівня професіоналізму набуває ще більшої актуальності. «Творчу діяльність не можна розглядати як дещо відокремлене, підпорядковане властивим тільки їй законам. Вона є закономірним етапом людської діяльності взагалі, підсумком попереднього розвитку форм цієї діяльності, новою, якісною сходинкою формування особистості» [2, с. 65].

Цінними у цьому контексті є спостереження І. Я. Лернера, завдяки яким прослідковується взаємозв'язок професіоналізму і прояву творчого начала. Дослідник виділяє такі процесуальні **риси творчості у діяльності**:

— самостійне перенесення знань та умінь у нову ситуацію;

— бачення нової проблеми у традиційній ситуації;

— бачення структури об'єкта;

— бачення, на відміну від традиційної, нової функції об'єкта;

— врахування альтернатив під час розв'язання проблеми;

— комбінування та перетворення раніше відомих способів діяльності у розв'язанні нової проблеми;

— відкидання всього відомого та створення принципово нового підходу, способу або пояснення [7, с. 52].

Усе це підтверджує думку про творчий підхід до професійної діяльності як про найвищий прояв професіоналізму і майстерності особистості. Вище вираження своєї індивідуалізації людина знаходить у творчій діяльності. Тож доречною буде заувага А. В. Шопіної: «творчість приходить тільки тоді і тільки до тих, для кого характерне ціннісне ставлення до праці, хто прагне підвищення професійної кваліфікації, поповнення знань та вивчення досвіду» [14, с. 476].

В. Клименко проголошує: «творча людина — зрячий серед сліпих. Коли вона відкриває задачу (нерозгадану таємницю) і відчуває її гострі кути, то вона знає, куди йти і над чим працювати, бачить те, чого не бачать і не відчувають інші» [6, с. 13].

Особистісний аспект творчості передбачає наявність таких рис особистості, які визначають створення у ході творчого процесу унікального якісно нового й оригінального продукту. Серед подібних рис важливу роль відіграють інтуїтивні можливості, уява, прагнення особистості [3, с. 324]. **Творчий процес** — «інтелектуальний процес, результатом якого є нові відкриття чи створені людиною оригінальні продукти матеріальної і духовної культури» [9, с. 269]. Він завжди нерозривно пов'язаний із творчою особистістю. **Творча особистість** — це особистість, що здатна ставити та знаходити оригінальні вирішення задач з високим рівнем мотивації до реалізації своїх ідей. Справжня творча особистість виявляється в умінні задавати новий еталон роботи. Її масштаб вимірюється масштабом тих завдань, у процесі вирішення яких вона і виникає, і формується. У справах, які виходять за межі власної персони, які є інтересом суспільства, або, принаймні, багатьох інших людей. Сила особистості базується на силі устремління, потреб і цілей індивідуумів, сконцентрована у ній як у фокусі. Неповторність особистості — у відкритті нового для всіх, у спрямуванні своєї діяльності на суспільне благо.

Творчий редактор — це творча особистість, яка характеризується високим рівнем розвитку мотивів, особливостей, творчих умінь, що сприяє успішній творчій професійній діяльності і формуванню професійної культури, яка в результаті відповідної фахової підготовки і самовдосконалення набуває необхідних знань, умінь і навичок.

Редакторська творчість — це процес, який бере початок із засвоєння накопиченого суспільством і професійною сферою досвіду і переходить у стан перетворення існуючого досвіду шляхом від пристосування до трансформації редакторської діяльності й оптимізації її результатів і наслідків. **Творчий потенціал редактора формується** на основі двох компонентів: творчо-професійного і соціального досвіду. Без спеціальної

фахової підготовки і достатнього рівня знань успішна редакторська творчість неможлива.

Упевнено проводити видавничу політику, яка б у такій нестабільній і мінливий час утримувала видавництво на високому економічному та соціальному рівні здатен ерудований редактор, який має як спеціальну ґрунтовну підготовку, так і потужний творчий потенціал, щоб шляхом активізації творчої уяви та уявного експерименту знаходити нові оригінальні шляхи опрацювання нагальних питань. Редактору часто доводиться вирішувати велику кількість типових і нестандартних професійних завдань у різноманітних варіантах обставин. Вирішуючи ці завдання, він вибудовує свою діяльність, яку можна віднести до загальних правил евристичного пошуку, а саме:

- аналіз ситуації;
- проектування результату відповідно до вихідних даних;
- аналіз наявних засобів, потрібних для перевірки припущення і досягнення необхідного результату;
- оцінювання отриманих результатів, формулювання нових завдань.

«Якщо у редакціях періодичних видань посада редактора, головного редактора є керівною, отже, адміністративною, не зовсім творчою (такими є посади кореспондентів, оглядачів), то у видавництвах редактори є найголовнішими творчими працівниками» [12, с. 35].

Творча редакторська діяльність, як і будь-яка інша творча діяльність, складається з таких етапів: виникнення задуму; опрацювання задуму та перетворення його в ідею (гіпотезу); пошук шляхів реалізації.

Досвід професійної творчості редактор набуває в результаті систематичного застосування на практиці своїх творчих задатків під час вирішення поставлених виробничих завдань. Сферу проявів творчості редактора не можна звужувати до рівня творчої складової у процесі виготовлення видавничого продукту.

Творчість редактора виявляється у таких складових його діяльності:

- вивчення попиту і пропозицій у суспільстві, на підставі чого відбувається вибір стратегічного напрямку діяльності видавництва;
- добір творів та авторів, рівень і напрям яких відповідають обраній видавничій політиці;
- комунікативна сторона взаємодії редактора з колегами та авторами;
- безпосереднє створення видавничого продукту;
- пошук шляхів реалізації продукції та ін.

У сфері особистості творчість редактора виявляється як його самореалізація на основі усвідомлення себе творчою особистістю, визначення індивідуальних шляхів свого професійного

розвитку та побудови власної програми самовдосконалення. **Сфера прояву редакторської творчості** визначається структурою редакторської діяльності, охоплюючи при цьому й інші сторони — конструктивну, організаторську, комунікативну та гностичну.

Висновки. Результатом творчого підходу до редакторської діяльності можуть стати успішно реалізовані видавничі проекти, починаючи з моменту створення безпосереднього продукту (книжки) і завершуючи активним попитом на нього суспільства. Яскрава творча особистість редактора, стаючи своєрідним магнітом літературного та наукового світу, здатна не лише об'єднати навколо себе сильних авторів, а й створити потужне, конкурентоспроможне видавництво. Питання, підняті у статті, потребують детального і глибокого вивчення на основі конкретних життєвих прикладів і передового досвіду сучасників-видавців та їхніх попередників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонова С. Г. Редактирование. Общий курс: учебник для вузов [Текст] / С. Г. Антонова, В. И. Соловьев, К. Т. Ямчук. — М. : Изд-во МГУП, 1999. — 256 с.
2. Біла І. М. Психологічна характеристика творчої діяльності в сучасних умовах [Текст] / І. М. Біла // Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць. — К. : ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. — 2010. — Вип. 7. — С. 64–75.
3. Дяченко М. Д. Розвиток творчої індивідуальності — основна функція процесу професійної підготовки майбутніх журналістів [Текст] / М. Д. Дяченко // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. Зб. наук. праць. — 2010. — № 9. — С. 319–328.
4. Зеер Є. Ф. Психология профессий: учебное пособие для студентов вузов [Текст] / — М. : Академический проект; Фонд «Мир», 2005.
5. Карпіловська С. Я. Основи професіографії: навч. посібник [Текст] / С. Я. Карпіловська, Р. Й. Мітельман, В. В. Синівський, О. М. Ткаченко, Б. О. Федоришин, О. О. Ящишин. — К. : МАУП, 1997. — 148 с.
6. Клименко В. В. Психология творчества: навч. посіб. [Текст] / В. В. Клименко. — К. : Центр навчальної літератури, 2006. — 480 с.
7. Лернер И. Я. Дидактические основы методов обучения [Текст] / И. Я. Лернер. — М. : Педагогика, 1981. — 186 с.
8. Мачуліна І. І. Особистісно-професійні якості майбутнього фахівця в контексті постмодернізаційних трансформацій [Текст] / І. І. Мачуліна // Соціальні технології. — 2010. — № 45. — С. 222–228.
9. Психологічна енциклопедія [Текст] / автор-упорядник О. М. Степанов. — К. : Академвидав, 2006. — 424 с.
10. Рябинина Н. З. Технология редакционно-издательского процесса [Текст] / Н. З. Рябинина. — М. : Логос, 2008. — 180 с.
11. Тимошик М. С. Книга для автора, редактора, видавця: практичний посібник [Текст] / М. С. Тимошик. — К. : Наша культура і наука, 2006. — 560 с.
12. Тимошик М. С. Спеціальність «Видавнича справа та редагування»: данина моді чи потреба часу? [Текст] / М. С. Тимошик // Друкарство. — 2003. — № 2. — С. 34–36.
13. Шадриков В. Д. Деятельность и способности [Текст] / В. Д. Шадриков. — М. : Логос, 1994.
14. Шопіна А. В. Педагогічна діяльність як творчий процес [Текст] / А. В. Шопіна // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: зб. наук. праць. — 2009. — № 1. — С. 475–479.

ІННОВАЦІЙНА РЕПЕРТУАРНА СТРАТЕГІЯ У СВІТОВОМУ КНИГОВИДАННІ: ЦІЛЬОВІ НАСТАНОВИ І СПОСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ

Світлана Водолазька, кандидат філологічних наук, доцент кафедри видавничої справи та редагування Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка
УДК 655.4.5

Статтю присвячено вивченню однієї з репертуарних стратегій розвитку видавництва. Визначено її характерні ознаки, вказано типи видань, де вона застосовується. З'ясовано причини появи інноваційної репертуарної стратегії.

Ключові слова: репертуарна стратегія, видавнича стратегія, інноваційна стратегія, навчальна книга, поліфункціональність.

Стаття посвячена изучению одной из репертуарных стратегий развития издательства. Определены ее характерные признаки, указаны типы изданий, где она применяется. Выяснены причины появления инновационной репертуарной стратегии.

Ключевые слова: репертуарная стратегия, издательская стратегия, инновационная стратегия, учебная книга, полифункциональность.

The article is devoted to the study of a repertory of strategies of publishers. Determined its characteristic features are types of publications, where it applies. The reasons for the emergence of innovative strategy repertoire.

Key words: strategy repertoire, publishing strategy, innovation strategy, study book, polyfunctionality.

Усталені принципи функціонування світового книговидання (монополізація, інтернаціоналізація, централізація, глобалізація) призвели до початку видавничої кризи, яка за часом збіглася з початком світової економічної кризи, але була спричинена не тільки нею, а й спадом читацької активності, перенасиченням ринку однотипною літературою, зниженням читання в рейтингу способів проведення дозвілля. Тому світова спільнота ставить питання про перебудову сучасного видавничого простору з позицій запровадження інноваційних стратегій і технологій, що зможуть активізувати читацьку активність та приведуть до змін у видавничій політиці. Пошук оптимальних інноваційних стратегій і зумовлює **актуальність статті**.

Мета статті — визначити цільові настанови та способи реалізації інноваційної репертуарної стратегії на прикладі навчальних видань.

Відповідно до поставленої мети та з урахуванням необхідності виходу на новий рівень теоретичного осмислення проблеми у статті поставлено такі **завдання**:

- встановити можливості інноваційної репертуарної стратегії;
- визначити її цільові настанови та способи реалізації;
- схарактеризувати особливості застосування на прикладі навчальних видань університетських видавництв.

Стан дослідження проблеми. Інноваційна репертуарна стратегія в теорії української видавничої справи не була предметом розгляду дослідників, побіжні згадки про репертуарні стратегії можна знайти у працях В. Теремка.

Репертуарна стратегія для функціонування сучасного видавництва є ключовою, бо визначає всі напрями його роботи. Навчальне книговидання у світі наразі переживає переоцінку цінностей і переосмислення обраних стратегій розвитку, висуваючи гіпотезу про необхідність поєднання традиційних і інноваційних підходів до формування видавничого репертуару. Оновлення парадигми університетського навчального книговидання мотивується досягненнями науки та відкриттям нових спеціальностей і запровадженням нових предметів, що відповідають вимогам до підготовки фахівців з певної галузі. Нові освітні стандарти переорієнтовують видавців на поліфункціональні книги. В. Теремко зазначає, що «всі аспекти роботи над новими виданнями мають на меті укріпитися на здобутих ринкових позиціях, розширити, захистити їх або прорватися на вигідні маркетингові плацдарми. Із цим пов'язані і ризики діяльності, спричинені недостатнім знанням умов і тенденцій, змінами конкурентного середовища і поведінки конкурентів» [1, с. 68]. З цим пов'язано і намагання видавців подати на розсуд читача міждисциплінарні видання та зробити акцент на поліфункціональності книги.

Отже, поліфункціональність навчальної книги передбачає застосування нових структурних моделей, а також вдосконалення методичних прийомів редакційно-видавничої підготовки. Окреслені фактори чинять суттєвий вплив на формування

певних репертуарних стратегій у сучасному книговиданні та привертають увагу видавців.

УВ теорії видавничої справи термін «репертуарна стратегія» перебуває на етапі означення поняття і не має чіткого визначення. Проте «стратегічне бачення, мислення, розуміння, проектування, здійснення діяльності, оцінювання її результатів, окреслення горизонтів розвитку, які сукупно конструюють стратегічну культуру» [2, с. 11], стають ключовими передумовами життєздатності і перспективності будь-якого видавництва. Загалом формування видавничого репертуару — складний і багатоаспектний процес, який, відповідно до профілю видавництва, передбачає чітко сформульовану тематичну спрямованість. Під час розроблення видавничого репертуару видавці насамперед зорієнтовані на пошук нових тем, форм, способів подачі контенту та привернення уваги кола авторів.

Увесь видавничий репертуар обов'язково базується на загальній компетенції видавництва і обраній ним стратегії розвитку. До того ж, видавничі стратегії, як зазначає Л. Зіміна у монографії «Сучасні видавничі стратегії: від традиційного книговидання до мережових технологій культурної пам'яті», «визначаються читацькою аудиторією, диференційованою залежно від орієнтації на класичні цінності, модні тренди, розваги, відсторонення від дійсності тощо. Останнім часом видавці частіше стали акцентувати увагу на своїх перевагах, які пов'язані з літературними смаками середнього класу, що забезпечує попит» [2, с. 12]. Подібні узагальнення дають підставу зробити висновок, що саме репертуарні стратегії є важливим інструментом, що визначає і регулює роботу видавництва та його позиціонування на ринку, стає ключовою позицією у конструюванні читацької аудиторії, а більшість видавництв будують їх відповідно до критерію швидкої окупності видавничого проекту, звідси значна частина літератури не потрапляє до видавничих портфелів через низьку рентабельність. Поняття рентабельності видання змушує говорити про застосування ще однієї важливої стратегії — комерційної репертуарної стратегії, що часто стає пріоритетною для діяльності багатьох видавців на сучасному етапі. Її застосування вимагає, крім ґрунтовної перевірки та підготовки текстів університетськими видавництвами, орієнтуватись на низку інших вагомих викликів — це спроба визначити обсяг певного видання, що буде затребуваний ринком, та пошук ефективних шляхів збуту продукції. Кожен із цих пунктів має важливе значення для існування університетського видавництва та критеріїв подальшого формування його видавничого портфелю, де останнім часом простежується тенденція до комерціалізації. Тому видавничий портфель має бути рівноважний

виданнями, підготовка яких здійснювалась за допомогою різних стратегій (інноваційної репертуарної та комерційної репертуарної).

Для підвищення ефективності роботи видавничого підприємства видавці при формуванні репертуарної стратегії повинні орієнтуватись на читацькі потреби, що склалися на ринку в певний проміжок часу. І обов'язково за допомогою репертуарної стратегії необхідно формувати читацькі потреби, особливо в інтелектуальній книзі. Спотворення репертуарних стратегій відбулося під впливом великих видавничих корпорацій, які продукують однотипну літературу масового вжитку і не звертають уваги на нішеві видання.

Для успішної роботи видавництва на ринку необхідно дотримуватись репертуарних і видавничих стратегій, бо поняття ці не можна ототожнювати. Видавничі стратегії — широке поняття, що охоплює весь спектр видавничої діяльності та найголовніше її економічну складову (проводить аналіз і оцінку ринків збуту, дослідження конкурентних переваг, схем реалізації видань на ринку). Репертуарна стратегія — це змістовий вектор діяльності видавництва, що проявляється через його видавничий портфель. Постає принципове питання, що ставити в основу роботи видавництва навчальної літератури — науковість чи прибутковість проекту? Думки дослідників видавничого ринку та його представників розділилися, тому що на сучасному етапі книга сприймається як комерційний проект, а тому повинна приносити прибуток, як мінімум її реалізація має повернути вкладені в створення видання кошти, а для цього вона має користуватися попитом у широкій аудиторії читачів. Утім, навчальна книга для вищої школи, а особливо наукова книга — це малозатребувані видання, а отже, малоприбуткові. За таких умов необхідно постійно перевіряти ефективність стратегічного планування, адекватність стратегій зовнішнім реаліям, а амбіцій, завдань, тактичних дій — можливостям видавництва і його прогностичним перспективам. Стратегічно налаштоване видавництво завжди намагається опинитися на хвилі певних процесів і намагається уникнути небажаних тенденцій.

Репертуарна стратегія не виникає спонтанно, а формується колективом науковців і менеджерів, які несуть відповідальність за продукований продукт. Замовлення з тематичного плану фінансуються переважно з бюджетних коштів університету. Книжки, що не увійшли до тематичного плану, але мають актуальну цінність для навчального закладу, друкуються за рахунок спонсорських або факультетських позабюджетних коштів, така модель поширена в США та Західній Європі.

Репертуарну політику університетського видавництва визначає, як правило, редакційний комітет. Відбір рукописів для обговорення здійснюється штатними працівниками. За тиждень до засідання члени комітету отримують порядок денний, в якому подається опис кожної книги, запропонованої для розгляду, та її специфіка, на яку додатково треба звернути увагу членам комітету. До цього матеріалу додаються рецензії провідних фахівців в галузі з інших університетів та відповіді автора на зауваження рецензентів. Прийняття рішення щодо включення видання до репертуару видавництва залежить від вердикту редакційного комітету на основі всіх поданих матеріалів. Редакційний комітет не займається обговоренням проблем, що пов'язані з майбутнім просуванням видання на ринок та його реалізацією. Це дає змогу уникнути заангажованості у процесі прийняття рішення і вийти на позицію наукової цінності видання.

У світі склалася тенденція, відповідно до якої щороку (у жовтні-листопаді) за поданням навчально-методичної комісії факультетів редакційна рада, за участі проректора з наукової роботи, директора видавництва, головного редактора формує тематичний план на наступний рік, що дає можливість провадити плідну діяльність, виявляти актуальні та перспективні на ринку наукової та навчальної літератури теми.

Організаційно-правовий статус видавництва визначає спосіб прийняття рішення при утвердженні видавничого репертуару. Для університетського книговидання важливим завданням є намагання відповідати новій моделі освіти, тобто коли основний акцент робиться на компетенціях фахівця, а отже, автоматично змінюються підходи до створення навчальної книги, запроваджується трансформація традиційних видів навчальних видань, вводяться пошуки нових способів організації і подання навчального матеріалу. На виконання актуальних завдань книговидання і спрямована інноваційна репертуарна стратегія, що зорієнтована на випуск поліфункціональних навчальних видань. Інновації в репертуарі видавництва можуть бути пов'язані з підготовкою видань для нещодавно введених спеціальностей та з характером навчальних дисциплін.

Спостереження над видавничим репертуаром провідних світових видавництв навчальної літератури засвідчило, що інноваційні моделі навчальної книги, які відповідають обраній репертуарній стратегії, характеризуються поліфункціональністю і зорієнтованістю на широкий видавничий адресат. До того ж, при застосуванні інноваційної моделі видання суттєво зростає розвивальна функція навчальної книги. До типологічних ознак інноваційної моделі навчального видання відносять:

– тип видання — навчальний посібник;

- комбінований характер навчального посібника;
- тематичний діапазон видань з дисциплін за новими спеціальностями;
- поліфункціональність і широта читацької адреси;
- велика кількість структурних елементів;
- міждисциплінарний акцент у змісті;
- значний обсяг завдань для самостійної роботи;
- наявність додатків.

У структурі видань значне місце відводиться практичним і творчим завданням, що сприяють активізації сприйняття навчального матеріалу і стимулюванню самостійної роботи студентів. Методичний апарат посібників відповідно до параметрів інноваційної репертуарної стратегії обов'язково містить додаткові завдання для закріплення знань й самоконтролю, які надають можливість не лише закріпити вивчений матеріал, а й стимулюють самостійну творчу роботу читачів. Важливу роль в інноваційних виданнях відіграють елементи наочності від традиційних (схеми, малюнки, таблиці) до новітніх (різні CD та DVD-додатки).

Для увиразнення видання обирається проблемна форма викладу матеріалів, що передбачає створення в навчально-педагогічному процесі умов, за яких студент засвоює знання й уміння шляхом вивчення проблемних ситуацій та оволодіння способами їх вирішення.

Новою тенденцією є міждисциплінарний характер навчального видання, що дає змогу розширити читацьку адресу. Прикладом можуть слугувати видання українського видавництва «Академія»: В. Теремко «Видавничий маркетинг», І. Тітов «Вступ до психофізіології», О. Цветков «Культура і релігія», В. Руденко «Математичні методи в психології». На російському ринку до зразків інноваційної репертуарної стратегії можна віднести такі назви: В. Маслова «Лінгвокультурологія» (видавництво «Академія»), А. Дурович «Реклама в туризмі» (видавництво «Нове знання»), А. Дурович «Маркетинг в туризмі» (видавництво «Нове знання»).

Міждисциплінарний характер навчального видання дає можливість розширити пізнавальні можливості матеріалів, до того ж, поєднання різних взаємодоповнювальних одна на одну дисциплін засвідчує інноваційність видань.

Інноваційними можна назвати і комбінування різних видів видання в одному видавничому проекті, коли видавці намагаються поєднати хрестоматію і навчальний посібник, наприклад книга «Психолінвістика в нарисах та витягах», упорядник В. Радзиховський, видавництво «Академія». У виданні представлені зразки наукових праць з даної проблематики, в яких відтворився

розвиток психолінгвістики. Наукові тексти супроводяться коментарями авторів посібника, в яких вони намагаються зацентувати наукову проблематику.

Отже, проведене дослідження ринку навчальної університетської книги засвідчило, що сучасне книговидання зорієнтовано на необхідність відповідати актуальним завданням встановленої моделі розвитку сучасної освіти. З цією метою при формуванні видавничого портфелю видавництва намагаються використовувати різні репертуарні стратегії, однією з яких є інноваційна репертуарна стратегія. Її застосування є оптимальним для випуску навчальної літератури з нових дисциплін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Теремко В.* Унікальність книги як стратегічний феномен ефективної видавничої діяльності / В. Теремко // *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія.* — 2010. — № 4. — С. 67–72.
2. *Теремко В.* Стратегічний вимір видавничої діяльності як теоретико-прикладна проблема / В. Теремко // *Вісник Книжкової палати України.* — 2011. — № 1. — С. 10–13.
3. *Теремко В.* Стратегічний контекст діяльності видавництва в теоретико-прикладному вимірі / В. Теремко // *Вісник Книжкової палати.* — 2011. — № 10. — С. 7–9.

ОГЛЯД І КОНТЕНТ-АНАЛІЗ ЗВІТІВ ВИДАВНИЧИХ ПІДПРИЄМСТВ НА ПРИКЛАДІ ЛЬВОВА

Ольга Рак, здобувач кафедри суспільно-політичних дисциплін, глобалістики і соціальних комунікацій Університету «Україна»
УДК 316.77: 655 (477)

Проаналізовано видавничі підприємства державної і недержавної форм власності. Розроблено схематичну діаграму діяльності організацій і виявлено загальний стан чистих доходів протягом п'яти років. Запропоновано сучасні підходи вирішення фінансових проблем у видавничій справі в Україні.

Ключові слова: видавнича справа, контент-аналіз, коефіцієнт ліквідності, баланс, інновації, маркетинг, менеджмент.

Проанализированы издательские предприятия государственной и негосударственной форм собственности. Разработана схематическая диаграмма деятельности организаций и обнаружено общее состояние чистых доходов в течение пяти лет. Предложены современные подходы решения финансовых проблем по издательскому делу в Украине.

Ключевые слова: издательское дело, контент-анализ, коэффициент ликвидности, баланс, инновации, маркетинг, менеджмент.

Analyzed the publishing business state and private ownership. Developed a schematic diagram of the organizations and found the general condition of net revenues within five years. Modern approaches are proposed solutions to financial problems in the publishing business in Ukraine.

Key words: publishing, content analysis, liquidity, balance, innovation, marketing and management.

Актуальність. У сучасній економіці видавнича справа є предметом економічного аналізу. Це пояснюється тим, що книговидання наразі є цінною та прибутковою галуззю економіки. Книговидавнича сфера насамперед впливає на суспільство своєю культурою — як у змістовному плані, так і в художньо-технічному оформленні. Також слід зазначити, що поліграфічна діяльність підприємств є вагомим соціально-економічним діяльністю і, відповідно, впливає на стан прибутковості.

Згідно зі статтею 12 Закону України «Про підприємництво» [3], держава сприяє організації матеріально-технічного забезпечення та інформаційного обслуговування підприємств, підготовки та перепідготовки кадрів; здійснює первісне облаштування неосвоєних територій об'єктами

виробничої і соціальної інфраструктури з продажем або передачею їх у кредит підприємцям; стимулює за допомогою економічних важелів (цілових субсидій, податкових пільг тощо) модернізацію технології, інноваційну діяльність, освоєння нових видів продукції та послуг; надає підприємцям цільові кредити; подає підприємцям інші види допомоги.

Метою статті є огляд і контент-аналіз звітів видавничих підприємств м. Львова про фінансові результати кожного з них стосовно коефіцієнта ліквідності.

Об'єктом дослідження є діяльність видавничо-поліграфічних підприємств м. Львова для визначення їх доходів та прибутків за 2006–2010 рр.

Предметом дослідження є проблеми видавничої діяльності державної і недержавної форм власності підприємств (на прикладі м. Львова).

Основна частина дослідження полягає у схематичному огляді окремих підприємств протягом п'яти років та в аналізі видавничої сфери двох форм власності в економічному плані з порівняльною метою загальнодержавної ситуації.

На сьогодні дуже важливо проаналізувати ситуацію в державі на коефіцієнт ліквідності (на прикладі підприємств м. Львова), взявши до уваги баланси і звіти про фінансові результати даного підприємства.

Коефіцієнт ліквідності — це показник, що характеризує ступінь здатності банку перетворювати свої активи в наявні кошти (готівкові чи безготівкові) для задоволення вимог вкладників і кредиторів банку.

Термін «ліквідність» (від лат. *Liquidus* — рідкий, текучий) у буквальному значенні слова означає легкість реалізації, продажу, перетворення матеріальних цінностей у кошти [2].

Для аналізу ліквідності ми вирішили обрати три поліграфічні підприємства, щоб визначити, який в них дохід і прибуток за 2006–2010 рр. Адаже питома вага державного сектора в економіці розраховується за звітний квартал, півріччя, дев'ять місяців та рік у формах № 1 і № 2. Для цього ми переглянули звіти про фінансові результати кожного з цих підприємств (табл. 1).

Проаналізувавши дані підприємства (див. табл. 1), ми констатували кращу ситуацію на державних підприємствах, оскільки, згідно з вищевказаним законом, ми бачимо підтримку з боку держави. Ситуація щодо звітних періодів

Таблиця 1 — Фінансові результати окремих львівських підприємств за 2006–2010 рр., тис. грн

Назва підприємства	2006 р.		2007 р.		2008 р.		2009 р.		2010 р.	
	Чистий дохід	Чистий прибуток	Чистий дохід	Чистий прибуток	Чистий дохід	Чистий прибуток	Чистий дохід	Чистий прибуток	Чистий дохід	Чистий прибуток
Державне спеціалізоване видавництво «Світ» (загальнодержавна форма власності)	1 923,3	98,0	4 014,7	131,0	4 754,4	9,1	4 283,7	115,2	7 174,5	498,0
ДП МВС «Львів-Інформ-Ресурс» (державна форма власності)	788,0	1,5	669,8	1,9	681,0	25,0	1 124	3,0	1 670	28,0
Товариство з обмеженою відповідальністю «Тріада плюс» (колективна форма власності)	37,5	7,0	28,9	6,7	21,0	-4,0	382,50	38,80	457,6	81,7

за п'ять років по-різному виглядає на окремих підприємствах.

З огляду на рис. 1, виходить, що державне спеціалізоване видавництво «Світ» показало найвищий рейтинг щодо зростання чистих доходів, який кожного року підвищувався. Адже видавництво «Світ» у 2006 р. мало чистий дохід 1 9823,3 тис. грн, в 2007 р. — 4 014,7 тис., 2008 р. — 4 754,4 тис., 2009 р. — 4 283,7 і в 2010 р. ми побачили значний стрибок на ринку — 7 174,5 тис. грн порівняно з ДП МВС «Львів-Інформ-Ресурс» (попередня назва — ДП «Друкарня ГВ УМВСУ у Львів. обл.») і ТЗОВ «Тріада плюс».

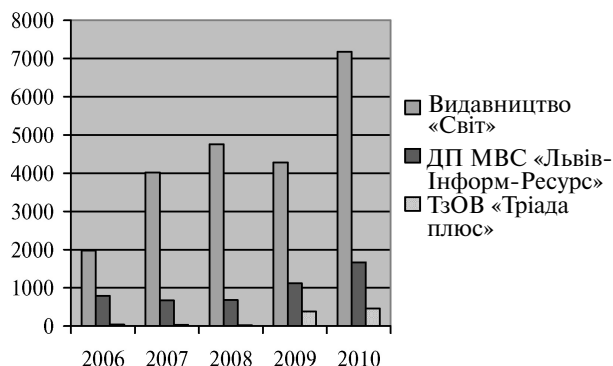

Рис. 1 — Динаміка чистих доходів на підприємствах м. Львова

Якщо зробити порівняльний аналіз щодо найвищого показника чистих доходів в інших видавництвах, то побачимо, що у друкарні МВС «Львів-Інформ-Ресурс» найкращий показник доходу був у 2010 р. — 1 670 тис. грн, але у 2007 р. спостерігаємо спад — 669,8 тис. грн; але найгіршим показником відзначилося приватне підприємство ТЗОВ «Тріада плюс», маючи дохід у 2008 р. всього 21 тис. грн, яке було у збитках, зате поліпшилася ситуація у 2010 р. — йдеться про 457,6 тис. грн доходу.

Отже, як ми побачили з проведеного аналізу доходів окремих підприємств Львова, ситуація виявилась кращою на державних підприємствах, ніж на приватній фірмі.

Утім, якщо говорити про загальну ситуацію в Україні з випуску книг і накладу, ми бачимо зовсім іншу картину у видавництвах і видавничих організаціях державної форми власності порівняно з видавничими організаціями недержавної форми власності. Адже сьогодні, станом на 2010 р., на одного жителя припадає всього 0,98 примірника, і кількість примірників з кожним роком, починаючи з 2009 р., зменшується, а отже, книга поки що не виходить з кризи, а це означає, що комусь якоїсь книги може не вистачити.

За кількістю випуску видань недержавні видавничі організації випереджають вдвічі-втричі рази державні. Недержавні видавничі організації мусять постійно шукати собі клієнтів-замовників, створюючи при цьому спеціальні пропозиції і займаючись не тільки видавничою діяльністю, а й виконуючи поліграфічні послуги тощо, не чекаючи, поки замовлення прийде саме по собі. На сьогодні лише недержавні видавництва якимось можуть давати собі раду і задля виживання та стабільності на ринку виконують високохудожні видавничо-поліграфічні роботи. Але ці видавництва, як правило, працюють не стільки на якість книговидавання, скільки на прибуток.

Звичайно, сьогоднішня ситуація на поліграфічному ринку є складною як для державних видавництв, так і недержавних. Оскільки розвиток у світі комп'ютерних технологій набуває дедалі більшого розвитку, кількість замовлень на наклад видань зменшується, і читачів щороку стає все менше, а це відповідно впливає на якість художньо-технічного оформлення. Адже сьогодні книга у художньому оформленні виглядає недоорогою, можна сказати «дешевою» — як щодо якості паперу, так і щодо якості обкладинки.

Необхідно всім розуміти, що видавнича справа — це така сфера людської діяльності, яка визначає стан розвитку суспільства і здатна формувати свідомість через розвиток газетно-журнальної та книговидавничої діяльності, зберіга-

ти національні традиції та культуру, надавши їм відповідної спрямованості й національного ко-лориту.

Сьогодні, по суті, насправді видавництва жи-вуть за рахунок підручників як для середньої загальноосвітньої школи, так і для вищих на-вчальних закладів, що хоч якось дає можливість існувати і «не зачинятися».

Проблемами стану книговидавничої діяльнос-ті вже давно переймаються багато вчених — таких, як О. Афонін, М. Сенченко, Т. Приступенко, І. Гутиря, Ю. Фінклер та ін.

Т. Приступенко [5], зокрема, зазначає, що сьогодні дуже важка ситуація склалася в державі і тому близько 12 тис. періодики країна не може фінансово підтримати, виділяються лише невеликі кошти для дитячої літератури, решта літе-ратури видається приватним способом. Вона вважає, що єдиним вирішенням цього питання може слугувати метод роздержавлення галузі.

Президент Української асоціації видавців та розповсюджувачів О. Афонін у статті про гло-бальні проблеми «Чи потрібна нам власна кни-га?» трактує таким чином економічну ситуацію: «За двадцять з половиною років свого існування виконавча влада в Україні за рахунок бюджет-них коштів не змогла вирішити навіть проблеми забезпечення середньої і вищої школи підруч-никами... Щодо вищої школи, то вона взагалі викинута на маргінеси наукових досягнень су-часного світу, оскільки забезпеченість студентів підручниками нового покоління становить ли-ше 7,3% з інженерно-технічних дисциплін до 36% — з економіки та права» [1].

Учений М. Сенченко [6] говорить, що в Біло-русі рейтинги щодо кількості виходу видань і на-кладів виглядають на дуже високому рівні і вже давно нас випереджають, адже в них видається близько п'яти видань на одного жителя (порів-няно з Україною — 1,2 книги на одну людину). У Білорусі існує понад 300 видавництв переваж-но з недержавною формою власності, і ситуація на книжковому ринку сягає чималих оборотів. Те ж саме можна сказати про високий розвиток книговидавання і в США, Італії, Росії тощо.

Ураховуючи швидкий інформаційний прог-рес у світі, варто не забувати про високу духовну і матеріальну цінність книги, яка повинна слу-гувати нині не тільки як матеріал збуту в Україні, а й як духовно-культурно-цінний продукт. Зга-даймо, як у стародавні часи багаті люди шанували рукописну книгу, вона вважалась безцінною, і для них вона була на вагу золота, що є надваго-ним моментом.

Важливим впливом на динаміку розвитку ук-раїнських видань є впровадження запропонова-них виробничих інновацій, використання особ-ливих методів дослідження ринку, налагодження

комунікації та інформаційно-комунікаційних технологій, встановлення цінової політики, орга-нізація просування інновацій та інтенсифікація розвитку сервісних служб, тобто впровадження у видавничу справу маркетингових інновацій. Це є не що інше як проектно-орієнтована система управління видавничою діяльністю, для реалізації якої необхідно вводити посаду функціонального менеджера.

Для того, щоб видавнича сфера почала працю-вати в Україні ефективно і видання не запилю-вались на книжковій полиці, потрібно запро-ваджувати принципи маркетингу і керуватись новими правилами менеджменту.

Упровадження принципів маркетингу у видав-ничу сферу та євроінтеграційна стратегія українського суспільства дали змогу, з одного бо-ку, формувати ефективну виробничу діяльність, оперативно реагувати на стан ринкових відносин та перемагати в конкуренції; з другого — вивча-ти досвід маркетингової діяльності розвинутих країн світу, адаптуючи їх до умов нашого укра-їнського ринку.

Осягнути високу ефективність динаміки роз-витку видавничих підприємств на всіх етапах діяльності: «видавництво — друкарня — збут» можливо шляхом досягнення глибоких знань, мистецтва менеджменту та системного підходу.

Під системним підходом, з погляду менедж-менту, розуміється напрям наукового пізнання і практичної діяльності, в основі якого лежить дослідження довільного об'єкта як складної не-подільної системи.

Використання принципів маркетингу, що вра-ховують досвід європейських країн, у книгови-давничій діяльності гарантує, принаймні, успішну конкурентоздатність українських підприємств. Важливим критерієм книговидавничої діяльнос-ті є також розширення номенклатури видань, ак-центуючи увагу на випуску довідкової літератури та інших спеціалізованих видань, що розширять читацьке коло.

Висновки. На підставі аналізу сучасного ста-ну видавничої діяльності трьох підприємств, взявши до уваги дві форми власності (державну і колективну) м. Львова, було проведено загаль-ний огляд фінансових звітів щодо чистих дохо-дів і прибутків за п'ять років в Україні, а також проаналізовано ситуацію у видавничих організа-ціях як на рівні м. Львова, так і країни загалом.

Запропоновано діаграму чистих доходів кож-ного видавничого підприємства і проведений контент-аналіз даної ситуації, а також запропо-новані шляхи вирішення розвитку книговида-ння в Україні.

Адже через надзвичайно високий рівень витрат на підготовку та виготовлення видавничої про-дукції, високі поштові і транспортні витрати,

кредиторську заборгованість юридичних осіб видавничих підприємств, стан книговидання не швидко зміниться. За Концепцією [4], передбачено спільне налагодження співпраці видавництва, поліграфічних підприємств, друкарень та бібліотек по всій території України, і це сприятиме розвитку швидкої рекламної інформації про книгу.

Попри потужний наступ інформаційно-комунікаційних технологій (у вигляді електронних версій книг), книга продовжує залишатись основою високої культури і науковим засобом набуття знань. Книга завжди залишатиметься модною у будь-який період часу, і їй не можуть загрожувати темпи розвитку інформаційних технологій, оскільки кожен житель повинен не просто побачити на екрані текст, а відчути книгу в руках і тримати на полиці як зразок надбання та збагачення високої культури.

Тому сьогодні вкрай важливим етапом у видавничій галузі є забезпечення поповнення обігових коштів та знайдення інвесторів (спонсорів) з інших сфер бізнесу, щоб з їхньою допомогою вкласти гроші в українську книжку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Афонін О. В.* Чи потрібна нам власна книжка? / О. В. Афонін // Вісник книжкової палати. — 2003. — № 12. — С. 3.
2. Економічний словник-довідник / за ред. С. В. Мочерного. — К. : Феміна, 1995. — 368 с.
3. Закон України «Про підприємництво» зі змінами і доповненнями, внесеними Законом України від 16.01.2003 р. — № 436-IV.
4. Про стан книгорозповсюдження в Україні та проект Концепції відновлення всеукраїнської книготорговельної мережі: Державний комітет телебачення і радіомовлення України (Держтелерадіо). Рішення № 13/57 від 29.11.2007. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.uapravo.net/data2008/base15/ukr15052.htm>. — Назва з екрана.
5. *Пристапенко Т. О.* Деякі аспекти функціонування сучасного національного простору України / Т. О. Пристапенко // Українська періодика: історія і сучасність: доп. та повід. У науково-теоретичної конференції / ЛНБ ім. В. Стефаника. — Львів, 1999. — С. 384–392.
6. *Сенченко М.* Книговидання трьох слов'янських країн: України, Білорусі, Росії / М. Сенченко // Вісник Книжкової палати. — 2008. — № 4. — С. 3–6.

Розділ XIII

ПРИКЛАДНІ СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ

ПАБЛІК РІЛЕЙШНЗ (PR) В ПАРАДИГМІ ПОСТНЕКЛАСИЧНОГО НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ

Віта Березенко, кандидат філологічних наук, доцент, докторант Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка
УДК 007:659.4

Наука про паблік рілейшнз (PR) як складну відкриту систему вимагає цілісного міждисциплінарного підходу при досліджуванні її феноменальних характеристик, що стає можливим в межах парадигми постнекласичного наукового пізнання.

Ключові слова: паблік рілейшнз (PR), наука, постнекласичне наукове пізнання, синергізм, міждисциплінарні дослідження.

Наука о PR как сложная открытая система требует целостного междисциплинарного подхода при исследовании ее феноменальных характеристик, что становится возможным в рамках парадигмы постнеклассического научного познания.

Ключевые слова: паблік рілейшнз (PR), наука, постнеклассическое научное познание, синергизм, междисциплинарные исследования.

The science of PR is a complex open system, which requires an integrated interdisciplinary approach to the study of its phenomenal characterization, which must be viewed within the paradigm of post-nonclassical scientific cognition.

Key words: publik relations, science, postnonclassical scientific cognition, synergy, interdisciplinary research.

У другій половині XX ст. у науці відбулися зміни, що дали підставу говорити про новий її етап — постнекласичний, розвиток якого продовжується і сьогодні. «У сучасну епоху (останню третину XX — початок XXI ст.) відбуваються

нові глобальні зміни в підставах наукового знання, які можна охарактеризувати як четверту глобальну наукову революцію, в ході якої народжується нова постнекласична наука» [5, с. 16]. Інтенсивне застосування наукових знань практично в усіх сферах соціального життя, революція у засобах зберігання й отримання знань змінюють характер наукової діяльності. Але впровадженню постнекласичних рис в сучасне наукове пізнання сприяють не лише революція у зберіганні й отриманні знань (комп'ютеризація науки), а й неможливість вирішити низку наукових завдань без комплексного використання знань різних наукових дисциплін, без урахування місця і ролі людини в досліджуваних системах.

Постнекласичне наукове пізнання розглядається в контексті його соціального буття як особлива частина життя суспільства [4–9; 14; 16]. У контексті вивчення феномену «паблік рілейшнз» важливо зазначити, що воно детермінується на кожному етапі свого розвитку загальним станом культури даної історичної епохи, її ціннісними орієнтаціями та світоглядними установками.

Світоглядні орієнтації, породжені сучасною наукою про соціальні комунікації, не відрізняються простотою й однозначністю, вони націлені на динамічне сприйняття світу. Це дає нам підстави стверджувати, що завданням дослідження PR як сфери соціально-комунікаційної діяльності є теоретична реконструкція досліджуваного явища у максимально широкому контексті його зв'язків й опосередкувань з метою відтворення його цілісного та системного образу.

Мета статті — розглянути науку про *PR* як складну відкриту систему, яка вимагає цілісного міждисциплінарного підходу при досліджуванні її феноменальних характеристик, що стає можливим у межах парадигми постнекласичного наукового пізнання. Крім того, сьогодні не існує єдиної думки у визначенні теоретико-методологічних засад науки про зв'язки із громадськістю, що свідчить про актуальність і важливість вивчення цієї проблеми.

Дослідження *PR* має носити міждисциплінарний характер, що визначається, по-перше, складністю самого об'єкта вивчення — сукупності соціальних комунікативних практик, його багатоаспектністю і суперечливістю, по-друге, інтегративністю знання, що розкриває сутність даного об'єкта, по-третє, комплексністю і різноманіттю використовуваних підходів і методів. Теоретичних, методологічних і емпіричних ресурсів якоїсь однієї дисципліни недостатньо для розкриття сутності такого складного явища, як *PR*, та формування про нього адекватних знань.

Сьогодні часто не розрізняються поняття «*PR*» і «наукове знання про *PR*», тоді як перше означає сферу відповідної соціальної практики, певний вид соціальної комунікації, технології, а друге — результат наукової рефлексії, об'єктом якої є *PR*. До того ж, у науковому середовищі і дотепер існують протилежні думки щодо правомірності претензій наукового знання про *PR* на статус самостійної науки соціально-комунікативного напрямку. Ймовірно, тому основні зусилля наукової дисципліни, що проходить стадію свого становлення, повинні бути направлені, головним чином, на пошук доказів своєї легітимності.

Предметом науки про зв'язки з громадськістю є соціальна комунікативна практика як складний соціальний феномен, що підпорядкований певним законам і закономірностям. Дослідження закономірностей, принципів і механізмів формування та функціонування зв'язків із громадськістю як соціальних комунікативних практик передбачає вивчення організованої й цілеспрямованої комунікативної взаємодії між соціальними суб'єктами. «Будь-яка наука «з раннього віку» повинна бути зосереджена насамперед на своєму предметі. Нові знання про предмет — найкращий спосіб легітимації нової сфери наукового знання» [9, с. 24].

Роботи, що стосуються тих чи інших аспектів розвитку наукового знання про *PR* у контексті наукових знань про прикладні соціальні комунікації, тільки починають з'являтися. За рідкісним винятком, вони мають достатньо фрагментований характер і являють собою зразки «класичного» бачення такого знання в рамках тієї чи

іншої вже існуючої спеціальної наукової дисципліни [1–2; 10–13; 15; 17; 18].

Це означає, що й досі «паблік рілейшнз» не був самостійним об'єктом вітчизняної наукової рефлексії у галузі соціальних комунікацій, хоча і був одним із компонентів предметної сфери відносно невеликої кількості дисертаційних досліджень та окремих монографій і публікацій соціологічної, психологічної, філологічної соціально-філософської, управлінської та культурологічної спрямованості (автори: Г. Г. Почепцов, В. Ф. Іванов, О. В. Некрасова, В. А. Мойсєєв, В. Г. Королько, Т. О. Примаєв, А. М. Бахметьєва, О. В. Шевченко, О. В. Тріщук та ін.).

Проблеми формування таких комунікативних дисциплін як паблік рілейшнз у контексті загальної теорії комунікації, їх взаємовідносин з іншими науковими дисциплінами і теоріями актуалізуються в дослідженнях таких вітчизняних і закордонних вчених: В. М. Бебика, М. А. Василика, В. М. Владимірова, Д. П. Гаври, В. В., В. Ф. Іванова, О. І. Матяш, Г. Г. Почепцова, В. В. Різуна, А. В. Соколова.

Окремих проблемам генезису, передумов і первинного формування сфери наукового знання про *PR* тією чи іншою мірою присвячені роботи В. М. Бебика, Т. Г. Добросклонської, С. М. Ємельянова, В. Ф. Іванова, Т. В. Іванової, Н. В. Казарінова, В. Г. Королька, А. Д. Кривоносова, І. П. Кужелевої-Саган, Г. Г. Почепцова, В. В. Різуна, І. Ю. Слісаренка, О. М. Холода, А. Ю. Шупеніна та ін.

Найбільш ґрунтовно генеза, передумова і первинне формування сфери наукового знання про *PR* розкриті в монографії російської дослідниці М. А. Шишкіної в її роботі «Паблік рілейшнз у системі соціального управління» [18], перший розділ якої присвячено аналізу «зв'язків з громадськістю» як соціальному феномену і предмету нової науки — піарології. І. П. Кужелева-Саган [9] пропонує розробку трансспективної моделі піарології як технологічної соціально-гуманітарної наукової дисципліни і розглядає *PR* як відкриту когнітивну систему, що поступово еволюціонує і самоорганізується. Однак спроба обґрунтувати легітимність нової науки і описати її основні характеристики здійснена в першому випадку з позицій соціології і переважно в рамках «класичної» наукової раціональності. У другому випадку ми маємо дослідження філософського напрямку.

Вітчизняна наукова школа з досліджень паблік рілейшнз перебуває у стадії свого становлення, основними роботами в цій галузі слід вважати дослідження вже згадуваних нами Г. Г. Почепцова, В. В. Різуна, В. Ф. Іванова, В. М. Бебика, В. Г. Королька, О. В. Некрасової, В. А. Мойсєєва, О. М. Холода, І. Ю. Слісаренка, Т. О. Примаєв,

А. М. Бахметьева, О. В. Шевченко, О. В. Трішук. Системних же досліджень, присвячених найважливішим питанням формування наукового знання про *PR*, орієнтованим на постнекласичний шлях розвитку, у вітчизняній науці майже немає. Все разом це підтверджує **актуальність** проблеми, якій присвячена дана стаття.

«Виявлена невідповідність між запитами у сфері зв'язків з громадськістю та існуючою науковою базою *PR* доводить необхідність теоретичних досліджень, які б визначали статус і зміст зв'язків з громадськістю як науки, розкривали механізми вивчення продуктивних зв'язків з громадськістю та могли становити основу для розроблення оригінальних українських методик та *PR*-технологій» [3, с. 122].

Міждисциплінарна орієнтація і проблемно орієнтований науковий пошук характеризують постнекласичний етап розвитку сучасної наукової сфери. Один з перших систематизував риси постнекласичної науки російський учений В. С. Стьопін [14], виділивши наступні ознаки постнекласичного етапу, які, на наш погляд, впливають на рефлексію наукового знання про *PR*. Серед них: зміна характеру наукової діяльності, що зумовлена революцією в засобах отримання і збереження знань (комп'ютеризація науки, зрощення науки з економічним і інформаційним промисловим виробництвом і т.п.); поширення міждисциплінарних досліджень і комплексних дослідницьких програм; підвищення значення економічних і соціально-політичних чинників і цілей; зміна самого об'єкта — ним стають відкриті системи, що саморозвиваються (саме до таких систем відносять і паблік рілейшнз); включення аксіологічних чинників до складу пояснючих пропозицій [14, с. 47]. Важливо, що постнекласична парадигма орієнтує дослідника на аналіз феноменів становлення, розвитку та самоорганізації явищ пізнаваної реальності, передбачає розгляд об'єктів в їх історичній перспективі, враховуючи синергетичні, кооперативні ефекти, їх співіснування та взаємодії. Постнекласична наука вимагає аналізу взаємозв'язків і опосередкувань одержуваного знання не тільки з особливостями засобів та операцій пізнавальної діяльності суб'єкта, а й з її ціннісно-цільовими структурами, тобто з соціокультурним фоном епохи як реальним середовищем існування науки.

Об'єктами сучасних міждисциплінарних досліджень дедалі частіше стають такі унікальні соціальні комплекси, до структури яких входить і сама людина. Об'єкт пізнання для *PR* як науки — це соціальний комунікативний продукт, продукт людської культури. Об'єкт *PR* — це соціокультурне явище (усвідомлена проблема), що формує ідеали, сенс та форми, в котрих існує трансдисциплінарно зорієнтоване мислення,

тобто «соціокультурне включає окремого, дисциплінарно обмеженого суб'єкта пізнання в акт творення категоріальної мережі бачення світу» [16, с. 18]. Таким соціальним комплексом, безумовно, і є паблік рілейшнз. У постнекласичній проекції, як на нашу думку, *PR* — це трансдисциплінарна й інтегративна наукова дисципліна, яка постає як відкрита самоорганізована когнітивна система, орієнтована на вивчення принципів і закономірностей аналізу, конструювання та «функціонування паблік рілейшнз як багатовимірною, поліонтологічного, амбівалентного антропосоціокультурного феномену» [9]. Все це створює принципово нову ситуацію, яка висуває до порядку денного комплекс складних світоглядних питань про сенс і цінності самої науки про зв'язки з громадськістю, про перспективи її прогресивного розвитку і взаємодії з іншими формами культури.

Отже, постнекласичний етап розвитку науки характеризується вивченням складних систем, до яких належить і наука про *PR*, а це вимагає цілісного міждисциплінарного погляду на досліджуваний нами феномен. Такі характеристики постнекласичної науки, як чимале поширення ідей і методів синергетики; зміцнення парадигми цілісності, тобто усвідомлення необхідності глобального всебічного погляду на світ; зміцнення і дедалі ширше застосування ідеї (принципу) коеволюції, тобто сполученості, взаємозумовленості змін систем або частин всередині цілого (єдність природних і соціальних процесів); посилення ролі міждисциплінарних комплексних підходів в його вивченні; методологічний плюралізм, усвідомлення обмеженості, односторонності будь-якої методології; посилення ролі нераціонального компонента; з'єднання об'єктивного світу і світу людини, подолання розриву об'єкта і суб'єкта; розуміння світу не тільки як цілісності, що саморозвивається, але й «як нестабільного, нестійкого, нерівноважного, хаосогенного, невизначеного» [5, с. 76], — цілком відповідають запитам визначення і наукового розуміння феномену паблік рілейшнз.

«Амбівалентність *PR* і та роль, яку він відіграє в сучасному суспільстві як засіб соціального управління, роблять надзвичайно актуальним вивчення даного феномену у всій його повноті, різноманітності і динаміці» [9, с. 18]. Важливою умовою забезпечення такого вивчення є цілісність і системність в організації самого наукового знання про *PR*, яке вже спочатку має міждисциплінарний характер. На наш погляд, *PR*, поряд з, наприклад, журналістикознавством, є наукою з власним фундаментальним підґрунтям, яке слід ретельно розбудовувати й отримувати в такий спосіб змогу на рівних користуватися здобутками інших наукових дисциплін, що відкриває

принципову можливість створення післянекласичної теорії *PR*, «яка враховувала б багато яких важковраховуваних факторів забезпечення її місії» [7, с. 204].

Незважаючи на це, як ми вже зазначали, паблік рілейшнз як об'єкт пізнання поки не знаходив глибокого і всебічного осмислення з боку сучасної науки про соціальні комунікації. Важливо ще раз зазначити, що постнекласичний тип раціональності дає змогу враховувати співвіднесеність отримуваних знань про об'єкт *PR* не тільки з особливістю засобів і операцій комунікаційної діяльності, але й із ціннісно-цільовими структурами.

PR як наукова дисципліна належить, на думку І. П. Кужелевої-Саган, до нового кластеру «технологічних соціально-гуманітарних наук», що спираються на загальну постнекласичну онтологію, яка набуває конкретних рис в рамках спеціальних наукових картин світу. «Мета-об'єктом наук даного типу є інформаційно-комунікативна соціальність, предметною областю — «інтерфейс» між наукою, технікою і суспільством, що поєднує процеси технологізації та інформатизації всіх сфер соціуму в усьому різноманітті їх проявів» [8, с. 39]. Головною метою технологічних соціально-гуманітарних наук, що «мають «нетрадиційну» (контурну) структуру і ситуаційну методологію» [8, с. 40], є вивчення закономірностей створення, застосування та соціально-гуманітарної експертизи різних соціально-комунікативних технологій як способів вирішення актуальних соціокультурних завдань і конструювання інформаційно-комунікативної соціальності загалом.

На підставі попереднього аналізу наукової літератури з проблематики *PR* ми дійшли висновку, що на сьогоднішній день методологія наукового знання про зв'язки з громадськістю в цілому обмежена рамками класичної парадигми соціального пізнання, орієнтованої на пошуки єдиного, «абсолютно істинного» визначення паблік рілейшнз; на виявлення переважно структурно-функціональних зв'язків в комунікативній системі; на лінійні — односторонні або двосторонні — моделі комунікації; а найголовніше — на ставлення до людини і до громадськості як до об'єктів комунікативного впливу, чії реакції можна завжди прорахувати. Іншими словами, вивчення сфокусовано в основному на «статиці» феномену *PR*. Водночас у ході виникнення нового типу науки руйнується стара наукова картина світу, радикальні зміни відбуваються і стосовно норм наукового дослідження. Узгодження засад наукової діяльності в галузі соціальних комунікацій із загальнокультурними цінностями, спрямованість наукового пізнання на знаходження виходу з методологічної кризи,

подолання певної неусталеності поняттєво-категоріального апарату — ось ті основні настанови, котрі виступають орієнтирами щодо нових норм науки про зв'язки з громадськістю, відбудову яких ми вже можемо сьогодні спостерігати. Незважаючи на те, що такі засади наукової діяльності перебувають ще на етапі становлення, навіть саме тому перед дослідниками наразі постає завдання здійснення наукової рефлексії над концепціями сучасної науки про прикладні соціальні комунікації і, зокрема, науки про зв'язки з громадськістю, вивчення її методологічних засад, виявлення можливих напрямів її розвитку.

Таким чином, прискорення динаміки процесів інтеграції та диференціації наукового знання в постнекласичну епоху, розмивання предметних кордонів, викликане ускладненням саме таких об'єктів пізнання, як *PR*, і призводить до їх міждисциплінарного синтезу, в межах якого його розвиток, становлення, процесуальність, самоорганізація залишаються поки що поза зоною дослідницьких інтересів і потребують ретельного дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бахметьєва А. М. Особливості комунікативних функцій паблік рілейшнз в діяльності прес-служб установ освіти : автореф. дис. ... канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.06 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2009. — 20 с.
2. Бебик В. М. Інформаційно-комунікаційний менеджмент у глобальному суспільстві: психологія, технологія, техніка паблік рілейшнз. — К. : МАУП, 2005. — 440 с.
3. Березенко В. В. Проблеми становлення науки про зв'язки з громадськістю в Україні // Науково-виробничий журнал «Держава та регіони». Серія: Гуманітарні науки. — 2011. — № 2. — С. 121–124.
4. Буданов В. Г. Методологія синергетики в постнекласической науке // Грани познания: Наука, философия, культура в XXI веке / Отв. ред. Н. К. Удьян. — М. : Наука, 2007. — 348 с.
5. Буданов В. Г. Методологія синергетики в постнекласической науке и в образовании: дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.08. — М., 2007. — 340 с.
6. Буковская Н. В. Междисциплинарная коммуникация социогуманитарного знания: эвристика процесса и метода // Социальное знание в поисках идентичности. — Томск : Водолей, 1999. — С. 30–34.
7. Владимиров В. М. Хаос — Розуміння — Масова комунікація: монографія. — К. : КиМУ, 2006. — 362 с.
8. Кужелева-Саган И. П. Трансперспективная модель пиарологии — новой сферы прикладного социально-гуманитарного знания // Вестник Томского государственного университета. — 2007. — № 304. — С. 39–40.
9. Кужелева-Саган И. П. Методологія реконструкції генезиса паблік рілейшнз. — Томск : Изд-во ТГУ, 2008. — 216 с.

10. *Митко А.* До питання наукових розробок у галузі іміджу та PR / Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. — 2009. — Вип. 21. — С. 135–140. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Unir/2009_21/28.pdf
11. Паблік рилейшнз для професіоналов / Г. Г. Почепцов. — 2-е изд., испр. — М. : Рефл-бук: Ваклер, 2000, 2001. — 624 с.
12. Связи с общественностью в сфере бизнеса, рекреации и спорта: теория, методология, практика : материалы Всероссийской научно-практической конференции 28 февраля 2011 г. / под редакцией А. Д. Кривоносова. — СПб. : Изд-во СПбГУЭФ, 2011. — 148 с.
13. *Слісаренко І. Ю.* Паблік рилейшнз у системі комунікації та управління: навч. посіб. — К. : МАУП, 2001. — 104 с.
14. *Степин В. С.* Синергетическая парадигма: многообразие поисков и подходов / В. С. Степин, Г. Хакен, К. Майнцер и др; ред. В. С. Степин и др. — М. : Прогресс-Традиция, 2000. — 535 с.
15. *Трищук О. В.* Феномен науково-інформаційного дискурсу у сфері соціальних комунікацій [Текст] : автореф. дис. ... д-ра наук із соц. комунікацій : спец. 27.00.01 «Теорія та історія соц. комунікацій» / О. В. Трищук; КНУ ім. Т. Шевченка, Ін-т журналістики. — К., 2009. — 32 с.
16. *Чайка Я. М.* Дискурс як інструмент трансдисциплінарних досліджень // Матеріали доповідей і виступів Міжнародної наукової конференції «Дні науки філософського факультету — 2011». — К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. — Ч. 10. — С. 155–156.
17. *Шевченко О. В.* Паблік рилейшнз як чинник політичної культури у сфері міжнародних відносин: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.03 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2003. — 27 с.
18. *Шишкіна М. А.* Паблік рилейшнз в системі соціального управління. — СПб. : СПбГУ, 1999. — 442 с.

МИСТЕЦТВО СПІЛКУВАННЯ ЯК ОСНОВА КОМУНІКАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ

Ольга Комарова, кандидат філологічних наук, доцент кафедри слов'янської філології
Національного університету імені Тараса Шевченка
УДК 159.923.2

У статті розглядаються основні групи комунікативних умінь, оволодіння якими дає змогу педагогу забезпечувати найкращу ефективність спілкування та досягати кращих результатів у своїй професійній діяльності.

Ключові слова: комунікація, культура, ораторське мистецтво, полеміка, дискусія, конфлікт, шляхи розв'язання конфліктів.

В статье рассматриваются основные группы коммуникативных навыков, владение которыми дает возможность педагогу обеспечивать наилучшую эффективность общения и достигать лучших результатов в своей профессиональной деятельности.

Ключевые слова: коммуникация, культура, ораторское искусство, полемика, дискуссия, конфликт, пути разрешения конфликтов.

The article reviews the main group communication skills mastery that allows teacher to provide the best performance communication, and achieve better results in their careers.

Key words: communication, culture, oratory, debate, conflict, ways to solve conflicts.

Для педагогічного працівника мистецтво спілкування є однією з найважливіших професійних рис, оскільки головним засобом реалізації навчання та виховання виступає саме комунікація. Відповідно від рівня розвитку комунікативних здібностей залежить ефективність і результативність його роботи.

«Педагог у своїй діяльності повинен реалізувати всі функції спілкування — виступати в якості джерела інформації, в якості людини яка пізнає іншу людину або групу людей, і як організатор колективної діяльності та колективних взаємовідносин» [3]. Обмін інформацією відбувається завдяки мовній діяльності, а точніше — мові як засобу спілкування. Мовна (вербальна) комунікація має певні психологічні особливості, враховуючи які простіше досягати мети спілкування.

Обмін інформацією здійснюється в різних формах та в різних умовах. У роботі викладача

важливе місце посідають не тільки заняття у формі семінарських чи практичних уроків, де відбувається процес безпосереднього контролю засвоєння навчального матеріалу, але й публічні виступи. Саме публічні виступи у формі лекцій, в системі української вищої школи, є ключовим елементом навчання та вимагають від викладача високої професійної підготовки.

Розглянемо основні психологічні механізми ефективності педагогічного впливу під час читання лекцій. Поширеною є думка, що вміння публічно виступати — це мистецтво, яким наділені деякі люди виключно з Божої волі. Безперечно, з функціональними і, тим більше, органічними порушеннями мовної діяльності досягти успіхів в ораторському мистецтві доволі складно, а інколи і зовсім неможливо. Але наполегливість під час оволодіння технічними і психологічними прийомами ораторського мистецтва дає можливість практично будь-якій людині навчитись оволодівати увагою аудиторії та досить успішно виступати. Для цього важливо усвідомити, що публічний виступ не можна розглядати лише як спосіб передачі інформації під час процесу одностороннього впливу оратора на слухачів.

Особливістю гарного усного виступу є те, що він здатен включитись в безпосередній процес творчого співмислення. Завдання виступаючого — дати вторинну логічно впорядковану інформацію, допомогти слухачам розібратись у потоці первинної інформації, що надасть його самому змогу правильно аналізувати почуте та викличе інтерес до самостійного пізнання. У методичному плані творче співмислення досягається проблемним методом читання лекцій. Коли лектор формулює думку на очах аудиторії, між виступаючим та слухачами виникає певне співпереживання. Якщо лектор ставить проблемні завдання, а більшість слухачів беруть навіть незначну участь в їх вирішенні — в аудиторії створюється справжній контакт, справжній робочий «мікроклімат».

Кожен педагог у своїй діяльності керується тими чи іншими методиками, які, на його думку, є найбільш ефективними та результативними. Але ознайомлення з педагогічними практиками, які перевірені часом та досвідом, дають можливість поліпшувати й вдосконалювати

свою майстерність як молодому викладачеві, так і досвідченому професору.

Будь-який публічний виступ, у даному випадку — лекція, мусить нести наукову інформацію, пропонувати аудиторії якісь нові відомості щодо предмета обговорення, тобто бути нормативним. Спираючись на єдину наукову основу вирішення змісту теми, лектор зобов'язаний у кожному виступі знаходити нові повороти проблеми, які б допомагали конкретній аудиторії отримати додаткову інформацію.

Під час педагогічного впливу потрібно враховувати тенденції розвитку суспільства, які обов'язково накладають відбиток на мислення та погляди людей. Якщо під час публічного виступу виявляються протиріччя установкам, що склалися, тоді свідомість людей відкидає цю інформацію як таку, що не відповідає їхньому досвіду. У підсумку різко знижується продуктивність сприйняття лекції слухачами. Саме тому принцип об'єктивності, базований на глибокому розумінні законів суспільного розвитку, виступає під час ділового спілкування як важливий психологічний засіб формування переконань.

Інформація, яка надходить від лектора, повинна задовольняти «психологічні потреби» слухачів. Саме потреби, а не сьогоденні настрої даної аудиторії. Якщо ці потреби не задовольняються, слухачі шукають інші джерела та створюють свою інформацію у вигляді різних чуток і домислів. Тому зміст лекції повинен обов'язково відображати рівень поінформованості аудиторії та її ціннісні орієнтації. Інакше кажучи, будь-який лектор повинен реалізовувати принципи гласності та відкритості, показувати зв'язок із життям, враховувати запити слухачів, що дасть змогу зняти «змістовий бар'єр» під час сприйняття лекції.

Вказані вище загальні вимоги до змісту лекції реалізуються з урахуванням психологічних особливостей мовної діяльності. Безперечно, на передній план за силою сприйняття мови потрібно поставити її емоційність.

Емоційність мовлення досягається комплексом певних умов. Живим, яскравим може бути тільки власне слово — слово, яке народжене творчою силою розуму лектора, глибокими знаннями викладеної проблеми, твердими переконаннями. Саме глибокі знання, ерудиція і впевненість лектора є головними умовами емоційної мовної діяльності. При цьому суттєву роль відіграє гарна дикція, тобто чисте звучання кожного звука, чітка вимова слів. Важливою умовою виразності мови є її темп та тональність. Як повільний, так і швидкий темп утомлюють аудиторію та гасять навіть найменший стимул до мимовільного сприйняття. Великі паузи між словами і тональна однорідність надають лекції монотонного харак-

теру, що присипляє увагу аудиторії. Але й швидке мовлення, хоч і краще сприймається аудиторією, також утруднює сприйняття і вимагає більшого напруження через великий потік інформації.

Як правило, ми говоримо зі швидкістю 110–130 слів за хвилину. Для лекції бажано вимовляти приблизно 100–110 слів, але при цьому потрібно прискорювати або пригальмовувати темп, залежно від важливості тексту: висновки та визначення подаються в повільному темпі, тоді як викладення фактів та розкриття змісту відомих понять можна вимовляти швидше. Шляхом зміни темпу мови досягається інтонаційна виразність, яка може посилити увагу слухачів до найбільш важливих положень виступу.

На емоційну виразність помітно впливають невербальні компоненти комунікації, тобто міміка, жести, інтонація, сміх, сльози, поза, зоровий контакт тощо. «Вони виконують функції виокремлення основного матеріалу, передають емоції та почуття виступаючого. Більшість невербальних компонентів мовлення є індивідуальними, і тільки досвідчений лектор може користуватися ними ціленаправлено» [4].

На друге за значенням місце мовного впливу потрібно поставити грамотність і логічність вимови. Добра загальна підготовка слухачів потребує від лектора правильно, літературно висловлювати свої думки. Якщо під час лекції допускаються неправильні наголоси, відсутнє стилістичне розмаїття, це різко знижує авторитет лектора. Культура мови означає вмиле, вільне використання всіх засобів та виразних можливостей літературної мови.

Безперечно, мистецтво спілкування та його функції найкраще виявляються під час вирішення конфліктів, в індивідуальних і колективних бесідах, які відбуваються у формі дискусії, спору чи полеміки.

У діяльності педагогічного працівника розповсюдженими залишаються саме активні форми спілкування, які вимагають високої культури та коректності. Вміння слухати співрозмовника, розуміти його, щиро переживати за опонента вимагають від педагога витримки, здатності регулювати свій емоційний стан. Не можна допускати такого рольового спілкування, коли викладач з позиції своєї посади надто категорично висловлює свою думку. Студент, розуміючи різницю у статусі, може ззовні прийняти вашу думку, але в глибині душі він залишиться на власних позиціях і, зрештою, в стані незадоволеності від спілкування.

У педагогічній роботі порушення такту під час спілкування призводить до вкрай негативних наслідків — закритих або відкритих конфліктів, до падіння авторитету викладача. Поведінка, яка не відповідає рольовим очікуванням, призводить

до міжособистісних конфліктів, що, в свою чергу, негативно позначається на психологічному кліматі колективу.

Проте кожен педагог мусить знати, що в об'єктивному плані конфлікт, як різновид виявлення протиріч, є джерелом розвитку. В основі цих протиріч можуть бути закладені предметно-ділові розбіжності, які сприяють активізації спільної діяльності, вирішенню суспільних завдань, наближенню точок зору.

Погляди вчених на проблему конфліктів інколи виявляються у двох цілком протилежних напрямках: у першому випадку обґрунтовуються концепції конфліктів як необхідного прояву групового життя, в інших — вважається, що за допомогою психологічних засобів можливо повністю ліквідувати конфліктні ситуації шляхом оптимізації міжособистісних стосунків та підвищення психологічної освіченості. Проте більшість дослідників вважає: конфлікти є не лише бажаним, але й необхідним явищем у житті групи, адже вони сприяють вияву альтернативних суджень, впровадженню новітніх технологій, поширенню нової інформації [6].

В якості засобів розв'язання конфліктів деякі педагоги пропонують використовувати гумор, визнання гідності суб'єкта конфлікту, компроміс, спільний аналіз тощо [5]. Розумне вирішення конфліктів — одне з умов створення нормальної психологічної атмосфери.

Під час конфлікту вирішальне значення має не сам факт протиріччя, а радше характер спілкування та способи розв'язання протиріч, що виникли. Спираючись на досвід найкращих керівників педагогічних, студентських колективів, можна впевнено констатувати, що під час розв'язання конфліктів вирішального значення набувають перемовини з конфліктуючими сторонами чи опонентами. Попередній аналіз конфліктної ситуації, продумана поведінка під час перемовин з урахуванням індивідуально-психологічних особливостей співрозмовників є одним із найважливіших засобів вирішення постійно виникаючих протиріч та вдосконалення соціально-психологічних стосунків у колективі.

На думку англійських управлінців М. Вудкока та Д. Френсіса [1], розв'язання конфліктів пов'язано з умінням керівників переконувати людей, знаходити правильні аргументи, чітко дотримуватись єдності слова та діла.

Для того, щоб віднайти істину, педагогу доводиться часто спілкуватись у формі полеміки та дискусії, що вимагає від співрозмовників знань та обов'язкового дотримання певних етичних правил. Полеміка і дискусія — подібні види комунікації. Якщо полеміка — це гостра суперечка, зіткнення думок, то дискусія також пов'язана з публічним обговоренням супереч-

ливих питань, але у дещо пом'якшеній формі. Тому коротко спинимось тільки на соціально-психологічних особливостях полеміки. Полеміка — це активний спосіб закріплення та поглиблення знань, розвитку творчого мислення, вміння вести суперечку. Також полеміка — досить ефективний метод переконання, коли учасники полеміки самостійно доходять того чи іншого висновку. Полеміка може плануватися на питаннях, що були підготовлені напередодні, але може виникати із розбіжностей під час бесіди, при обговоренні доповіді, проведенні «круглого столу» та інших форм спілкування.

Яка основна мета полеміки? Мета давно відома, а саме: знайти в суперечці істину або хоча б до неї наблизитись. Але суперечка сама по собі не завжди породжує істину. Продуктивність полеміки залежить насамперед від ерудиції учасників, рівня їх підготовки щодо проблематики суперечки. Якщо опоненти стоять на помилкових або антинаукових позиціях, то від такої суперечки навряд чи потрібно очікувати позитивного результату. Інколи істина складна та важко вловима, тому разова полеміка може й не принести конкретного результату.

Успіх полеміки багато в чому залежить від уміння слухати опонента, співпереживати його поглядам, виражаючи це засобами невербальної комунікації. Потрібно дивитись співрозмовнику в обличчя. Нехай ваш погляд буде спокійним, нехай він буде живим і виразним, але на обличчі не повинні мати прояв байдужість, відраза тощо. Якщо ви під час розмови незначним жестом чи незначною фразою дасте зрозуміти оточуючим, що ви вважаєте себе розумнішим за інших, успіху вам не бачити.

Узагальнюючи розмову про соціально-психологічні особливості полеміки, як однієї з різновидів комунікації, сформулюємо основні правила її проведення.

Перед тим як сперечатися, слід подумати, про що будете полемізувати. З особливою точністю окресліть коло питань, щоб не починати сперечатися безпредметно або з іншої проблематики; виходьте до трибуни впевнено, не копошіться в своїх записках. Не поспішай, нехай тебе розглянуть, витримай паузу (3–4 секунди) і починай свою мову з чогось вражаючого, яке має стоснонок до теми виступу, але з такого, про що можете говорити вільно, не читаючи з листа; починаючи суперечку, рішуче відмовтеся від надії на те, що Вам повірять на слово; під час дискусії всі рівні і ніхто нікого не повчає; показуйте користь своїх переконань не взагалі, а конкретно, до дрібних деталей; уникайте недоречних висловлювань і особистих образ на адресу опонента, неповаги до учасників полеміки; Якщо Ви розумієте, що Ваша думка помилкова, наберіться

можності визнати правоту свого супротивника; завершуючи свій виступ, підбийте підсумки, коротко сформулюйте основні висновки.

Що стосується мовлення, тут також є свої правила, які ґрунтуються на досвіді, а саме: намагайтеся говорити правильно, не допускаючи грубих мовних помилок; висловлюйте свою позицію відкрито та відверто; демонструйте власну переконливість; чим довше Ви говорите, тим менше залишається терпіння у слухачів, у підсумку їхня увага розсіюється; доводячи та спростовуючи, говоріть чітко, просто, точно; намагайтеся вести свою думку по трьох шаблях: спочатку дайте визначення поняттю, потім порівняйте предмет із чимось відомим, а потім наводьте аргументи (в такий спосіб забезпечується доступність власної аргументації та логічність викладення).

Із наведених рекомендацій неважко зробити висновок, що мистецтво ділового спілкування має велике значення для продуктивності праці будь-якого педагога. У спілкуванні, як в оптичній лінзі, відображаються культурний рівень та інтелект людини. Закономірне підвищення ролі «людського фактора», оволодіння соціально-психологічними методами управління людьми потребують посилити увагу до розвитку у викладача комунікативних здібностей та, перш за все, вміння встановлювати контакти з людьми [2].

І насамкінець, успіх публічної комунікації педагога залежить від соціально-психологічних

умінь. Такі вміння забезпечують здатність створювати та підтримувати в очах аудиторії такий образ, який є найбільш ефективним і результативним.

У підсумку зазначимо, що кожна форма спілкування має свої психологічні можливості й особливості. Проте саме виокремлені нами основні групи комунікативних умінь забезпечують на практиці найвищу ефективність спілкування, надаючи можливість педагогу повною мірою розкрити свої таланти та здібності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вудкок М., Френсис Д. Раскрепощенный менеджер / М. Вудкок, Д. Френсис. — М. : Дело, 1991. — 217 с.
2. Карнеги Дейл. Как приобретать друзей и оказывать влияние на людей / Д. Карнеги. — М. : Эгвес, 1986. — 149 с.
3. Кан-Калик В. А. Учителю о педагогическом общении / В. А. Кан-Калык. — М. : Мир, 1987. — 190 с.
4. Кузин Ф. А. Культура делового общения / Ф. А. Кузин. — М. : Смысл, 1997. — 118 с.
5. Лукашенко О. Н., Щуркова Н. Е. Конфликтологический этюд для учителя / О. Н. Лукашенко, Н. Е. Щуркова. — М. : Педагогическое общество России, 1998. — 512 с.
6. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія: підручник: у 2 кн. Кн. 2 : Соціальна психологія груп. Прикладна соціальна психологія. — К. : Либідь, 2006. — 560 с.

АНГЛІЙСЬКИЙ АПОКАЛІПТИЧНИЙ РОМАН 1960—70-х років (НА ПРИКЛАДІ ТВОРЧОСТІ БР. ОЛДИССА, ДЖ. БРАННЕРА, ДЖ. БАЛЛАРДА)

Марія Кулешір, викладач кафедри іноземних мов і прикладної лінгвістики
Національного авіаційного університету
УДК 236.9, 811.111 «1960—1970»

У статті аналізується розвиток англійського апокаліптичного роману в 1960—70-х роках. Автор висвітлює творчість Бр. Олдисса, Дж. Браннера та Дж. Балларда. Розглянуто тематику їхніх апокаліптичних романів і вплив суспільних і літературних процесів на їхню творчість.

Ключові слова: апокаліптичний роман, творчість, катастрофа, модерністи.

В статье анализируется развитие английского апокалиптического романа в 1960—70-х годах. Автор освещает творчество Бр. Олдисса, Дж. Браннера и Дж. Балларда. Рассмотрены тематика их апокалиптических романов и влияние общественных и литературных процессов на их творчество.

Ключевые слова: апокалиптический роман, творчество, катастрофа, модернисты.

The article analyzes the development of English apocalyptic novel in 1960—70s. The author covers works by Br. Aldiss, J. Brunner and J. Ballard. Attention is given up to the themes of their apocalyptic novels and the influence of social and literary processes on their works.

Key words: apocalyptic novel, works, catastrophe, modernists.

У другій половині ХХ ст. у Великобританії спостерігається сплеск інтересу до апокаліптичного роману. Традиції художньої апокаліптичної літератури, закладені Г. Уеллсом, продовжили Дж. Уіндем та Дж. Крістофер. Новий підхід до апокаліптичного роману притаманний представникам «Нової хвилі» — напряду в англомовній фантастиці. Глобальній катастрофі присвячувала свою увагу вся «велика трійка», що очолила цей напрям — Брайан Олдісс, Джеймс Грем Баллард і Джон Браннер.

У цьому жанрі написаний один із найкращих ранніх творів Бр. Олдисса «Сивобородий» (Greybeard, 1964). У США його було названо «Володарем мух» для дорослих. Персонажі твору — люди похилого віку, які доживають свої дні на планеті. Причиною глобальної катастрофи стала аварія на складі біологічної зброї, в результаті чого все населення виявилось стерилізованим.

Головний герой час від часу повертається своїми спогадами в минуле, що надає можливість простежити перебіг катастрофи, реакцію на неї людей, події, які відбувалися після неї. Для твору характерні психологічно точно виписані персонажі і загальна атмосфера очікування Апокаліпсису.

Наступний твір Бр. Олдисса, написаний у цьому жанрі, — «Босоногий в голові: європейська фантазія» (Barefoot in the Head: A European Fantasia, 1969), який називали «Уліссом» фантастики. Він позначений багатьма новаціями, автор під час написання перебував в експериментальному пошуку. На це вплинули як суб'єктивні, так і об'єктивні фактори, процеси, що відбувались у тодішній літературній фантастиці. У 1960-х рр. Великобританія переживала один із складних періодів. Не так давно, у повоєнний період, відбулося руйнування Британської імперії, а тут і холодна війна, загроза третьої світової, екологічна криза, сексуальна революція та інші суспільні проблеми. Проте англійська фантастика, як і вся англомовна, здається, не помічала наявних суспільних релізів, головну увагу звертаючи на космічні простори, досягнення науки і техніки. У цих умовах в Англії виник рух молодих фантастів (пізніше до них приєдналася низка американських), об'єднаних навколо журналу «Нові світи», який очолив з 1964 р. Майкл Муркок. Вони назвали себе «Новою хвилею». Новохвильовці вважали, що в час «граничних станів і крайніх рішень» фантастична література має відображати катастрофічність свідомості сучасних людей, їхній страх перед ядерним та екологічним апокаліпсисом, потрясіння від зростання злочинності, політичного тероризму, війни у В'єтнамі тощо. Послідовники «Нової хвилі» вважали, що показати внутрішній світ людини в умовах радикальних змін неможливо за допомогою традиційних літературних засобів, що використовувалися раніше у фантастиці. Тому вони активно використовували «потік свідомості», філософську термінологію, ненормативну лексику, ускладнену символіку періодики, телебачення, кіно тощо [9, с. 143—144]. Сам Бр. Олдісс формально знаходився осторонь від цього руху: йому не подобалися екстравагантні дії молодих авторів, метушня, викликана

ними. Проте в душі він солідаризувався з програмою руху. Олдісс підтримав їх своїм авторитетом і навіть домігся державної субсидії для журналу «Нові світи», таким чином врятувавши його від банкрутства [9, с. 144].

Ідеї «Нової хвилі» відповідним чином відобразилися і в подальшій творчості автора, зокрема у згаданому романі «Босоногий в голові». У творі розповідається про подорож співробітника однієї зі структур ООН, НЮНСЕКС, що займалася розселенням і реабілітацією жертв війни, Коліна Чартеріса по Європі недалекого майбутнього, що переживала наслідки глобальної війни із застосуванням психоделічної зброї. Власне це була війна Кувейту з Європою. На самому початку Психоделічної війни він здійснив нальоти майже на всі розвинуті країни. Першою країною, яка випробувала на собі дії ПХА-бомб, була Британія. «Психохімічні аерозолі, які за суттю були психоміметиками, занурили її міста у пільму» [13]. ПХА-бомби були ідеальною зброєю. Вони не мали ні запаху, ні кольору, ні смаку, і тому виявити їх було практично неможливо. Їх виробництво було дешевим, і вони могли бути доставлені будь-яким способом. Дія ПХА-бомб була надзвичайно сильною, вони були ефективними при потраплянні як у легені, так і в шлунок, а також на шкіру. У багатьох випадках їх дія зберігалась аж до смерті людини.

Ось як Бр. Олдісс описує мешканців одного із таборів — жертв психоделічної зброї: «Десять тисяч жертв психоміметичної атаки тинялися по табору, усміхаючись, сміючись, скиглячи, прищипуючи точно так само, як і в перші хвилини після бомбового удару. Деяким вдалося поправитися, а в більшості ці зміни набрали незворотного характеру. До речі кажучи, персонал табору в будь-яку хвилину міг розділити долю своїх піднаглядних — їх хвороба була заразною» [13]. Безумцями була переповнена вся Європа.

Шизоїдна реальність затягує й головного героя Коліна Чартеріса. Наслідки впливу психоделічної зброї доповнюються його зануренням у містицизм. Він проголошує початок хрестового мотопробігу по всій Європі для «справжньої реалізації єдиного». Чартеріс виступає в ролі месії, що має проголосити народження нового світу. Розірвана свідомість героя подає й відповідне сприйняття ним світу.

Розірваності реальності, а також розірваності зруйнованої психіки головного героя відповідає розірваність сюжету твору. Особистісний апокаліпсис персонажу твору співвідноситься з апокаліпсисом, глобальним у масштабах планети. Щоб підкреслити наближення твору до сучасних реалій, Бр. Олдісс виніс у епіграф слова американського генерала Курта Лі, які він висловив на адресу в'єтнамців: «Ми загонимо їх бомба-

ми у кам'яний вік» [10, с. 16]. Розірваність логіки твору певним чином мала донести до людства нерозумність дій героя, змусити його схаменутися, інакше цивілізацію чекає крах. Водночас вибір письменником форми, в якій він доносить до читача свої ідеї, на наш погляд, зумовлений й тими тенденціями, які спостерігалися тоді в західному суспільстві. Поширений був рух хіппі з їхньою специфічною світоглядною філософією, серед окремих суспільних груп модним було вживання різного роду наркотичних засобів із метою «розширення свідомості», набуття специфічного духовного досвіду.

З решти романів письменника, що якимось чином пов'язані з апокаліптичним романом, варто згадати «Теплицю» (Hothouse, 1962; інша назва — «Довгі сутінки землі» (The Long Afternoon of Earth); окремі частини роману були опубліковані у 1960–61 рр.), за який Бр. Олдісс отримав Хьюго-62. У романі Земля зупинила своє щодобове обертання, відтак радикально змінився клімат і, відповідно, екологія. Цивілізація відкинута у кам'яний вік, люди живуть на гілках велетенських дерев, що покривають усі континенти, і ведуть боротьбу з рослинами-хижаками та комахами.

На другу половину 1960-х — першу половину 1970-х рр. припадає «апокаліптична» творчість Джона Браннера (Кілліана Хьюстона). 1968 року виходить його експериментальний авангардистський роман-колаж «Зупинка на Занзібарі» (Stand on Zanzibari, перша частина апокаліптичного триптиха), за який автор 1960 року був нагороджений престижною премією «Хьюго», а 1970 року — Британською премією НФ-70. Цей твір був на той час найдовшим науково-фантастичним романом. Хоча його не можна прямо віднести до жанру апокаліптичного роману, він містить, однак, чимало його елементів. Цей твір являв собою мозаїку вибухонебезпечного близького майбутнього, його звичаїв. Складався роман із чотирьох незалежних планів, кожен з яких міг бути окремою сюжетною лінією, проте разом вони склали один із найяскравіших футурологічних творів сучасної фантастики.

Книга насичена відомостями про змальований у ній світ. У романі розповідається про Землю Перенаселену. Світ тісних кімнаток, загальної істерії. Люди не можуть «вийти» зі свого оточення, бути собою і живуть у світі чужих думок, очікувань, почуттів. Вельми поширені злочинність, тероризм, міжнародні змови надмонополь, процвітає політика неоколоніалізму. Обмежена дітонароджуваність, шпіонаж за громадянами досяг значного розмаху. Розквітла міщанська масова культура, існує міф про абсолютно пересічних громадян.

Цей роман викликав певний резонанс у суспільстві. Однак не лише тема зробила твір

відомим. Через рік автором була опублікована антиутопія «Зазубрена орбіта» (The Jugged Orbit, 1969). Вона хоч і здобула Британську премію НФ, однак не мала такого успіху в читачів.

Дж. Браннер у романі «Зупинка на Занзібарі» виявив себе вмілим стилістом. Він запозичив літературну техніку в американського письменника і поета Джона Дос Пасоса, а низку важливих ідей — у канадського соціолога Маршалла Маклюєна. Їх застосування в жанрі наукової фантастики допомогло роману зайняти належне місце в елітарній фантастиці, стати твором, який мав вплив на інших колег автора з «Нової хвилі».

Другий апокаліптичний роман-антиутопія «Поглянули агнці вгору» (The sheep look up) був опублікований 1972 року. Цей твір, на відміну від попереднього, безпосередньо стосувався розглядуваного жанру, хоча в ньому розвивалися ідеї, висловлені письменником раніше. У романі мова йде про наслідки екологічної катастрофи, блискуче зображено екологічний кінець світу. Непродумане людське господарювання стало загрозою існуванню людства, забруднення навколишнього середовища перейшло всі межі, планета задихається, людська цивілізація, попри введені обмеження, деградує. Сам письменник зазначає: «Заднім числом мене лякає, що, як показав час, зображуючи майбутній світ, де забруднення середовища вийшло з-під контролю, я буквально нічого не придумав <...> Я давно переконався: як би я не закрутив сюжет, він ніколи не перевершить того, що я завтра зможу прочитати на сторінках газет» [5, с. 10–11]. Дж. Браннер намагається попередити людство, примусити його задуматися над наслідками непродуманого господарювання, надмірного акценту на технічному розвитку, які не співвідносяться з можливостями природи, земної атмосфери.

Закладена в цьому романі світоглядна концепція певною мірою перетинається з думками багатьох мислителів ХХ століття, які виступали проти споживацького ставлення, вважаючи, що воно руйнує людську цивілізацію не лише в матеріальному, а й у духовному планах. Зокрема, відомий психолог Е. Фромм писав: «Сучасна людина відчужена від себе, від своїх близьких, від природи. Вона перетворена на товар, свої життєві сили вона сприймає як інвестицію, яка має приносити їй прибуток, максимально можливий при існуючих ринкових умовах» [17, с. 105]; і: «Наші боги — це машини й ідеї ефективності; сенс нашого життя полягає в тому, щоб рухатися, бути попереду, піднятися якомога вище до вершини. Але якщо під релігією ми розуміємо монотеїзм, тоді звісно наша релігія — не більш, ніж один із предметів споживання, виставлених напоказ» [16, с. 418]. Саме такий спосіб життя,

застерігає Дж. Браннер, є руйнівним для людської цивілізації. Зовнішні успішні атрибути теперішнього можуть бути причиною загибелі майбутнього.

Третя антиутопія «Вершник хвилі шоку» (The Shockwave Rider, перифраз відомої книги Е. Тоффлера «Шок майбутнього») вийшла у світ 1975 року. У ній зображено, як уряд впливає на громадян через «глобальну електронну мережу» (оруелівський праобраз Інтернету). Ця інформаційна система була знищена головним героєм, який запустив у мережу «стьожджового черв'яка». Програма-вбивця перезаписувалася з комп'ютера на комп'ютер і стирала всі файли. Власне Дж. Браннер описав прототип сучасного комп'ютерного вірусу, хоча ніколи не мав справи з електронно-обчислювальними машинами. Ця трилогія стала вершиною творчості письменника. У ній він відобразив свої погляди на майбутнє.

Одним із найбільш плідних англійських письменників у жанрі апокаліптичного роману був Дж. Баллард. Перші чотири його романи, написані в цьому жанрі, сюжетною основою мають глобальні катаклізми на планеті. У «Затонулому світі» (The Drowned World, 1962) Земля потрапляє під воду через те, що в результаті підвищення сонячної активності тане лід на полюсах. Людина в нових умовах має пристосовуватися до становища амфібій.

На відміну від подібних романів, в основі яких лежить ідея потопа, катастрофа в романі Дж. Балларда відбувалася повільно, впродовж 60–70 років. Європа покрилася системою велетенських лагун, у центрі кожної знаходилося місто, покрите мулом. Придатними для життя залишилися лише північні регіони Канади, Росії та Антарктида.

Ось як описує Дж. Баллард одне з європейських міст після катастрофи: «Більша частина міста була покинута давно, порівняно довго трималися залізобетонні будівлі в центрі — торговому та урядовому районах. Цегляні будинки й одноповерхові фабрики передмість повністю сховалися під товщею намулу. Гігантські тропічні ліси виростили по берегах, покривши пшеничні поля помірної зони Європи і Північної Америки. Суцільна стіна рослинності, деколи сягаюча 300 футів висоти, показувала, як у нічному кошмарі, повернення видів з палеозойської ери, що конкурували, і єдиним доступним для загонів Об'єднаних націй проходом ставала система лагун, що утворилися на місці колишніх міст. Проте навіть ці лагуни поступово затягувалися намулом і занурювалися глибше» [2, с. 185–186].

Населення північних районів Землі через сімдесят років від початку катастрофи становило лише близько 5 мільйонів осіб. Народжуваність

дітей була рідкістю. Потомство давав лише один шлюб із десяти. Змінюється і державний устрій. Людством керує Директорат Об'єднаних націй.

У романі «Вітер нізвідки» (*The Wind from Nowhere*, 1962) причиною загибелі людства стає надзвичайно потужний ураган. Земля спустошується і перетворюється на пустелю. У «Палаючому світі» (*The Burning World*; інша назва — «Посуха» (*The Drought*), 1964) зображено перетворення планети в розпечену пустелю в результаті того, що забруднення навколишнього середовища випарувало всі природні водоймища. У «Кристалічному світі» (*The Crystal World*, 1966) органічне життя кристалізується під впливом космічного випромінювання. Загалом можна констатувати, що у своїй тетралогії Дж. Баллард «знищує» першоелементи буття згідно із давньою філософією. У цих творах письменника відчутний вплив сюрреалізму.

У Дж. Балларда картини зруйнованої Землі виступають проєкціями, продовженнями у зовнішній світ переживань персонажів. Тому письменник для позначення природного пейзажу та психологічного стану героїв вводить спеціальну термінологію: «зовнішній ландшафт» (*outer landscape*), «внутрішній ландшафт» (*inner landscape*). Можна стверджувати, що пейзаж, зображений автором, має дещо інші функції, ніж у традиційних апокаліптичних романах. Баллардівські герої теж відрізняються від дійових осіб творів інших письменників, що писали в цьому жанрі. Літературознавець В. Гопман справедливо відмічає: «Це не супермен, рятувальник світів і професійний блукалець по зірках, а людина надломлена, яка розчарувалася в житті і ні на що не сподівається» [8]. Вибір героями фізичної смерті логічно завершує цей болісний процес. Есхатологічні пейзажі допомагають підкреслити драматизм фіналів.

Водночас баллардівських головних персонажів не можна вважати героями в прямому значенні цього слова. Ідентифіковані з несвідомим, колективною душею вони втрачають себе чи мовою міфу «дозволяють чудовиську зжерти себе...». Справжній герой, на думку К. Г. Юнга, саме тому герой, що не дозволяє «чудовиську» знищити себе, а, навпаки, його підкорює. Тобто, поступившись регресивному прагненню й обдуманно піддавшись небезпеці, отримує перемогу над колективною душею [18, с. 129–130]. Занурення в несвідоме в останньому випадку дає можливість для оновлення й збагачення людського життя.

У подальшій творчості Дж. Баллард знову звертається до теми катастроф, однак, це вже катаклізми не глобального характеру, а такі, що є катастрофами для індивіда або відносно невеликої групи людей. Прикладом можуть слугува-

ти романи «Бетонний острів» (*Concrete Island*, 1974) і «Хмарочос» (*High Rise*, 1975).

Можна стверджувати, що всі герої романів-катастроф Дж. Балларда переживають своєрідний футурошок, який характеризується раптовою, приголомшуючою втратою почуття реальності, здатності орієнтуватися в житті, що викликаний страхом перед близьким майбутнім. Відомий американський філософ, соціолог Е. Тоффлер справедливо зазначає: «Прискорення перемін у наш час саме по собі стихійна сила. Ця сила має особистісні і психологічні, а також соціологічні наслідки» [15, с. 15–16]. Відтак Дж. Баллард у своїх творах віддзеркалює «сучасні хвороби» особистості і попереджає про їх загострення в майбутньому.

Підсумовуючи, зазначимо, що англійські письменники, представники «Нової хвилі», мали вагомий вплив на жанр апокаліптичного роману. Ними було внесено нові засоби художньої оповіді, які мали підкреслити катастрофічність, зображену в їхніх творах. «Новохвильовці» нерідко використовували «потік свідомості», філософську термінологію, символіку засобів масової інформації тощо, щоб донести до читача свої думки. Глобальні катастрофи в їхніх романах нерідко супроводила руйнація психіки героїв. У своїх зображеннях посткатастрофічного світу і долі головних персонажів «новохвильовці» були більш песимістичними, ніж письменники-традиціоналісти. Однак вони стикнулися із суттєвою проблемою. Хоча вони намагалися попередити суспільство про гострі суспільні проблеми, що загрожують людству, однак чимало їхніх творів, написаних у жанрі апокаліптичного роману, не були розраховані на широкого читача. Це й зумовило відхід Бр. Олдісса та Дж. Браннера на художні позиції, прийнятніші для любителів фантастики, а Дж. Балларда — у сферу жанру «інтелектуального роману».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Арбитман Р.* Хроника пикирующего лифта: Литература катастроф в отечественном варианте // Литературная газета. — 1993. — 2 июня. — № 22. — С. 4.
2. *Баллард Дж.* Затонувший мир // Антология мировой фантастики. — Т. 1. Конец света. — М.: Аванта+, 2003. — С. 176–302.
3. *Баллард Дж.* Хрустальный мир. — СПб.: Симпозиум, 2000 // http://lib.aldebaran.ru/author/ballard_dzheims/ballard_dzheims_hrystalnyi_mir/
4. *Браннер Дж.* Всем стоять на Занзибаре. — М.: АСТ, Транзиткнига, 2005. (Альтернатива. Фантастика).
5. *Владимирский В.* Между отчаянием и надеждой // Браннер Д. Эра чудес. Пер с англ. — М.: АСТ, 2002. — С. 5–14.
6. *Гаков В.* На гребне волны // Литературное обозрение. — 1977. — № 10. — С. 76–82.

7. Гончаров В. Конец света с последующим симпозиумом (заключение) // Антология мировой фантастики. — Т. 1. — Конец света. — М. : Аванта+, 2003. — С. 589–602.
8. Гопман В. Бетонный ландшафт эпохи // http://www.rusf.ru/ko/parad/001228_1.htm
9. Гопман В. В режиме Non-Stop: Жизнь и судьба Брайана Уилсона Олдисса // Библиография. — 2000. — № 4. — С. 141–148.
10. Гопман В. Искусство быть знаменитым: К 70-летию Брайана Олдисса // Книжное обозрение. — 1995. — № 35. — 29 августа. — С. 16–17.
11. Громов А. Апокалиптичность в фантастике // http://royallib.ru/book/gromov_aleksandr/apokaliptichnost_v_fantastike.html
12. Дорожные знаки на пути в будущее // Литературное обозрение. — 1988. — № 6. — С. 19–22.
13. Олдисс Бр. Босиком в голове // <http://oldmaglib.com/author.php?all=0&fl=?&srt=2&g=0&aid=475>
14. Олдисс Бр. Сад времени. — М. : АСТ, 2003 (Классика мировой фантастики).
15. Тоффлер Э. Шок будущего. Пер. с англ. — М. : АСТ, 2004. — 560 с. (Philosophy).
16. Фромм Э. Здоровое общество // Психоанализ и культура: Избранные труды Карен Хорни и Эриха Фромма. — М. : Юристъ, 1995. — С. 273–596. (Лики культуры).
17. Фромм Э. Искусство любить: Исследование природы любви. Пер с англ. — М. : Педагогика, 1990. — 160 с.
18. Юнг К. Г. Отношение между эго и бессознательным // Юнг К. Г. Сознание и бессознательное. Пер. с англ. — СПб. : Университетская книга, 1997. — С. 50–149.

КОМУНІКАТИВНІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ КРИЗИ

Ольга Гусак, здобувач кафедри реклами та зв'язків з громадськістю
Інституту журналістики КНУ імені Тараса Шевченка
УДК 007 : 304 : 659.4

У статті аналізуються поняття «криза» та «організаційна криза», розглядаються їх комунікативні аспекти.

Ключові слова: криза, організаційна криза, паблік рилейшнз (ПР).

В статье анализируются понятия «кризис» и «организационный кризис», рассматриваются их коммуникативные аспекты.

Ключевые слова: кризис, организационный кризис, паблик рилейшнз (ПР).

The concepts of crisis and organizational crisis are analyzed in the article. Communicative aspects of these concepts are considered in the article.

Key words: crisis, organizational crisis, PR.

Проблема дослідження кризи в комунікативному контексті належить до перспективних і актуальних напрямів розвитку сучасної теорії та практики зв'язків із громадськістю, оскільки запобігання та подолання кризових ситуацій є однією з функцій паблік рилейшнз (ПР). Її ефективне здійснення є надзвичайно актуальним у наш час, коли, на думку експертів: «1) інформаційні технології і глобалізація конкуренції, що пов'язана з ними, викликають появу дедалі більш непередбачуваного середовища; 2) чимраз частіше відбуваються зміни вибухового типу, що робить можливість з безперервної адаптації більш складними для реалізації» [1, с. 210]; 3) ускладнюється структура «комерційного управління, у зв'язку з чим ця система стає вразливішою» [2]. Унаслідок цього відбувається глобальне збільшення діапазону кризових ситуацій, у які потрапляють різноманітні організації в усьому світі. Відтак уміння ефективно здійснювати комунікацію під час кризи стає для сучасного ПР-фахівця критерієм його компетентності і важливою навичкою, цінність якої, на нашу думку, буде тільки зростати. У цьому контексті особливо актуалізуються питання дослідження сутності кризи, її особливостей, закономірностей і можливих наслідків для діяльності різноманітних організацій — у даному разі «об'єднань людей, що спільно реалізують деяку програму або мету та діють на основі певних процедур і правил» [3, с. 57].

Метою статті є розкриття особливостей комунікації під час організаційної кризи шляхом теоретичного аналізу.

Проблема дослідження специфіки організаційної кризи в комунікативному аспекті знайшла своє відображення у працях таких зарубіжних авторів, як К. Херманн, М. Роджестер, Ф. Сайтел, Т. Кумбс, Р. Улмер, Т. Селлнау, М. Сиджер. Низка питань, пов'язаних з особливостями кризи в контексті ПР, фрагментарно висвітлювалась у дослідженнях вітчизняних вчених і науковців ближнього зарубіжжя — Г. Почепцова, В. Королька, Ю. Коробанова, А. Коробанова, В. Мойсеєва, О. Запорожець, Є. Тихомірової, М. Меткіна, М. Гундаріна, М. Федотової, А. Арсен'євої, Л. Тимофєєвої.

За етимологічним словником української мови, «криза», у перекладі з латинської «crisis» означає «рішучий поворот, перелом» і походить з гр. κρίσις, що означає «переломний момент; вибір; розрізнення; міркування; суд, рішення, вирок» [4, с. 91]. При цьому Великий тлумачний словник сучасної української мови дає таке визначення цього слова: «Різка зміна звичайного стану речей; злам; загострення» [5, с. 594]. Інакше кажучи, в загальному значенні це поняття застосовується до будь-якого різкого переходу, до будь-яких змін, що сприймаються як порушення існуючої системи. На думку дослідників, сучасна інтерпретація поняття «криза» містить такі визначення:

- «екстремальний стан, з якого є тільки два виходи: або перехід на новий більш досконалий рівень або припинення існування в такій якості;
- різкий крутий перелом, тяжкий переломний стан якого-небудь процесу, соціального інституту, сфери суспільства чи суспільства загалом;
- гострий недолік, нестача чого-небудь» [6, с. 10].

Як вважають фахівці, сутність кризи становлять три обов'язкові компоненти, за якими це явище можна відрізнити від інших неприємних подій. Йдеться про: 1) несподіваність; 2) загрозу; 3) дефіцит часу на реакцію [7, с. 18]. Подія, яка спричиняє неприємності, не може досягнути рівня кризи, якщо вона не відбулася несподівано, не являє собою серйозного ступеня загрози і не створює дефіциту часу на реакцію.

Характеризуючи особливості кризи, вітчизняна дослідниця Є. Б. Тихомірова зазначає, що

Таблиця 1 — Причини організаційної кризи

Зовнішні причини	Внутрішні причини
Економічний спад у галузі; втрата уваги споживачів; нешасні випадки і стихійні лиха; зміна державного регулювання в галузі або державі; спалахи хвороб; непередбачувані технічні взаємодії	Зупинка виробництва; загроза банкрутства; саботаж; неетична поведінка керівництва організації; реструктуризація підприємства або зміна керівництва; агресивна поведінка конкурентів; помилки в управлінні; фальсифікація продукту або порушення його параметрів; перехід від однієї стадії життєвого циклу організації до другої (вникнення, становлення, піднесення, «найвища точка», спад); смерть когось з персоналу; кримінальні події

кризу як гостру форму «прояву протиріч, пов'язану з порушенням соціальної стабільності, з перервою у функціонуванні певної соціальної системи» слід відрізняти від катастрофи, під якою теоретик розуміє «остаточне руйнування й утворення нової системи гіршої якості або взагалі повне припинення розвитку» [8, с. 547]. У цьому зв'язку вчена підкреслює, що криза навіть у контексті руйнування системи може розглядатись як момент розвитку, пов'язаного з переходом у нову якість або ж з утворенням нової системи.

Організаційні кризи як одні із типів кризи за структурою відносин в соціально-економічній системі визначаються, на думку вчених, як: різке погіршення організаційної діяльності (В. Захаров, А. Блинов, Д. Хавін) [9]; кризи розподілу та інтеграції діяльності, розподілу функцій, регламентації функціонування окремих підрозділів, як відокремлення адміністративних одиниць, регіонів, філіалів або дочірних фірм (М. Федотова); особлива, неочікувана і нестандартна подія чи низка подій, які створюють високий рівень невизначеності та загрози або сприймаються як загроза для пріоритетних (першочергових) цілей організації» (Р. Улмер, Т. Селлнау, М. Сиджер).

Аналіз теоретичних розробок із зазначеної проблематики [6–7; 10–11] надав нам підстави систематизувати головні причини виникнення організаційної кризи за критерієм появи їх у середовищі, до якого включена організація — зовнішнього чи внутрішнього. Зокрема, у сучасних умовах причинами організаційної кризи можуть бути такі, що наведені в табл. 1.

Виходячи з визначень організаційної кризи, представлених різними авторами, та головних причин її виникнення, можна стверджувати, що комунікація під час організаційної кризи здійснюється в умовах:

- 1) неочікуваності (коли організація не може спрогнозувати кризову подію та спланувати свою діяльність під час кризи);
- 2) невизначеності («нездатності визначити теперішнє чи спрогнозувати майбутнє» [7, с. 35]);

- 3) високої швидкості небажаних змін;
- 4) загрози стратегічним цілям організації.

Ознайомлення з теоретичними розробками щодо прояву організаційної кризи в комунікативному аспекті [7–8; 12–13] дало можливість нам виділити такі її головні особливості, зокрема в умовах організаційної кризи:

1. Відбувається руйнування налагодженої системи комунікації організації, оскільки криза практично розриває існуючі інформаційні зв'язки, і вони не в змозі виконувати свої функції повною мірою.

2. Створюється дефіцит інформації (оскільки в умовах кризи «події відбуваються так швидко, що важко відстежувати їх та видавати інформацію у звичайному режимі» [8, с. 547]).

3. Інформаційна інтерпретація подій починає розвиватись у формі, масштабах та напрямку, незалежних від організації.

4. Виникає загальне напруження між організацією та різними групами громадськості.

5. Створюються загрози для позитивного іміджу організації та її ділової репутації.

6. Відбувається різке зростання інтересу до організації з боку громадськості (особливо ЗМІ та державних органів) в умовах втрати контролю організації над кризовою ситуацією. Зокрема, досліджуючи комунікативні аспекти кризи на рівні діяльності організацій, один із провідних західних фахівців у сфері управління кризами М. Роджестер представив кризу організації як «подію, з вини якої компанія потрапляє у центр не завжди доброзичливої уваги ЗМІ та інших зовнішніх цільових аудиторій, зокрема акціонерів, політиків, профспілкових організацій, рухів на захист навколишнього середовища, які з тієї чи іншої причини цілком законно цікавляться діями організації» [12, с. 4]. У цьому контексті, на думку американського дослідника Ф. Сайтела, «сама втручання преси, медіатизація перетворює просто проблему на кризу, як і ставить комунікацію на чолі управління кризою», оскільки «реальність події стирається перед способами

його представлення різними сторонами та її сприйняттям» [13, с. 120].

Однією з головних рис, що характеризують комунікацію в період кризи організації, є *неоднозначність*, під якою розуміють «численні інтерпретації кризової події» [8, с. 44]. Її сутність виявляється в тому, що внаслідок невизначеності кризи кожна група учасників подій, включаючи споживачів, працівників і постраждалих, може мати і висловлювати різні думки з приводу проблеми. На думку дослідників кризової комунікації, організації мають бути підготовленими до трьох можливих сфер неоднозначності, в яких після організаційної кризи з'являються численні інтерпретації [8]. Йдеться про сферу доказів, намірів та відповідальності. Зокрема, у сфері доказів учасників кризи хвилюватимуть питання щодо вибору наукового доказу, якому мають вірити люди. Сфера намірів пропонуватиме різноманітні відповіді стосовно того, чи була криза нещасним випадком, чи організація навмисно поставила під загрозу своїх працівників і жертв кризи. Питання про відповідальність стосуватиметься ступеня провини організації за кризу, чи визначення того, хто несе відповідальність за виникнення кризової ситуації. У цьому контексті експерти рекомендують організації вибирати ту інтерпретацію, яка відображає її дії у сприятливішому контексті і є аргументованішою.

Таким чином, підсумовуючи теоретичні розробки дослідників щодо сутності організаційної кризи, можна стверджувати, що вона є складним феноменом, який містить у собі потенційні загрози та небезпеку втрат. При цьому процес комунікації під час кризи відрізняється від процесу комунікації в будь-який інший момент життєдіяльності організації. Зокрема, під час кризових ситуацій організаціям доводиться стикатися з великою кількістю комунікаційних обмежень. До них можна віднести: 1) руйнування налагодженої системи комунікації; 2) дефіцит інформації; 3) інформаційну інтерпретацію подій у формі, масштабах та напрямку, незалежних від організації; 4) загальне напруження з різними групами громадськості; 5) створення загроз для позитивного іміджу організації та ділової репутації; 6) різке зростання інтересу до організації з боку громадськості (особливо ЗМІ та державних органів) в умовах втрати контролю організації над кризовою ситуацією. Однією з головних рис, що характеризують комунікацію в період кризи організації, є *неоднозначність* — численні інтерпретації кризової події. При цьому організація має вибирати ту інтерпретацію, яка

є аргументованішою і відображає дії компанії в сприятливішому контексті.

Враховуючи наші спостереження щодо зростання природних, економічних та соціальних катаклізмів та їхнього відчутного впливу на долю організацій, хочемо особливо наголосити на необхідності обов'язкової підготовки сучасних ПР-фахівців до криз та вдосконалення ними різноманітних засобів і форм комунікації під час її перебігу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Фаей Л., Рендел Р.* Курс МВА по стратегическому менеджменту / пер. с англ. — М. : Альпина Паблишер, 2002. — 608 с.
2. Міжнародний прес-клуб [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://pr-club.com/PR_Lib/pr-papers/lyadnik-shtin.doc.
3. *Монастирський Г. Л.* Теорія організації: навч. посіб. / Г. Л. Монастирський. — К. : Знання, 2008. — 319 с.
4. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / [гол. ред. О. С. Мельничук]. — Т. 3. — К. : Наук. думка, 1989. — 552 с.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доп.) / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. — К. : Ірпінь: ВТО «Перун», 2005. — 1728 с.
6. *Биков А. А., Беляцкая Т. Н.* Антикризисный менеджмент: учеб. пособие для слушателей программы Master of Business Administration / А. А. Биков, Т. Н. Беляцкая. — Мн. : Изд. Центр БГУ, 2003. — 256 с.
7. *Улмер Р., Селнау Т., Сиджер М.* Эффективная кризисная коммуникация / пер. с англ. — Х. : Изд-во Гуманитарный Центр (А. А. Науменко), 2011. — 268 с.
8. *Тихомирова Е. Б.* Зв'язки з громадськістю: навч. посіб. / Е. Б. Тихомирова. — К. : НМЦВО, 2001. — 560 с.
9. *Захаров В. Я.* Антикризисное управление. Теория и практика: учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по специальностям экономики и управления (060000) / В. Я. Захаров, А. О. Блинов, Д. В. Хавин. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2006. — 287 с.
10. *Беленко О. Ф.* Маркетинговые коммуникации. Паблик рилейшнз: учеб.-методическое пособие для самостоятельного изучения дисциплины / О. Ф. Беленко. — Хабаровск : ХГАЭП, 2009. — 80 с.
11. *Пономарев Н. Ф.* Связи с общественностью: социально-психологические аспекты: учеб. пособие / Н. Ф. Пономарев. — СПб. : Питер, 2008. — 208 с.
12. *Федотова М. Г.* Связи с общественностью как антикризисный менеджмент: учеб. пособие / М. Г. Федотова. — Омск : Изд-во ОмГТУ, 2009. — 64 с.
13. *Сайтэл Ф. П.* Современные паблик рилейшнз / пер. с англ. — 8-е изд. — М. : Консалтинговая группа «ИМИДЖ-контакт»; ИНФРА-М, 2002. — 592 с.

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ДІАЛОГ ЯК КОМУНІКАТИВНА СИСТЕМА ФОРМУВАННЯ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Віктор Махінов, кандидат педагогічних наук, професор Університету «Україна»
УДК 007 : 304 : 08

У статті зроблено спробу проаналізувати пріоритети соціокультурного діалогу як комунікативної системи формування мовної особистості, в контексті якої представлена проблема підготовки майбутнього педагога до особистісно орієнтованого виховання школярів. Подано порівняльну характеристику гуманістичної та традиційної парадигм підготовки мовної особистості майбутнього фахівця. Здійснено аналіз психолого-педагогічних досліджень проблеми мовної особистості та її зв'язку з соціальними комунікаціями.

Ключові слова: соціокультурний діалог, культуровідповідний підхід, комунікативна система, соціокультурна компетенція майбутнього вчителя, комунікативна система формування мовної особистості, соціальні комунікації.

В статье сделана попытка проанализировать приоритеты социокультурного диалога как коммуникативной системы формирования языковой личности, в контексте которой представлена проблема подготовки будущего педагога к лично-сти ориентированному воспитанию школьников. Подана сравнительная характеристика гуманистической и традиционной парадигм подготовки языковой личности будущего специалиста. Осуществлен анализ психолого-педагогических исследований проблемы языковой личности и ее связи с социальными коммуникациями.

Ключевые слова: социокультурный диалог, культуросообразный подход, коммуникативная система, социокультурная компетенция будущего учителя, коммуникативная система формирования языковой личности, социальные коммуникации.

In the article the done attempt to analyse priorities of sociocultural dialogue as a communicative system of forming of language personality in the context of which the presented problem of preparation of future teacher to the personality oriented education of schoolchildren. Given comparative description of humanistic and traditional paradigms of preparation of language personality of future specialist. The analysis of психолого-педагогічних researches of problem of language personality is carried out and her connection with social communications.

Key words: sociocultural dialogue, культуросообразный approach, communicative system, sociocultural competence of future teacher, communicative system of forming of language personality social communications.

Постановка проблеми. У класичному плані термін «комунікація» означає процес передачі повідомлення (інформації) від одного суб'єкта (особа — джерело відомостей) до іншого (особа — приймач) за допомогою сигнально-знакових засобів. Комунікативістика, що вивчає закони функціонування комунікативних процесів у суспільстві, є порівняно новою наукою, яка виникла в США у середині ХХ ст. на стику теорії зв'язку, психології, інформатики і семіотики. Проте відразу обмовимось, що ми розглядаємо лише першу частину змісту поняття «соціокультурна комунікація». З цієї точки зору, комунікативні процеси властиві всім ступеням еволюційного розвитку природи. При цьому, як нами вже було проаналізовано у праці «Соціокультурний генезис особи.», якщо в простому випадку на фізичному рівні «прабатьками» комунікації є «відомості» про характеристики одного тіла, отримані другим за допомогою їх передачі третім тілом, то на біологічній і соціальній схи́дцях цей процес набуває складну системно-функціональну організацію [6, с. 69–93].

Мета і головні завдання статті полягають у виявленні системної динаміки процесів соціокультурного інтегрування суспільства, в аналізі їх прояву на структурно-конфігуративному рівні соціокультурного цілого, на різностадійних рівнях перетворень соціокультурної моделі підготовки майбутніх фахівців.

І хоча в суспільстві *homo sapiens* у своєрідному вигляді функціонують комунікативні процеси, властиві усім рівням еволюції природи (неорганічному, органічному, рослинному і тваринному світам), що пролягають нижче, на своєму вищому, власне людському ступені розвитку, вони проявляються у формі спілкування людей.

Проблема мовної особистості упродовж останніх десятиріч привертає дедалі більшу увагу вчених (Б. Додонов, Л. Кондрашова, Л. Сбігнева, Л. Соколова, О. Чебикін та ін.). Так, у працях В. Сухомлинського підкреслюється важливість постановки даної проблеми. Автор зазначає, що

культура мови стає особливою сферою духовного життя людини. і без широкого і повного діапазону почуттів не буде повноцінної людини. Педагог визначив такі ознаки мовної особистості: культура відчуттів і сприймань, культура слова та емоційних станів, емоційна сприйнятливість світоглядних і моральних ідей, принципів, істин [6].

Неможливо не звернути увагу й на те, що деякі сучасні дослідники бачать навіть в еволюції способів комунікації головну рушійну силу розвитку суспільства. Генезис проявів і механізмів феномену соціокультурного діалогу з позицій різних наук досліджували: Ж. Піаже, Л. С. Віготський, П. Я. Гальперін, А. А. Леонтьєв, А. Р. Лурія, С. Д. Кацнельсон, А. Н. Соколов, Т. В. Ахутіна, Л. П. Гримак (соціальна психологія), Ю. М. Лотман, Б. А. Успенський, Вяч. Вс. Іванов, У. Еко (семіотика), К. Леві-Строс, А. Р. Редкліфф-Браун, М. Мосс (соціальна антропологія), М. М. Бахтін, Д. В. Верч, М. С. Каган, С. С. Гусєв, Г. Л. Тульчинський, Є. Г. Еткінд (філософія культури) та ін. Зокрема, російський учений Ю. А. Левада вважає, що саме початок людського соціуму слід шукати у генезисі соціокультурного спілкування і формування надбіологічних соціальних систем передачі інформації. Серед відмінностей спілкування і комунікації можна виділити три основних. «Перше полягає в тому, що спілкування має і практичний, матеріальний, і духовний, інформаційний, і практично-духовний характер, тоді як комунікація (якщо не мати на увазі іншого значення цього терміна, коли він вживається в множині і означає шляхи сполучення, засоби зв'язку) є суто інформаційним процесом — передачею тих або інших повідомлень» [7, с. 143–144]. Друга відмінність полягає в особливостях використовуваних засобів. Як зазначалось раніше, комунікація на біологічному рівні характеризується сигнальною, а на вершині інформаційної еволюції тваринного світу — символічною взаємодією. Спілкування виступає у вигляді знакових, мовних, семіотичних процесів (Ю. А. Левада). Третя відмінність зумовлюється тим, що в комунікації ми маємо справу з процесом однонаправленим, інформація тече тільки в один бік, і — за законами, встановленими теорією комунікації, — кількість інформації зменшується в ході її руху від відправника до одержувача. У спілкуванні інформація циркулює між партнерами, оскільки обоє вони однаково активні і тому інформація не убуває, а збільшується, збагачується, розширюється під час її циркуляції.

Міжсуб'єктна взаємодія починається — історично і логічно — в первинній виробничій діяльності людини. Вона з'являється там як матеріально-виробнича взаємодія учасників єдиного, колективного діяльнісного процесу. Відмітимо

відразу, що йдеться не про будь-який практичний зв'язок людей, а тільки про такий, в якому вони виступають як повноцінні суб'єкти. «Такою була поведінка первісних мисливців в процесі колективного облавного полювання на промислового звіра: воно породжувало необхідність їх стосунків один до одного як до суб'єктів, кожен з яких повинен вносити свій внесок активності, цілеспрямованості, вибірковості і свободи в досягненні загального результату — перемоги над звіром, сильнішим, ніж кожен мисливець окремо, але який поступався організованому колективу активно взаємодіючих мисливців — суб'єктів загальної, єдиної діяльності. Так само і надалі багато форм практичної діяльності людей, що здійснювалися колективно, як і раніше, вимагали їх матеріальної, речово-енергетичної взаємодії як суб'єктів спільних акцій. Адже уміння ефективно діяти в нестандартній ситуації, знаходити оптимальне вирішення завдання не закладено у людини, як у тварини, в генетичній програмі, в інстинкті, а набувається в онтогенезі, в процесі її навчання, освіти і громадського виховання» [3, с. 15].

Спілкування як міжсуб'єктна взаємодія, будучи взаємною кореляцією дій суб'єктів, кожен з яких буде програмує своєї поведінки, виходячи не лише з власних міркувань, але й із врахування тих, що передбачаються, а потім і реальних вчинків партнера, припускає духовну регуляцію суб'єктів — без цього вони не виступали б у цій ситуації як суб'єкти. Проте участь духовності в практичній взаємодії суб'єктів не знімає істотної відмінності між матеріальною і духовною його формами. Вони розрізняються тим, що в першому з названих двох видів духовна активність суб'єкта має на меті лише управління його практичними діями, тоді як метою другого є духовне єднання партнерів, досягнення їх духовної спільності, а практичні дії, якщо вони при цьому і використовуються, слугують тільки цій меті. Говорячи про міжсуб'єктні стосунки в спілкуванні, передбачається їх опосередкованість об'єктом — і тим, з приводу якого здійснюється спілкування, і тим, за допомогою якого (як засобу мови, інструменту) воно здійснюється, і тим що створюється спільними зусиллями об'єктів спілкування. «Це означає, що світ об'єктів зовсім не зникає зі сфери міжсуб'єктивних стосунків, але точно так само, як активна роль суб'єкта в процесі пізнання не заважає науковому закону бути фіксацією зв'язку об'єкта з об'єктом, так і опосередкованість міжсуб'єктивних стосунків об'єктами не міняє тієї вирішальної обставини, що сенс цієї діяльності інтерсуб'єктивний» [7, с. 132].

Спілкування — це процес вироблення нової інформації, загальної для людей, що спілкуються, і такої, що породжує або підвищує міру їх

спільності. Тому, якщо спробувати схематично позначити спрямованість спілкування, то це потрібно робити не двома різноспрямованими стрілками, що фіксують зазвичай прямий і зворотний зв'язок як різні і самостійні процеси. В історичних рамках соціокультурного генезису людського суспільства спілкування як вищий ступінь розвитку комунікативних процесів в природі не лише кількісно, але й якісно еволюціонувало. Нині найбільш «просунутими» формами (типами) спілкування людей можна вважати діалог і епістемологічний дискурс.

Поява першого з двох названих комунікативних феноменів у процесі соціокультурного генезису людства пов'язано з історично досягнутим ступенем розвиненості суспільства, колективних форм свідомості і самого індивідуума як суб'єкта діяльності і взаємин. Річ у тому, що світ первісної людини був синкретичним, а головною якістю його свідомості була дифузність. Аналізуючи цю ситуацію, Е. М. Мелетинський відмічає: «Людина ще не виділяла себе виразно з навколишнього природного світу і переносила на природні об'єкти свої особисті властивості. Дифузність первісного мислення проявлялась і в невиразному розподілі суб'єкта і об'єкта, матеріального і ідеального (тобто предмета і знака, речі і слова, істоти і його імені), речі і її атрибутів, одиничного і множинного, статичного і динамічного, просторових і тимчасових стосунків» [3, с. 65].

Виділення суб'єкта спілкування, який здатен до реального самовизначення, має певний рівень соціальної зрілості, здатність співвідношення з соціальними нормами нового розділеного соціуму, що сталося в результаті їх дії, з певною широтою соціальних (не родових) зв'язків при відповідному суб'єктному визначенні таких їх рівнів, як «Я» і «Інший», «Я» і «Суспільство», забезпечило можливості функціонування спілкування як діалогу. Інакше кажучи, «субстанціальна, змістовна і функціональна суть його єдино визначаються появою індивіда, що реально індивідуалізується (в історично певному соціумі), самовизначається, поступово розвивається у своїх особистісних властивостях, і своєю суб'єктивністю, яку забезпечує суб'єкту діалог. І в цьому плані розвиток діалогу як особливого соціокультурного явища міцно ув'язується з розвитком соціальних властивостей індивідуума, його соціалізацією, індивідуалізацією, із становленням особи і привласненням індивідуальності» [7, с. 27].

Соціокультурний діалог, будучи більш просунутою формою спілкування як атрибут соціальності, містить у собі всі його властивості, характеристики і схожу з ним структуру побудови (суб'єкти діалогу, предмет обговорення, простір

дії, час дії і т. д.). Проте кожен із названих елементів має свої якісні особливості порівняно з елементами структури побудови спілкування.

По-перше, в характеристиці суб'єкта діалогу специфічного значення набуває введення в інтерпретацію особистості другої позиції, де «вона виступає як ідеальне вираження індивіда в інших людях, як його інобуття в них» [8, с. 349]. У цьому сенсі російський психолог В. А. Петровський наводить глибокі за своєю суттю слова А. Н. Леонтьєва, сказані ним під час однієї з їхніх розмов: «Я знаходжу, своє» Я «не в самому собі (його інші знаходять в мені), а в інших, в іншому, поза мною існуючому — у співрозмовнику, в улюбленій, у природі...» [398, с. 348].

По-друге, в соціокультурний діалог вступають суб'єкти не лише як носії певних цінностей, які вони намагаються зберегти в процесі його здійснення. Вони захищають свої цінності при постійному відтворенні ситуації пошуку істини та поглибленні взаєморозуміння, обговоренні та прийнятті цінностей іншого. Звідси можна стверджувати, що суб'єкти не просто спілкуються, а виявляють особливий простір співтворчості в знятті проблемної ситуації.

По-третє, соціокультурний діалог припускає не просто будь-який простір і тему спілкування, а позиційне оформлення рівноправно-партнерських стосунків суб'єктів, суб'єктивно відповідних обговоренню проблемних ситуацій у просторі діалогу, і таких, що проявляють свою індивідуальність.

По-четверте, обговорення проблеми в діалозі не зводиться до її розуміння, а вимагає свого роду духовного освоєння предметного поля і мотивуючого пояснення ставлення до обговорюваних цінностей. Під час діалогу індивідуум користується системою доказів, підшуковуючи нові засоби для розширення своїх можливостей справжньої і дієвої участі в ньому, і збільшує поле свого доказового інтелекту, підносячи «себе над собою». Тому діалог здійснює дію кожного не лише на іншого, але й на зміну себе, забезпечує основу особистісного самоствердження суб'єкта.

По-п'яте, соціокультурний діалог — це вирішення внутрішніх протиріч у свідомості суб'єкта в пошуках конструктивних рішень при збереженні напруженої творчої активності. «Здійснюючись» у діалозі (у новому для себе розумінні предмета, що обговорюється), суб'єкт «росте», піднімається на нову сходинку. Але і сам діалог, «здійснюючись» як дійсність стосунків, відтворюється в новому просторі «дії суб'єктів» — просторі діалогу. І тому діалог складає не лише процес дії суб'єктів, але й процес просування суб'єктів у поле їх дії» [4, с. 13—14].

Глибока зумовленість соціокультурного діалогу як комунікативного феномену мірою історич-

ної розвиненості суспільства, індивідуумів і змісту діяльності людей проявилась у виділенні на певному етапі соціокультурної еволюції людства особливого його виду — внутрішнього діалогу (автокомунікації). Його виникнення в широкому соціальному плані було пов'язано з початком процесу спеціалізації різних видів інтелектуальної діяльності людей. Уперше, найімовірніше, це сталося у Стародавній Греції у вигляді знаменитих діалогів Сократа, Платона і Арістотеля.

У розумінні М. М. Бахтіна, соціокультурний діалог виникає у ході комунікативної взаємодії «внутрішньої» і «зовнішньої» людини, в результаті сполучення наявних у кожного соціокультурного розвиненого індивіда двох онтологічних модусів буття його свідомості: «в — собі — буття» і «буття — для — інших» (чи інтенції на Іншого) [7, с. 49–53]. Дію механізму внутрішнього діалогу обгрунтував Ю. М. Лотман.

Ю. Т. Лотман пояснює це таким чином: «Вводиться деяке повідомлення природною мовою, потім вводиться деякий додатковий код, що є суто формальною організацією, певним чином побудованою в синтагматичному відношенні і одночасно або повністю звільнену від семантичних значень, або таку, що прагне до такого звільнення. Між первинним повідомленням і вторинним кодом виникає напруження, під впливом якого з'являється тенденція тлумачити семантичні елементи тексту, що включені в додаткову синтагматичну конструкцію і набувають від взаємної співвіднесеності нові — реляційні — значення. Таким чином, текст несе потрібні значення: первинні — загальномовні, вторинні, виникаючі за рахунок синтагматичної переорганізації тексту і опору первинних одиниць, і третього ступеня — за рахунок втягування в повідомлення позатекстових асоціацій різних рівнів — від найзагальніших до гранично особистих. Тому текст має тенденцію обростати індивідуальними значеннями й отримує функцію організатора безладних асоціацій, що накопичуються у свідомості особи. Він перебудовує ту особу, яка включена в процес автокомунікації» [7, с. 34–35].

Поняття «внутрішній діалог» необхідно відрізнити від поняття «внутрішня мова». Остання, як доводять дослідження Ж. Піаже, Л. С. Виготського, А. Р. Лурії, Т. Н. Ушакової, Н. Д. Павлової, І. А. Зачесової, формується в дитини віком 4–5 років і є базовою основою будь-якої операції мислення кожної психічно нормальної людини. Щодо внутрішнього ж діалогу як здатності свідомості, то він виникає значно пізніше, у віці 14–15 років, і пов'язаний з рішенням гострих моральних проблем, які вимагають здійснення суспільно оцінюваних вчинків, сприйняттям витворів мистецтва і культури, осмислення складних наукових проблем. В останньому ви-

падку можна вслід за В. С. Біблером говорити про формування діалектики логіки внутрішнього діалогу [7]. Елемент доведеної стає тут одним з найважливіших характеристик. У цьому плані Л. Фейєрбах писав: «Для доказу потрібно дві особистості: мислитель роздвоюється при доказі; він сам собі суперечить і лише коли думка випробувала і здолала це протиріччя з самою собою, вона виявляється доведеною» [1, с. 73].

У процесі доведення відбувається «вихід» властивості діалогічного мислення у структурно-змістовий простір соціокультурного діалогу вже як особливий перетворений конструкт діалогу. При цьому найбільшою мірою відбувається індивідуалізація суб'єкта діалогу і чіткіше формується його суб'єктивна позиція на основі реалізації того типу інтелектуальної діяльності, спеціалізація якого в рамках загального процесу розподілу всієї діяльності вже сама по собі розкриває глибину соціальних перетворень в суспільстві і в людині.

Висновки. Аналіз різних наукових позицій дав підстави зробити висновок про те, що знання як результат процесу пізнання дійсності відображаються у свідомості людини у вигляді уявлень, понять, суджень, гіпотез, теорій, концепцій, принципів, законів, закономірностей тощо (Г. Гребенюк, І. Зимня, А. Хуторський, Г. Шукіна). Перетворюючись на суб'єктивне надбання людини, вони розширюють її досвід, стають передумовою її подальшого зростання як особистості. Отже, знання є обов'язковим компонентом будь-якого пізнавального процесу молоді. В останні два десятиліття поняття «соціокультурний діалог» вийшло за свої первинні межі позначення комунікативних процесів між індивідами. Нині в науковій і суспільно-публіцистичній думці активно використовуються вирази «діалог поколінь», «діалог культур», «діалог цивілізацій», «діалог епох» і т. д. Тобто це поняття значною мірою безособистісно експлуатується. В той же час у філософії, еволюційній епістемології, соціології, культурології, семіотиці, лінгвістиці часто застосовується «споріднений діалог» — термін «дискурс».

Серед загальних природних детермінант можна виділити дві великі групи — внутрішню і зовнішню. Перша з них пов'язана зі структурою і механізмами функціонування людини як одного з видів біологічних істот на Землі. У зовнішній групі природних детермінант формування людини і особистості можна виділити космічні, біосферні і географічно-ландшафтні. Вплив внутрішніх і зовнішніх природних детермінант на процес формування людини і особистості знаходить свій системний прояв у феномені біофізіологічної і психічної спадковості. Якщо загальними в соціальних детермінантах формування

людини є структурно-функціональні елементи підсистем суспільства і культури, то особливими виступають їх історико-цивілізаційні і етнонаціональні модифікації. Одиначне в соціальних детермінантах формування людини і мовної особистості зумовлено, по-перше, унікальністю взаємодії успадкованих кожним індивідом при народженні біологічних характеристик організму і психіки з природними умовами, громадським і культурним середовищем її розвитку в епігенезі; по-друге — особливостями заломлення соціальних чинників в персональних педагогічних діях на дитину — в плані сім'ї, найближчого оточення, дитячого садку, школи, засобів масової інформації, інших державних і громадських інституцій. По-третє, унікальністю біографії кожної людини і, відповідно, неповторністю тих, що виникають у кожній події її індивідуального життя, комбінацій природних, культурних і громадських детермінант, об'єктивних і суб'єктивних чинників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Аза Л. А.* Воспитание как философско-социологическая проблема. — К. : Наук. думка, 1993. — 130 с.
2. *Бех І. Д.* Виховання особистості / І. Д. Бех. — У 2 кн. Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. — К. : Либідь, 2003. — С. 34–180.
3. *Бахтин М. М.* Эстетическое наследие и современность: межвуз. сб. науч. тр. — Саранськ : Изд-во Морд. ун-та, 1992. — 176 с.
4. *Вернадский В. И.* Научная мысль как планетарное явление. — М., 1991. — 276 с.
5. *Дюркгейм Э.* О разделении общественного труда. Метод социологии / пер. с фр. — М. : Наука, 2002; *Левитес Д. Г.* Теория и практика конструирования собственных технологий обучения / Д. Г. Левитес. — М. : Изд-во Моск. психолого-социального ин-та; Воронеж : Изд-во НПО «МОДЭК», 2003. — С. 22–55.
6. *Крылова Н. Б.* Эстетический потенциал культуры. — М. : Прометей, 1991. — 146 с.
7. *Лутай В. С.* Філософія сучасної освіти: навч. посібник. — К. : Центр «Магістр» Творчої спілки вчителів України, 1996. — 256 с.
8. *Пригожин И., Стенгерс И.* Порядок из хаоса: новый диалог человека с природой. — М. : Прогресс, 1986. — 431 с.
9. *Хабермас Ю.* Філософський дискурс модерну / Ю. Хабермас. — К. : Четверта хвиля, 2001. — 316 с.
10. *Парсонс Т.* О структуре социального действия / Т. Парсонс. — М. : Академ. проект, 2002. — 462 с.

ОСНОВНІ НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ТЕРМІНОЛОГІЇ В ГАЛУЗІ КОРПОРАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ

Людмила Тарасюк, викладач кафедри документознавства та інформаційної діяльності
Луцького інституту розвитку людини Університету «Україна»
УДК 722:37.01

У статті проаналізовано основні наукові підходи до визначення термінології в галузі корпоративної культури, здійснено контент-аналіз значення, поняття та змісту корпоративної культури; встановлено системоутворювальні її факторів за результатами досліджень вітчизняних і зарубіжних авторів.

Ключові слова: культура, корпоративна культура, організаційна культура, фірмова культура, цінності.

В статье проанализированы основные научные подходы к определению терминологии в области корпоративной культуры, проведен контент-анализ значения, понятия и содержания корпоративной культуры; установлено системообразующие ее факторы по результатам исследований отечественных и зарубежных авторов.

Ключевые слова: культура, корпоративная культура, организационная культура, фирменная культура, ценности.

The article analyzes the main scientific approaches to the definition of terminology in the field of corporate culture; by content analysis of the value concept and content of corporate culture, established its system-creating factor for the research of domestic and foreign authors.

Key words: culture, corporate culture, organizational culture, corporate culture and values.

Постановка проблеми. В Україні навіть в останні десятиліття корпоративна культура не

завжди розглядалась як сфера, що заслуговує пильної уваги. Однак актуальність проблеми зростає, зокрема внаслідок глобальних змін, коли збут продукції та надання послуг стали складнішими за виробництво, а з появою нової практики управління остання почала випереджати теорію. В процесі соціально-економічних реформ в Україні корпоративна культура стала поступово впроваджуватися в наш соціально-економічний простір. При цьому слід чітко усвідомлювати, що корпоративна культура є в кожній установі, незалежно від того, розуміє це колектив, чи ні. Але коли немає такого розуміння, немає й чіткої діагностики — процеси в результаті розвиваються стихійно.

Стан дослідження проблеми. У більшості досліджень корпоративну культуру як явище відносять до організацій, діяльність яких спрямована першочергово на отримання прибутку, тобто увага вчених здебільшого приділялася дослідженню корпоративної культури виробничих і фінансових компаній. Це питання розглядали Едгар Шейн [8, с. 336], Г. Л. Хаєт [1, с. 402], Т. Р. Базаров, Б. Л. Ереміна, В. Співак [6, с. 14–20]. Варто наголосити на тому, що подібна робота поки ще не має широкої практики у вітчизняних організаціях. У зв'язку з тим, що корпоративна культура перебуває на «перетині» таких наук, як психологія, культурологія, педагогіка, менеджмент, соціологія, філософія та інші, вона потребує комплексних досліджень за участю фахівців різного профілю.

Метою дослідження було систематизувати наукові підходи до визначення термінології в галузі корпоративної культури, здійснити контент-аналіз значення, поняття та змісту корпоративної

культури; встановити системоутворювальні її факторів за результатами досліджень вітчизняних і зарубіжних авторів.

Основні результати дослідження. Проблематика корпоративної культури є багатогранна, відносно нова для нашого суспільства й недостатньо досліджена наукою. Феномен корпоративної культури потребує усвідомлення і прийняття певної позиції з цілої низки проблем. Однією з найважливіших є визначення змісту цього поняття.

Культура (від лат. *culture* — виховання, освіта) є «специфічним способом організації і розвитку людської життєдіяльності, який відображено в продуктах матеріальної та духовної праці, в системі соціальних норм і засад, духовних цінностей, у сукупності ставлень людей до природи, між собою і до самих себе» [1, с. 9–10]. Саме поняття «культура» має множинну інтерпретацію. Найпоширенішими є два тлумачення. Перше інтерпретує поняття «культура» відповідно до структурно-функціональних традицій як систему взірців, норм, дозволених членами спільноти, і ролей, які відповідають певним верховним цінностям.

Культура розглядається як одна з підсистем, що виконує функції адаптації індивіда, групи людей, колективу, організації до суспільства, навколишнього середовища та їх ідентифікації. Це найважливіша підсистема, яка виконує цементуючу роль для всіх інших підсистем суспільства, організацій. Друге тлумачення культури ґрунтується на антропологічному підході, в якому це поняття розглядається як структурований спосіб мислення, відчуттів і реакції групи людей, який, головним чином, сприймається й передається засобами символів, котрі становлять специфічну ідентичність.

Культура включає в себе конкретні об'єкти, створені групою. Осереддя культури становлять традиції, ідеї та цінності, вироблені та відібрані культурою. В контексті цього підходу виділено основні елементи культури: поняття, відношення, цінності, правила і стандарти.

Термін «корпоративна культура» вперше був використаний у ХІХ ст. у військовій термінології німецьким фельдмаршалом Г. Мольтке, яким він означив відносини в офіцерському середовищі [2, с. 79]. Уже наприкінці ХІХ ст. вивчення впливу людських взаємин усередині корпорації почали займатися представники Школи людських відносин менеджменту. Дослідженню впливу організаційної поведінки на діяльність підприємства сприяв Хоуторнський експеримент на початку 30-х рр. ХХ ст. у Чиказькій компанії «Вестерн електрик» (*Western Electric*), очолюваний Елтоном Меіо. Метою роботи було дослідження діяльності корпорації у культурному аспекті. Висновки Меіо стали своєрідним

поштовхом до подальших спроб дослідження потреб і поведінки працівників з погляду культури їх організації [7, с. 92–93].

У другій половині ХХ ст. почали з'являтися перші відносно чіткі визначення культури організації та поняття «корпоративна культура», що охоплювали явища духовного і матеріального життя колективу та домінуючі в ньому моральні норми і цінності, кодекс поведінки, ритуали тощо. Концепція організаційної (корпоративної) культури почала ширше розглядатись наприкінці 70-х — початку 80-х рр. ХХ ст. і була представлена у працях А. Петтіґрю «Вивчаючи організаційну культуру» (1979), У. Оучі «Теорія Z (методи організації виробництва. Японський і американський підходи)» (1988), Р. Паскаль і А. Атос «Мистецтво японського менеджменту» (1981), Т. Діал і А. Кенеді «Корпоративна культура» (1982), Т. Пітерс і Р. Уотрман «У пошуках ефективного управління» (1982) [6, с. 14–20]. В дослідженнях корпоративної культури в Західній Європі певна увага зосереджується на духовних елементах і поняттях, які використовують для визначення явищ, ідей, засобів пізнання, символів та їх значень, цінностей, правил і норм, моделей поведінки тощо. Такі дослідження здійснювали, зокрема, М. Елвесон, Р. Кілман, Р. Рюттінґер, Д. Ньюстром, К. Девіс, Л. Джоуел, В. Співак, А. Заньковський, С. Шекшня та ін. [2, с. 80–83].

Р. Кілман, зокрема, вважає, що корпоративна культура — це філософські та ідеологічні уявлення, цінності, переконання, очікування, атитюди та норми, які об'єднують організацію в єдине ціле та поділяються її членами. На думку К. Голда, корпоративна культура являє собою унікальні характеристики особливостей організації, які вирізняють її серед інших в галузі. М. Мескон визначає корпоративну культуру як атмосферу і клімат в організації, що відображає звичаї, які в ній домінують. О. Віханський та О. Наумов під корпоративною культурою розуміють набір найважливіших положень, що сприймаються членами організації та втілюються у цінностях, які декларуються організацією і задають людям орієнтири в їхній поведінці та діях [6, с. 14–20]. Д. Елдрідж і А. Кромбі вважають, що культура організації — це унікальна сукупність норм, цінностей, переконань, які визначають спосіб об'єднання груп та окремих особистостей в організацію для досягнення поставлених перед нею завдань. Г. Морган визначає культуру у метафізичному розумінні як один із засобів здійснення організаційної діяльності за допомогою використання мови, фольклору, традицій та інших способів передачі основних цінностей, переконань, ідеологій, які спрямовують діяльність підприємств. Є. Уткін характеризує корпоративну культуру як систему цінностей і переконань, що

поділяються всіма працівниками фірми і зумовлюють їхню поведінку, характер життєдіяльності організації [2, с. 70–83].

Підбиваючи підсумки пошуку якомога точнішого визначення поняття «корпоративна культура», можна послатися на висловлювання зарубіжних вчених, зокрема Роббіна Стівена П.: «Корпоративна культура — це соціальний клей, що допомагає утримувати цілісність організації за рахунок створення прийнятих стандартів мислення і поведінки»; Шейн Едгар: «Коллективне програмування думок, що відрізняє одну організацію від іншої»; Коссен С.: «Цінності, що впливають на середовище, в якому працюють люди»; Джеффі Д.: «Система спільних переконань, вірувань і цінностей, що спрямовує і підтримує організаційну поведінку»; Мартін Д.: «Уміння спілкуватися з людьми так само, як ми купуємо цукор чи каву» [2, с. 70–83].

Отже, корпоративна культура є системою найістотніших припущень, що сприймаються всіма членами організації та відображаються у конкретних цінностях, які визначають вектори поведінки особистості. Таким чином, системоутворювальним фактором є система матеріальних і духовних цінностей, що й пояснює відсутність єдиного тлумачення щодо визначення поняття «корпоративна культура», притому, що смислове значення його збігається незважаючи на різне трактування.

Діяльність будь-якої організації підпорядковується певній системі формальних і неформальних правил. Формальні правила — це правила внутрішнього трудового розпорядку. Неформальні правила стосуються одягу, професійного жаргону, взаємин між керівниками і підлеглими тощо. Формальна система спирається на організаційну структуру підприємства, неформальна — це та, яку називаємо «організаційною», або «корпоративною», культурою.

Різні автори для характеристики поняття використовують такі терміни, як: «організаційна культура», «культура організації», «фірмова культура», «культура підприємництва» «корпоративна культура». Названі дефініції чітко не розмежовуються, а використовуються як синоніми, хоч саме існування таких визначень означає розрізнення сутності тих явищ, що стоїть за кожним з них, а саме:

а) організація — це система свідомо координованої діяльності двох і більше людей на основі спільної мети, інтересів, форм діяльності тощо;

б) корпорація (від пізньолатинського *corporatio*) означає договірні об'єднання організації на основі налагодження вузькогалузових зв'язків, поєднання виробничих, наукових та комерційних інтересів із централізованим регулюванням, координацією діяльності кожного з учасників

та субординацією їх взаємодії [7, с. 127–128, 168]. При цьому стратегія і тактика, вид діяльності, мета та способи її досягнення у цих організаціях можуть відрізнитися, мати різні напрями і перетинатися тільки у вузькому аспекті — як взаємодія на ринку.

У працях У. Оучі, Р. Рютінгера використовується поняття «корпоративна культура», під яким розуміють союз всіх членів організації, «корпоративний дух», спільну філософію. Сучасні автори під корпоративною культурою розуміють суміш різних типів організаційних культур і, таким чином, «організації являють собою полікультурні утворення» [6, с. 87–88].

На нашу думку, корпоративна культура і організаційна культура — це діалектично близькі, але не тотожні явища. Корпоративною культурою ми називаємо ключову філософію та ідеологію об'єднаних у корпорацію організацій, яка поєднала в собі організаційні культури своїх підрозділів і має певний вплив на зовнішнє політичне, економічне, соціально-культурне середовище. Корпоративна культура формується на базі організаційної культури. Вона повною мірою пояснює всі складові управління підприємством: стратегію, цілі, ринкові ніші, стан продуктивності праці, якості товарів, ставлення до споживачів, конкурентів тощо.

Як культура є ключовим чинником, що впливає на спосіб поведінки людей у суспільстві, так і культура організації впливає на спосіб реагування членів організації на виклики навколишнього середовища. Тому сьогодні одним із найважливіших завдань постає вивчення культури організації.

Е. Шейн наводить три підстави щодо важливості дослідження культури в організаціях. По-перше, організаційна культура не лишається непомітною: вона справляє вплив на суспільство, позначається на зайнятості та на становищі організації. По-друге, знаючи культуру, можна адекватно оцінити роботу організації, зрозуміти поведінку її співробітників та їхнє ставлення до організації. Нарешті, розуміння природи та змісту концепту культури допомагає аналізу самого поняття культури. Поняття корпоративної культури дає змогу проникати у глибші пласти спільних для всіх членів організації базових уявлень і переконань, які працюють на підсвідомому рівні, сприймаються як щось само собою зрозуміле для власне організації та її оточення [8, с. 224].

Будь-який колектив є надзвичайно складним організмом, і саме корпоративна культура, що складається і формується насамперед на свідомому рівні особистості людини, впливає на його поведінку, виступає своєрідним «одухотвореним джерелом» цього організму та фактором

зниження соціального напруження в організації [3, с. 41] Оскільки культура впливає на стратегію організації, керівництво має аналізувати свою культуру та вчитися управляти організацією з урахуванням цього знання, а в разі необхідності — змінювати свої культурні настанови. Тут необхідне розуміння багатомірності та багатоаспектності природи організації, тобто сприйняття організації і як механізму, і як організму в термінах культури.

Відтак корпоративна культура як потужний стратегічний інструмент дає можливість орієнтувати усі підрозділи та окремих осіб на досягнення спільної мети, мобілізувати ініціативу співробітників, підвищувати їх мотивацію і спрямованість, забезпечити продуктивну взаємодію.

Отже, попри різні підходи, всіх дослідників об'єднує розуміння важливості впливу корпоративної культури на організаційні процеси.

Наші бізнесмени вже здобули певний досвід у практичному впровадженні корпоративної культури. Роботи соціологів [5, с. 88–89] свідчать:

- 55% сучасних українських керівників вважають, що ефективна діяльність сучасних підприємств повинна базуватись на засадах корпоративної культури;

- 40% наших підприємців намагаються визначити основні стратегії побудови корпоративної культури за допомогою західних технологій;

- 35% визнають потребу у формуванні корпоративної культури, водночас у плані фінансування та визначення ресурсного підґрунтя ця проблема визначається як вторинна;

- 25% підприємців не вбачають потреби у формуванні корпоративної культури.

Сьогодні виділено такі найпоширеніші помилкові погляди та дискусійні положення в галузі корпоративної культури:

- поширення тем, пов'язаних із корпоративною культурою, виключно на підприємницьку сферу, діяльність підприємств (інколи тільки великих) матеріального виробництва, зокрема машинобудування;

- зведення корпоративної культури до загальних ціннісних орієнтирів, філософії бізнесу, етичних принципів і переконань, якими керуються лише менеджери всіх ланок управління, або навіть до стилю керівництва та лідерства;

- роз'яснення, аргументація підстав для приєднання людини до тієї чи іншої культурної групи не її поточним соціальним статусом, професійним заняттям, віковими особливостями або матеріальним статком, а природною прихильністю до однієї з форм діяльності — виконавчої, інтелектуально-творчої, організаційно-підприємницької чи навіть руйнівної;

- обмеження кордонів корпоративної культури виключно символічно-знаковими елементами

(легендами, ритуалами, атрибутами) або, навпаки, надмірне розширення меж поняття за рахунок залучення до них суто планових рішень, якими є корпоративна місія, мета організації та стратегія [4, с. 97–98].

Справді, більшість спеціалістів розглядають корпоративну культуру стосовно корпорацій — великих організацій з великою чисельністю працівників і з найбільшими можливостями для формування її зовнішніх символів. Проте корпоративна культура може існувати в будь-якій організації, незалежно від її розмірів і галузі діяльності. Це пояснюється тим, що будь-яка спільнота має свої цінності, принципи, норми, правила, порядки, ритуали, якими керуються її члени і які передаються наступному поколінню. Можливість існування культури на різних рівнях (у самій організації, галузева, регіональна тощо), а також те, що вона по-різному сприймається різними групами, які входять до складу організації (наприклад, у транснаціональних компаніях або в одній, але багатонаціональній країні), зумовлює питання про узгодженість культури. Крім того, у межах підрозділів організації, професійних груп, територіальних одиниць можуть формуватися субкультури. Вони стають важливим джерелом різноманітності культури всередині організації. Водночас вони можуть сформувати такі сильні субкультурні цінності, які стануть основою загальних цінностей організації.

Якщо організація розглядається як певна спільнота, то культура формується із взаємодії членів цієї організації і визначається всіма її рівнями та секторами. У такому разі володарями культури є всі члени організації, а лідери є її хранителями, а не її архітекторами. В іншому разі джерела культури можуть перебувати навіть поза організацією і культура може нав'язуватися силою. При цьому передбачається, що культура організації визначається тими загальними цінностями, яких дотримується більшість членів організації.

Усе наведене пояснює важливість означеної проблеми для вітчизняного підприємництва, а також те, чому закордонні маркетингові технології найчастіше не приживаються. «Сліпе» впровадження західних норм і методів призводить до жалюгідних наслідків. Глибоке дослідження елементів корпоративної культури потрібне як для сучасної управлінської науки, так і для практики використання цих ідей у діяльності. Світовий досвід ведення господарства переконує, що впровадження в корпоративні відносини норм, дотримання яких створило б атмосферу єдності цілей учасників управління, дає змогу досягати високих рівнів організації діяльності організації. Що сильніша корпоративна культура, то сильніша компанія, а потужна кор-

порація є важливою складовою стабільності економічного та громадського життя держави.

Висновки. Корпоративна культура є складовою загальної культури особистості, побудованою на сукупності цінностей, норм, процедур управління, переконань, способів мислення та розуміння навколишнього світу, які сприймаються колективами людей, спрямовують та підтримують їх організаційну поведінку.

Культурою потрібно опікуватися не менш серйозно, ніж будь-якими іншими аспектами діяльності навчальної установи. Необхідно вміти грамотно здійснювати діагностику культури, визначати напрямки її руху, аналізувати чинники, що мають на неї найбільший вплив, здійснювати коригування тих чи інших елементів і параметрів культури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Корпоративна культура : [навч. посіб. / за заг. ред. Г. Л. Хаєт]. — К. : Центр навч. л-ри, 2003. — 402 с.
2. Носков В., Кальянов А., Єфросиніна О. / В. Носков, А. Кальянов, О. Єфросиніна. Психологічні детермінанти корпоративної культури // Політичний менеджмент. — 2006. — № 3 (17). — С. 76–88.
3. Основи корпоративної культури: навч. посіб. / І. М. Ломачинська, О. Д. Рихліцька, Н. В. Барна / за ред. І. М. Ломачинської. — К. : Університет «Україна», 2011. — 281 с.
4. Парсяк В. Н., Драгомірова І. М. Корпоративна культура навчальних закладів: сутність і складові / В. Н. Парсяк, І. М. Драгомірова // Актуальні проблеми економіки. — 2009. — № 2 (92). — С. 97–104.
5. Савчук Л., Бурлакова А. Розвиток корпоративної культури в Україні / Л. Савчук, А. Бурлакова // Персонал. — 2005. — № 5. — С. 86–89.
6. Спивак В. Корпоративная культура / В. Спивак. — СПб. : Питер, 2001. — С. 14–20.
7. Хміль Ф. І. Основи менеджменту: підручник / Ф. І. Хміль. — К. : Академвидав, 2007. — 576 с.
8. Шейн Едгар. Организационная культура и лидерство / Эдгар Шейн; [пер. с англ. / под ред. В. А. Спивака]. — СПб. : Питер, 2002. — 336 с.

КОНТЕКСТ ПЕРЕБУДОВИ ТА ПИТАННЯ ЗАРОДЖЕННЯ МЕДІА-РИНКУ УКРАЇНИ: КОРРЕЛЯЦІЙНИЙ АСПЕКТ

Володимир Бравов, кандидат економічних наук, доцент кафедри соціальних комунікацій
Маріупольського державного університету
УДК 007 : 304 : 001

Досліджено вплив контексту перебудовних процесів, які відбувалися напередодні розпаду СРСР, на зародження в подальшому часі вітчизняного медіа-ринку як соціально-комунікаційної структури незалежної України.

Ключові слова: партійно-радянська медіа-система, перебудова, медіа-ринок, передумови, медіа-контент.

Исследовано влияние контекста перестроечных процессов, которые происходили накануне распада СССР, на зарождение в дальнейшем отечественного медиа-рынка как социально-коммуникационной структуры Украины.

Ключевые слова: партийно-советская медиа-система, перестройка, медиа-рынок, предпосылки, медиа-контент.

The article examined the influence of Perestroika processes that occurred on the eve of the Soviet Union collapse on the origin of further called home media market as a social communicative structure of Ukraine.

Key words: party soviet media-system, Perestroika, media-market, prerequisites, media-content.

Постановка проблеми. Проголошення Україною незалежності привело до радикальних змін в укладі громадсько-політичного життя країни, а також до відповідних трансформацій багатьох соціальних інститутів, у тому числі й засобів масової комунікації (ЗМК). Актуальні проблеми формування і функціонування системи вітчизняних мас-медіа загалом, а також окремих її сегментів знайшли відображення у працях таких українських вчених, як А. Москаленко, В. Ризун, В. Іванов, В. Владимиров, В. Здоровега, І. Михайлін, В. Лизанчук, О. Гоян, А. Мелешенко та ін. У багатьох роботах йдеться і про діяльність ЗМК в ринкових умовах, але сам медіа-ринок, як складна комунікаційна система соціально-економічних відносин із взаємозалежностями всіх її елементів, комплексно не досліджувався. Тим часом умови його зародження й особливості формування багато в чому визначили як сучасну ситуацію, так і багатоаспектність існуючих сьогодні на медіа-ринку окремих проблем.

На наш погляд, наразі, коли вирішується одне з найважливіших завдань сучасного періоду становлення української державності — подальше розширення в умовах глобалізації й інтеграції національного інформаційного простору, його інформаційно-комунікативної інфраструктури [8], дедалі важливішим стає комплексний підхід до вивчення вітчизняної медіа-системи, її комунікаційних структур, їх впливу на вироблений контент, що неможливо без урахування взаємозв'язку проблем сучасного розвитку мас-медіа й умов їх діяльності в попередній період. Особливу увагу в цьому аспекті привертає вітчизняний медіа-ринок, де діє й одержує розвиток ринковий механізм виробництва, розподілу, обміну і споживання інформаційного продукту.

Актуальність. Зростання комунікативної ролі мас-медіа і посилення залежності результатів професійної діяльності самих ЗМК від стану зовнішнього середовища вимагають системного вивчення процесів, що відбуваються на вітчизняному медіа-ринку, без цього неможливо домогтися ефективності подальшого його розвитку. Гостра практична потреба у вирішенні наявних проблем і недостатня розробленість їх у теорії визначають актуальність цієї роботи, її наукове і практичне значення.

Метою статті є дослідження впливу контексту перебудови, що відбувалася напередодні розпаду СРСР, на подальше зародження медіа-ринку незалежної України; визначення можливих передумов цього процесу, які б мали «перебудовні» корені.

Виклад основного матеріалу. Умови зародження українських ЗМК нової формації багато в чому визначилися особливостями функціонування попередньої медіа-системи і, зокрема, роллю та місцем, що відводились засобам масової інформації і пропаганди під час панування КПРС. Партія першочергово розглядала їх як свою бойову зброю, потужний ідеологічний засіб впливу на маси, доводячи журналістам, як своїм ідеологічним бійцям, творчі завдання, певні рамки професійної свободи, позбавляючи керівництво редакцій самостійності навіть у дрібних питаннях.

Засоби масової інформації та пропаганди, як вони того часу іменувалися, були цілком підконтрольні їх засновникам і видавцям — партійним і радянським органам. Головне їх завдання

полягало в досягненні ідеологічних цілей. Для випуску друкованих партійних органів була створена розгалужена видавнича індустрія з потужною матеріально-технічною базою. У редакції планово поставлялася необхідна для творчого процесу оргтехніка; друк накладу забезпечували видавництва, що одержували, відповідно до рознарядки, папір та інші поліграфічні матеріали; розповсюдженням централізовано займалися поштові експедиції та роздрібні мережі. Не було особливих проблем зі створенням затверджених партійними комітетами програм та їх трансляцією через державні передавальні центри й у телерадіоорганізацій.

Водночас на функціонування медіа-системи, як складової частини політичного і соціально-економічного устрою радянського суспільства, мали вплив і ті негативні процеси, що характеризують той період [1]. У них знайшли відображення неефективність багатьох державних інститутів, догматизм існуючої комуністичної ідеології, поширення метастазів застійних явищ, неконкурентоспроможність діючої в умовах системи адміністративно-командної економіки, що, зрештою, спонукало партійних функціонерів вищого рівня зробити низку певних кроків у напрямку лібералізації різних сторін життя суспільства і, не в останню чергу, до зміни підходів до діяльності преси, телебачення й радіомовлення.

Із проголошенням горбачовського курсу на перебудову, демократизацію і гласність, як відмічають у своїй роботі В. Бебик і О. Сидоренко, «політика гласності та відкритості виступила каталізатором демократичних процесів і в українському суспільстві, а відтак і в національній пресі» [3, с. 7]. Починається процес видозміни «моделей відображення й програмування суспільних, політичних, ідеологічних рухів» [11, с. 54], що вимагає «нових і непростих істин для журналістів» [13, с. 70].

У першу чергу процеси перебудови торкнулися контенту періодичних видань: після зняття більшості заборон почала розширюватися тематична палітра публікованих матеріалів, певних змін набула їх інформаційна насиченість, емоційність і сугестивність. На рівні партійних вимог необхідно було змістити акцент у бік прийомів переконання, а не нав'язування різного роду ідеологічних стереотипів. Журналісти українських друкованих видань почали спроби пошуку шляхів переходу від усталеної системи подання одноманітних матеріалів до іншого, більш живого і «читабельного» змістовного наповнення видань. Якісні зміни призвели до зростання кількісних показників діяльності друкованих медіа: у пресі відмічалось безпрецедентне збільшення накладів.

Аналогічні процеси реально відчувались і в електронних ЗМІ, де раніш «застійна модель

«Останкіно — глядач» чи «УТ — телеаудиторія» була копією адміністративно-командної системи «держава — суспільство» [17, с. 164]. Дослідники того періоду української журналістики акцентують увагу на поверненні в епоху гласності на ТБ і радіо прямого ефіру за участю глядачів і слухачів, на появі нової форми подання телевізійного контенту — відеоканалу. Значення прямого ефіру полягало не тільки в гарантії визначеного рівня вірогідності і повноти інформації, а й у вирішенні актуального завдання, що стояло перед телебаченням: «відновити паритет між сторонами, які перебувають по різні боки «блакитного екрана» [17, с. 166]. Не телемовлення, а телеспілкування припускав відеоканал. Тут змінювався статус не тільки адресата, але й, власне, телекомунікатора: на відміну від повсякденних і однотемних монопередач відеоканал виглядав прогресивною формою контактів із телевізійною аудиторією. Як зазначає дослідник українського телебачення А. Яковець, прямими трансляціями ТБ і радіо «повернуло свою найпотужнішу зброю — прямий ефір» [20, с. 14].

Першопрохідниками в освоєнні нових підходів організації мовлення стала молодіжна студія «Гарт» (Київ), а пізніше — дискусійний клуб «Плеяда». Це були перші спроби діалогового спілкування з до цього фактично «безсловесною» аудиторією. Досліджуючи той період, Ю. Усенко визначає його часом «активного створення міжнародних телемостів як символів гласності» [18, с. 13–14]. Вони виходили найчастіше в режимі прямого ефіру. Перший український телеміст — «Київ-Братислава» відбувся у травні 1986 р., а всього таких програм вийшло в ефір близько 20 [17, с. 166].

Однак перебудова і гласність, ініційована лідерами компартії, більш нагадували спробу своєрідного «перезавантаження» з метою відновлення партійного іміджу, додання сучаснішого вигляду комуністичній ідеології в цілому, а в підсумку — збереження за партією ролі «керівної і направляючої сили» у політичній системі радянського суспільства. Певною мірою це стосувалось і відносин із ЗМІ.

Паралельно із гаслами перебудови у програмах радіомовлення проводилися пропагандистські кампанії, присвячені пленумам ЦК і XXVII з'їзду партії; ідеологічні відділи парткомів різних рівнів, як і раніше, контролювали передплатні кампанії періодичних видань і «регулювали» їхні тиражі; на ТБ переважав диктат московського Центрального телебачення; цензура «пом'якшилася», але залишалася тим самим наглядовим органом контенту ЗМІ [7, с. 19; 12, с. 104–113; 15, с. 19; 19, с. 81]. О. Барішполец наводить приклад, в якому Кримський обком партії, вже в перебудовний період, контролював «багато чи

мало уваги приділяють журналісти Криму» проблемам, поставленим останніми пленумами ЦК КПРС [2, с. 11]. Аналогічну роботу проводили у 1987 році, в розпал перебудови, також Полтавський, Харківський, Тернопільський та інші обкоми партії.

На зустрічі М. Горбачова з керівниками за-собів масової інформації, ідеологічних установ і творчих союзів, що проходили «традиційно» у ЦК КПРС, головний виконроб перебудови відкоригував одне з актуальних гасел того часу, заявивши, що партія вітає безмежну гласність, але тільки в інтересах соціалізму [16]. Дискусія на ХІХ Всесоюзній партконференції КПРС (1988) показала «необхідність повсюдно відновити ленінську норму про те, що журналістика є складовою частиною ... партійної роботи» [2, с. 85]. Мова йшла про те, щоб парткоми розглядали роботу з ЗМІ як частину своїх постійних функцій.

Перебудова «зверху», у тому вигляді, як вона трактувалася і реалізовувалася партійними ідеологами, на наш погляд, не внесла кардинальних змін у функціонування партійно-радянської медіа-системи. Вертикально вибудована ієрархічна організаційна структура насаджувана пріоритетність низки функцій ЗМК та і в цілому вона залишалися майже одною і тою самою: як і раніше пропагандистською машиною, тільки орієнтованою тепер на підтримку проголошених реформ. У другій половині 80-х партія продовжувала цілком контролювати, використовуючи будь-які важелі, всі процеси, що відбувалися в медіа-системі. Автор згідний з думкою групи дослідників медіа-, які стверджують, що засоби масової інформації, незважаючи на гасла перебудови, залишилися частиною багатоступінчастого механізму партійного управління суспільством, продовжували слугувати інструментом ідеологічної роботи партії, були їй підконтрольні, вільно чи мимоволі сповідували принцип комуністичної партійності [6, с. 129; 9, с. 26, 36; 10, с. 233; 11, с. 54].

Один із дослідників української преси Ю. Колісник справедливо констатує, що, попри певні позитивні зміни, які відбулися в діяльності, «право на життя мали лише ті видання, що виражали ортодоксальну комуністичну ідеологію» [11, с. 54]. Розподіл паперу для газет і журналів, монопольний диктат на використання виробничих потужностей поліграфічних підприємств, відмовлення друку для негодних видань — ось ті партійні важелі «управління процесом», які зводили нанівець прогресивні гасла [5, с. 136; 12, с. 188].

Водночас, аналізуючи вплив періоду перебудови на мас-медіа-, їх подальший розвиток, треба відмітити, що завдяки процесам, які відбувалися в той час, стала можливою поява неформальних видань — «Українського вісника», «Кафедри»,

«Голоса відродження», «Вибіру», «Поступу», «Віче». Перші ластівки недержавно-партійних електронних ЗМК з'явилися і в телерадіоєфірі — телекомпанії «Тоніс», «ТВА», «Незалежне телебачення України», на радіостанції «Незалежність» та ін. [4, с. 62; 12, с. 128; 14, с. 307]. Позитивно позначився контекст перебудовних перетворень на змістовній частині діяльності тодішніх засобів масової інформації: значно зменшилася кількість заборонених тем, набули змін моделі відображення громадського життя, різноманітнішими стали способи взаємодії з аудиторією. Але загалом кореляційний зв'язок між тим, що відбувалось у професійній діяльності українських медіа- за часів перебудови і як вони функціонували надалі, після проголошення незалежності, в умовах зародження медіа-ринку, не можна назвати тісним.

До певної передумови сучасного розвитку вітчизняної медіа-системи, з її своєрідною інформаційною індустрією та інтегрованим медіа-ринком, можна віднести лиш те, що перебудова стала своєрідним початком знакових у майбутньому подій — краху радянської імперії, руйнування існуючої медіа-системи, з її жорсткою централізацією, партійною належністю і пропагандистською спрямованістю. Під тиском демократичних сил у березні 1990 р. була скасована стаття 6 Конституції СРСР, що визнавала тільки за КПРС «керівну і направляючу» роль в управлінні суспільством, тим самим ліквідувалося і монопольне право партійного контролю над пресою, телебаченням і радіо. Через три місяці, у тому ж році, був прийнятий Закон СРСР «О печати и других средствах массовой информации», що скасовував цензуру, надавав широкі права на заснування ЗМІ, вводив їх реєстрацію. 24 серпня 1991 р. Верховна Рада прийняла Акт про проголошення незалежності України. І лише у суверенній державі починають створюватися умови для розвитку власного інформаційного простору та його організаційно-комунікаційних структур, формується правова основа для діяльності ЗМК нової формації.

Висновки. Таким чином, можна стверджувати, що перебудова внесла значний вклад у кардинальну зміну соціально-політичного розвитку країни, в трансформацію багатьох соціальних інститутів, в тому числі й засобів масової комунікації. Але фактично до заключного етапу перебудовного процесу вся потужна, жорстко централізована медіа-система, з її видавництвами, друкарнями, підприємствами-виробниками паперу, інформаційними агенціями, розгалуженою мережою передавальних телерадіоцентрів та ретрансляторів, експедиціями та «союздруками», перебувала в одній — партійно-державній — власності, виконувала доведені до неї функції, була

часткою інформаційно-пропагандистського комплексу авторитарного режиму, що унеможливило будь-яку альтернативу. Тому реальні передумови для зародження нині діючих вітчизняних медіа-структур, серед яких і медіа-ринок з його динамічним розвитком, були створені вже в суверенній державі, що й визначає напрямок наступних розвідок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андропов Ю. В. Учение Карла Маркса и некоторые вопросы социалистического строительства в СССР / Ю. В. Андропов // Коммунист. — 1983. — № 3. — С. 3–11.
2. Баришполец А. Т. Пресса: пути и путы: Местная печать в условиях перестройки / А. Т. Баришполец. — К. : Политиздат Украины, 1989. — 151 с.
3. Бебик В. М. Засоби масової інформації посткомуністичної України / В. М. Бебик, О. І. Сидоренко. — К. : МАУП, 1996. — 124 с.
4. Бугрим А. В. Комерційні процеси на телебаченні в Україні / А. В. Бугрим // Українське журналістикознавство. — К., 2003. — Вип. 4. — С. 62.
5. Василенко М. К. Розробка концепції нового видання / М. К. Василенко // Журналістика. Преса. Телебачення. Радіо. — К., 1992. — Вип. 24. — С. 136–141.
6. Владимиров В. М. Вступ до спеціальності «Журналістика» : [навч. посібник] / В. М. Владимиров. — К. : МАУП, 2007. — 166 с.
7. Ворошилов В. Журналистика и рынок: проблемы маркетинга и менеджмента средств массовой информации : [монография] / Валентин Ворошилов. — СПб. : Изд-во Михайлова В. А., 2006. — 640 с.
8. Закон України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2017 рр.» № 537-V від 09.01.07 [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=537-16>
9. Засурский Я. Н. Искушение свободой. Российская журналистика: 1990 — 2004 / Я. Н. Засурский. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 2004. — 464 с.
10. История мировой журналистики : учебник / А. Г. Беспалова, Е. А. Корнилов, А. П. Короченский [и др.]. — 2-е изд. — Ростов н/Д, 1999. — 344 с.
11. Колісник Ю. Журнальні видання УРСР як засіб ідеологічного виховання мас // Журналістика. — 2010. — № 9 (34). — С. 50–63.
12. Костишева С. О. Становлення і розвиток друкованих засобів масової інформації новітньої України (друга половина 80–90-х рр. ХХ ст.) : дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / С. О. Костишева. — Д., 2007. — 477 с.
13. Крупник О. ЗМІ від тоталітарних до демократичних: особливості функціонування, роль у суспільно-політичному житті / О. Крупник // Телевізійна й радіожурналістика. — Львів, 2002. — Вип. 4. — С. 67–74.
14. Машенко І. Г. Хроніка українського радіо і телебачення в контексті світового аудіовізуального процесу / І. Г. Машенко. — К. : ДП «Державне спеціалізоване видавництво «Україна», 2005. — 384 с.
15. Рабочая книга редактора районной газеты: опыт, методики, рекомендации / под ред. Я. Н. Засурского. — М. : Мысль, 1988. — 575 с.
16. «Радянська Україна» : [друкований орган ЦК КПУ, ВР та Ради Міністрів УРСР]. — 27.09.1988 р.
17. Українське телебачення: вчора, сьогодні, завтра / М. М. Карабанов, С. О. Абрамов та ін. — К. : ДП «Дирекція ФВД», 2006. — 648 с.
18. Усенко Ю. В. Становлення та розвиток українського телебачення як засобу масової комунікації : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 17.00.01 / Ю. В. Усенко. — К., 2006. — 23 с.
19. Радиожурналистика: учебник / под ред. А. А. Шереля. — 3-е изд., испр. и доп. — М. : Изд-во Моск. ун-та : Наука, 2005. — 480 с.
20. Яковець А. В. Телевізійна журналістика: теорія і практика: 2-ге вид., доп. і перероб. / А. В. Яковець. — К. : Вид. Дім «Кієво-Могилянська академія», 2009. — 264 с.

Розділ XV

ОСВІТНЬО-НАУКОВИЙ МЕНЕДЖМЕНТ

СИСТЕМА ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ ГАЛИЧИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ ЯК ФАКТОР СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

Руслан Яковишин, кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри педагогіки Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту імені Тараса Шевченка
УДК 37. 034 (477)

У статті на підставі характеристики історії розвитку педагогічної освіти в Галичині впродовж досліджуваного періоду проаналізовано формування теоретичних засад організації навчально-виховного процесу, визначено основні тенденції вдосконалення змісту та форм виховання учнів.

Ключові слова: система освіти, педагогічні теорії, навчально-виховний процес, педагогічна освіта, Галичина, національна свідомість.

В статті на основаних характеристиках історії розвитку педагогічного образования в Галичині на протязі досліджуваного періоду проаналізовано формування теоретичних основ організації учебно-воспитательного процесса, определены основные тенденции совершенствования содержания и форм воспитания учащихся.

Ключевые слова: система образования, педагогические теории, учебно-воспитательный процесс, педагогическое образование, Галичина, национальное сознание.

The article is based on the characteristics of the history of teacher education in Galicia during the study period, analyzed the theoretical foundations of the educational process, the main trends to improve the content and forms of education of students.

Key words: education, educational theory, educational process, teacher education, Galicia, the national consciousness.

Мета статті — проаналізувати особливості становлення та розвитку системи шкільної освіти і педагогічних теорій Галичини другої половини ХХ ст. задля з'ясування значущості доробку педагогів цього краю для розвитку її теорії та практики у сучасних вітчизняних умовах.

Творчу спадщину видатних педагогів Галичини (О. Барвінського, О. І. Бартошевського, Т. Біленького, Г. Врецьони, О. Духновича, С. Коваліва, К. Федькова, І. Ющишина та ін.) належно поціновано педагогічною наукою не лише України, а й за її рубежем.

Теоретичну основу дослідження становлять праці сучасних дослідників з питань становлення та розвитку національного шкільництва Галичини II половини ХІХ ст. (В. Верига, Т. Завгородня, І. Курляк, С. Лаба, Б. Ступарик та ін.).

На сучасному етапі вдосконалення національної системи освіти України в навчально-виховному процесі загальноосвітніх закладів вважаємо за доцільне творчо використовувати не лише теоретичні здобутки, а й практичний доробок науковців і педагогів Галичини досліджуваного періоду в царині організації виховного процесу. Насамперед йдеться про адаптацію процесу становлення особистості (як чинника виховної системи сьогодні) в руслі інтеграційних процесів в європейському освітньому просторі з подальшим акцентуванням гуманізації змісту навчальних програм; а також удосконалення діяльності загальноосвітніх шкіл в царині виховання учнів тощо.

Перспективними напрямками її подальшого дослідження вважаємо порівняльний аналіз

змісту виховної роботи в різних типах навчальних і позашкільних закладів Галичини та інших регіонів України в різні історичні періоди.

Становлення національного українського шкільництва має базуватися на історичному досвіді народу, на досягненнях у галузі освіти та виховання. Тому важливим завданням сучасної педагогічної науки є вивчення й аналіз розвитку власного шкільництва, виявлення тих провідних ідей, на яких воно базувалося, розроблення рекомендацій щодо використання корисного досвіду в розбудові сучасної школи.

1948-й рік є пам'ятним в історії тим, що під впливом проголошених у XVIII ст. нових ідей європейські народи почали домагатися самоврядування, рівноправності всіх суспільних верств та інших прав і свобод. Не оминув цей рух і українців Галичини. Результатом цього став артикул 17 Конституції від 21 грудня 1867 року, який надавав державі право управління та нагляду за освітою і різноманітними шкільними справами, визнавав можливість створення навчальних і виховних закладів. Народна школа перетворилась у інтерконфесійний заклад, з якого було усунуто вирішальний духовний вплив церкви. У 1867 р. Галицький Сейм прийняв закон про створення Ради шкільної крайової, яка керувала всіма навчальними закладами, що знаходились у сфері її впливу [5, 7].

Однак суспільний розвиток вимагав реформування шкільництва Австрії. Основний закон від 21 грудня 1867 р. та віросповідні закони створили законодавчі передумови для реорганізації системи освіти. Це дало можливість 14 травня 1869 р. прийняти закон про шкільництво в австрійській державі [5, 7].

Крім того, реформи 60–70-х рр. минулого століття були для українців несприятливими. На той час у краю діяла лише одна українська гімназія, яку було відкрито на базі Львівської німецької академічної гімназії. Порівняно з іншими провінціями Австрії шкільництво Галичини було слабо розвинутим. Станом на 1880 рік в 2410 (із 6321) гмінах краю не було школи, а 77,08% жителів не вміли ні читати, ні писати. Галичина продовжувала залишатися однією з найвідсталіших провінцій Австро-Угорщини за розвитком середнього шкільництва. Особливо при цьому страждали українці. Так, якщо у 1858/59 шкільному році по Австрії на 10.000 населення було 18 учнів середніх шкіл, то в Галичині їх було лише 12 [5, 19].

Важливою особливістю галицького шкільництва II половини XIX ст. була переважаюча більшість у ньому малокласових шкіл. Так, станом на 1 вересня 1874 року в краї з 2.362 шкіл 2.058 були однокласними. У 1864 р. було затверджено «Положення про початкові народні учи-

лища», яке зберігало визначені різновиди їх поділу на *публічні, конфесійні та приватні* [4, с. 62].

Оскільки мережа шкіл не задовольняла потреб населення, а потяг до освіти був великий, передові педагогічні діячі почали організовувати громадські школи, в яких навчалися дорослі селяни, робітники, ремісники. Ці школи працювали у недільні та святкові дні, тому називалися *недільними*. Активними організаторами і вчителями у цих закладах виступали українські студенти.

Значні можливості для розвитку українського шкільництва сформувалися після реформи 1869 р., яка проголосила обов'язковість і безплатність початкової 6-річної освіти, право навчатися українською мовою, а також дозволила різним товариствам і релігійним організаціям утворювати приватні школи.

Перші (після реформи 1869 р.) уніфіковані навчальні плани та інструкції для всіх категорій народних шкіл були видані у Львові 1875 року. Чільне місце у списку обов'язкових навчальних предметів належало релігії. А вже за новим шкільним статутом 1895 р. початкові галицькі школи поділялися на два типи: *нижчий (сільський)*, куди входили одно-, дво- і трикласні школи; та *вищий (міський)* — чотири-, п'яти- і шестикласні школи. В основу цього поділу поладана *ідея наближення змісту освіти початкової школи до професійної школи з метою орієнтації учня на його майбутній фах* [5, с. 97].

Аналізуючи стан шкільництва Галичини II половини XIX ст., неможливо не звернути увагу на зміст, форми і методи навчання в гімназіях. Дослідження процесу виховання у них переконливо свідчить, що саме гімназії були чи не основним типом навчальних закладів, які забезпечували планомірну підготовку інтелектуальної еліти, незважаючи на складні умови, створювані відсутністю державності.

Стан освіти краю у цей період змусив українську інтелігенцію взятися за організацію власного шкільництва середнього типу. Ознайомлення із практикою навчально-виховного процесу того часу дає підстави говорити про гімназії як освітні заклади, котрі увібрали в себе не лише елементи двох шкіл — європейської (зокрема, віденської) та староукраїнської (братські школи), а й зовсім нові складові. Уже наприкінці XIX ст. українська гімназія виявилась однією з найбільш досконалих й авторитетних систем, що забезпечувала потреби розвитку молоді.

Ці навчальні заклади Галичини вирішували дві проблеми: готували молодь до навчання в університетах і давали добротні загальноосвітні знання тим, хто не мав наміру продовжувати навчання далі [6, 19]. Вони (за австрійської навчальною системою) були восьмикласними і поділялись на *класичні* (з вивченням однієї або обох

класичних мов) та *реальні* (де ці мови не вивчалися, натомість збільшувалася кількість годин на іноземні мови, природознавство, креслення, математику і фізику). Вихованці класичних гімназій могли вступати до університетів, а реальних — тільки до вищих технічних закладів [1, с. 71].

Загалом у Східній Галичині (за Австро-Угорщини) існували і діяли такі українські гімназії:

1. Державні чоловічі: Академічна гімназія (заснована 1784 року, у 1867–1874 рр. поступово перейшла на українську мову викладання) та її філія у Львові; у Перемишлі (в 1888 році відкрито 1 клас при польській гімназії, у 1895 р. вона стала самостійною); Коломиї (1893, 1900); Тернополі (1898, 1906); Станіславі (1905).

2. Паралельні українські класи були при польських державних гімназіях в Бережанах (1906) і в Стрию (1907).

3. Приватні гімназії були: в Копичинцях (заснована 1908 року); Яворові (1908); Городенці (1909); Рогатині (1909); Бродах (1909); Перемишлянах (1909); Збаражі (1910); Буську (1910); Долині (1910) і Чорткові (1911); жіноча гімназія сс. Василіанок у Львові (1906) і жіночий ліцей (з 1918 р. — гімназія) у Перемишлі (1903) [2, с. 11].

Аналіз справ освіти Галичини II половини XIX ст. показує, що певні елементи системи організації життя української школи були запозичені у німців. Інструкції, методика, підручники створювалися за німецьким зразком, базові компоненти педагогічної системи були розраховані на німецький розумовий тип і темперамент, а особливості населення Галицького краю не враховувалися. Учні навчали чужою їм мовою, що вело до великих витрат часу, здоров'я і приносило погані результати в навчанні.

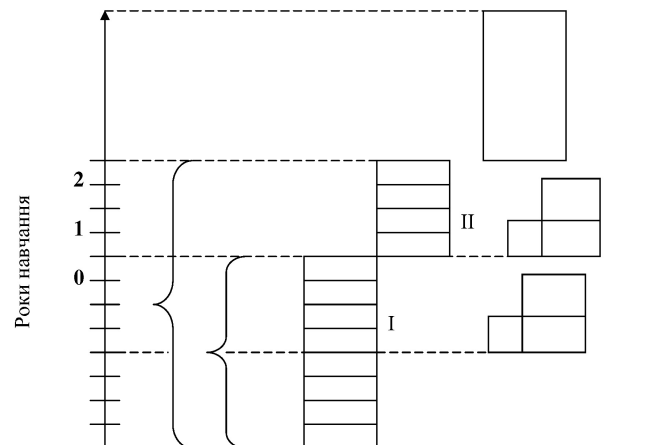
Усе викладене дає можливість відмітити, що в 90-ті роки XIX ст. відбувалося зростання числа шкіл та учнів в них. Якщо в 1890 р. в Галичині відвідували школу 59,5 % дітей шкільного віку, то в 1900 р. — 71,4 % (в Австрії ці цифри відповідно 83,6% і 87,3%) [7, с. 3].

Розширювалася підготовка вчителів, зростала мережа фахових шкіл. Але поряд з цим посилювалася діяльність уряду з денационалізації українського населення, чому сприяли навчальні плани, програми та підручники для шкіл, збільшення мережі утравістичних шкіл, зростання числа учителів-неукраїнців, створення умов, за яких українська молодь не могла закінчувати багатокласові й середні школи. Обов'язковість, безплатність початкової освіти існували лише на папері, а «пільги» для бідних дітей полягали в скороченні тривалості навчання. Наприкінці XIX ст. Галичина виявилася пригнобленою, безправною, з низьким рівнем грамотності [4, с. 62].

Згідно з переписом, станом на 31 грудня 1900 р., число анальфabetів у Галичині було

46,1%. Однак серед українців неписьменних було 62,44%, серед поляків — 33,41%. Зате в Галичині було два університети і чотири тюрми, 40 середніх шкіл і 692 гуральні, 4048 шкіл народних і 21036 корчм і кнайп. Масова неграмотність позначалася і на моральній поведінці населення. За статистичними даними, у Східній Галичині траплялись щороку 19–22% усіх злочинів, які мали місце в Австрійській імперії у 90-х рр. XIX ст. [5, с. 49].

Проектована організація шкільництва [3, с. 229]

Умовні позначення:

A — загальноосвітня (єдина школа) (12 років).

O — основна школа, I і II ступені єдиної школи (8 років).

I — молодша основна школа — I ступінь єдиної школи (1, 2, 3 і 4 класи).

II — старша основна школа — II ступінь єдиної школи (5, 6, 7 і 8 класи).

III — колегія — III ступінь єдиної школи (9, 10, 11 і 12 класи).

Б — фахова школа (1 — 2 роки навчання), збудована на I або II ступені єдиної (загальноосвітньої) школи.

В — вищі школи.

Висновки. Досліджуючи формування і розвиток освітньої галузі в Галичині, можна зробити висновок, що, на загал, закони, котрі приймалися у II половині XIX ст., відображали певні здобутки в галузі освіти, визначали процес становлення української національної свідомості в підростаючого покоління.

Оскільки мережа шкіл не задовольняла потреб населення, а потяг до освіти був великий, передові педагогічні діячі стали ініціаторами створення громадських шкіл, котрі працювали у недільні та святкові дні, і тому називались недільними. Активними учасниками і вчителями у цих закладах виступали українські студенти.

Особливе місце у системі освіти Галичини II половини XIX ст. належало гімназіям, що спромоглися стати осередками для підготовки інтелектуальної еліти в середовищі української інтелігенції. Ми визначили, що процес виховання

учнів гімназій Галичини здійснювався за допомогою таких факторів: пріоритету релігії як навчального предмета, вигідності навчання, жорсткого відбору у гімназіях, добре продуманого змісту освіти, котрий відповідав особливостям соціально-економічного і духовно-національного розвитку нашого краю, високого рівня професійної підготовки викладачів, традиційної поваги населення до знань та освіченої людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Гуркевич В.* Української гімназії в Самборі // Молода Україна. — Львів, 1901. — С. 66–72.

2. Державний архів Тернопільської області (далі ДАТО). Ф. 161. — Оп. — 1. — Спр. 96, 7 арк.

3. Народні школи в Галичині // Учитель. — Львів, 1902. — С. 228–230.

4. Стань шкільного нашого краю в році 1876 // Газета Шкільна. — Львів, 1877. — С. 62.

5. *Ступарик Б.* Шкільництво Галичини (1772–1939). — Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського університету ім. В. Стефаника, 1994. — 144 с.

6. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі ЦДІАУ у Львові). Ф. 129. — Оп. 7. — Спр. 3767, 138 арк.

7. ЦДІАУ у Львові. Ф. 410. — Оп. — 1. — Спр. 51, 193 арк.

ПРОВІДНІ ОЗНАКИ НАУКОВОСТІ ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Оксана Ануфрієва, кандидат педагогічних наук, доцент Університету менеджменту освіти
УДК 378 (471)

У статті проаналізовано певні ознаки, за якими дисертаційне дослідження можна вважати науковим здобутком. Складність, багатогранність і міждисциплінарний статус будь-якої наукової проблеми приводять до необхідності її вивчення у системі координат, що задається різними рівнями методології науки.

Ключові слова: наукове дослідження, наукова проблема, науковий текст, методологічні складові наукового тексту, якість дисертаційного дослідження.

В статье проанализированы некоторые признаки, по которым можно считать диссертационное исследование научным достижением. Сложность, многогранность и междисциплинарный статус любой научной проблемы определяют необходимость ее изучения в системе координат, которые задаются разными уровнями методологии науки.

Ключевые слова: научное исследование, научная проблема, научный текст, методологические составляющие научного текста, качество диссертационного исследования.

In the article are analyzed definite characters according to whose thesis study can be considered as scientific achievement. Complication, polygonality and interdisciplinary status of any scientific problem lead to necessity of its studying in the coordinate system that is set by different levels of science methodology.

Key words: research study, scientific problem, scientific text, methodology components of scientific text, thesis study quality.

Постановка проблеми. Дослідження в науковому сенсі — це об'єктивно виникаюче в ході розвитку пізнання питання чи комплекс питань, вирішення яких має практичний і теоретичний інтерес. Воно виступає як осмислення, констатація недостатньо досягнутого до цього моменту рівня знань, що є наслідком нових фактів, зв'язків, законів, виявів логічних прогалин, які існують в теорії, або наслідком появи нових запитів практики, які потребують виходу за межі вже отриманих знань. Таким чином, проблема дослідження логічно впливає із встановленого протиріччя з точним виявленням того, що має стосунок до науки, переведено в площину науки і сформульовано мовою науки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Науковий текст являє собою своєрідну суміш кількох різновидів простих текстів: оглядового, методологічного, емпірико-фактологічного, теоретичного, пояснювального і додаткового.

Оглядовий текст становить огляд наукової літератури з досліджуваної проблеми. Оглядовій літературі в дисертаційних дослідженнях приділяється багато уваги. Якщо він проведений якісно, то за інтелектуальністю огляд літератури може суперничати з будь-яким дослідженням. Головне, щоб він був проведений за кількома параметрами:

а) з погляду відображення тих або інших сторін досліджуваного об'єкта в першоджерелах у світовій і вітчизняній науках;

б) в аспекті історіографічному, за допомогою нанизання обґрунтованих ідей на вісь часу, що дає змогу виявити пріоритети у наукових відкриттях, процес розвитку наукових ідей, що відображають дану проблему;

в) у географічному аспекті, коли дається огляд досліджень даної проблеми в різних країнах;

г) за допомогою класифікації авторів та їхніх здобутків за теоретико-методологічними підходами до вирішення даної проблеми.

Головне призначення оглядового тексту полягає в тому, щоб забезпечити наукове обґрунтування предмета дослідження, показати ступінь невизначеності його окремих складових.

Методологічний текст являє собою опис принципів, підходів, парадигм, методів та інших складових інструментарію дослідження. Цей текст слугує для обґрунтування й опису специфіки методології проведеного дослідження.

Емпірико-фактологічний текст містить у собі опис фактологічної бази дослідження, класифікації й узагальнення фактів. Фактологічна база кожного дослідження характеризується своїми складовими, що мають бути чітко визначені. При цьому обов'язковим є обґрунтування правомірності використання цих фактів у даному дослідницькому контексті.

Теоретичний текст містить виклад теоретичних аспектів бачення предмета дослідження, його пояснення з погляду сформульованих закономірностей, тенденцій, понять тощо.

Пояснювальний текст становить вербальну структуру, яка призначена для пояснення положень інших видів тексту. Це по суті різні примітки і пояснення, а також словники базових і додат-

кових понять, пояснення таблиць, діаграм, схем, планів, графіків, формул тощо.

Додатковий текст може включати додаткові аргументи, унікальні факти, статистичний матеріал тощо. Звичайно додатковий текст розміщується в додатках до дисертації.

Мистецтво підготовки наукового тексту полягає в тому, щоб не тільки рельєфно відобразити окремі складові наукового тексту, а й інтегрувати їх у цілісність.

Інтегральною проблемою є якість наукового дослідження. На думку фахівців, ця якість включає чотири складові: методологічну, науково-теоретичну, практичну і текстуальну.

Методологічна складова містить сутність новизни понять, методів, прийомів, методик; складність та комплексність методів; актуальність застосування методів; методологічну різноманітність.

Науково-теоретична складова відображає: ступінь новизни отриманого наукового результату; реалізацію основних функцій науки (описання, пояснення, передбачення); сутність обґрунтованості наукових положень і висновків; достовірність отриманого знання.

Практична складова розкриває сутність новизни й ефективності рекомендацій; рекомендації для подальших наукових досліджень; рекомендації для розвитку суспільства, народного господарства, управління, культури тощо; рівень технологічності рекомендацій.

Текстуальна складова засвідчує рівень інформативності; оригінальність викладу; мову і стиль викладу; відповідність нормам, вимогам до тексту; якість оформлення роботи.

Якість дослідження забезпечується системою роботою над нею, орієнтацією на кращі зразки дисертаційних робіт, ретельне вивчення вимог ВАК, упровадження рекомендацій наукового керівника і рецензентів.

Теоретичний аналіз робіт з методології наукової праці, аналіз значної кількості монографій, дисертаційних досліджень із різних галузей науки надав підстави конкретизувати ознаки, завдяки яким дослідження може бути кваліфіковано як наукове. Такими провідними ознаками науковості можна назвати наступні:

1. *Наявність і актуальність проблеми.*

Загальновідомим є те, що наука по суті забезпечує у суспільстві прирощення нових знань, методів і технологій їх отримання. Отже, завданням науковця є виокремити зі значної кількості вже наявних знань, методів і технологій ті ракурси, які ще не є дослідженими. Але молоді науковці роблять на цьому етапі певні помилки, оскільки пошук таких актуальних для суспільства проблем вимагає від дослідника вміння аналізувати наявний досвід, виокремлювати

найсуттєвіші аспекти, прогнозувати очікувані результати.

Наведемо найтипівіші помилки:

– проблема тривіальна, тобто настільки загальновідома, що вже не сприймається як проблема;

– проблема дріб'язкова, вона стосується несуттєвих аспектів явища, коли поряд з цим є більш значущі і актуальніші проблеми;

– висувається не проблема, а абстрактна ідея, яка не може бути реалізована через відсутність необхідних технологій або соціальних умов;

– те, що висувається як проблема, містить у собі кілька проблем, які вимагають свого вирішення;

– проблема не може бути вирішена зусиллями молодого науковця — з огляду на його місце роботи й посаду;

– проблема позичена із зарубіжного досвіду, який суперечить вітчизняній ментальності.

2. *Наявність чіткої, конкретної мети.*

Якщо науковець нечітко уявляє собі, що і яким чином він намагається зробити у своєму дослідженні, він або не зможе зрушити роботу з нульової точки, або ж його робота виглядатиме як хаос, неупорядкований набір суперечливих думок і дій.

Основні різновиди порушення наукового цілепокладання:

– людина не може спинитися на одній проблемі, постійно змінює мету роботи;

– одна частина роботи підпорядкована одній меті, а інша — іншій;

– мета дрібніше, ніж визначена проблема;

– мета настільки розпливчаста, що не може слугувати орієнтиром у науковому пошуку;

– зміст роботи не відповідає меті, тобто мета присутня у дослідженні суто формально;

– мета настільки ідеалізована, що її неможливо досягти;

– хибна мета, яка не відповідає реаліям.

3. *Наявність теоретичного підґрунтя проблеми.*

У наукових дослідженнях важлива роль належить виявленню ступеня дослідженості проблеми. Це не просто данина моді або минулим авторитетам, це перш за все визначення вихідних позицій самого дослідника, який засвідчує, що він не просто знайшов якийсь цікавий напрям, а й попрацював з літературою в пошуках вже накопичених підходів з метою або їх спростування, або ж подальшого розвитку.

Щодо визначення теоретичного підґрунтя проблеми, то тут можуть бути такі помилки:

– теоретичний аналіз підміняється нескінченним цитуванням, переходом від однієї цитати до іншої;

– не відокремлюють науковців, які займалися цією проблемою глибинно, і тих, хто тільки про неї згадували;

- пріоритет надається не основним ідеям, а описам другорядних аспектів;
- теоретичний аналіз містить багато зайвого матеріалу, який не має прямого стосунку до проблеми;

- простежується хибне бажання догодити тимчасовим «модним» течіям або певній політичній доцільності;

- висвітлюється лише частка проблеми, суттєві аспекти залишаються недослідженими.

4. Термінологічна (понятійна) чіткість.

Необхідно чітко усвідомлювати, що означає певне поняття і про що дослідник хоче сказати. Найчастіше в роботах молодих науковців виникають такі проблеми:

- використовується термін, значення якого автор розуміє не до кінця;

- автор не розуміє, що об'єднання двох або більше понять часто призводить до виникнення нового смислу, який не є тотожним сумі понять.

- довільна зміна порядку і взаємопідпорядкованості термінів не зберігає їх тотожності;

- значення терміна в межах однієї науки і навіть певної галузі науки не означає, що в іншій науковій сфері або галузі його значення зберігається;

- тлумачення термінів і їх доцільність у наукових текстах значною мірою залежать від смислу і змісту тексту загалом;

- неконтрольоване використання слів-синонімів, нерозуміння того, що абсолютної тотожності синонімічних пар не існує. Заміна одного слова на інше часто привносить у науковий текст зсування смислового наповнення фраз, що поступово може призвести до викривлення вихідної ідеї;

- нерозуміння тонких смислових нюансів, які відрізняють близькі за звучанням терміни.

5. Логічна чіткість.

Сучасна логіка накопичила значний досвід упорядкування мовних результатів мисленнєвої діяльності. На жаль, мало хто з молодих науковців ретельно опановує курс логіки. Тому дисертаційні роботи часто містять весь арсенал логічних помилок — як явних, так і прихованих.

До типових логічних помилок, які часто трапляються в тексті, можна віднести такі:

- думка нетотожна сама собі. В одному розділі дисертант вкладає один зміст в розкриття певного терміна, а в другому — під тим самим терміном він має на увазі зовсім інший зміст;

- наявність логічних стрибків, відсутність логічного переходу. Автор пише про одне, а потім, не роблячи переходу, стверджує вже зовсім іншу думку або розкриває інший аспект;

- довільне поєднання протилежностей;

- втрата перехідних складових наукового розкриття проблеми;

- порушення родовидових стосунків: частці приписується значення цілого, а не навпаки;

- порушення правил класифікації;

- тавтологія, або самовиведення понять;

6. *Взаємозв'язок усіх складових наукового дослідження* — теоретичної, методичної, констатуючої, формуючої, результативної.

Інколи виникає враження, що кожна складова роботи молодого науковця начебто «живе власним життям». Теоретичний огляд відбувається з однієї проблеми, методична база розробляється під іншу проблему, до збирання інформації залучаються респонденти, які не зовсім відповідають заявленому напряму, формуючий експеримент проводиться на іншій категорії, а результати підтверджують не вихідну гіпотезу, а дещо інші аспекти.

7. *Доказовість, наявність вагомих аргументів, які підтверджують усі авторські положення і висновки.*

Для переконливості отриманих результатів молодий науковець має залучити необхідний і достатній обсяг вибірки (кількість респондентів) і його якісну однорідність. Так, для підтвердження універсальності певного положення треба залучати до дослідження значні групи респондентів (інколи до декількох тисяч). Якщо мова йде про певний контингент (представники професій, студенти певних спеціальностей), обсяг необхідної вибірки зменшується до декількох сотень. Якщо ж досліджуються унікальні об'єкти, кількість яких не може регулюватися штучно, то особливої уваги вимагає повнота їх розгляду, значна сукупність критеріїв, які дають змогу розглянути об'єкт всебічно.

8. *Контроль власних емоцій, переваг, упередженості (суб'єктивізму автора).* Тексти деяких молодих науковців нерідко нагадують художні твори, в яких автор, сам будучи захоплений певною проблемою, намагається передати своє захоплення іншим. Вони активно використовують поетичні метафори, наводять приклади, патетично проголошують гасла, урочисто описують власні дії. Легко переконатись у тому, що такий стиль подання матеріалу не є науковим.

9. Необхідність узагальнень.

Зустрічаються такі приклади дисертацій, де дослідник наче намісто нанизує одне за одним висловлювання окремих авторів. Це означає, що автор не лише не має власного погляду на дану проблему, а й взагалі не розібрався у сутності цієї проблеми. Він просто старанно відтворює те, що знайшов у наукових джерелах.

Серед процедур, які обслуговують узагальнення, можна виділити: абстрагування, моделювання, формалізацію, інтегрування, синтез, саме вони забезпечують перехід від лінійного розгортання чужих думок до багатовекторного і багато-

рівневого розгляду наукової проблеми, завдяки чому, власне, і виникають нові знання. Саме завдяки цим процедурам виникає можливість формулювання теоретичних висновків, усвідомлення сутності явищ, які досліджуються, уникнення зайвого, другорядного, виокремлення ядра проблеми від інформаційного фону.

10. *Послідовність і наступність розгортання думки, відмовлення від зайвого, вибудовування пріоритетів.*

У процесі проведення і оформлення наукового дослідження автор із усього розмаїття теоретичного й експериментального матеріалу повинен вибрати необхідну і достатню кількість провідних ідей, методів, фактів, описів, висновків, завдяки яким вихідні позиції будуть реалізовані повністю, а читач переконаний, що все, що сказав цей науковець, має тверде наукове і експериментальне підґрунтя.

Фактично ж у текстах молодих науковців нерідко зустрічаються:

– повтори, коли те, що було сказано раніше, знов подається у прямому або дещо зміненому вигляді;

– відступи від чіткого розкриття певного аспекту, наведення надмірної кількості додаткового або зайвого матеріалу, який лише заважає зрозуміти основну думку;

– наведення на констатуючому етапі описів формулюючого експерименту;

– наведення при описі формулюючого експерименту надмірної, в багатьох випадках зайвої кількості даних, що напряду не мають суттєвого відношення до предмета дослідження;

– подання етапів дослідження, які вже були детально описані у вступі.

11. *Необхідність нормативної бази, яка є надійним підґрунтям проведення роботи.*

Коли молодий науковець починає працювати над дисертацією, йому треба базуватись на певному фундаменті, інакше йому доведеться перевіряти кожну позицію, яку він залучає до дослідження. В якості такого фундаменту виступають:

– наукові думки, істинність яких не викликає сумніву: аксіоми, постулати, принципи, висловлювання наукових авторитетів, закони, прийняті в державі;

– у кожній науці є свій арсенал методів, які пройшли історичну перевірку зусиллями багатьох науковців. Тому молодий науковець може використовувати їх, не витрачаючи часу на доведення їх валідності та надійності.

Розкриття ознак науковості є необхідним орієнтиром для молодого науковця під час підготовки свого наукового дослідження.

Корисні поради щодо роботи над текстом дисертації дає Б. О. Райзберг: при написанні наступного параграфа, виходячи з його назви,

суті, місця в дисертаційній роботі, зв'язку з іншими розділами, відповідності темі дисертації та проблемі, що вирішується, занотуйте спочатку, про що потрібно писати в цьому параграфі, тобто сформулюйте його умовну структуру у вигляді кола питань, що розглядаються. Серед цих питань можуть бути такі:

1) Що вже відомо про предмет цього параграфа з інших досліджень, з попередньої частини Вашої роботи, що впливає з основного замислу дисертації?

2) Яка ваша особиста позиція стосовно предмета, яка впливає із загальної концепції роботи?

3) Які аргументи на користь позиції, що пропонується, обраного варіанта, тверджень, які захищаються?

4) Якими фактами, стійкими науковими положеннями можна обґрунтувати Вашу точку зору, підходи, що пропонуються?

5) Які можливі заперечення, сумніви з приводу положень, які Вами наводяться, як і чим вони спростовуються?

6) Який внесок робить зміст цього розділу у вирішення загальної наукової проблеми, яка розглядається в дисертації?

7) Які деталі предмета цього параграфа необхідно висвітлити докладніше через їх значний вплив на результати роботи та її висновки?

8) Якою мірою положення, що висвітлюються в даному параграфі, впливають на наступні розділи роботи, задають продовження лінії досліджень?

9) Що ще обов'язково має бути в параграфі для забезпечення повноти змісту, відповідності назві?

10) Що впливає з матеріалів, які викладені в даному параграфі?

Навіть однієї сторінки розгорнутих відповідей на кожне з поставлених запитань достатньо, щоб набрати необхідний інформаційно-сторінковий обсяг параграфа.

Підсумовуючи викладене, можна сказати, що написання дисертації становить надзвичайно складний вид діяльності. Науковий текст виступає способом подання наукової інформації, результатом наукового дослідження. Він є тим інтелектуальним продуктом, що доводиться до наукової громадськості.

Кожна галузь знань накопичує свій власний арсенал засобів наукового пізнання об'єктів, що в цілому складає методологію конкретної науки. Тому методологія наукового дослідження — це, в загальному розумінні, форма організації наукового-пізнавальної діяльності, яка містить в собі принципи побудови наукового знання, що забезпечують відповідність його структури і змісту, включає в себе методи, перевірку істинності отриманих результатів та їх інтерпретацію.

Методологічно витримана дослідницька робота характеризується коректною, науково обґрунтованою постановкою проблеми дослідження, яка не просто існує в теорії, але й може бути розроблена на практиці з отриманням наукових результатів, які несуть в собі ознаки новизни, корисності й достовірності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Білуха М. Т. Основи наукових досліджень. — К. : Вища школа, 1997. — 271 с.
2. Введение в научное исследование по педагогике : учеб. пособие для студ. пед. ин-тов / Ю. К. Бабанский, В. И. Журавлев, В. К. Розов и др.; под ред. В. И. Журавлева. — М. : Просвещение, 1988. — 239 с.
3. Єріна А. М., Захожай В. Б., Єрін Д. Л. Методологія наукових досліджень: навч. посібник. — К. : Центр навчальної літератури, 2004. — 212 с.
4. Крушельницька О. В. Методологія та організація наукових досліджень: навч. посіб. — К. : Кондор, 2003. — 192 с.
5. Новиков А. М., Новиков Д. А. Методология научного исследования. — М. : Либроком, 2009 — 280 с.
6. Пилюшенко В. Л., Шкрабак И. В. Методология и организация научного исследования. — К. : Лібра, 2008. — 285 с.
7. П'ятницька-Позднякова І. С. Основи наукових досліджень у вищій школі: навч. посіб. — К., 2003. — 116 с.
8. Рузавин Г. И. Логика и методология научного поиска. — М. : Наука, 1996. — 278 с.
9. Сурмін Ю. П. Наукові тексти: специфіка, підготовка та презентація: навч.-метод. посіб. — К. : НАДУ, 2008. — 184 с.
10. Фаренік С. А. Логіка і методологія наукового дослідження. — К., 2000.
11. Формування дослідницької культури молодих науковців: колективна монографія / за ред В. А. Семиченко. — К. : Педагогічна думка, 2007. — 135 с.
12. Шейко В. М., Кушнарєнко Н. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: підручник. — К. : Знання, 2004. — 307 с.

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Інна Ковалинська, старший викладач Київського міського університету ім. Бориса Грінченка
УДК 373.57. 048 (042.3)

У статті розглядаються завдання організації навчання у ВНЗ в сучасних умовах. Автор виокремлює головні принципи організації навчання, такі як гуманізація та відповідність до вимог Болонської конвенції.

Ключові слова: парадигма освіти, Болонська конвенція, гуманізація, гуманітаризація, методологія творчості, особистісний розвиток.

В статье рассматриваются основные задачи организации учебного процесса в высшей школе. Автор выделяет принципы организации обучения, такие как гуманитаризация, гуманитаризация, соответствие требованиям Болонской конвенции.

Ключевые слова: парадигма образования, Болонская конвенция, гуманитаризация, гуманитаризация, развитие личности, методология творчества.

The article concerns the tasks of higher education in modern society. The author points out the following principles of education today: humanization of educational system and keeping up with the requirements of Bologna convention.

Key words: education paradigm, Bologna convention, humanization, humanitarization, methodology of creative activity, personal development.

Сучасне суспільство змінює парадигму свого існування. Науковці стверджують, що ми живемо в епоху переходу від постіндустріального суспільства до інформаційного [3]. Це означає, що змінюються технології виробництва, залучаючи все більше сучасних комп'ютерних технологій, зменшуючи відсоток машинної праці та фізичної праці, яка замінюється інтелектуальною працею. Такі зміни у технології призводять до зміни парадигми існування сучасного суспільства, що проявляється у збільшенні виробництва знань, тиражуванні та збереженні інформації [1, с. 260]. Змінюються і завдання та зміст освіти і науки. Із системи передачі знань, що обслуговує виробництво, освіта перетворюється на систему удосконалення людини, її особистого інтелектуального і творчого потенціалу. Найголовніший принцип, згідно якого відбувається зміни у сучасній системі освіти — перехід від освіти на все життя до освіти через

усе життя, тобто має відбутися перехід від навчання до освіти, до набуття уміння до здобуття знань, формування потреби і вміння неперервного самовдосконалення, саморозвитку та самовиховання і самовизначення [2, с. 2–3].

Постановка проблеми. У даній статті ми визначаємо проблеми та завдання сучасної системи вищої освіти у світлі нових вимог до організації навчального процесу з урахуванням вимог Болонської конвенції та змін парадигми освіти.

Основна частина. В освіті і науці України зараз відбувається процес змін, викликаних необхідністю входження в європейську систему освіти. Радянська система освіти характеризувалася чіткою ієрархічною структурою, формалізованим та усередненим підходом до організації навчання, суб'єкт-об'єктними відносинами тощо. У пострадянський період з'явилася велика кількість різноманітних форм та видів навчальних закладів, матеріальна база та рівень професійної підготовки викладачів у яких не завжди відповідали рівню, необхідному для відповідного ступеня акредитації. Але вони не забезпечували необхідної якості навчання та науково-дослідницької роботи. Ще одна проблема пострадянської системи вищої та середньої освіти полягала у тому, що різко зменшилося фінансування наукової та дослідницької роботи, що спричинило відтік кадрів.

Сьогодення потребує суттєвих змін як в організації навчально-виховного процесу, так і в модернізації матеріально-технічної бази та змін у відносинах між викладачами та студентами. Останнє є дуже важливим у сучасному освітньо-виховному процесі. Тенденції світової освітньої системи полягають у гуманізації та гуманітаризації освіти, яка реалізується у визнанні людської особистості як найвищої цінності цивілізації та розвитку особистості як головної мети навчально-виховного процесу.

Напрямки гуманізації та гуманітаризації освіти реалізуються у принципах проблемного й інтерактивного навчання, врахування особистісних цілей та запитів студентів, внесення розвивального загальнокультурного компонента у систему професійно орієнтованих занять. Метою гуманітарної підготовки у технічному ВНЗ є створення умов для розвитку особистості студента: людяної, інтелігентної, високоморальної, внутрішньо вільної, екологічно освіченої, суспільно корисної і активної, ерудованої,

системно і творчо мислячої, орієнтованої на продуктивну професійну діяльність, готової для створення власної системи моральних і естетичних цінностей.

Концепція гуманітарної підготовки забезпечується: системністю гуманітарної освіти студентів; формулюванням вимог освітньо-кваліфікаційної характеристики до гуманітарної підготовки майбутнього фахівця; збалансованим навчальним планом, що включає необхідний процент дисциплін гуманітарного циклу; навчальними програмами, що повністю розкривають зміст гуманітарної підготовки; достатнім рівнем кваліфікації викладачів дисциплін гуманітарного циклу; рівнем вимог до навчальної діяльності студентів; відкритістю курсів дисциплін гуманітарного циклу і можливістю їх вибору.

Основні завдання гуманітарної підготовки:

- розкриття і закріплення понять «людяності», «добра», «гуманності», «толерантності»;
- розвиток внутрішньої потреби у гармонійному існуванні особистості, що проявляється у поклику до постійного отримання нових знань та їх соціально корисного використання;
- прагнення до самовдосконалення.

Гуманізація як основний принцип побудови парадигми сучасної вищої технічної освіти відображається в усіх компонентах структури навчально-виховного процесу: мотиваційному, змістовому, операційному, контрольному.

З. Гіптерс [4, с. 29] розглядає гуманізацію освіти як: повагу освітнього закладу й педагогів до особистості того, хто навчається, довіру до нього; прийняття його особистісних цілей, запитів та інтересів, створення максимально сприятливих умов для розкриття й розвитку здібностей та обдарувань студента, для його повноцінного життя, для його самовизначення.

Отже, «гуманізація вважає основним завданням освіти розвиток людини і зорієнтовує увесь процес навчання на її формування як унікальної цілісної творчої особистості, що прагне до максимальної реалізації своїх можливостей. Одним із найважливіших чинників гуманізації вищої освіти є гуманітарні науки, саме вони через свій зміст адресно звертаються до людини, її свідомості, розуму, почуттів, зорієнтовують її на осмислення свого місця і призначення в соціумі, навколишньому середовищі в цілому» [4, с. 99].

У процесі навчання гуманітарних дисциплін ми намагаємося якомога повніше використовувати принцип гуманізму навчання, що виявляється у застосуванні інтерактивних методів. Інтерактивні методи навчання дають змогу студентам вибирати стиль спілкування, який притаманний саме їм; розвивають комунікативні здібності студентів, привчають враховувати думки, прагнення, бажання інших, вчать толе-

рантності, умінню швидко знаходити рішення проблем, які з'являються; відповідальності за свої дії. При навчанні іноземної мови ми постійно використовуємо такі види роботи як: організація круглого столу, що дає змогу студентам вільно висловлюватися з приводу різноманітних проблем; проведення конференцій, обговорень, презентацій, які привчають до уміння слухати інших та відстоювати власну точку зору, не ображаючи гідність інших. Так, нами постійно проводяться огляди матеріалів преси та інших засобів масової інформації та обговорення поточних політичних, культурних, соціальних новин з можливістю для студентів висловитися з приводу найрізноманітніших подій. Такі види навчальної роботи дають можливість враховувати темп навчання, притаманний кожному студенту окремо; створюють сприятливі умови для розкриття особистісних здібностей студентів та їх самореалізації у навчальній діяльності, формують культурний смак; виховують повагу, уміння прислухатися до думок інших людей, розкривають можливості для самовдосконалення. Введення загальнокультурного компонента у систему професійно орієнтованих знань дає можливість розширити світогляд студентів, привчає до розуміння розбіжностей систем культурних цінностей різних верств, спільнот, угруповань. Такі знання в цілому сприяють створенню атмосфери толерантності й формуванню гуманного відношення до людей. Ці прийоми, при постійному використанні у процесі навчання, виховують студентів у дусі гуманізму й розуміння того, що людина є найвищою цінністю.

Створення зони європейської вищої освіти, згідно яких працює так звана Болонська система, а саме: введення двоциклового навчання, запровадження кредитно-модульної системи навчання, формування системи контролю якості освіти, прозорості вимог до знань, умінь та навичок, прозорості оцінювання, відповідності систем оцінювання та обсягу навчального матеріалу, відповідності освітньо-кваліфікаційних рівнів, забезпечення працевлаштування випускників та привабливості європейської системи освіти. Відповідність кваліфікаційних рівнів та обсягів навчального матеріалу (кредитів) буде сприяти мобільності студентів та викладачів, надасть змогу студентам продовжувати навчання у будь-який час та у будь-якому навчальному закладі.

Але найголовнішим принципом організації навчальної діяльності за принципами Болонської конвенції є те, що навчання переорієнтовується з предметного на навчання методології творчості, уміння швидко орієнтуватися у великому обсязі інформації, виокремлювати головне, використовуючи для цього нові методи

й прийоми; вміння виконувати різні соціальні ролі у процесі навчання. Методологія творчості включає в себе уміння знаходити нові, нестандартні рішення, або використовувати уже відомі прийоми, навички у нестандартних ситуаціях. На початку початкова діяльність, організованої подібним чином, завжди супроводжується конфліктними ситуаціями й непорозуміннями, і викликає необхідність вживати прийоми вирішення конфліктів, які базуються на спільних інтересах і приводять до компромісу, або на розбіжностях цілей, і приводять до зникнення конфлікту.

Навички творчої діяльності розвивають уміння особистості швидко адаптуватися до різних умов; створюють підґрунтя для постійного творчого пошуку, виховують в людині готовність до постійного самовдосконалення й інтелектуального розвитку. Але основою якісної творчої професійної діяльності є розуміння необхідності спілкування й толерантної поведінки у соціумі. Прийоми проблемного навчання, як використовуються нами в процесі навчання, привчають студентів самостійно відшукувати рішення, а не користуватися готовими зразками як вирішення самої проблеми, так і соціальної поведінки. Вони привчають студентів до розуміння того, що в реальному житті їм прийде до зйшовхуватися з проблемами, які можуть мати декілька варіантів вирішення, й відбір правильного рішення відбуватиметься за наявності морального вибору. Такі прийоми сприяють виявленню особистісних якостей студентів та, при необхідності, їх корекції для можливості їх подальшої якісній професійній діяльності в умовах сучасного мультикультурного суспільства.

Ще однією особливістю сучасної системи вищої освіти стає її відкритість й універсальність, що базується на створенні єдиного електронного навчального простору. Необхідність створення умов для навчання протягом усього життя, поширення дистанційного навчання приводять до створення єдиного навчального простору, який стає доступним через всесвітню інтернет-мережу. Такий простір включає в себе різноманітні навчально-методичні матеріали (електронні підручники, посібники, курси лекцій, творчі й розрахункові завдання і т. ін.), контрольні завдання (контрольні роботи, тести), пояснювальні матеріали. Такі засоби навчання створюють умови для самостійного оволодіння навчальною дисципліною та проведення самоконтролю якості знань. Електронний навчальний простір дає змогу навчатися без відриву від виробництва; використовувати будь-які навчальні й довідкові матеріали; оволодівати тими знаннями, які дійсно потрібні; кожному студенту оволодівати знаннями з тією

швидкістю, яка саме для нього є оптимальною. Така організація навчання значно економить час, матеріальні ресурси, дозволяє уникати міжособистісних конфліктів та напруженості від перевантаженості.

Усі перераховані характеристики сучасного навчального процесу сприяють формуванню гуманістичного світогляду людини. Формування гуманістичного світогляду є необхідною запорукою якісної професійної діяльності майбутнього фахівця у сучасних умовах в будь-якій сфері; а також формування особистості сучасного фахівця.

Ураховуючи усі зміни, що відбувається у системі освіти України, можемо визнати, що назріла необхідність створення нової парадигми освіти. Ми вважаємо, що головні зміни відбуваються у таких напрямках: головним завданням освіти стає не забезпечення професійної підготовки, а забезпечення методологією творчої діяльності та передбачення можливих наслідків професійної діяльності; головною тенденцією освітнього процесу стає не підготовка до майбутнього життя, а навчання життя в умовах постійних змін, уміння жити, не спричиняючи конфліктів; головною метою навчання стає не набуття певної кількості знань, а саморозвиток, самовдосконалення; навчання орієнтоване не на набуття теоретизованих знань з усіх галузей науки, які не пов'язані безпосередньо з життям, а направлене на вирішення конкретних проблем, які стоять перед суспільством; викладач перестає бути керівником навчального процесу, той, хто навчається, є повноправним суб'єктом навчального процесу; завданнями навчально-виховного процесу сьогодні є не формування особистості задля роботи у колективі і через колектив (гвинтика у машині професійної діяльності), а виховання вільної особистості, здатної на постійне самовиховання та самовдосконалення; принципи гуманізму та гуманістичні устремління формуються не тільки у процесі вивчення гуманітарних дисциплін, а у процесі усієї навчально-професійної діяльності майбутнього фахівця; науковою основою діяльності стає не основний природно-науковий метод, а творча ініціатива, інноваційна діяльність; підґрунтям навчання є не сталі знання, а критичне ставлення і логічне осмислення певних навчальних ситуацій; створюються умови для визначення власної траєкторії навчання кожним студентом окремо; навчання стає по-справжньому загальним, відкритим й безперервним завдяки використанню глобальної інтернет-мережі та електронних навчальних ресурсів.

Висновки. У даній статті ми розглянули питання відповідності системи вищої освіти України до сучасних вимог організації навчального

процесу з урахуванням тенденцій гуманізації, гуманітаризації, створення умов для всебічного розвитку особистості та використання принципів Болонської конвенції. Подальшого розгляду потребують питання використання комп'ютерних інформаційних технологій для навчання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вища освіта України і Болонський процес: навч. посіб. / За ред. В. Г. Кременя. Авт. кол. М. Ф. Степко, Я. Я. Болюбаш, В. Д. Шинкарук, В. В. Грубінко, І. І. Бабін. — Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 2004. — 384 с.
2. Модернізація системи вищої освіти: соціальна цінність і вартість для України: монографія / Серія «Модернізація вищої освіти. Світоглядно-педагогічні проблеми» — К. : Педагогічна думка, 2007. — 257 с.
3. *Тоффлер Э.* Третья волна. / Элвин Тоффлер. — М. : ООО «Издательство АСТ», 1999. — 216 с.
4. *Гипперс З. В.* Педагогіка вищої школи: навч. посібн. / З. В. Гіптерс. — К. : УБС НБУ, 2007. — 149 с.
5. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: Бібліотека з освітньої політики / Під ред. О. В. Овчарук. — К. : К.І.С. — 2004. — 112 с.
6. *Савельев А. Я.* Модель формирования специалиста с высшим образованием на современном этапе / А. Я. Савельев, Л. Г. Семушина, В. С. Кочерманьян; Мин-во образования и науки Российской Федерации; науч.-исслед. ин-т высшего образования. — М., 2005. — 72 с.
7. Стандарти і рекомендації щодо забезпечення якості в європейському просторі вищої освіти / Європейська асоціація із забезпечення якості вищої освіти. — К. : Ленвіт, 2006. — 36 с.
8. *Ушакова М. В.* Высшая школа современной России: социологический аспект / М. В. Ушакова. — М. : НИИВО, 2003. — Вип. 7. — 68 с.
9. *Яковлева Т. А., Давыдов В. И.* Гуманизация образования в рамках синергетического подхода // Гуманитарное образование в высшей и средней школе: Межвуз. научно-метод. конф.: Материалы конф.: / Редкол.: А. М. Антипова и др. — Уссурийск : УГПИ, 2001. — С. 35–46.

ЕКОЛОГІЧНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ФУНДАМЕНТАЛІЗАЦІЇ ОСВІТИ

Людмила Липова, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник Академії педагогічних наук України

Тетяна Лукашенко, доцент кафедри хімії та новітніх хімічних технологій Університету «Україна»

Віктор Малишев, доктор технічних наук, професор, завідувач кафедри хімії та новітніх хімічних технологій Університету «Україна»
УДК 373.5.018.8:0/9-378.015.31

Статтю присвячено модернізації змісту екологічної освіти, вона розкриває особливості екологічної компетентності особистості в умовах фундаменталізації освіти.

Ключові слова: зміст екологічної освіти, фундаменталізація освіти, компетентнісний підхід, екологічна компетентність.

Статья посвящена модернизации содержания экологического образования, она раскрывает особенности экологической компетентности личности в условиях фундаментализации образования.

Ключевые слова: содержание экологического образования, фундаментализация образования, компетентностный подход, экологическая компетентность.

The article reveals the modernization of content of environmental education, peculiarities of ecological competence of individual taking into account the current conditions of fundamentalization of education.

Key words: content of environmental education, fundamentalization of education, competence approach, ecological competence.

Модернізація освіти сьогодні — не просте реформування попередньої освітньої системи, а принципова зміна парадигми навчально-виховного процесу. Парадигма у сучасній філософії науки визначається як «система теоретичних, методологічних і аксіологічних настанов, прийнятих як зразок розв'язання наукових завдань» [4, с. 504]. Тобто це така теорія, яка інтегрує три наведені складові, що тісно пов'язані, взаємозумовлені і мають велике значення в сучасному навчально-виховному процесі.

Серед них чи не найважливіше значення має орієнтація на цінність знань («знання — сила»), рух особистості від незнання до знання. Тому, як вважає доктор педагогічних наук О. Я. Савченко, розроблення змісту освіти належить до найбільш важливих, складних і вічно актуальних проблем модернізації школи, тож сьогодні дедалі

гостріше постає проблема реалізації системного і більш результативного підходу до оновлення змісту загальної освіти відповідно до сучасних умов, чимраз актуальнішим стає компетентнісний підхід у відборі і структуруванні змісту [7, с. 3–4]. Водночас, залишаючись однією з основних складових змісту освіти, знання визнаються потрібними не самі по собі, а для розв'язання важливих життєвих проблем [2, с. 9]. Тобто потрібні не знання заради самих знань, а їх засвоєння пов'язується із здатністю компетентно використовувати їх у процесі діяльності.

Адже сьогодні суспільство потребує випускника, який не лише оволодіває знаннями, а й реалізує себе завдяки їм: розвиває свій творчий потенціал, виявляє свідоме ставлення до природи, суспільства тощо. Отже, підвищується цінність особистості. При цьому найбільш цінними для особистості і обов'язковими для засвоєння нею є фундаментальні теоретичні положення, які визначають розуміння світу загалом і конкретної дійсності зокрема. Сьогодні відбувається фундаменталізація освіти як вищої, так і середньої.

У цьому зв'язку в освіті зростає значення класичних методів точних наук (спостереження, експеримент, аналіз, синтез, узагальнення тощо), що дає змогу педагогу їх використовувати як відповідний «підхід» (певну сукупність взаємопов'язаних понять, ідей і способів педагогічної діяльності) для досягнення бажаних результатів навчально-виховного процесу [1, с. 9]. Тому до наукової бази сучасної педагогіки увійшло поняття «компетентнісний підхід», як сукупність заходів, що приводять до набуття компетентності того, хто навчається, і яка інтегрує цілий спектр особистісних якостей: «поняття компетентності включає не тільки когнітивну й операційно-технологічну складові, але й мотиваційну, етичну, соціальну і поведінкову» [11, с. 58–64]. Звідси випливає, що зміст компетентності визначається вимогами, які ставить до власної освіченості учень чи студент, що набуття компетентності — особисте завдання особистості і сформувати її нав'язуванням ззовні неможливо, оскільки компетентність набувається самою людиною і зумовлена її ставленням до власної навченості

та вихованості, розумінням необхідності компетентності в житті, тобто відіграє роль особистісно-сислової складової компетентності, що є компонентом особистісно орієнтованого навчання. Тож, для формування компетентності особистості необхідне злиття двох складових: знань і свідомості. Отже, компетентність — особистісно усвідомлена система знань, умінь, навичок, що має особистісний смисл і суб'єктивний досвід. Вона має універсальне значення і може використовуватись людиною в різних видах діяльності для розв'язання життєво важливих для неї проблем. Розгортання змісту освіти навколо особистісно значущих компетенцій, їх включення до змісту і є шлях переходу до ціннісного ставлення до знань [1, с. 8–9].

До системоутворювальних і ціннісно-орієнтованих компетенцій сьогодні відносять життєві компетенції, різновидом яких є екологічні компетенції. Набуття таких компетенцій забезпечить особистості й екологічну компетентність. Екологічні компетенції ґрунтуються на транспредметних знаннях і сукупно є основою фундаменталізації освіти. Адже саме процес фундаменталізації освіти забезпечує високий освітній рівень населення, екологізацію виробництва, вироблення жорстких екологічних стандартів, використання безвідхідних технологій і загалом набуття людиною ноосферного мислення.

Підготовка висококваліфікованих фахівців неможлива без фундаменталізації освіти. Саме фундаментальна освіта дає можливість у короткі терміни опанувати нові технології, а людині ставати мобільною, конкурентоспроможною серед спеціалістів певного фаху. Ідея фундаменталізації освіти спочатку декларувалася для вищої школи. Вважалося, що вища освіта має базуватись на фундаментальних наукових дослідженнях, проголошувався обов'язковий розвиток науки у ВНЗ. Проте з часом із зростанням наукової інформації виникла необхідність її структуривання і відповідного відбиття в навчальних дисциплінах, що зрештою перетворило фундаментальну освіту на самостійну і важливу галузь інтелектуальної діяльності людини. З часом це завдання перемістилось і в середню школу. Було сформульовано принцип раціональної фундаментальності, який означав необхідність фундаменталізації набутих знань [3].

Концепція фундаментальної освіти була вперше сформульована німецьким природодослідником О. Гумбольдтом, який зробив значний внесок у розвиток природничих наук (вчення про життєві форми, ідея вертикальної зональності тощо). Його праці вплинули на розвиток еволюційних (екологічний напрям у географії рослин) ідей і порівняльного методу в природознавстві [8]. Розроблені ним методологічні принципи про

матеріальність та єдність природи, взаємозв'язки явищ і процесів, їх взаємозумовленість слугували розвитку матеріалістичного напрямку в природознавстві. О. Гумбольдта можна вважати провісником сучасного екологічного світогляду, йому належить провідна роль у розробленні системного й еволюційного підходу до розуміння розвитку людства, адже він увів поняття «сфера життя» та «сфера розуму» фактично за крок до сучасних уявлень про біо- та ноосферу, тобто вчення В. І. Вернадського. Останній обґрунтував нову світоглядну парадигму розвитку людства, розробку проблеми глобальної діяльності людини, що приводить до змін природного середовища загальнопланетарного масштабу.

Ідеї фундаменталізації освіти продовжують розвиватись, вони ефективно сприяють формуванню креативного мислення, адже лише творча людина може бути конкурентоспроможною на ринку праці, екологічно компетентною у ставленні до природи. Враховуючи значення екологічних знань у наш час, набуття екологічної компетентності особистістю набирає дедалі більшого значення. На підґрунті фундаментальних наук за останніх 2–3 десятиліття остаточно сформувався новий науковий напрям — сучасне природознавство. В. І. Вернадський емпірично обґрунтував модель Всесвіту, яка має потужну передбачувальну силу. Ця модель надає людині правильне уявлення про світ, в якому вона живе, місце і роль її в ньому, про принцип єдності всього живого, неживого і мислячого, коеволюційний розвиток Природи загалом.

Унаслідок вивчення природничих предметів, усі, хто навчається, мають усвідомити, що сучасна наукова картина світу, побудована фундаментальними науками, стала невід'ємною частиною загальнолюдської культури.

Фундаментальні науки — це природничі науки (науки про природу в усіх її проявах), без яких неможливе глибоке осмислення знань про природу, а фундаментальні знання — це знання про природу, які є у фундаментальних науках. Фундаменталізація освіти — системне і всеохоплююче збагачення навчального процесу фундаментальними знаннями та методами творчого мислення, що вироблені фундаментальними науками. Фундаменталізація освіти передбачає її постійне збагачення досягненнями фундаментальних наук [6].

Відповідно до концепції розвитку педагогічної освіти, підготовка вчителя чи викладача ВНЗ також має здійснюватись через фундаменталізацію знань із предмета викладання. На жаль, досить часто доводиться чути, що вчителю не потрібні глибокі знання, оскільки в шкільній практиці вони не використовуються. Такі обмежені погляди на рівень фундаментальної, фахової

підготовки вчителя не відповідають ні світовим тенденціям, ні державній політиці в галузі освіти в Україні.

В умовах фундаменталізації освіти і загрози екологічної кризи особливо актуальним є набуття учнями екологічної компетентності, яка, як зазначалось, є компонентом життєвої компетентності і водночас результатом засвоєння предметних і транспредметних знань, а в класах екологічного профілю ще й знань, одержаних у процесі вивчення екології як навчального предмета.

Особливого значення питання формування екологічної компетентності людини набуло у зв'язку з концепцією сталого розвитку. Адже вже перейдена межа самовідновлювальних природних процесів, порушено екосистеми планети. Необхідність сталого розвитку зумовлена тим, що нині спостерігаються суперечності між потребами глобального світу і неможливістю біосфери забезпечити ці потреби. Сучасна економіка «не влаштовує» біосферу, а «біосферосумісна» економіка — сучасну цивілізацію. Критерієм сталого розвитку є досягнення стратегічного балансу між діяльністю людини і підтриманням відновлювальних можливостей біосфери, тобто діяльність людини не повинна призводити до незворотних порушень у природі.

Отже, щоб не справдилося загрозливе пророцтво, написане на піраміді Хеопса: «люди загинуть від невміння користуватися силами Природи і від незнання справжнього світу», треба дослухатись до слів К. Е. Цюлковського про те, що людина на те й має розум і науку, щоб запобігти всіляким бідам. Тобто, щоб не загинути разом із природою, треба шукати шляхи спільної еволюції (коеволуції). Адже вже минули часи І. В. Мічуріна, який писав, що ми не можемо чекати милості від природи — взяти їх у неї — наше завдання. Такий підхід відносно природи сьогодні вважається споживацьким. Тепер же відомий вислів, який, жартуючи, перефразовують так: ми не можемо чекати милості від природи після того, що ми з нею зробили. Адже справді докільню завдано величезної шкоди, в деяких випадках не виправної. Тому сьогодні розв'язок суперечностей між потребами людини і можливостями природи здійснений лише за умови зміни всієї системи цінностей людини, її екологічної компетентності й екологічної культури загалом, формування якої в молоді набуває дедалі більшого значення. Нині спостерігається нова парадигма взаємодії людини з довкіллям — парадигма спілкування, ідеї рівного партнерства у взаємозв'язку біосфери та інтелектуальної сфери — ноосфери («ноос» — розум). За сучасними уявленнями, ноосфера — це сфера гармонійної взаємодії природи і суспільства, у межах

якої розумна діяльність стає головним, вирішальним чинником розвитку біосферних процесів. Перехід до ноосфери — ідеальний варіант майбутнього, в основі якого лежить гармонізація відносин між біосферою та господарською діяльністю людини. Для цього необхідне набуття людиною у процесі навчання екологічної компетентності, значна ціннісна перебудова екологічної свідомості людей, зміна споживацьких настроїв на духовні, естетичні, пізнавальні мотиви відносно довкілля. Результатом набуття екологічної компетентності підростаючим поколінням є розуміння первинності законів природи щодо соціальних законів, усвідомлення зростання взаємозалежності і взаємовпливу природи і суспільства, особистої відповідальності за екологічні проблеми не лише свого освітнього простору, свого регіону, а й світу загалом (глобальне сприйняття) [5, с. 7–10].

Хоча компетентнісний підхід є одним з актуальних освітніх підходів, завдання формування екологічної компетентності учнів чи студентів не зазначено у сконцентрованому вигляді в нормативних документах МОН України, за винятком класів екологічного профілю у профільній школі та спеціалістів екологічних спеціальностей (інженерів-екологів) у ВНЗ. Окремі риси і складові екологічної компетентності визначені у «Концепції екологічного виховання», проте екологічні відомості розпорошені у шкільних природничих курсах, тому учні мають із цієї проблеми фрагментарні знання, хоча, як уже зазначалось екологічна компетентність є складовою життєвої компетентності учнів, а надалі і складовою їх майбутньої професійної компетентності, тобто є конче необхідною у житті.

Екологічна компетентність — здатність особистості до ситуативної діяльності в побуті та природному оточенні, за якої набуті екологічні знання, навички, досвід і цінності актуалізуються в умінні приймати рішення, виконувати відповідні дії, нести відповідальність за прийняті рішення, усвідомлюючи їх наслідки для довкілля [10]. На відміну від екологічної культури, яка може стосуватися як спільноти, так і окремої особистості, екологічна компетентність, як і компетентність загалом, стосується лише певної особистості. Набуття компетентності об'єднує нормативний, когнітивний, емоційний, аксіологічно-мотиваційний і практичний компоненти, забезпечує на їх основі екологічну рівновагу у відносинах з природою, попереджає екологічно небезпечні ситуації.

Екологічна компетентність виявляється в систематичному прийнятті рішень щодо врахування екологічних наслідків власної діяльності, що чинить певний вплив на довкілля. Якщо цей вплив буде позитивним, він не порушить крихкої

динамічної рівноваги у біосфері. Основою екологічної компетентності є екологічні знання, досвід практичної діяльності в довкіллі. Набуті екологічні знання є власним надбанням особистості, вони формуються під впливом екологічної інформації. Таку інформацію учні дістають на заняттях із природничих предметів. Наприклад, на уроках біології вони дізнаються про необхідність збереження рослин і тварин, що занесені до Червоної книги України (зокрема, про збереження першоцвіту, який щовесни знищується тоннами); на уроках хімії — про перенасичення ґрунтів та природних водойм нітратами від невмілого користування добривами, забруднення довкілля продуктами хімічної і нафтохімічної промисловості; на уроках фізики — про спроби побудови атомних електростанцій у сейсмічно активних зонах (на щастя прийдешніх поколінь, припинено будівництво такої станції в Криму); на уроках географії — про випадки нерационального використання природних ресурсів, виснаження малих річок, обвали ґрунту тощо.

У класах екологічного профілю на уроках екології та у ВНЗ при вивченні відповідних спецкурсів ті, хто навчається, ознайомлюються із «законами» Б. Коммонера: 1) все пов'язано з усім, тобто все в природі взаємопов'язано; 2) все повинно кудись діватись; 3) природа «знає» краще; 4) ніщо не дається задарма. Наводяться приклади дії цих «законів». Зокрема, про взаємозв'язок у природі: знищення в Китаї горобців, які буцімто скльовували врожай зернових, привело до появи великої кількості сарани, яка знищувала не лише зерна, а й навіть повістю всі рослини. Довелося знову завозити і розводити горобців. Другий «закон» «спрацьовує», коли вирішується питання будівництва безвідхідних підприємств. Третій «закон» говорить про те, що поки немає абсолютно достовірної інформації про механізми і функції природи, не варто прагнути поліпшити її, бо легко можна зашкодити природним системам. Добре, що вчасно зупинили спроби повороту північних річок на південь, бо це б порушило природну рівновагу. Стосовно четвертого «закону» треба сказати, що якщо людина не хоче вкладати кошти в охорону природи, то доведеться платити здоров'ям — як власним, так і здоров'ям нащадків. Дії людини мають бути спрямовані не на підкорення природи, а на адаптацію до неї.

Набуття екологічних компетентностей не повинно обмежуватись закінченням навчального закладу. До програми перепідготовки вчителів і викладачів ВНЗ має входити курс «Неоекологія», який дасть новітні екологічні знання слухачам курсів. Зокрема, на конференції міністрів освіти при Раді Європи (Люблін, Словенія,

2010) було зазначено, що основна вимога нині має ставитися не стільки до підготовки майбутніх фахівців у ВНЗ, скільки до питань підвищення кваліфікації вчителів і викладачів, їхньої професійної перепідготовки. Це стосується значною мірою і набуття екологічної компетентності [9, с. 53].

Важливою умовою формування екологічної компетентності є перетворення зовнішніх мотивів і стимулів у внутрішні мотиви особистості, що сприятиме формуванню природобезпечної діяльності без контролю із зовнішнього боку. Треба довести до відома тих, хто навчається, що сучасні тенденції розвитку взаємодії суспільства і природи підтверджують справедливості прогностичної ідеї нашого співвітчизника В. І. Вернадського про становлення біосфери як сфери свідомого, гармонійного перетворення людиною природного оточення. Вона несумісна з антропогенною деградацією природного середовища. Тому однією з перших ознак створення ноосфери буде ліквідація небезпеки глобальної екологічної кризи, збереження життя на Землі, оптимальний взаємозв'язок усіх компонентів природної, соціальної і технологічної сфер.

Спеціальна комісія ООН (Резолюція ООН ІVА 38/54, 1997) розробила «глобальну програму змін», основний зміст якої Комісія позначила терміном «*sustainable development*» — «підтримуючий розвиток», «сталий розвиток». Це такий розвиток, за яким задовольняються теперішні потреби, але не ставиться під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої потреби. Нова стратегія розвитку цивілізації орієнтована на досягнення гармонії між людьми і природою, яка спрямована як на виживання людства, так і на збереження природи як основи всього життя на Землі, надання їй можливості вільно еволюціонувати. Критерієм сталого розвитку є досягнення стратегічного балансу між діяльністю людини та підтриманням відновлювальних можливостей біосфери, тобто діяльність людини не повинна призводити до незворотних порушень у природі.

Резюмуючи, зазначимо, що, за трактовкою ООН, проблеми екології є основними для життя на Землі. Саме тому формування екологічної компетентності особистості в умовах фундаменталізації освіти є одним із найважливіших завдань останньої.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бондаревская Е. В. Парадигма как методологический регулятив педагогической науки и инновационной практики / Е. В. Бондаревская // Педагогика. — 2007. — № 6. — С. 3–10.

2. *Корсакова О. К.* Зміст сучасної шкільної освіти: Дидактичний аспект / О. К. Корсакова, С. Е. Трубачева. — К. : ФАДА, ЛТД, 2003. — 56 с.
3. *Мордкович А. Г.* Профессионально-педагогическая направленность специальной подготовки учителя математики в педагогическом институте: дисс. ... д-ра пед. наук. — М., 1986. — 355 с.
4. Новейший философский словарь / Сост. А. А. Грицанов. — Мн. : Издатель В. М. Скакун, 1998. — 896 с.
5. Основи хімічної екології: навчально-методичний посібник. — Ніжин : Вид-во НДПУ ім. М. Гоголя, 2003. — 152 с.
6. Педагогика и психология высшей школы: уч. пособие. — Ростов н/Д : Феникс. — 2002. — 544 с.
7. *Савченко О. Я.* Системний підхід до модернізації змісту загальної середньої освіти / О. Я. Савченко // Рідна школа. — 2010. — № 1–2. — С. 3–7.
8. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А. М. Прохоров. — 4-е изд. — М. : Сов. Энцикл., 1986. — 1600 с.
9. *Суханова О. Н.* О конференции министров образования при Совете Европы О. Н. Суханова // Народное образование. — 2010. — № 8. — С. 51–53.
10. *Титаренко Л. М.* Формування екологічної компетентності студентів біологічних спеціальностей університету: дис. ... канд. пед. наук. — К. : Інститут проблем виховання НАПН України, 2007. — 181 с.
11. *Хуторской А. В.* Ключевые компетенции как компонент личностно ориентированной парадигмы образования / А. В. Хуторской // Народное образование. — 2003. — № 2. — С. 58–64.

Розділ XVI

ВІКОВА ТА ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

ВІКОВІ ОСОБЛИВОСТІ САМОСТАВЛЕННЯ СХИЛЬНИХ ДО ІНТЕРНЕТ-ЗАЛЕЖНОСТІ ОСІБ

Христина Турецька, асистент кафедри психології Львівського національного університету імені Івана Франка
УДК 152.32

У статті здійснено аналіз основних досліджень психологічних особливостей Інтернет-адиктів. Зіставлено особливості самоставлення схильних і несхильних до Інтернет-залежності осіб. Виявлено вікові особливості самоставлення схильних до Інтернет-залежності осіб.

Ключові слова: Інтернет-залежність, самоставлення, самоприйняття, самоінтерес, самоповага.

В статье осуществлен анализ основных исследований психологических особенностей Интернет-аддиктов. Сопоставлены особенности самооотношения склонных и несклонных к Интернет-зависимости лиц. Выявлены возрастные особенности самооотношения склонных к Интернет-зависимости лиц.

Ключевые слова: Интернет-зависимость, самоотношение, самопринятие, самоинтерес, самоуважение.

The article analyzed the basic research of psychological features of Internet-dependent individuals. Features of self-esteem prone and averse to Internet addiction persons were compared. Age features of self-esteem prone to Internet addiction persons were identified.

Key words: Internet addiction, attitudes towards themself, self-acceptance, self-interest, self-esteem.

Постановка проблеми. За останні десятиріччя у сфері інформаційних технологій і систем телекомунікацій відбулися не лише кількісні, а й якісні зміни. Різке збільшення кількості користувачів перетворило Інтернет із системи зберігання

й передачі надвеликих обсягів інформації у новий вимір соціальної реальності і сферу соціально-психологічної активності величезної кількості людей. Варто підкреслити, що основну групу користувачів українського Інтернету складає молодь. Так, за результатами «GfK Україна» та «Gemius Україна», котрі провели дослідження аудиторії українського Інтернету, найактивніше Мережею користуються українці віком 14–19 років. Тому актуальним є виявлення специфіки узалежнення від Інтернету саме цієї групи користувачів з метою розробки відповідних профілактичних і корекційних програм.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Нині відомо чимало психологічних досліджень Інтернет-активності, здійснених за кордоном (К. Янг, А. Голдберг, Д. Грінфілд, Дж. Сулер, Р. Девіс, М. Орзак, М. Гріффітс, А. Войскунський, А. Єгоров, Н. Кузнецова, А. Андреев, А. Анциборов, В. Астафев, В. Булова, Л. Пережогін), а останнім часом і в Україні (Т. Карабін, О. Петрунько, В. Посохова, А. Церковний). Однак на сьогоднішній день є ще доволі мало відомостей про соціально-психологічні чинники Інтернет-залежності та вікову специфіку в генезі цього виду нехімічної адикції.

Дослідження психологічних факторів, що спричиняють або ж пов'язані з Інтернет-адикцією, можна умовно поділити на три групи, відповідно до типу психічних явищ, яких вони стосуються.

Особливості емоційної сфери Інтернет-залежних.

К. Янг та Р. Роджерс [20] встановили зв'язок Інтернет-залежності з депресією. Таку кореляцію автори пояснюють тим, що для осіб з депресив-

ними розладами, що характеризуються низькою самооцінкою та страхом бути відкинутим, дуже важливо бути прийнятими іншими, тому труднощі в міжособистісному спілкуванні вони можуть компенсувати завдяки віртуальній підтримці.

Дж. Волам та К. Мітчелл [19], досліджуючи поведінку підлітків в Інтернеті, встановили, що дівчатка з високим рівнем тривожності або у конфлікті з батьками з більшою ймовірністю встановлювали близькі стосунки з іншими Інтернет-користувачами. Це стосується й тих хлопців, у яких не було взаєморозуміння в родині та нальній вищий рівень тривожності.

А. Шайдуліна [6] у підлітків з Інтернет-залежністю відмічає дисгармонію функціонування емоційної сфери, що виявляється в нездатності до чіткої диференціації своїх почуттів, неможливості спонтанно відреагувати у комунікативних ситуаціях, тенденцію до соціальної ізоляції.

У дослідженні А. Єгорова, Н. Кузнецової та ін., самооцінка Інтернет-адиктів виявилася суттєво заниженою, порівняно з контрольною групою. За шкалами самоставлення виявлено значимі відмінності у виразності інтегрального почуття за/проти свого Я та самоінтересу між Інтернет-залежними й Інтернет-незалежними підлітками.

Індивідуально-психологічні особливості Інтернет-залежних.

К. Янг виявила, що Інтернет-адикти мають високий рівень абстрактного мислення, впевнені в собі, індивідуалісти, чутливі, насторожені в міжособистісних контактах, характеризуються нонконформізмом.

У дослідженні А. Єгорова, Н. Кузнецової та ін. [7] за методикою Р. Кеттелла виявлено, що підлітки-адикти, маючи високу, домінуючу потребу в близькому спілкуванні, «по душах» (високі показники за факторами А і Q2), не мають при цьому достатньої соціальної сміливості (фактор Н) для встановлення стосунків з оточуючими людьми в реальному світі. Також автори встановили, що серед Інтернет-залежних переважають підлітки із шизоїдним (29,8%), істероїдним (19,3%), лабільним й епілептоїдним (по 12,3%) типами акцентуації. Рідше траплялися нестійкі й психастенічні акцентуанти (по 7%) і в одиничних випадках — астеноневротичні (5,3%) й гіпертимні (3,5%). Переважання шизоїдних акцентуантів серед Інтернет-адиктів автори пов'язують із особливостями діяльності в мережі — певний відхід від реальності, що властивий шизоїдам. Також у досліджуваних адиктів ризик алкоголізації й наркотизації виявився істотно вищим, ніж у контрольній групі.

Особливості соціально-комунікативної сфери Інтернет-залежних.

У дослідженні Е. Губенко [6] встановлено значимі відмінності у впевненості в собі та сміливості

у соціальних контактах між групою схильних і несхильних до Інтернет-залежності. Особи, схильні до Інтернет-залежності, переживають більше суб'єктивних труднощів у спілкуванні в реальному житті, гірше оцінюють свою здатність до прийняття рішень у складних ситуаціях, здатність до контролю власних дій та їх результатів.

У дослідженні Ю. Кльонової [9] виявлено значимі зв'язки між Інтернет-адикцією й ознаками негативного комунікативного настановлення, як-от: завуальована та відкрита жорстокість у стосунках до людей, у судженнях про них, негативний особистий досвід спілкування з оточуючими.

В. Посохова виявила домінуючі стратегії психологічного захисту у спілкуванні юнаків, схильних до Інтернет-залежності, та зробила висновок, що вони частіше обирають агресивну тактику у спілкуванні.

Мета дослідження полягає у виявленні вікової динаміки самоставлення схильних до Інтернет-залежності порівняно з користувачами Мережі, не схильними до цієї залежності.

У процесі емпіричного дослідження використано комплекс психодіагностичних методик: шкала ясності Я-концепції, тест-опитувальник самоставлення В. Століна, опитувальник Інтернет-залежності К. Янга та опитувальник настановлень стосовно Інтернету (адаптований Е. Губенко).

Для обробки даних застосовано методи математичної статистики: порівняльний аналіз (t-критерій Стюдента), дисперсійний аналіз ANOVA, кластерний і регресійний аналіз.

У дослідженні взяло участь 606 осіб, із них — 274 чоловіки та 332 жінки. Середній вік досліджуваних становив 22,1 року. Основним критерієм, за яким добиралася група досліджуваних, — це вільний доступ в респондентів до мережі Інтернет, відповідно всю групу досліджуваних склали користувачі Інтернету. Більшу частину (61%) досліджуваних становили особи 16–21 року, тобто юнацького віку. Найменш представлені групи 13–15 років — підлітковий вік та 44–55 — пізня дорослість.

З метою розподілу групи досліджуваних на підгрупи із різним рівнем Інтернет-залежності, було використано метод К-середніх, що утворює задану кількість кластерів, котрі розміщені на максимальних відстанях один від одного, шляхом мінімізації відмінностей усередині кластерів та максимізації відмінностей між кластерами. У результаті кластерного аналізу виділено три кластери (у першому — 254, у другому — 221 і в третьому — 131 особа).

До першого кластеру увійшли досліджувані із середнім рівнем вираженості симптомів Інтернет-залежності, у другий кластер — досліджувані із

найнижчими показниками за Інтернет-залежністю, а у третій кластер — із найвищими показниками за ознаками Інтернет-залежності. Відмінності між кластерами додатково підтверджено методом дисперсійного аналізу.

З метою з'ясування вікових особливостей самоствавлення було порівняно відповідні вікові підгрупи схильних і несхильних до Інтернет-залежності користувачів Інтернету із застосуванням t-тесту Стюдента.

В осіб періоду *ранньої юності* (13–15 років) схильних до Інтернет-залежності виявлена нижча ясність Я-концепції ($t = 4,03$; $p \leq 0,00$), нижчий рівень самоповаги ($t = 3,51$; $p \leq 0,00$), аутосимпатії ($t = 2,55$; $p \leq 0,03$) та загальної самооцінки ($t = 3,41$; $p \leq 0,01$), а також вищий рівень внутрішньої конфліктності ($t = -2,65$; $p \leq 0,03$).

В осіб періоду *пізньої юності* (16–21 років), схильних до Інтернет-залежності, виявлені відмінності: нижча ясність Я-концепції ($t = 5,71$; $p \leq 0,00$) та розуміння себе ($t = 6,98$; $p \leq 0,00$); нижчий рівень впевненості в собі ($t = 7,73$; $p \leq 0,00$), схвалення себе ($t = 4,06$; $p \leq 0,00$), керування своїм життям ($t = 5,04$; $p \leq 0,00$), інтересу до себе ($t = 5,04$; $p \leq 0,00$), самоповаги ($t = 9,44$; $p \leq 0,00$), аутосимпатії ($t = 4,69$; $p \leq 0,00$) та загальної самооцінки ($t = 8,59$; $p \leq 0,00$), а також вищий рівень звинувачення себе ($t = -2,58$; $p \leq 0,01$) та внутрішньої конфліктності ($t = -8,99$; $p \leq 0,00$).

У схильних до Інтернет-залежності осіб *ранньої дорослості* (22–25 років) виявлені відмінності: вищі показники за всіма шкалами Інтернет-залежності, нижча ясність Я-концепції ($t = 5,94$; $p \leq 0,00$) та розуміння себе ($t = 4,71$; $p \leq 0,00$); нижчий рівень впевненості в собі ($t = 5,16$; $p \leq 0,00$), схвалення себе ($t = 3,05$; $p \leq 0,00$), керування своїм життям ($t = 2,75$; $p \leq 0,00$), самоповаги ($t = 5,99$; $p \leq 0,00$), аутосимпатії ($t = 4,69$; $p \leq 0,00$) та загальної самооцінки ($t = 8,59$; $p \leq 0,00$), а також вищий рівень внутрішньої конфліктності ($t = -5,72$; $p \leq 0,00$). Такі більшою мірою схильні очікувати негативного ставлення інших ($t = 3,43$; $p \leq 0,00$).

В осіб *середньої дорослості* (26–45 років), схильних до Інтернет-залежності, виявлені такі відмінності: нижчий рівень впевненості в собі ($t = 5,16$; $p \leq 0,00$), схвалення себе ($t = 3,05$; $p \leq 0,00$), самоповаги ($t = 5,99$; $p \leq 0,00$), аутосимпатії ($t = 3,41$; $p \leq 0,03$) та загальної самооцінки ($t = 4,64$; $p \leq 0,01$), а також вищий показник внутрішньої конфліктності ($t = -5,72$; $p \leq 0,03$).

Отже, результати порівняння вікових підгруп схильних і несхильних до Інтернет-залежності осіб дають підстави стверджувати, що нижчим рівнем ясності Я-концепції характеризуються особи, схильні до Інтернет-залежності. Система їхніх уявлень про себе менш чітка, інтегрована та стабільна. Їм також притаманний найнижчий

із трьох груп рівень розуміння себе — недостатнє розуміння того, що відбувається в їх власному внутрішньому світі, різниця між власним Я-образом й сприйняттям іншими людьми. Можна стверджувати, що унаслідок віртуальної активності особа відволікається не лише від проблем і труднощів реального життя, а також від необхідності саморефлексії та самовизначення.

Схильні до Інтернет-залежності характеризуються найнижчими показниками у сфері самоствавлення — їм найменшою мірою притаманні самоповага, аутосимпатія та самоінтерес. Саме невпевненість у власних силах на тлі загального негативного ставлення до себе, переживанні конфлікту із самим собою в реальному житті породжує тенденцію до встановлення соціальних стосунків у віртуальній реальності, в якій вдасться задовольнити потребу у самоповазі та підвищити самооцінку.

Також схильні до Інтернет-залежності не мають достатньої впевненості у тому, що здатні викликати в інших симпатію, позитивне ставлення, що може створювати труднощі у спілкуванні, певну настороженість у взаєминах з іншими людьми. Імовірно, такі труднощі в міжособовому спілкуванні слугують однією з причин того, що вони прагнуть встановлювати в Мережі міжособистісні контакти, вважаючи їх більш задовільними, ніж спілкування в реальному житті.

З метою детальнішого аналізу вікових особливостей самоствавлення у виділених кластерах зіставлено показники досліджуваних у віці ранньої та пізньої юності (13–21) із показниками ранньої дорослості (22–25) та середньої дорослості (26–40) всередині кластерів «*несхильні до Інтернет-залежності*» та «*схильні до Інтернет-залежності*». Для порівняння використано дисперсійний аналіз та уточнено його результати (застосовано тест Шеффе).

У кластері «*Несхильні до Інтернет-залежності*» виявлено, що:

- найнижчі показники за розумінням себе притаманні підліткам і юнакам, а найвищі — особам ранньої дорослості;

- особам у віці ранньої дорослості притаманні вищі показники інтересу до себе порівняно із середньою дорослістю;

- юнакам та підліткам притаманні найвищі, а особам ранньої дорослості — найнижчі показники за внутрішньою конфліктністю;

- найвищі показники самоповаги притаманні особам ранньої дорослості, а найнижчі — підліткам і юнакам;

- найнижчий самоінтерес притаманний особам середньої дорослості, а найвищий — особам ранньої дорослості;

- у юнаків та підлітків самооцінка суттєва нижча, ніж в осіб ранньої дорослості.

Таблиця 1 — Вікові особливості самоставлення схильних і несхильних до Інтернет-залежності осіб

Особи, несхильні до Інтернет-залежності	Особи, схильні до Інтернет-залежності
<i>Рання юність (13–15 років)</i>	
Образ особистісного Я більш чіткий ніж в осіб пізньої юності. Самооцінка висока, очікують позитивного ставлення інших	Для них притаманна найнижча з усіх вікових підгруп ясність «Я-концепції» та розуміння себе. Їхній образ особистісного Я недостатньо визначений, нечіткий і нестабільний. Самооцінка досить критична, схильні до самокопання та саморефлексії. Не впевнені в тому, що викликають в інших симпатію, що може зумовлювати труднощі в міжособистісному спілкуванні
<i>Пізня юність (16–21 років)</i>	
Достатньо визначена Я-концепція, іноді вагаються стосовно особистісного Я. Самооцінка вище середнього, прийняття себе, впевненість у своїх силах, від інших очікують позитивного ставлення	Образ Я недостатньо чіткий і інтегрований, проте, порівняно із показниками осіб ранньої юності, інтегрованість «Я-концепції» зростає. Досить адекватна, близька до реальної оцінка власних сил і можливостей, критична оцінка шансів на успіх, схильність вибирати посильні завдання, гальмування ризикованих рішень
<i>Рання дорослість (22–25 років)</i>	
Притаманний чіткий і визначений образ особистісного Я, добре розуміння себе, своїх почуттів, бажань і вчинків. Пік за показниками самооцінки серед усіх вікових підгруп. Прийняття себе, висока впевненість у своїх силах, віра в успіх у будь-яких починаннях, здатність обстоювати свої позиції, активність, дуже хороша соціальна адаптація, незалежність, бажання змагатися. Очікують позитивного ставлення інших, впевнені у тому, що оточуючі ставляться до них із симпатією, бажають тільки добра і позитивно оцінюють їхні якості. Відсутні труднощі у спілкуванні та встановленні ділових та особистісних стосунків	Простежується «западання» за усіма показниками самоставлення. Образ особистісного Я недостатньо інтегрований, найнижчий рівень самооцінки з усіх вікових підгруп — досить скромне уявлення про особистісне «Я», недооцінка себе, невпевненість у своїх силах. Слабка віра в успіх при починанні будь-якої справи, схильність сприймати реальний успіх та позитивну оцінку інших як тимчасові або випадкові, уникнення ситуацій змагання. Труднощі соціальної адаптації, невпевнена позиція у спілкуванні, нездатність обстоювати свої інтереси. Їм притаманна недостатня впевненість у тому, що вони викликають у інших симпатію, позитивне ставлення, що може породжувати труднощі у спілкуванні, певну настороженість у взаєминах з іншими людьми.
<i>Середня дорослість (26–40 років)</i>	
Найвища з усіх вікових підгруп ясність Я-концепції. Їхній образ особистісного Я є чітко і послідовно визначений, внутрішньо завершений і достатньо стабільний. Самооцінка висока — їм притаманне прийняття себе, висока впевненість у своїх силах, віра в успіх у будь-яких починаннях, здатність обстоювати свої позиції, активність, дуже хороша соціальна адаптація, незалежність, бажання змагатися. Очікують позитивного ставлення від інших, впевнені у тому, що оточуючі ставляться до них із симпатією, бажають тільки добра і позитивно оцінюють їхні якості	Достатньо визначений образ особистісного Я, проте іноді вагаються стосовно того, якою людиною вони є насправді. Тобто, простежується позитивна динаміка ясності Я-концепції порівняно із ранньою дорослістю. Із усіх вікових підгруп осіб, схильних до Інтернет-залежності, саме в середній дорослості самооцінка найвища

Також у цьому кластері «Я-концепція» стає більш інтегрованою із зростанням віку респондентів — виявлені відмінності між показниками групи юнаків і підлітків та середньої та пізньої дорослості ($p \leq 0,00$).

Отже, саме особам, не схильним до Інтернет-залежності, у віці ранньої дорослості притаманні найвищі показники — у них виявлено найвищий рівень самоповаги та найнижчий рівень внутрішньої конфліктності.

У кластері «Схильні до Інтернет-залежності» виявлено кардинально протилежні результати. У досліджуваних із підгрупи ранньої дорослості виявлено нижчі показники за рівнем самоповаги порівняно із юнаками ($p \leq 0,04$) та загальної самооцінки порівняно з середньою дорослістю ($p \leq 0,02$).

Показники ясності «Я-концепції» зростають у підгрупі середньої дорослості порівняно із юнаками ($p \leq 0,04$). Причому, найнижчим рівнем

ясності «Я-концепції» характеризується у цьому кластері підгрупа ранньої дорослості.

Результати порівняльного аналізу дали підставу стверджувати, що на всіх вікових етапах є суттєва відмінність у показниках самоставлення у неохочих та схильних до Інтернет-залежності осіб — в останніх вони перебувають на стабільно нижчому рівні. Найбільш виражені відмінності між групами виявлено на етапі ранньої дорослості, коли у групі схильних до Інтернет-залежності простежується «западання», а в неохочих — «пік» практично за усіма показниками самоставлення.

Висновки. Виходячи з результатів дослідження, константуємо, що особливості самоставлення користувачів Інтернету на етапі ранньої дорослості, коли відбувається перехід до самостійного життя, належать до значимих передумов схильності чи неохочості особистості до розвитку Інтернет-залежності. У користувачів із високими показниками у сфері самоставлення відсутні тенденції до Інтернет-залежності, тоді як у користувачів із суттєвим «западанням» показників самоприйняття, самоповаги та самоінтересу виявляється значна схильність до Інтернет-залежності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Андреев А. С.* Интернет-аддикция как форма зависимого поведения / А. С. Андреев, А. В. Анциборов. — [Електронний ресурс] / А.С. Андреев // — [Цит. 2009, 5 квітня]. — Режим доступа: <http://www.narcom.ru/cabinet/online.html>
2. *Астафьев В. А.* Индивидуально-психологические особенности пользователей сети Интернет [Електронний ресурс] / В. А. Астафьев. — [Цит. 2009, 5 квітня]. — Режим доступа: <http://psynet.carfax.ru/texts/astaf3.htm>.
3. *Белинская Е. П.* Человек в информационном мире / Е. П. Белинская. — [Електронний ресурс] / Е. П. Белинская. — [Цит. 2009, 5 квітня]. — Режим доступа: <http://psynet.by.ru/texts/bel3.htm>.
4. *Бурова В. А.* Социально-психологические аспекты Интернет-зависимости [Електронний ресурс] / В. А. Бурова. — [Цит. 2010, 6 червня]. — Режим доступа: http://library.by/portalus/modules/psychology/readme.php?subaction=showfull&id=1106583118&archive=1129709116&start_from=&ucat=15&.
5. *Войсунский А. Е.* Актуальные проблемы зависимости от интернета / А. Е. Войсунский // Психологический журнал. — 2004. — № 1. — С. 90–101.
6. *Губенко Э. В.* Психологические аспекты интернет-аддикции: Интернет-аддикция и трудности межличностного общения [Електронний ресурс] / Э. В. Губенко. — [Цит. 2009, 5 квітня]. — Режим доступа: <http://psynet.carfax.ru/texts/gubenko.htm>.
7. *Егоров А.* Особенности личности подростков с интернет-зависимостью / А. Егоров, Н. Кузнецова, Е. Петрова // Вопросы психического здоровья детей и подростков. — 2005. — Т. 5. — № 2. — С. 20–27.
8. *Карабин Т. В.* Причины возникновения психологической зависимости у молодежи от сплуквання у віртуальному середовищі комп'ютерних мереж / Т. В. Карабин // Актуальні проблеми психології. Т. 1. Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. — К. : Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України, 2002. — Ч. 8. — С. 68–74.
9. *Кленова Ю.* Экспериментальное исследование взаимосвязи интроверсии и коммуникативного наставления с Интернет-зависимостью [Електронний ресурс] / Ю. Кленова. — [Цит. 2009, 5 квітня]. — Режим доступа: http://flogiston.ru/articles/netpsy/ia_klenova.
10. *Пантилеев С. Р.* Методика исследования самоотношения / С. Р. Пантилеев. — М. : Смысл, 1993. — 32 с.
11. *Пережогин Л. О.* Интернет-аддикция в подростковой среде [Електронний ресурс] / Л. О. Пережогин. — [Цит. 2009, 5 квітня]. — Режим доступа: www.rusmedserv.com/psychsex.
12. *Посохова В.* Особенности жеттєвого планування Інтернет-залежної молоді / В. Посохова // Психологічні перспективи. — 2004. — Вип. 6. — С. 150–157.
13. *Посохова В. В.* Комунікативні характеристики особистості, схильної до інтернет-залежності / В. Посохова // Наук. студії із соц. та політ. психології: зб. ст. — К. : Міленіум, 2005. — Вип. 10 (13). — С. 209–219.
14. *Столин В. В.* Опросник самоотношения / В. В. Столин, С. Р. Пантилеев // Практикум по психодиагностике. Психодиагностические материалы. — М., 1988. — С. 123–130.
15. *Церковний А.* Аспекти формування Інтернет-залежності / А. Церковний // Соціальна психологія. — 2004. — № 5. — С. 149–154.
16. *Шемелюк А. Я.* Короткий індекс самоактуалізації та шкала ясності Я-концепції як показники особистісної зрілості / А. Я. Шемелюк // Практична психологія та соціальна робота. — 2000. — № 6. — С. 26–27.
17. *Український інтернет-користувач: який він?* [Електронний ресурс]. — [Цит. 2009, 5 квітня]. — Режим доступа: <http://www.tv.net.ua/news/internet/758-ukrayinskij-internet-koristuvach-jakij-jin.html>
18. *Shapiro N. A.* Psychiatric Description of «problematic» Users of the Internet / N. A. Shapiro, T. D. Goldsmit, P. E. Kek // Journal of Affective Disorders. — 2000. — № 57. — P. 267–272.
19. *Wolakm J.* Escapism or co-operation? Descriptions of teenagers, forming mutual relations in the Internet [Electronic resource] / J. Wolakm, K. Mitchell, D. Finkelhor // [Cited 2010, 8 Dec.]. — Available from: <http://psynet.carfax.ru/abst.htm>
20. *Young K. S.* The Relationship Between Depression and Internet Addiction [Electronic resource] / K. S. Young, R. C. Rodgers // [Cited 2010, 8 Dec.]. — Available from: <http://www.netaddiction.com/articles/cyberpsychology.htm>

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ВИНИКНЕННЯ АФЕКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДИТИНИ

Ангеліна Терещук, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України
УДК 159. 942

У статті розкривається сутність поняття «афект», визначаються основні напрями наукових досліджень цього феномену. Прослідковується важливість правильної і своєчасної кваліфікації афективності, вивчення чинників, що провокують афективність у дітей. Розпочаті спроби виділити й описати причини афективності, що призводять до порушень у системі емоційної регуляції особистості.

Ключові слова: емоції, афект, афективність, афективна поведінка.

В статті розкривається сутність поняття «афект», определяются основные направления научных исследований этого феномена. Прослеживается важность правильной и своевременной квалификации аффективности, изучения факторов, провоцирующих аффективность у детей. Предприняты попытки выделить и описать причины аффективности, приводящие к нарушениям в системе эмоциональной регуляции личности.

Ключевые слова: эмоции, аффект, аффективность, аффективное поведение.

The article reveals the essence of the concept of «affect», identifies the main areas of research of this phenomenon. Traced the importance of proper and timely training afektyvnosti, studying the factors that provoke afektyvnist in children. Started attempts to isolate and describe the reasons afektyvnosti that lead to disturbances in emotional regulation system of the individual.

Key words: emotion, passion, afektyvnist, affective behavior.

Постановка проблеми. Фундаментальна біологічна роль емоцій полягає в оцінюванні наявного гомеостатичного стану організму на основі домінуючої потреби за єдиною шкалою гедонічного диференціала. Залежно від результату цього оцінювання емоційна система модифікує поведінку в напрямку максимізації або мінімізації наявного стану та визначає тип поведінки. Роль емоцій у житті індивідуума, у психічному розвитку особистості, в її особистісному становленні зовсім по-особливому уявляється, якщо ми звернемося до досліджень афективної сфери в дітей.

Під афективною сферою розуміють цілісний клас явищ, який охоплює примітивний потяг і складні форми емоційного життя, як необхідну умову адаптації, реалізації життєвої програми індивіда. Поняття «афект» у даному випадку не протиставляється щодо примітивних форм психічного життя вищим, раціональним, емоційним, особистісним, не розглядається як патологічний стан.

Виходячи із положення про конструктивну роль афекту, яка склалась у традиційній психологічній думці, з того, що афективна сфера бере участь у регуляції поведінки та її адаптації, даний підхід припускає, що афективна організація поведінки відбувається на різних рівнях, кожен з яких має свій адаптаційний зміст, свій тип вражень, до якого має бути сенсibilізований даний рівень, свої форми орієнтування в навколишньому, організацію пристосувальної поведінки. Існують своєрідні афективні механізми переживань, що трансформують адаптивне завдання в адаптивну поведінку. Визначеному, відповідному кожному рівню структура афективного переживання організує відповідну картину світу та відповідні форми життя в ньому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У психологічних працях можна виділити різні підходи до розуміння феномену афекту. Поняття «афект» ототожнюється з емоціями. Так, у філософських трактатах Б. Спінози під афектом розуміються емоційні явища, особливі стани, які збільшують або зменшують здатність до дії. На думку Б. Спінози, існують три основні афекти: задоволення, невдоволення й бажання. У працях В. Вундта під афектами розуміються своєрідні форми переживання почуттів; у свою чергу, почуття складають зміст афекту. «Якщо за основу для розрізнення форм переживання афектів прийняти прихід і відхід почуттів, то отримаємо дві протилежні основні форми афектів: афекти «збудження» і «пригнічення». За В. Вундтом, афект — це форма розвитку почуттів. Афективність і емоційність, афект і емоція — вживання цих понять як синонімів характерне для праць сучасних клініцистів [4 та ін.].

Диференціальний аналіз відношення між когнітивними й афективними процесами здійснив Дж. Сінгер. Він погоджувався з тим, що емоції утворюють основну мотиваційну систему людського існування. Водночас він довів у своїх

клінічних експериментах, що в основі відношення між афектом і знанням лежить необхідність у пристосуванні дитини до нового і постійно мінливого середовища. Новизна цього середовища викликає інтерес, що сприяє пристосуванню, яке в разі успішності викличе радість. Якщо ж велика кількість інформації не засвоюється, то виникає переляк, відраза або страх. Учений доводить, що афективні й когнітивні процеси взаємопроникають один в одного. Цей підхід використовується у психотерапії: уява, здатність до фантазування допомагають пацієнтові перебороти страх шляхом багаторазового виконання дії в уяві й тим самим досягти контролю над емоціями, думками, діями [8].

Починаючи з Л. С. Виготського, розвивається ідея єдності інтелекту й афекту. Єдність афективних й інтелектуальних процесів пов'язується в Л. С. Виготського з уявленнями про динамічні значеннєві системи. Він один із перших розробив важливі теоретичні положення про афективні джерела думки. Л. С. Виготський застосовує термін «смысл» для позначення афективних відносин до смислу, що позначається в слові, що виникають у суб'єкта в процесі індивідуального досвіду.

Л. С. Виготський, приділяючи велику увагу емоційному розвитку дитини, наголошував, що наявність афективних проявів є характерною рисою «кожного нового етапу в розвитку дитини, від найнижчого до найвишого... Беручи участь у процесі психічного розвитку від самого початку й до самого кінця як найважливіший момент, сам афект проходить складний шлях, змінюючись із кожним новим етапом побудови особистості, входячи до структури нової свідомості й виявляючи на кожному новому рівні найглибші зміни своєї психічної природи...» [2, с. 296–297]. Таким чином, Л. С. Виготський, як і В. Вундт, не виділяв специфіки афекту, вживаючи цей термін як рівнозначний поняттю «емоція».

Подальший розвиток положення про особистісний смисл і його зв'язок з емоціями був здійснений у працях О. М. Леонтьєва [5]. На думку дослідника, функція емоцій полягає в тому, що вони сигналізують про особистісний смисл подій, які відбуваються в житті людини. Емоції виконують функцію презентації особистісних смислів у свідомість суб'єкта й на цій основі регулюють діяльність. Емоції виконують роль внутрішніх сигналів, за допомогою яких свідомості вперше презентується безпосередня цінність неусвідомлених утворень із погляду мотивів виконуваної діяльності. Емоція, відповідно, виконує роль одного з механізмів переведення неусвідомлюваного в усвідомлюване. У низці сучасних досліджень зазначається, що емоції

визначають базисну основу смислових утворень, а їх усвідомлення у формі значення за допомогою вербалізації є одним із механізмів перекладу біологічних смислів в особистісні. Прихильники мотиваційної теорії емоцій, засновником якої вважають З. Фрейда, розглядають емоції як спонукальні сили психічної діяльності, які спрямовують і регулюють її, організують когнітивні процеси та поведінку, розвиваються в онтогенезі.

Д. Раппопорт, найбільш визнаний у психоаналітичному напрямку автор, пояснюючи механізми емоцій, зауважує, що «афект як набір сигналів — такий самообов'язковий засіб пізнання реальності, як і мислення» [7, с. 196].

О. М. Леонтьєв під афектами розуміє сильні, але відносно короточасні емоційні переживання, які супроводяться різко вираженими руховими й вісцеральними проявами. Афекти можуть викликатися біологічними чинниками та можуть виникати в соціальних відносинах під впливом соціальних оцінок.

У вужчому розумінні афект розглядається як стрімка, бурхлива, неконтрольована, відносно короточасна емоційна реакція. Афект, як стрімкий процес вибухового характеру, може дати непідвладну свідомому вольовому контролю розрядку в дії. Маючи властивості домінанти, афект пригнічує інші психічні процеси та наві'язує певний спосіб розв'язання ситуації.

Примітною особливістю афекту є те, що афект виникає у відповідь на вже наступаючу ситуацію. Афект також здатен акумулюватися в бурхливому «афективному спалаху». Він може мати своє продовження в «афективних слідах», які задають дві тенденції: тенденцію нав'язливості й тенденцію до гальмування, що яскраво проявляються в післядії [5]. Саме післядія, що розуміється як характер дій людини, котра намагається впоратися з наслідками афекту, відповідає терміну «афективний стан».

У теоретичному дослідженні В. К. Вілюнаса афект розглядається як універсальна «аварійна» реакція на екстремальну нерозв'язану ситуацію, а з боку мотиваційної регуляції означає повернення до інстинктивної поведінки. Маючи властивості домінанти, афект гальмує інші психічні процеси та «нав'язує» спосіб «аварійного» розв'язання ситуації (втеча, агресія, депресія та ін.). Щиросердна діяльність у стані афекту стає односторонньою через єдине прагнення здійснити намір, недостатньо свідомий і контрольований [1].

Організуючу й конструктивну роль афекту підкреслює у своїй концепції Е. Шехтел: «Я вірю, що немає дії без афекту, звичайно, не завжди такого драматичного, як у прояві імпульсивної люті, а більш загального, іноді ледь помітного,

утворюючого, однак підставу для кожної дії». Він розрізняє внутрішній і активуючий афекти, суб'єктно- і об'єктно-орієнтоване сприйняття. На його думку, внутрішні афекти можуть виникнути в голодної дитини, яка не може дістати їжу, а активуючі афекти проявляться у творчій діяльності дорослих. Нижчі відчуття — смак, біль, дотик, пропріоцепція — дають змогу реагувати на об'єкт із задоволенням або без нього, а зір і слух — активно досліджувати об'єкт і оволодівати ним, при цьому зосереджуючи увагу, активно залучаючись до діяльності [9, с. 20].

Дж. Клейн висуває концепцію імперативного передбачення, в якій стверджується, що одного разу досліджуваний афект набуває значення, яке виникає раніше від сенсорного задоволення або незадоволення. Він також згадує про когнітивну матрицю афекту, в якій «записується» чуттєвий досвід. Саме когнітивна матриця, на його думку, є важливою складовою «рушійної сили», або мотивації, що лежить в основі поведінки. Створюючи свою теорію мотивації, він припускав, що люди мають від народження задані відмінності у швидкості позитивних або негативних оцінок і відповідних дій стосовно фрустрації й погрози. Ці відмінності він пояснює гормональними чинниками [6]. Отже, психологічних праць, де розпочаті спроби описати специфіку афекту як особливого підкласу емоційних явищ і функціональну роль афективної поведінки в розвитку дитини, не так і багато.

Зокрема, у роботі М. З. Неймарк під афектом розуміється стійкий і тривалий емоційний стан, породжений зіткненням суперечливих внутрішніх тенденцій, одну з яких людина не хоче визнати в себе. Афект у цьому випадку є захисною емоційною реакцією, яка виникає для того, щоб не допустити до свідомості впливу, які травмують психіку (М. З. Неймарк, 1965).

Розуміючи під афектом неадекватності захисну емоційну реакцію, яка допомагає дитині-школяреві відмежувати себе від впливів дійсності, що травмують, М. З. Неймарк вважає, що афект може тривати дуже довго (місяцями, роками, а іноді десятиліттями). Відповідно до її дослідження, афект виникає у зв'язку з незадоволенням в дитини потреби в досягненні певних результатів, у зв'язку з істотною розбіжністю її можливостей і домагань.

Загалом розуміння афекту як сильної емоційної реакції, здатної порушити хід усіх психічних процесів, свідомості загалом досить виражено в психологічній літературі. Визнається деструктивний вплив негативних афектів на поведінку людини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Афект супроводиться глибокими порушеннями функцій в організмі людини, порушує його

енергетику, викликає відхилення в нервово-психічних процесах. Афект розуміється як стійкий, тривалий емоційний стан, що руйнує стереотипи поведінки. У стані афекту можуть змінюватися особистісні настанови, особистість неадекватно оцінює ситуацію, гостро сприймає події, які пов'язані із ситуацією, що викликала афект. Отже, особистість постійно піддається різним стресогенним діям. Одна й та сама ситуація в разі непередбаченості чи несподіваності викликає в одній людині афект, а в іншій порушується психологічна діяльність. Виникає запитання: які чинники призводять до виникнення афектів?

Нами виділено чинники, які розглядаються як провокуючий афект. Ними є: новизна ситуації, її незвичайність і несподіванка виникнення. Причиною афекту може стати також конфлікт між необхідністю подолання ситуації та відсутністю стереотипу реагування. Психологічний конфлікт також виступає як несприятлива для людини ситуація, в якій на індивіда одночасно діють протилежно спрямовані сили однакової величини. Відповідно виділяють три типи конфліктної ситуації: людина перебуває між двома позитивними валентностями; між двома негативними; між позитивним і негативним. Неможливість розв'язання конфлікту сприяє накопиченню несприятливих дій із подальшим проявом стану декомпенсації і, як правило, супроводиться розладом емоційної рівноваги. У випадках довготривалої, безперервної конфліктної ситуації або частого їх повторення негативні емоційні збудження можуть перейти у форму застійного стаціонарного збудження і зберігатися навіть після закінчення конфліктної ситуації. В онтогенезі афекти — це найбільш рання і примітивна форма емоційного реагування. Справді, безперечним є положення про те, що афект відкриває процес розвитку дитини.

Афективна поведінка, «застрягання» в афекті заважає дитині контактувати з іншими, порушує її зв'язок із зовнішнім світом, гальмує розвиток дитини. Стійка афективна поведінка (афективне «кліше») може бути причиною виникнення в дитини виражених невротичних симптомів.

У дослідженні прослідковується важливість правильної і своєчасної кваліфікації афективності, вивчення чинників, що провокують афективність у дітей дошкільного віку. Розпочаті спроби виділити й описати причини афективності як стійкої форми емоційного неблагополуччя, що веде до порушень у системі емоційної регуляції дитини. В якості причин можуть виступати природні, генетично зумовлені особливості дитини: висока чутливість, схильність до переживання окремих емоцій (страху, гніву тощо), а також соціальні причини — умови виховання в сім'ї, взаємини з близькими дорослими та ін.

Афективні діти, як правило, характеризуються як надчутливі: вони надмірно чутливі до подразників (голосного стукоту, яскравого освітлення, лементу тощо), чуйно реагують на тон звертання дорослих, інтонації. Цим дітям властиве глобальне відчуття непевності в усьому (гіпертрофія страху, передчуття невдачі). Ці симптоми можуть яскраво проявитись у старшому дошкільному віці, хоча виникають значно раніше.

Афект розуміють як нижчу стадію емоційного розвитку, що характеризується прив'язаністю до ситуації (завжди настає після подразника), короткочасністю, неусвідомленістю і яскравою зовнішньою виразністю. Виділено два типи афективної поведінки. До першого типу віднесені діти замкнуті, напружені, із пригніченим емоційним станом. Такі діти неодразу реагують на запитання, у них погане мовлення, незручність у рухах, малорухливість, скутість у спілкуванні. Діти другого типу, навпаки, відкриті у спілкуванні, легко вступають у контакт, активно спілкуються.

Доводячи гіпотезу про залежність афективної поведінки дітей дошкільного віку від рівня і специфіки уяви, ми звертаємось до розвитку уяви як основного засобу корекції ситуативно виникаючих афектів у дітей. Як основні характеристики поведінки афективних дітей виділяють метушливість, рухове розгальмування, нестриманість, дратівливість, мінливість настрою, схильність до агресивних реакцій. Причиною афективності поведінки дитини може стати неблагополуччя оточуючого середовища та відсутність коригувальних впливів. Негативним афективним переживанням відповідають такі форми поведінки, як: підвищена вразливість, упертість, негативізм, замкнутість, загальмованість, емоційна нестійкість. В основі негативних афектів лежать незадоволеність життєво важливих для дитини потреб, конфлікт між ними. Характер афективних переживань, особливості перебігу і способи їх подолання різні і залежать від індивідуальних особливостей розвитку дитини, а також від способу життя.

Великий вплив на виникнення афективності поведінки дітей мають відносини в сім'ї, особливості в задоволенні (або невдоволенні) потреби в спілкуванні з близькими дорослими. Сім'я є джерелом виявлення різноманітних труднощів у поведінці дітей, разом з тим наголошується значимість сім'ї у психології реабілітації дитини. Окрім того, на сьогодні є дані, що саме формування особистості дитини може відбуватися тільки у стосунках типу сімейних.

Значна частина дітей з афективними проявами в поведінці залякуються батьками, які вважають, що поведінка в житті дитини ніяк не відкарбується на нервовій системі дітей. Ми відмітили кілька типових рис виховання в сім'ї, що призводять до афективної поведінки: в сім'ї є хтось (можливо

і не один) дуже авторитетний, волі якого повинні підкорятися всі інші члени сім'ї; надмірна опіка, нагляд за дитиною; залякування дитини; відсутність умов для організації спільної діяльності дитини з іншими дітьми; небажаний перегляд телепередач, в тому числі й телепередач із дорослими сюжетами; пред'явлення дитині непомірних вимог як у сфері соціальної, так і в інтелектуальній; часті переміщення з квартири в квартиру, з дому в дім; страх і труднощі дитини підлягають різкій критиці з боку дорослих, слугують приводом для докору і глузування з дитини. На основі виділених рис виховання часто виявляються афективні реакції в поведінці дітей. Розпочаті деякі спроби корекції відхилень у поведінці дитини. Відповідні зміни в соціальному оточенні, спеціальні методи впливу можуть зняти небажані емоційні реакції і попередити виникнення деструктивних афектів у поведінці дітей.

Висновки. Таким чином, якщо на початковому етапі розвитку емоційної регуляції афект виконує найважливіші функції (сигнальну, орієнтовну, спонукальну), то в більш старшому віці афективність поведінки може викликати ускладнення в розвитку дитини. Стійкі афекти деструктивного характеру не тільки ускладнюють психічний розвиток, а й можуть спричинити значне його перекручування, привести до незворотних наслідків. Адже визначення характеру афективності дитини, її показників — важливе питання на всіх етапах розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Вилунас В. К.* Психологические механизмы мотивации человека. — М.: Изд-во МГУ, 1990. — 284 с.
2. *Выготский Л. С.* Проблема эмоций // Вопросы психологии. — 1958. — № 3. — С. 22–31.
3. *Кравцов Г. Г.* Принцип единства аффекта и интеллекта как основа личностного подхода в обучении детей // Вопросы психологии. — 1996. — № 6. — С. 53–64.
4. *Лебединский В. В., Никольская О. С., Баенская Е. П., Либлинг Е. П.* Эмоциональные нарушения в детском возрасте и их коррекция. — М.: МГУ, 1990. — 194 с.
5. *Леонтьев А. М.* Потребности, мотивы и эмоции. — М., 1971.
6. *Holt R. R., Klein G. S.* Drive or wish? A reconsideration of the psychoanalytic theory of motivation / M. M. Gill, P. S. Holzman (Eds.) Psychology versus metapsychology Psychoanalytic essays in memory of George S. Klein // Psychological Issues, 1976. — Vol. 9. — № 4. — P. 158–197.
7. *Rappoport D.* Emotions and memory. — N.-Y., Scien Editions, 1961. — 366 p.
8. *Singer J., Shliossberg H.* Cognitive, social and psychological determinations of emotional states // Psychological Review. — 1962, 69 (5). — P. 379–399.
9. *Schactel E. G.* Metamorphosis. — N.-Y., Basic Books, 1959. — 407 p.

САМОАНАЛІЗ У СФЕРІ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ

Любов Кравець, кандидат педагогічних наук, завідувач кафедри педагогіки
Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту імені Тараса Шевченка
УДК 377. 35

Статтю присвячено висвітленню проблеми практичної підготовки майбутнього вчителя. Зокрема, основна увага приділяється таким вагомим чинникам, як аналіз, самоаналіз, які впливають на формування майбутнього педагога. Розкрито специфіку самоаналізу, його компоненти. Розглянуто наслідки дослідження професійно та життєво значущих характеристик особистості студентів.

Ключові слова: аналіз, самоаналіз, рефлексія, професійна підготовка, майбутній педагог.

Статья посвящена проблемам практической подготовки будущего учителя; в частности, основное внимание обращено на факторы — анализ и самоанализ, которые влияют на формирование будущего педагога. Раскрыты специфика самоанализа, его компоненты. Рассмотрены результаты исследования профессионально и жизненно важных характеристик личности студентов.

Ключевые слова: анализ, самоанализ, рефлексия, профессиональная подготовка, будущий педагог.

The article reveals the problem of practical training of the future teacher. The main attention is paid to the most essential factors such as analysis, self-evaluation which influence on the future educator's development. The peculiarities of self-evaluation and its components are dealt with. The investigation results of the professional and life-essential characteristics of the student as an individual are analyzed.

Key words: analysis, self-evaluation, reflection, professional training, the future teacher.

Постановка проблеми. Одним із важливих завдань педагогіки і психології вищої школи є вивчення особливостей студентської молоді та її адаптації до професійної діяльності. Уміння самостійно і творчо працювати — це ті головні риси, які характеризують готовність фахівця до вказаної діяльності. Для того, щоб підготувати майбутнього вчителя, здатного ефективно працювати в школі, необхідні: відповідна система навчального процесу та його забезпечення, досвідчені викладачі, належний рівень взаємин

між ними та студентами, наявність у студентів стимулів до навчання. Самостійна і творча робота студентів — вагомий складник навчального процесу. Це активна пріоритетна форма навчання, здійснюваного під педагогічним керівництвом викладачів. Саме вона вимагає того, щоб студенти оволоділи навичками аналізу та самоаналізу, що є необхідним для професійного становлення майбутніх педагогів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Самоаналіз був предметом дослідження багатьох сучасних зарубіжних і вітчизняних педагогів-науковців. Певні аспекти його формування розглянуто у працях Л. А. Аврамчук, О. Л. Главацької, І. А. Зязюна, Л. Г. Терлецької. Однак з'ясування психолого-педагогічних передумов виникнення самоаналізу, їх обґрунтування, систематизація й конкретизація потребують спеціального поглибленого розгляду.

Формулювання мети статті. Ми ставили за мету виявити психолого-педагогічні умови й чинники формування самоаналізу у майбутніх педагогів, визначити його види і стратегії.

Виклад основного матеріалу. Важливим фактором у формуванні рефлексії є самоаналіз, тобто аналіз свого внутрішнього світу, своєї діяльності, який полягає у зіставленні запланованого з тим, що зроблено або могло бути зроблено, а також у виокремленні певних рис, якостей для детального вивчення [5, с. 40].

Сучасна дослідниця Л. Терлецька характеризує самоаналіз як розгляд, вивчення своїх вчинків, переживань, що передбачає виділення відповідних складових і визначення певних елементів, а також аналіз властивостей. Самоаналіз охоплює такі структурні компоненти, як: відчуття, переживання, усвідомлення, опір, інсайт, прийняття, катарсис. Відчуття, які можуть бути предметом самоаналізу, викликають не зовнішні органи чуттів (зір, слух, смак, дотик, нюх) чи певні внутрішні органи людського тіла. У цьому випадку йдеться передусім про різні відчуття, почуття, наповнені психологічним змістом. Вони бувають сильними, тяжкими (занепокоєння, страждання, страх, незахищеність, розпач, ненависть, сором, безвихідь тощо). У позитивній частині спектра — це яскраві прояви сутності, стійкі й тверді переконання, бурхлива радість тощо. До легких і слабких належать тонкі відчуття (звичайні позитивні та

негативні почуття й емоції, легке занепокоєння, усвідомлення тих чи інших властивостей особистості, внутрішній стан спокою та ін. [7].

За С. Рубінштейном, переживання є специфічною рисою, яка, виражаючись по-різному, наявна в будь-якому прояві свідомості. Переживання завжди виступає в єдності та взаємозв'язку з іншим аспектом свідомості — знанням. У переживанні відображається особистісно значуще з усього пізнаваного в об'єктивній реальності про самого себе [7, с. 35]. Переживання не є абсолютно суб'єктивним явищем, оскільки, як зауважує згаданий психолог, воно, по-перше, є переживанням чогось і, по-друге, його специфічно особистісний аспект означає не випадання його з об'єктивного плану, а включення у певний план, співвіднесений із особистістю як реальним суб'єктом [7, с. 35].

Перебіг особистісних переживань від неусвідомлення до реального факту свідомості та самосвідомості закономірно пов'язаний із розвитком пізнання людини, її мотивації, діяльності та поведінки. Трансформація переживань у напрямку від неусвідомлених до чітко усвідомлених — одна з необхідних умов зростання й удосконалення рівня самосвідомості й свідомості загалом [7, с. 36]. Небажання приступити до самоаналізу, захисні емоційні реакції, стримування, відкрите протистояння проблемі — це прояви опору. Його подолання та розв'язання проблеми внаслідок самоаналізу веде до певного розуміння — інсайту. Прийняття — це оцінка суб'єктом певної ситуації, проблеми, вибору, стратегії, риси характеру з погляду подальшої зміни ситуації, розв'язання проблеми, можливості зробити вибір, змінити стратегію, рису чи своє ставлення до неї [7, с. 37].

Катарсис допомагає людині краще розібратись у своїх проблемах, сприяє особистісному зростанню. Займаючись самоаналізом, вона починає одержувати повідомлення «з середини» самої себе — усвідомлювати свої власні відчуття: страху, злості, гордості, самовдоволення тощо. Тим самим людина стає відкритішою для змін, що відбуваються з нею, та здатною відчувати почуття, вона вчиться чути себе [7, с. 47].

Важливого значення процесу самоаналізу надає Т. Колишева, виокремлюючи самоаналіз первинний й узагальнювальний. Первинний самоаналіз, що виникає під час виявлення й осмислення тієї чи іншої суперечності, стосується передовсім емоційно-експресивної характеристики вчителя. Це своєрідна діагностика самого себе, метою якої є осмислення причин виникнення суперечностей і критичний аналіз власних особистісних якостей, а основою — нагромаджений досвід, отриманий ззовні (від учнів, колег). Узагальнювальний самоаналіз Т. Колишева

поеднує із завершальним етапом рефлексивної діяльності, коли провідним стає узагальнення наслідків первинного самоаналізу й саморегуляції. Воно забезпечує глибше усвідомлення й оцінювання аналізованих процесів, фактів, зокрема реалій педагогічної дійсності, а також вихід у сферу практичного застосування результатів рефлексивного аналізу у професійній діяльності [4].

Виховний ефект самоаналізу полягає в тому, що він дає змогу встановити причинно-наслідкові зв'язки в діях і вчинках. Одну й ту саму дію можуть викликати різні збуджувальні чинники — якості особистості, спосіб життя, стресовий стан (страх, гнів, радість, закоханість тощо). Доречно шукати головну причину, яка зумовлює поведінку. Якщо вона моральна, то необхідно діяти; якщо ж егоїстична — потрібно негайно зупинити себе.

З метою детальнішого вивчення проблеми аналізу та самоаналізу нами була використана модифікована методика «20 тверджень», розроблена М. Куном, Т. Макпартлендом [8]. У нашому дослідженні вона отримала назву «Хто Я як майбутній педагог?». Її основна пізнавальна цінність полягає в тому, що вказана методика дає змогу аналізувати самоставлення, сформульоване самим досліджуваним. М. Кун, Т. Макпартленд для зручності опрацювання отриманих результатів пропонують використовувати певні категорії, які за своїм змістом є досить близькими до визначених нами з урахуванням найважливіших характеристик респондентів. Зауважимо також, що нашим опитуваним була запропонована традиційна, хоча й дещо модифікована інструкція: «Задайте собі 20 разів запитання «Хто Я як майбутній педагог?» і 20 разів дайте на нього різні відповіді».

Докладніше розглянемо категорійний розподіл результатів, отриманих за допомогою методики «20 тверджень». Очевидно, що особа з розвиненішим самоаналізом формулює більшу кількість самохарактеристик. Загалом вважається, що дві-три самохарактеристики свідчать про надто низький рівень самоаналізу. А для того, щоб стверджувати про його достатній рівень у певного респондента, необхідно отримати від нього не менше 12 різних висловлювань.

У нашому випадку частотний аналіз виявив, що середня кількість відповідей респондентів — 7. Це демонструє недостатній рівень здатності до самоаналізу за всією вибіркою. Домінантні узагальнені категорії у порядку спадання кількості відповідних висловлювань наведено у табл. 1.

Установлено, що найбільше (65,0%) респондентів наголошують на винятковості власної особистості, підтверджуючи загальноприйняте твердження, що кожна людина прагне до самоствердження. У самоописах опитуваних найчастіше трапляються словосполучення на зразок: «са-

модостатня особистість», «професіонал своєї справи», «обізнана, грамотна, сучасна молода людина».

Таблиця 1 — Результати дослідження професійно та життєво значущих характеристик особистості студентів (120 осіб)

№ з/п	Категорія самоописів професійно та життєво значущих характеристик	Частотність висловлювань	
		Кількість респондентів	%
1	Домінантність власної особистості	78	65,0
2	Риси характеру	65	54,17
3	Матеріальні мотиви	43	35,84
4	Периферійні якості	36	30,0
5	Мрії, ідеали	23	19,17
6	Науково-пізнавальні мотиви	20	16,67
7	Мотиви самовиховання	18	15,0
8	Збереження власної індивідуальності	10	8,34
9	Релігійні переконання	9	7,5
10	Професійно-значущі мотиви	5	4,17
11	Мотиви соціального престижу. Сім'я	5	4,17
12	Здоров'я	4	3,34

Вагома частка респондентів (43,0% загальної кількості відповідей) вказують на незадоволеність собою, своїм соціальним статусом, на недостатню реалізованість. Вони наголошують, що дуже часто незадоволені собою, оскільки не вміють захистити, відстояти свої переконання, відчувають невпевненість серед незнайомих людей.

Значну частку в самохарактеристиках опитуваних становить сфера «риса характеру» — 54,17%. Студенти розуміють вагомість власних якостей, акцентуючи на тому, що відсутність будь-якої з них унеможливило б ефективне здійснення педагогічної діяльності. При цьому респонденти також наголошують на тому, що хотіли б володіти деякими іншими характеристиками, як-от: бути соціально активними, правдивими, справедливими, порядними, чесними та гідними людьми.

За даними дослідження, 35,84% студентів намагаються бути матеріально незалежними від батьків. На їхню думку, це «забезпечує свободу дій та умови самому відповідати за себе, дає можливість реалізувати себе в різних сферах». Матеріальний добробут стає для них підставою відчувати власну значущість та позитивно ставитися до себе. Зацікавленість студентів у високому рівні матеріального добробуту пояснюється високими потребами цього віку та низькою соціальною захищеністю. Вони також наголошують на необхідності впровадження у шкільну практику суб'єктивно-прагматичного методу стимулювання діяльності та поведінки, що створить такі

умови, за яких бути невихованим, неосвіченим, порушувати дисципліну і громадський порядок стає нерентабельно.

Поряд із домінантними якостями, респонденти виокремлюють периферійні (30,0%): привітність, почуття гумору, артистизм, наявність життєвого досвіду, зовнішня привабливість. Включаючи їх до переліку, вони наголошують на тому, що володіють ними недостатньо, однак хотіли б, щоб ці якості були їм притаманні.

Мрії, ідеали, фантазії студентів (19,17%) зазвичай не позбавлені прагматизму. Молоді люди прагнуть віднайти своє місце в житті, самореалізуватись, однак не впевнені у власних силах і покладають надії на батьків та державу, зацікавлену сприяти їхній самореалізації.

У сфері «Мотиви самовиховання» (15,0%) респонденти вказують, що професійне самовиховання у них розпочалося після ретельного ознайомлення з обраною професією, вимогами, які вона диктує. Тобто поштовхом стали: перехід з позиції «Я — студент, нехай мене вчать і виховують» на позицію «Я — майбутній спеціаліст. Я готую себе до важливої професії»; набуття досвіду самостійної роботи, спрямованої на отримання знань і певних умінь; розвиток особистості. Стимулом також була самостійна й творча діяльність під час педагогічних практик, яка постійно вимагала оновлення фахових знань і навичок. Перед собою студенти ставлять питання: «Яким педагогом я повинен стати?», «Що я вмію, що можу зробити, щоб здобути майбутню професію?».

У сфері «Збереження власної індивідуальності» (8,34%) висловлювання респондентів свідчать про їхнє прагнення до незалежності від інших і бажання зберегти неповторність, своєрідність власної особистості, своїх поглядів, переконань. Залежно від тривалості навчання та дорослішання студентів указаний показник виявляє тенденцію до зростання.

«Науково-пізнавальні мотиви» свідчать про притаманну студентам високу потребу у власних досягненнях (16,67%), тобто студенти прагнуть домогтися відчутних і конкретних результатів у будь-якій діяльності. Цю необхідність можна пояснювати характером самого навчання. Пізнавальні мотиви є високими серед першокурсників. На жаль, стосовно відповідного показника простежується тенденція до його зниження. Однак він залишається однією з найбільш значущих ціннісних орієнтацій студентів.

Цікавляться проблемами релігії 7,5% респондентів. Вони переконані, що школа і вчитель, формуючи науковий світогляд, повинні поважати релігійні почуття віруючих учнів та їх батьків, із належною повагою ставитись до релігії і священних книг, не допускати виникнення конфліктів, образ чи приниження гідності віруючих учнів.

Висловлень, що стосуються конкретних професійних рис педагога, виявилось порівняно небагато — 4,17%. Причому вони здебільшого мають форму надто узагальненої характеристики («майбутній новатор», «знавець своєї справи», «хороший спеціаліст» тощо). Це свідчить про те, що лише в окремих наших респондентів спостерігається саморефлексія передовсім глобального й дифузного характеру, спрямована на майбутню педагогічну діяльність. Професійна сфера для більшості студентів ще не набула того значення, якого вони надають навчанню та захопленням. Студенти нечасто замислюються над своїм завтрашнім днем. Професійне життя є для них невідомим і виглядає недостатньо привабливим. Їх набагато більше влаштовує безтурботне та більш звичне студентське життя, в якому навчання конкурує з їхніми улюбленими формами дозвілля.

Особливе зацікавлення викликають судження респондентів про ставлення до сім'ї та виховання дітей. Більшість із опитуваних (4,17%) не хочуть, щоб їхні майбутні чоловіки чи дружини були подібні до батьків респондентів. Про себе висловлюють наступне: «буду гарною дружиною і матір'ю», «оберігатиму традиції сім'ї», «буду другом для власних дітей», «буду нести відповідальність за свою сім'ю».

Респонденти, висловлюючи свої прагнення, які стосуються сфери «Мотиви соціального престижу» (4,17%), наголошують на тому, що хочуть мати справжніх друзів, бажають контактувати з різними людьми, особливо з ровесниками, причому не тільки зі своєї країни, але й з-за кордону. При цьому студенти характеризують себе так: «люблю подорожувати», «легко знаходжу спільну мову з людьми», «у спілкуванні з людьми шукаю розуміння та співчуття».

У сфері «Здоров'я» (3,34%) респонденти виокремлюють духовне, особистісно соціальне, розумове (інтелектуальне), емоційне (психічне), фізичне здоров'я. Вони розуміють, що людині необхідно приділяти значну увагу виявленню і стимуляції резервів здоров'я, дбати про збалансоване харчування, зважати на важливу роль рухової активності, знати принципи та методи загартування. Студенти усвідомлюють важливість таких чинників здорового способу життя, як регулярний сон, особиста гігієна, дотримання основ раціонального харчування і контроль за

нормальною масою тіла; піклування про фізичне здоров'я, дотримання основ моральності; відсутність або відмова від звички палити, помірність у вживанні алкоголю або повна відмова від нього, профілактичні медичні огляди, що дають змогу виявити можливі захворювання і вчасно розпочати лікування.

Висновки. Отримані результати дослідження свідчать, що домінують спрямованість студентства на власну особистість, індивідуальні особливості, а також на внутрішні конфлікти чи проблеми. Встановлена наявність загального потенціалу для розвитку рефлексії, проте він є недостатнім у сфері професійної ідентифікації майбутніх фахівців. У перспективі наслідки цього дослідження стануть базою для розроблення спеціальної технології формування самоаналізу в майбутніх педагогів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аврамчук Л. А. Формування активної пізнавальної діяльності студентів / Лідія Андріївна Аврамчук // Педагогіка і психологія. — 1997. — № 3. — С. 122–126.
2. Главацька О. Л. Основи самовиховання особистості: навч.-метод. посіб. / Ольга Леонідівна Главацька. — Тернопіль : Кондор, 2008. — 206 с.
3. Киричук О. І. Виховання в учнів інтересу до навчання / Олена Іванівна Киричук. — К. : Знання, 1986. — 46 с. — (Серія VII «Педагогіка»).
4. Колишева Т. А. Подготовка учителя музыки к профессионально-личностной рефлексии в высшем педагогическом образовании: автореф. дисс. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теория и методика обучения и воспитания» / Т. А. Колишева. — М., 1997. — 51 с.
5. Кун М. Эмпирическое исследование установок личности на себя / М. Кун, Т. Макпартленд // Современная зарубежная социальная психология : тексты / [под ред. Г. М. Андреевой, Н. Н. Богомоловой, Л. А. Петровской]. — М. : Москов. гос. ун-т. — 1984. — С. 180–187.
6. Педагогічна майстерність: підруч. для студ. вищ. пед. навч. закл. / [І. А. Зязюн, Л. В. Крамушенко, І. Ф. Кривонос та ін.] / за ред. І. А. Зязюна. — 2-ге вид., доп. і перероб. — К. : Вища школа, 2004. — 422 с.
7. Терлецька Л. Г. Технологія самоаналізу / Л. Г. Терлецька. — К. : Главник, 2005. — 95 с. — (Серія «Психологічний інструментарій»).
8. <http://www.psy-research.ru/test/804019>

Розділ XVII

ПСИХОЛОГІЯ І ПЕДАГОГІКА ОСІБ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ

ЗНАЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ СИСТЕМ І СТРУКТУР ЩОДО ЗМЕНШЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ГАНДИКАПНИХ РЕАКЦІЙ

Олег Ставицький, кандидат психологічних наук, професор кафедри психології
Рівненського інституту Університету «Україна»
УДК 159.923.3:004.9

У статті визначаються взаємозв'язок гандикапних проявів і інформаційних систем, а також вплив інформаційних структур на сприйняття особистістю людей з особливими потребами та формування ставлення до них.

Ключові слова: гандикапізм, інвалідність, інформаційна система, стереотип, стигма.

В статье определяются взаимосвязь гандикапных проявлений и информационных систем, а также влияние информационных структур на восприятие личностью людей с особенными потребностями и формирование отношения к ним.

Ключевые слова: гандикапизм, инвалидность, информационная система, стереотип, стигма.

The article is defining the relationship of handicap's displays and information systems and the influence of information structures on the perception by personality of disabled persons and forming the attitude to them too.

Key words: handicaps, disability, information systems, stereotypes, stigma.

Постановка проблеми. У сучасному суспільстві гандикапізм набуває дедалі більшого поширення, що виражається в неготовності соціуму до взаємодії з інвалідами, прийняття їх як пов-

ноправних членів, створення умов, які б сприяли їх самореалізації. Враховуючи це, актуальним є дослідження чинників та умов, що викликають негативне ставлення до неповносправних, прояв стосовно них гандикапних реакцій з боку людей без функціональних обмежень.

Враховуючи це **метою** статті є виявлення впливу інформаційних систем на формування та прояв гандикапізму.

Теоретико-методологічними засадами дослідження стали наукові праці таких вчених, як О. Г. Івахненко (індуктивний метод самоорганізації складних систем, теорія прийняття рішень в умовах невизначеності), В. М. Кунцевич (синтез оптимальних і адаптивних систем, стійкість систем), Е. Г. Петрова (методи багатокритеріальної оптимізації, моделі багатofакторного оцінювання), Ю. К. Тодорцева (моделювання режимів і координаційне управління енергоблоками), П. Брусиловський, Т. Мюррей, О. І. Башмаков, В. О. Семікін, А. Ф. Манако, К. Ф. Мазурок (моделювання навчального контенту програмних систем), Г. М. Єлізаренко, В. С. Аванесова, В. М. Сороко, С. Станкова (проблема автоматизації інформаційних систем) та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Гандикапізм і гандикапність є небезпечними соціально-психологічними явищами, оскільки виступають як прояви негативних тенденцій ставлення суспільства до соціальних меншин, однією

з яких є люди з функціональними вадами. Враховуючи це, профілактика та корекція цих явищ є одним із завдань, що стоять перед психологами та соціальними працівниками. В основі профілактичної роботи лежить виявлення тих факторів, які зумовлюють появу гандикапних реакцій. Одним з них, на нашу думку, є вплив інформаційних систем на сприйняття людей з інвалідністю та вироблення адекватного ставлення до них.

Слово «система» має грецьке походження й означає «ціле, утворене з окремих частин». Світ навколо нас сповнений системами — механізмами, живими істотами, спільнотами людей, тобто системами механічними, біологічними, соціальними, інформаційними тощо [3].

Найбільш узагальнений погляд на інформаційну систему зумовлює її розуміння як сукупності організаційних і технічних засобів для збереження та з метою забезпечення інформаційних потреб користувачів. Інформаційні системи здавна знаходять (в тому чи іншому вигляді) досить широке застосування в життєдіяльності людства. Це пов'язано з тим, що для існування цивілізації необхідний обмін інформацією — передача знань як між окремими членами і колективами суспільства, так і між різними поколіннями. Інформаційні системи існують з моменту появи суспільства, оскільки на кожній стадії його розвитку існує потреба в управлінні. Місією інформаційної системи є виробництво потрібної для організації інформації, що використовується для ефективного всіма її ресурсами, створення інформаційного та технічного середовища для управління її діяльністю [2].

У контексті означеної проблеми ми розглядатимемо психологічні аспекти інформаційної системи, оцінюючи її вплив на життєдіяльність особистості, сприйняття нею об'єктів оточуючої дійсності.

У будь-якій інформаційній системі вирішуються завдання трьох типів: завдання оцінки ситуації (деколи їх називають завданнями розпізнавання образів); завдання перетворення опису ситуації (розрахункові завдання, завдання моделювання); завдання прийняття рішень (в тому числі й оптимізаційні) [2].

Розглянемо їх у контексті формування гандикапних реакцій. Завдання оцінки ситуації полягає в аналізі взаємодії з інвалідом, визначення її значення для людини без функціональних обмежень, її потреб та можливостей, оцінці витрат та вигоди від цієї взаємодії, формування першого враження, що зумовлює сприйняття інваліда з позитивної, негативної чи нейтральної позиції. Оцінювання здійснюється ірраціонально та відбувається на підсвідомому рівні.

Завдання перетворення опису ситуації передбачає більш глибокий аналіз взаємодії, інтерпре-

тацію ситуації з урахуванням характеру інтеракції, вироблення певного ставлення до неповносправного як об'єкта оцінки.

Завдання прийняття рішень полягає у виробленні поведінкових стратегій щодо взаємодії з інвалідизованою людиною, що базуються на когнітивній (раціональній) та емоційній (ірраціональній) її оцінці. Джерелом гандикапності в даному контексті є сприйняття людини з особливими потребами як загрозливого об'єкта, що виражається у випадку актуалізації фобічних реакцій, викликаних страхом за своє здоров'я, та думками про можливість опинитись на її місці. Іншим варіантом запуску гандикапних тенденцій є відчуття власної переваги над інвалідом, ставлення до нього як до неповноцінної людини. У випадку оцінки неповносправного як об'єкта, що викликає страх, людина намагатиметься уникнути ситуації взаємодії з ним шляхом дистанціювання та прояву відчуженості. В іншому ж випадку людина може відкрито виявляти ворожість, поводитись агресивно, або ж приховувати своє негативне ставлення та поводитись зверхньо, підкреслюючи різницю між собою та інвалідизованим. Усі ці способи взаємодії є деструктивними та вказують на наявність гандикапності.

Виділяють такі складові інформаційної системи, як засоби фіксації і збирання інформації, засоби передачі відповідних даних і повідомлень, засоби збереження інформації, засоби аналізу, обробки і представлення інформації [2].

Фіксація та збирання інформації відбуваються в процесі набуття індивідуального досвіду особистості, залежить від контексту взаємодії з людиною, яка має інвалідність, і характерологічних особливостей людини, що здійснює оцінку.

Передача інформації здійснюється з покоління в покоління, а також за рахунок впливу на оцінку людини з обмеженими можливостями первинної й референтної груп, до яких належить особистість, що здійснює оцінку. Інформація передається також опосередковано, через засоби масової інформації та вплив наявних у суспільстві стереотипів.

Зберігається інформація на паперових і електронних носіях, що містять певну інформацію про неповносправних та відомості щодо ставлення до них суспільства.

Аналіз і обробка інформації можуть відбуватись як на свідомому, так і на підсвідомому рівнях. Стереотипи, що панують в суспільстві, засвоюються особистістю на рівні підсвідомості та значною мірою впливають на оцінку інваліда людиною. Стереотипи складаються зі спрощених уявлень про об'єкт та не відображають його сутності, оскільки є схематизованим представленням лише деяких його властивостей. Оцінка об'єкта на свідомому рівні відбувається тоді, коли

особистість має змогу самостійно оцінити людину з обмеженими можливостями та зробити висновки про її якості. Актуалізація когнітивного компонента свідомості сприяє отриманню об'єктивного та чіткого уявлення про об'єкт оцінки.

Чинником, що впливає на виникнення гандикапних реакцій, є інформаційна боротьба. Ідея інформаційної боротьби ґрунтується на використанні двох важливих факторів, виходячи з того, що життєдіяльність сучасного суспільства дедалі більше залежить від інформації, обсяги якої постійно зростають, а також від того, наскільки ефективні рішення приймаються на її основі. Отже, мішенню інформаційної боротьби є процес прийняття рішень. Боротьба ведеться шляхом впливу як на свідомість і підсвідомість людей, так і на ту інформацію, на підставі якої приймаються рішення. У свою чергу, вплив на інформацію може здійснюватися безпосередньо (введенням об'єкта впливу в оману) або опосередковано (шляхом впливу на технічні засоби і системи, які забезпечують збирання, нагромадження, опрацювання та поширення інформації). Методи впливу визначають особливості сфер, в яких ведеться інформаційна боротьба [4].

У контексті формування гандикапних реакцій інформаційна боротьба відбувається за рахунок наявності, з одного боку, даних, які свідчать про неповноцінність інвалідів, їх нездатність пристосуватися до умов життя в здоровому суспільстві, а з іншого — даних про значні успіхи окремих людей з інвалідністю в певних видах діяльності, їхню соціальну активність та високі адаптаційні можливості. Оскільки негативні стереотипи щодо інвалідів тривалий час панували в суспільстві, що слугувало їх закріпленню, соціум схильний сприймати людей з обмеженими можливостями як тягар, осіб нездатних піклуватися про себе та приносити користь, які хочуть підлаштувати інших під себе, вимагаючи спеціальних пільг та умов життя. Відповідно свідомість людей налаштована на підтвердження існуючих в них уявлень та відкидає інформацію, що їм суперечить. Інформаційна боротьба в даному контексті повинна розглядатись як зіткнення стереотипних уявлень, де інвалід представлений як особа безпорадна, пасивна та залежна, з уявленнями, де людина з обмеженими можливостями виступає як активний член суспільства, здатний до самореалізації та гармонійного розвитку. Отже, зміна суспільних уявлень про неповносправних є важливою умовою профілактики та корекції гандикапізму.

Процес зміни стереотипів ускладнюється підсвідомим бажанням особистості підтримувати сталу та цілісну картину навколишнього світу. Якщо уявлення вже сформувалось та, як у випадку стереотипів, перейшло на підсвідомий рівень,

людині важко його змінити, оскільки це загрожує цілісності її уявлень про зовнішній світ.

На думку У. Антона, інформаційні системи, наявні в кожній людині, можна розділити на кілька груп: це оральна система біовиживання, анальна територіальна система, семантична часова система та соціосексуальна система [1].

Оральна система біовиживання включає в себе імпринти, тобто фіксовані моделі поведінки, що формуються, починаючи з раннього дитинства в процесі набуття досвіду. Особливості взаємодії зі світом сприяють набуттю захисної позиції, що виявляється у прагненні уникати всього незнайомого, що сприймається як загроза, та передбачає залежність, пошук захисту у значущих осіб, нездатність самостійно приймати важливі рішення, або ж активної позиції, спрямованої на пізнання оточуючої реальності, прагнення до всього нового.

У. Антон підкреслює існування цілого поведінково-понятійного комплексу: «відраза до нової їжі — неприйняття «радикальних» ідей — расизм — націоналізм — сексизм — ксенофобія — консерватизм — фашистські ідеології». Це зумовлено наявністю неофобічного імпринта в системі біовиживання. І навпаки — у тих, хто любить експериментувати, наявним є неофілічний імпринт, що визначає прагнення досліджувати світ у всіх його проявах, а не дотримуватися якої-небудь однієї статичної моделі світу. Оскільки механічні біохімічні рефлекси на цьому рівні «невидимі», встановлена в дитинстві інформаційна система управляє всіма пізнішими інформаційними системами (або «особистостями») непомітно для свідомого *Ego* [1].

Переважання першої позиції зумовлює консерватизм, страх перед змінами, неприйняття всього незвичного. Саме така позиція може стати основою формування гандикапності, оскільки інвалід сприймається як людина, відмінна від особи, що його сприймає. Відшукуються відмінності, які стають визначальними у сприйнятті людини з обмеженими можливостями та формуванні ставлення до неї. Інвалід оцінюється як «інший» і відповідно як «чужий», що зумовлює його неприйняття та прояви гандикапних реакцій, які перебігають переважно за фобічним типом. Неповносправний викликає в людини безфункціональних обмежень страх і тривогу, що спонукає її до уникнення взаємодії з ним, негативно до нього ставлення.

Анальна територіальна система закладається на стадії, коли дитина вчиться ходити. У цей період у неї формується система територіальних синергетичних імпринтів і кондиціонувань. Ті, в кого в цій системі переважає імпринт домінування, все своє життя прагнуть до влади; ті ж, хто має імпринт покірності, мають потребу

в керівництві ними. Більшість людей перебувають десь між цими крайнощами, приймаючи мазохистську позицію стосовно тих, хто перебуває «нагорі», і садистську позицію — стосовно обраних жертв, що перебувають «унизу». «Я» (інформаційна система) на цьому рівні може функціонувати як домінуюче «я» або «нормальна» особистість у тих, чиє життя зосереджено на владі, або залишатися «латентним», виявляючись тільки в конфліктних ситуаціях [1].

На нашу думку, позицією, що зумовлює виникнення гандикапних реакцій, в даному контексті є позиція підкорення. Оскільки особистість змушена займати підпорядковану позицію щодо багатьох людей, яких вона вважає вищими за статусом чи за іншими показниками, вона відчуває невдоволеність та фрустрацію потреби в домінуванні. Щоб позбутися негативних емоцій, така людина може вести себе зверхньо та грати домінуючу роль при взаємодії з інвалідом — як з людиною слабшою, нездатною себе захистити. Таким чином, людина з особливими потребами стає «цапом відбувайлом», а людина, принижуючи його, відчуває власну силу та значущість хоча б у межах цієї взаємодії, оскільки не ризикує виявляти домінантність з іншими людьми.

Іншим варіантом прояву гандикапності є ситуація, коли домінантність людини, яка є переважачим механізмом взаємодії, не є свідченням її впевненості, незалежності та самостійності, а виступає як компенсаторна реакція, що виникає через зневіру у власних силах, відчуття слабкості та безпомічності, що приховується та завуальовується зовнішньою демонстрацією лідерських якостей та впевненої поведінки. У даному разі в людини наявною є потреба у постійному самоствердженні через доведення власної сили шляхом приниження більш слабкої людини, якою може стати інвалідизована людина.

Територіальна система активується в умовах протиставлення своєї та чужої груп. Часто чужою групою виступають інваліди як соціальна меншина, зі специфічними потребами, умовами життя, рисами зовнішності, що зумовлені інвалідизуючим дефектом. У даному разі люди без функціональних обмежень протиставляють себе інвалідам, ґрунтуючись не на більшості спільних ознак, а на підставі відмінностей. Оскільки група неповносправних сприймається як «відмінна» та «чужа», здоровий соціум її не приймає, демонструючи гандикапні реакції, що можуть мати форму агресивної поведінки, ворожості та цькування, або ж пасивну форму, виявляючись в небажанні спілкуватись та взаємодіяти з інвалідами, перебувати з ними в одному приміщенні тощо.

Семантична часова система виникає тоді, коли дитина знайомиться із мовою, тобто визнає,

що соціальні правила гри наповнені ярликами та мітками, а значить, імпринтується й кондиціонується нова інформаційна система, що потім може рости та розвиватися протягом усього життя. Часова функція символізму надає людям можливість використання накопиченого за довгий термін досвіду. Якщо імпринти в перших двох інформаційних системах розділяють людей на дві великі групи — консерваторів і піонерів, людей, які домінують і підкоряються, то семантична система уможливорює подальшу диференціацію, наділяючи людство великим числом племінних відмінних якостей — як корисних, так і шкідливих. «Я», що існує в цій системі, потребує більше «часу», ніж «я» у територіальній системі чи системі біовиживання. Ця система дає можливість, розробляючи й розвиваючи свою реальність, або тунель реальності, досягти вищого ступеня творчості, коли людина починає «винаходити» зовсім нову й індивідуалізовану фразеологію буття загалом [1].

Семантична часова система ґрунтується на ярликах і стереотипах, уявлення про які людина отримує, починаючи з раннього дитинства, та які закріплюються в її свідомості в подальшому житті за рахунок впливу близького оточення, референтної групи та засобів масової інформації.

Ця система відіграє значну роль у формуванні гандикапності, оскільки суспільство насичено негативними стереотипами й установками щодо інвалідів. У суспільній свідомості люди з обмеженими можливостями представлені як особи неповноцінні, нездатні про себе подбати, пасивні та наділені низкою негативних властивостей. Стийким є уявлення, що інваліди не повинні прагнути до інтеграції в здорове суспільство, оскільки не зможуть в ньому адаптуватися, а повинні бути ізольовані у спеціальних закладах. Досить поширеною залишається стигма, відповідно до якої неповносправний оцінюється як людина «другого гатунку», що не здатна вести повноцінне життя та приносити користь суспільству.

Засвоюючи ці стереотипи та стигми, особистість формує у власній свідомості негативний образ інваліда, який сприймається як тягар для суспільства. У відповідності з цим образом виникає і негативне ставлення до нього, що виявляється у вигляді гандикапних реакцій.

Соціосексуальна система активізується у період настання статевої зрілості. Як правило, імпринти й генетика відіграють основну роль, а кондиціонування та навчання модифікують, але при цьому рідко радикально змінюють генетико-імпринтні імперативи. Якщо оточення формує в людини сексуально-позитивний імпринт, її доросла сексуальність матиме радісний і навіть «трансцендентний» характер; якщо ж оточення

формує сексуально-негативний імпринт, сексуальність назавжди залишиться для неї проблематичною. «Я» або «Его» в цій системі легко навчається цивілізованих норм, «етиці», якщо сексуальний імпринт не має сильних негативних компонентів. Коли ж в імпринті присутні негативні або «перекручені» компоненти, етичні норми нівелюються і в результаті або кристалізується особистість «поза законом», або виникає дуалізм [1].

Соціосексуальна система дає можливість не тільки сформуванню поведінкових патернів, що стосуються набуття інтимного досвіду, а й закріпити уявлення про соціальні норми загалом, виробити мотивацію щодо переважання просоціальної поведінки над антисоціальною. При цьому прийняття етичних норм взаємодії в соціумі сприятиме корекції гандикапних проявів.

Отже, взаємодія всіх компонентів інформаційної системи дає змогу отримати дані щодо об'єкта, який оцінюється, сформуванню ставлення до нього та виробити найбільш адекватну поведінкову стратегію.

Висновок. Інформаційна система забезпечує отримання відомостей про зовнішній світ та визначає специфіку взаємодії з об'єктами оточуючої реальності. Такі уявлення формуються за рахунок дії багатьох факторів, серед яких можна виділити вплив на оцінку певного об'єкта близького оточення, референтної групи, засобів масової інформації, особливостей особистості, що здійснює оцінку.

Зменшенню прояву гандикапних реакцій сприятиме зміна негативних уявлень соціуму щодо інвалідів; зникнення стереотипізованого їх сприймання, що не дає змогу побачити справжні якості та можливості людей з функціональними обмеженнями; вироблення готовності до взаємодії інвалідів і соціуму, що полегшило б процес їх інтеграції в здорове суспільство; пропаганда позитивного образу інвалідизованої людини в засобах масової інформації.

Перспективним напрямком дослідження є подальший аналіз факторів, що впливають на формування гандикапізму і гандикапності, та розроблення системи профілактики та корекції цих явищ як на індивідуальному, так і на суспільному рівнях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антон У. Квантовая психология. Как работа Вашего мозга программирует Вас и Ваш мир / Антон У. [Електронний ресурс]. — Режим доступа: <http://bookap.info/trans/quantumpsy/gl19.shtm>
2. Інформаційна система // Вікіпедія [Електронний ресурс]. — Режим доступа: http://uk.wikipedia.org/wiki/Інформаційна_система
3. Інформаційні системи та технології [Електронний ресурс]. — Режим доступа: http://informatic-10.at.ua/index/informacijni_sistemi_ta_tekhnologiji/0-29
4. Інформаційно-психологічні операції: концептуальні підходи НАТО і провідних країн світу [Електронний ресурс]. — Режим доступа: <http://ua.textreferat.com/referat-10527-3.html>

Розділ XVIII

ПРИКЛАДНІ ПЕДАГОГІЧНІ КОМУНІКАЦІЇ

ПРОБЛЕМАТИКА МЕТОДИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ У ЗВ'ЯЗКУ З ВИМОГАМИ СУЧАСНИХ РЕАЛІЙ

Євгенія Бази́ка, кандидат психологічних наук, доцент кафедри «Психологія та корекційна освіта» Миколаївського міжрегіонального інституту Університету «Україна»
УДК 372.815.99 +004.5

У статті представлено проблематику інноваційних технологій навчання, зокрема дистанційного, яка має таку специфіку, як навчання студентів з особливими потребами. Висвітлені проблеми впровадження новітніх навчальних програм, розрахованих на інформаційну систему Інтернет, розроблення методичних рекомендацій та визначення відповідності очікувань студентів складеній програмі навчальної роботи.

Ключові слова: дистанційне навчання, самостійна робота студентів, очікування від дисципліни.

В статтє представлена проблематика інноваційних технологій обучения, в частности дистанционной, которая имеет такую специфику, как обучение студентов с особыми потребностями. Освещены проблемы внедрения новейших учебных программ, рассчитанных на информационную систему Интернет, разработки методических рекомендаций и определения соответствия ожидаемый студентов составленной программе учебной работы.

Ключевые слова: дистанционное обучение, самостоятельная работа студентов, ожидания от дисциплины.

Problematika of innovative technologies of teaching is presented in the article, in particular, by distance, which has such specific, as teaching of students with the special necessities. The problems of introduction of the newest on-line tutorials are lighted up counted on

the informative system the Internet, developments of methodical recommendations and determination of accordance of expectations of students, to the made program of educational work.

Key words: controlled from distance teaching, independent work of students, expectations from discipline.

Постановка проблеми. Побудова національної системи освіти в Україні передбачає новий підхід до професійної підготовки майбутніх кадрів, що означає потребу вести пошук ефективних форм і методів навчання, удосконалення програм, навчальних планів, розроблення нових навчальних методик, навчальних посібників.

Одним з пріоритетних напрямів державної політики щодо розвитку освіти є постійне рівня підвищення рівня якості освіти, оновлення її змісту та форм організації навчально-виховного процесу; органічне поєднання освіти і науки, розвиток педагогічної та психологічної наук, дистанційної освіти; запровадження освітніх інновацій, інформаційних технологій; створення індустрії сучасних засобів навчання і виховання, повне забезпечення ними навчальних закладів [4].

Реформування вищої освіти висуває нові вимоги перед викладачем, тепер він виступає не як транслятор знань, а як координатор. Такий підхід вимагає зміни форм роботи. Один із шляхів — використання нетрадиційних форм і методів навчання, їх урізноманітнення, посилення ролі самостійної роботи студентів. Більшість студентів необхідно вчити працювати самостійно.

Саме для цього викладачеві доцільно розуміти психологічні потреби студентства, які є дещо суперечливими: необхідність визнання; потреба структурування часу; очікування заохочення; бажання отримати позитивний результат за мінімальних зусиль; прагнення бути собою за будь-яких обставин; самоствердження через виділення з-поміж інших.

Наприклад, автор статті Н. В. Шавроцька виокремлює такі психологічні особливості, потреби, очікування майбутніх фахівців [9, с. 40–241]:

- інтелектуальний розвиток молоді, в якому спостерігається дещо поверхова обізнаність у певних аспектах питань, відсутність глибини знань, а нерідко і відсутність критичності сприйняття пропонованої інформації;

- фізичний розвиток: сучасна молодь не завжди випромінює красу і здоров'я — часто за ними приховуються слабке здоров'я та хвороби;

- особистісний розвиток: у даному аспекті сучасній молоді властива песимістична налаштованість на майбутнє (іноді навіть приреченість), труднощі із визначенням сенсу життя, слабка мотивація до праці, має місце страх самотності, не сумісний з успіхом. Нині юнаки та дівчата потребують віри, зокрема віри в себе, проте амбітні особи заявляють високий рівень домагань;

- громадянська позиція: більшість молодих людей розуміє необхідність бути свідомим громадянином, проте досить суперечливо тлумачить роль влади у житті суспільства;

- міжособистісні стосунки: представники сучасної молоді чутливі до неправди, скептичні, тонко розуміють підтекст; з одного боку — розкуті, з іншого — мають достатньо комплексів; нерідко виявляють залежність від думки інших, від моди; мають труднощі з розумінням власних почуттів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показав, що на сьогоднішній день процес навчання, тобто його інтенсивність, досягнув тієї критичної точки, за якої виникає необхідність в удосконаленні навчально-виховного процесу, запровадженні в навчальний процес нових технологій, які здатні розвивати творчі здібності, самостійність, неповторність кожної особистості та оптимізувати процес засвоєння набутих знань.

На думку Н. І. Подгребельної, «основним принципом дистанційного навчання є принцип свідомості та активності, в основі якого лежить самостійна робота студентів» [8]. Тому за умови включення засобів дистанційного навчання у традиційний освітній процес на практиці реалізується дидактичний принцип індивідуалізації навчання, що, в свою чергу пов'язаний із розвитком навичок самооцінки та самоконтролю, самостійності і самореалізації.

Низкою наукових досліджень [1; 2; 5; 6; 8] доведено, що в процесі дистанційного навчання, а також під час використання його засобів

у традиційному навчально-виховному процесі, у майбутніх фахівців соціономічного профілю формуються глибші мотиви, зокрема мотив самоорганізації, самонавчання, самостійного набуття та поновлення знань, які є основними принципами дистанційної освіти.

Ми підтримуємо думку Є. С. Полат про те, що наразі в умовах інформатизації суспільства потребою та необхідністю для людини є самостійне набуття знань [3]. З огляду на це, дистанційне навчання розглядає сучасного студента не як пасивного учасника навчального процесу, а як активного суб'єкта педагогічної взаємодії. Важливим є те, що в процесі дистанційного навчання під час віртуального спілкування надається змога для більш індивідуалізованого навчання, ніж під час традиційних способів засвоєння знань, де в основному переважає групова форма роботи.

Важливою складовою самостійної роботи студентів є те, що необхідні знання та навички не передаються від однієї людини до іншої, а їх необхідно набувати в результаті самостійної праці, без якої неможливо опанувати обрану професію. Саме тому зростає роль засобів дистанційного навчання, що засновані на принципах самостійної пізнавальної діяльності студентів.

Аналіз психолого-педагогічної літератури з розглядуваної проблеми свідчить про те, що якість самоосвіти, набутої внаслідок використання засобів дистанційного навчання, насамперед пов'язана з розвитком у студентів професійного ототожнення:

- 1) усвідомлення самим студентом особистісних цінностей. Для психолога це завдання не є складним, оскільки наразі відчувається гостра необхідність у фахівцях даної спеціальності;

- 2) емпатія до психологічних проблем, планування послідовних кроків вирішення даних проблем;

- 3) здатність мобілізації й актуалізації знань, вміння застосовувати теоретичні знання на практиці.

Сьогодні досить багато дослідників займаються питаннями дистанційної освіти та підготовки фахівців за допомогою сучасних інформаційних технологій (Абрамова Г. С., Гладко М. Л., Горбашко Е. А., Дьяченко М. І., Максименко С. Д., Мухина С. Л., Подгребельная Н. І., Подласий І. П., Подоляк Л. Г., Полат Є. С. та ін.). Але незважаючи на це, існує ще чимало дисциплін, не адаптованих під ДН (особливо тих, які мають практичне значення та справді більш спрямовані на самостійне опанування, що дало б змогу кожному студентові виробити свій індивідуальний темп роботи, ретельніше опрацювати ті моменти, які необхідні саме йому), як, наприклад, практикуми.

І досі не з'ясовано якогось оптимуму, балансу між дистанційним та класичним навчанням. На

думку автора статті, не слід захоплюватися якимось одним напрямком, мусять бути гармонійно задіяні різні форми. У цьому є цікавим вислів автора наукової статті Ю. В. Овод, яка стверджує, що заміна безпосереднього спілкування під час підготовки фахівців соціономічного профілю на спілкування за допомогою комп'ютера призведе до втрати певних професійних якостей. У даному випадку таке навчання призводить до того, що в студентів не розвинуті якості, які нададуть йому змогу поставити себе на місце іншої особи, що є важливим в процесі вирішення проблем останньої. Також у такому процесі не буде формуватися професійна мова та частково професійне мислення [7, с. 188–190]. Варто додати, що позбавлення майбутніх психологів безпосереднього навчання та спілкування і заміна його на спілкування в системі «людина — машина» призводять до труднощів у подоланні проблем в подальшій професійній діяльності, тобто до професійної некомпетентності. Тому, вважаємо, потрібно ретельно вивчати як переваги, так і недоліки різних форм навчання та вміло використовувати пріоритетні напрямки залежно від потреб і очікувань студентів.

Із аналізу досвіду дослідників, які займалися питаннями дистанційної освіти та підготовки фахівців завдяки сучасним інформаційним технологіям, можна з упевненістю говорити, що дистанційна система освіти забезпечує оволодіння студентами тими ж навичками та вміннями, які притаманні студентам денної форми навчання.

Основний матеріал. Усе викладене спонукало нас переглянути й модернізувати, відповідно до потреб та очікувань сучасного студентства, навчально-методичний комплекс з дисципліни «Практикум із загальної психології».

З одного боку, практикум із загальної психології для студентів фаху «практичний психолог» — це базис, основа основ загальних знань зі спеціальності, на якій базується їхній досвід, професійні вміння. Тому саме ця дисципліна повинна відповідати новітнім вимогам і сучасним технологіям навчання. З іншого боку, вона має бути адаптована під психологічні особливості, потреби, очікування майбутніх фахівців.

Спираючись на визначення дистанційного курсу, у статті С. В. Борисюк, — як комплексу навчально-методичних матеріалів та освітніх послуг, створених у віртуальному навчальному середовищі для організації дистанційного навчання (ДН) на базі інформаційних і комунікаційних технологій [1, с. 37–42], ми розробили навчально-методичний комплекс з дисципліни «Практикум із загальної психології» для студентів-психологів, адаптований під ДН. До того ж, ми провели попереднє опитування цих студентів на очікування від цієї дисципліни та більш сприйнятливий для них та бажану форму навчання.

Мета статті полягає у висвітленні проблематики впровадження новітніх навчальних програм, розрахованих на інформаційну систему Інтернет, розробки методичних рекомендацій та визначення відповідності очікувань студентів складеній програмі навчальної роботи.

Мета практикуму — поглиблення знань і формування практичних навичок студентів з використання сучасних психологічних технологій і методів у різних галузях професійної діяльності психолога, навичок особистісного самовдосконалення та саморозвитку; закріплення знань щодо функцій практичного психолога; ознайомлення з основними методами діагностики основних психічних процесів та способами їх корекції та розвитку.

Завдання практикуму із загальної психології включає поглиблення знань у галузі сучасних психодіагностичних технологій; закріплення навичок організації та проведення психологічного дослідження особистості; ознайомлення студентів з основними методиками діагностики та корекції сприйняття, пам'яті, мислення, уваги, уяви, особистісної сфери людини (емоційно-вольової, мотиваційної, пізнавальної сфер особистості, професійної спрямованості); оволодіння навичками впливу на власний емоційний стан у професійній діяльності. Предметом дисципліни «Практикум з загальної психології» є методи та форми практичної роботи психолога.

Даний курс належить до числа обов'язкових і входить до програми навчання бакалаврів. Курс має практичний характер і викладається на базі нової методології дослідження загальних психологічних процесів і явищ, а саме системно-структурного підходу. Його суть полягає в реалізації вимог загальної теорії систем, згідно з якою кожен об'єкт в процесі його дослідження повинен розглядатись як велика і складна система і водночас як елемент більш загальної системи. Важливим аспектом системного підходу є вироблення нового принципу його використання — створення нового, єдиного і більш оптимального підходу (загальній методології) до пізнання, для застосування його до будь-якого пізнаваного матеріалу, з гарантованою метою отримати найповніше і цілісне уявлення про цей матеріал, а структуризація дає можливість аналізувати елементи системи та їх взаємозв'язку в межах конкретної організаційної структури.

Цей курс включає множину практично корисних методів психодіагностики, призначених для вивчення різноманітних психологічних властивостей людей. За допомогою цих методик можна отримати до 170 приватних психодіагностичних показників, які характеризують психологію людей від пізнавальних процесів до особистості і міжперсональних стосунків.

Доводимо до уваги, що всі методи психодіагностики та практичні завдання розроблені в електронному вигляді для роботи на ПК (окрім тренінгових занять, які припускають роботу в групі) та відповідають таким **основним принципам** дистанційного навчання [1]:

– комп'ютеризації — перша принципово необхідна умова для реалізації дистанційної форми навчання;

– навчання без перешкод — відстань «студент — освітня установа» не може бути перешкодою для процесу навчання. Єдина інформаційна комп'ютерна мережа дає можливість розширити комунікативні можливості між викладачем і студентами;

– гнучкість навчального процесу — можливість вибору зручного графіка навчання та адекватного темпу опрацювання матеріалу;

– модульність — відповідно до навчального плану програма практикуму, яка адаптована під дистанційну форму навчання, розподіляється на серію модулів і передбачає вивчення студентами модулів з циклу професійно орієнтованих дисциплін;

– паралельність навчання — в разі потреби навчання може збігатися з професійною діяльністю;

– активний зворотний зв'язок — можливість постійного спілкування з викладачем-консультантом (тьютором), обміну інформацією з метою своєчасної корекції набутих знань; студент повинен постійно отримувати інформацію про правильність «свого руху» в навчанні;

– динамічність — розкриття здатності студентів із обмеженими функціями здоров'я до самовизначення в майбутній професійній діяльності, розвиток особистісних, світоглядних якостей.

Оскільки дисципліна «Практикум із загальної психології» є дуже важливою для практичної підготовки майбутніх психологів і викладається на IV курсі навчання, коли в студентів вже сформувалась певна професійна свідомість, на першому практичному занятті їм пропонується сформулювати особисті очікування та побажання щодо нової дисципліни.

Дослідження проводилось нами протягом 2010/2011 навчального року. Участь у ньому взяло 36 студентів спеціальності «Практична психологія» Миколаївської філії Університету «Україна».

Спочатку студенти висловлюють свої очікування, побажання в усній, а потім — у письмовій формі. У довільному порядку їм пропонується відповісти на такі запитання:

1. Чого Ви очікуєте від дисципліни «Практикум із загальної психології» у плані особистісних змін?

2. Чого Ви очікуєте від дисципліни «Практикум із загальної психології» у професійній сфері?

3. Які Ваші побажання щодо викладання дисципліни «Практикум з загальної психології»?

4. У якій формі для Вас краще набувати практичних навичок із загальної психології?

5. Як по-Вашому, що могло б удосконалити дисципліну «Практикум із загальної психології»?

1. Результати дослідження.

1. Були отримані такі результати:

Особистісні очікування:

– самопізнання і саморозуміння (знаходити себе, розібратись в собі, розкритись) 78,37%;

– самокорекція (вирішати власні проблеми), саморозвиток і самовдосконалення (зняти напруження, розвинути впевненість, позбутись комплексів, стати розкутішим тощо) — 64,28%;

– розкриття, пізнання групи, одне одного, пізнання і розуміння інших — 45%;

– саморозкриття, самовираження 34,62%;

– набуття гарного настрою і цікаве проведення часу — 25%.

Варто звернути увагу на те, що більшість самопобажань студентів стосуються сфери емоцій і почуттів. Відповіді типу: «Розібратися у своїх почуттях», «Навчитися контролювати свої емоції» склали 42,31% від усіх відповідей. Крім бажання пізнати та вдосконалити свою емоційну сферу, досить популярними виявилось побажання типу: «Вміти висловлювати свої думки» — 19,23%.

2. Професійні очікування:

– отримати практичний досвід — 63,08%, зокрема навчитись проводити психокорекційні, тренінгові заняття — 50% (від усієї вибірки);

– допомагати людям — 57,77%;

– набути професійного розвитку — 23,08%;

– мати можливість практично вирішувати проблеми психологічного характеру — 19,23%.

Були також висловлені такі побажання, які хоча є одиничними, проте, на нашу думку, становлять певний інтерес і є досить показовими щодо професійного самоусвідомлення студентів спеціальності «Практична психологія»: «Стати професіоналом», «Усвідомити, хто такий практичний психолог» «Підготовка до більш серйозного життя», «набуття сучасніших методів роботи».

3. Побажання щодо проведення пар:

– впровадження професійного інтернет-консультування — 62,4%;

– зустрічі з психологами-практиками — 39%;

– проведення власних занять — 26,23%.

4. Найкраща форма навчання:

– змішана форма роботи (самостійне виконання практичних завдань в електронному вигляді з чергуванням зустрічами для обговорення отриманих даних) — 87,35%;

– самостійна дистанційна робота — 78,43%;

– традиційні практичні заняття — 18,83%.

5. Побажання щодо вдосконалення дисципліни «Практикум із загальної психології»:

– впровадження найсучасніших методів роботи практичного психолога — 76%;

– можливість у спокійній обстановці опрацювати навчальний матеріал — 58,65%;

– можливість закріпити набути знання, навички — 49,46%.

Якісний і кількісний аналіз відповідей студентів дає підстави зробити **такі висновки**:

1. Студенти спеціальності «Практична психологія» мають великі очікування щодо дисципліни «Практикум із загальної психології» стосовно власних особистостей — йдеться про самопізнання, саморозкриття, самокорекцію, саморозвиток; при цьому особливий інтерес виявлено до емоційно-почуттєвої сфери. Досить важливим для них є й навчитись пізнавати та розуміти інших, зокрема одногрупників.

2. Очікування у професійній сфері сформульовані і висловлені не всіма студентами, проте відмічається чітка спрямованість на набуття практичного психологічного досвіду, відповідних знань, умінь і навичок, які можна було б використовувати як у професійному, так і повсякденному житті.

3. Пропозиції щодо проведення пар мають спрямованість на впровадження професійного інтернет-консультування, набуття психологічного досвіду через спілкування з відповідними фахівцями, проведення власних занять.

4. Найкраща форма навчання для сучасного студентства, як виявилось, — це змішана форма роботи (самостійне виконання практичних завдань в електронному вигляді з чергуванням зустрічами для обговорення отриманих даних) та самостійне дистанційне навчання.

5. Побаження щодо вдосконалення дисципліни «Практикум із загальної психології» стосувалося впровадження найсучасніших методів роботи практичного психолога та можливості у спокійній обстановці опрацювати навчальний матеріал, закріпити набути знання, навички.

Загалом можна зробити **підсумок**, що очікування студентів-психологів від практикуму є досить прогнозованими, вони співвідносяться з результатами інших наукових досліджень і вимагають подальшого вивчення. Варто відмітити, що бажання студентів відносно самостійного набуття знань, навичок свідчать про їх вмотивованість до обраної спеціальності, зацікавленість.

Аналізуючи досвід дослідників, які займалися питанням дистанційної освіти та підготовки фахівців завдяки сучасним інформаційним технологіям, можна з певністю сказати, що дистанційна система освіти забезпечує оволодіння студентами тими самими навичками й уміннями, що притаманні студентам денної форми навчання, але треба ретельно вивчати як переваги, так і недоліки різних форм навчання та вміло використовувати пріоритетні напрями залежно від потреб і очікувань студентів.

Звернемо увагу на те, що сьогодення потребує розвитку дистанційної освіти; запровадження інформаційних технологій, повного забезпечення ними навчальних закладів, удосконалення програм, навчальних планів, розроблення нових навчальних методик, навчальних посібників. Опитування студентів, проведене нами, підтверджує таку необхідність.

Перспективи подальшого дослідження полягають у розробленні, удосконаленні, модернізації під дистанційне навчання вже існуючих програм, навчальних методик, посібників та створенні нових — спрямованих на сучасні потреби й очікування студентів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Борисюк С. В.* Дистанційне навчання як чинник саморозвитку майбутнього фахівця / С. В. Борисюк // Актуальні проблеми психології [за ред. С. Д. Максименка]. — Т. 7: Екологічна психологія. — Вип. 17: Психологія освітнього простору. — К., 2008. — 264 с.

2. *Бочелюк В. Й.* Психологічні проблеми інноватики в закладах освіти / В. Й. Бочелюк // Вісник Одеського національного університету: збірник наукових праць. — Т. 16. — Вип. 2. — 2011. — 177 с.

3. Дистанционное обучение / под ред. Е. С. Полат. — М.: Владос, 1998. — 192 с.

4. Закон України «Про вищу освіту» № 2984-III, із змінами від 20 грудня 2006 р. — 24 с.

Л. Д. Кучма. Указ Президента України № 860 // Про Національну доктрину розвитку освіти / м. Київ, 17 квітня 2002 р. № 347/2002: 10.07.06 www.umoloda.kiev.ua http://www.vmurol.com.ua/

5. *Мухаметзянова Ф. Ш.* Теория и практика дистанционной подготовки специалиста социальной сферы в регионе / Ф. Ш. Мухаметзянова. — Казань: ИСПО РАО, 2002. — 91 с.

6. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования / под ред. Е. С. Полат. — М.: Академия, 2001.

7. *Овод Ю. В.* Сучасні можливості дистанційного навчання у практичній підготовці соціальних педагогів / Ю. В. Овод // Актуальні питання теорії та практики психолого-педагогічної підготовки фахівців за соціономічним профілем: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Хмельницький, 22–23 травня 2010 р.) [за ред. О. А. Каденко та ін.]. — Хмельницький: ХНУ, 2011. — 287 с.

8. *Подгребельная Н. И.* Педагогические условия активизации познавательной деятельности студентов в системе дистанционного обучения: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08. — Ставрополь, 2001. — 159 с.

9. *Шавроцька Н. В.* Використання нестандартних методів навчання у ВНЗ / Н. В. Шавроцька // Актуальні питання теорії та практики психолого-педагогічної підготовки фахівців за соціономічним профілем: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Хмельницький, 22–23 травня 2010 р.) [за ред. О. А. Каденко та ін.]. — Хмельницький: ХНУ, 2011. — 287 с.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ВИКЛАДАЧА ВНЗ ФІЗКУЛЬТУРНОГО ПРОФІЛЮ

Ольга Баклицька, кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки і психології Львівського державного університету фізичної культури,

Наталія Степанченко, кандидат педагогічних наук, завідувач кафедри педагогіки і психології Львівського державного університету фізичної культури
УДК 378.124: 796.077.5

У статті розглядаються методологія оцінки викладача вищої школи, фактори, що її зумовлюють, моделі діяльності та компоненти структури його особистості.

Аналізується необхідність розробки проблеми підготовки кадрів, інноваційних технологій їх професійного відбору та втілення у практику психодіагностичних методів дослідження діяльності й особистості професорсько-викладацького складу.

Ключові слова: структура діяльності викладача; індивідуально-психологічні властивості; психодіагностика; комплексна оцінка особистості та діяльності викладача; стереотипи і труднощі педагогічної діяльності.

В статье раскрываются методология оценки преподавателя высшей школы, факторы, которые её детерминируют, модели деятельности и компоненты структуры его личности.

Анализируется необходимость разработки проблемы подготовки кадров, инновационных технологий их профессионального отбора и внедрение в практику психодиагностических методов исследования деятельности и личности преподавателя.

Ключевые слова: структура деятельности преподавателя; индивидуально-психологические свойства; психодиагностика; комплексная оценка личности и деятельности преподавателя; стереотипы и трудности педагогической деятельности.

Methodology of evaluation of high school professor, factors, which determine it, models of his activities and components of the structure of his personality are disclosed in scientific article. The necessity of the development of staff training problem, innovative technologies of its professional selection and implementation in practice of methods of psychological diagnostics of professor's activity and personality are analyzed.

Key words: activities of teachers, individually-psychological properties psychodiagnostics; comprehensive assessment of personality and teacher; stereotypes and difficulties of educational activities.

Постановка проблеми. У сучасних умовах розвитку українського суспільства істотне значення

в усіх сферах життя має людський фактор. Водночас зміст і методи професійного відбору та підготовки, підвищення кваліфікації фахівців із різних сфер людської діяльності не відповідають вимогам сучасної практики. Така оцінка стосується і підготовки викладачів вищів фізкультурного профілю, оскільки рівень їхньої професійної компетентності впливає на ефективність роботи майбутнього вчителя фізичного виховання та тренера з окремих видів спорту. Оптимально побудований навчальний процес майбутніх фахівців допоможе їм трансформувати набуті знання з різних дисциплін у конкретні професійні вміння, які адекватно відповідають умовам діяльності.

Праця викладача належить до однієї зі складних інтелектуальної та творчої сфер особистості. У країнах Західної Європи та США це має прояв у більш високій заробітній платні викладачів і більш високій частці національного доходу, яка виділяється на систему освіти. Отже, чим вища культура країни, тим більшою мірою її суспільство усвідомлює залежність свого духовного та фізичного здоров'я, свого добробуту та безпеки від розвиненості та структури системи освіти, від якості праці педагогів. Тому дослідження особистості в навчально-виховному процесі, її оцінка сьогодні є досить актуальною. Атестація викладача дає змогу коригувати його діяльність в напрямку соціального замовлення, створювати стимули мотивів та природних механізмів, удосконалювати систему освіти і формувати особистість, яка володіє високим рівнем майстерності та компетенції. До того ж треба відмітити, що ні за кордоном, ні в нашій країні немає загально визнаних концепцій комплексної оцінки якості праці педагогів ВНЗ, відсутні загальноприйняті процедури і методики їх дослідження. Водночас низка проблем, важливих для теорії і практики підготовки кадрів в галузі фізичного виховання та спорту, залишається нерозв'язаною. Так, не вивчалися питання про сутність, роль та значення гуманітарної підготовки; не висвітлювались проблеми психодіагностики індивідуально-психологічних якостей спеціалістів — викладачів спортивно-педагогічних кафедр; відсутня система формування професійної мотивації; мало представлені методи

формування загальнопедагогічних умінь у студентів ВНЗ спортивного напрямку; недостатньо розроблені психолого-педагогічні аспекти активних технологій та технічні засоби навчання рухових дій.

З огляду на це постала нагальна проблема розширити і доповнити знання стосовно змісту підготовки фахівця з фізичного виховання і спорту; показати місце і роль професорсько-викладацького складу в цьому процесі; обґрунтувати методологію комплексного оцінювання їх педагогічної діяльності; втілити нові психодіагностичні методи не тільки в практику професійного відбору студентів до фізкультурних вишів, але і розробити комплексні методики з проблем оцінювання кадрового потенціалу вишів фізичної культури і спорту та їх патентування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ознайомлення з результатами вивчення проблеми теоретико-методологічного забезпечення діяльності викладача вишу фізкультурного профілю показало, що в сучасний період плідно розробляються деякі її аспекти. Так, аналіз стану дослідження цих питань у спеціальній літературі, вивчення практичного досвіду роботи ВНЗ фізкультурного профілю та інших навчальних закладів з підготовки фізкультурно-спортивних кадрів показали, що посилено розробляються її психолого-педагогічний, економічний та управлінські напрями [2; 3; 4; 6; 8; 9; 10; 12; 13; 15; 18; 20; 27 та ін.].

Необхідно зазначити, що сьогодні існує досить багато різноманітних підходів до оцінювання окремих сторін діяльності викладачів і технологій, які реалізують ці підходи. У зв'язку з цим у багатьох країнах для контролю і забезпечення ефективного вкладання коштів навчальним закладом широко використовуються різноманітні засоби стимулювання та оцінювання викладання, втілюються спеціальні методи діагностики викладацької праці, спрямовані на визначення якості роботи педагогів. До них належать: педагогічне і психологічне тестування студентів та випускників навчальних закладів, опитування студентів, викладачів, конкурсний розподіл ресурсів під задані програми підготовки спеціалістів.

У дослідженнях сучасних учених, педагогів і психологів висвітлюються також теоретико-методологічні засади підготовки педагога та формування його особистості в період роботи у виші [2; 4; 9; 10; 12; 14; 15; 17; 19; 20 та ін.]

До того ж, і це слід підкреслити, що ні закордоном, ні в нашій країні немає загальновідомих концепцій комплексного оцінювання якості праці викладачів вищих навчальних закладів, відсутні загальноприйняті процедури, методики, які дають зведену інформацію про педагогів. Тому сьогодні постала нагальна потреба широкого і ґрунтового вивчення проблеми комплексно-

го оцінювання професорсько-викладацького складу, його підготовки, психодіагностичних програм дослідження соціально-професійного статусу, управлінських і комунікативних якостей, професійно-педагогічної кваліфікації.

Мета нашого дослідження полягає у розробленні теоретико-методологічного підходу до проблеми оцінки особистості та діяльності викладача ВНЗ фізкультурного профілю.

Методи та організація дослідження : теоретичний аналіз і узагальнення літературних джерел; педагогічне спостереження; спеціально розроблені нами анкети. Для обробки й узагальнення отриманих даних використовувалися методи математичної статистики (відсоткове співвідношення).

Дослідження проводилися протягом 2008–2011 рр. на базі Львівського державного університету фізичної культури. У ньому взяли участь 132 студенти II–IV курсів (факультети: фізичного виховання, спорту та здоров'я людини) і 46 викладачів.

Основні результати дослідження. Здатність викладача оптимально виконувати педагогічні функції та навчально-виховні завдання залежить від його особистості, її основних підструктур і індивідуально-психологічних властивостей. І, як правило, на етапі завершення професійного навчання структура особистості студента, зокрема її когнітивний компонент, повинна бути наближена до модельного зразка. Аналіз досліджень особистості педагога, а також практичного досвіду ВНЗ фізкультурного профілю та спеціальних психолого-педагогічних праць із даної проблеми показав, що ця тематика ще недостатньо розроблена в літературі. І хоча у психолого-педагогічних джерелах є спроби обґрунтувати вимоги до психологічних якостей і структури особистості викладача й охарактеризувати труднощі, з якими він зустрічається у своїй діяльності, ця проблема повністю ще не вирішена.

У роботах сучасних вчених педагогів і психологів висвітлюються основні засади підготовки педагога та формування особистості фахівця фізичного виховання і спорту; розробляються моделі діяльності тренера-викладача та модельні характеристики його особистості [3; 4; 12 та ін.]; формуються навчальні програми для вишів фізкультурно-спортивного профілю, в яких враховуються соціальний досвід, накопичений в дисципліні, способи діяльності, система професійно-педагогічних умінь, мотиви професійної діяльності та шляхи її формування; принципи організації самостійної роботи студентів; соціально-психологічні аспекти управління навчальним закладом тощо. Має місце також вивчення спеціальних, загальнопедагогічних умінь і якостей. Але ці проблеми скоріше перебувають

у стадії постановки, ніж вирішення. Так, на сьогодні існує нагальна потреба широкого і ґрунтовного вивчення ролі психолого-педагогічних дисциплін у фаховій підготовці викладачів; розроблення психодіагностичних методів структури їх особистості й аналізу психолого-педагогічних засад професійного відбору та професійної мотивації студентів; дослідження психофізіологічних механізмів адаптації індивіда до умов навчання у ВНЗ; конструювання змісту освіти з фізичного виховання і спорту на рівні стандартів освіти, навчальних планів, програм і навчальних дисциплін. Виникла необхідність обґрунтувати методологічні основи та концептуальні положення комплексного оцінювання атестації викладачів вищів та кваліфікаційні вимоги до педагога, процедуру оцінювання педагогічної діяльності та її організацію в навчальному закладі, методи корекції діяльності професорсько-викладацького складу за підсумками атестації.

Виходячи з основних принципів психологічної науки про детермінацію ефективності діяльності структурно-функціональними компонентами, при дослідженні психологічної моделі фахівця-викладача з фізичного виховання і спорту ми враховували властивості його індивідуальності і структуру діяльності.

При аналізі структури особистості викладача вищої школи ми виходили з положення вітчизняних психологів [1; 16; 22; 24 та ін.] про її інтра- та інтеріндивідуальні підструктури, які утворюють взаємозв'язки між соціальними, соціально-психологічними та психофізіологічними характеристиками людини. Згідно з цією теорією структура особистості будується за двома принципами — субординаційним і координаційним, при яких нижчі психічні функції підпорядковуються вищим, в результаті чого формуються її свідомість і самосвідомість, утворюється система психічних властивостей, які забезпечують виконання професійної діяльності та адаптації до системи міжособистісних відносин.

У психології вищої школи загальноприйнятими є положення про те, що професійні вимоги до педагога повинні складатись із трьох основних комплексів: загальнолюдських рис; властивостей, що визначають специфіку педагогічної професії; спеціальних рис, які забезпечують успішне викладання певних спеціальностей. До загальнолюдських рис дослідники [2; 6; 7; 10; 11; 12; 13; 15; 18; 19; 20; 25; 28 та ін.] відносять широкий світогляд педагога; принциповість і стійкість переконань; громадську активність і цілеспрямованість; національну свідомість і толерантність щодо інших народів; гуманізм. До педагогічних якостей, на думку психологів [7; 8; 11; 13; 14; 15; 18 та ін.], належать: справедливість і об'єктивність; моральна зрілість; високий

рівень загальної психологічної культури; наукова ерудиція; комунікабельність; дисциплінованість і вимогливість. До того ж, педагогічними якостями працівника вищої школи є науково-педагогічна творчість, працездатність, спостережливість; інтуїція; володіння педагогічною технікою, наявність педагогічного такту. Але в спеціальній літературі майже відсутні розробки, в яких реалізувалась би структура особистості викладача вищої фізкультурного профілю. У доступних авторам роботах з даної проблеми не зустрічалася жодна монографія, яка б глибоко висвітлювала ці питання. У вивчених нами працях не розкриті суто психологічні риси педагога, не розроблена структура його модельних характеристик. Так, аналізуючи загальнолюдські властивості та педагогічні якості професорсько-викладацького складу дослідники не розробили їх чітку класифікацію, не існує також достатньої експериментальної бази для їх аналізу.

У структурі особистості викладача ми виділяємо компоненти, які підлягають оцінюванню — йдеться про уроджені задатки, які не піддаються, або слабо піддаються корекції, такі як прагнення до лідерства, темперамент, схильність до ризику; психічні властивості, що піддаються вдосконаленню, до яких можна віднести інтелект, адаптивність, пам'ять, набутий досвід, який проявляється в умінні керувати, приймати рішення, контролювати діяльність; особливості вольової та емоційної сфери; домінуючу самооцінку та рівень домагань; рівень інтелектуального розвитку; мотиваційну сферу особистості; придатність до групи професій «людина — людина»; комунікативні й організаційні здібності.

Виходячи з вищеперелічених принципів, доцільно взяти за основу для оцінювання структурних компонентів особистості педагога вищої школи запропоновану нами «Карту дослідження психологічних якостей викладача вищих навчальних закладів фізкультурного профілю», де вказуються професійно важливі психологічні властивості, які мають пріоритетне значення в педагогічній діяльності. Досліджуються вони за допомогою існуючих в психологічній науці та розроблених нами психодіагностичних тестів і запитальників [21; 23; 27 та ін.], які спрямовані на вивчення основних характеристик нервової діяльності рівнів процесів збудження, гальмування, їх рухливість та соціально сформованих якостей характеру.

Перш за все інформативні дані про викладача вищої школи дає методика багатofакторного дослідження особистості Р. Б. Кеттела [23]. Запитальник діагностує конституційні риси індивіда, які впливають на особливості його поведінки та діяльності, і є, на наш погляд, базовими в роботі педагога. Методика цінна тим, що дає можливість

визначити рівень інтелектуальних здібностей і характеризує аналітичність мислення й інформованість викладача, схильність до експериментування, розумову працездатність.

Запитальник визначає також змінні, що зумовлюють здатність педагога будувати комунікативний процес, коригувати конфлікти, швидко навчатися нових технологій. Оскільки частина цих факторів досліджує показники, пов'язані із силою нервової системи, вони діагностують працездатність особистості та постійність професійних інтересів. Методика дає можливість проаналізувати також якості, які формують професійний статус викладача, лідерські властивості, організаційні здібності та гнучкість установок у ставленні до соціальних норм. Нормативність поведінки педагога, яку вимірює даний тест, дає йому можливість усвідомлено дотримуватись правил поведінки, формувати наполегливість, відповідальність і професійну спрямованість. Фактор для визначення самоконтролю, який представлений у даному запитальнику, надає змогу діагностувати точність виконання соціальних вимог, цілеспрямованість та інтегрованість психічної сфери особистості, що забезпечує їй адаптованість до системи міжособистісних відносин. Методика також визначає ступінь активності особистості в соціальних контактах, її здатність до емпатії, співпереживання та розуміння інших людей, що має велике значення при формуванні комунікації в системі «викладач — студент».

Так, для вивчення домінуючого типу темпераменту методологічно доцільно використати методику Я. Стреляу і тест-запитальник ЕРІ, розроблений А. Айзенком [23]. Для дослідження типу характеру та його акцентуацій нами використовувались методики К. Юнга, К. Леонгарда та Т. Матоліна [23], які спрямовані на діагностику показників інтроверсії, амбіверсії, екстраверсії; гіпер-, гіпо- і циклотимності, депресивності, тривожності, підвищеного нейротизму. Вивчення цих деструктивних психіки не тільки допоможе діагностувати стан здоров'я педагога, але й дозволить розробити методи його корекції, що, в свою чергу, ефективно вплине на здійснення ним професійної діяльності.

Величезне значення в педагогічній діяльності мають також соціально-перцептивні якості особистості — такі як соціальне сприйняття, самопізнання; швидкість і гнучкість мислення в педагогічних ситуаціях; культура мови і мовлення. Так, високий рівень розвитку цих якостей допомагає педагогу формувати зміст навчальної дисципліни, розробляти засоби впливу на студентів, методи засвоєння знань. Аналіз робіт багатьох авторів [2; 4; 7; 8; 13; 14; 15; 18; 19 та ін.] з проблеми педагогічного мислення дав нам підстави виділити в його структурі такі блоки:

конструктивний, логіко-понятійний, дослідницький, саморегулятивний. Але експериментальних даних, які б підтверджували й обґрунтовували ці блоки, в літературі немає. У зв'язку з цим методологічно виправдано використати в дослідженнях низку методик, спрямованих на аналіз соціально-перцептивних якостей викладача, швидкість і гнучкість мислення у педагогічних ситуаціях, креативність, а також професійно-емоційну спрямованість, ціннісні орієнтації і професійні інтереси. Серед існуючих в психодіагностиці тестових методик добре зарекомендували себе у наших пробних дослідженнях запитальники, які спрямовані на визначення професійно-мотиваційної сфери особистості та ціннісних орієнтацій [21; 23]. Ці методики можна рекомендувати для атестації викладацьких кадрів. Доцільно також, на наш погляд, використати запитальник для визначення рівня інтелекту, розроблений Векслером [23].

Для перевірки експериментальних даних методологічно виправданим є використання для визначення особистісної тривоги запитальника Ч. Д. Спілберга та Ю. А. Ханіна [23].

Робота у вищому навчальному закладі характеризується високим нервово-психічним напруженням, втому, підвищеною тривогою, інформаційним та емоційним стресом, що виснажує функціональні резерви організму.

Тому важливим структуроутворювальним компонентом особистості викладача вищої школи є рівень його тривожності. Це індивідуальна риса, яка характеризує як загальний емоційний стан, так і фрустраційні потреби особистості в досягненні успіху та можливості самовираження. До того ж, рівень тривожності визначає опірність стресу та специфіку адаптації індивіда до соціального середовища. Встановлено, що високий рівень тривожності характеризує схильність особистості сприймати ситуацію як загрозу та формує психологічні деструкції, що негативно впливає на ефективність її діяльності. Методологічно доцільно вивчати тривожність за допомогою методу, запропонованого Т. Тейлором й адаптованого Т. А. Німчиною [23]. Отримані результати дають можливість визначити не тільки рівень тривожності особистості, але й характеризують її здатність переживати стресові ситуації, особливо в умовах перевірки знань і соціальних очікувань. Оскільки рівень вродженої тривожності залежить від психофізіологічної організації індивіда та впливає на його адаптацію до соціального середовища, ці дані допоможуть передбачити також імовірність деструктивного реагування на екстремальні чинники, які зустрічаються в навчальному процесі, та вчасно їх скоригувати. Тому до особистісних якостей педагога, які допомагають організувати і регулювати пізнавальну

діяльність студентів, належать також особливості його контрольної сфери, що визначають стресостійкість. Для її дослідження застосовувалась методика Т. Холмса і Р. Раге [21], яка вивчає залежність домінуючого психічного стану від різноманітних стресогенних життєвих подій.

У викладача вищої школи повинні бути не тільки високі показники діяльності і високий професійний статус, але й система особистісної нормативної регуляції, яка забезпечує саморозвиток і самовдосконалення. Для визначення процесів контрольності нами використовувалась також методика Дж. Роттера і запитальник Спайдера [21], які визначають місце локалізації суб'єктивного контролю та його рівень. Діагностика екстернального та інтернального типу локалізації дає можливість не тільки проаналізувати інтерпретацію спеціалістом значущих впливів, як результат власних дій чи зовнішніх сил, але й дає змогу прогнозувати поведінку особистості у сфері досягнень і в разі невдач у різних аспектах професійної діяльності.

Одним із показників, що впливає на ефективність діяльності професорсько-викладацького складу, який досить тісно корелює з віком і професійним стажем особистості, є емоційне вигорання. Емоційне вигорання формує стереотип поведінки, який дає змогу викладачеві дозувати енергетичні ресурси, але часто негативно впливає на виконання діяльності та формування системи взаємовідносин, що спричинює деформацію психіки індивіда. На сьогоднішній день не існує єдиного погляду на структуру і динаміку емоційного вигорання, хоча й існують спроби його розробки. Так, досліджуються фази вигорання, пропонуються його моделі, аналізуються особистісні деформації та динаміка їх розвитку, вивчаються психосоматичні та психологічні симптоми [4; 9; 11; 13; 18 та ін.]. Але роботи, присвячені проблемам емоційного вигорання професорсько-викладацького складу, майже не представлені в психолого-педагогічній літературі. До того ж, не висвітлені методи його корекції та система реабілітаційних заходів.

У психодіагностиці розроблено низку запитальників, які дають можливість вимірювати ступінь вигорання спеціаліста. Психологи виділяють такі фази вигорання: «тривожне напруження», «резистенція, або опірність» і «виснаження». Але схильність до вигорання викладача вищу фізкультурного профілю в експериментальному плані у відомій авторам статті літературі не вивчалася. Популярними методами вивчення цієї проблеми є запитальники К. Маслач і С. Джексона, а також методика, розроблена Н. Є. Водоп'яною та Є. С. Старченковою [21; 23].

Ми в своєму пошуковому дослідженні використовували методику визначення емоційного ви-

горання, запропоновану В. В. Бойко [23]. Вона дає можливість проаналізувати систему суб'єкт-об'єктних факторів, які детермінують цей стан, діагностувати основні симптоми його фаз, що характеризують інтелектуально-емоційну сферу особистості, систему її ставлень, задоволеність собою, адекватність емоційного реагування, моральну орієнтацію, редукцію професійних обов'язків, психосоматичні й психовегетативні порушення.

Оскільки в діяльності науково-педагогічних кадрів мають значення організаційний і комунікативний компоненти структури особистості, для дослідження комунікативних і організаторських здібностей викладача рекомендуємо використовувати методику КОС [23], яка дає змогу виявити вміння особистості встановлювати ділові й неформальні міжособистісні контакти, виявляти ініціативу, впливати на студентську молодь.

Серед індивідуально-психологічних особливостей, які займають одне з центральних місць у структурі особистості викладача, можна назвати рівень його домагань, який стосується досягнень в окремих видах діяльності або взаєминах і може бути адекватним можливостям індивіда і неадекватним, заниженим або й завищеним. Він формує потребу у педагогічній діяльності, інтерес до студента, інтелектуально-пізнавальну активність та позитивну «Я — концепцію». Тому при дослідженні психологічної моделі педагога потрібно проаналізувати сформований рівень домагань, його основні компоненти та суб'єкт-об'єктні чинники, що його детермінують. З цією метою нами використовувалась методика моторної проби, запропонована Шварцландером [23].

Оскільки успіх у педагогічній діяльності залежить від рівня оволодіння педагогом технологією і методами навчання, що допомагають йому приймати конкретні педагогічні рішення, організувати навчальний процес, враховуючи психологічні і педагогічні принципи, однією з основних підструктур педагогічної майстерності викладача є його психологічна компетентність. Остання формує психолого-педагогічні впливи на студентів, тому в педагогічній діяльності викладач вищої школи повинен враховувати досягнення сучасної педагогіки та психології з метою використання психологічних закономірностей формування особистості спеціаліста в навчальному процесі. Психолого-педагогічна компетентність проявляється освіченістю у сфері предмета викладання та володіння психолого-педагогічними технологіями. Ці якості надають можливість: сформувати педагогічні уміння, розробити авторський освітній проект та його складові частини (дидактичну, виховну, методичну); налагодити культуру спілкування та систему саморегуляції власної діяльності.

У спеціальній літературі плідно розробляються базові складники психологічної компетентності — такі, як активність в інноваційній діяльності, емпатійність, рефлексивність, мотивація досягнення успіху, педагогічна уява, здатність розподіляти увагу між кількома об'єктами [10; 11; 14; 15 та ін.]. Але в доступних автором розробках не існує глибоких експериментальних підтверджень означеної проблеми. Так, не окреслена структура психологічної компетентності, а тим більше не розроблений комплекс методик для її практичної діагностики. Відсутні також емпіричні методи дослідження активності особистості у сфері інновацій та професійно-педагогічної свідомості спеціаліста, а також методики для виявлення психолого-педагогічних впливів на об'єкт навчальної діяльності. У зв'язку з цим виникла нагальна потреба розробити діагностичний інструментарій для оцінювання психолого-педагогічної обізнаності професорсько-викладацького складу. Для цього нами розроблена спеціальна анкета, в якій визначається рівень психологічної компетентності педагога очима студентів, експертів та самих викладачів.

Ефективність діяльності викладача вищої школи також тісно корелює з системою його мотивації, яка становить внутрішню психологічну активність, що організовує та сплановує його діяльність і поведінку, формує відповідний рівень домагань та прагнення до успіху. За даними психологів [16; 22; 24; 25], поведінка особистості в будь-якій життєвій сфері залежить від взаємодії двох мотиваційних диспозицій — прагнення до успіху та уникнення невдачі. Як показала практика, доцільно визначати мотиваційні підструктури за допомогою методики Т. Елерса [23].

Ефективність діяльності і авторитет викладача вищої школи значною мірою залежить від розвитку його ділових якостей. Аналізуючи працю педагога, необхідно враховувати рівень його самооцінки, яка, як джерело критичної інформації, справляє значний вплив на самовиховання й саморозвиток особистості, а також дозволить коригувати індивідуально-психологічні властивості, необхідні для викладання відповідних дисциплін. З цією метою використовувалась розроблена авторами стаття «Методика самооцінки ділових якостей працівника». Запропонований запитальник спрямований на експериментальне визначення здатності викладача вищої школи втілювати інновації, позбавлятися негативних стійких стереотипів в педагогічній роботі, визначати труднощі, з якими пов'язано проведення лекційних і практичних занять.

Для визначення придатності до професії педагога можна рекомендувати диференційний діагностичний опитувальник Є. Ф. Клімова [23]. Згідно з класифікацією типу професій, він дає

можливість визначити схильність індивіда до спеціальностей системи «людина-людина».

При дослідженні психологічної моделі фахівця з фізичного виховання і спорту потрібно враховувати не тільки особливості його особистості, а й специфіку структури діяльності.

Оцінка якості педагогічної діяльності може бути необхідна, по-перше, для визначення відповідності займаній посаді та, по-друге, для вдосконалення самої діяльності. В основу дослідження нами була покладена структура педагогічної діяльності, запропонована Н. В. Кузьміною [7; 8]. Згідно з поглядами цього автора, викладач планує свою діяльність (проектувальний компонент), конструює заняття (конструктивний компонент), встановлює взаємовідносини зі студентами, колегами, адміністрацією (комунікативний компонент).

Конструктивний компонент діяльності включає уміння проектувати, прогнозувати і планувати фізичний і психічний розвиток особистості. Але в спеціальних джерелах не зустрічається розробок, де б досліджувались проєктивні та прогностичні здібності викладача, до того ж, не розроблені рекомендації щодо методів їх формування.

Комунікативний компонент передбачає прояв комунікативних і перцептивних здібностей, які допомагають педагогу легко вступати в контакт зі студентами, керівництвом спортивних організацій, суперниками. Комунікативні і перцептивні здібності викладача впливають на формування психологічного клімату та системи взаємовідносин, що дає йому змогу ефективно спілкуватися в умовах навчально-тренувального процесу. Комунікативно-перцептивний потенціал особистості вивчався психологами при дослідженні вчителів, лікарів та людей різних вікових періодів. Але по відношенню до представників вищої школи ця проблема не розглядалась, хоча її розроблення є досить актуальною.

Організаторський компонент характеризує вміння педагога цілеспрямовано, відповідно до плану, організувати навчально-виховний процес, раціонально розподіляти свій час і сили, чітко підготувати і проводити різноманітні заходи. Вищевказаний компонент має високу питому вагу в роботі викладачів спортивно-педагогічних кафедр, тому, як показали наші пошукові дослідження, при оцінюванні їх діяльності мають бути розроблені і реалізовані методики, які надають можливість діагностувати складові показники цього компонента.

Гностичний компонент характеризується розумінням і пізнанням основних умов, пов'язаних із навчально-тренувальною діяльністю. При цьому викладач аналізує власний педагогічний процес, структуру своєї особистості та особистості студента, зокрема його фізичну, психічну

і професійну підготовленість, систему мотивацій, рівень і стан психічного і фізичного здоров'я, тип темпераменту та характеру, його акцентуації, стратегію поведінки у змагальних умовах.

Розглядаючи професійно-педагогічну діяльність як різновид загальнолюдської діяльності, значну увагу ми приділяємо її вдосконаленню. При цьому в розробленому нами підході ми спираємось на тезу про провідну роль власне педагогічної діяльності у структурі загальної. Всі інші види діяльності педагога (наукова, методична, громадська, спортивна) інтегруються педагогічною діяльністю і мають опосередкований прояв. За такого підходу аналізу й оцінці підлягає те, що робить викладач, працюючи і спілкуючись зі студентами. У першу чергу повинні оцінюватись не наукові статті професора, а орієнтація студентів в сучасних проблемах науки, не методична робота сама по собі, а методичне забезпечення курсу. Правильним у нашому підході є те, що якщо педагог не займається науковою роботою, його діяльність є непродуктивною, але якщо результати цієї роботи змістовно, або методично не позначаються на підготовці студентів, то наукова робота є окремою, а її оцінка, хоча і може бути високою, не повинна враховуватись при оцінюванні роботи професорсько-викладацького складу.

Аналіз отриманих нами даних у пошуковому дослідженні показав, що сучасний викладач вищої школи не в змозі, в силу недостатньої психологічної підготовки та відсутності спеціальних методик, достатньо об'єктивно оцінити складові педагогічного процесу, а відтак подальше розроблення даної проблеми має включати в себе як перебудову професійної підготовки професорсько-викладацького складу, так і подальші, глибші, розробки інструментарію дослідження особистості та діяльності задля можливого його використання в навчально-педагогічному процесі.

Наші пошукові дослідження показали також, що перехід до об'єктивного оцінювання викладачів не може бути реалізований без урахування особливостей діяльності спортивно-педагогічних кафедр.

Пілотажний експеримент надав нам змогу виділити найтипівіші негативні стереотипи в педагогічній діяльності викладача вищу фізкультурно-спортивного профілю, а саме:

- намагання будувати навчальний процес за схемою: «викладання сприйняття — закріплення», що характерно для всіх категорій викладачів (82,4 % загальної вибірки);

- орієнтація у викладацькій роботі на змістовну сторону: «знай свій предмет і викладай його ясно»; цей чинник вказали (78,3%) професорсько-викладацьких кадрів спортивно-педагогічних кафедр;

- намагання зберегти звичний (іноді від часів власного навчання) підхід до викладання матеріа-

лу, без врахування специфіки видів спорту і категорій студентів (62,5 % опитуваних викладачів);

- превалювання на семінарських заняттях власної активності за рахунок студентської, на що вказали педагоги (95,8%) теоретичних кафедр;

- зв'язок оцінки особистості студента з його успішністю, що характерно для всіх категорій обстежуваних викладачів (61,8%);

- зайву деталізацію та спрощення матеріалу, «пристосування» його до середнього рівня інтелекту студента з метою найкращого його засвоєння; на цю позицію вказують представники (59,8 %) теоретичних кафедр;

- організацію поведінки студентів за рахунок діяльності, яка, як правило, така, що веде до конфліктів зі студентами, що характерно для всіх категорій обстежуваних педагогів (48,4%).

Виходячи з аналізу власного досвіду та результатів нашого експериментального дослідження, виявлено також суб'єкт-об'єктні труднощі, які відчувають викладачі при проведенні занять. Доведено, зокрема, що:

- найважче організувати самостійну роботу студентів та проаналізувати власну діяльність;

- власна активність педагогів перевищує студентську на семінарських заняттях;

- труднощі в діяльності професорсько-викладацького складу не усвідомлюються, і останній не може їх проаналізувати;

- спілкування зі студентами у багатьох випадках є однобічним, монологічним, при цьому педагог не відчуває дискомфорту, а студентська аудиторія просто уникає спілкування [26].

Висновки. 1. Ефективність підготовки кадрів з фізичного виховання і спорту підвищується завдяки запровадженню у навчальний процес інноваційних методик, пов'язаних із технологією відбору й оцінювання діяльності професорсько-викладацького складу. Особистість викладача доцільно оцінювати як щодо його професійних досягнень, так і щодо індивідуально-психологічних властивостей.

2. Аналіз психологічних компонентів структури особистості та діяльності надав підстави виявити і сформулювати концептуальні основи створення і використання такого інструментального забезпечення оцінювання, яке дає змогу вирішити протиріччя між суб'єктивністю оцінювання і необхідністю отримання об'єктивної інформації. У структурі особистості викладача оцінюванню мають підлягати, в першу чергу, його схильність до групи професій «людина — людина», крім того, оцінюється його уроджені задатки, психологічні властивості, набутий досвід, особливості емоційної і вольової сфери, рівень інтелектуального розвитку, система мотивації, комунікативні здібності.

3. При оцінюванні діяльності викладача слід насамперед оцінювати власне педагогічну діяльність

у структурі загальної. Решта видів діяльності має опосередкований прояв.

4. Основними джерелами інформації про діяльність викладача пропонуємо використовувати: а) думку студентів, яка висловлена анонімно; б) думку експертів, які спеціально готуються до проведення атестації; в) самооцінку труднощів в діяльності викладача; г) оцінку методичного забезпечення; д) оцінку компетентності викладача (знання свого предмета); е) думку адміністрації.

5. Запропоновані методики оцінювання структури особистості та діяльності педагогів надають можливість операціонально, з малими економічними витратами, технологічно визначити рівень сформованості професійно-педагогічного менталітету викладача.

Перспективи подальших досліджень полягають у наступному:

– для того, щоб точніше оцінити діяльність професорсько-викладацького складу, необхідно проаналізувати характер методичного забезпечення навчального процесу, який відбувається під керівництвом конкретного викладача;

– у теоретико-методичному плані слід розробити рекомендації з проведення самостійної роботи студента та методику її оцінювання;

– дидактичний аспект матеріалів виключно всіх предметів є інваріативним, і тому за допомогою питань-оцінок слід визначати якість програм, планів семінарських занять; з цією метою потрібно розробити методи їх оцінювання;

– оцінювати компетентність викладача слід у формі тестування за змістом предмета, з якого проводяться заняття. Особливою є роль тестування при оцінюванні роботи молодих педагогів, які шойно приступили до викладацької діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Ананьев Б. Г.* Человек как предмет познания. — Л. : ЛГУ, 1968. — 339 с.
2. *Астахова Е. В.* Социальные характеристики кадрового потенциала высшей школы: украинский вариант // *Инновации в образовании.* — 2003. — № 1. — С. 27–51.
3. *Беспалько В. П.* Слагаемые педагогических технологий. — М., 1989. — 192 с.
4. *Есарева З. Ф.* Особенности преподавания в высшей школе. — Л. : ЛГУ, 1974. — 231 с.
5. *Загальна психологія: підруч. для студ. вищ. навч. закладів / під заг. ред. акад. С. Д. Максименка.* — К. : Форум, 2000.
6. *Калюжний А. А.* Психология формирования имиджа учителя. — М. : Владос, 2004. — 222 с.
7. *Кузьмина Н. В.* Способности, одаренность, талант учителя. — Л. : Знание, 1985. — 32 с.
8. *Кузьмина Н. В., Реан А. А.* Профессионализм педагогической деятельности. — СПб., 1993. — 172 с.
9. *Ламанов И. А.* Методика измерения качества обучения в вузе: проблемы разработки и внедрения

в учебный процесс // *Инновации в образовании.* — 2002. — № 2. — С. 98–107.

10. *Левківський Б.* Підвищення педмайстерності викладачів ВНЗ // *Вища школа.* — 2005. — № 3. — С. 57–59.

11. *Макаровская И. В.* Коммуникативная компетентность и представления учителя о себе: дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.07. — СПб., 2003. — 196 с.

12. *Макарова Л. В.* Преподаватель: Модель деятельности и аттестация / Самар. Аэрокосмич. ун-т. — М., 1992. — 161 с.

13. *Мороз О. Г.* Особистість майбутнього педагога (Управління підготовкою вчителя: психолого-педагогічний аспект) // *Вища освіта України.* — 2002. — № 3. — С. 50–54.

14. *Мороз О. Г.* Психолого-педагогічна модель викладача вищої школи / О. Г. Мороз, В. І. Юрченко // *Наукове проектування інноваційних та альтернативних систем вищої освіти.* — Тернопіль, 2000. — С. 187–189.

15. *Основы педагогического мастерства: учеб. пособие / под ред. И. А. Зязюна* — М. : Просвещение, 1989. — 302 с.

16. *Основы психологии / под заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця.* — К. : Либідь, 1996.

17. *Пашукова Т. І., Доміра А. І., Дяконов Г. В.* Практикум із загальної психології / За ред. Т.І. Пашукової. — 2-ге вид. — К. : Знання, КОО, 2006. — 203 с.

18. *Подольак Л. Г., Юрченко В. І.* Психологія вищої школи: навч. посіб. — К. : Каравелла, 2008. — 336 с.

19. *Подольак Л. Г., Юрченко В. І.* Психологія вищої школи: підручник. 2-ге вид. — К. : Каравелла, 2008. — 352 с.

20. *Полуніна О. В.* Психологічна компетентність викладача вищого педагогічного навчального закладу як чинник успішності управління процесом учіння студентів: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. — К., 2004. — 16 с.

21. *Психологическая диагностика / под ред. М. К. Акимовой.* — СПб. : Питер, 205. — 304 с.

22. *Психологія: підруч. для пед. вузів / за ред. проф. Г. С. Костюка.* — К. : Рад. школа, 1968. — 568 с.

23. *Райгородский Д. Я.* (редактор-составитель). *Практическая психодиагностика. Методика и тесты: учеб. пособие.* — Самара : Изд. дом «БАХРАХ», 1998. — 672 с.

24. *Рубинштейн С. Л.* Основы общей психологии. — СПб. : Питер, 2000. — 712 с.

25. *Скляр П.* Психологічні аспекти якісної підготовки фахівця // *Соціальна психологія.* — 2006. — № 3. — С. 152–161.

26. *Степанченко Н. І.* Психолого-педагогічні аспекти оцінки діяльності викладача інституту фізичної культури / *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія 3: Педагогіка і психологія.* — 1998. — № 2. — С. 11–13.

27. *Субетто А. И.* Введение в квалиметрию высшей школы: учеб. пособие. Ч. I. — М., 1990. — 213 с.

28. *Тищенко С. П.* Психологічна компетентність педагога як складова професійного успіху // *Педагогіка і психологія: Вісник АПН України.* — 2001. — № 3–4. — С. 81–89.

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ КОГНІТИВНОГО ІНТЕРЕСУ У СТУДЕНТІВ КАФЕДР ВІЙСЬКОВОЇ ПІДГОТОВКИ ЦИВІЛЬНИХ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ

Ярослав Зорій, кандидат педагогічних наук, доцент, полковник, завідувач кафедри військової підготовки Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
УДК 355.23:378.015.3

У статті розглянуто умови формування та розвитку когнітивного інтересу у студентів кафедр військової підготовки цивільних вищих навчальних закладів (далі — КВП ЦВНЗ) — майбутніх офіцерів запасу як важливого чинника забезпечення достатнього рівня їхньої професійної готовності до свідомого і успішного виконання конституційного обов'язку щодо захисту суверенітету та територіальної цілісності України.

Ключові слова: педагогічні умови, когнітивний інтерес, майбутні офіцери запасу, військова підготовка, професійна готовність, конституційний обов'язок.

В статье рассмотрены условия формирования и развития познавательного интереса у студентов кафедр военной подготовки гражданских высших учебных заведений — будущих офицеров запаса как важного фактора обеспечения достаточного уровня их профессиональной готовности к сознательному и успешному выполнению конституционного долга по защите суверенитета и территориальной целостности Украины.

Ключевые слова: педагогические условия, когнитивный интерес, будущие офицеры запаса, военная подготовка, профессиональная готовность, конституционный долг.

The research «Educational Incentives of Students' Cognitive Interest Fostering in Ukrainian Reserve Officer Training Corps (ROTC)» provides an overview of discourse analytic studies of the favorable conditions for molding and fostering of cognitive interest of the students of Reserve Officer Training Corps of the Ukrainian Higher Education Establishments — would-be officers-in-the-reserve. Noteworthy, of considerable value of cognitive interest fostering is sufficient level of students' professional training for cognizant and successful Constitutional commitment to sovereignty defense and Ukraine territorial integrity.

Key words: educational conditions, cognitive interest, would-be officers-in the-reserve, military training, professional readiness orientation, constitutional commitment.

Постановка проблеми. Основною метою державної політики в галузі освіти є створення умов для розвитку особистості і творчої самореалізації кожного громадянина України, оновлення громадянина України, оновлення змісту освіти та організації навчально-виховного процесу відповідно до демократичних цінностей, ринкових засад економіки, сучасних науково-технічних досягнень.

Разом з тим, відповідно до прийнятої Болонської декларації про двоциклічну систему, сьогодні у сфері вищої освіти вже спостерігаються всебічні зміни, спрямовані на активізацію пізнавального інтересу, діяльності, самостійності студентів.

Виконання завдань, які стоять перед вищою школою, вимагає пошуку шляхів удосконалення навчально-виховного процесу, підвищення вимог до організації розумової праці студентів. Особливого значення надається проблемі розвитку в студентській молоді пізнавальних інтересів.

Актуальність. Когнітивним інтересам належить одне з провідних місць серед основних чинників ефективного навчання, оскільки вони, власне, забезпечують активне пізнання світу. Саме цим визначається актуальність даного дослідження, яке зосереджує основну увагу на чинниках, що постійно впливають на формування когнітивного інтересу у студентів, які навчаються за програмою підготовки офіцерів запасу.

Проблема формування та розвитку пізнавальних інтересів знайшла своє відображення у працях сучасних вітчизняних і зарубіжних дослідників. Науковцями виділено такі основні ланки процесу формування пізнавальних інтересів: особистість і професіоналізм педагога (Н. Бібік, В. Демиденко, Н. Морозова, Г. Шукіна та ін.); зміст навчального матеріалу (В. Демиденко, Н. Морозова, Г. Шукіна, Р. Мільруд та ін.); нетрадиційні форми навчання (А. Алексюк, О. Гуменюк, А. Вербицький, Г. Костюк, Е. Оніщук, І. Підласий, А. Фурман та ін.); ігрова діяльність (А. Вербицький, А. Деркач, Д. Ельконін, П. Підкасистий, С. Щербак, П. Щербань та ін.).

Основні аспекти формування та розвитку пізнавальних інтересів особистості завжди привертати увагу психологів, педагогів, методистів,

учителів-практиків. В Україні ці питання прямо чи опосередковано розглядали А. Алексеюк, І. Бех, Н. М. Бібік, В. Вербицький, С. Гончаренко, Л. Гордон, О. Киричук, Б. Кобзар, Г. Костюк, В. Мадзігон, Р. Науменко, В. Онищук, В. Оржеховська, В. Паламарчук, І. Підласий, О. Савченко, О. Синиця, В. Сухомлинський, Т. Сущенко та ін.

У сучасній педагогічній науці та практиці визначенню когнітивного інтересу особистості та умов його розвитку особлива увага приділялася в дослідженнях Г. Балла, І. Бежа, І. Зязюна, С. Максименка, А. Матюшкіна, В. Моляко, К. Платонова, В. Рибалки, С. Сисоевої.

Здійснюючи аналіз психологічної структури когнітивного інтересу, психологи (С. Рубінштейна, Л. Гордона, О. Леонтьєв) дійшли висновку, що це є суто особистісним утворенням, нерозривно пов'язаним з потребами, в якому в цілісній органічній єдності представлені всі важливі для особистості процеси — інтелектуальні, емоційні,вольові. Проте проблема конкретизації педагогічних умов формування пізнавального інтересу саме у майбутніх офіцерів запасу ще не привернула належної уваги дослідників.

Метою статті є проведення аналізу стосовно того, за яких педагогічних умов формування когнітивного інтересу у студентів цивільних вищих навчальних закладів в процесі їхнього навчання за програмою підготовки офіцерів запасу набуде максимального змістовного та мотиваційного наповнення і, відповідно, поліпшить якість підготовки майбутнього фахівця.

Сучасна освітня технологія у професійній підготовці майбутніх фахівців — це науково обґрунтована й унормована за метою підготовки спеціалістів, змістом освіти, місцем і терміном навчання, система форм, методів, засобів і процедур, що використовуються для організації та здійснення спільної навчальної діяльності тих, хто навчає, та тих, хто навчається [3].

Педагогічні умови — категорія, яка визначається як система певних форм, методів, матеріальних умов, реальних ситуацій, що об'єктивно склалися чи суб'єктивно створені, необхідних для досягнення конкретної педагогічної мети [11].

З іншого боку, педагогічні умови виступають і формою педагогічної діяльності, метою якої є формування висококваліфікованого спеціаліста. Отже, педагогічні умови забезпечують виконання державного стандарту з освітньої діяльності.

Компонентами педагогічних умов розвитку пізнавального інтересу у майбутніх офіцерів запасу є навчальна матеріально-технічна база, форми і методи військово-педагогічної діяльності, професіоналізм науково-педагогічних працівників, спеціально розроблені і об'єктивно сформовані педагогічні ситуації.

У педагогічній літературі існує кілька підходів до виявлення умов розвитку глибокого, стійкого пізнавального інтересу у студентів. Виокремивши декілька *загальних умов*, дотримання яких сприяє формуванню, розвитку та зміцненню пізнавальних інтересів студентів КВП ЦВНЗ, а саме: максимальну опору на активізацію пізнавальної діяльності студентів; проведення процесу навчання на оптимальному рівні складності; емоційну атмосферу педагогічної діяльності, — ми дійшли висновку, що ці умови є загальними і актуальними для різних категорій студентів, вони мають певне значення для викладання усього комплексу навчальних дисциплін у навчальному закладі.

Разом із загальними умовами ми виокремлюємо *часткові педагогічні умови*, які сприяють формуванню та розвитку пізнавального інтересу студентів кафедр військової підготовки цивільних вищих навчальних закладів.

При виокремленні означених педагогічних умов ми взяли до уваги те, що дана проблема розв'язувалась на підставі особистісно-орієнтованого підходу, що, в свою чергу, передбачало психолого-педагогічну діагностику й інтерпретацію індивідуальних особливостей студентів, адаптацію навчально-виховних засобів до характеру особистості студента, залучення його у процес педагогічних та життєвих подій тощо.

Такими педагогічними умовами, на наш погляд, є:

- опора на принцип комбінування різних видів діяльності під час професійної підготовки студентів КВП ЦВНЗ;
- формування навичок професійного спілкування в діяльності майбутніх офіцерів запасу;
- створення та реалізація моделі суб'єктно-об'єктних відносин між студентами і педагогами у навчально-освітньому процесі КВП ЦВЗ.

Що стосується *першої педагогічної умови*, то різноманітні види діяльності, до яких залучено студентів кафедри військової підготовки ЦВНЗ, спрямовані на розвиток його пізнавальних інтересів.

Варто зазначити особливу роль поєднання пізнавальної і практичної діяльності. Ми вважаємо, що спільність сутнісних властивостей усіх видів діяльності та особливості кожної з них забезпечують взаємодоповненість і суттєво збагачують процес загалом. Проведений аналіз розкрив значні резерви розвитку пізнавальних інтересів студентів кафедри військової підготовки ЦВНЗ на базі взаємозв'язку видів діяльності, що були включені до процесу викладання. Знаходить своє підтвердження положення Б. Ананьєва про те, що «...включення об'єкта навчання у різнобічну діяльність, яка спроможна задовольнити його духовні запити і потреби, реалізувати індивідуальні нахили, — найважливіший фак-

тор розвитку особистості, формування її інтересів» [2, с. 171].

Таким чином, ми доходимо висновку, що опора на принцип комбінування різнобічних видів діяльності, їх взаємодія і взаємодоповнення в процесі професійної підготовки студентів кафедри військової підготовки ЦВНЗ є важливою умовою розвитку пізнавального інтересу.

Щодо *другої педагогічної умови*, то дуже часто сформульована мета — навчити студента КВП ЦВНЗ навичок професійного спілкування — не відображає тих завдань, які ставляться перед майбутнім офіцером (у його професійній підготовці) у сфері спілкування.

На думку І. Лернера, «будь-яке навчання — це передавання молодому поколінню культури» [9, с. 51]. Виходячи з цього, кожна навчальна дисципліна несе студентам певний обсяг культури, таку собі часточку накопиченої людством культурної спадщини.

Отже, якщо розглядати мету професійної підготовки студента на КВП ЦВНЗ в широкому сенсі як формування професійної культури, то, безумовно, в ході цього процесу сфера пізнавальних інтересів тих, хто навчається, значно розширюється і створюються більш глибокі умови для їхнього розвитку.

Теоретичне обґрунтування *третьої педагогічної умови* опирається на дослідження Б. Ананьєва, К. І. Бондарєвої, О.Г. Козлової, Г. Щукіної та ін. [2; 3; 16; 17].

Своєрідність проблеми діяльності в педагогіці полягає насамперед в тому, що цей феномен пов'язаний із педагогічним процесом, який включає в себе діяльність того, хто навчається, і діяльність того, хто навчає.

Існує думка, що суб'єктом навчання в навчальному процесі є педагог, бо він ставить мету, організує навчальну діяльність студентів, спонукає їх до дій, коригує і підводить до кінцевого результату.

Проте, і це варто артикулювати, допоки спонукання до діяльності студента постійно йтиме від педагога, а його власна діяльність не ґрунтуватиметься на «внутрішньому середовищі», інтерес буде залишатися ситуативним, а за умови відсутності спеціальних спонукань ззовні — взагалі згасне. Тому, не втрачаючи провідної ролі в педагогічному процесі, викладач повинен сприяти тому, щоб студенти КВП ЦВНЗ (особливо 2-го року військового навчання) ставали суб'єктами діяльності.

Ми звернули увагу на те, що в подібній діяльності суб'єкта механізми когнітивного інтересу є більш різноманітними, більш складними та наближеними до самої особистості. На наше переконання це відбувається тому, що активна свідомість освітня діяльність майбутнього офіцера

запасу створює особливу внутрішню аспірацію до навчання.

В особистісно-орієнтованому навчанні принципово змінюються стосунки викладача і студента, які будуються на підґрунті їхньої діалогічної цілісності, спираються на потенціальні можливості особистості та спрямовані на її самореалізацію в майбутній професійній діяльності, спілкуванні, організації дозвілля та інших сферах життя. Зміну особистості в процесі особистісно-орієнтованого навчання С. Подмазан визначає таким чином: «Особистість у минулому — це, насамперед, суб'єктивний досвід діяльності та моральних переживань учня (студента). Особистість у теперішньому — це особистість учня як суб'єкта діяльності та відносин з певною системою особистісних цінностей. Особистість у майбутньому — це той «Я-ідеал», який бажаний самій особистості й соціуму, зміст життєвих смислів, планів, цілей і цінностей особистості [12]. Щоб досягти позитивних результатів у навчанні, навчальній діяльності, має бути наявним прагнення у викладача якомога краще навчати, а у студентів — старанніше навчатися [8].

Тобто можна дійти висновку, що суб'єкт-суб'єктна модель педагогічних відносин взаємодоповнює і взаємозбагачує діяльність викладача і студента. Виникає гармонійний «сплав» ерудиції, майстерності та діяльності педагога, з одного боку, і самостійної діяльності студентів, насиченої пізнавальним інтересом, — з іншого.

Висновки. Безперечно, когнітивна діяльність формується під час навчально-виховного процесу у різноманітних навчальних закладах. Тому цей процес варто зорганізувати, ґрунтуючись на рекомендаціях психолого-педагогічної науки, законах, закономірностях, принципах, формах і методах навчання, шляхом активного залучення студентів до навчально-пізнавальної діяльності. Застосування сучасних концепцій навчання на базі гуманістичної філософії освіти створює необхідні позитивні передумови для розвитку різноманітних пізнавальних інтересів у студентів. Цілеспрямоване використання методів, прийомів і способів активізації навчально-пізнавальної діяльності студентів, застосування діалогічних методів навчання, форм їх самостійної роботи з навчальним матеріалом, можливість широкого застосування ігрових технологій навчання сприяють формуванню мотивів навчання.

У підсумку можна стверджувати, що актуальність проблеми формування розвитку когнітивного інтересу студентів КВП ЦВНЗ визначається не лише сучасними вимогами до навчального процесу та професійної підготовки майбутніх офіцерів запасу, а й орієнтуванням освітнього вектора на розвиток особистості студента, його пізнавальних здібностей.

Реалізація виокремлених у статті педагогічних умов висуває досить високі вимоги до особистості викладача ВНЗ, який повинен бути носієм професійної культури, володіти професійною компетентністю, а також якостями, що сприяють формуванню пізнавального інтересу у студентів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Алексюк А.* Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія. Підручник для студентів, аспірантів та молодих викладачів вищих навчальних закладів. — К. : Либідь, 1998. — 560 с.
2. *Ананьев Б. Г.* О проблемах современного человекознания. — 2-е изд. — СПб. : Изд. Дом «Питер», 2001. — 263 с.
3. *Бондарева К. І., Козлова О. Г.* Педагогічний аналіз інноваційної діяльності вчителя: наук.-метод посіб. — Суми : Слобожанщина, 2001. — 44 с.
4. *Вербицкий А. А.* Активное обучение в высшей школе: контекстный подход / А. А. Вербицкий — М. : Высш. шк., 1991. — 207 с.
5. *Вербицкий А. А.* Новая образовательная парадигма и контекстное обучение / А. А. Вербицкий. — М. : Исследовательский центр проблемы качества подготовки специалистов, 1999. — 186 с.
6. *Демиденко В.* Самореалізація: сутність, становлення, розвиток / В. Демиденко // Педагогіка і психологія. — 2004. — № 2. — С. 2–37.
7. *Дубовицкая Т. Д.* Диагностика уровня профессиональной направленности студентов // Психологическая наука и образование. — 2004. — № 2. — С. 82–86.
8. *Казанцева І.* Творча діяльність як засіб формування міцності знань // Рідна школа. — 2001. — № 2. — С. 26–28.
9. *Лернер И. Я.* Проблемное обучение — М. : Знание, 1974.
10. *Моргун В. Ф.* Психологические проблемы мотивации учения. // Вопросы психологии. — 1976. — № 6. — С. 54–67.
11. Підготовка майбутнього вчителя до впровадження педагогічних технологій: навч. посіб. / О. М. Пехота та ін. — К. : Вид-во А.С.К., 2003. — 240 с.
12. *Подмазан С. И.* Личностно-ориентированное образование: социально-философское исследование / С. И. Подмазан. — Запорожье : Просвіта, 2000. — 250 с.
13. *Слепкань З. І.* Наукові засади педагогічного процесу у вищій школі / З. І. Слепкань. — К. : НПУ, 2000. — 210 с.: іл. — Бібліогр.: с. 205–207.
14. *Фіцула М. М.* Педагогіка: навч. посіб. / М. М. Фіцула. — К. : Академвидав, 2005. — 560 с.
15. *Фридман Л. М., Кулагина И. Ю.* Психологический справочник учителя / Л. М. Фридман, И. Ю. Кулагина. — М. : Совершенство, 1998. — 432 с.
16. *Шукина Г. И.* Активизация познавательной деятельности учащихся в учебном процессе / Г. И. Шукина. — М. : Просвещение, 1979. — 219 с.
17. *Шукина Г.И.* Педагогические проблемы формирования познавательных интересов учащихся.— М. : Педагогика, 1988.— 208 с.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИКО-КОМУНІКАЦІЙНОЇ СФЕРИ СУСПІЛЬСТВА

Вікторія Бокоч, аспірантка кафедри суспільно-політичних наук, глобалістики та соціальних комунікацій Університету «Україна»
УДК 329.05

У даній статті розглядаються теоретико-методологічні проблеми становлення політико-комунікаційної праксеології як напрямку політичних наук.

Ключові слова: політико-комунікаційна праксеологія, методологія і методи політико-комунікаційної праксеології.

В данной статье рассматриваются теоретико-методологические проблемы становления политико-коммуникационной праксеологии как направления политических наук.

Ключевые слова: политико-коммуникационная праксеология, методология и методы политико-коммуникационной праксеологии.

In this article we consider the theoretic and methodology problems of political-communication practiceology becoming as an autonomy field of political science.

Key words: political-communication practiceology, methodology and methods of political-communication practiceology.

Дослідження суспільної сфери потребує вивчення і аналізу соціально-політичних, соціально-економічних, соціально-психологічних та інформаційно-комунікаційних процесів, які мають реальний вплив на політичне життя суспільства [1; 2; 4; 5; 13; 20; 25].

Відтак в рамках політичного маркетингу набуває важливого значення **політико-комунікаційна**

праксеологія, під якою розуміють міждисциплінарний напрям політичних наук, котрий досліджує практичні проблеми вивчення, аналізу і менеджменту політико-комунікаційної сфери суспільства [1].

Своєю чергою, під **політико-комунікаційною сферою суспільства** розуміють інтегральну, матричну, взаємозалежну сукупність політико-комунікаційних структур, політико-комунікаційних відносин, політичної свідомості і політико-комунікаційної діяльності [1; 4; 18].

Враховуючи соціально-правові, соціально-економічні, соціально-політичні і соціально-психологічні аспекти менеджменту і маркетингу політико-комунікаційної сфери суспільства відповідно виокремлюють **соціально-правові, соціально-економічні, соціально-культурні і соціально-психологічні види політико-комунікаційної праксеології**.

На основі враховування структурно-ієрархічних рівнів політико-комунікаційного менеджменту **соціально-правова політико-комунікаційна праксеологія** має використати методологічний і методичний і потенціал наступних **галузей інформаційного права**:

– **глобальне інформаційне право** (формується на ґрунті міжнародного права);

– **цивілізаційно-територіальне інформаційне право** (базується переважно на релігійних засадах: іудео-християнське, православне, буддиське, ісламське тощо);

– **державно-національне інформаційне право** (інформаційне право націй-держав – за аналогією із господарським, цивільним чи кримінальним правом);

– *регіональне інформаційне право* (інформаційне право регіону, наприклад, Євросоюзу);

– *інформаційне право місцевого управління та самоврядування* (інформаційне право органів місцевого управління та самоврядування в галузі соціальних комунікацій) [7; 13; 15; 21].

Соціо-економічна політико-комунікаційна праксеологія повинна користуватися методологічними і методичними наробками економічного регулювання політико-комунікаційної діяльності суспільства, оскільки *інформаційно-комунікаційний сектор економіки* (виробництво, зберігання, обробка, передача і споживання інформації) є одним з найважливіших видів суспільної діяльності, який виступає рушійною силою науково-технічного, соціально-економічного і культурно-освітнього прогресу [3].

Соціо-культурна політико-комунікаційна праксеологія, насамперед, має скористатися методологічними та методичними підходами, напрацьованими в дослідженнях політичних культур різних суспільств, які регламентують політичну сферу своїх суспільств соціально-комунікаційними нормами-регуляторами (традиціями, звичками, релігійними, етнічними, регіональними, локальними та іншими груповими нормами).

Зокрема, політико-комунікаційна праксеологія повинна реалізовуватися через вивчення, аналіз та управління функціонуванням наведених нижче секторів політичної культури суспільства:

політико-комунікаційної культури функціонування суспільних структур:

– електоральної (технологій та процедур формування керівних органів);

– сприйняття та врегулювання соціально-політичних конфліктів;

– ухвалення і реалізації важливих суспільних рішень.

політико-комунікаційної культури суспільних відносин:

– міжособистісних;

– групових і міжгрупових;

– міждержавних;

– ієрархічних (індивід-група-держава);

політико-комунікаційної культури суспільної свідомості:

– цінностей, традицій, звичаїв, соціальних норм;

– уявлень та переконань;

– настанов;

політико-комунікаційної культури суспільної діяльності:

– бюрократичної (апаратної);

– депутатської (професійної і громадської) діяльності;

– економічної діяльності;

– політичної (професійної і громадської) діяльності;

– загально-громадської діяльності [2; 8; 25].

Соціо-психологічна соціально-комунікаційна праксеологія, на нашу думку, найкраще зможе допомогти у реальній суспільно-політичній діяльності завдяки вивченню та аналізу структури і специфіки суспільної свідомості суспільства в цілому, і, зокрема, суспільної свідомості великих соціальних груп, таких як етноси, класи, еліти, а також окремих індивідів, що належать до даного суспільства.

У цьому контексті, треба мати на увазі, що *буденна суспільна свідомість* зазвичай характеризується несистематизованістю, фрагментарністю, суперечливістю, емоційністю та інерційністю і *віддзеркалюється через соціальну психологію*. А *науково-теоретична суспільна свідомість* носить цілісний, систематизований та прогностичний характер і *віддзеркалюється через ідеологію* [3; 5; 6].

В цілому ж, на нашу думку, **політико-комунікаційна праксеологія** повинна спиратися на методологічні та методичні розробки в галузі інформаційно-комунікаційного менеджменту, політичного маркетингу і менеджменту, теорії та історії соціальних комунікацій, паблік рилейнз і т.ін.

Політико-комунікаційні аспекти функціонування суспільної сфери, зокрема, суспільно-політичне життя і суспільно-політичний процес можуть бути досліджені через такі ключові категорії, як політичні ідеологеми та міфологеми, що взаємно доповнюють і водночас специфічно конкурують між собою.

Політичні ідеологеми мають ціннісну, раціональну природу уявлення про побудову майбутнього життя суспільства певними політичними силами і соціальними групами.

Сучасні дослідники, зокрема, виокремлюють такі види політичних ідеологем:

– глобальні політичні ідеологеми (демократичні, тоталітарні, глобалістські, антиглобалістські і т.ін.);

– ідеологеми політичного розвитку суспільно-державних інституцій (консерватизм, неоконсерватизм, лібералізм, неолібералізм, соціал-демократія, комунізм, націонал-демократія, анархізм, фашизм, фундаменталізм, лівий і правий радикалізм);

– прикладні політичні ідеологеми (є специфічною комбінацією різних видів політичних ідеологем).

Досліджуються політичні ідеологеми через процедури вивчення політичних цінностей, співвідношення ролей держави, соціальних груп та індивідів, форм та методів організації та функціонування структур політичної влади, ставлення певних суб'єктів політики до основних суспільних інститутів, пропонування суб'єктами політики власного бачення шляхів майбутнього

розвитку суспільства та методів реалізації намічених політичних цілей тощо.

Політичні міфологеми, з одного боку, виникають внаслідок фрагментарності і недостовірності отримуваної громадянами інформації, з іншого боку, в результаті здійснення та реалізації певних цілей і методів інформаційно-комунікаційного менеджменту, який полягає в конструюванні та нав'язуванні громадській думці певних моделей політичних іміджів та маніпуляцій політичною свідомістю з боку суб'єктів влади і політичного процесу.

Досліджуються політичні ідеологеми та політичні міфологеми через відповідні методологічні процедури: ідеологеми – на основі конкретного, раціонального аналізу змісту суспільних (політичних, правових, економічних) документів, а міфологеми – через вивчення настанов суспільної свідомості.

У першому випадку політична комунікація здійснюється на рівні конкретних суб'єктів політичної діяльності (парламенту, уряду, політичної партії, громадської організації) закінчується ухваленням документу, де чітко виписані певні ідеологічні настанови вказаних суб'єктів політики з того чи іншого питання суспільного життя.

В другому випадку ми можемо говорити про стохастичний, вірогідний і неоднозначний характер цих настанов суб'єктів політики, позаяк громадська думка в жодному суспільстві, за жодних умов не може бути одностайною, навіть, якщо характер політичного режиму і не дозволяє її публічно (у т.ч. через мас-медіа) висловлювати.

Зрозуміло, що методи дослідження настанов політичної свідомості є відмінними від дослідження змісту політичних документів, проте об'єднує їх схожа **методологія аналізу політичних комунікацій**.

Види і форми політико-комунікаційного аналізу

Під **аналізом політичних комунікацій** ми будемо розуміти систему організаційно-методологічних і методичних процедур дослідження політико-комунікаційної сфери суспільства, які дозволяють отримувати науково-обґрунтовані дані про політико-комунікаційні структури, політико-комунікаційні відносини, політичну свідомість і політичну діяльність суб'єктів політичного життя для їх подальшого використання у реальній суспільно-політичній практиці.

З точки зору якості і глибини аналізу **виокремлюють такі види аналізу політичних комунікацій: пошуковий, описовий і змістовний** [10; 14; 17].

Пошуковий аналіз політичних комунікацій проводиться на попередніх етапах політико-комунікаційних досліджень – за спрощеною ме-

тодологічною схемою, обмеженим за часом і можливостями методичним інструментарієм і полягає у виявленні певних засадничих, принципових моментів при уточненні об'єкта та предмета подальших широкомасштабних політико-комунікаційних досліджень.

Цей вид політико-комунікаційного аналізу може здійснюватися шляхом експертного опитування, інтерв'ю, пілотного анкетування, вивчення документів, експрес-опитування тощо.

Описовий аналіз політичних комунікацій завжди проводиться за повною програмою і ґрунтується на методологічно і методично апробованих політико-комунікаційних технологіях. Використовується при вивченні характеристик і динаміки поведінки суб'єктів політичної комунікації, таких широкомасштабних подій і явищ як президентські, парламентські чи місцеві вибори, референдуми, кризові, конфліктні ситуації, соціальні, економічні, релігійні чи освітні реформи і т.ін.

Даний вид політико-комунікаційного аналізу дозволяє здійснити поетапну чи порівняльну оцінку і зіставлення особливостей суб'єктів політичних комунікацій, інформаційно-комунікаційних подій і явищ з точки зору дослідження наявності чи відсутності зв'язків між ними, тенденцій і напрямків розвитку тощо.

Змістовний аналіз політичних комунікацій дає можливість не тільки описувати структурні елементи політико-комунікаційної сфери суспільства та зв'язки між ними, але й здійснювати під час змістовного аналізу пошук причин тієї чи іншої поведінки та дослідження якісних характеристик суб'єктів політичної комунікації, причин виникнення та еволюції тих чи інших подій і явищ політико-комунікаційної сфери суспільства.

Даний вид політико-комунікаційного дослідження спрямований на комплексне, системне вивчення сукупності чинників політико-комунікаційної сфери суспільства, виокремлення та класифікацію факторів (основні – неосновні, тимчасові – усталені, контрольовані – неконтрольовані, керовані – некеровані) та дослідження взаємного впливу згаданих факторів на стан та розвиток політико-комунікаційної сфери суспільства.

З точки зору аналітичної практики **виокремлюють наступні форми аналізу політичних комунікацій: ситуаційний, стратегічний і ціннісний**.

Ситуаційний аналіз політичних комунікацій проводиться при потребах розробки послідовності дій в контексті конкретної, обмеженої в часі і просторі ситуації. Здійснення такої форми аналізу вимагає чіткого розрахунку і максимального прагматизму, необхідності вироблення рекомендацій максимального досягнення поставлених цілей з мінімальними матеріальними,

фінансовими, інформаційними, людськими та іншими ресурсами.

Мистецтво ситуаційного аналізу політичних комунікацій полягає в системному розгляді конкретної проблеми через призму дослідження причин виникнення даної проблеми, окреслення кола інтересів суб'єктів політичної комунікації.

Ефективна реалізація ситуаційного аналізу може бути здійснена на основі обробки великої кількості джерел інформації: статистичних, соціологічних, соціо-психологічних даних, експертних висновків фахівців з економіки, права, політології, історії, психології, інформаційних технологій і т.ін.

Стратегічний аналіз політичних комунікацій зорієнтований на конструювання моделей політичної комунікації, виявлення інформаційно-комунікаційних тенденцій та закономірностей політичного розвитку суспільства, які будуть домінувати в майбутньому політичному житті. Для цієї форми аналізу характерні установки на використання методології, методики та евристичних можливостей однієї із суспільних дисциплін (економіки, політології, історії, соціології, права, культурології).

Предметом стратегічного політико-комунікаційного аналізу фахівці вважають, насамперед, дослідження політичного, економічного, історичного і культурного досвіду суспільства, які завжди мають певне ідеологічне і політико-комунікаційне забарвлення. Вказана форма політико-комунікаційної аналітики не вимагає від суб'єктів політичних комунікацій негайних дій, проте, стимулює ухвалення стратегічних рішень, які матимуть реальні політичні наслідки лише в майбутньому.

Ціннісний аналіз політичних комунікацій опікується дослідженням базових цінностей конкретного суспільства та умов реалізації державної політики у сфері політичної комунікації. На відміну від попередніх форм політико-комунікаційного аналізу, особлива увага в даному випадку звертається не на формування, а на оцінку і осмислення інформаційної політики суспільства.

В «політично старих» суспільствах, в яких базові політичні цінності не ставляться під сумнів, ця форма політико-комунікаційного аналізу практично не використовується. Натомість у динамічних суспільствах, які знаходяться в пошуках оптимальної моделі політичної комунікації, розуміння інформаційної політики як такої, зокрема, можливості ставити під сумнів базові цінності здійснення державної, політичної діяльності, є надзвичайно важливими і актуальними і з теоретичної, і з практичної точки зору.

Причиною необхідності здійснення таких політико-комунікаційних досліджень є те, що в перехідних суспільствах ситуаційний і стратегічний політико-комунікаційний аналіз не дають змоги

адекватно пояснити всі особливості протікання життя у сфері політичних комунікацій. І ціннісна політико-комунікаційна аналітика сприяє доповненню відповідних знань, отриманих в наслідок застосування згаданих вище форм аналізу політичних комунікацій.

Ціннісний аналіз сфери політичних комунікацій суспільства не має чітких методологій і методик дослідження, оскільки ґрунтується на індивідуальному суспільному світогляді і досвіді авторів оціночних суджень, які не належать ні до влади, ні до наукових структур, залежних від державних структур.

Основні методологічні підходи у аналізі політичних комунікацій

1. Інституціональна методологія – характеризується застосуванням формально-правового аналізу процесів політичної комунікації. В рамках цього найстарішого методологічного підходу можна назвати такі напрямки:

- конституційні дослідження політичних комунікацій (на основі традиційного, правового аналізу політико-комунікаційних інститутів, який останнім часом прагнуть здійснювати в динаміці);

- державне управління політичними комунікаціями (здійснюється вивчення управлінських функцій державних структур у сфері регулювання політичних комунікацій);

- новий інституціоналізм політичних комунікацій (прагне доповнити компаративістське вивчення інформаційної політики у сфері політичних комунікацій й адміністративної поведінки дослідженнями неформальних політико-комунікаційних структур) [4; 6; 7; 13; 15].

2. Біхевіористична методологія – дає змогу здійснювати аналіз не стільки політико-комунікаційної діяльності держави, скільки політико-комунікаційну діяльність влади як такої та процеси здійснення політичних комунікацій шляхом спостереження за соціально-психологічною поведінкою та між персональною політичною комунікацією індивідів у формальних та неформальних групах. В межах цього методологічного підходу сформувалися такі напрямки аналізу:

- статистичні дослідження політико-комунікаційної діяльності;

- анкетні дослідження і опитування громадської думки;

- лабораторні експерименти;

- застосування теорії ігор у процедурах прийняття рішень у сфері політичних комунікацій.

Серед провідних методів біхевіористичного підходу в аналізі політичних комунікацій використовують:

- контент-аналіз (дозволяє робити кількісний аналіз змісту оприлюднених політичних текстів);

– фактор-аналіз (узагальнює, зводить безліч емпіричних даних до основних, які визначають базові характеристики суб'єктів політичних комунікацій);

– порівняльний аналіз (встановлює закономірності у різних типах політичної комунікації);

– когнітивний карт-матричний аналіз (дозволяє дослідити, проаналізувати і спрогнозувати типові реакції лідерів та інших суб'єктів політичної комунікації на певні ситуації);

– психоісторичний метод (досліджується політико-психологічна поведінка суб'єктів соціальної комунікації протягом певного історичного періоду);

– психобіографічний метод (сприяє вивченню та аналізу психологічних характеристик політичної комунікації на основі дослідження біографічних даних політиків та їхнього оточення на певних етапах його політичної кар'єри) та ін. [4; 17; 21; 24; 26].

3. Системна методологія була запозичена із соціології і спрямована на комплексне, системне вивчення структури політичних комунікацій суспільства з подальшим аналізом функцій його складових елементів. В рамках системного аналізу виокремлюють: структурний, функціональний і структурно-функціональний види аналізу політичних комунікацій.

Наприклад, прибічники структурно-функціонального підходу, окрім дослідження політичної системи з точки зору її цілісності, взаємопов'язаності (політико-комунікаційних зв'язків) та функціональності (Д. Істон), вивчали і аналізували проблеми політичного рекрутування, політичної соціалізації, об'єднання за інтересами, ухвалення політичних рішень та їх виконання (Г. Алмонд та Дж. Б. Паул).

4. Методологія раціонального вибору має за предмет аналізу модель політичних комунікацій, в центрі якої знаходиться людина як незалежний актор. Прибічники цієї теорії намагаються аналізувати суспільну поведінку людини, відштовхуючись від цінностей та настанов, які вона поділяє.

Методологічне коріння теорії раціонального вибору знаходиться на перетині економіки і психології (себто, в царині економічної психології), а метою такого запозичення було намагання подолати недоліки інституціоналізму, біхевіоризму і структурно-функціонального аналізу.

На думку авторів теорії раціонального вибору Е. Даунса, Д. Блека, Г. Симона, Л. Шапля, М. Шубика, В. Райкера, М. Ослона, Дж. Бьюкенена, Г. Талока та ін., саме індивід творить своєю діяльністю інститутути, відносини і, відповідно, й моделі політичної комунікації.

Індивід завжди прагне максимізувати власну вигоду, ґрунтуючись на своєму природному егоїзмові. На цьому, на їхню думку, ґрунтується і раціональність індивідів та їхня поведінка у процесі політичних комунікацій та політичної діяльності.

У рамках теорії раціонального вибору виокремлюють концепції політичної комунікації на базі:

– теорії суспільного вибору (виходить з того, що в групі індивід поводить себе егоїстично і не буде докладати особливих зусиль для досягнення загальних політичних цілей);

– теорії ігор (розглядає політичну боротьбу за виграв як гру з нульовою чи ненульовою сумою).

5. Дискурсна методологія політичної комунікації (походить від латинського слова «discursus» – «міркування») полягає в аналізі політико-комунікаційних явищ як через призму міжперсонального діалогу («мовна політична подія») так і через через політичний діалог (що здійснюється через суспільні інститутути між індивідами, групами, власне соціальними інститутами тощо).

Для того, щоб сегмент політичної дійсності став політичним дискурсом потрібно: щоб він складався із певних елементів-знаків, вони були пов'язані між собою і утворювали політичні повідомлення від комунікатора до реципієнта.

Представники політико-дискурсного підходу (П. Ласлет, Т. ван Дейк) наголошують на існуванні дискурса-рамки («політичної мови», «ідеології») та дискурса-твору із своїм сюжетом (дискурс певних парламентських чи президентських виборів). У першому випадку використовуються методи політико-семіотичного аналізу, а в другому – риторики і літературознавства, а також політичної герменевтики.

Одним із напрямів політичного дискурсу є постмодерністський підхід, який полягає, на думку його представників, в необхідності пошуків змісту виключно в політичній мові, яка є механізмом створення і трансляції уявлень індивіда та адекватним віддзеркаленням політики у політичній свідомості.

Наостанку відзначимо, *що політико-комунікаційна прaxeологія ґрунтується, насамперед, на методології комплексного використання методів дослідження ролі суспільних норм-регуляторів у політичних комунікаціях*: політико-правових і соціально-економічних (інституціональна та системна методологія), політико-психологічних (біхевіористична методологія і методологія раціонального вибору) та, власне, політико-комунікаційних (дискурсна методологія і частково – методологія структурно-функціонального аналізу в частині дослідження політичних комунікацій).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Бebик В.* Соціально-комунікаційна праксеологія: поняття і методологія // Інформація і право. — 2011. — № 2. — С. 53-59.
2. *Бebик В., Бортніков В., Дегтерьова Л., Кудряченко А.* Держава і громадянське суспільство: партнерські комунікації в глобальному світі (за ред. В. Бебика). — К., 2006.
3. *Бebик В.* Глобальне інформаційне суспільство: поняття, структура, комунікації // Інформація і право. — 2011. — № 1. — С. 41-49.
4. *Бebик В.* Політологія: наука і навчальна дисципліна. — К., 2009.
5. *Блондель Ж.* Политическое лидерство. Путь к всеобъемлющему анализу. — М., 1992.
6. *Бодуен Ж.* Вступ до політології. — К., 1995.
7. *Давид Р.* Основные правовые системы современности. — М., 1988.
8. *Дай Т. Р.* Демократия для элиты. — М., 1984.
9. *Даниленко В. И.* Современный политологический словарь. — М., 2000.
10. *Згуровский М. З., Доброногов А. В., Померанцев Т. Н.* Исследование социальных процессов на основе методологии системного анализа. — К., 1997.
11. *Матвиенко В. Я.* Прогностика. — К., 2000.
12. *Методы сбора информации в социологических исследованиях.* Кн. 1, 2. — М., 1990.
13. *Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії (у співав.) / за заг. ред. А. Кудряченка.* — К., 2007.
14. *Політологічний енциклопедичний словник.* — К., 2004.
15. *Саймон Г.* Адміністративна поведінка. — К., 2001.
16. *Себайн Дж. Г., Торсон Т. Л.* Історія політичної думки. — К., 1997.
17. *Теорія і практика політичного аналізу / За заг. ред. О. Л. Валевського і В. А. Ребкала.* — К., 2003.
18. *Философский словарь.* — М., 1963.
19. *Шира Дж.* Введение в библиотековедение. — М., 1983.
20. *Bebyk W.* Jak sie wygrywa i przegrywa wybory. — Warszawa, 2004.
21. *Dahl R. A.* The Analysis of Influence in Lokal Community Action. — East Lancing, 1960.
22. *Freud Z.* Group Psychology and the Analysis of the Ego. — London, 1955. — Vol. 18.
23. *George A.* Presidential Decision-making in Foreign Policy. The Effective Use in Information and Advice. — Col., 1979.
24. *Janis I.* Victims of grupthink; Psychological Studies of Policy Decisions and Fiascos. — Boston, 1983.
25. *Political Leadership in Industrial Societis / Ed. by L. Edinger.* — N. Y., 1976.
26. *Semmel A., Minix D.* Small-group Dinamics and Foreign Policy Decisionmaking: An Experimental Approach // Psychological models in International Politics. — Col., 1979.

РЕЦЕНЗІЯ НА ПІДРУЧНИК: ВАРЗАР І. М. ПОЛІТИЧНА ЕТНОЛОГІЯ. ПРОПЕДЕВТИЧНИЙ КУРС. АВТОРСЬКИЙ ПІДРУЧНИК. — К. : ДП «ВИДАВНИЧИЙ ДІМ «ПЕРСОНАЛ», 2011. — 354 с.

Валерій Бебик, доктор політичних наук, професор,
голова Всеукраїнської асоціації політичних наук

За сюжетним визначенням, це — не «чистий» науковий трактат, а підручник, що підсумовує сорокарічну працю автора із засадування та викладання в українській вищій школі нової соціально-гуманітарної науки — *політичної етнології*.

Свого часу **Р. Декарт** писав: «Не шукайте жодної іншої науки, окрім тієї, яку можна знайти в собі самому...» [8, с. 9]. Беручи до уваги позитивну оцінку творчих підходів автора до розвитку політичної етнології з боку **І. Кураса** [4, с. 269], мені хотілося б приєднатися до думки, що дана книга **І. М. Варзара** — це авторський підручник з викладу теоретичних засад «суто авторської науки».

Рецензоване видання не є проблемно-тематичним та однопрофільним твором. У ньому односюжетна політична етнологія ставить добру половину текстового змісту; одна чверть — новаторські теоретико-методологічні креативи загальнонаукового змісту; остання чверть — це науково-методичні й аналітико-праксеологічні інтенції визнаного педагога вищої школи.

Читаючи вказаний підручник, зосередимо нашу увагу навколо концептів, власне, науки політичної етнології.

Напевно, всі погодяться з нами, що для отримання віртуального наукового титулу «*суто авторська наука*» потрібно мати: 1) свій об'єкт уваги — свій предмет аналізу; 2) свій метод — свою методологію; 3) свій основний закон — свій комплекс досліджуваних закономірностей; 4) свій понятійно-категорійний апарат — свою термінологічну мову (с. 6, 49, 156–157, 185–186, 257–258, 262, 317–318).

Усе це в автора даної книги є. До цього варто додати ще два авторські винаходи **І. М. Вар-**

заря: 1) історіологічний метод (1992, 1999 рр.) (с. 151–154, 228–230, 255) та 2) метод тріадної кореляції цінностей та орієнтацій соціально-політичного розвитку (2004, 2011 рр.) [5, с. 29–41].

У межах своєї авторської концепції політичної етнології **І. М. Варзар** здійснив наступне:

(1) розробив і виніс на обговорення півтора десятка *нових теоретичних концепцій* (зокрема: геолокусне переміщення народів-етносів політичною мапою планети, область державної політики, політична кратологія, сфери та галузі суспільної життєдіяльності людей, типологізація народів-співвітчизників поліетнічної країни, чотиристадійне соціоцивілізаційне дозрівання народів-етносів планети, соціально-політичне співвідношення концептів «етнічна меншина» та «національна меншина», етніка як нова форма суспільної свідомості, співвідношення «політичної нації» та «етнополітичної нації», етнополітична партія та ін.);

(2) увів до науково-дослідного вжитку понад три десятки *нових понять і термінів* (зокрема: автонародний популізм, внутрішньоджерельний політичний тероризм, всекраїнова політична нація, донціональні стадії зрілості народів-етносів, історіологічний ситуатив, етноплацента, етноойкумена, етнокультурний ареал, етнічна валентність, кратологічна культура, політико-кризова ситуація, соціумо- і державотворча тріада, титульний народ-етнос, політичний провінціалізм та ін.);

(3) упродовж двадцяти років (1970–1990), — базуючись на структурах свого ж «саєнтологічного подвійного квадрата» та на концептах свого ж таки теоретико-методологічного інструментарію, — *сконструював наукову школу тріадної*

конструкції, — «політична етнологія: дослідницький напрям — теоретична наука — навчальна дисципліна».

Отже, є — наукова школа, в якій вчать студенти, дослідники пишуть наукові статті та книги, здобувачі наукових ступенів захищають дисертації. І все це спростовує скептичний висновок про «відсутність підстав говорити про формування в сучасній Україні наукових шкіл у галузі політичних наук» [7, с. 20]. Ми цілком поділяємо теоретичні погляди автора на самий саєнтолого-культурологічний феномен «наукова школа», що викладено у рецензованому підручнику (с. 6, 314–318) та нещодавно в епізодичній статті на цю ж саму тему [6, с. 131–132, 133].

Прообраз цього підручника (1994) містив патріотичну інтенцію особливого гатунку: «*Автор покладає своє дослідження в загальноукраїнський струмок всесвітньої політолого-етнологічної думки...*» [3, с. 31]. Вгорі, на відповідних ступенях тамтешнього правлячого політикуму, інтенцію почули. Спрацювало явище «зворотного зв'язку», — і нашого автора стали запрошувати до радницьких кіл у центральних апаратах державної служби (с. 4–5); у 1995 р. Міносвіти України включило політичну етнологію до переліку нормативних соціогуманітарних дисциплін, які почали викладати в кількох університетах України (згодом — і деяких зарубіжних країн) (с. 5–6); наприкінці того ж 1995 р. з високої державної трибуни **І. М. Варзара** було названо «знаним вченим, політологом і етнологом, одним з розробників Концепції державної етнополітики» [4, с. 270]. З деяким запізненням (лише з середини першої декади 2000-х років) на творчі доробки нашого автора стали відгукуватись солідні довідково-енциклопедичні видання [9, с. 85; 10, с. 82]. У поточному 2011 році в інших енциклопедичних виданнях у тих доробках особливі акценти зроблено на змістосенс буття політичної етнології як «наукової школи» [1, с. 112; 2, с. 30–35].

Ми навели ці дані та констатації не для позначення «ознакових стовпців» процесу суспільного визнання заслуг науковця **І. М. Варзара**. Наша мета — інша: маємо мужньо оголити одну проблему нашого соціально-політичного буття за всі роки державної незалежності України...

Поставимо політикумним командам та етносоціополітичному сектору суспільствознавства 1990-х і 2000-х років нібито прості, а насправді — доленосні запитання: 1) Як вони ставилися та й досі ставляться до поліетнічного складу населення країни? 2) Допоки меншинські народи (окрім росіян та євреїв) та не-українські етногрупи у політичній сфері перебуватимуть у ролях «молодшого брата» великого титульного українського народу?

Навіть поверховий аналіз виявляє тут дві вразливі дивергенції:

— (1) Із 1991 р. і дотепер — у середовищі як правлячих кіл, так і етносоціополітичних дослідників, — були і є ті, хто «став новокольоровим патріотом за одну ніч» (**Б. І. Олійник**), — а отже, їм якраз і байдуже етносоціополітична єдність країни. А політична етнологія та її «батько-засновник» одразу ж, — у квітні 1992 р., «на початку великого суверенного шляху в майбутнє» [4, с. 34], — стали на бік етносоціополітичного прогресування країни.

— (2) Реалістично мислячі професіонали у середовищі правлячих кіл і романтиків, і прагматиків, і навіть «помаранчевих» — приймали один за одним більш-менш прогресивні документи етносоціополітичного змісту. А тим часом деякі буцімто «здорові етнодержавотворчі сили» серед суспільствознавців та окремі «реалізатори практичної державної етнополітики» якоюсь «тихою сапою» спробували протиставити «центру країни» її «етнічні периферії» (кримську, русинську, галицьку, слобожанську та ін.), а досягли найнебезпечнішого ефекту, — вони примітивно посварили Україну буквально з усіма геополітичними сусідами на площині двох політолого-етнологічних проблем, — «прав людини етночужинського походження в багатонародній країні» та «ущемленого статусу етнічних і національних меншин у багатонародній країні» (формули взято з документів ЄС та ОБСЄ).

На площині означених проблем позиція політичної етнології у рецензованому підручнику виявилася більш адекватною: етнічні та національні меншини «не розхитують країну», — навпаки, «усі вони, «такі різні», прагнуть брати належну їм «по-розумному» та «по-справедливому» участь в усіх сферах та галузях життя країни, аби почуватися в ній «як вдома», «у себе», а саму країну без фальші вважати рідною ненькою» (с. 318).

У цьому зв'язку, вважає автор, «етнополітика є і надовго залишиться найвразливішою, але й найважливішою сферою державної політики, а політолого-етнологічні проблеми — у центрі уваги дедалі професійно досконаліших команд політичних кратологів» (с. 318–319). З усіма цими концептами автора ми гаряче солідарні.

Слушним виглядає й висновок про перспективи буття політичної етнології і як науки, і як навчальної дисципліни. Автор слушно наполягає «на необхідності її викладання не тільки в гуманітарних, а у вузах найширшого профілю» (с. 319).

Гадаємо, глобалізаційні та політико-інтеграційні процеси, динамізація руху «Третього Великого Переселення Народів» (зі Сходу та Півдня — на Захід та Північ), етнополітизація людських мас на всіх українських периферіях, тектонічні

хвилі від недавніх арабських, по суті, експортованих американо-ізраїльських «революцій» — усе це має прискорити процес реформування і Концепції державної етнополітики, і системи етносоціополітичної освіти в Україні.

Отже, є наукова школа і є книга, користь від якої не викликає сумнівів. — Читайте, колеги!

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Б.а. **Варзар** Іван Михайлович // Науковці України — еліта держави / Відп. ред. Я. Я. Білейчук. — К. : Логос-Україна, 2011. — 300 с.

2. Б.а. **Варзарь** Іван Михайлович // Выдающиеся личности науки и культуры — уроженцы Республики Молдова / Отв. ред. К. Манолаке. — Кишинэу : ИЭИ АНМ, 2011. — 360 с.

3. **Варзар І. М.** Політична етнологія як наука: історіологія, теорія, методологія, праксеологія. — К. : Школяр, 1994. — 224 с.

4. **Варзар Іван.** Держава і народ-етнос у політологічному дискурсі. — Із контекстів минулих літ. — Вибране: Книга 1. — К. : «Фада, ЛТД», 2003. — 592 с.

5. **Варзар Іван.** Співвідношення толеранції, валентності та віолентності у координатах методу тріадної кореляції цінностей та орієнтацій соціально-політичного розвитку. — Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності: зб. матеріалів наук.-теорет. конф. — Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. — 324 с.

6. **Варзар І. М.** За «круглим столом» — фундатори наукових шкіл і теоретичних концепцій // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. — Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. — Вип. 5. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. — С. 131–134.

7. **Кармазіна** Марія. Політична наука в Україні: дисертаційний аспект // Політичний менеджмент. — 2003. — № 3. — С. 18–24.

8. **Мамардашвілі Мераб.** Картезіанські роздуми / Пер. з рос. — К. : Літера, 2000. — 188 с.

9. **Медвідь Ф. Варзар** Іван Михайлович // Політологічний словник / За ред. М.Ф. Головатого та О.В. Антонюка. — К. : МАУП, 2005. — 792 с.

10. **Шкляр Л. Є. Варзар** Іван Михайлович // Енциклопедія сучасної України. — Т. 4 / Співголови Дзюба І. М. та Жуковський А. І. — К. : ІЕД НАНУ, 2005. — 700 с.

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ: АГАРКОВ О. А. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ МАРКЕТИНГ: ТЕОРЕТИЧНИЙ І ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТИ / ЗА НАУКОВОЮ РЕД. ПРОФ. В. М. БЕБИКА. — ЗАПОРІЖЖЯ : ПРОСВІТА, 2011. — 316 с.

Вікторія Халамендик, доктор філософських наук, завідувач кафедри філософії та гуманітарних наук Карпатського університету імені Августина Волошина

На сучасному етапі національного державо-творчого процесу в Україні закономірно і планомірно зростає потреба в наданні реального значення загальноновизнаним у світі демократичним цінностям та ідеалам. Проте розбудова України як демократичної, соціальної та правової держави буде ефективною й результативною лише за умови належного теоретичного забезпечення відповідних державотворчих і правотворчих процесів і явищ. Це обумовлює нагальну потребу у постійному вдосконаленні наявних концепцій і теорій у сфері соціальної політики і соціально-політичного управління, розширенні та поглибленні їх предмета. На жаль, вітчизняна наука в цьому процесі відіграє недостатньо активну роль. У зв'язку з цим монографія «Соціально-політичний маркетинг: теоретичний і практичний аспекти» є вчасною й актуальною науковою працею, що покликана поліпшити стан справ у даному напрямку і збільшити внесок наукового товариства в прискорення державотворчого поступу в Україні.

Особливого значення наукові розробки, представлені в монографії, набувають в сучасних умовах глобалізаційних процесів. Глобалізація світового ринку, створення наднаціональних політичних та економічних утворень, інформатизація глобального середовища і становлення суспільства знань позначаються на пріоритетах розвитку сучасних соціальних держав, особливо в сфері управління соціальною сферою, лібералізації соціально-політичних процесів і зниження ролі держави в регулюванні соціального сектора економіки. Створюються умови для докорінних змін у соціальній політиці багатьох держав добробуту, що не може не позначитися на трансформаційних процесах в українському суспільстві. Отже, сучасність вимагає застосування нових технологій управління соціальними процесами, в якості яких найефективнішою автор виділяє соціально-політичний маркетинг.

Застосовуючи ретроспективний аналіз застосування маркетингового підходу в управлінні різними сферами життєдіяльності суспільства, автор визначає провідну роль маркетингової парадигми в соціальному, політичному і державно-

му управлінні. Таку технологію О. Агарков визначає як соціально-політичний маркетинг. У монографії соціально-політичний маркетинг виступає як управлінська технологія, яку можна розглядати: на рівні проведення окремих політичних кампаній, виборів, програм — мікрорівень; на рівні державотворчого процесу (за Е. Гіденсом — націєбудівництво, розвиток громадянського суспільства) — мезорівень; на рівні просування моделі розвитку соціальної держави і формування моделі соціальної політики в умовах глобалізаційних процесів і становлення суспільства знань — макрорівень.

У підрозділі 1.2 розглянуто принцип соціальної справедливості і соціально-політичний маркетинг. Соціальна справедливість завжди виступала й виступатиме як найважливіший показник ефективності соціального розвитку суспільства, та, мабуть, головний соціальний ідеал його розвитку. Ця проблематика розглянута в роботах Дж. Ролза, Д. Белла, Д. Боулдінга, Р. Дарендорфа, В. Зауера, М. Волзера, Р. Нозіка та багатьох інших. Соціальну справедливість як сутність соціальної держави розглянуто у працях В. Бабкіна, М. Вольцера, В. Кімліка, М. Коноха, Р. Нозіка, П. Розенваллона, Дж. Ролза, В. Скуратівського, Г. Соловей, Л. Щеннікової, Г. Цахера. Автор доводить, що соціальна справедливість виступає метою і основою розвитку соціальної держави, а отже, і методологічною основою соціально-політичного маркетингу як технології управління соціальними процесами в сучасному інформаційному суспільстві.

Соціально-політичний маркетинг розглядається на макрорівні як технологія впровадження моделі соціальної держави в Україні, що в сучасних умовах глобалізації набуває особливого значення, позаяк ці процеси сприяють не тільки змінам в соціально-економічній сфері багатьох країн, але й змінюють традиційні моделі держав добробуту в бік подальшої лібералізації та посилення ринкових механізмів у сферах, які раніше були прерогативою держави. Такі зміни на сучасному етапі розвитку глобального суспільства насамперед торкаються соціальної політики соціально-орієнтованих світових і європейських

держав, і саме від спрямованості соціальної політики залежить стратегія реалізації соціально-політичного маркетингу, впровадження ефективної моделі соціальної політики, яка б, з одного боку, відповідала національним інтересам української держави, а з іншого — сприяла відповіді викликам глобалізації.

Виходячи з основних сутнісних і змістовних характеристик та ознак соціально-політичного маркетингу, автор виділяє його суб'єкт-об'єкту систему. В якості суб'єктів соціально-політичного маркетингу виступають: політичні партії, рухи, об'єднання; держава загалом; органи різних гілок влади; органи різних рівнів державного управління і місцевого самоврядування; громадські об'єднання й організації; профспілки і профоб'єднання громадян; бізнесові і фінансові лобі, комерційні структури; окремі політичні і суспільні діячі, науковці. Отже, в якості суб'єктів соціально-політичного маркетингу в монографії визначено державні, недержавні і бізнесові інститути, що не звужує соціально-політичний маркетинг тільки до діяльності політичних сил, партій, об'єднань і дає змогу розглядати соціально-політичний маркетинг на макрорівні як технологію розвитку соціальної держави через участь трьох основних секторів суспільства — держави, ринку і громадянського суспільства.

У третьому розділі монографії представлено практичні аспекти реалізації концепції соціально-політичного маркетингу. Застосування комплексу теоретичних і емпіричних методів (компаративістський аналіз, контент-аналіз, соціологічне опитування, експертне опитування) дало змогу здійснити ґрунтовне наукове дослідження механізмів реалізації концепції соціально-політичного маркетингу в Україні. Порівняльний аналіз застосування соціально-політичного маркетингу в різних моделях сучасних соціальних держав (ліберальної, корпоративістської і соціал-демократичної) довів, що процеси глобалізації мають неабиякий вплив на функціонування сучасних соціальних держав, який визначається автором як лібералізація і приватизація соціальної сфери, перехід від патерналізму держави до власної відповідальності особи за свій розвиток і добробут. Звичайно, ці тенденції особливо позначаються на країнах із перехідною економікою і призводять до соціального напруження в суспільстві. Незважаючи на це, результати соціологічного опитування вказують на позитивні моменти в цих процесах — застосування інформаційно-маркетингових технологій на державному і регіональному рівнях надають можливість знизити соціальну напруженість і пом'якшити лібералізацію соціальної політики і надання соціальних послуг з боку держави. Проблема, яка постає перед українським суспільством, пов'яза-

на із невизначеною і неконсолідованою позицією суб'єктів соціально-політичного маркетингу щодо соціально-економічного і соціально-політичного розвитку України в довгостроковій перспективі. А розбіжності в політико-ідеологічних ціннісних орієнтаціях суб'єктів соціально-політичного маркетингу позначаються і на соціально-політичних настроях пересічних громадян.

Отже, сучасною технологією управління соціальними процесами на сьогодні виступає соціально-політичний маркетинг як практична діяльність соціально-політичних суб'єктів (партій, блоків, політичних і громадських об'єднань громадян тощо) з упровадження в суспільну свідомість певних соціально-політичних, ідеологічних цінностей, ідей, програм розвитку окремої території чи держави взагалі. Тобто саме соціально-політичний маркетинг виступає як технологія управлінської діяльності соціально-політичних агентів, що спрямована на задоволення потреб й узгодження інтересів різних прошарків суспільства за допомогою обміну, на забезпечення громадян суспільними благами і розподілом матеріальних і нематеріальних ресурсів на підставі принципу соціальної справедливості, метою якої є зміна поведінки органів державного управління та соціально-політичних організацій для досягнення справедливості, солідарності та стабільності в суспільстві. Соціально-політичний маркетинг як один із перспективних практичних напрямів може сприяти оптимізації, раціоналізації, підвищенню ефективності діяльності соціально-політичних інституцій завдяки впровадженню маркетингових методів і процедур в управлінську практику.

Стратегічною метою соціально-політичного маркетингу є впровадження в суспільстві певної моделі соціальної політики, яка ґрунтується на тих чи інших ціннісно-ідеологічних системах. Тому при побудові моделі соціально-політичного маркетингу в монографії було враховано як традиційні національні особливості і суспільну думку, так і світові тенденції змін, пов'язаних із глобалізацією. Тобто поряд із національними суб'єктами соціально-політичного маркетингу (політичні об'єднання, громадські інституції, бізнес-структури, органи державного управління) на формування соціальної політики впливають наднаціональні інститути, організації, бізнес-структури.

Головними принципами у взаємодії між людиною і державою у сфері соціальної політики можна назвати законність, політичний плюралізм, соціальну справедливість, демократизм, гуманізм. Гуманістичний підхід у трактуванні змісту соціальної політики набуває особливої значущості, оскільки реалізація відповідних заходів на практиці вимагає формування установок і цінностей індивіда як компетентного, активного,

свідомого учасника політичного процесу. Взаємозв'язок розвитку громадянського суспільства та особистості, як зауважує Ю. Корнілов, є необхідною передумовою та підґрунтям демократичних реконструкцій в усіх сферах суспільного життя. Тобто постає необхідність у взаємодії громадянського суспільства, людини і держави як суб'єктів соціальної політики задля створення та забезпечення необхідних умов і гарантій розвитку всіх соціальних суб'єктів. Насамперед це стосується людини — головного соціального суб'єкта як громадянського суспільства, так і соціальної правової держави.

Цінність зазначеної монографії підкреслюється наявністю в її висновках підстав і спону-

кань до нових наукових пошуків та дискусій. Сподіваємось, що означена тема, як і багато інших, що логічно впливають із проблематики, викладеної в монографії, знайдуть свій подальший розвиток у наступних наукових працях вчених.

Отже, не претендуючи на вичерпність та повноту даного відгуку, вважаємо, що монографія «Соціально-політичний маркетинг: теоретичний і практичний аспекти» є концептуальною, комплексною і фундаментальною науковою працею, ознайомлення з якою стане корисним і необхідним для кожного, хто вбачає потребу в розбудові сильної, належно організованої та процвітаючої української держави.

ОСВІТА РЕГІОНУ

- ✓ Політологія
- ✓ Психологія
- ✓ Комунікації

Головний редактор
БЕБИК Валерій Михайлович

Комп'ютерна верстка
Коректор-редактор
Художник-дизайнер

С. С. Думанецька
С. С. Самойлова
І. О. Клименко

*Оригінал-макет виготовлено
у видавничо-друкарському комплексі Університету «Україна»
03115, м. Київ, вул. Львівська, 23, тел. (044) 424-40-69, 424-56-26
Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 405 від 06.04.01*

*Віддруковано з оригінал-макета
у видавничо-друкарському комплексі Університету «Україна»*

Підписано до друку 27.04.2012. Формат 60×84/8.
Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 18,77.
Обл. вид. арк. 17,94. Наклад 300 прим.